

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.Каразіна

№ 902

СЕРІЯ: “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 43

Започаткована у 1967 р.

Харків 2010

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання педагогічної, юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету.
(протокол № 6 від 28.05.2010 р.)

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (відп. ред.) - д. психол. н., проф.

Дусавицький О.К. - д. психол. н., проф.

Коваленко А.Б. - д. психол. н., проф.

Кочарян О.С. - д. психол. н., проф.

Саннікова О.П. - д. психол. н., проф.

Третяченко В.В. - д. психол. н., проф.

Шестопалова Л.Ф. - д. психол. н., проф.

Яновська С.Г. (відп. секр.)

Адреса редакційної колегії: 61077, Харків, пл.Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441
тел. 8-057-707-56-32.
Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006 р.

Зміст

Акритиду Э.О. Сохранение - забывание научных текстов в зависимости от условий запоминания	7
Барінова Н. В. Пагава О. В. Взаємозв'язок проблем самотності та спілкування	13
Беляева О.Е. Саморозуміння тривожності дівчатами-підлітками з порушеннями менструального циклу	19
Бондаренко Я.Г. Психологічні аспекти формування готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України як стану що передую діям в екстремальних ситуаціях	22
Бужинська С. М. Структура модально-специфічної пам'яті у молодших школярів	26
Водолажська Н.В. Психологічні особливості людей, що грають в онлайн-ігри	32
Войновская О.А. Теоретическое и эмпирическое обоснование концепции личностной религиозности	36
Горецкая А.Н. Взаимосвязь типа отношения к болезни и копинг-стратегий у больных гипертонической болезнью	40
Дармостук Н.В. Статеворольові та особистісні чинники формування психологічної готовності до материнства	44
Дмитрієнко К.В. Особливості емоційної регуляції поведінки засуджених, що порушують режим утримання в місцях позбавлення волі	49
Дроздова А.Р. Синдром «емоційного вигорання» як один із видів психологічних механізмів захисту особистості	54
Дусавицький О. К., Журавель В. С. Психологічні особливості почуття гумору підлітків	58
Дусавицький О.К., Єремєєва С.О. Сучасний стан проблеми інтегральної індивідуальності	62
Заика Е.В., Лукашенко И.Н. К вопросу о взаимосвязи лингвистических способностей с общим и вербальным интеллектом у студентов	67
Заика Е.В. Исследования интерференции в памяти с позиций деятельностного подхода	73
Іванова О.Ф., Лисак К.О. Взаємозв'язок автобіографічної пам'яті з емоційною спрямованістю особистості	79
Іванова О.Ф., Шапошник Д.О. Взаємозв'язок базових переконань особистості з відтворенням подій історичного минулого	84
Казарова А.Н. Игра подростка как форма социализации и способ самоопределения в культуре	89
Калайтан Н.Л. Особливості механізмів психологічного захисту в лікарів швидкої медичної допомоги з різним рівнем синдрому вигорання	93

Кейсельман (Дорожкин) В.Р. Психоаналитическое исследование альтруистического поведения	98
Кочарян А.С., Кожина М.Ю. Особенности структуры материнства у беременных женщин с разным типом полоролевой идентичности	104
Кочарян А.С., Якименко О.Ю. Теоретические и методологические аспекты исследования этапов женского психосексуального развития	108
Кочарян О. С., Яковенко О. К. Особливості сексуальної сфери жінок на різних етапах психосексуального розвитку	113
Крейдун Н.П. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості: психологічний аспект	117
Крюкова О.В. Уявлення Д.І.Фельдштейна про соціалізацію–індивідуалізацію як теоретичне підґрунтя вивчення соціального розвитку особистості	121
Кряж И.В. Структурная модель обыденных представлений о проблеме экологической безопасности	126
Кряж И.В., Качикова О.С. К проблеме регуляции проэкологического поведения	137
Кузікова С.Б. Модель вікової психокорекції як система формування суб'єкта саморозвитку	140
Кузнецова В.А. Исследование особенностей образа Я матерей из неполных семей различного типа: сравнительный анализ	146
Кузнецова В.І. Рекомендації щодо організації психологічної допомоги жінкам з ускладненим перебігом вагітності	154
Кукуруза Г.В., Кравцова А.М. Теоретичні та методологічні основи оцінки дитячо-батьківських відносин в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку	159
Ломова Т.О. Особенности моральной сферы личности с разным уровнем агрессии (апробация модифицированной методики Л.Колберга «Моральный выбор»)	163
Луценко Е.Л., Лысак Е.А. Психологические процессы переработки информации в системах памяти и мышления во взрослом возрасте	167
Луценко О.Л., Шапошник Д.О. Зв'язок головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку	170
Маєвська Н. А., Прокопенко К. В. Психологічне благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності	175
Маєвська Н. А., Орлова А. М. Ставлення до власного вибору осіб з різним рівнем емоційного інтелекту	180
Макаренко А.О. Самовідношення та самооцінка жінок після гістеректомії	185
Милославская Е.В. Взаимосвязь структурных составляющих коммуникативной компетентности и уровня развития эмоционального интеллекта у студентов	189

Мінакова І.В. Розвиток сучасних етнопсихіатричних досліджень в Україні	193
Митроченко А.В. Использование метода свободной классификации в исследовании гендерных отношений	197
Митроченко О.Є. Діагностика властивостей уваги у рамках вивчення адаптивності студентів	200
Мищенко Н.И. Этническая специфика семейного воспитания в различных этнических группах	203
Мойсеева О.Є. Оціночні судження суб'єкта як "одиниці аналізу" виявленої ним агресії	208
Муратова І.О. Гендерні особливості образу лідера	213
Невоєнна О.А., Чаусова Ю.А. Вплив стилю батьківського ставлення на особистісні особливості молодших школярів	217
Павленко В.М., Пуертас С.Д.К. Крос-культурне дослідження ціннісних орієнтацій української та китайської студентської молоді	221
Панібратенко В.В. Вплив мотивації досягнення і гендерних ролей на особливості мимовільного запам'ятовування текстів	227
Плохих В.В. Психологічні основи формування системи часової регуляції діяльності людини	231
Поддубная Е. В. Идентичность как фактор устойчивости личности к проблеме смерти и горя	237
Поліванова О.Є. Особливості потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів	243
Поливанова Е.Е., Алпатова К.С. Психологические детерминанты мифологизации сознания студенческой молодежи	246
Присенко А. О., Александров Ю.В. Фактори, що детермінують психологічну готовність до виконання оперативно-службових задач бійцями груп загартування та працівниками чергових частин міліції	250
Рябев С. А., Александров Ю.В. Структура судебно-психологической экспертизы по фактам совершения дорожно-транспортных происшествий	256
Самулевич Т.Е. Развитие личности и творческого мышления в подростковом возрасте в системе развивающего обучения	259
Саннікова А.О. Результати апробації оригінальної методики діагностики схильності особистості до переживань сценічних бар'єрів	262
Севостьянов П.А. Динамическая характеристика личностного компонента индивидуального опыта	268
Слюсаренко В.О. Психологічні чинники розвитку вокальних здібностей музикантів на етапі навчання в педагогічному закладі	271
Смахтіна Н.О. Характерологические особенности женской сексуальности	280

Сорока А.В. Професійно – важливі якості майбутніх психологів для Державної кримінально – виконавчої служби України	285
Терещенко Н.М., Кульов С.О. Роль особливостей організації статеворольової ідентичності в соціально-психологічній адаптації чоловіків	291
Фоля Ю.П. Особенности проявления адаптивности у представителей разных типов внушаемости	297
Фоменко К.І. Розробка та апробація методики «діагностика губристичної мотивації»	301
Чепіга Л.П. Психологічні особливості жінок, що переживають біографічні кризи в період переходу від молодості до середньої дорослості	305
Чёрный Е.В. Методологические проблемы психологического моделирования	310
Чернявська Т.П. Ситуаційний підхід до дослідження самоактуалізації бізнесменів	317
Яворовська Л. М., Хафізова Г.С. Особливості сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості у людей з різним рівнем соціального інтелекту	322
Ягнюк Я.К. Стиль життя особистості як психологічний феномен	327
Яковицька Л.С. Ціннісні орієнтири як складові процесу самореалізації особистості в науково-технічній сфері	332
Яланська С.П. Взаємозв'язок розвитку творчості вчителя та учнів при вивченні курсу біології	337
Яновська С.Г., Туренко Р.Л., Солонінкіна О.В. Кар'єрні орієнтації студентів на завершальному етапі вузівського навчання	343

Сохранение - забывание научных текстов в зависимости от условий запоминания

Акритиду Э.О.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Статья посвящена проблеме взаимосвязи процессов памяти - сохранения и забывания научных текстов в зависимости от условий запоминания при непосредственном и отсроченном воспроизведении (через 14 дней). Выявлены существенные различия в непосредственном и отсроченном воспроизведении научных текстов при различных условиях запоминания. Наибольшая продуктивность непроизвольного запоминания и при непосредственном, и при отсроченном воспроизведении была обнаружена в том случае, когда целью было самостоятельное создание текста, что подтверждает на текстовом материале эффект генерации, выявленный П.И. Зинченко.

Ключевые слова: память, сохранение, забывание, непроизвольное запоминание, произвольное запоминание, структура деятельности, непосредственное воспроизведение, отсроченное воспроизведение.

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку процесів пам'яті - збереження й забування наукових текстів в залежності від умов запам'ятовування при безпосередньому і відстроченому відтворенні (через 14 днів). Найбільша продуктивність мимовільного запам'ятовування й при безпосередньому, і при відстроченому відтворенні була виявлена в тому випадку, коли метою було самостійне створення тексту, що підтверджується на текстовому матеріалі ефект генерації, що був виявлений П.И. Зінченко. Ключові слова: пам'ять, збереження, забування, мимовільне запам'ятовування, довільне запам'ятовування, структура діяльності, безпосереднє відтворення, відстрочене відтворення.

The article is devoted to the problem of intercommunication of memory, namely such processes as saving and forgetting of scientific texts depending on the terms of memorizing at the direct and deferred reproducing (in 14 days). We conducted pilotage research to study this problem.

Key words: memory, saving, forgetting, involuntary memorizing, arbitrary memorizing, structure of activity, immediate reproducing, deferred reproducing.

Проблема сохранения профессиональной информации имеет как практическое, так и теоретическое значение, и продолжает оставаться актуальной в психологии памяти. Процессы сохранения и забывания в психологии памяти являются наименее изученными. На сегодняшний день существует необходимость детального изучения этих процессов памяти, особенно при запоминании логического осмысленного материала. Также исследование запоминания и забывания позволят разработать практические рекомендации студентам и другим учащимся для лучшего запоминания и длительного сохранения профессиональной информации.

В рамках отечественной психологии характеристики процессов памяти рассматривалась во взаимосвязи с операционной, мотивационной и целевой структурами конкретных видов деятельности. Сохранение материала зависит от особенностей его запоминания, мотивации человека, включенности материала в последующую деятельность (П.И. Зинченко, А.А. Смирнов, Г.К. Серeda). П.И. Зинченко выдвинул положение о закономерной зависимости продуктивности запоминания материала от его места в структуре действия (т.е. от того, входит ли запоминаемый материал в содержание цели, способа или «фоновых» условий действия). Согласно П.И. Зинченко, само выделение в советской психологии двух основных видов памяти (непроизвольной и произвольной) является следствием того, что память стала изучаться «как деятельность» [3]. Вместе с тем, рассматривая соотношение понятий «память» и «деятельность» применительно к каждому из указанных видов памяти в отдельности, П.И. Зинченко утверждает, что непроизвольная память не есть деятельность, она есть «продукт деятельности», произвольная же память представляет собой «специальную мнемическую деятельность» [5]. А.А. Смирнов сформулировал общую закономерность соотношения произвольного и непроизвольного запоминания: преимущество того или другого вида запоминания зависит от степени его соответствия цели деятельности, от степени интеллектуальной активности, определяемой характером деятельности [6]. Таким образом, важнейшим условием, определившим собой запоминание в проведенных ими опытах, явилось основное русло деятельности испытуемых, основная линия их направленности и те мотивы, которыми руководствовались они в своей деятельности. Г.К. Серeda разделял взгляды П. И. Зинченко относительно зависимости продуктивности запоминания материала от его места в структуре деятельности, об использовании в обучении именно непроизвольной памяти, считая ее резервом совершенствования процесса обучения. Но для актуализации этого резерва считал необходимым специальную организацию деятельности учащегося, в которой он, во-первых, активно добывает знания, а не получает их в готовом виде. И, во-вторых, реализуется психологический принцип, обеспечивающий построение такой структуры деятельности, в которой содержание, являющееся целью действия в одной задаче, входит в последующие действия как способ или часть способов их решения [5].

Таким образом, авторы отмечают разницу в особенностях произвольного и произвольного запоминания, подчеркивая эффективность произвольного запоминания в зависимости от структуры деятельности, в которую оно включено.

Объектом нашего исследования является сохранение и забывание научных текстов.

Предметом исследования является сохранение и забывание научных текстов в зависимости от условий запоминания при непосредственном и отсроченном воспроизведении.

Цель исследования: выявить особенности сохранения и забывание научных текстов в зависимости от условий запоминания при непосредственном и отсроченном воспроизведении (через 14 дней).

В нашем исследовании были поставлены следующие задачи:

1. Провести теоретический обзор литературы по проблеме исследования запоминания, сохранения и забывания материала.
2. Исследовать особенности непосредственного воспроизведения научных текстов при произвольном и произвольном запоминании.
3. Исследовать особенности отсроченного воспроизведения научных текстов при произвольном и произвольном запоминании.
4. Исследовать эффект генерации, открытый П. И. Зинченко.
5. Определить наиболее эффективный способ сохранения научного материала при различных условиях запоминания.

Наше исследование строилось на основе идей одного из опытов П. И. Зинченко, в котором школьникам давалось задание решить арифметические задачи. В результате исследования был сделан вывод, что самостоятельно придумывая арифметические задачи, испытуемые запоминали числа значительно лучше, чем при решении аналогичных задач, которые им давались в готовом виде либо в частично заданном. Данное явление получило название «эффекта генерации», оно обозначает тот факт, что лучше запоминается материал, который испытуемый придумывает самостоятельно, чем который изначально задан испытуемому [1]. П.И. Зинченко был сделан вывод, что чем больше самостоятельности проявляет человек в осуществлении какого-либо действия, тем более благоприятные условия создаются для превращения способа этого действия в специальное целенаправленное действие, а в связи с этим и повышения продуктивности произвольного запоминания.

В нашем исследовании мы хотели определить, будет ли проявляться эффект генерации при работе с текстовым материалом.

Так как целью исследования было изучение сохранения профессиональной информации в зависимости от особенностей запоминания, то в соответствии с этим выборку составили студенты факультетов психологии, а в качестве стимульного материала были выбраны профессиональные тексты, освещающие психологические теории, с которыми студенты уже ознакомились в своей учебной программе. В пилотажном исследовании приняли участие студенты факультетов психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды 3-х и 4-х курсов. Всего в исследовании приняло участие 110 человек.

Для исследования было выделено 5 групп испытуемых, у которых исследовались сохранение и забывание материала при произвольном и произвольном запоминании в зависимости от заданных экспериментатором условий запоминания. Были взяты три текста (отрывки из разных психологических теорий) с целью отбора наиболее подходящего.

Первой группе испытуемых предъявлялся отрывок текста из теории А. Маслоу, и ставилась задача узнать теорию и автора данной теории. В тексте не было явных указаний и характерных для данной теории формулировок.

Второй группе предъявлялся тот же текст, что и первой группе. Перед испытуемыми ставилась задача прочитать текст, и им сообщалось, что целью проводимого с ними исследования является определение умения выделять главное, посредством анализа и обобщения понять суть теории, а также идентифицировать автора и психологическую теорию. Таким образом, в этой группе мы задавали испытуемым способ работы с текстом - выделение главного.

Испытуемым третьей группы давалась инструкция прочитать текст, и выявить какие существенные аспекты теории в нем отсутствуют. В качестве стимульного материала был выбран текст из теории К. Хорни.

В четвертой группе испытуемых также исследовалось произвольное запоминание, и в этой группе мы взяли за основу основную идею эксперимента П.И. Зинченко, в котором был выявлен эффект генерации. Перед испытуемыми ставилась задача написать текст о теории Адлера для студентов, участвующих в олимпиаде. Текст должен был быть написан так, чтобы в нем были отражены основные моменты теории, но чтобы студенты не могли сразу идентифицировать данную теорию. Таким образом, в этой группе испытуемых текст выступал не условием достижения цели, а создание текста само являлось целью.

В пятой группе исследовалось сохранение материала при произвольном запоминании. Данная группа была взята для сопоставления сохранения материала при произвольном запоминании с сохранением материала при произвольном запоминании. Испытуемым предъявлялся текст о когнитивной теории Найссера.

Ход эксперимента. После прочтения текста каждым испытуемым (или написания текста в 4-ой группе), испытуемых просили воспроизвести всю информацию максимально полно. О необходимости повторного воспроизведения текстов испытуемые осведомлены не были. Отсроченное воспроизведение было взято у всех испытуемых через 14 дней.

Для анализа исходных и воспроизведенных текстов был использован метод блочно-схематического анализа, который позволяет анализировать содержательную сторону воспроизведенного текстового материала [4]. В результате проведенного блочно-схематического анализа, в тексте были выделены основные блоки (существенная информация) и неосновные (примеры и т.п.).

Согласно целям исследования, проводилось сравнение непосредственного и отсроченного воспроизведения в каждой группе испытуемых; сравнение сохранения текста в разных группах, запоминая произвольно, но с разной познавательной активностью и при выполнении разных задач.

Анализ результатов.

Рассмотрим сравнение непосредственного и отсроченного воспроизведения в каждой группе испытуемых.

В первой группе общий процент воспроизведенных блоков от общего количества всех блоков в тексте 18,4%, процент воспроизведения основных блоков от общего количества основных блоков составляет 25,5%, второстепенных - 8,8%. Эффективность воспроизведения основных блоков выше неосновных. Также при непосредственном воспроизведении теории А. Маслоу испытуемые в основном воспроизводили основные положения теории, в общем виде сохранив логику повествования.

При отсроченном воспроизведении в данной группе общее число воспроизведенных блоков - 8,57%, количество воспроизведенных основных блоков - 12,18%, неосновных - 3,7%. В данном случае также самый высокий процент сохранения основных блоков, однако испытуемые воспроизводили через две недели после первого предъявления уже не основные положения, а одну характерную для данной теории мысль. По критерию Стьюдента получены значимые отличия воспроизведенных основных и неосновных блоков, при непосредственном и отсроченном воспроизведении ($p = 0,05$).

Преобладание воспроизведения основных блоков при непосредственном и при отсроченном воспроизведении над неосновными, связано с тем, что испытуемые ориентировались на основной смысл текста для распознавания теории, что привело к лучшему запоминанию. Воспроизведение при непосредственном запоминании основных положений теории, в общем виде сохранение логики повествования, а при отсроченном – сохранение основной мысли данной теории, связано с тем, что при распознавании теории испытуемые ориентировались на определенные положения в теории, и их, соответственно и воспроизвели. Через две недели в памяти сохранилась общая мысль, в которой заключается представление испытуемых о прочитанной теории, либо та мысль, которая была определяющей при идентификации теории.

Во второй группе при непосредственном воспроизведении текста общее количество воспроизведенных блоков составило 32,2%, воспроизведено основных блоков - 36,3%, неосновных - 26,7%. В данной группе испытуемые сохранили логику изложения теории, были также воспроизведены основные положения теории, к тому же воспроизведение неосновных блоков также значительно, и они дополняли содержание основных.

При отсроченном воспроизведении общее количество воспроизведенных блоков - 12,78%, воспроизведенных основных блоков - 18,14%, неосновных - 5,5%. Различия воспроизведенных блоков, как основных, так и неосновных, при непосредственном и отсроченном воспроизведении значимы ($p = 0,05$).

Преимущество воспроизведения основных блоков над неосновными сохранилось при непосредственном и при отсроченном воспроизведении. Более эффективное запоминание основных блоков, возможно, связано с тем, что активность субъектов была направлена на выделение главного. Заданный изначально способ - выделения главного - способствовал детальному анализу текста для выделения основного в тексте, в связи с чем в памяти сохранились основные положения теории - те, на которые испытуемые ориентировались при идентификации теории и при выделении главного. Воспроизведение логики изложения, основных положений теории, а также высокий процент воспроизведенных неосновных блоков связаны с активностью субъекта деятельности, включенностью в анализ содержания текста. Таким образом, поставленная задача и заданный для ее выполнения способ работы с текстом повышает эффективность воспроизведения.

В третьей группе исследовалось сохранение при произвольном запоминании с отличной от

испытываемых двух первых групп задач - найти отсутствующие существенные элементы теории. Так, при непосредственном воспроизведении общий процент воспроизведенных блоков от общего числа блоков - 22,1%, процент воспроизведения основных блоков от общего числа основных блоков составил 28,5%, процент воспроизведения неосновных блоков - 15,2%. Испытуемые воспроизводили при непосредственном запоминании основные положения, сохраняя логику изложения, но последняя часть текста воспроизводилась хуже, чем первые. Это объясняется тем, что в последней части всего три основных блока из 12 основных. Не выделяя эти положения как существенные, испытуемые при работе с текстом мало обращали на них внимание.

В отсроченном воспроизведении общее количество воспроизведенных блоков - 11,6%, процент воспроизведения основных блоков составляет 17,19%, неосновных - 5,46%. При отсроченном воспроизведении сохранены самые существенные положения теории. Получены значимые различия воспроизведенных блоков, как основных, так и неосновных, при непосредственном и отсроченном воспроизведении ($p < 0,05$).

Число воспроизведения основных блоков преобладает над воспроизведением неосновных при непосредственном и при отсроченном воспроизведении. Это связано с тем, что при работе с текстом активность была направлена на основное содержание, испытуемые анализировали текст с целью выявления, какие существенные аспекты из теории К. Хорни отсутствуют в тексте. Воспроизведение при непосредственном запоминании основных положений, сохранение логики изложения, связано с тем, что испытуемые анализировали текст, выделяли для себя главное, а также сопоставляли с информацией, которую они помнят о данной теории, но со временем в памяти сохраняется именно та информация, которая была включена в основную деятельность. Эффективность воспроизведения материала невысокая как при непосредственном воспроизведении, так и при отсроченном. Это связано с тем, что испытуемые фактически выполняли две задачи: вспоминали теорию К. Хорни, и сравнивали ее с предъявленным текстом. В связи с этим большая интеллектуальная активность была направлена на восстановление положений теории К. Хорни в памяти, что снизило качество работы с текстом и, соответственно, его запоминание.

В четвертой группе при непосредственном воспроизведении самостоятельно написанного текста, содержащего положения о теории А. Адлера, процент воспроизведения всех блоков равнялся 100%. Испытуемые самостоятельно написали текст, логично связали материал в связи с чем, воспроизведение является полным.

При отсроченном воспроизведении общее количество воспроизведенных блоков составляет 77,24%, воспроизведение основных блоков составило 83,3%, воспроизведение неосновных - 61,1%. Между воспроизведенными основными и неосновными блоками при непосредственном и отсроченном воспроизведении выявлены значимые отличия ($p < 0,05$).

Процент воспроизведения основных блоков преобладает над процентом воспроизведения неосновных. Испытуемые воспроизводили текст полно, сохранив как логическую форму изложения, так и существенные положения написанной теории. Это говорит о том, что запоминание текста происходит содержательно, связно, осмысленно, отсутствие неосновных блоков не искажает структуры текста.

В целом отсроченное воспроизведение высоко продуктивно, что связано с тем, что материал выступал в качестве самой цели, достигавшейся посредством самостоятельной активной деятельности. Таким образом, можно утверждать, что в данном случае проявился эффект генерации, выявленный П.И.Зинченко. Чем больше активности, самостоятельности проявляет испытуемый, когда материал становится целью его самостоятельной деятельности, тем эффективнее произвольное запоминание, а также сохранение, в нашем случае, текстового материала.

В пятой группе (произвольное запоминание), мы получили следующие результаты: общий процент непосредственного воспроизведения всех блоков составляет 23,8%, количество воспроизведения основных блоков составляло 28,4% от общего количества основных блоков, неосновных - 15,6%. При непосредственном воспроизведении, испытуемые в большинстве случаев воспроизводили основные мысли теории, сохраняя логику всего текста.

При отсроченном воспроизведении процент воспроизведения всех блоков составил 8,95%, процент воспроизведенных основных блоков составляет 11,13%, неосновных - 4,8%. При этом воспроизводились те блоки, которую отражали общую мысль заданного текста. Различия в воспроизведении основных и второстепенных блоков, при непосредственном и отсроченном воспроизведении значимы ($p < 0,05$).

Таким образом, основные блоки запоминаются лучше, чем неосновные как при непосредственном, так и при отсроченном воспроизведении. Текст (о теории У.Найссера) был сложным (многие испытуемые жаловались на трудность понимания текста), поэтому испытуемые ориентировались на основные блоки для его понимания, чем и объясняется лучшее запоминание основных блоков. Воспроизведя текст сразу после прочтения, испытуемые еще хорошо помнили

основное содержание и логику повествования, тогда как по прошествии двух недель при отсутствии установки на долгое запоминание, а также, возможно, при отсутствии полного понимания текста, воспроизведение свелось к сохранению общего смысла теории.

Сравнение воспроизведения одного и того же текста в разных группах, выполнявших разные познавательные задачи

Проанализируем результаты данных групп, в которых исследовалось сохранение и забывание материала при произвольном запоминании. Первой группе испытуемых давалась определенная цель, во второй группе задавался способ работы с материалом, а в третьей группе задание требовало от испытуемых выполнения фактически нескольких задач.

Непосредственное воспроизведение максимально эффективным было у испытуемых второй группы, это касается как основных, так и неосновных блоков. Между первой и второй группами все различия значимы ($p < 0,05$). Особенно существенна разница в воспроизведении неосновных блоков. Испытуемые первой группы, согласно заданной им цели, лишь поверхностно прочитали текст, нашли необходимое, для того чтобы идентифицировать данную теорию, и лишь бегло просмотрели остальное, в связи с чем у них более низкое воспроизведение всех блоков. Во второй группе испытуемым был задан способ выделения главного при работе с текстом, что определило направление их анализа - выделения из всего текста основных положений, что потребовало от них большей интеллектуальной и познавательной активности, в соответствии с чем воспроизведение по всем блокам выше.

В третьей группе поставленная перед испытуемыми задача требовала от испытуемых высокой интеллектуальной активности, даже большей, чем во второй группе, в связи с тем, что выявление тех существенных компонентов теории, которые отсутствуют, требовало от испытуемых обращения к тем знаниям, которые у них сохранились после изучения данной теории. Лишь после этого испытуемые могли сопоставить сохраненный ранее материал с предлагаемым текстом, чтобы определить отсутствующие в данной теории существенные аспекты. Согласно полученным данным, текст теории в данной группе воспроизведен лучше, чем в первой группе по всем трем видам блоков. Значимые отличия были получены в воспроизведении общего и основного блоков между испытуемыми первой и третьей групп. Испытуемые третьей группы при работе с текстом проявляли большую интеллектуальную активность, согласно поставленной перед ними задаче, в отличие от испытуемых первой группы, которым необходимо было только идентифицировать теорию и автора теории, чем и объясняются различия в воспроизведении этих блоков.

Однако результаты воспроизведения по всем блокам в третьей группе хуже, чем во второй группе; также были выявлены значимые отличия по воспроизведению неосновных блоков между испытуемыми второй и третьей групп. Это связано с тем, что испытуемые второй группы, согласно поставленной задаче выделить главное, детально анализировали весь текст, вникая в содержание всего материала, и хорошо запомнили как основной материал, так и менее значимый, чем и объясняется лучшее воспроизведение неосновных блоков. Испытуемые третьей группы ориентировались на основные положения в теории - выявляли, какие существенные аспекты теории Хорни в тексте отсутствуют, а также пытались воспроизвести существенные аспекты теории в памяти, чем и объясняется низкая степень воспроизведения основных и особенно неосновных блоков текста.

В воспроизведениях всех рассматриваемых групп была сохранена логика изложения, однако во второй группе текст изложен более полно, и, в отличие от первой группы, дополнен более полно неосновными блоками. Это связано с тем, что для достижения заданной цели необходимо было проявить больше активности при работе с материалом, более детально проанализировать текст, что привело к лучшему его запоминанию. В третьей группе также сохранена была логика изложения, и сохранены основные положения. Текст воспроизведен более полно, чем в первой группе, в соответствии с большей интеллектуальной и познавательной активностью при анализе положений теории, но менее полно, чем во второй группе. Это может быть объяснено тем, что главной целью испытуемых стало припоминание существенных положений теории, без которых испытуемые бы не справились с поставленной задачей, а не анализ предъявленного текста. Воспроизведение в памяти положений теории К. Хорни привело к снижению эффективности сохранения текста.

Данные, полученные в группах при отсроченном воспроизведении, говорят о том, что, как и при непосредственном воспроизведении, во второй группе воспроизведение всех блоков выше, чем в первой, и в третьей группах, хотя разница в воспроизведении между второй и третьей группами резко сократилась. Самая низкая эффективность воспроизведения в первой группе. В каждой из групп преобладает воспроизведение основных положений теории, поскольку испытуемые главным образом ориентированы на выделения главного при работе с текстом, что было необходимым для выполнения поставленных задач. Содержательная сторона воспроизведения текста свелась к воспроизведению в первой группе одной общей мысли, характерной для данной теории, во второй группе воспроизводилось несколько основных мыслей, то есть материал запомнился более

полно, в третьей группе воспроизведены самые существенные положения теории. Это связано с тем, что при работе с текстом, испытуемые первой группы идентифицировав текст, сохранили то положение, которое являлось основным для них при идентификации теории, и которое является одним из наиболее характерных положений в теории А. Маслоу. Испытуемым третьей группы пришлось вспоминать теорию К. Хорни одновременно с анализом текста, что затруднило запоминание и сохранение самого текста. Таким образом, наиболее полно материал сохранился у испытуемых второй группы, которым задавался способ работы с текстом. Испытуемые второй группы выделяли, согласно инструкции, и сохраняли главное.

При отсроченном воспроизведении значимых отличий между группами выявлено не было.

На основании полученных результатов можно сделать следующие выводы:

1. Выявлены существенные различия в непосредственном и отсроченном воспроизведении научных текстов при различных условиях запоминания.

2. При произвольном запоминании максимально эффективно воспроизводится текст при заданном способе работы с текстом, направленном на выделение основного содержания. Как относительно простая задача, так и сложная отрицательно влияют на продуктивность произвольного запоминания и последующее сохранение. При наличии двух познавательных задач, выполняемых одновременно и фактически направленных на достижение двух разных целей, эффективность произвольного запоминания уменьшается.

3. Непосредственное воспроизведение оказалось более продуктивным по сравнению с отсроченным за счет воспроизведения не только основных положений текста, но и отдельных его деталей. В отсроченном воспроизведении сохранялся только общий смысл текста.

4. Отсроченное воспроизведение произвольно запоминавшегося текста значительно уменьшилось по сравнению с непосредственным, что может быть объяснено сложностью текста и недостаточной глубиной проведенного анализа.

5. Наибольшая продуктивность произвольного запоминания и при непосредственном, и при отсроченном воспроизведении была обнаружена в том случае, когда целью было самостоятельное создание текста, что подтверждает на текстовом материале эффект генерации, выявленный П.И. Зинченко.

Литература:

1. Зинченко П.И. Произвольное запоминание / П.И. Зинченко // — М.: Изд-во АПА РСФСР, 1961. — 562 с.

2. Зинченко П.И. Исследования психологии памяти / П.И. Зинченко // В кн.: Проблемы психологии памяти. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1969, - с. 35-39.

3. Зинченко Т. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Т. Зинченко // - СПб. : Изд-во Питер, 2002. - 320 с.

4. Иванова Е.Ф. Учебно-методические указания для студентов отделения психологии по курсу общей и экспериментальной психологии «Методы анализа воспроизведения текстов» / Е.Ф. Иванова // Харьков ХГУ, 1991, с 1-43.

5. Середа Г.К. К вопросу о соотношении основных понятий в концепции «Память - деятельность» / Г.К. Середа // Вестн. Харьк. ун-та, 1975, № 122. Психология, вып. 8, с. 3-14.

6. Смирнов А.А. Произвольное и произвольное запоминание / А.А. Смирнов // Хрестоматия по общей психологии. - М.: Моск. ун-т, 1979. - с. 217- 229.

Надійшла до редакції 22.01.2010

Взаємозв'язок проблем самотності та спілкування

Барінова Н. В., Пагава О. В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються літературні джерела, які вивчають підходи щодо взаємозв'язку проблем самотності та спілкування. Особливо акцентується увага на значущості проблеми спілкування в різні періоди становлення особистості людини, розглядаються фактори, які формують потребу в спілкуванні, механізми існування спілкування як феномена, зазначаючого весь спектр людських взаємовідносин. Вирішення соціально-психологічної проблеми самотності напряму залежить від ефективних прийомів та способів спілкування. Особливої уваги заслуговує вивчення задоволення потреби в спілкуванні з метою попередження психосоматичних розладів людини, а також психологічних відхилень у розвитку особистості.

Ключові слова: проблеми самотності та спілкування, фактори формування спілкування, механізми спілкування, прийоми та способи спілкування, психосоматичні розлади, психологічні відхилення.

В статье проводится анализ литературных источников, определяющих подходы к изучению взаимосвязи проблем одиночества и общения. Особо акцентируется внимание на значимости проблемы общения в различные периоды становления личности человека, рассматриваются факторы, формирующие потребность в общении, механизмы существования общения как феномена, определяющего весь спектр человеческих взаимоотношений. Разрешение социально-психологической проблемы одиночества напрямую зависит от эффективных приёмов и способов общения. Особого внимания заслуживает изучение удовлетворённости в общении с целью предупреждения психосоматических расстройств человека, а также психологических отклонений в развитии личности.

Ключевые слова: проблемы одиночества и общения, факторы формирования общения, механизмы общения, приёмы и способы общения, психосоматические расстройства, психологические отклонения.

The article analyses literature sources that determine ways of studying relation of loneliness and communication problems. They pay special attention to importance of communication problem at different periods of person's development. They also study factors which form need in communication, mechanisms of existence of communication as phenomenon determining all the range of human relationships. Solving a social-psychological problem of loneliness directly depends on efficient methods and ways of communication. Studying necessity of satisfaction of need in communication deserves special attention, because it helps to avoid psychosomatic diseases and other psychological problems during the person's development.

Key words: problems of loneliness and communication, factors which form communication, mechanisms of communication, methods and ways of communication, psychosomatic diseases, psychological problems.

Постановка проблеми

Сьогодні проблема самотності є дуже актуальною, тому що багато людей, серед них і молодь, стикаються з цим переживанням, але не кожний може про це сказати. Сучасна людина відчуває самотність найбільш гостро в ситуаціях інтенсивного і водночас вимушеного спілкування: в міському натопці, в колі власної родини, серед друзів, колег. Самотність належить до числа тих переживань, які пов'язані з відчуттям людиною її відірваності від суспільства, сім'ї, історичної реальності, гармонійного природнього світогляду. За останніми даними, в Україні близько 10 тисяч осіб складають самотні люди, з них 6,805 тисяч — жінки. У цьому полягає специфіка проблеми самотності в Україні [11, с. 265]. Здебільшого це пояснюється високим рівнем смертності чоловічого населення і смертності від неприродніх причин. Крім того, загальна соціальна і сімейна дезорганізація, відсутність розроблених технологій допомоги самотнім людям перетворює самотність у зловідому соціальну хворобу. А нашу сучасність заповнили комп'ютерні технології, які, як це не дивно, є однією з причин виникнення самотності. Адже, спілкуючись по електронній пошті чи через Інтернет, користувачі позбавляють себе «живого спілкування», і тим самим ризикують стати заручниками цієї проблеми. Звісно, користування сучасними технологіями полегшує життя багатьох людей, але не без негативних наслідків.

Метою даної статті є психологічний аналіз взаємозв'язку проблем самотності та спілкування.

Відповідно до мети дослідження було поставлене наступне завдання – узагальнити теоретичний матеріал з проблеми взаємозв'язку самотності та спілкування.

Методологічною основою є теоретичні концепції провідних психологів: Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, О. М. Леонтьєва, Е. Еріксона, Л. С. Виготського, І. С. Кона, Д. Б. Ельконіна та ін. про закономірності розвитку спілкування як особливо значущого феномену у розвитку людини. А також виявлення недостатньої сформованості спілкування та вплив її на загальний психічний та соматичний стан людини, представлені у дослідженнях О. В. Запорожець, М. І. Лісіної, Дж. Боулбі, Р. Д. Ленч та ін.

Виклад основного матеріалу

Кращі розуми людства намагалися зрозуміти чи хоча б наблизитися до розуміння цієї проблеми. Кожен з них тією чи іншою мірою намагався дати відповідь на ці хвилюючі питання.

Ще у старозавітній книзі Єклизіаста в Біблії викладені переконливі підтвердження того, що самотність гостро сприймалася людьми як трагедія: «Людина самотня, іншої немає; ні сина, ні брата немає у неї; і всім працям її немає кінця, і очі її не наситяться багатством». Можна з впевненістю сказати, що майже кожна людина хоча б раз у житті стикалася з почуттям самотності. Адже самотня людина - це не обов'язково покинута особа чи та, яка втратила близьких людей. Самотність можна відчувати і в колі друзів чи рідних, так як це почуття, перш за все, залежить від власного ставлення людини до себе, своєї приналежності до того чи іншого кола спілкування. Саме спілкування являє собою найважливішу потребу людини, умову її нормального індивідуального існування. Потреба в іншій людині – найважливіша в житті. З точки зору соціально-психологічної науки взаємини людей розглядаються саме крізь призму спілкування. Вміння налагодити контакт (позитивна взаємодія) розглядається психологами як комунікативне вміння. Якщо виникають певні труднощі в установленні контактів між людьми, налагодженні стосунків, то це являє собою не що інше як відсутність необхідних знань та навиків спілкування. Спілкуванню треба вчитись. За визначенням деяких дослідників, невміння спілкуватися – одна з причин самотності (В. Кан-Калік, І. Кон, А. Добровіч та ін.) та, як відомо, одна з причин негативного розвитку людини (Е. Еріксон). Від самого народження і до смерті людина перебуває у взаємодії зі світом, з іншими людьми, з предметами. Люди взаємодіють у парах, групах, безпосередньо чи опосередковано, зв'язки можуть бути емоційними, діловими, соціально-формальними. Такі стосунки є проявом явища спілкування і здатні породжувати різноманітні феномени, такі як лідерство, керівництво, згуртованість, конфліктність, самотність та ін. О. М. Леонтьєв розглядав сутність спілкування наступним чином: по-перше, це засіб організації діяльності, а, по-друге, спілкування – задоволення потреби людини в іншій людині, тобто в живому контакті. Він вважав спілкування за певну сторону діяльності: воно є включеним в будь-яку діяльність, є її елементом, в той час, як сама діяльність розглядалась як умова спілкування [9, с. 168]. Б. Г. Ананьєв цю потребу характеризував як вияв особистістю потреби у спілкуванні й соціальній стимуляції свого розвитку [1, с. 132]. Б. Ф. Ломов визначав спілкування як сторону однієї єдності – людського буття [10, с. 58]. Врешті, спілкування інтерпретувалось також як комунікативна діяльність чи діяльність спілкування, яка виступає самостійно на певному етапі онтогенезу, наприклад, у дошкільників, і особливо у підлітковому віці (Д. Б. Ельконін) [19, с. 35]. На ранніх етапах онтогенезу спілкування має особливо велике значення для розвитку особистості дитини. Поведінка, діяльність і ставлення дитини до світу і самого себе значною мірою визначаються її спілкуванням з дорослими. Повноцінне спілкування в дитинстві має не абияке значення для подальшого розвитку людини, її життєвого та професійного самовизначення, «служіння іншим людям». Саме повноцінне спілкування з оточуючими грає головну роль у виборі людини своєї поведінки, яка визначає самопочуття особистості в світі людей. Як відзначав Д. Б. Ельконін, дитина – це завжди дві людини – вона і дорослий. Сучасні дослідження поведінки немовлят (О. В. Запорожець, М. І. Лісіна, Д. Б. Ельконін) показали, що в перші дні після народження діти не виявляють потреби у спілкуванні з дорослими [7, с. 43]. Це свідчить про те, що потреба у спілкуванні не природжена, а формується в процесі взаємодії з дорослими. Спілкування з дорослими є одним з головних чинників психічного розвитку дитини. Воно забезпечує приєднання дитини до історичного досвіду людства, а також відіграє терапевтичну функцію. І хоча у новонародженого немає прояву почуття самотності, але сам процес дітонародження – не початок формування прихильності між матір'ю та дітям, а початок розірвання єдності. Феномен прихильності матері та дитини давно знаходиться в центрі уваги дослідників [3, с. 16]. Вчені розглядають два основних напрямки у вивченні цієї проблеми: етологічний підхід визначає прихильність матері й дитини як природжений біопсихічний механізм. Так, Дж. Боулбі вбачав суть прихильності в підтриманні взаємодії між матір'ю та малюком. Вона являється необхідною умовою для виживання та розвитку новонародженого. За визначенням Боулбі, дефіцит батьківського тепла сприяє зародженню тривожності – «страху відділення», позбавляє впевненості й почуття безпеки, а також має селективні та пускові механізми: особливі запахи, рухи й пози. Його дослідження доводять, що вплив альфакторної системи (запахів) у процесі спілкування (між майбутньою матір'ю та малюком також) має сенс. Альфакторна система розглядається у данному випадку як засіб спілкування людей. Особлива увага надається статевим розбіжностям. Відзначається факт більш значного впливу запахів на чоловіків, ніж на жінок. Психоаналітичний же напрямок розглядає психічну історію матері та період її вагітності. Тут важливе значення має формування образу дитини в уяві майбутньої матері для прийняття нею свого новонародженого. Багаточисельні дослідження показали, що фантазії матері можуть викликати дисфункцію відносин в діаді, порушуючи нормальну прихильність. Таким чином, з психоаналітичних позицій, почуття прихильності матері до дитини виникає неводночас. За Л. С. Виготським, навіть найбажаніша вагітність забарвлена афективним протиріччям: емоції радості, оптимізму, надії змінюють почуття очікування, страху, печалі, смутку. Переживання самотності виникають до народження [3, с. 18]. Вже з самого початку акт народження людини

є актом заперечення. Відторгнення від природи (в момент перерізання пуповини) призводить людину до того, що вона вже ніколи більше не повернеться до своїх витоків. І все своє подальше життя вона бореться: звільнившись від матері, від залежності, від «несамотності», людина намагається повернутися в природу, в означеність, в безпеку.

Життєво важливе значення спілкування дитини з дорослим виявляється на такому прикладі: в США було проведено експеримент у двох клініках, де діти лікувались від важких хвороб [16, с. 31]. Умови в обох клініках були майже однакові, але в одній - до дітей не пускали родичів, бо боялись інфекції, а в другій – встановили часи побачень. Через декілька місяців порівняли ефективність лікування. В першій клініці коефіцієнт смертності наблизився до однієї третини, не дивлячись на зусилля лікарів. В другій, де малюків лікували тими ж способами, за цей час не померла жодна дитина: спілкування з рідними стало тими ліками і профілактичним засобом, який підтримував імунітет.

В спілкуванні людина підтверджує значення свого «Я». Це з іншого боку означає, що її помічають. У. Джемс підкреслював, що для людини немає більш жорсткішого покарання, ніж бути в суспільстві і бути непоміченим іншими людьми [5, с. 78]. Ця постійна потреба в іншій людині, значення «іншого» є найважливішим в житті людини будь-якого віку. Таке психологічне непідтвердження – це покарання, яке дуже важко перенести людині. Воно руйнує особистість: насміхаючись, осуджуючи, одна людина «не приймає» таким чином іншу, яка в свою чергу нездатна підтвердити своє психологічне існування. Та як відомо, саме воно управляє нашою самооцінкою, емоційним самопочуттям і навіть психічним здоров'ям. Воно не знає меж, та більш за все від нього страждають діти. Діти ненавидять ті форми покарань, які пов'язані з психологічною ізоляцією. Так, психіатр Р.Д. Ленч вбачав причину підліткової шизофренії в хронічному непідтвердженні матір'ю своєї дитини. Прохолодність і відстороненість дорослих може вплинути на несформування самооцінки, психологічну залежність, слабкість «его». Потреба людини бути підтвердженою іншими, існувати для них, мати в їх очах самостійну цінність і значення не є відкриттям сучасної практичної психології. Майже в усіх народів світу існує обов'язковий мінімум підтвердження: добридень, здрастуйте. Так само і в психологічній науці широко розповсюджене поняття «підтверджуюча психотерапія» [2, с. 112]. Це перший крок на шляху встановлення контакту психолога з людиною, яка потребує допомоги. Людей потрібно вміти (володіти засобами) і хотіти (підтверджуюча позиція) підтверджувати. Підтверджуюча позиція – це позиція саморозкриття, яка забезпечує партнеру у спілкуванні почуття співпереживання, розуміння і тим самим підтвердження.

«Ми всі жахливо самотні, хоча, на перший погляд, здається спілкуємося й комунікуємо з багатьма людьми. Звичайна людина сьогодні дуже самотня і відчуває себе такою. Вона пропонує себе в якості товару та відчуває, що його ціна залежить від її здатності продавати себе, а також від визнання її іншими людьми. Вона помічає, що ціна не визначається ані внутрішньою чи споживчою цінністю її особистості, ані її силою чи здатністю любити, ані якимись людськими якостями. Ціна визначена тим, як людина може продати ці якості або завдяки їм досягти успіху й визнання іншими людьми», - зауважував Е. Фромм.

«...Забезпечене життя, задовольняючи наші матеріальні потреби, викликає в нас почуття неймовірної нудьги, а самогубства й алкоголізм – це лише хворобливі намагання позбавитися її. Бо «не хлібом єдиним живе людина». А сучасна цивілізація не може задовільнити глибинні потреби людини. Та чи немає чого-небудь зовсім неправильного в нашому образі життя, в меті, якої ми намагаємося досягти?» [15, с. 159].

Самотні люди, які випробовують труднощі у спілкуванні, проявляють часто крайнощі: нехтують своєю зовнішністю, багато уваги приділяють аксесуарам, схильні до деструктивних дій, тенденція росту серед них п'яниць та наркоманів – одна з перших. «Природа наділила людину розумом, це й дає, на жаль, усвідомити свою самотність, відчуженість, ізолюваність, випадковість свого перебування в цьому світі». [15, с. 207].

Мотивація у спілкуванні з іншими людьми, у взаємодії з оточуючими, в емоційному контакті, в дружбі, в любові, у наданні комусь допомоги і підтримки, а також в прийнятті її від іншого – це все потреба в афіліації, яка, на думку Г. Мюррея, є основною потребою людини. Пізніше, досліджуючи ситуації, які сприяють афіліації, а також її мотиви та результати, психолог Дж. Фокс провів опитування, щоб з'ясувати, в якому випадку респонденти хотіли б залишатись самі, а коли – у спілкуванні з іншими. Результати показали, що прагнення бути з іншими збільшується в приємних обставинах (коли людина рада, задоволена), а також в обставинах загрожуючих (коли людина знаходиться в небезпеці або випробовує страх, тривожність). А ось прагнення залишатись наодинці виявилось сильнішим в неприємних обставинах (коли людина нервується або напружена), а також у обставинах, що потребують зосередженості. Було встановлено й загальні чинники афіліації:

- 1) необхідність порівняти себе з іншими, позбавитись невпевненості;
- 2) необхідність отримати позитивну стимуляцію завдяки цікавому живому спілкуванню;

- 3) потреба в отриманні схвалення, уваги;
- 4) потреба в емоційній підтримці.

Як зауважує Г. Мюррей, деякі дослідники розглядають афіліацію під кутом зору теорії прихильності, а саме, дорослі в ситуації загрози шукають людину, яка б змогла надати інформацію для оцінки ситуації. Це схоже на те, як діти, зіткнувшись з новим подразником, звертаються до батьків, шукаючи керівництва. Таким чином, афіліація пов'язана з соціальною підтримкою (почуттям, що тебе підтримують), яка включає, в свою чергу, чотири компоненти: 1) емоційна підтримка (впевненість в тому, що про тебе хтось турбується, любить і піклується); 2) оціночна підтримка (соціальне порівняння і відповідь на запитання, чи правильно я ставлюсь до того чи іншого явища); 3) інформаційна підтримка (інформація про те, як сприймати явища); 4) інструментальна підтримка (отримання конкретної дієвої допомоги). Згідно досліджень, особливо дієва емоційна підтримка (впливає на зниження стресу). Взагалі, соціальна підтримка має буферний ефект: людям більш важливе відчуття підтримки. Ті люди, які відчувають підтримку, менше підпадають під вплив стресових ситуацій, ніж ті, хто такої підтримки не відчуває. Наприклад, досліджувані, яким сказали, що вони можуть звернутись за допомогою до експериментатора, хоча і не робили цього, краще справлялися зі стресовою ситуацією, ніж ті суб'єкти, які цієї можливості не мали [11, с. 332]. Незалученість в різноманітні взаємовідносини не тільки призводить до самотності, але також може мати серйозні наслідки для здоров'я людини. У дослідженнях було встановлено, що ступінь смертності прямо зумовлена наявністю/відсутністю афіліації, а зовсім не тим фактом, що люди з меншою кількістю зв'язків були гірше забезпечені або не мали можливості підтримувати соціальні зв'язки: індивідів похилого віку, що активно контактували з людьми, залишилось в живих майже вдвічі більше через два роки, а також в 3-4 рази більше індивідів, які вважали, що користуються адекватною підтримкою свого оточення, ніж тих, що не мали дружніх стосунків з іншими людьми. Такі умови, в яких існує потреба в любові, в дружніх стосунках сприяють виникненню дружби, атракції [2, с. 109].

«Що ховається за поняттям «любов», - це гонитва за успіхом й визнанням. І головне питання звучить так: «А чи можу я взагалі любити?» Насправді любити нелегко. Це є найголовнішою людською якістю. Якщо неможливо залишатись наодинці з собою, якщо людина не випробує ніякої зацікавленості до інших і до себе, то не складеться й життя з партнером без того, щоб через деякий час не почати нудьгувати. Якщо стосунки між людьми призводять до нападу самотності й ізоляції партнерів, то ці стосунки мають мало спільного з тими можливостями, які охоплені справжніми стосунками між людьми», - розмірковував Е. Фромм. Насправді, потреба в любові вирішує усю гаму людських пристрасей та близьких стосунків. Гомосексуалізм, онанізм, сексуальні відхилення – все це недостатність любові, нормального людського спілкування [8, с. 21].

Що ж стосується атракції, то в її утворенні важливу роль відіграють, по-перше, схожі установки. Пояснення цього феномену висунув Д. Бірн. У своїх дослідженнях він довів, що коли людина чує, як виражають погляди, що співпадають з її власними поглядами, це впливає на неї позитивно, а коли ж такі, що не співпадають, це діє на неї негативно. На залежність атракції від схожості установок впливають два фактори: по-перше, неспівпадіння ролі, яку відіграє одна й та сама установка для двох різних людей: чим більше розходження, тим менше атракція; по-друге, чим важливішим є та чи інша установка, тим більшу атракцію викликає її співпадіння з установкою іншого. Крім схожості установок на виникнення атракції впливають й інші фактори, наприклад, які переваги віддаються індивідами у проведенні вільного часу або сильна невпевненість в собі, яка може спонукати індивіда до дружби з несхожими з ним людьми з надією, що вони нададуть більше нової інформації і різноманітних перспектив [16]. І хоча в багатьох випадках люди не вибирають свідомо яку-небудь компанію, проте, опинившись в одному просторі, індивіди дуже часто налагоджують стосунки, які можуть перерости в дружбу. Просторова близькість і потяг до спілкування сприяють виникненню атракції. В багатьох дослідженнях показано, що проста фізична присутність іншої людини збільшує ймовірність виникнення дружби [11, с. 351].

Та одна з найбільших і найочевидніших ознак нестатку спілкування і незадоволення соціальних зв'язків – самотність. У загальному розумінні самотність – відчуття розриву з оточуючими, боязнь наслідків самотнього способу життя, важке переживання, пов'язане із втратою життєвих цінностей або близьких людей, постійне відчуття покинутості, непотрібності власного існування. Самотній спосіб життя і самотність – це поняття близькі, але не тотожні. Самотній спосіб життя – це фізичний стан, який активно обирається самою особистістю в силу своїх характерологічних особливостей і психічного здоров'я. Це перш за все, прагнення відокремитись від оточуючих, бажання захистити свій внутрішній світ, незалежність від вторгнення сторонніх і навіть близьких родичів. Самотність – це соціальний стан, який відображає психофізичний статус людини, утруднюючи їй встановлення нових і підтримування старих контактів та зв'язків. Для того, щоб виявити фізичну ізоляцію, необхідно мати одне око, але для того, щоб пізнати самотність, необхідно пережити її. Самотність сприймається як гостре суб'єктивне, індивідуальне і часто унікальне переживання. Однією з самих яскравих рис самотності є специфічне відчуття повного

«занурення» в самого себе. Відчуття самотності не схоже на локальні переживання, воно цілісне, всеохоплююче, виражає певну форму самопізнання, і показує розділення реальної структури відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості. Встановлено, що самотність залежить від того, як людина відноситься до себе, тобто від її самооцінки. У багатьох людей почуття самотності пов'язано з явною заниженою самооцінкою. Породжене нею відчуття самотності нерідко призводить до появи у людини почуттів непристосованості та нікчемності. Інколи самотність виникає через причини, які не залежать від людини. Втрата коханої людини, розлучення, або розрив особистих взаємин - найбільш поширені соціальні причини, які призводять до самотності. В деяких випадках самотність зароджується внаслідок часткової або повної емоційно-психологічної ізоляції людини від оточуючих. Як сукупність емоцій, які виникли у відповідь на відчутий дефіцит кількості і якості соціальних зв'язків, вона визначається чотирма комплексами почуттів і переживань: 1) відчай (почуття відчаю, панічного жаху, немічності, покинутості); 2) нелюбов до себе (відчуття власної непривабливості, нерозумності, постійне відчуття небезпеки); 3) нестерпна нудьга (почуття невдалості, нетерпіння, нудьги, неможливість зосередитись); 4) депресія (почуття горя, пригніченості, спустошеності, жалю до себе і відчуженості). Існують дві основні форми самотності: емоційна ізоляція (результат відчуженості близької людини) і соціальна ізоляція (відсутність друзів і соціальних зв'язків) [2, с. 19]. Соціальна самотність супроводжується депресією і особливо пов'язана з кількістю і якістю дружніх зв'язків, нестачею випадкових контактів з людьми, нестачею впевненості у власній значимості, яка вселяється іншими, і відсутністю товаришів. А емоційна самотність супроводжується почуттям тривоги і неспокою і пов'язана з відсутністю інтимних контактів і романтичних стосунків, з відсутністю прихильності.

У літературних джерелах проблема самотності у соціумі постає за часів епохи Відродження. Удруге, після античної епохи, людина з'являється перед нами, але тепер Творцем та головною постаттю всесвіту. Самотність трактується як благо та необхідна умова становлення творчості та індивідуальності. Людина просто повинна бути самотньою. Інакше вона не зможе реалізувати себе сповна. «У той час, коли авторитет церкви почав замінюватись авторитетом античного світу й коли ще не знали безстороннього дослідження, він був попередником й навіть гідним співпрацівником Бекона та Коперника – мимоволі самотній», - так З. Фрейд пише в своїй роботі «Леонардо да Вінчі» про самотність генія. Саме талант, те, що притаманне обраним світу цього, робить чи навіть вимагає, примушує бути людиною самотньою. В історії літератури, науки, мистецтва знаходимо безліч прикладів самотнього генія. Оточуючі не розуміють, у чому суть. А істина проста: «людина, котра випробовує потребу, буде продовжувати пошукову діяльність до тих пір, поки не задовільнить цю потребу та пов'язане з нею напруження» [14, с. 74]. І як слідство, буденність, що оточує людину, перестає мати для неї першорядне значення. Вона «йде» в себе, «занурюється» в пристрасть до дослідження. «На верхівці пізнання, коли вона могла окинути поглядом співвідношення речей в досліджуваній області, її охоплює пафос, і вона в екстазі вихваляє велич цієї області творіння, яку вона вивчала, або – наділяючись релігійністю – велич її Творця» [14, с. 89]. Вибір такої особистості – свобода самотності. Для багатьох самотність – це туга, страх і нудьга. Гостре переживання туги не робить людину щасливою. Воно супроводжується почуттям мізерності, спустошеності, тлінності цього світу. Це до останньої гостроти доведений конфлікт між життям в цьому світі й трансцендентністю. Страх говорить про небезпеку, яка надходить від нижчого світу. Нудьга – спустошеність та непристойність цього нижчого світу. Туга має надію, нудьга – безнадійна. Для творця нічого не цікаве, крім вічності. «Цікавою є людина, в якій є порив до безмежності» [13, с. 59].

Проблема самотності гостро стоїть в наш час. Телебачення, радіо, преса намагаються розв'язати її. Коли життєвий простір не перетворюється в простір психологічний, а залишається, як і в дитинстві, чисто зовнішнім, виявляється, що людина погано пристосована до соціальних контактів. У дитинстві це проявляється в невмінні робити домашні завдання у присутності будь-кого, пізніше – це невміння створити сім'ю. Холостяк (чоловік або жінка) боїться вторгнення сторонньої людини в його життєвий простір (хоча мотив боязні порушення життєвого простору є суто чоловічим) [16, с. 33]. Людину необхідно «привчати» до самотності. Дітей після 3 – 4 років необхідно залишати на декілька годин в день самих. Необхідність побути самому малюку дуже потрібна. Самотність й усамітнення зцілюють одне одного. Внутрішня зосередженість, усвідомлення своєї одиницності – це надцінність свого розуміння. Самотність, на жаль, данність усякої особистості, усякої особи. Всі люди почуваються самотніми і стають такими від народження. І увесь подальший шлях людини – країна Самотності, й «смерть – діло самотнє» (Рей Бредбері). Але самотньою є людина не об'єктивно, а суб'єктивно. На думку В. Л. Леві, це прояви «ілюзії дитячої егоїстичної сліпоти». Відчай, байдужість, нерозуміння, жорстокість, відокремлення, чекаємо більше співчуття й розуміння, заклопотаність отриманням, а не віддачею – це і є покарання: самотність. Любов – це єдина, універсальна форма існування людини. Вона зберігає від самотності. Людина, яка страждає від самотності, не наділена здатністю любити. Вона може

випробовувати глибинні й сильні потяги, переживати стани закоханості й навіть страждати, але причиною тому слугує уражене самолюбство або власницьке ставлення до іншого [8, с. 40].

Висновки

Самотність - одна з основних соціальних проблем, яка являється предметом соціальної роботи, що є одним з найважливіших інструментів для усунення чи хоча б полегшення цієї соціальної хвороби. Самотність може представляти велику загрозу для побудови міжособистісних взаємозв'язків, які складають основу людського існування. Справжні суб'єктивні стани самотності зазвичай супроводжують симптоми психічних розладів, які мають форму з явним негативним емоційним забарвленням, причому у різних людей афективні реакції на самотність різні. Перелік типових емоційних станів, які час від часу охоплюють хронічно самотню людину - це відчай, нудьга, нетерпіння, відчуття власної непривабливості, безпорадність, панічний страх, пригніченість, внутрішня спустошеність, відчуття власної недорозвиненості, втрата надії, ізоляція, скованість, дратівливість, незахищеність, меланхолія, відчуженість. Засобами боротьби з самотністю можуть стати соціально-психологічні аспекти, а саме: індивідуальна діагностика, що допомагає виявленню осіб з високим ризиком самотності; комунікативні тренінги для виховання навиків спілкування; психотерапія і психокорекція для усунення хворобливих ефектів самотності та інше. А також організаційні аспекти: створення клубів і груп спілкування; формування у клієнтів нових соціальних зв'язків і пропаганда нових інтересів, замість втрачених, наприклад, в результаті розлучення.

Література:

- 1) Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – Л., 1969.
- 2) Арносон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб: Еврознак, 2002.
- 3) Брутман В. И., Радионова М. С. Формирование привязанности матери к ребёнку в период беременности. // Вопр. психологии. – 1997. - №6.
- 4) Джемс У. Психология: Пер. с англ. – М.: Педагогика, 1991.
- 5) Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. – М., 1987.
- 6) Запорожец А. В. Избранные психологические труды в 2-х т. – М.: Педагогика, 1986.
- 7) Гессе Г. Собр. сочинений в 8-и томах. – М., 1994.
- 8) Леви В. Л. Одинокий друг одиноких. – М.: Торобоан, 2006.
- 9) Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев – М., 1975.
- 10) Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1989.
- 11) Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005.
- 12) Психологические исследования общения. – М.: Наука, 2005.
- 13) Бердяев Н. А. «Самопознание»: сб. «Опыты». – М., 1989.
- 14) Фрейд З. Психоаналитические этюды/Составление Д. И. Донского, В. Ф. Круглянского; Послел. В. Т. Кондрашенко; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 1996.
- 15) Фромм Э. Мужчина и женщина. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998.
- 16) Хараш А. У. «Другой» и его функция в развитии «Я». // Общение и развитие психики: Сб. научных трудов. – М., 1988. – С. 31 – 46.
- 17) Швалб Ю. М., Данчева О. В. Одиночество: Соц.-психол. пробл. – К.: Из-во «Україна», 1991. – 270с.: ил.
- 18) Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации развития в детском возрасте. // Вопр. психологии. – 1971. - № 4.

Надійшла до редакції 22.01.2010

Саморозуміння тривожності дівчатами-підлітками з порушеннями менструального циклу

Беляєва О.Е.

ДУ "Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України"

Стаття присвячена дослідженню особливостей саморозуміння емоційного стану дівчатами-підлітками з розладами менструального циклу на підставі оцінки узгодженості усвідомлюваних та неусвідомлюваних показників тривожності. Неадекватне саморозуміння емоційного стану тривоги виявлено у 16,7-18,0% хворих підлітків. Встановлено, що у хворих дівчат старшого віку вірогідно реєструвалася неузгодженість показників щодо актуального стану тривожності. Відмінності між різними клінічними підгрупами стосувалися адекватності саморозуміння тривожності з огляду тривалої часової перспективи.

Ключові слова: саморозуміння, тривожність, дівчата-підлітки, порушення менструального циклу.

Статья посвящена исследованию особенностей самопонимания эмоционального состояния девочками-подростками с нарушениями менструального цикла на основе оценки согласованности осознаваемых и неосознаваемых показателей тревожности. Неадекватное самопонимание эмоционального состояния тревоги выявлено у 16,7-18,0% больных подростков. Установлено, что у больных девушек старшего возраста достоверно чаще регистрировалась несогласованность показателей в отношении актуального состояния тревожности. Различия между клиническими подгруппами касались адекватности самопонимания тревожности с точки зрения длительной временной перспективы.

Ключевые слова: самопонимание, тревожность, девочки-подростки, нарушения менструального цикла.

The article dwells upon the results of studying some features concerning self-understanding of emotional state by adolescent girls with menstrual cycle disorders on the basis of estimating the coordination between realized and inaccountable signs of anxiety. Inadequate self-understanding of emotional state of anxiety was revealed in 16,7-18,0% of adolescent patients. It was established that in older girls with the disease lack of coordination between the signs of actual anxiety state was registered significantly more often. Difference between clinical subgroups concerned adequacy of the anxiety self-understanding from the viewpoint of long-time prospective.

Key word: self-understanding, anxiety, adolescent girls, menstrual cycle disorders.

Здатність людини розуміти саму себе багато в чому визначає розвиток особистості, сприяє узгодженості реальної поведінки та уявлень людини про себе й переживанням самого себе, що знаходить відображення в осмисленості життя, побудові життєвих перспектив при збереженні позитивного ставлення до себе як цілісної особистості [1,2,3]. Важливою складовою саморозуміння є розуміння власного емоційного стану. Спроможність розпізнавати й точно оцінювати власний емоційний стан дозволяє людині адекватно реагувати в різних ситуаціях.

Відомо, що підлітковий вік є сенситивним періодом розвитку саморозуміння. Становлення особистості, процеси соціалізації молодого людини багато в чому залежать від її здатності розуміти себе [4,5].

Порушення менструального циклу, що виникають на етапі становлення репродуктивної системи, тісно пов'язані з психологічними аспектами функціонування підлітка. З одного боку, виникнення соматичних розладів в системі, що розвивається, зумовлені, певною мірою, посиленою її чутливістю до впливу несприятливих зовнішніх, в тому числі психосоціальних чинників. З іншого боку, сама ситуація порушення репродуктивного здоров'я виявляється потужним стресором, потребує залучення й розвитку засобів психологічного опанування

Ситуація порушення соматичного здоров'я в репродуктивній системі, що проходить етап свого становлення, кидає могутній виклик ресурсам психологічної саморегуляції підлітка. Переживання тривоги, що виникає як природна емоційна реакція на ситуацію невизначеності, залежно від інтенсивності та вміння з ним поводитись може виступати як дезорганізуючим, так і креативним чи мобілізуючим чинником, стимулюючи прагнення долати перешкоди, передбачувати наслідки та відстоювати цінності, важливі для існування особистості [6].

Для дівчат із порушеннями менструального циклу зовнішніми чинниками, що можуть, за певних умов, спричинювати та підтримувати переживання стривоженості постають конфліктні стосунки в родині, ускладнення в стосунках з однолітками, надмірні навантаження в шкільному навчанні та різного роду фізичних тренуваннях, психоемоційна заангажованість в експертних ситуаціях, під час іспитів та контрольних і т.і. Тривожність може запускатися також психологічними травмами та втратами. Специфічними чинниками тривоги в даній когорті підлітків постають невизначеність в контексті порушення регулярності менструального циклу або ненастання менархе після досягнення певного віку, а також сама по собі ситуація звернення до гінекологічної допомоги, зокрема, необхідність госпіталізації.

Адекватне розуміння підлітком інтенсивності переживання тривоги дозволяє належним чином спрямовувати власну активність, хибне ж розуміння власного емоційного стану обмежує погодження уявлень про себе з реальною поведінкою.

Метою нашого дослідження було визначання особливостей саморозуміння тривожності у дівчат-підлітків із порушеннями менструального циклу

Обстежено 150 дівчат-підлітків віком 14-17 років, госпіталізованих у відділення дитячої гінекології з розладами менструального циклу (РМЦ) у вигляді пубертатних маткових кровотеч (ПМК), первинної (ПА) та вторинної аменореї (ВА).

До комплексу психодіагностичного обстеження входило дослідження самооцінки тривожності за даними шкали Спілбергера-Ханіна та визначення імпресивного колірний вибору за восьмиколірним варіантом тесту М. Люшера.

Для дослідження саморозуміння емоційного стану нами був використаний підхід, що ґрунтувався на виявленні узгодженості показників тривоги, визначених на свідомому та неусвідомлюваному рівнях.

Співвідношення усвідомлюваних та неусвідомлюваних оцінок тривожності визначалася з урахуванням розподілу градацій шкал: вільний від тривоги колірний вибір співвідносився з низькими градаціями самооцінки тривожності; низький рівень тривоги за колірним вибором ставився у відповідність із помірними градаціями самооцінки тривожності; середній та високий рівень тривоги – з високими градаціями самооцінки тривожності.

Адекватне саморозуміння емоційного стану тривожності визначалося в разі відповідності градацій усвідомлюваних та неусвідомлюваних оцінок.

Порушене саморозуміння тривожності визначалося в разі неузгодженості показників усвідомлюваних та неусвідомлюваних оцінок в двох варіантах: при сполученні високих показників тривожності з вільним від тривоги колірним вибором та при низьких градаціях самооцінки тривожності, сполучених із середніми чи високими показниками тривоги за колірним вибором.

Інші варіанти сполучень усвідомлюваних та неусвідомлюваних показників емоційного стану відносилися до умовно-узгоджених, тобто умовно-адекватного саморозуміння емоційного стану тривожності. Це сполучення низького рівня тривожності за самооцінкою із низьким рівнем тривоги за проективним тестом; помірний рівень самооцінки тривожності у сполученні з вільним від тривоги вибором або з середнім чи високим рівнем тривоги за проективним тестом; а також сполучення високого рівня тривожності за самооцінкою та низького рівня тривоги за проективним тестом.

Оцінка узгодженості неусвідомлюваних показників тривоги із самооцінкою актуального рівня тривожності у дівчат-підлітків із РМЦ дозволила виявити адекватне саморозуміння у 31,3% хворих дівчат, умовна узгодженість показників спостерігалася у більшості обстежених – 52,0%, неузгоджені показники виявлені у 16,7%. Співвідношення показника проективного індикатора тривоги з особистісною тривожністю виявило у хворих більше узгоджених оцінок – 45,3%, частка умовно-узгоджених становила 36,7%, неузгоджені показники реєструвалися майже з незмінною частотою – 18,0%.

В підгрупах хворих різного віку (табл. 1) при аналізі узгодженості за співвідношенням тривоги із показником ситуативної тривожності переважали умовно-узгоджені оцінки: 54,4% в молодшій підгрупі та 48,3% у старших хворих. У дівчат старшого віку визначалася менша частка узгоджених оцінок (26,7% проти 34,4% в групі молодших хворих). Неадекватне саморозуміння актуального стану тривоги виявлялося в кожній четвертій хворій старшого віку, становлячи 25,0% проти 11,1% в групі хворих 14-15 років ($P < 0,02$). За співвідношенням проективного показника тривоги із самооцінкою особистісної тривожності в обох вікових підгрупах спостерігалось переважання узгоджених оцінок (42,2% у молодших хворих та 50,0% у старших), частка неузгоджених оцінок становила 18,9% та 16,7% відповідно.

Таблиця 1. – Узгодженість усвідомлюваних та неусвідомлюваних оцінок тривожності у дівчат-підлітків із РМЦ різного віку.

Узгодженість оцінок	Тривога/СТ		Тривога/ОТ	
	хворі 14-15 років, n=90	хворі 16-17 років, n=60	хворі 14-15 років, n=90	хворі 16-17 років, n=60
Узгоджені	34,4	26,7	42,2	50,0
Умовно-узгоджені	54,4	48,3	38,9	33,3
Неузгоджені	11,1*	25,0*	18,9	16,7
Примітка	* – $P < 0,02$			

Розглянемо, як адекватність саморозуміння власної емоційності проявлялася у дівчат із різними клінічними варіантами порушень менструального циклу: при пубертатних маткових

кровотечах (ПМК), первинній (ПА) та вторинній аменореї (ВА).

Таблиця 2. – Узгодженість усвідомлюваних та неусвідомлюваних оцінок тривожності у дівчат-підлітків із різними формами РМЦ.

Узгодженість оцінок	Тривога/СТ			Тривога/ОТ		
	ПМК, n=50	ВА, n=50	ПА, n=50	ПМК, n=50	ВА, n=50	ПА, n=50
Узгоджені	36,0	32,0	26,0	36,0*	56,0*	44,0
Умовно-узгоджені	50,0	52,0	54,0	44,0	32,0	34,0
Неузгоджені	14,0	16,0	20,0	20,0	12,0	22,0
Примітка	* – $P < 0.02$					

За співвідношеннями рівнів показника тривоги із самооцінкою ситуативного рівня тривожності частка узгоджених оцінок коливалась від 26,0% при ПА до 36,0% при ПМК, частка умовно-узгоджених сягала 50,0% - 54,0%, неузгоджені показники становили від 14,0% при ПМК до 20,0% при ПА. У дівчат із первинною аменореєю відзначалася дещо менша частка узгоджених і більша частка неузгоджених оцінок, але відмінності між групами хворих не сягали вірогідності.

За співвідношенням показника тривоги з рівнем самооцінки особистісної тривожності у дівчат із аменореями спостерігалася переважання узгоджених оцінок: 56,0% при ВА та 44,0% при ПА. В групі хворих із матковими кровотечами переважно визначались умовно-узгоджені оцінки – 44,0%; частка узгоджених градацій показників тривоги та ОТ в цій групі хворих становила 36,0%, що вірогідно менше, ніж в групі дівчат із ВА ($P < 0,05$). Неузгоджені оцінки мали місце у 20,0% дівчат із ПМК, 22,0% хворих із ПА і лише у 12,0% хворих із ВА (відмінності на рівні тенденції із групою ВА, $P < 0,09$).

Таким чином, використання запропонованого підходу в дослідженні саморозумінням власного емоційного стану дівчат-підлітків із розладами менструального циклу дозволило виділити групу хворих із неадекватним саморозумінням тривожності. Дівчата з РМЦ різного віку відрізнялися представленістю неузгоджених показників за співвідношенням проективного індикатора тривоги з самооцінкою ситуативної тривожності, тобто з огляду переживання й усвідомлення актуальної ситуації. Відмінності між різними клінічними групами торкалися співвідношення проективного індикатора тривоги з самооцінкою особистісної тривожності. Адекватне саморозуміння тривожності в повсякденному житті суттєво рідше визначалося в дівчат із пубертатними матковими кровотечами порівняно із хворими з вторинною аменореєю. Виявлені вади саморозуміння власного психологічного стану з огляду актуальної ситуації чи більш тривалого часового періоду необхідно враховувати при проведенні психокорекційної роботи з дівчатами-підлітками, що страждають на порушення менструального циклу.

Література

1. Кайгородов, Б.В. Структурно-динамические характеристики само-понимания в характеристике и развитии Я-концепции в юношеском возрасте [Текст] / Б.В.Кайгородов // Мир психологии. - 2002. – № 2. – С. 117-127.
2. Grantham T.C. Beyond Self-Concept and Self-Esteem for African American Students: Improving Racial Identity Improves Achievement [Text] / T.C. Grantham, D.Y.Ford // The High School Journal. – 2003. – Vol. 87, № 1 – P. 18-29.
- 3 Карпачева, А.Б. Эмпирическое исследование связи развития самопонимания и успешности обучения современных студентов [Текст] / А.Б. Карпачева // Вестник Университета Российской академии образования. – 2007. – № 3. – С. 69-73.
4. Damon, W. Self-Understanding in Childhood and Adolescence. [Text] / W. Damon, D. Hart. – New York: Cambridge University Press, 1992.- 205 p.
5. Монахова, И.А. Психологические особенности самопонимания в старшем школьном возрасте [Текст]: автореф. дисс. ... канд. психол. наук / И.А. Монахова. – М., 2002. – 18 с.
6. Погорелов, А.Г. Тревога как фактор регуляции личности [Текст] / –А.Г. Погорелов, Е.И.Погорелова // Известия ТРТУ. – 2006. – Т.56, №1. – С. 190-193.

Надійшла до редакції 22.01.2010

Психологічні аспекти формування готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України як стану, що передує діям в екстремальних ситуаціях

Бондаренко Я.Г.

Навчально-науковий інститут підготовки фахівців міліції громадської безпеки
Харківський національний університет внутрішніх справ

На основі аналізу основних психологічних детермінант, що впливають на ефективність та надійність виконання професійних задач різного рівня складності, в статті визначається зміст основних структурних компонентів психологічної готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Відображено, що стан психологічної готовності має складну структуру та є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами та майбутніми завданнями.

Надано належні висновки й обґрунтування, щодо готовності як психічного стану, та прояву готовності як стійкої характеристики особистості, що може визначатись в залежності від умов діяльності та виразності її індивідуально-психологічних складових.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна стійкість, стан готовності, готовність до діяльності.

На основе анализа основных психологических детерминант, которые оказывают влияние на эффективность и надежность выполнения профессиональных задач различной степени сложности, в статье определяется содержание основных структурных компонентов психологической готовности специалистов специальных подразделений МВД Украины.

Отражено, что состояние психологической готовности имеет сложную структуру и является выражением совокупности интеллектуальных, эмоциональных, мотивационных и волевых сторон психики человека в их соотношении с внешними условиями и будущими задачами.

Даны соответствующие выводы и обоснования готовности как психического состояния, а так же проявлению готовности как стойкой характеристики личности, которая может определяться в зависимости от условий деятельности и выразительности её индивидуально-психологических составляющих.

Ключевые слова: психологическая готовность, психологическая стойкость, состояние готовности, готовность к деятельности.

The article defines the maintenance of the basic structural components of special divisions' psychological experts' readiness at the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The analysis is based on the main psychological determinants that influence efficiency and reliability on performance various degree of complexity professional problems.

It is displayed that the condition of psychological readiness has difficult structure and is expression of set of the intellectual, emotional, motivational and strong-willed parties of person's mentality in their parity with external conditions and the future problems.

Corresponding conclusions and substantiations were made for readiness as mental condition and for readiness display as proof personality characteristic that can be defined depending on activity conditions and expressiveness of its individual psychological components.

Keywords: psychological readiness, psychological firmness, readiness condition, activity readiness.

Актуальність. Кожна діяльність вимагає свого набору професійних, вольових, психологічних якостей; надзвичайно важливим виявляється формування особи зі стійкою системою поглядів, загальних потреб і мотивів, через які людина сприймає та оцінює дійсність, вибирає адекватну поведінку й регулює її відповідно до стійкої загальної позиції.

Особливої уваги заслуговує діяльність підрозділів міліції швидкого реагування. Вкрай напружені соціально-психологічні умови професійної діяльності цих підрозділів загострюються також пережитими країною соціально-економічними труднощами, які торкнулися й переважної більшості працівників ОВС. Незважаючи на прийняті заходи, напружений характер професійної діяльності фахівців спеціальних підрозділів, висока відповідальність і висока психологічна ціна результатів їх діяльності, наявність невизначеності й інформаційних перевантажень, висока ймовірність виникнення непередбачених подій, погроза здоров'ю й життю - все це може бути причинами виникнення різного роду труднощів при здійсненні професійної діяльності в особливих умовах, викликати у працівників спеціальних підрозділів МВС України стану напруженості, ставити під погрозу зриву рішення професійного завдання. Отже, вирішення проблеми психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до професійної діяльності здобуває в цей час особливе соціальне й політичне значення.

У проаналізованих дослідженнях, монографіях і статтях не розглядається сутність і структура готовності до діяльності працівників органів внутрішніх справ, виходячи зі специфіки їхніх функціональних обов'язків, пов'язаних з боротьбою зі злочинами терористичного характеру. Поки відсутнє визначення змісту й показників, що характеризують готовність працівників ОВС до професійної діяльності по припиненню злочинів терористичного характеру, недостатньо повно відбиті особливості формування, розвитку й реалізації готовності у важких ситуаціях службової діяльності. Таким чином, ми вважаємо за потрібне узагальнити отримані данні та співвіднести їх

зі специфічними особливостями діяльності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Питання формування готовності знайшли своє відбиття та одержали розвиток у теорії та практиці професійної підготовки насамперед відносно діяльності людини в особливих напружених умовах. Багатопланові дослідження проблеми провели психологи В.І.Варваров, О.Д.Глоточкин, М.И.Дьяченко, Л.А.Кандилович, В.П.Каширін, М.П.Коробейников, П.А.Корчемний, Л.Н.Кузнецов, О.Т.Ростунов, А.М.Столяренко, В.В.Сисоєв, С.І.Сьєдин, О.В.Тімченко, Н.Ф.Феденко, В.Т.Юсов і інші учені, які проаналізували процес психологічної підготовки з урахуванням специфіки особливостей діяльності конкретного фахівця. Зазначені автори визначають сутність психологічної підготовки в цілеспрямованому впливі на психіку працівників з метою формування у особового складу психологічної готовності, стійкості, інших характеристик і якостей, які забезпечують високу надійність дій в умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Мета. На основі аналізу основних психологічних детермінант, що впливають на ефективність та надійність виконання професійних задач різного рівня складності, визначити специфічні особливості керування психологічною готовністю фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Можна припустити, що готовність має своїм механізмом функціональну систему, яка забезпечує на основі певного збудження настроювання організму й наступну доцільну поведінку відповідно до умов і завдань. Реакція на непередбачені подразники, стійкість до дії факторів зовнішнього середовища визначається силою (працездатністю) нервової системи стосовно гальмового процесу, балансом нервових процесів, їхньою здатністю до переважного розвитку збудження або гальмування, рухливості нервових процесів, їхньою тимчасовою характеристикою.

Деякі автори доходять висновку, що психологічна готовність це виборча, прогноуюча активність на стадії підготовки, що спрямовує організм, особистість на майбутню діяльність. Виникнення психологічної готовності визначається розумінням майбутнього завдання, усвідомленням відповідальності, і виділяє тривалу й ситуативну готовність. Важливим моментом є виділення автором соціально-психологічних аспектів цього стану, а також необхідність його системно-генетичного, динамічного аналізу.

Цікавим є підхід, в якому визначаються наступні компоненти психологічної готовності: відображуючий - високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності;

спонукальний (центральный) - система мотивів з їхньою взаємозалежністю й супідрядністю; виконавчий - міцні й високорозвинені розумові й сенсорні здатності; регулюючий - вольові якості особистості, емоційна стійкість, здатність довільно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, управляти своїм поведінням у стані напруженості.

Відзначається, що стан готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання, або до виконання завдання в умовах, що змінилися [1]. Звідси видно, що сформована готовність дозволяє адекватно реагувати на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи взаємозв'язок внутрішнього стану індивіда із зовнішніми цілями діяльності. Затверджується потенційно «багатоцільовий» характер цього стану й необхідність його розгляду як «системи багатьох готовностей».

Деякі вчені, розглядаючи психологічну стійкість як найважливішу професійну характеристику особистості, багаторівневий і системний об'єкт професійної підготовки в динаміці протікання й цілісної взаємодії компонентів, виділяють в понятті психологічної готовності внутрішню настроєність на самовіддане поведіння, мобілізованість всіх сил на активні й доцільні дії [2; 3]. У той же час визначається, що для позначення психологічного компонента збереження ефективності діяльності в екстремальних умовах працівником підрозділу швидкого реагування органів внутрішніх справ термін «психологічна стійкість» повніше відбиває проблему. Однак недостатньо виділяється взаємозв'язок між поняттями «психологічної готовності» і «психологічної стійкості», прояв стійкості не розглядається як якісна сторона готовності, хоча на стадії виконання дії цілком може йти мова про готовність до стійкості.

Питання формування готовності знайшли своє відбиття й одержали подальший розвиток у теорії та практиці професійної підготовки насамперед відносно діяльності людини в особливих напружених умовах.

Визначена сутність психологічної підготовки в цілеспрямованому впливі на психіку співробітників з метою формування у особового складу ОВС психологічної готовності, стійкості, інших характеристик і якостей, які забезпечують високу надійність дій в умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Таким чином, необхідно відзначити, що науковці вкладають у поняття «стан готовності» різний зміст. Це зв'язано на наш погляд з тим, що здійснюються різні підходи: 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності готовності; 3) до дослідження різних видів діяльності.

У функціонально-системному відношенні готовність визначає, насамперед, цільові, тимчасові, ресурсні, операціонально-інструментальні, продуктивні параметри діяльності фахівця

підрозділу швидкого реагування системи МВС. У рамках ситуації, готовність як інтегральний системний параметр психіки співробітника характеризує функціональні особливості активації, доцільності й спрямованості службової діяльності, ефективності її реалізації й стійкості до негативних факторів, а також до відновлення системи професійно-важливих якостей працівника для його наступних дій [4].

Слід зауважити, що готовність до професійної діяльності розглядається як стан, що передую певній діяльності; цей стан, у якому концентруються можливості людини, які досягають вищого ступеня; він проявляється перед, при виконанні й при завершенні службового завдання; стан готовності до професійної діяльності має різні рівні й компонентну структуру; прояв готовності залежить від особливостей особистості й умов діяльності. Стан готовності має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, пізнавальних, операціональних сторін, процесів, властивостей, утворень, станів психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами й майбутніми завданнями.

Отже, стан психологічної готовності має складну структуру, є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами й майбутніми завданнями [4; 5; 6].

Крім готовності як психічного стану, існує й проявляється готовність як стійка характеристика особистості. Її називають по-різному: підготовленістю, тривалою або стійкою готовністю. Будучи завчасно сформованою, ця готовність - істотна передумова успішної діяльності.

У самому загальному виді тривала готовність являє собою структуру, у яку входять:

- 1) позитивне відношення до того або іншого виду діяльності, професії;
- 2) адекватні вимогам діяльності, професії риси характеру, здатності, темперамент, мотивації;
- 1) необхідні знання, навички, уміння;
- 3) стійкі професійно важливі особливості сприйняття, уваги, мислення, емоційних і вольових процесів.

На відміну від стану, тимчасової готовності, що відбиває особливості й вимоги майбутньої ситуації, тривала готовність - це стійка система професійно важливих якостей особистості (позитивне відношення до професії, організованість, уважність, самовладання й т.д.), її досвід, знання, навички, уміння, необхідні для успішної діяльності в багатьох ситуаціях.

Позитивні риси тривалої готовності - відповідність структурі, змісту та умовам професійної діяльності, легкість актуалізації й включення у виконання завдання, пластичність, сполучення стійкості та динамізму.

Позитивними рисами тимчасової готовності є: відносна стійкість, відповідність структури оптимальним умовам досягнення мети, дієвість впливу на діяльність.

Тимчасова й тривала готовність перебувають у єдності. Тимчасова готовність - це щораз створюване функціональне вістря довгострокової готовності, що підвищує її дієвість. Виникнення готовності як стану залежить від довгострокової готовності. У свою чергу тимчасова готовність визначає продуктивність тривалої готовності в даних конкретних обставинах. Обидва види готовності ефективно реалізуються за умови доцільного керування й самоврядування, впливу на свідомість і підсвідомість.

Практичний інтерес представляє готовність до правильної, адекватної поведінки в екстремальних ситуаціях. В якості загальних рис екстремальних ситуацій можна відмітити такі як раптовість, несподіванка, необхідність зміни стереотипу діяльності, емоційна напруженість.

Ступінь психологічного впливу цих факторів визначається готовністю людини до подій, що розвиваються. Інакше кажучи, готовність як особливий психічний стан визначає межу впливу такого подразника, як екстремальна ситуація.

Готовність людини до успішних дій в екстремальній ситуації складається з його особливостей як особистості, рівня підготовленості, повноти інформації про ситуацію або завдання, наявності часу й засобів для ліквідації екстремальної ситуації, наявності інформації про ефективність м'як, що вживаються.

У цілому можна зробити висновок, що психологічна готовність до екстремальних ситуацій - це активний стан організму особистості, що відповідає всіляким вимогам цих ситуацій і виступає як регулятор доцільної поведінки. Психологічна готовність сприяє збереженню ефективності діяльності при несподіваних ускладненнях і виникненні стресових реакцій.

У психологічній готовності до екстремальних умов виражаються властивості особистості, досвід, навички, здатності людини, її відносини й мотиви поведінки у зв'язку з майбутньою діяльністю. Оптимальним є стан доцільної мобілізованості потенційних можливостей і здатностей, наявність у цьому стані установки діяти відповідно до змін умов ситуації [7].

Як показали дослідження, перед виконанням складного, пов'язаного з небезпекою й ризиком завдання у фахівців штурмових груп підрозділів швидкого реагування МВС України можуть виникати різні психологічні стани: активної мобілізації сил, готовності й упевненості; пасивності, поглибленості в себе; тривоги, недоцільної активності, коливань, сумнівів; переваги установок на неминучість невдачі, непевності й страху.

Про різноманітність станів і реакцій перед складною ризикованою дією свідчать наступні дані спостережень і вимірів психофізіологічних функцій. Завдяки підготовчій роботі в 50% фахівців перед небезпечною дією зберігаються більш-менш нормальні фізіологічні й психологічні стани, хоча вони й напружені, але не відчувають страху, коливань, сумнівів, непевності. Близько 20% переживають сильне хвилювання й тривогу - 20% проявляють неупорядковану активність або скутість. Близько 10% відчувають непевність і сильну напруженість. Становлять інтерес спостереження й психофізіологічні виміри після небезпечної дії: у частини фахівців відновлюються показники, близькі до звичайного (близько 35%), у деяких знижений тонус (20%), інші зберігають збуджений стан.

Суб'єктивні стани фахівців перед небезпечною дією залежать від їхнього досвіду й індивідуальних особливостей, від проведеної підготовчої роботи, особистого приклада керівників, товаришів.

Висновки. Сформовану готовність фахівців з початком практичних дій по виконанню завдання не можна залишати без уваги й подальшого впливу, тому що їхня діяльність ускладнюється, з'являються нові труднощі, до яких треба додатково пристосовуватися і які треба переборювати на базі вже наявної готовності.

Для підтримки готовності на етапі виконання завдання потрібно активізувати позитивні мотиви впливу на психічні стани фахівців загонів спеціального призначення МВС України, вводити елемент новизни в умови й зміст їхньої діяльності, управляти їхньою активністю, вносити ясність у ситуацію, указувати кращі способи дій, подавати особистий приклад пильності, майстерності й дисципліни.

Керування готовністю проводиться не тільки для збереження й підтримки її на належному рівні, але й з метою її мобілізації відповідно до новим вимогам. Це досягається шляхом застосування різноманітних засобів впливу на особистість, колектив і ситуацію виходячи з інформації про реальний їхній стан, зміну й розвиток, ступені відхилення від бажаних характеристик.

Дослідження показують, що зниження рівня готовності, особливо в складній ситуації, виникає, як правило, при перевазі в діяльності вузькоособистих мотивів і негативних психічних станів. Тому необхідно постійно активізувати почуття відповідальності та прагнення виконати завдання, оптимізувати ситуацію, здійснювати координацію сил усередині колективу, вчасно забезпечувати необхідну його організаційну й психологічну структуру, контролювати й коректувати хід діяльності, стимулювати спонукальні мотиви виконання завдання.

В подальшому, шляхом критичного аналізу відповідних наукових джерел планується розкрити сучасні підходи до вивчення проблеми психологічної готовності особистості до професійної діяльності та узагальнити основні сучасні підходи щодо визначення особливостей її короткочасного та довгочасного прогнозування. Виходячи з результатів дослідження обґрунтувати структуру компонентів, що обумовлюють короткострокову та довгострокову психологічну готовність фахівця спецназу до діяльності та розробити рекомендації щодо розвитку психологічної готовності фахівців підрозділів спеціального призначення до діяльності в різних умовах її виконання.

Література:

1. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / Тимченко А.В., Христенко В.Е. – Харьков: Одиссей, 2004. – 448 с.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Березин Ф.В. - Л.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Никифоров Г.С. Психология профессиональной подготовки / [Г.С. Никифоров, А.М. Зимичев, С.И. Макшанов, С.Т. Джанерьян]; [общ. ред. Г.С. Никифорова] ; С.-Петербург. гос. ун-т. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993 - 169,[2] с.
4. Ковальська І.Е. Формування психологічної готовності членів громадських формувань до охорони державного кордону: Автореф. дис. канд. психол. наук 19.00.09. / Ковальська І.Е. Хмельницький. – 2009. – 20с.
5. Будник С.М. Формування психологічної готовності офіцерів-прикордонників до творчого вирішення завдань управлінської діяльності: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. / Будник С.М. Хмельницький, 2006. – 20с.
6. Горелов І.Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 / Горелов І.Ю. Харків.- 2008.- 19с.
7. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України: (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): Автореф. докт. психол. наук: 19.00.06 / Тімченко Олександр Володимирович. Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2003. – 35 с.

Надійшла до редакції 3.04.2010

Структура модально-специфічної пам'яті у молодших школярів

Бужинська С. М.

В роботі аналізується важливість вивчення образної, модально-специфічної пам'яті. Визначається роль зазначеного виду пам'яті у пізнавальному розвитку дитини. Розкривається характеристика етапів та блоків констатуючого дослідження образної, модально-специфічної пам'яті. Надаються результати дослідження. Визначається структура взаємозв'язків модально-специфічних видів пам'яті у молодших школярів. Прогнозується успішність навчальної діяльності молодших школярів за показниками модально-специфічної пам'яті.

Ключові слова:

Образна пам'ять, модально-специфічні форми пам'яті, пізнавальний розвиток, кореляційний аналіз, факторний аналіз.

В работе анализируется важность изучения образной, модально-специфической памяти. Определяется роль указанного вида памяти в познавательном развитии ребенка. Раскрывается характеристика этапов и блоков констатирующего исследования образной, модально-специфической памяти. Представлены результаты исследования. Определяется структура взаимосвязей модально-специфических видов памяти у младших школьников. Прогнозируется успешность учебной деятельности младших школьников по показателям модально-специфической памяти.

Ключевые слова: образная память, модально-специфические формы памяти, познавательное развитие, корреляционный анализ, факторный анализ.

The importance of image-bearing, modally specific memory studying is analysed. The role of the mentioned kind of memory in cognitive child's development is determined. The characteristic of stages and blocks of the established image-bearing, modally specific memory analysis is uncovered. The results of the research are presented. The structure of modally specific kinds of memory interconnections at young school-age children is determined. The success of young school-age children's study activity according to the figures of modally specific memory is forecasted.

Key words: image-bearing memory, modally specific kinds of memory, cognitive development, correlation analysis, factorial analysis.

Актуальність роботи обумовлена необхідністю розширити уявлення про вікові особливості молодшого шкільного віку в питаннях становлення та цілеспрямованого розвитку таких модально-специфічних форм пам'яті, як зорова, слухова, дотикова, нюхова, смакова.

На сучасному етапі розвитку Освіти пізнавальному розвитку молодшого школяра приділяється багато уваги. Одним із основних пізнавальних процесів є пам'ять. Як особливий пізнавальний процес пам'ять досліджувалася багатьма вченими як у генезисі розвитку так і у загально-психологічному аспекті. Перш за все це роботи таких вчених, як П. П. Блонський, Л. В. Занков, П. І. Зінченко, Г. С. Костюк, В. Я. Ляудіс, С. Л. Рубінштейн, А. О. Смірнов, Ф. Барлетт, С. П. Бочарова тощо.

Слід зазначити, що в дослідженнях з вікової психології переважно увага приділялась розвитку довільності мнемічних процесів у застосуванні до словесно-логічних форм. Образна пам'ять була задіяна в таких дослідженнях як такий її вид, що передує словесно-логічній пам'яті (Е. О. Фарапонова, К. П. Мальцева, О. С. Новомейський, О. М. Леонтьев, О. Р. Лурія, Л. В. Занков, А. О. Смірнов, З. М. Істоміна, Л. М. Житнікова, В. Я. Ляудіс, П. І. Зінченко). У зв'язку з цим визначення необхідності розвитку образної пам'яті в усіх її модально-специфічних формах, шляхів, які сприяють її становленню та характеру її впливу на успішність у шкільному навчанні виявляється недостатньо дослідженою.

Згідно Дж. Брунеру розвиток припускає послідовне оволодіння дитиною трьома сферами уявлень, які одночасно є й способами пізнання навколишнього світу: дією, образом та символом. На думку Дж. Брунера [1], кожна із трьох сфер уявлень – дія, образ і символ – відбиває події своїм особливим образом. Кожна з них накладає сильний відбиток на психічне життя дитини в різні вікові періоди. Розвиток інтелекту здійснюється в міру оволодіння цими трьома формами уявлень, які можуть частково переходити одна в іншу. Аналогічну думку про те, що, існує три «мови» переробки інформації – знаково-словесний, наочно-просторовий та тактильно-кінестетичний висловив Л. М. Веккер [2]. М. А. Холодна [3] також вважає, що уявлення людиною у своєму досвіді навколишнього світу йде як мінімум у системі трьох основних модальностей: через знак (словесно-мовний спосіб кодування інформації); через образ (візуально-просторовий спосіб кодування інформації); через почуттєве враження (чуттєво-сенсорний спосіб кодування інформації).

Мета дослідження: визначити вікові особливості та психолого-педагогічні умови розвитку модально-специфічних форм пам'яті у молодших школярів.

Експериментальне дослідження проводилось протягом 2007–2009 навчального року у середній загальноосвітній школі I – III ступенів № 158 Київського району міста Харкова. У

дослідженні брали участь учні 1-х класів, загальна кількість досліджуваних – 120 осіб, з них 58 хлопчиків та 62 дівчини.

Загальна схема емпіричного дослідження складалася з 2 етапів, на кожному з яких вирішувалися конкретні завдання. На першому етапі дослідження сформовано вибірку випробуваних та проведено констатуюче дослідження модально-специфічної пам'яті у молодших школярів, яке включало наступні блоки методик.

Перший блок – тактильний блок. Комплекс методик даного блоку був спрямований на визначення продуктивності довільного запам'ятовування тактильної інформації. Методики даного блоку передбачали застосування сенсорної, образної та вербальної форми запам'ятовування інформації.

Другий блок – зоровий блок. Комплекс методик даного блоку був спрямований на визначення продуктивності довільного запам'ятовування зорової інформації. Методики даного блоку передбачали застосування сенсорної, образної та вербальної форми запам'ятовування інформації.

Третій блок – слуховий блок. Комплекс методик даного блоку був спрямований на визначення продуктивності довільного запам'ятовування слухової інформації. Методики даного блоку передбачали застосування сенсорної, образної та вербальної форм запам'ятовування інформації.

Четвертий блок – смаковий блок. Комплекс методик даного блоку був спрямований на визначення продуктивності довільного запам'ятовування смакової інформації. Методики даного блоку передбачали застосування сенсорної та образної форм запам'ятовування інформації.

П'ятий блок – нюховий блок. Комплекс методик даного блоку був спрямований на визначення продуктивності довільного запам'ятовування нюхової інформації. Методики даного блоку передбачали застосування сенсорної форми запам'ятовування інформації.

Дані методики були розраховані на довільне запам'ятовування тобто всім завдавалась мнемічна мета. В кожному блоці ми намагалися наскільки це можливо пропонувати для запам'ятовування інформацію різних модальностей. Лише нюхова модальність у нас була представлена у вигляді складних форм відчуттів, які були пов'язані з відомими харчовими продуктами. Це пов'язується як із специфікою цієї модальності, так і з істотними індивідуальними відмінностями в досвіді учнів щодо даної модальності. Крім того, інформація для запам'ятовування подавалась ще в образній формі з урахуванням модальностей, та у вербальній формі з урахуванням модальностей, що дозволило нам отримати для кожного учня такі параметри: 1) коефіцієнт точності запам'ятовування інформації; 2) коефіцієнт об'єму запам'ятовування інформації; 3) коефіцієнту помилок [8].

Задачами констатуючого дослідження були:

1. Виявлення взаємозв'язків модально-специфічних видів пам'яті у молодших школярів.
2. Дослідження структури взаємозв'язків змінних показників модально-специфічних видів пам'яті у молодших школярів.
3. Ідентифікація факторів, як прихованих змінних причин взаємозв'язку вихідних перемінних.
4. Виявлення зв'язку модально-специфічних видів пам'яті із словесно-логічною пам'яттю та з успішністю освоєння навчальних програм.
5. Прогнозування успішності навчальної діяльності учнів.

На другому етапі дослідження одержані дані піддавалися методам статистичного аналізу. Результатом цього етапу дослідження стала розробка статистичної моделі прогнозу успішності навчальної діяльності молодших школярів за показниками модально-специфічних видів пам'яті.

З метою дослідження структури взаємозв'язків модально-специфічних видів пам'яті у молодших школярів використовувався кореляційний аналіз за Пірсоном. Результати аналізу представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Матриця інтеркореляції модально-специфічних видів пам'яті

	T1	T2	T3	З1	З2	З3	Сл1	Сл2	Сл3	См1	См2	Нюх
T1	1,00											
T2	0,65	1,00										
T3	0,79	0,69	1,00									
З1	0,32	0,11	0,27	1,00								
З2	-0,30	-0,17	-0,13	0,41	1,00							
З3	0,22	0,26	0,36	0,31	0,17	1,00						
Сл1	-0,03	0,06	-0,01	0,15	-0,03	-0,05	1,00					
Сл2	0,22	0,51	0,67	0,17	-0,23	0,18	0,39	1,00				
Сл3	0,32	0,36	0,47	0,09	-0,10	0,06	0,33	0,61	1,00			
См1	0,25	0,15	0,23	0,03	0,15	0,08	-0,04	0,25	0,33	1,00		
См2	0,23	0,24	0,27	0,28	0,20	0,10	0,04	0,20	0,13	0,34	1,00	
Нюх	0,51	0,49	0,49	0,27	-0,26	0,01	-0,11	0,49	0,23	0,39	0,06	1,00

Примітка 1. Умовні позначення: T1 – запам'ятовування тактильної інформації в умовах застосування візуальних асоціацій; T2 – запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої в сенсорній формі; T3 –

запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої у вербальній формі; З1 – запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в образній формі; З2 – запам'ятовування зорової інформації пред'явленої у вербальній формі; З3 – запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в сенсорній формі; Сл1 – запам'ятовування слухової інформації відстроченим відтворенням; Сл2 – запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (звуки нот); Сл3 – запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (комплекси звуків); См1 – запам'ятовування смакової інформації пред'явленої в образній формі; См2 – запам'ятовування смакової інформації пред'явленої в сенсорній формі; Нюх – запам'ятовування нюхової інформації пред'явленої в образній формі. **Примітка 2.** Рівні значущості: $p < 0,05$ при $0,26 \leq r \leq 0,33$; $p < 0,01$ при $0,34 \leq r \leq 0,41$; $p < 0,001$ при $r \geq 0,42$.

За результатами кореляційного аналізу можна зробити такий висновок: зв'язки між модально-специфічними видами пам'яті мають певні особливості. Так, спостерігаються більш тісні взаємозв'язки всередині блоків модально-специфічної пам'яті, ніж між блоками. Все це свідчить про те, що запам'ятовування (об'єм) та відтворення (точність) інформації пред'явленої хоча і в різних формах – сенсорній, слуховій, тактильній, але в межах одного із блоків модальності (тактильному, зоровому, слуховому та ін.) відбувається краще ніж запам'ятовування та відтворення інформації пред'явленої в неадекватній модальності. Винятком є запам'ятовування нюхової інформації пред'явленої в образній формі. Цей вид пам'яті має значущі кореляції із всіма іншими видами модально-специфічної пам'яті. Найбільш сильні зв'язки пам'яті на нюхову інформацію виявлені із проявами тактильної пам'яті та слухової запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (звуки нот).

Научно виявлені взаємозв'язки між різними видами модально-специфічних форм пам'яті у молодших школярів представлені у вигляді кореляційного графа (рис. 1).

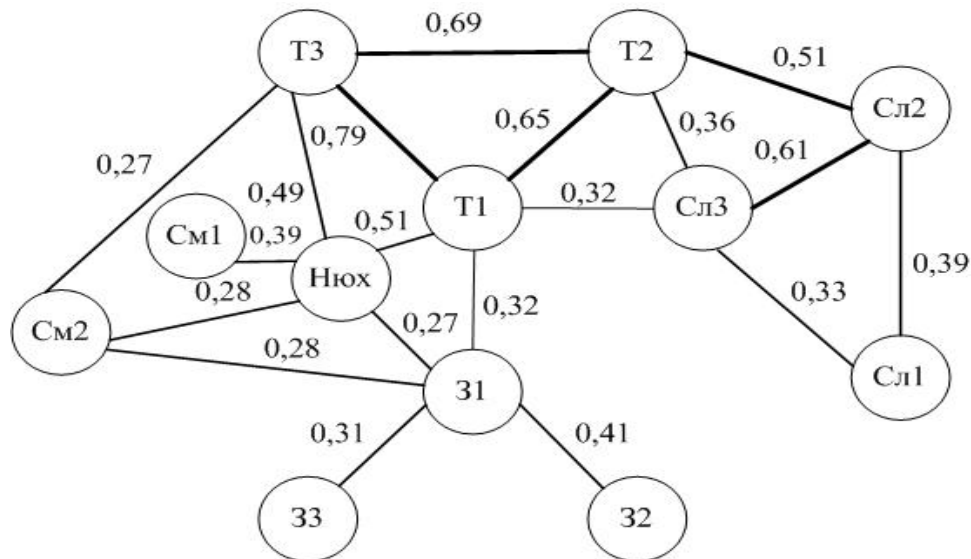

Рис. 1. Кореляційний граф значущих зв'язків між модально-специфічними видами пам'яті
Примітка 1. Умовні позначення: Т1 – тактильна інформація в умовах застосування візуальних асоціацій; Т2 – тактильна інформація в сенсорній формі; Т3 – тактильна інформація у вербальній формі; З1 – зорова інформація в образній формі; З2 – зорова інформація в сенсорній формі; З3 – зорова інформація в сенсорній в сенсорній формі; Сл1 – запам'ятовування слухової інформації з відстроченим відтворенням; Сл2 – слухова інформація в сенсорній формі (звуки нот); Сл3 – запам'ятовування слухової інформація в сенсорній формі (комплекси звуків); См1 – смакова інформація в образній формі; См2 – смакова інформація в сенсорній формі; Нюх – нюхова інформація в образній формі.

2. – позитивний зв'язок ($p < 0,01$);
 — позитивний зв'язок ($p < 0,001$).

Як видно із рис. 1, найбільше число значущих зв'язків мають декілька показників модально-специфічних видів пам'яті. До них слід віднести: запам'ятовування тактильної інформації в умовах застосування візуальних асоціацій; запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої в сенсорній формі; запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої у вербальній формі; запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в образній формі; запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (комплекси звуків); запам'ятовування нюхової інформації пред'явленої в образній формі. Ці показники являються центральними в кореляційних плеядах – тісно взаємозв'язаних показниках модально-специфічних видів пам'яті. Це дає підставу для переходу до більш аналітичної процедури аналізу структури даних – факторного аналізу.

Факторний аналіз кореляційної матриці [4,5,6,7] дозволив отримати чотирьох факторну структуру модально-специфічних видів пам'яті молодших школярів (таблиця 2).

Таблиця 2

Факторна структура модально-специфічних видів пам'яті

Вид пам'яті	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Тактильна 1	0,851	-0,028	0,161	0,089
Тактильна 2	0,786	0,191	0,133	0,040
Тактильна 3	0,846	0,222	0,260	0,110
Зорова 1	0,140	0,109	0,780	0,140
Зорова 2	-0,461	-0,089	0,641	0,377
Зорова 3	0,290	-0,028	0,670	-0,129
Слухова 1	-0,181	0,854	0,088	-0,113
Слухова 2	0,509	0,713	0,015	0,144
Слухова 3	0,340	0,689	-0,056	0,264
Смакова 1	0,203	0,058	-0,096	0,859
Смакова 2	0,105	0,083	0,316	0,626
Нюхова	0,708	0,018	-0,113	0,298
Сума дисперсії	3,335	1,831	1,712	1,521
Відсоток поясненої дисперсії	0,278	0,153	0,143	0,127

Примітка. Жирним шрифтом відмічені значущі факторні навантаження.

Перший фактор – «тактильна пам'ять» — включив чотири показники. У цьому факторі, що відображає найбільшу долю сумарної спільності вихідних ознак (27,8 %), значущі ваги (в порядку убавання) після обертання отримали наступні перемінні – запам'ятовування тактильної інформації в умовах застосування візуальних асоціацій, запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої у вербальній формі, запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої в сенсорній формі та нюхова пам'ять.

Другий фактор – «слухова пам'ять» (вага 15,3 %) – утворили також три показники. Основні навантаження доводяться на перемінні – запам'ятовування слухової інформації відстроченим відтворенням, запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (звуки нот) та запам'ятовування слухової інформації пред'явленої в сенсорній формі (комплекси звуків).

Третій фактор – «зорова пам'ять» (факторна вага –14,3 %) згрупував три показники. До нього увійшли показники, які характеризують слуховий вид модально-специфічної пам'яті – запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в образній формі – запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в образній формі, запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в сенсорній формі та запам'ятовування зорової інформації пред'явленої у вербальній формі (перемінні перераховані в порядку убавання факторних навантажень).

Четвертий фактор – «смакова пам'ять» (12,7 %) утворили наступні показники модально-специфічної пам'яті, що перераховуються в порядку убавання ваги факторних навантажень: запам'ятовування смакової інформації пред'явленої в образній формі та запам'ятовування смакової інформації пред'явленої в сенсорній формі. Всі показники мають позитивне факторне навантаження.

Таким чином, результати факторного аналізу показують, що модально-специфічні види пам'яті утворюють чітку структуру, в якій зв'язки між показниками всередині окремих блоків модально-специфічної пам'яті сильніша, ніж між блоками.

Зв'язки модально-специфічних видів пам'яті у молодших школярів із словесно-логічною пам'яттю та з успішністю освоєння навчальних програм можна бачити на рис. 2.

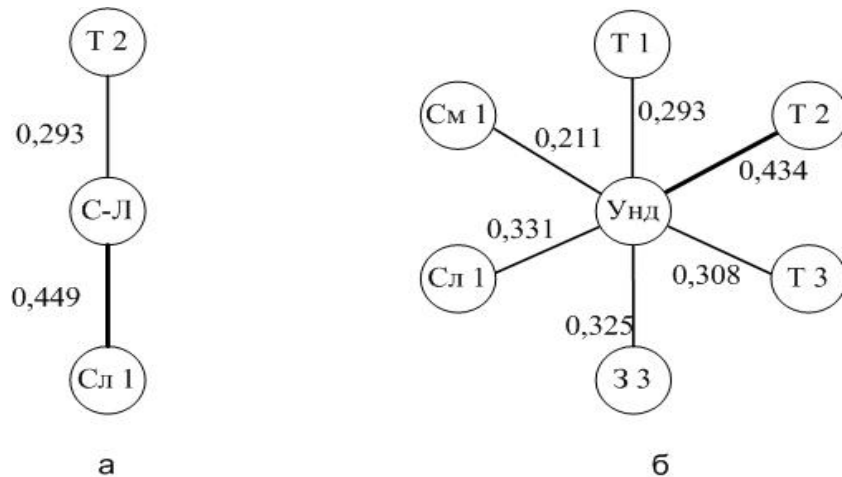

Рис. 2. Взаємозв'язки модально-специфічної пам'яті із словесно-логічною пам'яттю (а) та успішністю навчання (б) у молодших школярів.

Примітка. Умовні позначення: С-Л – словесно-логічна пам'ять; Унд – успішність навчальної діяльності; Т1 – тактильна інформація в умовах застосування візуальних асоціацій; Т2 – тактильна інформація в сенсорній формі; Т3 – тактильна інформація у вербальній формі; ЗЗ – зорова інформація в сенсорній формі; Сл1 – запам'ятовування слухової інформації з відстроченим відтворенням; См1 – смакова інформація в образній формі;

Із словесно-логічною пам'яттю на статистично достовірному рівні корелюють лише два види модально-специфічні пам'яті – запам'ятовування слухової інформації з відстроченим відтворенням (Слухова 1; $r = 0,449$; $p < 0,0001$) та запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої в сенсорній формі (Тактильна 2; $r = 0,293$; $p < 0,023$). Позитивні кореляції вказують на те, що збільшення об'єму запам'ятовування та точності відтворення приводить до збільшення продуктивності словесно-логічної пам'яті.

Із успішністю освоєння навчальних програм статистично значущі позитивні кореляції мають п'ять видів модально-специфічні пам'яті. Це – запам'ятовування тактильної інформації в умовах застосування візуальних асоціацій ($r = 0,293$; $p = 0,023$), запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої в сенсорній формі ($r = 0,434$; $p = 0,001$), запам'ятовування тактильної інформації пред'явленої у вербальній формі ($r = 0,308$; $p = 0,017$), запам'ятовування зорової інформації пред'явленої в сенсорній формі ($r = 0,325$; $p = 0,011$), запам'ятовування слухової інформації відстроченим відтворенням ($r = 0,331$; $p = 0,010$).

Психологічний зміст встановлених кореляцій полягає в тому, що зі збільшенням (розвитком) реєстрованих показників перерахованих видів модально-специфічні пам'яті відбувається підвищення успішності навчання школярів. Словесно-логічна пам'ять має позитивний значущий зв'язок із рівнем освоєння навчальних програм ($r = 0,502$; $p = 0,001$).

Для виявлення найбільш інформативних модально-специфічних видів пам'яті молодших школярів з метою прогнозу успішності навчальної діяльності здійснювалося процедурою покрокового лінійного дискримінантного аналізу. Коефіцієнти для скороченого набору класифікаційні функції Фішера [4,5] представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Коефіцієнти класифікаційних функцій

Показники	Групи випробовуваних учнів	
	Найбільш успішні	Найменш успішні
Словесно-логічна	0,029	0,080
Зорова 3	0,079	0,123
Тактильна 2	0,054	0,087
Constant	-3,871	-9,019

Слід зазначити, що числові значення коефіцієнтів в скороченій лінійній функції дискримінанта для учнів дають можливість визначити вагу окремих показників в характеристиці успішності навчальної діяльності, а знаки при коефіцієнтах спрямованість дії відповідних показників на неї. Ще одним важливим наслідком скорочення набору перемінних для прогнозу успішності є те, що саме найбільш інформативні види модально-специфічної пам'яті, очевидно, слід розвивати за допомогою спеціальних програм.

Висновок: результати кореляційного аналізу дозволили виявити статистично значущі зв'язки як всередині окремих блоків модально-специфічних видів пам'яті, так і між ними. При цьому зв'язки всередині окремих блоків модально-специфічної пам'яті сильніші ніж між ними. За допомогою факторного аналізу кореляцій між показниками модально-специфічних видів пам'яті виділено чітку чотирьох факторну структуру модально-специфічної пам'яті. Виявлено, що окремі модально-специфічні види пам'яті мають зв'язок як із словесно-логічною пам'яттю, так і з успішністю освоєння навчальних програм учнями. Встановлено, що успішність навчальної діяльності пов'язана не з одним провідним видом модально-специфічної пам'яті, а з їх сукупністю. Виявлено, що точність передбачення приналежності до однієї з двох класифікаційних груп учнів (найбільш і найменш успішних в навчальній діяльності) на основі лінійних дискримінантних функцій Фішера є різною. Так, імовірнісна сумарна точність передбачення успішності діяльності учнів за показниками модально-специфічних видів пам'яті – 85,00 %, для групи найбільш успішних учнів – 87,5 %, а найменш успішних – 83,33 %.

Перспективу дослідження складе подальше вивчення вікової динаміки особливостей розвитку модально-специфічних форм пам'яті та розробка розвивальної програми для різних вікових категорій дітей.

Список літератури:

1. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977.
2. Веккер Л.М. Психические процессы. Мышление и интеллект. Л.: Изд-во Ленинградского университета, Т. 2, 1976.
3. Холодная М.С. Психология интеллекта: парадоксы исследования. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 176с.
4. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие. 2-е изд., испр. И доп. – СПб.: Речь, 2006. – 392с.
5. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. – Санкт-Петербург, 1996, – 349 с.
6. Хартман Г. Современный факторный анализ. – М.: Статистика, 1972. – 486с.
7. Ибрела К. Факторный анализ. – М.: Статистика, 1980. – 398с.
8. Бочарова С. П. Психология и память. Теория и практика для обучения и работы. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2007, – 384 с.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Психологічні особливості людей, що грають в онлайн-ігри

Водолажська Н.В.

Данная работа посвящена изучению психологических особенностей людей, которые играют в он-лайн игры, а также факторов, вовлекающих человека в игру. Рассмотрена специфика эмоционального интеллекта, мотивации афiliationи, коммуникативной и социальной компетенции людей, которые играют в он-лайн игры. Исследование психологических особенностей онлайн-игроков проводилось на примере игры second life.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, мотивация афiliationи, коммуникативная компетентность, аддикция, ролевая игра.

Ця робота присвячена вивченню психологічних особливостей людей, які грають в онлайн-ігри, а також чинників, що залучають людину до гри. Розглянута специфіка емоційного інтелекту, мотивації афiliationи, комунікативний і соціальний інтелект людей, які грають в онлайн-ігри. Дослідження психологічних особливостей онлайн-ігровиків проводилося на прикладі гри «Second Life».

Ключові слова: емоційний інтелект, мотивація афiliationи, комунікативна компетентність, аддикція, ролева гра

This paper studies the psychological characteristics of people who play online games, as well as factors involving the person in the game. The specificity of emotional intelligence, motivation ailiationi, communicative and social competence of people who play online games. Study of psychological features of online players performed on the example of playing “Second Life”.

Key words: emotional intelligence, motivation ailiationi, communicative competence, addiction, role-playing game.

Постановка проблеми. Життя сучасної людини найтіснішим чином переплетене з різними технічними пристроями і приладами, які входять в наше життя все глибше і глибше, будучи сусідами з нами практично у всіх сферах нашого життя. Мабуть, складно знайти сферу життєдіяльності людини, де не приймають участь комп'ютери. З ними пов'язані і пізнавальний, і трудовий, і комунікативний (творча, рекреаційна і т.д.) бік життя людини. Співіснуючи з комп'ютерами, людина і “грає” з ними - обираючи залежно від своїх цілей і можливостей ігри собі за смаком. Тому дослідження діяльності людини, опосередкованої комп'ютерами і іншими елементами інформаційних технологій, є одним з найактуальніших завдань для психологічної науки. У психологічному плані застосування інформаційних технологій з одного боку веде до розвитку і перетворення діяльності за рахунок виникнення нових навиків, операцій і засобів виконання дій, нових цільових і мотиваційно-сміслових структур, нових форм опосередкування і просто нового вигляду діяльності, але з іншого боку наголошується значна кількість негативних наслідків – техностреси, компютеробія, наркотична залежність від ігрових програм і інтернету, хакерство і звуження кола інтересів, некомунікабельність і аутизм як наслідок патологічної поглащеності застосуванням інформаційних технологій. Багато з нас, навіть не усвідомлюючи залежності від комп'ютера унаслідок її невираженості, ймовірно, переживали відчуття легкої фрустрації при виході комп'ютера з ладу, неможливості отримання електронної пошти, бездушного повідомлення про різного роду помилках, перешкоджаючій нашій меті - зануренню в комп'ютерну реальність, чи ради справи, ради розваги...

Дослідженням ігрової комп'ютерної діяльності присвячені роботи .В. Фомичевой і А.Г. Шмелева, А.Ю. Авдеева, С.А. Шапкіна, А.Г. Шмелева, Н. Формана та П. Вілсона, Е.В. Субботского, Н.Б. Березанської, та інших.

Відповідно, метою нашою статті стало вивчити особові особливості людей що грають в онлайн-ігри, на прикладі гравців second life. Об'єктом дослідження виступає особа, предметом – психологічні особливості онлайн-гравців.

Для реалізації мети дослідження були використані наступні методики: «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСБК)», методика «Мотивація афiliationи», тест «Емоційний інтелект».. Результати, отримані в ході дослідження, піддавалися статистичній обробці (за t-критерієм Ст'юдента).

Вибірку склали дві групи: перша група – люди що грають в гру second life (надалі іменовані «гравці»), друга – що не грають в комп'ютерні ігри (далі – «не гравці»).

Кількість обох вибірок складала двадцять чоловік, віком від 20 до 30 років.

Основний матеріал і результати дослідження.

Таблиця 1

Показники комунікативної соціальної компетентності людей що грають в он-лайн гру second life і що не грають в комп'ютерні ігри

Название шкалы	Игроки	Не игроки	t	P
Фактор А	6,72 ± 4,00	10,00 ± 3,93	2,61	< 0,05
Общительный – замкнутый				

Фактор В Развитое логическое мышление – не развитое логическое мышление	14,28 ± 3,35	15,60 ± 3,28	1,25	-
Фактор С Эмоциональная устойчивость – эмоциональная неустойчивость	10,28 ± 2,05	11,80 ± 3,89	1,53	-
Фактор Д Жизнерадостность–нежизнерадостность	9,85 ± 3,13	15,20 ± 2,58	5,88	<0,001
Фактор К Полагающийся на себя – тянущийся к другим	11,14 ± 4,33	11,60 ± 4,39	0,33	-
Фактор М Независимый – зависимый от группы	12,85 ± 2,03	12,80 ± 3,70	0,06	-
Фактор Н Контролирующий себя – импульсивный	11,57 ± 3,40	8,80 ± 2,48	2,93	< 0,01
Фактор П	16,42 ± 4,35	14,40 ± 3,97	1,53	-

За наслідками методики «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСК)» були отримані наступні дані:

Для випробовуваних групи людей що не грають в онлайн-ігри характерний вищий рівень відвертості, легкості в спілкуванні, чим для людей, що грають в гру second life (чинник А). Що може бути пов'язане з наявністю у групи тих, що грають в гру second life труднощів в спілкуванні, які вони прагнуть компенсувати в грі. Можна припустити, що в грі вони відчувають себе менш замкнутими. Даний факт заслуговує подальшого вивчення.

Для групи людей що грають в гру second life характерний нижчий рівень життєрадісності (чинник Д), ніж для групи людей що не грають в онлайн-ігри. Це може бути пов'язано з тим, що у людей тих, що грають в гру second life існують труднощі в спілкуванні, внаслідок чого в реальному житті вони серйозніші і мовчазніші, не проявляють своїх емоцій, а позитивні емоції можуть переживатися ними в грі. З іншого боку, можлива зворотна ситуація, тобто люди менш життєрадісні, з меншим рівнем оптимізму, менш упевнені в завтрашньому дні обирають втечу з життя реальною в життя віртуальне

Для групи людей, що грають в гру second life характерний вищий рівень уміння контролювати себе, підпорядковувати себе правилам (чинник Н), чим для другої групи (не гравці). Що може тат пов'язано з тим, що граючи випробовувані приймають правила встановлені грою і, можливо, переносять ухвалення правил в реальне життя. Можливо також, що для онлайн гравців важливо відчувати свій контроль над ситуацією і це відчуття контролю їм дає участь в грі. Гравець повністю контролює свій аватар, вибирає для неї характер і зовнішній вигляд.

Таблиця 2

Показники мотивації аффіліації людей що грають в он-лайн гру second life і що не грають в комп'ютерні ігри

Название шкалы	Игроки	Не игроки	t	P
Шкала Стремление к принятию (СП)	18,57 ± 5,20	12,80 ± 5,26	3,65	< 0,001
Шкала Страх отвержения (СО)	13,57 ± 5,59	15,80 ± 5,67	1,25	-

За методикою «Мотивація аффіліації» були отримані наступні результати:

Для групи людей що грають в онлайн-гру second life характерна достовірно велика вираженість прагнення до аффіліації (ухваленню), чим у групи людей, що не грають в онлайн-ігри (шкала СП). Гравці більшою мірою прагнуть дістати схвалення групи, стати її частиною. Одночасно слід підкреслити, що дані, відображені в попередній таблиці показують, що гравці замкнуті і менш товариські. Можливо, ця замкнутість призводить до того, що потреба бути прийнятим групою в реальному житті блокується. Проте для цієї групи людей ухвалення

важливе, тому вони шукають ухвалення у віртуальній групі.

Для випробовуваних і першою, і другої групи характерний однаковий рівень прояву страху відкидання (шкала СВ).

Було б логічним припустити, що люди, що живуть віртуальним життям випробовують більший страх відкидання групою, проте це припущення не підтверджується в нашому дослідженні.

Таким чином, можна припустити, що люди грають в онлайн-гру не для того, щоб уникнути відкидання, а для отримання ухвалення групи.

Таблиця 3

Показники емоційного інтелекту людей що грають в он-лайн гру second life і що не грають в комп'ютерні ігри

Назва шкали	Ігроки	Не ігроки	t	P
Управление своими эмоциями	4,28 ± 3,49	0,20 ± 5,67	2,74	<0,01
Эмпатия	7,71 ± 6,62	8,00 ± 7,48	0,12	-
Распознавание эмоций других людей	8,00 ± 5,59	5,80 ± 9,20	0,91	-
Эмоциональная осведомленность	10,57 ± 5,59	10,80 ± 3,76	0,19	-
Самотивация	11,71 ± 2,28	5,800 ± 6,41	3,88	<0,001

За наслідками тесту «Емоційний інтелект» було виявлено наступне:

Для групи гравців second life характерний вищий рівень управління своїми емоціями, чим для групи людей що не грають в онлайн-ігри. Що може тат пов'язано з тим, що в грі людина сама управляє такою, що відбувається і, можливо, вважає, що також відбувається і в реальному житті. Даний результат перетинається з результатом відображеним в таблиці 2.1, який свідчить про те, що люди, що грають в гру second life в цілому більше прагнуть до контролю. Можна припустити, що саме ця ілюзорна можливість контролю над ситуацією і над власними емоціями і є однією з ключових позицій, що обумовлюють захоплення он-лайн гравців грою second life. Для групи людей що грають в гру second life характерне також вищий рівень самотивації, чим для групи людей що не грають в онлайн-ігри.

Можливо, це пов'язано з тим, що в грі чоловік робить те, що сам хоче, а не те, що нав'язує суспільство. Гра дає можливість жити так, як хочеться. Природно, що в такій ситуації самотивація буде вища, ніж в реальному житті.

За шкалами емоційна обізнаність, емпатія і розпізнавання емоцій інших людей достовірних відмінностей між вибірками не виявлено. Проте можемо відзначити наступне: для групи людей не що грають в онлайн ігри характерне середній рівень емпатії, а для гравців second life – низький. Це може бути пов'язано з тим, що в грі автар гравця і все що його оточує є лише комп'ютерними, віртуальними персонажами і гравець розуміючи це менше співпереживає даним персонажам, але подібне відношення може переноситися їм і в реальне життя, і, таким чином, гравці second life менше співпереживають реальним людям. Також можемо відзначити, що для гравців second life характерний середній рівень розпізнавання емоцій інших людей, а для групи людей що не грають в онлайн-ігри – низький. Це може бути пов'язано з тим, що в грі людина сама управляє своїм героєм, керує його діями і, відповідно, знає яку емоцію герой переживатиме в тій або іншій ситуації. І подібна упевненість в своїй правоті щодо емоцій тих, що оточують може переноситися і на реальних людей, поза грою.

Висновок

У даній роботі ми вивчили психологічні особливості людей що грають в онлайн-ігри на перимере ігор second life і counter strike.

Були виявлені наступні психологічні особливості людей, що грають в онлайн гри:

- Для випробовуваних групи людей що не грають в онлайн-ігри характерний вищий рівень відвертості, легкості в спілкуванні, чим для людей, що грають в гру second life
- Для групи людей що грають в гру second life характерний нижчий рівень жізнєредостності, чим для групи людей що не грають в онлайн-ігри.
- Для групи людей, що грають в гру second life характерний вищий рівень уміння контролювати себе, підпорядковувати себе правилам (чинник Н), чим для другої групи (не гравці).
- Для групи людей що грають в онлайн гру second life характерна достовірно велика вираженість прагнення до аффіліації (ухваленню), чим у групи людей, що не грають в онлайн-ігри

- Для групи гравців second life характерний вищий рівень управління своїми емоціями, чим для групи людей що не грають в онлайн гри.
- Для групи людей що грають в гру second life характерне також вищий рівень самомотивації, чим для групи людей що не грають в онлайн гри.

Популярність комп'ютерних ігор зростає, тож їх вивчення стає все більш актуальним.

В перспективі подальшого вивчення дослідження не тільки психологічних особливостей гравців. На наш погляд є досить актуальним дослідити також особливості ігрових персонажів, характеристики, риси якими наділяє їх гравець, провести порівняльний аналіз особистості гравця з його персонажем. Що дасть більш детальне уявлення про особистість людини, її потреби які компенсує гра. При більш детальному вивченні даної теми можемо також говорити про використання даної гри в терапевтичних цілях, як арену для розвитку якостей яких бракує людині в реальному житті і які вона компенсує в ігровому персонажі.

Література

1. Казарова А.Н. Играющий подросток в игровом сообществе сверстников и социализация подростка//Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія „Психологія”, 2007, №759
2. Форман Н, Вильсон П. Использование виртуальной реальности в психологических исследованиях// Психологический журнал, 1996, том 17, №2, с. 64-79
3. Шмелев А.Г. Мир поправимых ошибок // Вычислительная техника и ее применение. Компьютерные игры. 1988. № 3. С. 16-84
4. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 1978.

Надійшла до редакції 22.01.2010

Теоретическое и эмпирическое обоснование концепции личностной религиозности

Войновская О.А.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

В статье рассмотрены проблемы современной психологии религии в целом, и отечественной в частности. Обоснована концепция личностной религиозности, которая детерминируется индивидуально-типологическими особенностями личности, и описан спектр проблем, связанных с формированием такой религиозности. Указан ряд исследований, обосновывающих данную концепцию и предложены общие модели ее использования. Сделан вывод, что религиозность по данному типу является формой искаженной религиозности и нуждается в коррекции.

Ключевые слова: религиозность, личностная религиозность, искаженная (неаутентичная) религиозность, защитные механизмы, акцентуации характера, тип личности.

The article deals with the problems of contemporary psychology of religion as a whole and domestic in particular. Substantiated the concept of personal religiosity, which is determined by individual-typological characteristics of personality, and describes the range of problems associated with the formation of such religiosity. Listed a series of studies which support this concept and proposed the general model of its use. It is concluded that the type of religiosity is a form of distorted religious and needs correction.

Keywords: religion, personal religiosity, distorted (unauthentic) religiosity, defense mechanisms, character accentuation, type of personality.

У статті розглянуті проблеми сучасної психології релігії в цілому, та вітчизняної зокрема. Обґрунтовано концепцію особистісної релігійності, яка детермінується індивідуально-типологічними особливостями особистості, та визначено спектр проблем, пов'язаних з формуванням такої релігійності. Вказано ряд досліджень, які обґрунтовують дану концепцію та запропоновано загальні моделі її використання. Зроблено висновок, що релігійність за даним типом є формою спотвореної релігійності і потребує корекції.

Ключові слова: релігійність, особистісна релігійність, спотворена (неаутентична) релігійність, захисні механізми, акцентуації характеру, тип особистості.

Религиозность становится частью национального самосознания граждан Украины, но плюрализм мнений в этом вопросе привел к тому, что в стране появилось множество религиозных центров и организаций, которые негативно влияют на психическое здоровье людей, что подрывает здоровье нации в целом.

Православное христианство остается ведущей религией в нашей стране, но имеет, свою специфику: формирование религиозности часто носит достаточно одиозные ее формы. Среди православных людей, можно условно выделить две формы их религиозности – первая это та, которая характеризуются целостностью, обоснованностью религиозных убеждений. Среди них мы встречаем людей, более гармоничных, зрелых, что называется психологически здоровых. Вторая отличается поверхностным характером, представление о которой не выходит за рамки собственных трактовок – религиозные постулаты интерпретируются на свое усмотрение, формируя такие черты как ектетичность, ритуалистичность, адогматизм, оккультизм, мистицизм и т.п. Такая религиозность делает человека более суеверным, неуверенным в себе, тревожным и т.д. Часто такие люди используют религию для избегания жизненных трудностей и проблем, как бы укрываются от жизни в своей религиозности.

И сегодня не существует единого мнения, о том, что же влияет на формирование и динамику индивидуальной религиозности, как нормальной, так и искаженной.

Представители различных психологических направлений интерпретировали внутриспихические детерминанты религиозности в соответствии со своей теорией:

- инфантильная потребность в защите (З. Фрейд);
- влияние архетипов коллективного бессознательного (К. Юнг);
- потребность людей в объекте поклонения и навязчивые сомнения (Э. Фромм);
- стремление к самореализации (К. Роджерс, А. Маслоу) и др.

Многие исследователи пытались типологизировать религиозность по разнообразным признакам, что так же привело к существованию их многообразия.

– Дж. Фихтер выявил четыре типа религиозности по признаку активности верующих в жизни церкви: убежденные верующие, формально верующие, верующие промежуточного типа, бездеятельные верующие.

– В. Гай выделил четыре типа религиозности в зависимости от доминирования психологических защит эстетической, этической, покорный и братолюбивый.

– М. Аргайл выделяет персональную и аперсональную религиозность.

– Р. Аллен и Б. Спилка выделили два типа религиозности: религиозность как верность и консенсуальную;

– Э. Фромм – рациональная и иррациональная;

– Д. Фелтон – здоровая и «токсическая»;

– Г. Оллпорт, выделил два типа религиозности – внутреннюю и внешнюю. Внутренняя религиозность рассматривается как цель, внешняя как средство. Вторая, по словам В. Бетсона и Л. Вентиса, может невротизировать психику.

Несмотря на наличие разнообразных гипотез и попыток их обоснования, наука пока еще не способна на непротиворечивые утверждения о психологических источниках религиозности.

Теоретический анализ показал, что структуру религиозности можно измерять ее показателями и критериями, используя определенные качественные и количественные эмпирические показатели, в частности, уровень, состояние, характер, динамику, степень религиозности и т.д. [2], [12] Уровень религиозности – количественный показатель, индикатор экстенсивности религиозных признаков. Напомним, что состояние религиозности – интегральная характеристика процесса изменения и развития религиозных явлений, как на уровне индивидуального сознания, так и коллективного. Характер религиозности – совокупность стойких качественных особенностей, в том числе и психологических, которые формируются и развиваются в процессе религиозной деятельности. Именно этот показатель может определять значимость религиозности, ее влияние на психическое здоровье отдельного человека и нации в целом. Степень религиозности характеризуется с точки зрения интенсивности религиозных признаков. Этот показатель определяет силу религиозной веры, глубину религиозных чувств, активность культовых действий. Именно степень религиозности чаще всего используют в исследовании индивидуальной религиозности.

Но в современной украинской, впрочем, как и в русской, психологии отсутствует инструментарий по изучению религиозности. Хотя то, что эта категория нуждается в более тщательном психологическом исследовании уже ни у кого не вызывает сомнения. В нашей стране религиозность изучается мало, обычно ее исследуют в рамках религиоведения, куда входит и отрасль психологии религии. В свою очередь, религиоведение – философская дисциплина, поэтому и психологией религии у нас в стране занимаются чаще философы. Психологи же уделяют меньше внимания этому вопросу, хотя чаще других сталкиваются с проблемами, возникающими в этой сфере. Еще меньше существует методического инструментария для исследования психологических особенностей индивидуальной религиозности. Поэтому неудивительно, что в отечественной психологии не выработаны критерии нормальной и искаженной религиозности (в лучшем случае они заимствуются у западных исследователей).

Религиозность – это сложный, многоуровневый и динамический феномен. Она постоянно трансформируется как на общественном, так и на индивидуальном уровнях. Так какой же она должна быть, как она должна влиять и как не должна влиять на человека? Этот вопрос для психологов остается открытым. Тем более назрела необходимость определения рамок относительно ее адекватности. В своей работе мы частично решаем эту задачу, предлагая концепцию личностной религиозности, определение, которой дается в нашей работе.

Личностная религиозность.

Многолетние исследования индивидуальной религиозности позволило сделать ряд заключений и выводов, по поводу обусловленности религиозности личностными качествами человека. И на всю очевидность этого феномена, нет термина для его описания, что усложняет его изучение. Мы попытаемся заполнить этот пробел. Как любое другое, наше понятие нуждается как в теоретическом, так и эмпирическом обосновании.

Нами были проведены исследования по данной проблематике.

На кафедре общей психологии мы исследовали религиозность акцентуированных личностей, описали характер их религиозности и сделали ряд выводов, основной из которых – характер религиозности акцентуированной личности находится в рамках самой акцентуации. [5]

На кафедре глубинной психологии мы исследовали религиозность различных типов личности в контексте психоаналитической парадигмы [3], в частности нами была выбрана типология Ф. Римана, описанная им в работе «Основные формы страха». [13], а также продолжается аналогичное системное исследование по типологии Мак-Вильям [8] (характер религиозности психопатической личности описан в статье [6]). По этим исследованиям так же были сделаны аналогичные выводы о том, что характер религиозности каждого типа обусловлен самим типом личности и находится как бы в рамках самого типа. И чем «чище» тип, тем это сильнее отражается в религиозности человека.

Наблюдая такую закономерность, автор дерзнул написать статью под названием «Религиозность как инструмент для определения типа личности». [4]

Так же нами было проведено экспериментальное исследование взаимосвязи защитных механизмов и индивидуальной религиозности, и сделан вывод о том, что существует прямая связь индивидуальной религиозности с механизмами психологической защиты, а религиозность может действовать как способ самообмана, искажает восприятие реальности, что имеет негативные последствия для личности. Понятно, что речь идет об искаженной форме религиозности. [3].

В целом мы пришли к выводу, что можно предложить концепцию личностной религиозности, которая поможет ориентироваться в исследовании индивидуальной религиозности, которая детерминируется личными особенностями.

Личностная религиозность.

Религиозность индивида формируется как бы с двух сторон – с внешней, где религия выступает как социальный или духовный институт, и с внутренней стороны, где религиозность формируется под влиянием личностных качеств и опыта. Мы считаем, что более правильным формированием религиозности было бы то, которое задается конфессией и преломляется через индивидуальность, но чаще сталкиваемся с ситуацией обратной, когда религиозность детерминруется в основном личностными особенностями, а внешние параметры (конфессиональные) либо игнорируются, либо используется частично (именно те части, которые согласуются с внутрипсихологическими детерминантами). Очевидно, что это создает достаточно большой спектр проблем.

Определение: личностная религиозность – это религиозность, которая определяется внутриличностными детерминантами и формируется в непрерывной связи с типологическими особенностями личности, вследствие чего религия воспринимается неосознанно, на основе собственных представлений человека по принципу предпочтительности, избирательного использования религиозных представлений, сознательных и бессознательных «выгод». Внешняя детерминация (богословско-догматические, церковные, философско-религиозные и т.д. установки) является, по отношению к внутренней, вторичной, опосредованной и в разной степени влияет на специфику личностной религиозности. Т.е. личностная религиозность носит вне-институциональный характер, в большей степени детерминирована субъективной психической реальностью, а сам религиозный институт, задающий состояние религиозности, выступает вторичным или игнорируется.

Проще говоря, личностная религиозность – это религиозность, которая не выходит за рамки психологических особенностей личности.

Антиподом личностной религиозности является формирование такой религиозности, которая продиктована объективными детерминантами, такими как учение самой религии. А это значит, что человек должен отказаться от субъективного понимания религии, т.е. искажения.

Вместе с тем хотелось бы развести такие понятия как личная и личностная религиозность. Личная религиозность, это религиозность конкретного человека, имеющую свою динамику, степень, характер и т.д., будь она нормальной или искаженной. Личностная религиозность когда выходит за рамки личностно-типологической детерминации перестает быть личностной (но остается личной).

Очень сложным остается вопрос динамики такой религиозности, понятно, что на разных стадиях религиозности всегда остаются оттенки личностных качеств, но для личностной религиозности характерен путь не от себя «к истине», а из «истины» выбрать себе, тот материал, которым можно оправдать свои бессознательные тенденции.

Приведем такой пример: испытуемым предлагалось несколько цитат из библии:

- а) «Царство Мое не от мира сего» (Ин.18,36)
- б) «Кто хочет между вами быть большим, да будет вам слугою» (Мф.20,26)
- в) «Царство Небесное силой берется» (Мф.11,12)
- г) «Где двое или трое собраны во имя Мое, там я посреди них» (Мф.18.20)

Выбор распределяется следующим образом:

- а) выбирают шизоидные личности;
- б) – депрессивные;
- в) – компульсивные;
- г) – истероидные.

(Типология по Ф. Риману)

Испытуемым предлагались высказывание святых отцов по поводу материальных благ:

- а) Хорошо богатство, в котором нет греха.
- б) Беден тот, кто не может сносить бедность.
- в) Если он добродетелен и богат, это справедливо.
- г) А ведь деньги существуют не для того, чтобы беречь их, но для того, чтобы ими пользоваться.

Выбор распределялся следующим образом:

а) выбирали шизоидные личности;

- б) – депрессивные;
- в) – компульсивные;
- г) – истероидные.

И так далее.

Если же говорить о критериях аутентичной (нормальной) и не аутентичной (искаженной) религиозности, то здесь приходится говорить о том, что личностная религиозность относится ко второй, хотя может служить фундаментом для формирования первой. Напомним, критерии «здоровой веры» например, по С. Астербёрн и Дж. Фелтон следующие:

- 1) фокусирована на Боге;
- 2) постоянно возрастает;
- 3) сопровождается уважением к собственной личности и убеждениям других;

- 4) орієнтована на вільне служіння;
- 5) збагачує людину;
- 6) супроводжується усвідомленням свого неідеальності;
- 7) походить з внутрішніх переконань і протистоїть конформізму;
- 8) орієнтована на теплі міжособистісні стосунки;
- 9) базується на особистому досвіді Богообщення;
- 10) антиномічна і не підлягає принципам «або/або»; «ми/вони»; «все/нічого»;
- 11) неосудлива;
- 12) заснована на реальності;
- 13) не виконує функцій захисного механізму;
- 14) виконана благоговіння і любові [8]

Из вышперечисленных характеристик аутентичной религиозности, личностная религиозность с натяжкой, а точнее частично отвечает только 3 и 7 пунктам. Т.е. можно говорить о том, что она не может быть нормальной и требует коррекции.

С введением данного понятия отпадает необходимость для создания различных типологий религиозности, достаточно это понятие накладывать на уже существующую типологию личности из любой теории.

Так же наше понятие можно использовать для религиозного консультирования представителей различных религиозных конфессий. Хотя наши исследования проводились среди людей, идентифицирующих себя как православные, аналогичную проблематику мы встречали среди испытуемых, идентифицирующих себя как мусульмане. Хочется заметить, что среди верующих этой конфессии такая проблематика встречается реже, с чем это связано, пока нам не известно, исследования продолжается, но мы можем сделать предположение, что это может быть связано с определенным религиозным воспитанием или, например, у них реже встречаются чистые типы и акцентуации.

Итак, для того, чтобы работать консультанту в других религиозных конфессиях, необходимо освещать все идеалы, нормы и правила самой религии, как социального или духовного института, (что не всегда одно и то же), и проанализировать какие элементы этой религии выбираются человеком как «выгодные» элементы.

Так же хочется отметить, что именно с аналогичными причинами может быть связан переходом из одной религии в другую – более «предпочтительную», или выбор сект.

Таким образом, наша предложенная концепция дает возможность работать с понятием религиозности в различных психологических концепциях с одной стороны и в разных религиозных конфессиях с другой. Так же она является некоторым инструментарием для религиозно-ориентированных психологов и психотерапевтов. И, конечно же, выявление такой религиозности дает основания для ее коррекции. Способы такой коррекции мы предложим в следующих работах.

Литература

1. Авдеев Д.А. Православная психиатрия. – М.: «Цитадель», 1997 – 140 с.
2. Бучма О. Релігійність особи: мотиви та вияви. Показники та критерії релігійності // Академічне релігієзнавство. Підручник. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 528-534.
3. Войновская О.А. Психологические особенности личностной религиозности // диссертационное исследование. 2007
4. Войновская О.А. Религиозность как инструмент в изучении личностной организации // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2004. – С. 3-8.
5. Войнівська О.О. Психологічне дослідження релігійності акцентуованої особистості. // Наука і освіта. – 2004. – № 4-5. – С. 14-17.
6. Войнівська О.О. Релігійність психопатичної особистості. // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част.6. – К., 2009 – 500 с.
7. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. В 2-х томах. Издание ТОО «Рарогъ», 1993. – 183 с.
8. Мак-Вильямс Н. Психопатологическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Пер. с англ. – М.: Класс, 2001. – 480 с.
9. Мелихов Д.М. Психиатрия и проблема духовной жизни. – М.: Русь, 2005. – 172 с.
10. Начала христианской психологии. Учебное пособие для вузов / Б.С. Братусь, В.Л. Воейков, С.Л. Воробьева и др. – М.: Наука, 1995. – 234 с.
11. Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия. / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: А.С.Т., 2001. – 544 с. – (Библиотека практической психологии).
12. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению (Под ред. проф. И.Н. Яблокова). – М.: Гардарики, 1998. – 211 с.
13. Римап Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии. – М.: Алетея, 1999. – 330 с.
14. Цветков Э. Клиника зла (Психоанализ греха) – М.: Из-во Агентства «Яхтсмен», 2002 – 112 с.

Надійшла до редакції 4.02.2010

Взаимосвязь типа отношения к болезни и копинг-стратегий у больных гипертонической болезнью

Горецкая А.Н.

Харківський Національний університет імені М. Є. Жуковського «ХАІ»

В статье рассматриваются основные факторы, которые влияют на формирование комплаенса у больных гипертонической болезнью. На основании данных психодиагностического исследования анализируются особенности и взаимосвязь внутренней картины болезни и копинг-стратегий у данной группы пациентов. Выделены преобладающие типы внутренней картины болезни и стратегии совладающего поведения, которые могут выступать предикторами высокого и низкого уровня комплаенса.

Ключевые слова: гипертоническая болезнь, внутренняя картина болезни, копинг-стратегии, комплаенс.

У статті розглядаються основні чинники, які впливають на формування комплаєнсу у хворих на гіпертонічну хворобу. На підставі даних психодіагностичного дослідження аналізуються особливості та взаємозв'язок внутрішньої картини хвороби і копинг-стратегій у даної групи пацієнтів. Виділені переважачі типи внутрішньої картини хвороби та стратегії опануючої поведінки, які можуть виступати предикторами високого та низького рівня комплаєнсу.

Ключові слова: гіпертонічна хвороба, внутрішня картина хвороби, копинг-стратегії, комплаєнс.

The article considers the main factors which have influence on the formation of compliance among the people suffering from hypertension. Peculiarities and interconnection of inner disease pattern and coping strategies of these kind of patients are analyzed on the basis of psycho-diagnostic research. The author distinguishes dominate types of the inner disease pattern and controlling behaviour strategies which can act as predictors of high and low level of compliance.

Key words: hypertension, inner disease pattern, coping strategies, compliance.

Гипертоническая болезнь является одной из наиболее распространенных болезней населения промышленно развитых стран. Медикаментозная терапия дает стойкий и продолжительный результат только в случае полного соблюдения режима приема гипотензивных препаратов и всех рекомендаций лечащего врача. При лечении гипертонии медицинские рекомендации являются долгосрочными, и успех лечения достигается при длительной терапии, однако, даже в случае улучшения состояния больному необходимо продолжать прием препаратов. Больные чувствуют ухудшение физического состояния в основном при развитии гипертонических кризов или сопутствующей стенокардии. В межкризовые периоды самочувствие больных удовлетворительное и у больных может создаться ошибочное впечатление своего здоровья. Одна из моделей терапевтического поведения больных гипертонией заключается в эпизодическом приеме лекарств только при ухудшении состояния. После купирования гипертонического криза часть больных прекращают принимать лекарства, следят за уровнем артериального давления и выполняют другие рекомендации врача. Отказ от гипотензивной терапии может быть также обусловлен отсутствием у пациента субъективной убежденности в необходимости проводимого лечения [1]. При бессимптомном течении гипертонической болезни большинство больных не догадываются о наличии заболевания, повышенные цифры артериального давления (АД), как правило, выявляются случайно. В лечении гипертонической болезни (ГБ) акцент на амбулаторное звено заставляет обращаться к поиску рентабельных моделей терапии, в которой тандему «врач-больной» принадлежит существенная роль. В этой связи степень доверия врачу, стремление добровольно выполнять назначения врача становятся одним из важных факторов терапевтического процесса.

Согласие пациента следовать предписаниям врача обозначают термином «комплаенс». Также комплаенс определяют как «степень совпадения поведения пациента с даваемыми ему медицинскими советами» [2]. Комплаенс – это сложное взаимодействие ряда факторов, взаимовлияние которых меняется в зависимости от динамики заболевания, этапа лечения, самочувствия больного.

Общепризнанным является деление факторов на четыре большие группы: 1) факторы, связанные с терапией; 2) факторы, связанные с врачом; 3) социально-экономические факторы; 4) факторы, связанные с психологическими особенностями личности больного [3].

К терапевтическим факторам относятся оценка тяжести заболевания и выраженность симптоматики, медикация (прием лекарственных препаратов, переносимость и побочные эффекты), сложность режима терапии.

К факторам, связанным с врачом, относятся такие понятия как терапевтическое сотрудничество, терапевтический альянс врача и пациента, создание и поддержание которого является важным показателем врачебного профессионализма и залогом успешности терапии. Больной стремится к сотрудничеству с врачом и соблюдает лекарственные рекомендации

только при осознании факта заболевания и его последствий для здоровья, понимания пользы терапии, превышающей неудобства, связанные с ней. Сотрудничество предполагает участие больного в разработке плана терапии, учет его мнения при субъективно плохой переносимости лекарственного препарата, а также учет его жизненного стиля. При соблюдении этих условий у больного появляется чувство ответственности за успех терапии, и он будет лучше следовать совместно разработанной тактике терапии.

К социально-экономическим факторам относятся демографические факторы (возраст, пол), микросоциальное окружение (наличие и степень семейной и социальной поддержки, значимая социальная группа, производственная занятость), качество жизни, материальная стабильность.

Психологические факторы, определяющие комплаенс, относятся к числу наименее изученных. Актуальным в контексте исследования комплаенса у больных ГБ является изучение таких психологических конструктов как внутренняя картина болезни и стратегии совладания со стрессовыми ситуациями.

Цель работы – изучить особенности взаимосвязи типа отношения к болезни и копинг-стратегий.

Задачами являются: 1. Изучить особенности типа отношения к болезни у больных ГБ. 2. Изучить особенности копинг-стратегий у данной группы пациентов. 3. Проанализировать взаимосвязь типов отношения к болезни и копинг-стратегий у больных ГБ.

Материалы и методы исследования. Исследование проводилось на базе отдела медицинской психологии и отдела сосудистой патологии головного мозга и ГУ «ИНПН АМН Украины». Было обследовано 32 пациента с диагнозом гипертоническая болезнь I и II стадии (средний возраст $51,6 \pm 9,2$). В процессе исследования применялись психодиагностический метод и методы математической статистики. Психодиагностический метод включал использование модифицированной методики диагностики типа отношения к болезни (ТОБОЛ) (Вассерман Л.И., Вукс А.Я., Иовлев Б.В., Карпова Э.Б., 2005) [4], методики «Копинг-поведение в стрессовых ситуациях» (С.Норман, Д.Ф.Эндлер, Д.А.Джеймс, М.И.Паркер; адаптированный вариант Т.А.Крюковой, 2002) [5]. Статистическая обработка данных осуществлялась с помощью программного пакета SPSS 15.0 и включала использование процедуры вычисления описательных статистик и корреляционного анализа.

Результаты исследования и их интерпретация. Существенную роль в формировании комплаенса, а также установки больного на начало и продолжение лечения играет внутренняя картина болезни, она является одним из главных регуляторов поведения и, в зависимости от условий, может способствовать развитию адаптационных или дезадаптационных эффектов терапии. Результаты исследования диагностики типов отношения к болезни у больных гипертонической болезнью представлены в таблице 1.

Таблица 1

Результаты исследования диагностики типов отношения к болезни у больных гипертонической болезнью (в баллах)

Тип отношения к болезни	Больные ГБ
	n=32
1	2
Гармоничный	23,65±17,15
Эргопатический	20,37±11,86
Анозогнозический	13,31±15,66
Тревожный	6,25±8,15
Ипохондрический	6,90±5,17
Неврастенический	6,62±4,61
Меланхолический	2,03±2,97
Апатический	1,43±1,72
Сенситивный	14,28±7,70
Эгоцентрический	7,56±5,18
Паранойяльный	4,53±4,29
Дисфорический	2,25±3,50

Для больных гипертонией преобладающими типами отношения к болезни являются гармоничный (23,65±17,15), эргопатический (20,37±11,86), анозогнозический (13,31±15,66) и сенситивный (14,28±7,70) типы. При преобладании данных типов отношения к болезни психическая и социальная адаптация существенно не нарушается. При гармоничном типе реагирования больные, адекватно оценивая свое состояние, активно участвуют в лечении заболевания, соблюдают назначенный врачом режим, и в то же время характеризуются

стремлением преодолеть заболевание, неприятием «роли» больного, сохранением ценностной структуры и активного социального функционирования. У пациентов с доминированием эргопатического и анозогнозического типов отношения к болезни характерно снижение критичности к своему состоянию, преуменьшение «значения» заболевания вплоть до полного его вытеснения, иногда проявляющееся поведенческими нарушениями рекомендуемого врачом режима жизни, «уходом» в работу, отрицанием факта заболевания. Однако выраженные явления психической дезадаптации у этих больных отсутствуют. Для больных с преобладанием сенситивного типа отношения к болезни свойственна интерпсихическая направленность личностного реагирования, которая может обуславливать нарушения социальной адаптации больных. Это может проявляться дезадаптивным поведением больных: они стесняются своего заболевания перед окружающими, проявляют уязвимость, озабоченность возможными неблагоприятными впечатлениями, которые могут произвести на окружающих сведения о болезни. Также для данной группы пациентов характерны опасения, что окружающие станут их жалеть, считать неполноценным, пренебрежительно относиться, распускать неблагоприятные слухи о причине и природе болезни и даже избегать общения с больными.

Столкновение с болезнью и необходимостью проходить стационарное лечение, делает необходимым актуализацию стратегий совладания со стрессом. Результаты исследования копинг-стратегий, характерных для больных ГБ, представлены в таблице 2.

Таблица 2

Результаты исследования копинг-поведения в стрессовых ситуациях у больных гипертонической болезнью (в баллах)

Стратегии совладания со стрессом	Больные ГБ	
	n=32	
1	2	
Копинг, ориентированный на решение задачи (max 80)	56,53±7,42	
Копинг, ориентированный на эмоции (max 80)	40,37±10,70	
Копинг, ориентированный на избегание (max 80)	40,68±9,38	
Субшкала отвлечения (max 40)	17,53±4,47	
Субшкала социального отвлечения (max 25)	15,53±3,97	

Для данной группы пациентов преобладающей стратегией совладания со стрессом является копинг, ориентированный на решение задач (56,53±7,42). Это может указывать на то, что пациент рассматривает данную ситуацию как проблему, которая требует безотлагательного решения. Данным решением проблемы может выступать стремление скорейшего обращения к врачу. Также высокие показатели были получены по шкалам «копинг, ориентированный на эмоции» (40,37±10,70) и «копинг, ориентированный на избегание» (40,68±9,38). Использование данных стратегий может снижать объем личностных ресурсов, значимых для высокой социально-психологической адаптации и адекватного эмоционального реагирования на возникшую проблему.

Результаты корреляционного анализа показателей типа отношения к болезни и копинг-стратегий представлены в таблице 3.

Таблица 3

Результаты корреляционного анализа показателей типа отношения к болезни и копинг-стратегий у больных ГБ (n=32)

Тип отношения к болезни	Стратегии совладания со стрессом				
	Решение задач	Эмоции	Избегание	Отвлечение	Соц. отвлечение
1	2	3	4	5	6
Гармоничный	-0,258	-0,359(*)	-0,299	-0,337	-0,146
Эргопатический	-0,458(**)	-0,086	-0,242	-0,146	-0,304
Анозогнозический	-0,117	-0,364(*)	0,367(*)	-0,202	-0,172
Тревожный	-0,079	0,478(**)	0,423(*)	0,412(*)	0,231
Ипохондрический	0,025	0,240	0,049	-0,045	0,040
Неврастенический	-0,260	0,360(*)	-0,003	0,068	-0,184
Меланхолический	-0,128	0,198	-0,025	-0,013	-0,181
Апатический	-0,228	0,008	-0,229	0,036	-0,134
Сенситивный	-0,224	0,201	0,174	0,047	0,018
Эгоцентрический	0,015	0,292	0,262	0,154	0,149
Паранойяльный	-0,021	0,232	0,308	0,290	0,127
Дисфорический	-0,043	0,019	0,028	0,026	-0,089

Примечание * – достоверность отличий по коэффициенту корреляции г-Пирсона $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$

Как видно из полученных результатов, гармоничный тип отношения к болезни отрицательно коррелирует с копингом, ориентированным на эмоции (-0,359, $p < 0,05$). Наличие такой взаимосвязи типа отношения к болезни и копинг-стратегии позволяют адекватно оценить сложившуюся ситуацию и найти эффективное решение проблемы.

Эргопатический тип отношения к болезни отрицательно коррелирует с копингом, ориентированным на решение задач (-0,458, $p < 0,01$). По-видимому, для пациентов, которые «уходят в работу», преуменьшают значимость заболевания, факт лечения заболевания не является той проблемой, которую необходимо решить, все мысли таких пациентов направлены на то, чтобы скорее пройти лечебный курс и вернуться к работе.

Анозогнозический тип отношения к болезни отрицательно коррелирует с копингом, ориентированным на эмоции (-0,364, $p < 0,05$) и положительно коррелирует с копингом, ориентированным на избегание (0,367, $p < 0,05$). Поскольку пациенты с данным типом отношения к болезни характеризуются отрицанием факта заболевания, активным отбрасыванием мыслей о болезни, т.е. они прибегают к совладанию по типу избегания. Эмоции и симптомы болезни игнорируются, пациент ведет себя так, как будто ничего не случилось.

Тревожный тип отношения к болезни положительно связан с такими копинг-стратегиями, как «уход в эмоции» (0,478, $p < 0,01$), «избегание» (0,423, $p < 0,05$), «отвлечение» (0,412, $p < 0,05$). При тревожном типе отношения к болезни пациент испытывает непрерывное беспокойство в отношении неблагоприятного течения заболевания, неэффективности лечения, находится в поиске новых способов лечения и при этом прибегает к сходным по реагированию стратегиям совладания со стрессовой ситуацией, которые взаимно усиливают друг друга.

Неврастенический тип отношения к болезни положительно коррелирует с копингом, ориентированным на эмоции (0,360, $p < 0,05$). В данном случае поведение по типу «раздражительной слабости» и уход в эмоции также взаимно усиливают друг друга, что является фактором, препятствующим адекватному реагированию на заболевание и процесс лечения.

Выводы. Таким образом, в качестве психологических предикторов высокого уровня комплаенса может выступать наличие у больного гармоничного типа отношения к болезни и крайне редкое использование копинга, ориентированного на эмоции. Также полученные результаты могут указывать на то, что больные ГБ склонны использовать непродуктивные стратегии совладания со стрессом наряду с анозогнозическим и эргопатическим отношением к болезни, т.е. игнорированием факта заболевания, что может снижать уровень комплаентности.

Литература

1. Гуревич, К.Г. COMPLAENS БОЛЬНЫХ, ПОЛУЧАЮЩИХ ГИПОТЕНЗИВНУЮ ТЕРАПИЮ [Текст] / К.Г. Гуревич // Качественная клиническая практика. – 2003. – №4. – С. 53-58.
2. Незнанов, Н.Г. Проблема комплаенса в клинической психиатрии [Текст] / Н.Г. Незнанов, В.Д. Вид // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2004. – Т.6, №4. – С. 8-14.
3. Банщикова, Ф.Р. COMPLAENS В ПСИХИАТРИИ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ [Текст] / Ф.Р. Банщикова // Обзор психиатрии и медицинской психологии. – 2006. – Т.3, № 4. – С. 60-68.
4. Психологическая диагностика отношения к болезни. Пособие для врачей [Текст] / [Л.И. Вассерман, А.Я. Вукс, Б.В. Иовлев, Э.Б. Карпова] – СПб, 2005. – 33 с.
5. Крюкова, Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы. Методическое руководство [Текст] / Т.Л. Крюкова – Кострома: Авантитул, 2007. – 61 с.

Надійшла до редакції 16.03.2010

Статеворольові та особистісні чинники формування психологічної готовності до материнства

Дармостук Н.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті представлені результати п'ятирічних досліджень, присвячених чинникам формування психологічної готовності до материнства: статоворольовим, сімейним, особистісним. Досліджено статоворольову структуру, що вивчається через індивідуальне поєднання маскулінних та фемінінних рис. Виявлено типи психологічної готовності до материнства, факторні особливості суб'єктивної організації материнської сфери особистості та сімейні чинники становлення статоворольової сфери.

Ключові слова материнство, статоворольова сфера, психологічна готовність до материнства, психосемантичний простір, факторний аналіз.

В статье представлены результаты пятилетних исследований, посвященных факторам формирования психологической готовности к материнству: полоролевым, семейным, личностным. Получены глубинные модели структурной организации полоролевой сферы: континуально-альтернативная, континуально-адьюнктивная и андрогинная. Выявлены типы психологической готовности к материнству, факторные особенности субъективной организации материнской сферы личности и семейные детерминанты полоролевой сферы.

Ключевые слова материнство, полоролевая сфера, психологическая готовность к материнству, психосемантическое пространство, факторный анализ.

The results of five-year researches, devoted the factors of forming psychological readiness to maternity are presented in the article. It is opened sexroles, family and personality factors, prevented to readiness to the maternity. The types of psychological readiness to maternity, factor features of subjective organization of maternal sphere of personality are exposed.

Keywords. Maternity, sexrole sphere, psychological readiness to maternity, psychosemantical space, factor analysis

Актуальність. Останніми роками відзначається значне зростання інтересу до гендерних досліджень, які носять міждисциплінарний характер й стосуються гендерної політики, гендерних ролей, гендерної лінгвістики, гендерної культурології, освіти, тощо [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8]. Дискурс гендеру було імплементовано у психологічні дослідження, які навантажено аксіологічним вектором. Зміна гендерних ролей, стереотипів, трансформація гендерної ідентичності, що відбувається, надають новий сенс буття як жіночої, так й чоловічої особистості. Старі лекала, за якими формувалася ідентичність жінки, не відбивають актуальної культурної ситуації, обмежують можливості реалізації жіночого потенціалу та значно знижують якість життя [5]. Сьогодні актуальним є завдання визначення та осмислення можливих конструктивних та деструктивних векторів гендерного розвитку особистості.

Статоворольові структури є стрижневими утвореннями особистості – вони впливають на психічне і психосоматичне здоров'я, забезпечують якість сімейного та професійного функціонування, вибір шлюбного партнера [6, 7].

Зміни, що трапляються у сучасному функціонуванні інституту сім'ї, можна охарактеризувати як поступове зниження репродуктивної активності населення України та зниження пріоритету материнства в системі цінностей сучасної жінки [5, 6, 7]. Формування зрілої материнської позиції жінки є одним з найважливіших умов розвитку психічно здорової дитини [10, 11, 12, 13]. В рамках психології материнства за останні роки було розроблено її теоретичні та методологічні засади: запропоновано варіанти психологічної профілактики та корекції материнської поведінки [14, 15], виявлено взаємозв'язок між психологічними проблемами особистості жінки в материнській сфері та станом її репродуктивного здоров'я [12]; описано основні етапи реалізації материнської сфери [11]; запропоновано методи діагностики психологічної готовності до материнства, прогнозу порушень психологічної складової вагітності, післяпологових депресій та взаємодії матері з дитиною [14], розкрито зв'язок між психічним здоров'ям немовля та якістю турботи про нього матері [16, 17], досліджено вплив стосунків матері з немовлям на формування особистості дитини [17]. Зроблено внесок до розуміння значущості пренатального періоду в розвитку особистості жінки [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17], вивчено взаємозв'язки між психологічними і нервово-психічними процесів у вагітній і реалізацією генетичного потенціалу дитини [12]; розкритий зв'язок між тривожністю, що виникла у дитинстві (починаючи з тривоги під час народження і перетворення її у страх) і тривожністю, яка виникає пізніше і зумовлюється реакціями, що залишилися інфантильними [12], доведено що розвиток психічних і моторних функцій дитини залежить від якості її стосунків з матір'ю [11]. Було доведено значущість ролі пологів і впливу особливостей їх протікання на психологічний розвиток дитини [12], доведено, що завдяки підготовці до пологів і наданню правильної допомоги під час пологів можна зменшити інтенсивність та наслідки як

фізичної, так і психічної травми дитини під час народження. Основною умовою нормального розвитку дитини у всіх його аспектах, вважається наявність оптимальних відносин з матір'ю [12,13,14.]. Таким чином, сформулювати основну характеристику умов, сприятливих для розвитку дитини, можна так: «Щоб вирости розумово і психічно здоровим, немовля повинне відчувати тепле, близьке і неперервне взаємовідношення з своєю матір'ю, в якому обидва знаходять задоволення і радість» [10,12,13,16]. Але такі взаємовідносини з матір'ю являються результатом складного процесу формування особистісної зрілості матері, онтогенетичного розвитку материнства та поступового налагодження взаємовідносин у діаді мати-пренейт та згодом мати-дитина.

Спираючись на вітчизняні та зарубіжні розробки з гендерної психології, психології материнства та перинатальної психології, за останні п'ять років досліджень, нами було модифіковано метод діагностики статево-рольової ідентичності, який базується не на оцінці рівневих характеристик маскуліності і фемініності, а на характері зв'язку між цими утвореннями. Маскуліні та фемініні риси досліджуються у внутрішньому поєднанні в особистості, що виражається у континуально-альтернативній, континуально-ад'юнктивній та андрогінній моделі структурної організації статево-рольової сфери. Наведено психометричне обґрунтування модифікованої методики, основні психометричні показники знаходяться на високому рівні значущості, що дозволяє використовувати методику у гендерних дослідженнях [18,19]. Було виявлено психологічні типи готовності до материнства, відходячи від поляризаційної моделі готовності-неготовності (були отримані такі типи: відмова від материнства, психологічна готовність до функціонального материнства, психологічна готовність до ретрофлексивного материнства, психологічна готовність до нумінозного материнства); досліджено психосемантичні особливості, пов'язані з різними типами готовності до материнства; розкрито факторні структури материнства жінок з різними типами психологічної готовності до материнства; виявлено сімейні особливості виховання дівчат, що предиспонують певні типи психологічної готовності до материнства; знайдений взаємозв'язок з сексуальними сценаріями жінок та особливостями плину материнства; розкриті особистісні якості жінок, що характеризують різні типи психологічної готовності до материнства.

Методи дослідження: модифікована ACL-шкала А.В. Нейлбрун, 5-я шкала ММРІ, шкала Dur-Moll, методика L. Szondi, додаткові шкали СМІЛ (зрілість, відповідальність, залежність; сила Его; емоційна незрілість), шкала страху інтимності Descutner С.Ж., Thelen М.Н, шкала альтруїзму Фетискина Н.П.; Семантичний диференціал; СМІЛ; методика визначення зрілості психологічних захисних механізмів, опитувальник Келлермана-Плутчика, методика визначення сексуальних сценаріїв І.С. Клециной. Математичні методи: факторний аналіз, статистичні критерії U – Манна-Уїтні і Ur – кутового перетворення Фішера.

Ход дослідження. В результаті аналізу індивідуальних особливостей та психосемантичних структур материнства досліджувані (140 дівчат) були віднесені до одного з чотирьох виділених нами варіантів готовності до материнства, далі були сформовані 4 дослідницьких групи (дані приведені в Таблиці 1), 9,3% спостережень (13 осіб) не було віднесено до жодного з виділених типів і не враховувалися в подальшому аналізі.

Таблиця 1

Частота виявлення типів готовності до материнства у дівчат

Исследов. групи	Тип психологічної готовності до материнства	К-ть осіб	%
Група 1	Відмова від материнства (даний психологічний тип характеризується низьким рівнем зрілості та відповідальності, високою емоційною незрілістю, а також переважанням примітивних захисних механізмів, відсутністю мотивації до народження дитини і зміни життя у зв'язку з її народженням)	50	39,4
Група 2	Психологічна готовність до функціонального материнства (рівень відповідальності вище, емоційної незрілості – нижче, середній рівень залежності і сили Его, переважання захисних механізмів заміщення і регресії. Виявлені особливості описують «частковий» (фрагментарний) характер зрілості готовності до народження дитяти виявляється лише в зовнішніх проявах, на поведінковому і соціальному рівні. У структурі особи жінки ще немає цінності дитяти, мотивації до його розвитку).	33	26,0

Група 3	Психологічна готовність до ретрофлексивного материнства (відносно невисокий рівень зрілості і середній рівень відповідальності. При цьому, в даній групі наголошується високий рівень залежності і емоційної незрілості, серед захисних механізмів наголошується переваження механізмів регресії і реактивного утворення; дитина сприймається як значима фігура, яка здатна задовольняти материнські потреби).	28	22,0
Група 4	Психологічна готовність до нумінозного материнства (базується на високому рівні зрілості, відповідальності, сильному Его, виявлено переважання механізму раціоналізації. Особова зрілість дівчат даної групи носить цілісний характер. Таким чином, серед виявлених нами типів психологічної готовності до материнства лише даній тип може бути кваліфікований як особистісно зрілий).	16	12,6

Наступним завданням дослідження стало виявлення психосемантичного простору материнства, яке формують різні сценарні варіанти. Для цієї мети ми використовували метод універсального семантичного диференціала, за допомогою якого досліджувані оцінили наступні конструкти: «Я», «дитина» (моя майбутня дитина), «партнер» («мій хлопець»), «мати», «батько» і сенси народження дитини: «жіночий борг», «міцна сім'я», «привабливість», «жіночність», «сексуальність», «робота» («навчання»), «кар'єра», «моя дорослість», «моя гордість», «моя опора», «мій тягар», «мій порятунок», «моє здоров'я»). Оцінені були також три базові емоції: радість, стх і гнів для визначення конотативного значення різних варіантів материнства. Для подальшої математичної обробки в групову матрицю вводилися семантичні відстані вказаних конструктов до точки початку координат даного психосемантичного простору.

Для виявлення сценаріїв материнства була проведена факторизація (з подальшою ротацією по методу Varimax) простору ознак, представлених оцінюваними конструктами, сенсами народження дитини і базовими емоціями, а також п'ятьма сексуальними сценаріями і компонентами особової зрілості (зрілість, відповідальність, залежність, сила Его, емоційна незрілість, страх інтимності, альтруїзм). При інтерпретації факторних структур назви чинників були дані на основі жіночих архетипів, описаних Ch. Gilchrist (1991).

Приведені психосемантичні простори жіночої самореалізації виявляють місце материнства в загальній структурі особового функціонування жінки. Факторна структура материнства в дослідницькій групі дівчат з відмовою від материнства включає два чинники: «Господарка», що є его-дістонним, виявляється в «вимушеній необхідності» бути матір'ю, народжувати дітей, бути відповідальною і тому подібне і «Метелик», який будучи его-сінтонним, відображає незрілу статеворольову ідентичність, пов'язану з інфляцією жіночності, сексуальності, зовнішньої привабливості. Таким чином, у дівчат з відмовою від материнства спостерігається гіпертрофія жіночності і сексуальності, причому, вказані якості визначають его-стратегію та підкріплюються позитивними емоційними станами.

Факторна структура материнства у дівчат з психологічною готовністю до функціонального материнства характеризується трьома чинниками: «Господиня», «Метелик» і «Робітниця» і характеризується ідентифікацією жінки з матір'ю і трансгенерацією жіночої материнської ролі. Цінність материнства зводиться в першорядну роль і поглинає всі інші прояви жіночності, у тому числі і сексуальність. Другий чинник включає одночасно риси жіночності і особистісної незрілості, реалізація сексуальності зв'язана з переживанням страху, тривожністю. Материнство виявляється як прагнення довести свою цінність як жінки. Третій чинник відображає реалізацію жінки у сфері кар'єри і включає конструкти «робота», «жіночий борг», «відповідальність». Така реалізація є перешкодою виконанню материнської функції і зв'язана як з переживаннями радості за можливість кар'єрної реалізації, так і з страхом, пов'язаним з тим, що вона стає поганою матір'ю.

Факторна структура материнства у дівчат з психологічною готовністю до ретрофлексивного материнства виявляється в чотирьох чинниках: «Чинник інфантильних бажань», «Воїн», «Мати» і «Красуня». Перший чинник відображає пригнічені его-дістонні бажання отримати підтримку, опору і увагу, звідси і наявність у складі чинника егоцентризму і емоційної незрілості. Другий чинник. включає аспекти досягнень і реалізації в кар'єрі, в той же час, в чиннику представлена фіксація на психотравмуючій ситуації дитинства. Кар'єрні і професійні успіхи пов'язані з подоланням психотравмуючої ситуації і з пошуком визнання в соціумі. Третій чинник «Мати» виявляється в альтруїстичному бажанні служити, але коннотований амбівалентними емоціями радості і гніву. Таке материнське служіння виявляється і на рівні сексуальності у вигляді пронатального і романтичного сценаріїв. Четвертий чинник «Красуня» містить ознаки незрілої сексуальності, залежності, страху психологічної інтимності і тому подібне Така факторна

структура повною мірою відображає ретрофлексовану дію – наявність двох різноспрямованих тенденцій, одна з яких ідентифікована з «Я».

Факторна структура материнства у дівчат з психологічною готовністю до нуминозного материнства є найбільш диференційованою і не містить елементів «злипання» різних сфер жіночої самореалізації. Альтруїстична позиція виявляється у всіх чинниках, що говорить про здорову особистість, направлену на зовнішній світ. Здійснення материнства пов'язане не з боргом, а з реалізацією внутрішньої цінності, що робить його більше, ніж просто системою поведінкових паттернів. Психологічний сенс дитини денотований конструктами «моя гордість», «моя дорослість». Сексуальний сценарій орієнтований на здійснення репродукції. Сексуальний гедонізм свідчить про наявність власного сексуального наповнення партнерських стосунків і відсутність рестриктивності самої сексуальності. Структура жіночого психосемантичного простору дівчат з готовністю до нуминозного материнства відображає факт їх більшої особової зрілості, який виявляється у відсутності «злипання» різних сфер жіночої реалізації, відвертості до зрілого сексуального досвіду, несводимості сексуальності до інфантильних стосунків і наявності тотального альтруїзму, пронизливого всі сфери жіночої реалізації.

Особливості ранньої соціалізації дівчат з відсутністю психологічної готовності до материнства виявляються у відсутності позитивних ранніх спогадів, пов'язаних із спілкуванням і взаємодією з фігурою матері. Суб'єктивно дитинство забарвлено нерозумінням, викриттям і критикою з боку матері, непотрібністю їй. Ідентифікація з матір'ю ускладнена, прийняття материнської ролі не виявлено; Психологічна готовність до функціонального материнства формується за допомогою трансгенераційного дублювання ціннісних установок і поведінки матері або її субститутов; Ключовою травмою, що формує готовність до ретрофлексивного материнства, є травма занедбаності, що приводить до залежних стосунків із специфічною для них роллю «служіння іншому»; при психологічній готовності до нуминозного материнства спостерігається збільшення частоти спогадів, пов'язаних з наданням допомоги іншим, альтруїстичною поведінкою, спілкуванням з батьками, пов'язаним з надв'італьною поведінкою, що безумовно розширює сценарний спектр дівчини.

Висновки

1. Дослідження статевої ролі виявили, що структурна організація, а саме характер зв'язку між утвореннями маскулітності й фемінітності визначають зрілість статевої ролі або її ретардацію. Модифікований варіант ACL-шкали А.В.Нейлбрун виявив зв'язок між андрогінною структурою статевої ролі та зрілою материнською спрямованістю особистості.

2. Психологічна готовність до материнства є складним особистісним утворенням, що не зводиться до дихотомічної моделі «готовність-неготовність». Виявлено чотири типи готовності до материнства: 1) відсутність готовності до материнства (відмова від материнства); 2) готовність до функціонального материнства; 3) готовність до ретрофлексивного материнства; 4) готовність до нуминозного материнства. Кожен тип готовності до материнства характеризується специфічною статевою організацією структури особистості, особливостями гендерного та ролевого функціонування, життєвих сценаріїв і умов ранньої соціалізації.

3. Виявлені факторні структури статевої ролі материнства у дівчат з психологічною готовністю до різних типів материнства відображають наявні еґо-сінтонні та пригнічені еґо-дістонні бажання, виявляючи емоціональну зрілість та альтруїзм, або незрілість, що є одним з діагностичних показників психологічної готовності до материнства.

4. Сімейні стилі виховання та ранні особливості взаємин з власними батьками мають базове значення у формуванні майбутнього материнського типу поведінки, власних сімейних сценаріїв та є чинниками формування материнської сфери особистості.

Література

1. Жеребкіна І. Суб'єктивність і гендер: гендерна теорія суб'єкта в сучасній філософській антропології. Уч. пос. / Ірина Жеребкіна. – СПб.: Алетея, 2007. – 321 с. – (Серія «Гендерні дослідження») с. 46-58
2. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психологічний і соціологічний гендер / Ненси Чодороу; Пер. с англ. – М.: «Російська політична енциклопедія» (РОССПЭН), 2006. – 496 с. С. 112-125
3. Кочарян А.С., Абдурахманова І.В., Китайчук С.І. Особливості психосемантичної структури полоролевої ідентичності і сімейної соціалізації дівчат з різним ставленням до абортів / Кочарян А.С., Абдурахманова І.В., Китайчук С.І. // Актуальні проблеми практичної психології. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Херсон 2007. – С. 109-111
4. Кочарян А.С., Харченко С.Г. Психологіко-педагогічні аспекти реалізації соціокультурних дискурсів маскулітності/фемінітності в педагогічних моделях / Кочарян

А.С., Харченко С.Г. // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. – Київ, 2007. Випуск 16 (19). – С. 57-63.

5. Кочарян А.С., Фролова Е.В. Особенности полоролевой структуры личности женщин с отношениями межличностной зависимости / Кочарян А.С., Фролова Е.В. // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. – Київ, 2007. Випуск 16 (19). – С. 221-229

6. Кочарян А.С. Личность и половая роль / Кочарян А.С. - X: "Основа", 1996.- 127 с. – Библиогр.: с. 117-123.

7. Кочарян А.С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. д. психол. н. : спец. 19.00.04 «Общая психология. История психологии» / Кочарян А.С. – X.: 1996. – 44 с. С. 21-27

8. Bem S. L. & Andersen S. M. Sex typing and androgyny in dyadic interaction: Individual differences in responsiveness to physical attractiveness. / Bem S.L., Andersen S. M. - Journal of Personality and Social Psychology, 41, 1981. 74 p.

P. 45 - 49

9. Тёмкина А.С. Динамика сценариев сексуальности в автобиографиях современных российских женщин: опыт конструктивистского исследования сексуального удовольствия / Темкина А.С. // Гендерные тетради / 1999. Вып. 2. С. 20 - 54.

10. Филиппова, Г.Г. Психология материнства (сравнительно-психологический анализ) : автореф. дисс. на получение учен. степени. док. псих. Наук: спец. 19.00.01 «Общая психология. История психологии» / Г.Г.Филиппова– М., 2000. С.35 - 38

11. Филиппова, Г.Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г.Г. Филиппова // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С.22 – 36.

12. Абрамченко В.В., Коваленко Н.П. Перинатальная психология: Теория, методология, опыт. – Петрозаводск: ИнтелТек, 2004. – 350с. С.126-160

13. Мухамедрахимов, Р.Ж. Формы взаимодействия матери и младенца / Р.Ж. Мухамедрахимов // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С.16 – 21

14. Даниленко Н.В. Работа психолога в преодолении невротических расстройств у беременной // Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковорода. Психология. – Харьков, 2006. - Вип.. 20. – Ч. 1. – С. 50-59.

15. Даниленко Н.В. Факторы, которые влияют на психологическую готовность к материнству // Научный журнал НПУ им. М.П. Драгоманова. Психологическая наука. К.: НПУ им. М.П. Драгоманова, 2006. С. 65 - 74

16. Боулби, Дж. Детям – любовь и заботу / Дж. Боулби // Лишенные родительского попечительства: хрестоматия. / Ред.-состав. В.С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с. – С. 144 – 154.

17. Барановская, Т.И. Развитие базовых качеств матери и психическое развитие младенцев в возрасте 3 – 4 и 7 – 8 месяцев (Лонгитюдное исследование) / Т.И. Барановская: автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – Шуя, 2002. С. 14-19

18. Heilbrun, Alfred V. Independence of masculine and feminine traits: Empirical exploration of a prevailing assumption / Heilbrun, Alfred V. - Sex Roles 1986 14(3-4) P. 27-45

19. Кочарян А.С., Фролова Е.В., Дармостук Н.В. Метод исследования структурной организации полоролевой сферы личности. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна №857, Харків – 2009 С.78-85

Надійшла до редакції 26.03.2010

Особливості емоційної регуляції поведінки засуджених, що порушують режим утримання в місцях позбавлення волі

Дмитрієнко К.В.

Навчально-науковий центр Харківського національного медичного університету

Стаття присвячена проблемі емоційної регуляції поведінки засуджених, засуджених, що порушують режим утримання в місцях позбавлення волі. Представлено нове вирішення проблеми чинників становлення і структури недисциплінованої поведінки засуджених. Проблему вирішено з точки зору структурно-функціонального підходу, що дозволило розкрити психологічні чинники та їх місце у структурі цілісної системи емоційної саморегуляції засуджених. Виявлені особистісні особливості, особливості его-ідентичності в поведінковому просторі агресивних проявів, а також особливості емоційної саморегуляції засуджених, які схильні до систематичних порушень режиму утримання.

Ключові слова: емоційна регуляція, регуляція поведінки, стильові емоційні риси, его-ідентичність.

Статья посвящена проблеме эмоциональной регуляции поведения осужденных, нарушающих режим содержания в местах лишения свободы. Представлено новое решение проблемы факторов становления и структуры недисциплинированного поведения осужденных. Проблема решена с точки зрения структурно-функционального подхода, что позволило раскрыть психологические факторы и их место в структуре целостной системы эмоциональной саморегуляции осужденных. Выявлены личностные особенности, особенности эго-идентичности в поведенческом пространстве агрессивных проявлений, а также особенности эмоциональной саморегуляции осужденных, склонных к систематическим нарушениям режима содержания.

Ключевые слова: эмоциональная регуляция, регуляция поведения, стилевые эмоциональные черты, эго-идентичность.

The article is devoted to the problem of the emotional adjusting of conduct convict, defiat the mode of maintenance in the places of imprisonment. The new decision of problem of factors of becoming and structure of undisciplined conduct of convict is presented. A problem is decided from point of structural-functional to approach, that allowed to expose psychological factors and their place in the structure of the integral system of emotional self-regulation of convict. Personality features are exposed, features of ego-identity in behavior space of aggressive displays, and also feature of emotional self-regulation convict, feel like systematic violations of the mode of maintenance.

Keywords: emotional adjusting, adjusting of behavior, stylish emotional lines, ego-identity.

Проблема виправної системи залишається однією з щонайгостріших в Україні впродовж багатьох років. Так, за даними кримінологів, зростає кількість молодіжних злочинів і, перш за все, серед неповнолітніх. Особливо тривожить факт рецидивної злочинності. Все це вимагає невідкладних заходів в області превентивно-педагогічної психології, предметом якої може стати соціалізація законопокірної особистості, а також адаптація осіб, що знаходяться в неволі і встали на дорогу виправлення, - їх реадaptaція. Проблеми саморегуляції ув'язнених в місцях позбавлення волі і реадaptaції осіб, звільнених від відбуття покарання, - одні з центральних в боротьбі із злочинністю - знаходяться на стику кримінології, виправно-трудоного права і психології. У плані кримінології вони є один з напрямів попередження рецидивної злочинності.

В даний час залишилися маловивченими психолого-педагогічні чинники адаптації і реадaptaції в пенітенціарній установі, психологічні і педагогічні впливи на ув'язнених, механізми саморегуляції засуджених, що порушують режим утримання в місцях позбавлення волі, роль психологічної служби в наданні допомозі і підтримки особистості тощо.

Мета дослідження - виявити особливості емоційної регуляції поведінки засуджених, що порушують режим утримання в місцях позбавлення волі.

У відповідності з метою були поставлені такі завдання:

- 1) визначити особистісні особливості засуджених, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі та порушують режим утримання;
- 2) виявити особливості его-ідентичності у поведінковому просторі агресивних проявів у засуджених, які порушують режим утримання;
- 3) визначити особливості емоційної сфери (стильових емоційних рис) у засуджених, які порушують режим утримання;
- 4) виявити особливості емоційної саморегуляції у засуджених, які порушують режим утримання;
- 5) визначити особливості захисних механізмів і копінг-стратегій в недисциплінованих засуджених;
- 6) визначити особливості емоційної саморегуляції структурної організації емоційної саморегуляції поведінкового агресивного патерну в засуджених схильних до систематичних порушень режиму утримання.

Об'єкт дослідження - емоційна саморегуляція.

Предмет дослідження - особливості саморегуляції у засуджених, які порушують режим утримання;

У роботі було використано наступні методи: 1) для діагностики особистості, визначення патохарактерологічних і психопатологічних реакцій – СМОЛІ (скорочений варіант ММРІ); 2) для визначення актуальних емоційних станів - “Опитувальник станів” Г. Айзенка, шкала диференційних емоцій” К. Изарда [5], методика діагностики переважного типу емоцій В.В. Бойко; 3) для визначення особливостей психологічних захистів й копинг-стратегій – опитувальник Р.Плутчик в адаптації Л.І. Вассермана, О.Ф. Єришева і Е.Б. Клубової; опитувальник С. Фолкман, Р. Лазаруса, тест кольорових пірамід (R. Heiss, P. Halder).

Згідно до концептуальної моделі О.А. Конопкіна саморегуляція містить наступні складові: 1) мета діяльності; 2) суб'єктивна модель значущих умов; 3) програма виконавчих дій; 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення мети (критерії успішності); 5) контроль і оцінка реальних результатів; 6) рішення о корекції системи саморегулювання [1]. Усі ланки регулятивного процесу є інформаційними утвореннями, що пов'язані між собою та набувають змісту лише в структурі цілісного процесу саморегуляції [2]. Між тим, категорія діяльності не в змозі описати розлади саморегуляції в емоційно трудних ситуаціях – в них відсутня традиційна структура діяльності, вона стає редукованою [3]. Причому, з її структури випадає конституючий складник – саме предмет діяльності, яка стає немотивованою. Якісну своєрідність таких редукованих форм діяльності може бути виражено альтернативою: реактивна поведінка, що пов'язана зі структурою стимуляції – цільова поведінка [4]. Тому аналіз емоційної саморегуляції засуджених присвячено визначенню деяких чинників, що її порушують.

Визначено, що ММРІ-профіль в групі осіб не схильних до систематичних порушень режиму може бути представлений (кодування за Уелшем) 6849132/7:f/lk, а в групі схильних до таких порушень - 6-481932/7:f-lk. Різниця в кодуванні особистісних профілів засуджених відбиває значення показників за 6-ю шкалою - кількість випробуваних з Т показниками, що перевищують 80 балів у групі засуджених, які порушують режим утримання значно вище (критерій кутового перетворення Фішера, $U_p = 2,88$; $p < 0,01$). Високі показники за 6-ю шкалою (шкала ригідності) свідчать про те, що дезадаптивні стани відбивають виразно афективно пофарбовані переживання конфліктної ситуації з надцінним відношенням до об'єкту – ворожість, суперництво, ревності, антисоціальні експлозивно-агресивні реакції. Засуджені, що схильні до порушень поведінки, розглядають свою поведінку як захисну, таку, що вимушена обставинами та людьми. Така «захисна ідея» своєї поведінки є ригідною, толерантною до зміни. У рамках даної групи засуджених зустрічаються індивідуальні профілі, що свідчать про наявність деяких структурних дефіцитів організації особистості засуджених – експлозивність (64''8-/1320 кодировка за Хатауєм), збудливість (49''6 - /270) й конфліктність (68''94' - /).

Визначено, що засуджені з недисциплінованою поведінкою не мають значно вищих показників гніву ($t = 0$, $f = 81$, $p > 0,05$ $M=4,4$; $S=1,2$; $n=40$) та агресивності ($t=0$, $f = 81$, $p > 0,05$ $M=4,5$; $S=1,2$; $n=40$), що свідчить про еґо-дистоний характер брутальних проявів – люди, що оточують і обставини змушують їх себе вести жорстко, а свою поведінку вони взагалі не сприймають як саме агресивну. Більш того, така їх поведінка характеризується ригідністю, стійкістю й толерантністю до змін ($t= 3,97$, $f = 80$, $p < 0,01$ $M=8,9$; $S=2,2$; $n=40$ - $M=10,9$; $S=2,4$; $n=40$). Тому й такий чинник ретардації агресії як відчуття провини не спрацьовує – він значно більше у засуджених групи 1 ($t= 3,9$, $f = 81$, $p < 0,05$ $M=8,4$; $S=2,2$; $n=40$ - $M=6,4$; $S=2,4$; $n=40$).

Одною із генетичних ланок формування агресивної поведінки засуджених з порушеннями режиму є прихована емоційна напруженість, фрустрованість ($t=3,72$, $f = 81$, $p < 0,01$ $M=6,4$; $S=2,3$; $n=40$ - $M=8,7$; $S=2,5$; $n=40$), що пов'язана з нездатністю або невмінням звільнити її у соціально приємних формах ($t=1,99$, $f = 80$, $p = 0,05$ $M=9,1$; $S=2,1$; $n=40$ - $M=10,8$; $S=2,4$; $n=40$).

Аналіз емоційного профілю особистості звертає увагу на зниження показників таких емоцій, як інтерес ($t=2,03$, $f = 82$, $p < 0,05$ $M=8,6$; $S=2,2$; $n=40$ - $M=7,2$; $S=2,2$; $n=40$.), здивування ($t=2,55$, $f = 80$, $p < 0,05$ $M=6,35$; $S=1,9$; $n=40$ - $M=5,25$; $S=1,6$; $n=40$.) та радість ($t=2,48$, $f = 81$, $p < 0,05$ $M=6,75$; $S=1,9$; $n=40$ - $M=5,75$; $S=1,7$; $n=40$), що свідчить про брак залученості особистості у життя, а, можливо, про переживання порожнечі. Тому засуджені другої групи намагаються штучно підвищити рівень залученості, а саме рівні інтереса й здивування, що досягається різними формами недисциплінованої поведінки, такою, що редукує монотонію перебування у колонії. Більш того, дивує той факт, що у засуджених, що порушують режим утримання радість може підвищуватися за рахунок зросту інтересу й здивування – емоція радості позитивно пов'язана з інтересом ($r=0,42$; $p < 0,01$) і здивуванням ($r=0,33$; $p < 0,05$). Таке сполучення емоцій є проявом зниження диференціації у емоційній сфері й зустрічається тільки у засуджених групи 2.

Вищезазначені дані було отримано за допомогою опитувальних методів, тому подальше дослідження полягало в їх верифікації. Було використано проєктивний тест кольорових пірамід (R. Heiss, P. Halder), який дозволяє оцінити деякі особливості емоційної сфери засуджених. Для аналізу було використано наступні показники: частота вибору кольорів при конструюванні

«хороших» (ЧВКХ), синдром збудження, синдром гальмування, синдром норми, синдром безбарвності, синдром асоціальної поведінки, а також коефіцієнти стабільності реагування й емоційної нестійкості. Йдеться саме про специфічні кольорові тестові синдроми. У таблиці 1 наведено середні по групі дані щодо частоти вибору кожного кольору, з яких будуються піраміди.

Таблиця 1

Середні по групі частоти вибору кольорів у тесті пірамід
(сирі бали)

Група	Номера кольорів													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Г.1	3,8	5,4	4,1	3,1	3,3	2,8	1,3	2,4	4,4	5,5	2,3	4,4	6,2	6,7
Г.2	5,9	4,9	6,2	3,8	6,4	2,3	1,2	5,5	4,7	6,2	2,3	9,2	4,1	10,3
U	554**	704	602*	712	592*	740	697	531**	654	674	705	531**	640	523**

Примітка: номери кольорів: 1 – рожевий, 2 – червоний, 3 – помаранчевий, 4 – жовтий, 5 – яснозелений, 6 – зелений, 7 – блакитний, 8 – синій, 9 – ліловий, 10 – фіолетовий, 11 – коричневий, 12 – білий, 13 – сірий, 14 – чорний; U – критерій Уїлкоксона-Мана-Уїтні; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Як видно з табл. 1, достовірно значущі відмінності між групами виявлено по шести кольорах (всі показники групи 2 знаходяться в діапазоні 8-9 стевів за таблицями, наведеними R. Heiss, P. Halder):

- 1) рожевому, що свідчить про емоційну лабільність, тривожність, готовність до безпосереднього реагування, до сильних, спонтанних реакцій, зниження рефлексивності, інфантилізм у засуджених групи 2;
- 2) помаранчевому, що відбиває активність, яка скерована на внутрішні проблеми, але й на їх вирішення, а, навпаки, фіксує у егоцентричної позиції;
- 3) яснозеленому, що пов'язана зі готовністю до афектів, непостійністю емоційних зв'язків, безпосередністю;
- 4) синьому, що відбиває наявність виразного самоконтролю, тенденцію до заборони відчуттів;
- 5) білому, що свідчить про наявність «вибухового потенціалу»;
- 6) чорному, що відбиває активну тенденцію до блокування та заборони відчуттів.

У таблиці 2 наведено дані щодо кольорових синдромів у засуджених двох груп.

Таблиця 2

Кольорові синдроми у засуджених

Групи	СЗ	СГ	СН	СБ	КС	КЕН
Г.1	18,2	10,8	11,2	14,5	3,8	45,4
Г.2	23,4	17,6	7,1	15,2	1,4	55,6
U	610*	497**	551**	730	594*	612*

Примітка: СЗ - синдром збудження; СГ - синдром гальмування; СН - синдром норми; СБ - синдром безбарвності; КС - коефіцієнт стабільності реагування; КЕН – коефіцієнт емоційної нестійкості.

Як видно з таблиці 2, у засуджених з порушеннями режиму утримання на відміну від тих засуджених, які демонструють дисципліновану поведінку мають достовірно вищі показники синдрому збудження і гальмування, що свідчить про наявність напруженості механізмів емоційної саморегуляції – і те, що вони більш готові до брутальних реакцій, і те, що вони намагаються заборонити їх. Така напруженість створює передумови порушення емоційної саморегуляції. Синдром збудження уявляє собою суму частот вибору наступних кольорів: СЗ = Σ (черв. + помаранч. + жовт. + яснозел.); а синдром гальмування таких - СГ = Σ (фіолет. + коричн. + сірий + чорн).

Деякою інтегральною характеристикою є кольоровий синдром норми (СН), який відбиває рівень адаптованості особистості і представляє собою суму частот вибору наступних кольорів: СН = Σ (черв. + зел. + синій). Виявлено, що СН у засуджених з порушеннями поведінки значно знижено цей показник, що свідчить про їх низький рівень адаптованості.

Синдром безбарвності уявляє собою суму частот вибору наступних кольорів: СБ = Σ (білий + сірий + чорний) й вказує на можливі психічні проблеми. Слід зазначити, що групи засуджених статистично не відрізняються за вказаним параметром й мають дуже високі показники.

Коефіцієнт стабільності (КС) – це кількість кольорів, які обстежуваний використовує при створенні всіх трьох пірамід й відбиває широту його поведінкового репертуару. Визначено, що засуджені з порушеннями режиму утримання мають дуже вузький цій діапазон, який робить таку поведінку вимушеною (неможливо прийняти рішення про поведінку, коли немає вибору), ригідною, афективно заангажованою, надто емоційною.

Коефіцієнт емоційної нестійкості (КЕН) підраховується за формулою:

$$КЕН = \sum |ЧВКХ_i - ЧВКП_i|$$
, де ЧВКХ – частота вибору «хороших» пірамід; ЧВКП – частота вибору «поганих» пірамід; i – номер кольору. У ряді робіт (Bosler) доведено, що хворі на невротичні та психосоматичні розлади мають високі показники КЕН. Отримані нами дані

дозволяють цей ряд продовжити й включити до нього осіб, що відбувають покарання та мають порушену поведінку.

Таким чином, тест кольорових пірамід дозволяє визначити особливості «кольорової поведінки» засуджених з порушеннями режиму утримання, які відбивають деякі механізми порушеної емоційної саморегуляції: 1) безпосередність, спонтанність реагування; 2) високий «вибуховий потенціал»; 3) фіксованість на внутрішніх проблемах, егоцентризм; 4) виразний самоконтроль та заборона відчуттів. Саме останній механізм пояснює те, що постійна заборона емоцій призводить до кумуляції внутрішньої напруги, коли навіть дуже невеликий емоціогенний стимул викликає значну реакцію; 5) наявність напруженості механізмів емоційної саморегуляції, яка полягає в тому, збільшені показники як збудження, так й гальмування: з одного боку, є готовність до брутальних реакцій, а, з іншого, - їх заборона; 6) наявність деяких проблем, пов'язаних з психічним здоров'ям; 7) вимушеність, ригідність поведінки. Низькі показники адаптованості (синдром норми та коефіцієнт емоційної нестійкості) свідчать про її порушення.

Було визначено особливості захисних механізмів й стратегій подолання емоційно складних ситуацій, а саме те, що в групі 2 засуджених, які мають проблеми з поведінкою, значно нижчі показники за наступними шкалами копінг-стратегій: 1) самоконтролю ($U = 602, p < 0,05$), 2) пошуку соціальної підтримки ($U = 611, p < 0,05$), 3) позитивної переоцінки ситуації ($U = 540, p < 0,01$), 4) прийняття відповідальності ($U = 531, p < 0,01$), 5) конфронтаційному допінгу ($U = 594, p < 0,05$) і 6) дистанціюванню ($U = 578, p < 0,05$) Це свідчить про: 1) їх готовність сприймати ситуації чи обставини як негативні, як такі, що представляють загрозу; 2) труднощі пошуку та прийняття підтримки; 3) неготовність брати відповідальність за свої вчинки; 4) труднощі у віддаленні від проблеми (порушення спонтанного механізму десенсибілізації), у тому, щоби її забути (порушення спонтанного механізму дисоціації); 5) агресивність як стратегія зміни ситуації, що припускає певний ступінь ворожості й готовності до ризику.

Для визначення чинників, що обумовлюють особливості емоційної саморегуляції в засуджених, які порушують режим утримання, було проведено кореляційний аналіз, в результаті якого виявлено ретардуючі та потенціюючі агресію чинники. Для діагностики різних типів агресивної поведінки використано опитувальник Басса-Дарки для. В таблиці 3 наведено дані щодо кількісної характеристики чинників, що потенціюють (підсилюють) та ретардують (гальмують) агресію.

Таблиця 3

Кількісна характеристика потенціюючих і ретардуючих агресію чинників у засуджених

Групи	ФА		НА		Д		Н		П		ВА	
	ПЧ	РЧ	ПЧ	РЧ	ПЧ	РЧ	ПЧ	РЧ	ПЧ	РЧ	ПЧ	РЧ
Г.1	2	0	3	0	13	0	3	0	1	1	0	3
Г.2	4	0	5	0	7	0	5	0	4	0	6	0

Примітка: ФА фізична агресія; НА – непряма агресія; Д – дратівливість; Н – негативізм; П – підозрілість; ВА – вербальна агресія; ПЧ – потенціюючі чинники; РЧ – ретардуючі чинники.

Як видно з табл. 3: 1) кількість чинників, що підтримують агресію в цілому вище у засуджених групи 2 - у групі 1 – 28, а у групі 2 – 31; 2) з 6 форм агресивної поведінки кількість потенціюючих в групі 2 більше у 5-ти з них; 3) індекс агресивності ($IA = \sum_i (ПЧ_i - РЧ_i)$) у групі 1 становить 18, а у групі 2 – 31; 4) кількість ретардуючих чинників у групі 2 за більше, ніж у групі 1; загальний індекс стримування агресії ($ICA = \frac{\sum РЧ_i}{\sum ПЧ_i}$) у групі 1 становлять – 0,18, а у групі 2 - 0. Таким чином, кількісна організація агресивного поведінкового патерну свідчить про те, що у групі засуджених, які порушують режим утримання, більше, ніж у дисциплінованих засуджених чинників, що потенціюють агресію і менше тих, що її ретардують.

Психосемантичний аналіз агресивного поведінкового патерну свідчить про те, що чинники потенціювання агресії у двох групах змістовно розрізняються: 1) у групі 1 – серед емоційних чинників це - образа, підозра, презирство, тривожність; у групі 2 – це (парадоксально!) – страх і відчуття провини, причому з 6-ти форм агресії відчуття провини виступає як потенціюючий агресію чинник у 3-х (дратівливість, підозрілість і вербальна агресія). Таким чином, ті емоції, що повинні стримувати агресію, навпаки, її посилюють. Зниження функції стримання агресії емоцією провини у групі 2 пов'язано, мабуть, і з тим, що її рівень є нижчим, ніж у затриманих групи 1; 2) тільки у групі 1 особистісні риси є предрисуючими до агресії (у групі 2 зустрічається тільки один особистісний чинник – емоційна лабільність як шкала СМДО) – це ригідність, надконтроль, песимістичність, емоційна лабільність, тривожність, індивідуалістичність. Ці дані можна, мабуть, з'ясувати як спаявання агресивної поведінки з особистістю у засуджених, які порушують режим утримання. Таким чином, особистість засуджених групи 2 втрачає контроль над емоційною та поведінковою сферою.

Захисні стратегії особистості засуджених обох груп функціонально перевернені – вони сприяють агресії та потенціюють її, а не є чинниками її стримання. Стратегії подолання теж фактично не справляються з функцією редукування неадаптивних поведінкових форм – лише у

групі 1 і тільки з такою формою агресивної поведінки як підозрілість.

Таким чином, у засуджених, які порушують режим утримання страждає всі ланки системи емоційної саморегуляції.

Висновки:

1. Особистісною умовою порушення поведінки у засуджених з порушенням поведінки є наявність деяких структурних дефіцитів організації їх особистості - експлозивність, збудливість, конфліктність, ригідність. Деадаптивні стани таких засуджених відбивають афективно пофарбовані переживання конфлікту з надцінним відношенням до партнера. Така поведінка недисциплінованих засуджених характеризується стійкістю й толерантністю до змін.

2. Недисципліновані форми поведінки (особливо брутальні прояви) носять еґо-дистонічний характер – люди, що оточують і обставини змушують їх поводити себе жорстко, а свою поведінку вони взагалі не сприймають як саме агресивну, а, навпаки, схильні розглядати її як захисну. Одною із генетичних ланок формування агресивної поведінки засуджених з порушеннями режиму є прихована емоційна напруженість, фрустрованість, що пов'язана з нездатністю або невмінням звільнити її у соціально приємних формах.

3. Засуджені, що порушують режим утримання, мають декілька змінених емоційний профіль особистості, який визначається зниженням показників когнітивно-орієнтованих емоцій - інтересу, здивування та радості, що відбиває брак залученості особистості у життя, переживання порожнечі. Це обумовлює намагання засуджених штучно підвищити рівень вищезазначених емоцій, що досягається різними формами недисциплінованої поведінки. Порушення режиму редукує монотонію перебування у колонії. Сполучення емоцій радості, інтересу й здивування, яке спостерігається тільки у групі недисциплінованих засуджених, є проявом зниження диференціації у емоційній сфері й відбиває можливий механізм емоційної саморегуляції – штучне підвищення інтересу і здивування сприяє переживанню радості.

4. Особливості «кольорової поведінки» засуджених з порушеннями режиму утримання відбивають деякі механізми їх порушеної емоційної саморегуляції: 1) спонтанність реагування; 2) високий «вибуховий потенціал»; 3) фіксованість на внутрішніх проблемах, еґоцентризм; 4) виразний самоконтроль та заборона відчуттів; 5) наявність напруженості механізмів емоційної саморегуляції, що проявляється в збільшенні показників як збудження, так й гальмування; 6) наявність деяких проблем, пов'язаних з психічним здоров'ям; 7) вимушеність та ригідність поведінки.

5. У засуджених, які мають проблеми з дисципліною, спостерігаються наступні особливості стратегій подолання емоційно складних ситуацій: 1) зниження показників самоконтролю, 2) пошуку соціальної підтримки, 3) позитивної переоцінки ситуації, 4) прийняття відповідальності, 5) конфронтаційному допінгу й 6) дистанціюванню, що відбиває їх готовність сприймати ситуації як загрозові, використовувати агресію як стратегію рішення проблеми, труднощі прийняття підтримки та віддалення від проблеми.

6. Засуджені, що порушують режим утримання, мають декілька змінену структуру емоційної саморегуляції організації поведінкового агресивного патерну. У кількісному відношенні в них більше потенціюючих й менше ретардуючих агресію чинників, у психосемантичному сенсі – серед потенціюючих агресію чинників є страх і відчуття провини (які повинні стримувати агресію, а вони, навпаки, стимулюють) та значно менше особистісних чинників (емоційна лабільність), що свідчить про звуження особистісної детермінації й контролю емоційної та поведінкової сфери (у дисциплінованих засуджених більше особистісних варіантів агресивної поведінки); захисні та долаючи стратегії виявляють деяке функціональне перекручення – вони не стримують, а стимулюють агресію.

Література:

1. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) [Електронний ресурс] / О.А. Конопкин. - Режим доступу: <http://www.eduhmao.ru/info/1/3952/25078/>.

2. Налчжян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А.А. Налчжян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2010. – 368 с. – (Психологическое образование).

3. Ольшанникова А.Е. Роль индивидуально-типических характеристик в саморегуляции деятельности / А.Е. Ольшанникова // Психологический журнал. —1981. — Т.2. —№1. — С.12-18.

4. Быков С. В. Социально-психологическая регуляция ответственности личности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / Быков Сергей Владимирович. - Казань, 2006. – 312 с.

5. Изард К. Эмоции человека / Изард К.; пер. с англ. - М., Директ-Медиа, 2008. - 954 с.

Надійшла до редакції 26.03.2010

Синдром «емоційного вигорання» як один із видів психологічних механізмів захисту особистості

Дроздова А.Р.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У даній статті викладені результати пілотажного дослідження. Розглянуто питання взаємозв'язку психологічних механізмів захисту і синдрому «емоційного вигорання». Отримані результати експерименту показали, що високі показники емоційного вигорання властиві не лише представникам професій системи «людина-людина», але і представникам інших професій, наприклад системи «людина-природа». Висловлено припущення, щодо можливості профілактики синдрому «емоційного вигорання» шляхом формування здібностей до конструктивного і раціонального вирішення життєвих проблем.

Ключові слова: синдром «емоційного вигорання», психологічні механізми захисту, особистість.

В данной статье изложены результаты пилотажного исследования. Рассмотрен вопрос взаимосвязи психологических механизмов защиты и синдрома «эмоционального выгорания». Полученные результаты эксперимента показали, что высокие показатели эмоционального выгорания свойственны не только представителям профессий системы «человек-человек», но и представителям иных профессий, например системы «человек-природа». Высказано предположение, о возможности профилактики синдрома «эмоционального выгорания» путем формирования способностей к конструктивному и рациональному решению жизненных проблем.

Ключевые слова: синдром «эмоционального выгорания», психологические механизмы защиты, личность.

The results of pilot experiment are expounding in this article. The question concerning interdependence psychological defense mechanisms and syndrome of “emotional burning out” are considering. The obtained results of experiment are showed, that index of emotional burning out inherent not only among the representatives of professions of the system “human-human” but also representatives of other professions, for example system “human-nature”. Possibility of prophylaxis syndrome of “emotional burning out” by forming abilities for structural and rational solution of life’s problems is suggested.

Keywords: syndrome of “emotional burning out”, psychological defense mechanisms, person.

Починаючи з раннього дитинства і протягом всього життя, в психіці людини виникають і розвиваються механізми, які традиційно називаються «психологічні механізми захисту» або «захисні механізми психіки», або «захисні механізми особистості». Ці механізми немов оберігають усвідомлення особистістю різного роду негативних емоційних переживань та перцепцій, сприяють збереженню психологічного гомеостазу, стабільності, вирішенню внутрішніх конфліктів особистості та протікають на несвідомому і підсвідомому психологічних рівнях.

Вперше термін «психологічні механізми захисту» з'явився в 1894 році, в роботі З.Фрейда (Freud S.) «Захисні нейропсихози» і означав техніку боротьби особистості з неприємними і нестерпними для свідомості уявленнями.

Згідно первинним поглядам З.Фрейда, психологічні механізми захисту особистості є природженими, запускаються в екстремальних ситуаціях і виконують функцію «зняття внутрішнього конфлікту», тобто виступають як засіб вирішення конфлікту між свідомим і несвідомим. Він прийшов до висновку про те, що у важких життєвих ситуаціях відбувається активізація захисних механізмів («Ego defense»), які захищають свідомість людини від травмуючих переживань. «Тільки звівши все різноманіття сил, які витікають з несвідомого, до базальної енергії, і протилежних їм - до цензури, - пише В.І.Журбін, - З.Фрейд зміг чітко ввести поняття психологічного захисту і описати дію конкретних механізмів захисту» [6, с. 19], завдання яких полягає в мінімізації і навіть повному витісненні неприємних афектів і нестерпних для свідомості думок і уявлень.

Вивчення захисних механізмів набуло актуальності в психоаналітичних дослідженнях у другій половині 20-х років ХХ сторіччя, особливо в роботах Анни Фрейд (Freud A.), зокрема в її роботі «Психологія Я і захисні механізми», російськомовний варіант якої виданий в 1993 році. А. Фрейд внесла істотні корективи до попередньої концепції: по-перше, акцентувалась роль механізмів захисту у вирішенні зовнішніх конфліктів; по-друге, механізми захисту розглядалися як продукти розвитку і навчання; по-третє, вказувалось, що набір захисних механізмів індивідуальний і характеризує рівень адаптованості особистості. Аналіз робіт З.Фрейда, а також власний психоаналітичний досвід привели А.Фрейд згодом до наступного висновку: використання захисту конфлікт не знімає, страхи зберігаються, і, кінець кінцем, велика вірогідність появи психоневротичних розладів. Якщо захисні механізми з якихось причин не виконують своєї функції, це може сприяти виникненню психічних порушень. Більш того, вона вважала, що характер виникаючого порушення часто визначає особливості захисних механізмів індивіда [7].

Хоча психологічний захист отримав визнання і став об'єктом дослідження в

найрізноманітніших областях психологічного знання і в різних парадигмах наукового пояснення, проте до цих пір ця проблема є однією з найбільш суперечливих в психоаналітичній теорії [10].

В сучасних публікаціях, присвячених обговорюваній проблемі, одностайно визнається той факт, що механізми захисту знаходяться між потребою особистості та її задоволенням. Звідси – захист є віддзеркалення можливого, але не реалізованого особистістю процесу мотивації або віддзеркалення нездійснених, але у минулому бажаних цілей. Непродуктивність для особистості дії психологічних механізмів захисту пов'язана з неспівпадінням цілей і засобів їх досягнення в поведінці людини або порушенням міри в співвідношенні мотиву і сили, витрачених на реалізацію поставлених цілей.

Таким чином, психологічний захист – це природне протистояння людини навколишньому середовищу. Він несвідомо оберігає її від емоційно-негативного перевантаження. Захист – це не "вбудована" від народження особистісна структура. В процесі соціалізації захисні механізми виникають, змінюються, перебудовуються під впливом соціальних дій. Наприклад, захист може перейти в альтруїзм або накопичення цінностей та ін. Згодом, психологічні захисні механізми стають способом існування не реалізованих потягів, бажань, потреб.

Слід також відмітити, що люди рідко використовують який-небудь єдиний механізм захисту – зазвичай вони застосовують різні захисні механізми для вирішення конфлікту або ослаблення тривоги.

Сьогодні, як і сторіччя тому, в питанні про механізми психологічного захисту, як і раніше, залишається багато неясних аспектів, з приводу яких висловлюються суперечні думки. Так, в загальноприйнятий перелік класичних захисних механізмів («заперечення», «проекція», «компенсація», «заміщення», «раціоналізація», «регресія», «сублімація» і т.д.), описаних А.Фрейд, періодично вносяться доповнення. Психологічний захист на даний час не зводиться до традиційних механізмів, а переноситься на ширший круг психологічних феноменів. Зокрема, Н.Мак-Вільямс вважає, що жодний перелік механізмів психологічного захисту не може бути абсолютно повним, оскільки практично будь-який психологічний процес може бути використаний як захисний. М.О. Благовещенський із цього приводу пише: «Цей список, напевно, був би нескінченним, оскільки немає межі різноманіттю людських потягів для «Его», з тих або інших причин неприйнятних, і межі виверткості людського несвідомого, який ці потяги «Его» приховує» [2, с. 51].

Одним з нових захисних механізмів, який розглядається в психологічній літературі, є синдром «емоційного вигорання». І через свою «новизну», як відзначає Ф.Є. Василюк, його визначення дещо розмите, хоча, по суті, жодне з розумінь емоційного вигорання не суперечать один одному. Так, В.В.Бойко відзначає, що емоційне вигорання – це «вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі часткового виключення емоцій (пониження їх енергетики) у відповідь на певні психотравмуючі дії» [1, с. 4]. Інтерес до цього явища викликаний тим, що в останнє десятиліття помітно збільшилось число працюючих у так званих «допомагаючих», «сервісних» професіях, тобто системи «людина – людина». Вони характеризуються інтенсивною міжособистісною взаємодією і спілкуванням з людьми, значними навантаженнями на емоційну сферу, частими стресовими ситуаціями, надмірною завантаженістю, підвищеною моральною відповідальністю і т.п. Звідси в руслі вищесказаного дуже актуально звучить вислів Є.Л. Доценко: «Очевидною стає необхідність знайти загальні риси або ознаки, що дозволяють дати таке визначення, під яке підпадали б феномени, що вивчаються в різних теоретичних контекстах. І навіть ті, які за своєю суттю також можуть бути віднесені до психологічних механізмів захисту, не дивлячись на те, що дослідники подібною термінологією і не користувались» [5, с. 167]. Безумовно, до таких феноменів відноситься і емоційне вигорання, яке представляє собою отриманий стереотип емоційної, частіше за все професійної поведінки. В той же час, він виступає частково і як функціональний стереотип, оскільки дозволяє людині дозувати і економно витрачати енергетичні ресурси. В результаті такої дії, так само як і у випадку з іншими, широко відомими і описаними механізмами психологічного захисту, відзначаються позитивні і негативні наслідки. До його позитивних моментів, ймовірно, слід віднести виявлення економії емоцій, що в свою чергу зменшує вплив на психіку, захищаючи її в стресових ситуаціях від можливих деструкцій. Негативними проявами виступають дисфункціональні наслідки, які негативно позначаються на фізичному та психічному самопочутті, на особистому житті, професійній діяльності та взаєминах з партнерами [7].

З метою вивчення взаємовідношень між синдромом «емоційного вигорання» та механізмами психологічного захисту особистості, нами було проведено пілотажне дослідження. Вибірку склали 40 чоловік, серед них 30 чол. – співробітники зоопарку. Середній вік усіх випробуваних склав 38 років, 60% жінок і 40% чоловіків. Для дослідження психологічних механізмів захисту ми використали опитувальник Р.Плутчика, Х.Келлермана і Х.Р.Конте «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index) [9]. Визначення ступеня емоційного вигорання проводилось за допомогою опитувальника «Діагностика рівня емоційного вигорання» В.В. Бойко [8]. Статистичний аналіз

здійснювався за допомогою пакету статистичних програм SPSS 11.5 for Windows. Для обробки результатів психодіагностики застосовувався кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

У більшості респондентів (68%), які взяли участь в дослідженні, рівень емоційного вигорання або середній (46%), або високий та критичний (22%) і лише 32% випробуваних не продемонстрували емоційного вигорання. Також всі випробовувані виявили підвищену напруженість механізмів психологічного захисту, що діагностуються за допомогою методики LSI («витіснення», «регресія», «заміщення», «заперечення», «проекція», «компенсація», «гіперкомпенсація», «раціоналізація»). Підвищена напруженість захисних механізмів, ймовірно, свідчить про наявність актуальних проблем і стресових ситуацій в житті випробовуваних. З метою дослідження взаємовідношень між синдромом «емоційного вигорання» і психологічними механізмами захисту, нами проведений кореляційний аналіз між показниками «симптоми емоційного вигорання», «сума балів по фазах «напруження», «резистенція» і «виснаження», «загальний підсумковий показник емоційного вигорання» і «механізми психологічного захисту».

Результати кореляційного аналізу ($p < 0,01$) свідчать на користь наявності наступних сильних позитивних зв'язків: між симптомом «переживання психотравмуючих обставин» і механізмом «проекція» (0,484), між симптомом «тривога та депресія» і механізмом «заміщення» (0,316), між симптомом «особистісна відстороненість (деперсоналізація)» і механізмом «заміщення» (0,453), між симптомом «особистісна відстороненість (деперсоналізація)» і механізмом «проекція» (0,451), між симптомом «психосоматичні та психо вегетативні порушення» і механізмом «проекція» (0,408). Також існують наступні позитивні зв'язки між сумою балів по фазі «напруження» та механізмом «заміщення» (0,398) і механізмом «проекція» (0,402), між сумою балів по фазі «виснаження» та механізмом «заміщення» (0,411), а також між загальним підсумковим показником емоційного вигорання та механізмом «заміщення» (0,446) і механізмом «гіперкомпенсація» (0,405).

Проведений пілотажний експеримент показав існування значущих зв'язків між синдромом «емоційного вигорання» і механізмами психологічного захисту. На даному етапі дослідження важко впевнено сказати, що є першопричиною, синдром «емоційного вигорання» чи незрілі механізми психологічного захисту. Проте, можна висловити припущення, що оскільки між симптомами емоційного вигорання («переживання психотравмуючих обставин», «тривога та депресія», «особистісна відстороненість (деперсоналізація)», «психосоматичні та психо вегетативні порушення»), сумою балів по фазі «виснаження» і «напруження», загальним підсумковим показником емоційного вигорання та незрілими механізмами захисту («заміщення», «проекція», «гіперкомпенсація») виявлені сильні позитивні зв'язки, то, можливо, саме використання незрілих механізмів захисту врешті решт призводить до формування розгорненої картини захисного механізму у вигляді синдрому «емоційного вигорання».

Ми вважаємо, що ці результати дослідження дозволяють зробити припущення, щодо можливості профілактики або лікування синдрому «емоційного вигорання» шляхом формування здібностей до конструктивного і раціонального вирішення життєвих проблем, що в свою чергу дозволить знизити ризик виникнення конфлікту або його загострення.

Оскільки, серед співробітників зоопарку, які взяли участь у дослідженні, синдром «емоційного вигорання» був виявлений у 65% респондентів (середній рівень емоційного вигорання - 48%, високий та критичний рівні емоційного вигорання - 17%), ми схильні вважати, що не лише представники професій системи «людина-людина» схильні до емоційного вигорання, але й представники професій системи «людина-природа». Це дає можливість зробити припущення про універсальність синдрому «емоційного вигорання». Подальше дослідження цього синдрому у представників різних професій дозволить розширити уявлення про його особливості, симптоми та шляхи профілактики.

Література

1. Бойко В.В. Синдром емоционального выгорания в профессиональном общении / Бойко В.В. – СПб.: Сударыня, 1999. – 32 с.
2. Благоевещенский Н.А. Психодиагностика педагогического процесса / Благоевещенский Н.А. – СПб.: Символ-Плюс, 2000. – 224 с.
3. Гавриленко М.А. Защитные механизмы личности в структуре синдрома выгорания / Гавриленко М.А. // Український медичний часопис. – XI/XII 2002. – №6(32). – С. 122-124.
4. Гулина М.А. Защитные механизмы личности / Гулина М.А., Козлова А.Л.; под ред. А.А.Крылова // Психология. – М.: Проспект, 1999. – С. 399-422.
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: Феномены, механизмы и защиты / Доценко Е.Л. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
6. Журбин В.И. Понятия психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К. Роджерса / Журбин В.И. // Вопросы психологии – 1999. – № 5. – С.14-22.

---

7. Корицова Г.С. Эмоциональное выгорание как проявление защитного поведения в профессиональной деятельности / Корицова Г.С. // *Фундаментальные исследования*. – 2005. – № 4. – С.29-32.

8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [учеб. пособие] / [ред.-сост. Райгородский Д.Я.]. - Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

9. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля: пособие для психологов и врачей / [Вассерман Л.И., Ерышев О.Ф., Клубова Е.Б. и др.] – СПб.: Изд-во Психоневрол. ин-та им. В.М.Бехтерева, 2005. – 51 с.

10. Юр'єва Л.М. Професійне вигоряння у медичних працівників: Формування, профілактика і корекція / Юр'єва Л.М. – К. : Сфера, 2004. – 272 с.

Надійшла до редакції 26.03.2010

Психологічні особливості почуття гумору підлітків

Дусавицький О. К., Журавель В. С.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей почуття гумору підлітків. В результаті проведеного дослідження виявлено, що почуття гумору притаманний ресурсний характер і воно застосовується як допоміжний засіб привертання уваги, пошуку підтримки з боку дорослих. Для цього використовується проста гумористична продукція, що віддзеркалює власне життя. Встановлен зв'язок почуття гумору з особистісними якостями підлітків, а саме: ціннісними орієнтаціями та синергічністю. Виявлені істотні відмінності в оцінці стилю гумору і перевагах типів гостроти у різних вікових періодах та різних систем навчання.

Ключові слова: почуття гумору, стиль гумору, гострота, особистісні якості.

Статья посвящена изучению психологических особенностей чувства юмора подростков. В результате проведенного исследования обнаружено, что чувству юмора присущий защитный характер и оно применяется как вспомогательное средство привлечения внимания, поиска поддержки со стороны взрослых. Для этого используется простая юмористическая продукция, которая отражает собственную жизнь. Установлена связь чувства юмора с личностными качествами подростков, а именно: ценностными ориентациями и синергичностью. Обнаружены отличия в оценке стиля юмора и предпочтения типов остроумия в разных возрастных периодах и разных системах обучения.

Ключевые слова: чувство юмора, стиль юмора, острота, личностные качества.

The article is devoted the study of psychological features of sense of humour of teenagers. It is found out research as a result of conducted, that to sense of humour inherent protective character and it is used as an auxiliary mean of bringing in of attention, search of support outside the grown man. Simple humorous products which reflects own life are utilized for this purpose. Connection of sense of humour is set with personality qualities of teenagers, namely: valued orientations and world perception. Found out differences in the estimation of style of humour and preference of types of sharpness in different age periods and different departmental teaching.

Key words: sense of humour, style of humour, sharpness, personality qualities.

Актуальність теми: Проблема почуття гумору, як специфічно людського почуття, приваблювало увагу вчених з найдавніших часів. Так, дослідник почуття гумору А.Н. Лук в своїй книзі приводить витримки з трактатів Платона, Арістотеля, Ібн Сіні і інших учених, які приділяли увагу почуттю гумору в своїх роботах [2].

Проте, не дивлячись на важливість і всепроникну повсюдність цього феномену, наукових досліджень в рамках сучасної психології, що стосуються почуття гумору, недостатньо. Традиційно гумор (поряд з іронією і сатирою) вивчався філологією, естетикою, соціологією, також відомі спроби знайти і описати фізіологічні основи сміху, але психологічний сенс гумору в таких роботах не передбачений [1, 3, 5]. У наукових публікаціях з психології дуже рідко можна зустріти ті, які присвячені дослідженню різних аспектів прояву гумору. Тим більше практично ніде не зустрічаються методики психологічної діагностики особливостей почуття гумору

Психологічні визначення почуття гумору підкреслюють його складну організацію, комплексність. В цілому під почуттям гумору мається на увазі комплекс перцептивних, когнітивних, емоційних, фізіологічних і поведінкових процесів. Аналіз наукової літератури, що стосується даної проблеми, свідчить про те, що різні вчені по-різному оцінюють вклад цих компонентів в процес виникнення гумору. Найчастіше в процесі прояву почуття гумору виділяють когнітивний (Р. Гегель, Т. Б. Іванова; А. Н. Мусийчук) і емоційний компоненти (Р. Декарт, С. Рух), причому вони не завжди знаходяться в прямій залежності один від одного. Але почуття смішного, у свою чергу, може бути викликано не лише гумором, але і особистісними якостями людини (зміст даної проблеми висловив І. В. Гете в своєму афоризмі: «Ні у чому так не проявляється характер людей, як в тому, що вони знаходять смішним») [4].

Почуття гумору – це якість, яка украй необхідна в нашому житті, оскільки з його допомогою людина пізнає навколишній світ. Інколи воно виручає з безвихідних ситуацій, допомагає здолати бар'єри і конфлікти в спілкуванні, дозволяє інакше поглянути на поставлені завдання. Гумор допомагає створити атмосферу невимушеності в спілкуванні [1].

Дослідження особливостей гумору на підлітковому віці (періоду активної соціалізації, входження в світ дорослих і самоствердження в середовищі однолітків, зміни в особливостях взаємодії один з одним, прагнення виділитися з групи, самоствердження, відвойовування прав, свободи) може допомогти в розумінні багатьох труднощів і особливих турбот підлітків, їх потреби, інтереси, рівень розвитку, проблеми і емоції. Порівняння результатів дослідження особливостей почуття гумору підліткового та середнього віку дозволить підтвердити специфічність та відмінність гумору у різних вікових періодах. Співставлення результатів дослідження у різних системах навчання дозволить виявити зв'язок рівня розвитку особистісних якостей з особливостями почуття гумору.

Проблема даного дослідження, значуща в деяких аспектах, а саме: у соціальному, розгледему вище, науковому і прикладному (консультативному), адже розуміння потенціалу гумору та розкриття можливостей звернення до нього з метою вивчення якостей особистості,

потреб і інтересів, інтелектуального розвитку, проблем спілкування може стати корисним для практики психологічного консультування.

Таким чином, об’єкт дослідження: почуття гумору в підлітковому віці.

Предмет дослідження: особливості прояву почуття гумору у підлітків і їх взаємозв’язок з особистісними якостями.

Мета: дослідження вікових особливостей почуття гумору і психологічних компонентів (особистісних якостей), що впливають на характер його прояву.

У відповідності до мети дослідження нами були сформульовані наступні завдання:

1. Провести теоретичний аналіз проблем, присвячених особливостям почуття гумору.
2. Виявити взаємозв’язок гумористичних переваг з особистісними якостями підлітків.
3. З’ясувати поняття гумору в досліджуваному віковому періоді на підставі проведеного дослідження.
4. Виявити відзнаки в прояві почуття гумору у підлітковому і середньому віці.
5. Виявити відзнаки в прояві почуття гумору у підлітків з різних систем навчання.

Для досягнення встановлених у дослідженні завдань ми використовували наступні групи методів:

1. Метод теоретичного аналізу по проблемі роботи
2. Метод збору емпіричної інформації
3. Методи математичної статистики (метод кореляційного аналізу Пірсона)

Емпірична інформація збиралась завдяки використанню наступних методик:

„Оцінний опитувальник переваг гостроти” Т. В. Іванова, „Опитувальник стилів гумору” О. О. Зайва, Авторська анкета, Методика САТ.

У дослідженні взяли участь 105 чоловік. З них:

Перша група: підлітки з традиційно системи навчання у кількості 50 чоловік, з них 27 дівчат, 23 парубків, у віці від 14 до 15 років.

Друга група: підлітки, які займалися за програмою розвиваючого навчання, у кількості 28 чоловік, з них 13 парубків та 15 дівчат.

Третя група: жінки (15) та чоловіки (12) середнього віку.

Для комплексного вивчення психологічних особливостей почуття гумору підлітків нами була розроблена наступна процедура та аналіз основних результатів дослідження:

1. Аналіз особливостей почуття гумору підлітків на основі проведених методик. Були використані опитувальники стилів гумору О.О. Зайви та оцінний опитувальник переваг гострот Т.В. Іванової.

1.1 О. О. Зайва виділяє 4 стилів гумору: афіліативний, гумор ситуації, агресивний, самопідтримувальний гумор. Підлітки віддають перевагу гумору ситуації, який базується на суб’єктивному образі навколишнього світу (як об’єкта пізнання, пристосування). Даний вид гумору містить в собі захист від невідомого та зниження небезпеки його нерозуміння шляхом приписування йому нетипових якостей. Пошуку підтримки у дорослих, шляхом самоглузування, як прийому залучення уваги оточуючих.

Також вираженими є афіліативний і агресивний стиль гумору, що свідчить про внутрішній протест (проти зовнішніх обставин, погрози, авторитету ...) у вигляді гумористичної критики, а також (непрямий) вияв вербальної агресії на адресу людей (прикладом може слугувати протест підлітків проти табу дорослих), прагнення визнання з боку інших.

1.2 Т. В. Іванова виділяє 7 типів гострот, від найменш примітивної гумористичної продукції до прийомів інтелектуального гумору. Результати за цією методикою свідчать, що підлітки віддають перевагу жартам з групи «нісенітниця, безглуздість, незручність». Така гумористична продукція виглядає примітивно і тому часто викликає подив у людей, яким подобається витонченіший гумор, що передбачає злет гумористичної думки і вищу форму гумористичної оригінальності (тобто жарти з групи «мистецтво словотворення», які набрали найменші бали).

Підлітки віддають перевагу жартам, які відносяться до групи «багатозначне тлумачення», - цей прийом передбачає використання знайомих термінів в іншому контексті.

За допомогою методу математичної обробки даних Пірсона, ми виявили особистісні якості підлітків, які зумовлюють вибір тих або інших типів гострот.

Таблиця 1

Взаємозв’язок особистісних якостей і переваг гострот у підлітків.

	Безглуздість	Багатознач тлумачення	Повторення	Перебільшення/ зменшення	Контраст	Доведення до абсурду	Містечтво словотворення
Ціннісні орієнтації	0,8*	0,36	0,54*	0,7*	0,15	0,20	0,37

Уявлення про природу людини	0,20	0,31	0,37	0,14	-0,75*	-0,77*	-0,11
Спонтанність	-0,44	-0,43	-0,48	-0,42	-0,19	-0,20	-0,71*
Пізнавальна потреба	-0,28	-0,77*	-0,34	0,09	-0,43	0,18	-0,72*
Синергічність	0,73*	-0,16	0,43	0,85*	0,10	-0,38	-0,09
Самоприняття	-0,17	-0,31	-0,30	0,17	-0,46	0,23	-0,72*
Ухвалення агресії	-0,39	-0,42	-0,32	-0,04	-0,36	0,05	-0,78*

* - Значимі зв'язки при $p \leq 0,05$

Виявлено високу ступінь зв'язку у якості ціннісної орієнтації і гостротою, що відноситься до груп безглуздість і перебільшення/зменшення (кореляції склали 0,8, і 0,7 відповідно). Шкала ціннісної орієнтації вимірює, в якому ступені людина розділяє цінності, властиві особі, що самоактуалізується, а гострота, що відноситься до безглуздості і перебільшення/зменшення, є гостротою, в побудові яких використовуються легкі прийоми. Зв'язок і заснована на певному ступені складності першого і простотою другого (точніше сказати складність цінностей сприймається досить просто).

Показники за шкалою уявлення про природу людини негативно корелюють з жартами з груп: протиріччя і доведення до абсурду. Підлітки, що рахують людську природу в цілому позитивною, як правило, низько оцінювали такого роду жарти. Пояснення цьому криється у висвіченні, „складнішими” жартами, не самі кращі людські сторони, а це може розходитися з думкою учасників про людську природу

Шкала Синергії визначає здібність людини до сприйняття світу і людей, до розуміння зв'язаності протилежностей, таких як гра і робота, тілесне і духовне і ін. Виявлена значима кореляція з такою гостротою як безглуздість і перебільшення/зменшення. Пояснення цьому криється у схожості першого з другим, тобто підлітки сприймають світ дуже просто.

Негативно корелюють між собою показники за шкалою пізнавальна потреба (визначає ступінь вираженості у суб'єкта прагнення до придбання знань про навколишній світ) і гостроти багатозначне тлумачення і мистецтво словотворення, які відносяться до складної гостроти, остання – навіть до інтелектуального гумору. Такий негативний взаємозв'язок говорить про відсутність інтересу у випробовуваних до деяких сторін життя, які відображують в даних групах.

Та і що стосується гостроти з групи Мистецтво словотворення, то вона негативно корелює з 80% якостей (30% з яких - значимі) (спонтанність, самоприняття, схвалення агресії і пізнавальна потреба). А оскільки самоприняття і схвалення агресії означає і саморозуміння, то, як ми зустрічали це в Олпорта, воно може означати і самоіронію, уміння жартувати над собою. Негативний же зв'язок свідчить про зворотний.

Т.ч. отримані результати свідчать про вплив деяких особистісних якостей підлітків на розуміння і перевагу тієї або іншої гостроти, насамперед це пов'язано з цінностями підлітків, їх сприйняттям світу і людей, деякою „дитячістю”, безтурботністю і легкістю.

Для того, щоб пересвідчитись, що ці відмінності притаманні лише підлітковому віку наведемо результати, які отримали у інших групах досліджуваних:

1. Випробовувані середнього віку віддають перевагу жартам, що відносяться до групи мистецтво словотворення і багатозначне тлумачення які в значимому зв'язку з шкалою самоприняття (кореляції 0, 72 і 0,73 відповідно). Часто прийняти себе, зі всіма своїми особливостями, буває досить складно, оскільки необхідно усвідомити як позитивні, так і негативні сторони, як достоїнства, так і недоліки, а головне – бачити в собі і те, і інше без спотворень. Жарти за типом багатозначне тлумачення засновані саме на тому, щоб бачити різні сторони одного об'єкту або явища. Своє власне бачення світу, насамперед красиве і оригінальне і тільки потім – правильне, торкається як жартів за типом мистецтво словотворення так і самоприняття. Коли людина приймає себе, він уміє користуватися своїми недоліками або просто красиво їх приховувати, давати їм своє пояснення, яке нерідко буває помилковим. Ця група випробовуваних сміється над правдивими фактами (хай і в жартівливій формі), які так чи інакше висвічують їх життя, сміються над тим, що приймають і розуміють і можливо хочуть змінити.

2. Підлітки з школи розвиваючого навчання однаково оцінюють практично всі групи жартів, як прості так і складні, це залежить від її „наповнення”. Шкали сензитивності і спонтанність, складові блок відчуттів, в значимому зв'язку з групою гостроти багатозначне тлумачення. Перша визначає те, наскільки людина усвідомлює власні відчуття, друга – в якому ступені вони виявляються в поведінці. Кореляція цих шкал (-0,66 і 0,64 відповідно) свідчить про

цікавий факт, що випробовувані часто сміються над чимось новим і незвичайним, можливо, не до кінця усвідомленим. Також в значимому зв'язку шкала контактності і практично всі групи жартів можна зробити висновок про те, що відкриті і товариські люди багаті на відчуття гумору. Особистісні якості цієї групи підлітків більш розвинені і більш збагачений гумор, наділений сенсом та особистою значущістю.

Тобто особистісні відмінності зумовлюють вибір тієї або іншої гостроти, випробовувані сміються над своїм життям, у кого вона проста, у кого складна, а кому допомагає впоратися з труднощами, що виникають при зануренні в доросле життя.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження психологічних особливостей почуття гумору підлітків нами були сформульовані наступні загальні висновки:

1. Підлітковий вік – це етап, коли відбувається активний розвиток розумових здібностей і як наслідок – розширення свідомості що відбувається, кордонів уяви, діапазону думок і проникливості. Відбувається накопичення знань, які ускладнюють та збагачують гумор.

2. Почуття гумору в підлітковому віці характеризується стресозахисним потенціалом. Останній виявляється в захисті суб'єкта від невідомого шляхом приписання йому нетипових рис, протест проти табу дорослих, а також – прагнення визнання, пошук підтримки в тих, що оточують та залучення уваги шляхом самоглузування.

3. Підлітки віддають перевагу примітивній гумористичній продукції, простим, нехитрим жартами, безглуздим ситуаціям, банальним розиграшам, або казусам. Вони не підтримують жарти, в яких задіяні складні прийоми дотепності, які передбачають оригінальність і глибоку думку тексту (нехай навіть і комічного).

4. В ході емпіричного дослідження були виявлені якості особистості, які зумовлюють вибір гостроти в групах

А) Виявлені значимі зв'язки між перевагою гостроти з групи „безглуздість” і ціннісними орієнтаціями підлітків традиційної школи, їх сприйняттям світу і людей. Жарти, які вибирають підлітки – це віддзеркалення їх життя, такого ж нехитрого і простого, не обтяженого дорослими проблемами і турботами.

Б) Середній вік віддає перевагу жартам, що відносяться до групи „мистецтво словотворення” і „багатозначне тлумачення” які в значимому зв'язку з шкалою самоприйняття

В) Підлітки з школи розвиваючого навчання однаково оцінюють практично всі групи жартів, як прості так і складні в значимому зв'язку з якими шкала сензитивність, спонтанність і контактність.

1. Виявлені істотні відмінності в оцінці стилю гумору і перевагах типів гостроти між підлітками і людьми середнього віку. Останні віддають перевагу витонченішому, інтелектуальному гумору. Також середньому віку властивий агресивний і афіліативний стиль гумору, тоді як підлітковому – гумор ситуації.

2. Загальна думка учасників дослідження щодо місця гумору в житті свідчить, що гумор грає дуже важливу роль, він необхідний, багатофункціональний, і без нього було б дуже важко. Також випробовувані люблять жартувати, часто сміються над жартами інших, володіють почуттям гумору, і впевнені в тому, що багато людей несуть в собі цей безцінний дар.

Одним з важливих шляхів подальшого вивчення обраної проблематики є дослідження смисловою, змістовною основи гумору. Побудова опитувальника, для з'ясування причин звернення суб'єкта до акторської самопрезентації. Вивчення активної, продуктивної дотепності випробовуваних, в якому психічна діяльність лежить в інтелектуальній сфері.

Література:

1. Бергсон А. Смех. М.: Искусство, 1992. – 427с.
2. Карасик В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи. Саратов: Колледж, 1997. - 353с.
3. Карасев Л.В. Феноменология смеха // Человек № 2, 1999. – 283с.
4. Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество. М. : Искусство, 1977. – 183с
5. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. СПб, 1997. – 181с.

Надійшла до редакції 7.03.2010

Сучасний стан проблеми інтегральної індивідуальності

Дусавицький О.К., Єремеева С.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається поняття інтегральної індивідуальності, особливості її структури. Розглядаються сучасні дослідження, присвячені особливостям прояву структур інтегральної індивідуальності у школярів і студентів. У системі розвивального навчання вивчено активність в структурі інтегральної індивідуальності молодших школярів. Невирішеним залишилося питання про саму структуру інтегральної індивідуальності школярів в залежності від системи навчання. Виявлено необхідність дослідження структури й особливостей інтегральної індивідуальності старшокласників у різних системах навчання.

Ключові слова: інтегральна індивідуальність, структура інтегральної індивідуальності, рівні інтегральної індивідуальності.

В статье рассматривается понятие интегральной индивидуальности, особенности ее структуры. Рассматриваются современные исследования, посвященные особенностям проявления структур интегральной индивидуальности у школьников и студентов. В системе развивающего обучения изучена активность в структуре интегральной индивидуальности младших школьников. Нерешенным остался вопрос о самой структуре интегральной индивидуальности школьников в зависимости от системы учения. Выявлена необходимость исследования структуры и особенностей интегральной индивидуальности старшеклассников в разных системах обучения.

Ключевые слова: интегральная индивидуальность, структура интегральной индивидуальности, уровни интегральной индивидуальности.

This article considers concept of integral individuality, features of its structure. We consider the modern research on the specific manifestations of integral individuality structures in schoolchildren and students. In the system of developmental education studied activity in the structure of integral individuality of students. Remaining questions related to the structure of integral individuality of pupils depending on the system of teaching. It shows the necessity to study the structure and features of the integral individuality in different systems of education.

Keywords: integral individuality, structure of integral individuality, the levels of integral individuality.

Сучасна педагогічна психологія тяжіє до цілісного або інтегрального пізнання вікових психологічних характеристик. Інтеграційні процеси дають можливість зрозуміти, чому вікова індивідуальність, будучи цілісним утворенням, зберігає функціональну інваріантність у безупинно мінливому зовнішньому світі й успішно адаптується до нього. Саме це положення стало визначальною у виборі теми дослідження в руслі інтегративної психології розвитку [4].

На сучасному етапі у вітчизняній психологічній науці намітилася перспективна тенденція до цілісного пізнання людини і його ролі в сучасному світі взагалі й на різних щаблях розвитку зокрема. Так розвивається вчення про інтегральну індивідуальність, що стало найважливішим механізмом інтеграції наук про людину й базисною підставою в рішенні будь-якого завдання, що стосується діяльності людини.

Інтегративна психологія розвитку належить до числа актуальних і перспективних наукових дисциплін, що мають першорядне теоретичне й практичне значення в рішенні фундаментальних проблем в науках про людину. Актуальним стає питання про залежність структури інтегральної індивідуальності школярів від системи навчання.

Цілісне пізнання людини є однією з фундаментальних тенденцій сучасної психології. Вчення про інтегральну індивідуальність (І.І.) є варіантом цілісного підходу до людини з позицій принципів загальної теорії систем [9]. Можна визначити, щонайменше, три особливості, що передували й наклали певний відбиток на своєрідність теорії інтегральної індивідуальності, - історичну, галузеву, змістовну [8,13,14].

У психологічній науці поняття інтегральної індивідуальності або «сукупності внутрішніх умов» повертає нас до наукових розробок С.Л.Рубінштейна [15]. Він розглядав сукупність внутрішніх умов як синтез нижчих і вищих специфічних властивостей, що виконують у діяльності певну пристосувальну функцію.

Б. Г. Ананьєв [1] розвивав ідею комплексного підходу до вивчення людини. Він відзначав, що «індивідуальність людини можна зрозуміти лише за умови повного набору характеристик людини» [1; с. 334]. І далі: «...індивідуальність може бути зрозумілою лише як єдність і взаємозв'язок його властивостей як особистості й суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда» [там же]. Застосувавши апарат точних наук, Б. Г. Ананьєв і його співробітники математизували комплексний (багатомірний і міждисциплінарний) підхід до індивідуальності людини й розкрили вплив одних різнорівневих основ індивідуальності на інші.

Якщо С. Л. Рубінштейн і Б. Г. Ананьєв трактували індивідуальність із позиції принципу адитивності (сукупність, набір або симптомокомплекс властивостей), то В.С. Мерлін, спираючись на положення теорії систем, першим, мабуть, став широко вживати поняття «інтегральна

індивідуальність». Він розглядав інтегральну індивідуальність як велику саморегульовану систему, що самоорганізується, що складається з різнопорядкових підсистем дійсності. Головним у теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерлін вважав пошук шляхів гармонізації різнорівневих властивостей індивідуальності. На основі значного експериментального матеріалу, отриманого під його керівництвом, він дійшов висновку про те, що системоутворюючу функцію в узгодженні різнорівневих властивостей інтегральної індивідуальності виконує індивідуальний стиль діяльності [10].

У радянській психології одним із центральних було поняття «особистість». Під особистістю розумівся елемент соціуму. У теорії В.С.Мерліна мова йде, навпроти, про індивідуальність; вона не є калькою суспільства, а являє собою самостійну систему. Особистість же входить в індивідуальність на одній з її підсистем. У теорії В.С. Мерліна обсяг поняття "індивідуальність" ширше поняття "особистість", оскільки поняття "індивідуальність" описує й пояснює не тільки особистісні, але також соціально-психологічні й біологічні особливості людини. З погляду умов існування, система індивідуальності вписується в більш широку соціальну макросистему, пов'язана з нею й у той же час має власні закономірності. Система індивідуальності вписується також у більш широку біологічну макросистему, знов-таки пов'язана з нею й у той же час має власні закономірності.

У теорії інтегральної індивідуальності одиницею аналізу є індивідуальні властивості. Багато дослідників вважають, що одні властивості людини індивідуальні, а інші типові. Індивідуальність нібито відрізняється від особистості саме тим, що перша є унікальною, а друга типовою. Однак, як відзначає В.С. Мерлін [13], у людині немає двох сортів властивостей - індивідуальних і типових. Та сама властивість індивідуально по одним проявах і типово за іншими, якщо брати її в певнім відношенні. Властивість людини, узята в його відношенні до більше широкої, чим він сам, макросистеми (соціальної, біологічної), несе на собі відбиток особливостей цієї макросистеми й у цьому сенсі є типовою і загальною. Наприклад, у властивості особистості, узятій у відношенні до соціальної макросистеми, виявляються соціально-типові, загальні особливості. Та ж властивість, узята в його відношенні до конкретної (окремої) людини, є індивідуально-своєрідною. Індивідуальне співвідноситься з типовим, але не зводиться до нього. У структурі І.І. властивості особистості вписуються насамперед з боку їхньої індивідуальної своєрідності, хоча при постановці деяких проблем ураховуються також їхні соціально-типові особливості (наприклад, позитивне відношення до праці як умова формування індивідуального стилю трудової діяльності). З боку їхньої індивідуальної своєрідності в структуру І.І. вписуються й інші властивості, починаючи від біохімічних особливостей організму й закінчуючи соціальним статусом особистості в суспільстві. [10]

Були проведені дослідження структури інтегральної індивідуальності. Одним з основних завдань інтегрального дослідження є встановлення ієрархічних (рівневих) відносин між різними групами індивідуальних властивостей. Основні завдання в інших концепціях системного підходу, як відзначає В.С. Мерлін, зовсім інші: наприклад, встановлення причинної (функціональної) залежності елементів або підсистем від системи в цілому, виявлення різних типів структурних і функціональних зв'язків між ними, з'ясування динаміки розвитку цих зв'язків [13].

Рівні інтегральної індивідуальності - це не однібічні "керуючі" впливу, що виходять від більше високих рівнів до рівнів останніх, а природний (породженими природними причинами) розподіл індивідуальних властивостей, що перебувають у різноманітних зв'язках з іншими індивідуальними властивостями.

За якими критеріями створюється ієрархія - інше питання, питання її підстав. Критерієм може бути співвіднесення частини й цілого. Наприклад, П. К. Анохін розглядає як підсистеми нервової системи нейрон, популяцію нейронів, блок зі спеціальною функцією, відділ нервової системи й т.д. Іншим критерієм ієрархізації може бути співвідношення більше виняткової й більше загальної закономірності, наприклад, психічна функція, психічний процес, система психічних процесів, свідомість у цілому й т.д. [1].

Складовими "сукупності внутрішніх умов", по С.Л. Рубінштейну, є: властивості нервової системи, психічні властивості, індивідуальні властивості особистості, особистісні властивості індивіда, психічні стани й т.д. При цьому С.Л. Рубінштейн відзначив, що "індивідуальні властивості особистості - це не те саме, що особистісні властивості індивіда", тобто С.Л. Рубінштейн розглядав "сукупність внутрішніх умов як систему з упорядкованою структурою, у якій діє закон співвідношення вищого й нижчого" [15].

Подальший розвиток теорія інтегральної індивідуальності одержала в працях Б.Г. Ананьева. Структура індивідуальності, по Ананьеву, виглядає багатоступінчастою, багаторівневою. Початком ієрархічного ряду служать первинні властивості індивіда, що включають загальносоматичні, нейродинамічні й білатеральні властивості організму. На порядок вище - вторинні властивості індивіда: темперамент, органічні потреби, задатки. На наступному рівні людина розглядається як особистість. Доданками особистісної підсистеми виступають: статус

особистості в суспільстві; соціальні ролі особистості залежно від статусу; мотиви діяльності залежно від цілей і цінностей особистості; відносини особистості і її світогляд; характер і схильності. Нарешті, людина в Ананьєва представлена і як суб'єкт діяльності. Структура цієї підсистеми складається з певних властивостей індивіда й властивостей особистості залежно від призначення діяльності. Основою індивідуальності є гармонія властивостей індивіда, особистості і суб'єкта діяльності [1].

В.С. Мерлін [13; 14] розвивав ідею ієрархізації І.І. під іншим кутом зору. Він сформулював дві групи проблем. Перша група проблем стосувалася приналежності індивідуальних властивостей тим або іншим підсистемам. У цьому зв'язку були поставлені два питання: які індивідуальні властивості відносяться до тих самих підсистем і як вони взаємозалежні усередині даних підсистем; які індивідуальні властивості відносяться до різних підсистем і як вони взаємозалежні між собою. Друга група проблем торкалася питань про те, за якими підставами різні підсистеми можна розглядати з позицій ієрархізації І.І., а самі підсистеми відносити до її різних рівнів.

Ідея рівневого пристрою І.І. містить наступні принципи положення [14]:

1. І.І. складається з індивідуальних властивостей, які виникли на різних щаблях філо- і онтогенезу, починаючи від біохімічних властивостей і до соціального статусу людини в групі й суспільстві. Стосовно до різних щаблів розвитку, індивідуальні особливості людини закріпилися у формі стійких індивідуальних властивостей і збереглися у формі щодо автономних систем і підсистем (рівнів). В рівневих властивостях закріпилися особливості процесу розвитку людини на різних щаблях філо- і онтогенезу.

2. Під ієрархічними рівнями І.І. розуміються такі, усередині яких взаємозв'язки властивостей підкоряються каузальним закономірностям. На кожному ієрархічному рівні діють специфічні каузальні закономірності, наприклад, біохімічні, нейродинамічні, психодинамічні, особистісні й т.д.

3. Про ієрархію інтегральної індивідуальності правомірно говорити також у тому випадку, коли між різнорівневими індивідуальними властивостями виникають відносини, що підкоряються телеологічному типу детермінації.

4. Звичайно підсистеми людини піддаються ієрархізації за критерієм джерел їхньої обумовленості: властивості людини можуть бути обумовлені соціально й також обумовлені біологічно. Ці два основних ієрархічних рівні виділяються й в інтегральному дослідженні індивідуальності. Однак у теорії І.І. мова йде не про біосоціальну проблему. Більше того, ієрархія підсистем індивідуальності людини за ознакою біологічної й соціальної обумовленості є лише частиною більшого широкого ієрархічного ряду. Він містить у собі кілька рівнів усередині біологічного й кілька рівнів усередині соціального.

5. Різнорівневі індивідуальні властивості відрізняються від однорівневих за типом взаємної відповідності. Зв'язки однорівневих властивостей носять однозначний характер, зв'язки різнорівневих властивостей носять багато-багатозначний (поліморфний) характер.

6. Для того щоб дослідження індивідуальності було інтегральним, досить вивчити зв'язки обмеженої кількості індивідуальних властивостей, що приблизно відносяться до декількох ієрархічних рівнів. Дослідження індивідуальності є інтегральним навіть тоді, коли його об'єктом будуть деякі властивості декількох (двох-трьох) ієрархічних рівнів. Як представників різних рівнів вибираються не будь-які ізольовані властивості, а такі їхні комплекси, які утворюють закономірну, відносно замкнуту систему. Наприклад, для нейродинамічного рівня такими зразками можуть бути показники сили й лабільності, тому що їхнє сполучення характеризує тип нервової системи. Для психодинамічного рівня - емоційність і екстраверсія інтроверсія, тому що їхнє сполучення характеризує тип темпераменту.

Мерлін виділяє як ієрархічні рівні І.І. кілька систем індивідуальних властивостей і їхні підсистеми:

- систему індивідуальних властивостей організму – її підсистемами є: а) біохімічні, б) загальносоматичні, в) нейродинамічні властивості;
- систему індивідуальних психічних властивостей організму - її підсистемами є: а) психодинамічні властивості, б) психічні властивості особистості;
- систему соціально-психологічних індивідуальних властивостей - її підсистемами є: а) соціальні ролі в соціальній групі, б) соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах.

В даний час спеціальну модель інтегральної індивідуальності пропонує В.М. Русалов [16]. Він виділяє в ній два рівні: диференційнопсихофізіологічний (нижчий рівень, представлений властивостями організму) і диференційнопсихологічний (вищий рівень, що складається з особових, індивідних і інших соціокультурних утворень).

Завдяки таксономічному аналізу структури інтегральної індивідуальності в ранньому юнацькому віці, який здійснила А.О. Осипова, можна виділити наступну структуру інтегральної індивідуальності: показники властивостей темпераменту по Русалову; показники властивостей темпераменту по Айзенку; показники рівня домагань особистості; показники самооцінки;

показники метаіндивідуальності [5].

Інтегральна індивідуальність є системою, що складається з ієрархічної сукупності не вхідних друг у друга, що відносно автономно співіснують різнорівневих підсистем, багато-багатозначно зв'язаних між собою. Ієрархічний спосіб організації й рівні, єдність інтеграції й диференціації, телеологічний і каузальний типи детермінації, гнучкість багато-багатозначних і твердість однозначних зв'язків - такі головні особливості пристрою інтегральної індивідуальності як ієрархічної системи.

У цей час ми маємо ряд досліджень, пов'язаних з темою інтегральної індивідуальності, присвячених особливостям прояву структур інтегральної індивідуальності студентів залежно від рівня розвитку навчальних груп, розвитку інтегральної індивідуальності школярів молодшого юнацького віку з різними життєвими цілями за допомогою тренінгу, своєрідності структур інтегральної індивідуальності в старшокласників залежно від згуртованості навчальних груп і т.д. [4]

Дисертація А.О. Осипової присвячена специфіці структури інтегральної індивідуальності в ранньому юнацькому віці. Кореляційний аналіз виявив вплив психодинаміки на формування особистісного рівня й рівня метаіндивідуальності, а також вплив особистісного рівня на рівень метаіндивідуальності. Соціометричний статус старшокласників у значній мірі визначається властивостями особистісного рівня інтегральної індивідуальності. Вікові зміни структури інтегральної індивідуальності відбуваються під впливом як зовнішніх (новий соціовакуум), так і внутрішніх (гетерохронність і нерівномірність розвитку) причин [6].

В.В. Белоус, І.Н. Дрокіна у своєму дослідженні вивчили своєрідність структур інтегральної індивідуальності старшокласників залежно від згуртованості груп. Вони виявили, що структура інтегральної індивідуальності в школярів з високою груповою згуртованістю є - імовірнісною, у школярів з низькою груповою згуртованістю - по перевазі жорстко детермінованою, у школярів із загальногруповою згуртованістю - являє собою синтез функціональної й імовірнісної залежності. У структуруванні інтегральної індивідуальності в школярів з високою груповою згуртованістю роль вищих і нижчих рівнів зрівнюється; у школярів з низькою груповою згуртованістю спостерігається перевага нижчих рівнів над вищими; у школярів із загальногруповою згуртованістю домінують вищі рівні над нижчими в становленні структур інтегральної індивідуальності. Таким чином, керування розвитком інтегральної індивідуальності в юнаків і дівчин 14 - 15 років тісно пов'язане з їхньою груповою приналежністю [2].

Дослідження В.В. Белоуса, Т.В. Копань показало, що діалектична єдність мотивації й стимуляції визначає своєрідність структур інтегральної індивідуальності в період ранньої юності. Залежно від мотивації досягнення успіху в різних соціумах спостерігаються різні структури інтегральної індивідуальності. Незалежно від мотивації досягнення успіху в різних соціумах спостерігаються однакові структури інтегральної індивідуальності [3].

Дослідження структури інтегральної індивідуальності також проводилися в системі розвивального навчання. Система РН формує саме особистість людини, реалізується особистісний потенціал при побудові інтимно-особистісних відносин, найбільш глибинних людських відносин. Переносяться ті норми і цінності, які виникли у навчальній діяльності, на інші сфери людського життя [11].

Дослідження, спрямоване на з'ясування міжособистісних відносин і моральний розвиток молодших школярів, було спрямоване на вирішення конкретних завдань. Зокрема, дослідження передбачало рішення наступних завдань: з'ясування структури міжособистісних відносин, їхнього змісту, стійкості, відповідності структури реального спілкування, ступеня впливу відносин на розвиток особистості дитини. Структура міжособистісних відносин вивчалася за допомогою соціометричне методики. В експериментах були отримані наступні результати: учні експериментальних класів одержали в середньому в 1,6 рази більше виборів, ніж учні контрольних, а взаємних виборів - в 2 рази більше. Дане дослідження показало особливості рівня метаіндивідуальності інтегральної індивідуальності молодших школярів.

Наступним питанням, відповідь на яке передбачалося отримати в цьому дослідженні, було питання про зрушення у самосвідомості молодших школярів. В експериментальних класах підвищили занижену позначку 70% учнів і знизили - 67%. Це свідчило про те, що у навчальній діяльності у більшості учнів складається адекватна самооцінка. Дане дослідження показало особливості особистісного рівня інтегральної індивідуальності.

Результати дослідження дозволяють констатувати наступне: до кінця молодшого шкільного віку в класах, що навчаються за системою розвивального навчання, складається єдина структура міжособистісних відносин, основним елементом якої є стійка угруповання учнів. Особлива роль у цій структурі групової диференціації належить «групі-лідера», яка об'єднує найбільш авторитетних учнів обох статей. «Група-лідер» оформляє міжособистісні стосунки в специфічну структуру, що опосередковує зв'язок між іншими угрупованнями та окремими учнями.

В учнів класів, що навчаються за системою РН відзначено формування змістовного уявлення

про себе як суб'єкта навчальної діяльності, що виражається в адекватній навчальній самооцінці.

У середніх та старших класах використовувалися тривалі лонгітюдні дослідження, були отримані дані про динаміку відносин в одних і тих же класах протягом навчання в школі. Структура групової диференціації зберігається впродовж всього середнього шкільного віку, центральне становище продовжує займати «група-лідер» [12].

Волочков А.О. дійшов висновку, що інтегральний показник навчальної активності здатний виражати не тільки загальний її кількісний, але і якісний рівень, оскільки з його зміною змінюються і якісні характеристики навчальної активності. З підвищенням рівня розвитку навчальної активності її цілісність, взаємозв'язок і взаємодія компонентів зростають, що безпосередньо відбивається на ефективності навчальної діяльності й на розвитку інтегральної індивідуальності. Таким чином, навчальна активність і інтегральна індивідуальність у молодшому шкільному віці найтіснішим образом взаємозалежні, при цьому на кожному наступному рівні інтегральної індивідуальності такий зв'язок сильнішає. У цілому навчальна активність у цьому віці в значно більшому ступені є чинником стосовно розвитку інтегральної індивідуальності, чим навпаки, тобто вона - провідна для молодших школярів і значною мірою визначає їхній розвиток. З підвищенням рівня розвитку навчальної активності структура інтегральної індивідуальності стає більше цілісною, гармонічною, соціально адаптивною. Найбільшу роль навчальна активність грає в структурі інтегральної індивідуальності високоактивних школярів, у міру зниження її вплив зменшується [7].

Невирішеним залишилося питання про саму структуру інтегральної індивідуальності школярів залежно від системи вчення. У перспективі передбачається дослідження особливостей структур інтегральної індивідуальності старшокласників в різних системах навчання.

Література:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1969
2. Белоус В. В., Дрокина И. Н.: Своеобразие структур интегральной индивидуальности у старшеклассников в зависимости от сплоченности учебных групп - 1997. - № 4.
3. Белоус В. В., Копань Т. В. : Роль мотивации и стимуляции в формировании структур интегральной индивидуальности - 1995. - № 4
4. Белоус В. В. Опыт разработки интегративной психологии развития // Вопросы психологии. - 1998. - № 2. - С. 10.
5. Белоус В. В. Структурно-функциональная характеристика интегральной индивидуальности - 1994. - № 3. - с.130-136
6. Белоус В. В. Характеристика интегральной индивидуальности и критерии распознавания. - 1991. - № 2. - с.102-107
7. Волочков А.А.. Учебная активность в интегральном исследовании индивидуальности : Дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 : Пермь, 2002 416 с. РГБ ОД, 71:03-19/34-2
8. Вяткин Б.А. Избранные психологические исследования индивидуальности: теория, эксперимент, практика. Пермь, 2005.
9. Вяткин Б.А. Лекции по психологии интегральной индивидуальности человека. М.; Воронеж, 2007.
10. Дорфман Л.Я. Методологический анализ теории интегральной индивидуальности В.С.Мерлина //Методология и история психологии.-2008.-Т.3,-Выпуск 3.
11. Дусавицкий А.К. Развивающее образование: теория и практика. Харків., 2002р. 172с.
12. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. /М.,Дом педагогики, 1996, 204с.
13. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М., 1986
14. Мерлин В.С. Проблемы интегрального исследования индивидуальности человека // Психологический журнал. 1980. № 1. С. 58-71.
15. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973.
16. Русалов В. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий: некоторые итоги и ближайшие задачи системных исследований // Психол. журн. 1991. Т. 12. № 5. С.3 - 16.

Надійшла до редакції 26.03.2010

К вопросу о взаимосвязи лингвистических способностей с общим и вербальным интеллектом у студентов

Заика Е.В. Лукашенко И.Н.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Дан теоретический обзор проблемы соотношения лингвистических способностей с интеллектом в зарубежной и отечественной литературе. Рассмотрены лингвистические способности с точки зрения их возможной связи с общим и вербальным интеллектом. Приведены результаты экспериментального исследования студентов факультета иностранных языков Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина и показано, что и общий, и вербальный интеллект статистически значимо связаны с уровнем лингвистических способностей студентов, однако эта связь является весьма слабой. Намечены дальнейшие перспективы исследования поставленной проблемы.

Ключевые слова: лингвистические способности, общий интеллект, вербальный интеллект.

Надан теоретичний огляд проблеми співвідношення лінгвістичних здібностей з інтелектом в зарубіжній та вітчизняній літературі. Розглянуті лінгвістичні здібності з точки зору їх можливого зв'язку з загальним та вербальним інтелектом. Наведені результати експериментального дослідження студентів факультету іноземних мов Харківського національного факультету ім. В.Н. Каразіна показали, що і загальний, і вербальний інтелект статистично пов'язані з рівнем лінгвістичних здібностей студентів, однак цей зв'язок є вельми слабким. Намічені подальші перспективи дослідження поставленої проблеми.

Ключові слова: лінгвістичні здібності, загальний інтелект, вербальний інтелект

Theoretical review of the problem of linguistic abilities correlation with intellect in foreign and native literature is given. Linguistic abilities are regarded from the point of view of their possible connection with general and verbal intellect. The results of experimental study of foreign languages department students of Kharkov national university by V.N. Karazin have shown that both general and verbal intellect are statistically connected with linguistic abilities' level but this link is feeble. The further perspectives of the given problem are marked.

Key words: linguistic abilities, general intellect, verbal intellect.

Актуальность проблемы. Традиционно в Харьковской психологической школе уделяется большое внимание психологическим основам обучения иностранным языкам. Сами обладая незаурядными лингвистическими способностями, Г.К. Середа, А.Н. Лактионов и их ученики работали в этом направлении. И в настоящее время уделяется внимание совершенствованию методов преподавания иностранных языков. Эффективность усвоения языков существенно зависит от лингвистических способностей учащихся. Представляется актуальным выяснить, что собой представляют лингвистические способности и как они связаны с другими явлениями, в частности, с интеллектом.

С одной стороны, можно предположить, что лингвистические способности – это явление внеинтеллектуальное, по аналогии с музыкальными, художественными, спортивными способностями и т.п. Но, с другой стороны, лингвистические способности можно рассматривать и как тесно связанные с интеллектом, аналогично математическим, химическим и т.п., которые, хотя и обладают относительной самостоятельностью и спецификой, но тем не менее очень тесно связаны с показателями интеллекта.

В отношении лингвистических способностей специальных исследований, направленных на изучение их связи с интеллектом крайне недостаточно. Вопрос не решен. Постановка этого вопроса особенно правомерна в связи с тем, что в структуре лингвистических способностей можно выделить два уровня их функционирования: сознательный (напр., лингвистическое мышление, способности к функционально-лингвистическому обобщению) и бессознательный (напр., чувство языка). С этой точки зрения, по крайней мере, сознательный уровень вполне может иметь существенные взаимосвязи со структурой интеллекта. Представляется необходимым выяснить, насколько эта связь существенна, т.е. либо интеллект в значительной мере детерминирует и структуру, и особенности проявления лингвистических способностей, либо в сравнительно небольшой степени оказывает подобную детерминацию.

Для выяснения данного вопроса мы провели литературный обзор.

Цель исследования: рассмотреть соотношение двух явлений, играющих важную роль в педагогической психологии, в частности при усвоении иностранных языков, – лингвистических способностей и структуры интеллекта.

Задачи исследования.

1. Проанализировать эту проблему в отечественной и зарубежной классической и современной литературе по общей и педагогической психологии.
2. Провести экспериментальное исследование этого соотношения на студентах факультета иностранных языков.

Обзор литературы. Языковая способность, или вербально-коммуникативная функция, по И.А. Зимней, – это сложный механизм приема, переработки и выдачи вербальной информации посредством языка как средства и речи как способа формирования и формулирования мысли во всех видах речевой деятельности в процессе общения. Она предполагает знание, наличие языковых средств, владение ими и правил оперирования ими. Можно выделить три группы таких правил – логические, семантические и грамматические (морфологические и синтаксические).

Вербальный интеллект – способность к вербальному мысленному анализу и синтезу, к решению вербальных задач на определение понятий, установление словесных сходств и различий, доказательство и т.д. Вербальные способности оперировать словесным материалом, и вербальный интеллект выделяют в составе интеллекта Ч. Спирмен, Л. Терстоун, Ф. Вернон, Д. Векслер, Л. Терстоун, Р. Стернберг и др [1, с. 347].

В ряде факторных иерархических моделей Ф. Вернон, Д. Векслер, Ч. Спирмен выделяют вербальный интеллект как относительно самостоятельную составляющую структуры интеллекта, или сходные по содержанию понятия – семантический интеллект, лингвистический фактор.

Спирмен выделил *linguistic* лингвистические (вербальные) способности среди трех групповых факторов (механические, арифметические, лингвистические) интеллекта.

Л. Терстоун выделил 7 факторов интеллекта, в т.ч.: V., Verb – словесное понимание, понимание текста, словесные аналогии, понятийное мышление, интерпретация пословиц и т.д.; W., Word – речевая беглость – нахождение рифмы, называние слов, принадлежащих к определенной категории; M., Memory – ассоциативная память, механическое запоминание словесных ассоциативных пар; P., Perception – скорость восприятия – быстрое и точное восприятие деталей, сходств и различий в изображениях, разделяя подфакторы вербальный, «восприятие клерка», и «образный»; I., Induction – индуктивный фактор – нахождение правила и завершение последовательности по типу теста Д. Равена.

В отличие от общих факторов интеллекта, связанного и свободного, уровень развития парциальных факторов (напр., визуализации) определяется не модальностью (слуховой, зрительной, тактильной и пр.), а видом материала (пространственный, физический, числовой, языковой и т.д.) задания, что подтверждает мысль о большей зависимости парциальных факторов от уровня приобщенности к культуре (когнитивного опыта личности).

Ф. Вернон в своей иерархической модели, наиболее популярной в литературе, среди основных групповых факторов интеллекта выделяет V : ED вербально-образовательный фактор, проявление знаний и навыков, приобретенных в основном в школе.

Д. Векслер определил интеллект как способность индивида к целесообразному поведению, рациональному мышлению и эффективному взаимодействию с окружающим миром. С его точки зрения, вербальный интеллект отражает приобретенные индивидом способности, а невербальный – его природные психофизиологические возможности.

В.Н. Дружинин, 1999, утверждает, что результаты психогенетических исследований свидетельствуют об обратном – преимущественной обусловленности наследственностью вербальной части шкалы Векслера («Осведомленность», «Словарный», «Шифровка»), а социальными факторами – невербальных («Недостающие детали», «Последовательные картинки», «Кубики Косса», «Понятливость») [1, с.35].

Различия в вербальном интеллекте в большей мере определяются наследственностью, чем средой. При повторном тестировании успешность решения невербальных тестов в среднем повышается более значительно, чем успешность решения вербальных.

Е.Е. Кузьмина и Н.И. Милитанская выявили высокую корреляцию уровня «свободного интеллекта» по тесту Кэттелла с результатами теста общих умственных способностей. Среди прочих факторов тест диагностирует словесное мышление, фактор V, по Терстоуну).

Суть когнитивного подхода заключается в редукции интеллекта к свойствам отдельных познавательных процессов. Авторы когнитивных моделей интеллекта – Р. Стернберг, Х. Гарднер, М.А. Холодная – под термином «интеллект» подразумевают не свойство психики, а некую систему познавательных процессов, обеспечивающих решение задач.

Г. Айзенк считает наиболее приемлемым показателем измерения интеллекта время реакции выбора из множества альтернатив.

Мы согласны с точкой зрения Р. Стернберга и В.Н. Дружинина о том, что уровень интеллекта характеризуется не просто скоростью мыслительных процессов, а и способностью работать со множеством альтернатив.

Причину критериальных различий в структуре интеллекта Стернберг видит именно в адаптивной функции интеллекта. Высокая ценность времени, признанная западной культурой, объясняет, почему тесты интеллекта включают лимит времени. В латиноамериканской же культуре давление времени воспринимается, по мнению Стернберга, с меньшей серьезностью [1, с 43].

Р. Стернберг объясняет различия в интеллектуальной продуктивности различиями когнитивных структур индивидов. Интеллект есть способность учиться и решать задачи в условиях

неполного объяснения. Автор объясняет предпочтение меньшей нагрузки на кратковременную память при выборе стратегий решения разных задач, выделяя аналитическую, пространственно-синтетическую и вербальную стратегии интеллекта [1, с. 41]. Вид предпочитаемой репрезентации знаний зависит от индивидуальной структуры основных факторов интеллекта.

Интеллект, по Р. Стернбергу, лучше измерять в тех областях, где задачи являются для индивида относительно новыми, а когнитивные навыки находятся в стадии автоматизации [1, с.42]. Р. Стернберг, выделил три фактора интеллекта: вербальные способности, способность к решению задач, практический интеллект.

Х. Гарднер, выделил 7 видов интеллекта, среди которых лингвистический интеллект (способность использовать естественный язык для передачи информации, а также для стимулирования и возбуждения (поэт, писатель, редактор, журналист)) и логико-математический интеллект (способность классифицировать категории и предметы, выявлять отношения между символами и понятиями путем манипулирования ими). С нашей точки зрения, эта способность входит в способность к функционально-лингвистическому обобщению.

А. Деметриу, А. Эфклидис и М. Плачидов в своей 6-факторной модели сделали попытку синтеза факторного и когнитивного подходов к интеллекту. Они также выделили вербальный фактор – способность к установлению семантических связей [1, с. 47].

Теория М.А. Холодной, 1996, сводит интеллект к особенностям индивидуального ментального опыта. В структуру интеллекта автор включает среди прочих и группу интеллектуальных способностей [1, с. 48], конвергентную способность – интеллект в узком значении термина (уровневые свойства, комбинаторные и процессуальные), креативность, обучаемость (имплицитную и эксплицитную) и познавательные стили.

Центральным понятием в современной лингвистике, связанным с представлениями о механизмах порождения и восприятия речи, по мнению Р. Гроссе, стало чувство языка [3]. По большинству определений, чувство языка – это отношение к языковому оформлению высказывания с точки зрения его правильности (А. Шлейхер, К. Дебруннер), учет вероятности сочетания слов и правильность их использования в заданном контексте [2, с. 368], осознание адекватности или неадекватности слова в контексте, то есть учет вероятностных связей вербальных элементов, основанный на частотном их употреблении в данной языковой системе [3].

Поскольку способность учитывать вероятностные связи вербальных элементов является одним из компонентов лингвистических способностей, понятие чувства языка можно рассматривать в общей структуре лингвистических способностей.

Чувство языка, как синтетический компонент лингвистических способностей, связывается с такими понятиями как языковая компетентность носителя языка (Р. Гроссе, Е.А. Маслыко), степень владения языком (Б.В. Беляев), речевой опыт (С.Ф. Жуйков), интуитивное владение формой речи (В.В. Андриевская), степень ориентировки в лингвистических отношениях (В.В. Давыдов, Л.И. Айдарова), чувство функции слова и его частей (А. Шлейхер), грамматическое обобщение, бессознательное обобщение языкового опыта (Л.В. Щерба), Д.И. Богоявленский, Л.Н. Божович, А. Запорожец и др.), гибкость знаний, их способность к переносу (И.И. Кулибаба, Е.А. Маслыко) и др.

Чувство языка – не побочный продукт усвоения языка, им обладают в большей или меньшей степени все носители языка. К развитию этой способности приводит практическое обучение учащихся с помощью актуально подобранных упражнений и заданий (И.Е. Сеница). Возможна компенсация чувства языка грамматическими действиями и наоборот.

Лингвистические способности, безусловно, проявляются в чувстве языка, но к нему не сводятся [3]. Поэтому ряд авторов не включает чувство языка в структуру лингвистических способностей, а рассматривает его как условие усвоения иностранного языка. Так, М.С. Магин различает исполнительные и творческие лингвистические способности, А.П. Журавлев – структурно-языковые способности математиков, лингвистов, философов и классификационно-аналитические речевые способности воспринимать смысл речи, производить, конструировать речевые единицы. Ряд исследователей различают лингвистические способности и способность к усвоению иностранного языка.

Различают следующие аспекты лингвистических способностей: способность к теоретической деятельности в области лингвистики, способность к овладению новым языком, а также способность к различного рода переводческой деятельности.

Структура лингвистических способностей зависит от репродуктивного или творческого уровня их развития, который обусловлен уровнем сформированности психофизиологических качеств личности и их иерархии.

Нельзя согласиться с положением теории интериоризации о том, что уровень развития способностей «целиком определяется характером обучения и другими факторами внешней среды».

Лингвистические способности – это сложная динамическая структура, соотношение

компонентов в которой изменяется с возрастом и уровнем владения иностранным языком. В школьном возрасте в структуре лингвистических способностей более важную роль играет мышление при сравнительно высокой роли памяти. Чем старше учащиеся, тем менее их успеваемость коррелирует с перцептивными компонентами и тем теснее связь с мыслительными и имагинативными компонентами интеллекта (Ф.Г. Боданский, А.В. Скрипниченко, И.Н. Лукашенко).

Существуют сензитивные возрастные периоды, наиболее благоприятные для овладения определенным видом деятельности, в т.ч. и речевой. Так, для обучения иностранным языкам – это дошкольный возраст от 3 до 5-6 лет, когда ребенок лучше овладевает говорением как на родном, так и на иностранном языках. Чем ниже класс, тем больше способность к усвоению иностранного языка выступает как общая способность к запоминанию учебного материала.

В отсутствие языковой среды студенческий возраст наиболее благоприятен для овладения чтением на иностранном языке, т.е. видом речевой иноязычной деятельности, успешность которой наиболее коррелирует с мышлением.

Каждый вид деятельности имеет свою структуру операций и связанные с ним специфические способности. Какие же операции участвуют в речевой деятельности и усвоении иностранного языка?

Быстрый и эффективный переход от речевой деятельности на родном языке к речевой иноязычной деятельности требует формирования трех типов способностей:

1. способности к переносу навыков, обслуживающих речевую деятельность на родном языке, на иноязычный материал;
2. способности к коррекции этих навыков;
3. способности к быстрому формированию специфических для изучения языка навыков. Усвоение второго языка, – это процесс осознания и коррекции уже сформированного на родном языке механизма порождения восприятия речи, в частности, коррекции системы языковых значений. [4].

К новой языковой системе должны приспособиться психические функции восприятия, мышления и памяти, которые обслуживают речевую деятельность, так как речевой процесс, по Л.С. Выготскому, представляет собой частный случай высших психических функций [3].

Внутренними психологическими механизмами речевой деятельности усвоения языка являются процессы восприятия, понимания, запоминания и опережающего отражения. Смысловое зрительное восприятие – основной механизм, реализующий рецептивную речевую деятельность. Но процесс восприятия речи, по И.А. Зимней, – это сложная перцептивно-мыслительно-мнемическая деятельность. Она включает перцептивный уровень, содержащий мыслительные операции анализа и синтеза [2, с. 10], сукцессивный, то есть уровень полного развертывания всех действий и промежуточных операций, которые по мере перехода восприятия на симультанный уровень выпадают, редуцируются.

В одних и тех же условиях восприятия иностранного языка студенты с различными способностями к восприятию получают, активно добывают информацию различного характера. Л.С. Выготский отмечал, что у способных учащихся предварительная ориентировка свернута, как бы срастается с моментом восприятия, является симультанной. Поэтому важным условием успешного осуществления речевой деятельности и усвоения языка является симультанность восприятия.

Важным для усвоения иностранного языка и осуществления речевой деятельности является также умение дифференцировать сходные звуки, фонемы, и слова в родном и иностранном языках, умение различать акустические и артикуляционные признаки. Эти умения выражаются в сенсорно-перцептивной слуховой дифференциальной чувствительности, то есть фонематическом слухе [3,4].

По А.А. Леонтьеву, умственная деятельность, связанная с овладением иностранным языком, реализуется в трех основных направлениях: в процессе решения различных языковых заданий, необходимых для приобретения соответствующих лингвистических знаний и умений; в процессе собственно речевой деятельности и в процессе развития специальных лингвистических способностей, составляющих структуру языковой способности.

Лингвистические знания при усвоении подвергаются интеллектуальной обработке. В процессе обучения происходит прогрессивная дифференциация структурных элементов на фоне все расширяющегося поля признаков, объектов, слов, к которым можно применять усвоенные знания.

Речь – процесс речевого творчества, поэтому, по мнению И.А. Зимней, надо учить студентов выражать мысль иноязычными средствами, учить особенностям способов формирования и формулирования мысли с помощью иной системы понятий, отличной не только по звучанию, но и по семантике ее единиц или, точнее, учить формированию определенных смысловых категории на обоих языках [3].

По Б.В. Беляеву, мышление на иностранном языке означает владение иными способами и средствами выражения мысли. При усвоении иностранного слова система готовых значений дана учащимся наперед в родном языке и образует предпосылку для развития новой системы. Т. о., психологическим механизмом практического владения лексикой изучаемого языка является образование в сознании учащихся системы понятия, отличных от понятий, соответствующих лексике родного языка [3,4].

В момент усвоения нового слова процесс развития соответствующего понятия только начинается. Именно в развитии понятий осуществляется мышление как на родном, так и на иностранном языке. Именно здесь возможно объединение мыслительной и речевой деятельности при изучении иностранного языка. По В.А. Артемову, «расхождение значений и несовпадение понятий всегда соответствуют друг другу». Поэтому лингвистические способности – это и есть обобщенный продукт усвоения системы понятий, умений и навыков.

Основное отличительное свойство спонтанной речи – это способность преобразовать содержание сообщения. Для сохранения в долговременной памяти языковых значений поверхностные структуры предложения перекодируются, «сжимаются» в глубинные структуры, где, по Н. Хомскому, информация хранится в «ядерных предложениях». При переключении с иностранной речи на родную знаки одного кода превращаются в знаки другого кода, пассивные конструкции переводятся в активные. Этот процесс связан с гибкостью ума. Быстрое переключение с одного вида речи на другой требует гибкости трансформационных процессов в речевой деятельности.

Лингвистические способности – это сложные специальные способности, представляющие собой сочетание отдельных свойств высших психических функций мышления, памяти и сенсорно-перцептивной дифференциальной чувствительности, достигших определенного уровня своего развития. Их можно рассматривать и как основные механизмы речевой деятельности, одинаково проявляющиеся при усвоении любого языка [3, с. 9].

Лингвистические способности включают как общие особенности мыслительной деятельности – гибкость и подвижность мыслительных процессов, так и специальные особенности речевой иноязычной деятельности, свойственной изучающему иностранный язык.

Показателями лингвистических способностей являются фонематический слух, simultанность восприятия вербальных единиц, ярко выраженная вербальная память, проявляющаяся в быстром и легком образовании вербальных ассоциаций, быстрота и легкость образования функционально-лингвистических обобщений, что находит отражение в относительно быстром формировании «чувства правильности речи», наличие обобщенных умений структурировать вербальный материал; гибкость трансформационных процессов в речевой деятельности.

Модель структуры лингвистических способностей включает словесные ассоциации определенного характера и направления, умение прогнозировать появление слов или их элементов на основании знания устойчивости вербальных связей, то есть предвосхищать элементы вербального текста на основании учета вероятностных связей предшествующих элементов текста, особенности вербальной памяти, фонематический слух и функционально-лингвистических обобщения [3].

На основе обзора литературы мы установили, что мнения исследователей в отношении связи лингвистических способностей и интеллекта достаточно противоречивы, высказываются различные точки зрения даже в отношении наследственности вербального интеллекта.

С целью дальнейшего уточнения этого вопроса мы провели экспериментальное исследование на студентах 2 курсов факультета иностранных языков Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

Методы исследования и испытуемые. В трехлетнем исследовании общих умственных способностей, по тесту Г. Айзенка «Определение общих способностей», в 2004-2006 гг. участвовали 326 студентов. Фиксировались два показателя интеллекта – общий, включающий вербальный и невербальный интеллект, и вербальный интеллект.

Показатели общего интеллекта по годам и в связи с полом испытуемых приведены в таблице 1.

Табл.1.

Результаты исследования общих умственных способностей, Г. Айзенк

Испытуемые	Годы исследования		
	2004	2005	2006
Все	129	124	120
Юноши	131	127	123
Девушки	127	121	117

Результаты исследования.

1. В период 2004-2006 гг. происходит небольшое общее снижение интеллекта от 129 до 120 баллов в целом, оставаясь достаточно высоким, так как в других группах испытуемых обычно фиксируются показатели интеллекта лишь от 90 до 120 баллов;

2. показатели общего интеллекта (коэффициента интеллектуальности) студентов в течение 2004-2006 гг. являются несколько более высокими у юношей, чем у девушек;

3. показатели общего интеллекта выше у студентов, обучающихся на отделении английского языка и несколько ниже у студентов отделений французского и немецкого языков, при этом у будущих переводчиков показатели несколько выше, чем у будущих преподавателей.

В таблице 2 приведены результаты корреляционного исследования показателей вербального и невербального интеллекта с общей успеваемостью студентов по языковым дисциплинам и по теоретическому курсу языкознания, которую можно рассмотреть как обобщенный показатель лингвистических способностей студентов.

Табл. 2.

Результаты корреляционного исследования показателей вербального и невербального интеллекта с общей успеваемостью студентов

Виды интеллекта	Коэффициент корреляции
Общий	+ 0,19
Вербальный	+ 0,28

Результаты свидетельствуют о том, что коэффициенты корреляции между успеваемостью и показателями интеллекта студентов являются положительными, но весьма слабыми, при этом с вербальным интеллектом – несколько выше, чем с общим. Оба коэффициента корреляции являются статистически значимыми на уровне $p \leq 0,005$.

Выводы. На основании проведенного исследования мы не получили четкого ответа на поставленный в начале статьи вопрос: с одной стороны, коэффициенты корреляции являются статистически значимыми, что свидетельствует о существенности связи между интеллектом и лингвистическими способностями, но, с другой стороны, они по своей величине крайне невелики, что не позволяет говорить о сколько-нибудь значительной детерминации лингвистических способностей со стороны интеллекта,

В этой ситуации справедливее всего будет заключить следующее: интеллект является лишь одной из многих возможных детерминант лингвистических способностей, но вряд ли главной и уж точно не единственной.

Перспективу дальнейшего исследования данной проблемы мы видим в реализации двух направлений:

1. более дифференцированно подойти к показателям лингвистических способностей, проявляющихся в различных аспектах речевой деятельности студентов, напр., успеваемости отдельно по аудированию, говорению, чтению, переводу, письму. Вероятно, некоторые из них будут более связаны с интеллектом, а другие – относительно независимы от него;

2. второе направление – исследовать связь интеллекта с лингвистическими способностями на разных уровнях продвинутости студентов в обучении, напр., провести исследование студентов на 1,3 и 5 курсах, а также школьников в разных классах, при этом исключив из рассмотрения фактор репетиторства.

Литература:

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368с. (Сер. «МП»).

2. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432с.

3. Лукашенко И.Н. Лингвистические способности и их формирование у студентов неязыкового вуза. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1983. – 22 с.

4. Лингвистическое развитие студентов-филологов при обучении языкам. Методические рекомендации студентам филологических факультетов пединститут / Сост. И.Н. Лукашенко, Г.Ф. Калашникова, Т.К. Донская – Харьков: Харьк. пед. ин-т, 1986. – 52 с.

Надійшла до редакції 25.02.2010

Исследования интерференции в памяти с позиций деятельностного подхода

Заика Е.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Описаны и проанализированы основные исследования интерференции в памяти, выполненные в 70-е годы в Харьковской психологической школе Г.К.Середой и А.Н.Лактионовым. Намечены перспективы дальнейших исследований интерференции с позиций деятельностного подхода. Приведены результаты экспериментального изучения интерференции по методике целенаправленного анализа числового ряда. Показано, что материал, входящий в цель, подвержен ретроактивной интерференции в сравнительно небольшой мере, в то время как материал, составляющий фон деятельности, под влиянием интерференции стирается почти полностью.

Ключевые слова: интерференция, память, деятельностный подход, место материала в структуре деятельности, цель, фон.

Описано та проаналізовано основні дослідження інтерференції в пам'яті, що були проведені у 70-ті роки в Харківській психологічній школі Г.К.Середой та О.М.Лактионовим. Намічено перспективи подальших досліджень інтерференції з позицій діяльнісного підходу. Наведено результати експериментального вивчення інтерференції за методикою цілеспрямованого аналізу числового ряду. Показано, що матеріал, який входить у мету, підлягає ретроактивній інтерференції порівняно меншою мірою, тоді як матеріал, що входить у фон (тло) діяльності, під впливом інтерференції стирається майже повністю.

Ключові слова: інтерференція, пам'ять, діяльнісний підхід, місце матеріалу в структурі діяльності, мета (ціль), фон (тло).

Essential researches of reproductive interference in memory made in Kharkov Psychology school by G. Seredina and A. Lakitonov in 1970's are described and analysed. Perspectives of further interference researches from a pragmatist approach are targeted. Results of experimental study of interference by the purposive numerical series analysis method are presented. It is demonstrated that the material included in the goal is subject to retroactive interference in a minor way, while the material composing the background is almost completely evanesced under the influence of the interference.

Keywords: interference, memory, pragmatist approach, place of the material in the structure of activity, goal, background.

Деятельностный подход к памяти, развитый в работах П.И. Зинченко и А.А. Смирнова в 30-50-е г. прошлого века, является ведущим в отечественной психологии памяти. Благодаря его применению разработано огромное количество методик исследования произвольной и непроизвольной памяти, получены многочисленные данные о закономерностях функционирования памяти, имеющие большое значение для рациональной организации учебной и профессиональной деятельности. Немало данных этот подход позволил получить и о таком феномене памяти, как интерференция.

В общем случае под интерференцией в психологии понимается взаимное влияние двух (или нескольких) действий. Одним из проявлений интерференции выступает изменение мнемического эффекта одного из таких действий: результат запоминания, к которому привело выполнение действия, оказывается при наличии другого соседнего действия иным (обычно хуже) по сравнению с ситуацией, когда другое соседнее действие отсутствует. Поскольку в реальной жизни (в отличие от лабораторных экспериментов) человек обычно выполняет не изолированные действия, а их последовательности, то интерференция в памяти может рассматриваться как ее универсальная характеристика.

В случае двух последовательно выполняемых действий можно изучать влияние второго действия на мнемический эффект первого, фиксируемый после выполнения второго действия – это интерференция ретроактивная (влияние последующего на предыдущее). Или влияние первого действия на мнемический эффект второго – это интерференция проактивная (влияние предыдущего на последующее).

Интерференция в памяти являлась классическим объектом многочисленных исследований в зарубежной психологии (еще с самого начала прошлого века) и справедливо считается одним из механизмов забывания материала в памяти (наряду с другими механизмами: простым угасанием следа как функции времени). В работах разных авторов убедительно показано, что ее величина (т.е. степень отрицательного влияния на мнемический эффект изучаемого действия) зависит от ряда объективных параметров заучиваемого материала и условий заучивания: сходства первого материала со вторым, степени заучивания каждого из них, величины интервала между заучиваниями двух материалов, видов материала (рисунок, слова, числа) и др.

В отечественной психологии также выполнен ряд исследований интерференции в памяти, начиная с классического изучения её с позиций деятельностного подхода А.А. Смирновым в конце 30-х годов. В этих исследованиях основное внимание уделяется не объективным характеристикам

материала и условиям запоминания, а особенностям деятельности испытуемых с материалом: ее способам, целям, фону, а также приемам ее саморегуляции (подробный обзор и анализ этих работ см. в [2], с. 221-256).

Значительный вклад в разработку проблем интерференции внесли и представители Харьковской психологической школы Г.К. Серeda (1925-1995) и А.Н. Лактионов (1946-2008). Приведем основные методики и результаты исследования интерференции, полученные ими в 70-е годы [4, 6, 7].

1. Варьирование способов предшествующего действия (Г.К. Серeda, Б.И. Снопик). Исследована проактивная интерференция в ситуации, когда первое действие варьируется по содержательности способов произвольного запоминания одного и того же (тождественного) материала, а второе – неизменно и предполагает произвольное запоминание другого, сходного материала. В первой серии эксперимента испытуемые ориентированы на выделение формальных признаков материала, а не его семантики (зафиксировать места расположения букв в предъявленном буквенно-цифровом наборе). Во второй серии – на семантику материала (составить из букв одно или несколько слов или осмысленных сочетаний).

Оказалось, что эффективность воспроизводства материала, произвольно запомненного после различных по содержанию предшествующих действий, зависит от особенностей этих предшествующих действий. Действия, ориентированные на выделение формальных признаков в материале и предполагающие использование лишь простейших и малосодержательных способов (первая серия), приводят к менее эффективному последующему запоминанию аналогичного материала. Действия же, ориентированные на выделение существенных, семантических характеристик и предполагающие применение сложных содержательных способов преобразования материала (вторая серия), обеспечивают более эффективное последующее запоминание такого же материала. Таким образом, в условиях одинаковой мнемической задачи, тождественного материала и тождественных условий его предъявления, эффективность запоминания материала изменяется в зависимости от особенностей и содержания способов выполненного предшествующего действия со сходным материалом. Происходит интерференция способов смежных действий, обнаруживаемая по влиянию способов предшествующего действия на результаты последующего.

2. Последовательное выполнение заданий с буквами и цифрами (Г.К. Серeda, А.Д. Файер). Исследована также проактивная интерференция в условиях формальных и содержательных способов первого действия. В одной серии задается формальное действие с буквами (определить, каких среди них больше: гласных или согласных), в другой – содержательное (попытаться составить осмысленные слова). Последующее действие – произвольное запоминание цифр при определении, каких среди них больше: четных или нечетных. Воспроизводятся сперва цифры, потом буквы.

Оказалось, что эффективность воспроизведения и цифр, и букв в обеих сериях различна. При формальном действии с буквами буквы запоминаются плохо, зато хорошо запоминаются цифры. А при содержательном действии с буквами буквы запоминаются хорошо, зато плохо запоминаются цифры. При этом общая сумма правильно воспроизведенных и букв и цифр примерно одинакова, но внутри неё по-разному распределены доли букв и цифр в зависимости от степени содержательности одного из действий (предшествующего).

Таким образом, произвольное запоминание материала в результате выполнения более содержательного действия подвержено интерференции в малой степени, однако оно само оказывает более сильное тормозящее влияние на произвольное запоминание действия последующего. Произвольное же запоминание, наступившее в результате мало содержательного действия, в меньшей степени оказывает тормозящее влияние на запоминание последующего действия. При этом один и тот же материал, входящий в предыдущее действие, по-разному интерферирует с последующим в зависимости от содержания предыдущего действия.

3. Варьирование содержания смежных действий (А.Н. Лактионов). Исследованы особенности ретроактивной информации по отношению к материалу, занимающему разное место в структуре деятельности: цели, способов или фона. Во всех случаях материалом выступали ряды слов. Они представляли фонем в задании подсчитать общее количество букв, способом – в задании расставить в словах ударения, целью – в задании составить из них связные предложения. При этом осуществляется полный перебор всевозможных их сочетаний: то, что входило в цель (способы, фон) первого действия, сочеталось с целью же, или способом, или фоном действия второго. После выполнения действия последующего от испытуемого требовалось воспроизвести слова, с которыми он имел дело в действии предыдущем.

Оказалось, что чем более высокое место в структуре деятельности занимает материал (цель-способ-фон), тем менее его произвольное запоминание подвержено ретроактивной интерференции. Материал, входящий в цель, после его торможения последующим действием запоминается на 70-90% от того объема, который воспроизводился бы без всякого торможения;

входящий в способы – на 40-70%; а входящий в фон – лишь на 10-40%.

Таким образом, интерференция в памяти проявляется на разных уровнях деятельности, и ее величина существенно зависит от места запоминания материала в структуре деятельности.

4. «Невыполненное действие» (А.Н. Лактионов). Исследована зависимость запоминания материала от установки человека на содержание последующего действия (подчеркнем особо: не от самого последующего действия, а от того, каковым оно ожидается, представляется; реально же оно осуществляться не будет). Здесь интерференция рассматривается не на исполнительском уровне деятельности (как это делалось традиционно), а на ориентировочном: второе действие не выполняется совсем, однако оно ожидается испытуемым и о его содержании ему известно еще до выполнения первого действия, в момент его подготовки. При этом варьируются вид запоминания материала: произвольное или непроизвольное, - и фактор сходства двух действий: в одних случаях задаются действия сходные, в других – несходные. Материал – слова (те же, что и в методике, описанной выше).

Оказалось, что реактивное торможение со стороны ожидаемого (но фактически не выполненного) последующего действия наблюдается лишь в одном случае – при непроизвольном запоминании материала и установке на выполнение второго сходного действия. Ожидаемое последующее действие никак не влияет на эффективность реально осуществляемого первого (и единственного) действия в случае запоминания произвольного (независимо от сходства или несходства действий) и в случае ожидаемого несходного действия при запоминании непроизвольном. Таким образом, интерференция может проявляться (в некоторых конкретных, четко ограниченных случаях) и на стадии ориентировки, подготовки действия к исполнению.

В работе [3], которая тесно примыкает к описанным выше исследованиям Г.К. Середы и А.Н. Лактионова, исследовано влияние ретроактивной интерференции на устойчивость сохранения в памяти текстового материала. У испытуемых (студентов) определялся тип мышления: теоретический (ориентированный на выделение в тексте содержательных связей, по принципу восхождения от абстрактного к конкретному) или эмпирический (ориентированный на установление формальных связей, без глубокого проникновения в смысловое содержание текста). Для произвольного запоминания предъявлялся научно-популярный текст объемом 1,5 стр., затем осуществлялось торможение его другим сходным текстом, после чего следовало воспроизведение первого.

Оказалось, что устойчивость сохранения текста в памяти является различной при разных типах мышления, а также чувствительна к степени сформированности мыслительных операций в пределах каждого типа. При теоретическом развитом типе мышления воспроизведение после интерференции почти не отличается от обычного воспроизведения: оно имеет четкую логическую структуру (восхождение от абстрактного к конкретному) и содержит основной фактический материал; теряются лишь некоторые второстепенные детали и процесс воспроизведения ощущается субъективно очень трудным. При слабо развитом теоретическом типе – основной фактический материал отражается достаточно полно, но его теоретическая структура существенно нарушается: преобладающими становятся связи не содержательные, а формальные; в целом же материал представлен вполне связно. При эмпирическом высоко развитом типе основной фактический материал и формальные связи в нем отражаются достаточно полно, однако выпадают некоторые неглавные факты. А вот при эмпирическом средне- и слабо развитом типах – воспроизведение очень невелико по объему, менее важные положения утрачиваются, и преимущественно отрывочно: отдельные факты приводятся разрозненно, вместо фактов нередко лишь упоминания о них («что-то было еще о том-то и том-то»), встречаются включения элементов из другого текста; процесс воспроизведения протекал медленно, прерывисто и продолжался нередко лишь после настойчивых просьб экспериментатора.

Следовательно, устойчивость текстового материала к интерференции существенно зависит от содержания мыслительных способов, применяемых при запоминании. Высокий уровень организации мыслительных процессов обеспечивает и более высокую его устойчивость к интерференции, а низкий уровень – низкую.

В описанных исследованиях Г.К. Середы и А.Н. Лактионова (а также в работе [3]) отчетливо показаны факты тесной взаимосвязи интерференции от особенностей выполняемой человеком деятельности. Традиционно использовавшееся в зарубежной психологии представление о механическом взаимодействии следов памяти как непосредственном психологическом механизме интерференции оказывается в связи с полученными результатами явно недостаточным для объяснения фактического материала. Решающее влияние на особенности проявления и величину интерференции в памяти оказывают характеристики выполняемых человеком действий, место запоминаемого материала в структуре деятельности и состав способов действий человека с материалом.

Описанные исследования в своей совокупности являются весомым фундаментом для становления деятельностного подхода к изучению интерференции, однако они не дают полного

объяснения всех нюансов ее проявлений. В русле деятельностного же подхода возможно наметить дельнейшие перспективы исследований интерференции в памяти. Назовем некоторые общие принципы этих исследований.

Аналогично, и в интерферирующем (влияющем на основной) материале также должны быть одновременно представлены элементы с различными признаками (типа: входят в цель – в способы – в фон; соответствуют эталонам целостным или фрагментарным). И тогда варьируя сразу две переменные – место материала в основном и в интерферирующем задании и степень его сходства или различия, можно будет четко зафиксировать различные «межуровневые» проявления интерференции (например, когда и основной, и интерферирующий материал входят оба в фон или один в фон, другой в способы, или один в способы, а другой в цель).

Прежде всего, целесообразен такой подбор материала (подвергаемого тестированию на интерференцию), в котором одновременно представлены элементы (или их признаки), обладающие различными характеристиками. В этом случае можно четко зафиксировать, запоминание каких объектов (или признаков) подвергается интерференции в наибольшей степени, а каких – отличается высокой устойчивостью.

Основной варьируемой характеристикой объектов, содержащихся в одном и том же предъявляемом материале, является их место в структуре деятельности: входят ли они в цель, в способы или в ее фон, а также их связь с мотивами деятельности. Это могла бы быть классическая методика П.И.Зинченко «Варьирование задач на раскладку карточек», на которых представлены и рисунки предметов, и двузначные числа [2, с.64]. В одних задачах целью испытуемого являются рисунки, и числа выступают фоном, в других – наоборот. Если после каждой из этих задач испытуемому давать последующее, интерферирующее с ними действие, то можно потом зафиксировать: в какой степени, в каком отношении подвержены ретроактивной интерференции элементы одного и того же материала, входящие в цель и составляющие ее фон. Аналогично это можно проследить и на другой, в некоторой степени альтернативной ей методике «Целенаправленный анализ числового ряда» [5]. Предъявляется ряд из десяти двузначных чисел, в котором четыре из них, специально отыскиваемые испытуемым из общего набора, составляют цель его действий, а остальные выступают ее фоном. Затем фиксируется, в какой степени и целевые, и фоновые числа этого ряда подвержены интерференции со стороны другого, последующего действия с другим материалом. Возможны и более простые варианты методик, включающих в себя одновременно и целевой, и фоновый материал. Например, предъявление знаков, нарисованных на разном фоне (А – на красном, К – на зеленом, Н – на сером) – в этом случае фиксировались бы результаты произвольного запоминания и букв и цвета их фона. Или набор букв, нарисованных разным цветом (А – красная, В – синяя, П – коричневая). В одних случаях испытуемому приходилось бы действовать с буквами (их семантика – цель, а их цвет – фон), а в другом – с их цветом (и тогда цвет – цель, а семантика букв – фон). Такого рода методики особо удачны в том отношении, что здесь фоновые признаки гарантированно входят в зону отчётливого восприятия испытуемых в течении достаточно длительного времени, чего, увы, не гарантирует классическая методика П.И.Зинченко (подробнее об этом см. в [5]).

Другой варьируемой характеристикой могла бы выступить степень привычности непривычности предъявляемых изображений, соответствующая функционированию либо целостных, либо фрагментарных эталонов памяти при их восприятии. Например, это могла бы быть методика вычерчивания испытуемым на ватмане линий различных конфигураций, огибая при этом расположенные на листе фигурки, часть из которых – буквы, часть – бессмысленные конфигурации такой же сложности, при этом все фигурки составляют фон основных действий испытуемого, а цель является проведение линий [1]. Или методика «Накладывание фигурок на схему», в которой аналогичные фигурки входят в способы достижения цели – составления заданной конфигурации [2, с.97]. После каждого из этих действий дается интерферирующее задание и затем фиксируется, в какой степени и в каком соотношении подвержены интерференции фигурки, соответствующие целостным или фрагментарным эталонам (напомним, что разным видам эталонов соответствуют различные по составу и организации перцептивные операции, т.е. способы перцептивного анализа изображений).

Принципиально важным также представляется сопоставление результатов влияния интерференции с влиянием незаполненного промежутка времени, а также с непосредственным воспроизведением материала (что соответствует классической схеме исследования интерференции [2, с.223]). Не менее важным является изучение интерференции в возрастном аспекте (на детях разного возраста и на пожилых людях), а также тестирование ее влияния по результатам не только воспроизведенного материала (как это обычно делается), но и его узнавания (что с позиции деятельностного подхода не изучалось совсем).

Намеченная программа дальнейшего изучения интерференции в русле деятельностного подхода (как развитие исследований Г.К.Середы и А.Н.Лактионова) требует значительных затрат времени и усилий. В настоящее время мы имеем результаты исследований лишь по одной

из упомянутых методик – «Целенаправленный анализ числового ряда» [5].

Испытуемыми выступили юноши-старшеклассники 16-17 лет различных школ г. Харькова, опыт проводился одновременно с 3-4 испытуемыми. Каждому предлагалась карточка с десятью двузначными числами (у всех испытуемых – разные). По заданию экспериментатора они отыскивают числа, отвечающие заданным требованиям, и «в уме» отмечали как сами эти числа, так и результаты задаваемых действий с ними. Время выполнения действий – примерно 3 мин. После этого в первой серии эксперимента у испытуемых берется непосредственное воспроизведение всех чисел (письменно). Во второй серии вводится незаполненная пауза – посидеть с закрытыми глазами, постараться расслабиться и ни о чем конкретном не думать. В третьей серии дается интерферирующее действие: расположить на столе в возрастающем порядке 12 двузначных чисел, написанных на маленьких карточках (эти числа не совпадают с числами из основного ряда). Длительность незаполненной паузы упорядочивания чисел – приблизительно 1 мин. После паузы и после раскладки испытуемых просят воспроизвести числа исходного ряда.

Полученные результаты представлены в виде таблицы (их следует рассматривать лишь как предварительные).

Таблица

Серии эксперимента	Эффективность воспроизведения чисел					
	Входящих в цель			Входящих в фон		
	всего	по отношению к		всего	по отношению к	
		непосредств. воспроизведению	незаполненной паузе		непосредств. воспроизведению	незаполненной паузе
Непосредственное воспроизведение	82%	100%	-	12%	100%	-
Незаполненная пауза	60%	73%	100%	5%	41%	100%
Интерферирующее действие	47%	57%	76%	1%	8%	18%

Отметим также, какую долю в общем объеме воспроизведения составляет материал, входящий в цель и входящий в фон. При непосредственном воспроизведении целевой материал занимает 87% общего объема, а фоновый – 13%. При незаполненной паузе – 92% и 8%, при интерферирующем действии – 98% и 2%.

Таким образом, в случае, когда материал содержит элементы одного типа, но занимающие разное место в структуре деятельности (цель-фон), интерференция имеет место по отношению к обоим видам материала; однако в отношении целевого материала она минимальна (он в целом сохраняется, хотя и с некоторыми потерями), а в отношении фонового – максимальна (он стирается сокрушительно, почти полностью). При этом результаты воспроизведения после незаполненной паузы занимают как бы промежуточное положение между воспроизведением непосредственным и после интерференции – в отношении и целевого, и фонового материала почти в одинаковой степени.

Впрочем, вывод о зависимости величины интерференции от места различных частей материала в структуре деятельности нуждается в дальнейших уточнениях и подтверждениях. Ведь полученные нами результаты, как и упомянутые выше данные А.Н.Леонтьева, могут иметь и альтернативное объяснение: просто материал, который сам по себе запоминается лучше (например, на 80% по данным непосредственного воспроизведения, как это часто бывает с материалом, входящим в цель), обладает и большей устойчивостью к интерференции (т.е. причина не во вхождении его в цель, а в общей высокой запоминаемости); материал же, запоминающийся хуже (например, на 20% по данным непосредственного воспроизведения, как это обычно случается с материалом фоновым), обладает меньшей устойчивостью. Для выяснения этого момента (причина именно в месте материала, независимо от его запоминаемости, или в общей его запоминаемости, независимо от места) считаем целесообразным проведение экспериментов, в которых эти два возможных фактора влияния разделялись бы – например, в ситуации, когда целевой материал запоминался бы исходно лишь на 30-40%, а фоновый по крайней мере на 40-60% (хоть в одной серии экспериментов, хоть в разных; с учетом данных [1, 2], добиться этого сравнительно не сложно).

В целом же проблема интерференции в памяти нуждается в дальнейших исследованиях с позиции деятельностного подхода и имеет на этот счет неплохие перспективы, в том числе и намеченные в данной статье. И краеугольным камнем в разработке этой проблемы являются пионерские исследования Харьковской психологической школы Г.К.Середы и А.Н.Лактионова.

Литература:

1. Заика Е.В. Особенности произвольного запоминания фонового зрительного материала // Вісн. Харк. ун-ту. №432. Сер. Психологія. 1999. С. 109-113.
2. Заика Е.В. Экспериментальная психология памяти: основные методики и результаты. – Харьков, 1992. – 364 с.
3. Иванова Е.Ф., Заика Е.В. Устойчивость сохранения материала в логической памяти при разных типах мышления // Вестн. Харьк. ун-та. №253. Психология деятельности и познавательных процессов. 1984. С.38-41.
4. Лактионов А.Д. Роль и место интерференции в мнемическом и познавательном действии: Дис. ...канд. психол. наук:19.00.01. – Харьков, 1983. – 180 с.
5. Серeda Г.К., Заика Е.В. Методика целенаправленного анализа числового ряда для исследования произвольного запоминания // Вісн. Харк. ун-ту. №483. Сер. Психологія. 2000. С. 149-153.
6. Середa Г.К., Снопик Б.И. О влиянии предшествующего действия на мнемический эффект последующего действия // Психологические механизмы влияния и ее закономерности в процессе обучения. Харьков, 1970. С.215-218.
7. Середa Г.К., Файер А.Д. Взаємовплив попередньої та наступної дії і продуктивність мимовільного короткочасного запам'ятовування матеріалу // Вісн. Харк. ун-ту. №103. Сер. Психологія. 1974. С. 3-11.

Надійшла до редакції 26.03.2010

Взаємозв'язок автобіографічної пам'яті з емоційною спрямованістю особистості

Іванова О.Ф., Лисак К.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається тема взаємозв'язку особливостей автобіографічної пам'яті (АП) та емоційної спрямованості особистості. Подаються результати емпіричного дослідження характеристик автобіографічних спогадів, домінуючих функції АП та емоційної спрямованості особистості, а також взаємозв'язку між ними. Результати порівнюються у групах жінок та чоловіків, молоді та людей зрілого віку.

Ключові слова: автобіографічна пам'ять (АП), функції АП, автобіографічні спогади, емоційна спрямованість.

В статье рассматривается взаимосвязь особенностей автобиографической памяти (АП) и эмоциональной направленности личности. Приводятся результаты эмпирического исследования характеристик автобиографических воспоминаний, доминирующих функции АП и эмоциональной направленности личности, а также взаимосвязи между ними. Результаты сравниваются в группах мужчин и женщин, молодежи и людей зрелого возраста.

Ключевые слова: автобиографическая память (АП), функции АП, автобиографические воспоминания, эмоциональная направленность.

The article deals with the relationship theme features autobiographical memory (AM) and emotional orientation of a person. The research shows characteristics of autobiographical memories, dominant function of AM, emotional orientation of a person and their interconnections. The results in groups of women and men, young and adults are compared.

Keywords: autobiography memory (AM), AM function, autobiographical memories, emotional orientation.

Пам'ять здавна була однією з центральних проблем, яку досліджували психологи в рамках різних напрямків, в тому числі культурно-історичної психології, теорії діяльності, когнітивної психології, психології особистості тощо. Але, починаючи із середини 70-х років ХХ століття, коли стала усвідомлюватись думка про те, що психологія не може ефективно вирішувати проблеми повсякденного життя людини та особливостей її поведінки, досить гостро було поставлене питання про екологічну валідність психологічних експериментів (Neisser, 1976), і почали вироблятися нові підходи до пам'яті і вивчатися нові види пам'яті. В тому числі була виділена і так звана автобіографічна пам'ять (термін введений у 1976 р. Дж. Робінсоном [5]). Тож, з кінця ХХ століття накопичувались теоретичні та емпіричні дослідження, пов'язані саме з цим видом пам'яті (Бревер, 1986, 1996; Рубін, 1986; Конвей, 1987, 2001; Нельсон, 1991, 1993, 2004 та ін.). У вітчизняній психології автобіографічна пам'ять як окрема мнемічна система почала розглядатися лише з середини 90-х років, перш за все В.В.Нурковою, хоча і раніше виконувались дослідження, які стосувалися вивчення «життєвого шляху» (Ковальов, 1979; Головаха, Кроник, 1984; Абульханова-Славська, 1991 та ін. [2]), але саме пам'ять не була предметом цих досліджень.

Інтерес до автобіографічної пам'яті (АП) людини є зрозумілим і аргументованим. З одного боку, автобіографічна інформація сприймається людиною як найбільш точна, правильна. У зв'язку з цим актуальним є вивчення феноменів та закономірностей, пов'язаних з перетворенням інформації в автобіографічну, її трансформаціями та викривленнями. Адже з фактом довіри власним автобіографічним спогадам постає питання їх об'єктивної істинності. Це не тільки теоретичне питання, воно має і практичну значущість: наприклад, для судочинства, а саме для аналізу показань свідків; звернення до власних автобіографічних спогадів, робота з ними є важливим інструментом в психотерапії. Окремою темою є роль автобіографічної пам'яті в створенні та підтриманні ідентичності людини – вона преломлює буття людини в різноманітні форми ідентичності, визначає часовий аспект існування особистості тощо [6].

Отже зараз вже зібраний теоретичний та емпіричний матеріал, який розкриває структуру, механізми функціонування, різноманітні феномени автобіографічної пам'яті (Нуркова, Бернштейн, Лофтус, Конвей, Рубін [5] та ін.), її зв'язок з іншими видами пам'яті (Кузнецов [3]), досвідом людини (Лактіонов [4]). Однак багато питань, пов'язаних з АП, все ще залишаються актуальними для досліджень, в тому числі її індивідуальні особливості.

Емоційний компонент є однією (можливо, навіть очевидною) з характеристик будь-яких автобіографічних спогадів. Про зв'язок пам'яті та емоцій людини психологи говорили ще з кінця ХІХ ст. Близько 30 років тому Б.І. Додоновим проводилось дослідження щодо виявлення емоційної спрямованості у розповідях людей, але воно не мало на меті вивчення саме автобіографічного компоненту [1, с.110-148]. Нами було поставлено питання про зв'язок особливостей АП з емоційною спрямованістю людини, що і обумовлює новизну даного дослідження.

Актуальність дослідження полягає у тому, що воно може полегшити розуміння змісту АП конкретної людини, емоційного включення у власні спогади та розуміння мети звернення до

власної АП, що може бути корисним як для теоретичної розробки індивідуально - типологічних особливостей АП, так і для практичної роботи з людьми у сфері охорони здоров'я, психотерапії.

Об'єкт дослідження – автобіографічна пам'ять.

Предмет дослідження – зв'язок автобіографічної пам'яті з емоційною спрямованістю.

Мета дослідження – вивчення особливостей автобіографічної пам'яті та їх взаємозв'язку з емоційною спрямованістю особистості.

У даному дослідженні використовувалися наступні методики: Методика відтворення та інтерпретації подій власного життя; опитувальник «Функції автобіографічної пам'яті» К.Н. Василевської; КТВ О.М. Еткінда, Є.Ф. Бажина; методика вивчення загальної емоційної спрямованості особистості Б.І.Додонова; методи математичної статистики.

У дослідженні брали участь 100 чоловіків та жінок молодого та зрілого віку: 25 жінок молодого віку (віком від 19 до 26 років); 25 чоловіків молодого віку (18-25 років); 25 жінок зрілого віку (38-50 років); 25 чоловіків зрілого віку (38-50 років).

Обговорення результатів

В результаті якісного аналізу відтворених досліджуваними спогадів, були виділені наступні групи спогадів.

За видами відтворення спогади були розподілені на такі групи:

- 1 - вказання події (відтворення факту самої події, без будь-якого її опису);
- 2 - вказання події з аргументацією (відтворення факту події та аргументація причин звернення події чи важливості даної події для досліджуваного);
- 3 - подія-спогад – відтворення в описі своїх емоцій, переживань, вражень та думок на момент здійснення події, опис подробиць та характеристик події;
- 4 - міркування (відтворення своїх думок без вказання чіткої події);
- 5 - подія – стимул (відтворення події та вказання на її стимулюючу дію на подальше життя).

За темами, про які йшлося у спогадах, спогади були згруповані у 9 блоків:

- Батьківська родина – теми народження братів/сестер/ небіжів; шлюб братів/сестер; переїзд родини в інший дім/місто; смерть родичів; автокатастрофа (із членами сім'ї).
- Власна родина. Теми: власний шлюб; зміна прізвища; народження дитини; розірвання шлюбу; тема житла; шлюб дитини.
- Особисте життя. Теми: власне народження; закоханість/ перше побачення; перший сексуальний досвід; самостійність/свобода; змінення релігійних переконань; здоров'я; хвороба.
- Прагнення та досягнення. Теми: самоствердження; досягнення; власна перевершеність; життєве призначення.
- Навчання. Теми: вступ/закінчення школи; вступ/закінчення ВНЗ; навчання вождінню; навчання у спортивній школі.
- Робота. Теми: вступ на роботу; перша зарплатня; звільнення.
- Армія.
- Суспільно – політичне життя (політичні події).
- Теми вільного часу: подорож; спілкування з іншими; покупки; спорт; свята; пригоди; відпочинок.

Окремими темами були виділені: тема смерті та тема народження.

1) Аналізуючи отримані дані за всіма групами досліджуваних, можна сказати, що найбільш поширеним видом відтворення спогадів є згадування подій з аргументацією. Такі спогади є більш характерними для жінок, аніж для чоловіків. Найменш поширеним для всіх груп досліджуваних є згадування подій – стимулів та відтворення міркувань за обраною темою.

Основними темами, про які йшлося у спогадах, є теми родини (власної та батьківської), особистого життя, навчання та проведення вільного часу. Спогади жінок частіше пов'язані з темами власної родини та навчання, а чоловіків - з темами власної родини та особистого життя. Для людей зрілого віку тема власної родини є найбільш поширеною та зустрічається значущо частіше, ніж у молоді ($p < 0,01$ за * критерієм Фішера). У людей молодого віку майже однаково часті теми особистого життя та навчання. Це можна пов'язати з тим, що люди, перш за все, відтворюють події, яким приділяється більше часу та уваги у тому чи іншому віці (міжособистісне спілкування та учбово-професійна діяльність є провідною у молодому віці, а родина є предметом найбільших турбот і середовищем життя людини зрілого віку).

Щодо емоційної оцінки, то події власного життя оцінюються досліджуваними переважно позитивно або нейтрально. Частіше позитивний окрас мають події, відтворені дівчатами; у юнаків, жінок та чоловіків переважає нейтральний окрас. В цілому, люди зрілого віку не схильні вживати яскраві, емоційно забарвлені слова та вирази при відтворенні подій власного життя. Люди молодого віку описують події власного життя позитивно та нейтрально.

2) За результатами визначення функцій АП (комунікативна функція - використовуються звернення до минулого задля встановлення соціальних контактів; саморегуляційна - звернення до минулого задля регуляції своєї поведінки та стану; прагматична – звернення до досвіду

минулого задля використання його у теперішньому; поліфункціональність АП – відображення суб'єктивної значущості звернення до власних автобіографічних спогадів; зрілість АП) можна сказати, що майже всі функції АП у всіх групах досліджуваних знаходяться на середньому рівні. Але за функціями АП між групами досліджуваних виявлені значущі відмінності. Так, комунікативна функція є значущо менш вираженою у групі чоловіків молодого віку, у порівнянні з дівчатами та жінками зрілого віку ($u=210,5$ та $u=163,5$ відповідно; $p<0,05$ за U критерієм Манна-Уїтні (надалі підрахунок значущості визначався саме за цим критерієм), а також менш вираженою у чоловіків різного віку, ніж у жінок ($u=937,5$, $p<0,05$). Саморегуляційна функція менш виражена у молоді, у порівнянні з людьми зрілого віку ($u=641$, $p<0,01$). Цікавою є значущість відмінностей за зрілістю АП: більш виражена зрілість АП у молоді, у порівнянні з людьми зрілого віку. Найбільша кількість показників значущості спостерігається у такої функції АП як поліфункціональність. Значущо більші показники у жінок молодого віку, ніж у жінок зрілого віку та чоловіків молодого віку ($u=161,5$ та $u=139,5$ відповідно, $p<0,01$). У групі жінок різного віку поліфункціональність АП значущо вища, ніж в групі чоловіків ($u=972$, $p<0,05$).

3) У процедурі дослідження досліджуваним пропонувалося прорангувати за значущістю для себе відтворені ними події. Отримані ранги інтерпретувалися як деклароване відношення до подій власного життя. Також досліджувані виконували підбір кольору до відтворених подій (другий етап за КТВ, першим етапом було розкладання досліджуваним 8 кольорів за приємністю для себе), таким чином були отримані ранги подій за КТВ, які інтерпретувалися як реальне відношення. Різниця між реальним та декларованим відношенням визначалася як показник конфліктного відношення до подій життя.

Аналізуючи отримані дані, можна сказати, що в усіх групах досліджуваних домінує реальне позитивне відношення до подій власного життя (78-90,5% досліджуваних). Також визначалися усереднені дані конфліктності у всій вибірці за окремими подіями (були визначені події, що найчастіше зустрічалися у відтворенні досліджуваних - «Вступ до ВНЗ»; та характерні події - «Шлюб», «Народження власних дітей» та «Смерть»). За отриманими результатами можна відмітити, що найменші показники конфліктності спостерігаються щодо події «Народження власних дітей» (1,07; максимальний показник конфліктності – «7»; з них «0»-«3» – зона позитивного відношення), тобто люди не маскують своє реальне відношення до появи власних дітей. Трохи більша конфліктність спостерігається за подією «вступ до ВНЗ» (1,33)- ставлення та демонстрація свого відношення до цієї події у людей менш гармонійна. Досить великі показники конфліктності до події «Шлюб» (1,89), тобто можна говорити про те, що власне відношення до цієї події, її значення у житті та декларування її для інших людей досить часто мають розбіжності. Найбільша конфліктність спостерігається до події «Смерть» (4,64). Трагічність цієї події поєднується з важливістю її на життєвому шляху людини, і тому може спостерігатися конфліктне відношення до неї.

4) Аналіз отриманих даних за методикою вивчення загальної емоційної спрямованості особистості Б.І.Додонова показав, що у всіх групах досліджуваних найбільш вираженою є практична емоційна спрямованість - високий її рівень спостерігається, в середньому, більш як у 70-80% випадків. У жінок (молодого та зрілого віку) виражені комунікативна, романтична та естетична спрямованості. У чоловіків на високому рівні знаходиться також гностична емоційна спрямованість. Виявлена значущість відмінностей у більших показниках за комунікативною та естетичною емоційною спрямованістю у жінок у порівнянні з чоловіками, ($U=888$, $p<0,01$ та $U=982,5$, $p<0,05$ відповідно) та значущо менших показниках за практичною та гностичною спрямованостями ($U=985$ та $U=951,5$ відповідно, $p<0,05$). Це свідчить про те, що жінки більш схильні до задоволення у спілкуванні з іншими, спостеріганні творів мистецтва, відчутті краси та гармонії, ніж чоловіки. Чоловіки прагнуть емоційного насичення у справах, роботі, подоланні труднощів та відкриття нових шляхів, у прагненні до істини, знаходженні правильних рішень в когнітивних, інтелектуальних проблемах.

У людей молодого віку переважає практична та романтична спрямованості, а у людей зрілого віку - практична та естетична; на високому рівні також знаходяться альтруїстична, комунікативна, романтична та гностична емоційні спрямованості. Між групами молоді та людей зрілого віку за естетичною ($U=775$, $p<0,01$; менше виражена у молоді) і пугнічною ($U=951$, $p<0,05$; більше виражена у молоді) емоційною спрямованостями спостерігаються значущі відмінності. Тож можна припустити, що у зрілому віці для людей характерне отримання емоційного задоволення від цілої низки емоцій різного типу, у той час, як в молодому віці переважають практичні та романтичні емоції (це може визначатися саме віком досліджуваних – становлення в учбово-професійній діяльності та у інтимних, романтичних відносинах між людьми у молодому віці).

5) Між функціями автобіографічної пам'яті та емоційної спрямованості особистості було виявлено декілька значущих зв'язків. Так, у жінок молодого віку виявлений зв'язок поліфункціональності з альтруїстичною, романтичною, естетичною та практичною

спрямованостями ($r = ,399$, $r = ,397$, $r = ,486$, та $r = ,501$ відповідно, $p < 0,05$). Тут і надалі використовувався метод рангової кореляції (r) Спірмена). Як відмічає К.Н. Василевська, у молодому віці у людини ще не встановлена єдина стратегія роботи з власною автобіографічною пам'яттю, та вона експериментує з доступним функціональним репертуаром [2, с. 109], а саме схильна використовувати різні стратегії звернення та роботи з власними автобіографічними спогадами. Поліфункціональність АП також пов'язана з гностичною та гедонічною спрямованістю у жінок та чоловіків зрілого віку відповідно.

Комунікативна функція АП пов'язана з такими емоційними спрямованостями як глорична (у юнаків, $p < 0,01$), гедонічна (у юнаків, $p < 0,05$) та праксична (у чоловіків, $p < 0,05$). Тобто прагнення до самоствердження, шани, успіхів та до тілесних задовольень у юнаків пов'язане зі зверненням до власної АП з метою налагодження міжособистісних контактів. У чоловіків такий тип звернення до АП пов'язаний із прагненням до задоволення у роботі, її успіхах.

Саморегуляційна функція АП виявила багато зв'язків з емоційною спрямованістю, а саме: з комунікативною, глоричною, праксичною, гностичною та естетичною (відповідно: $r = ,416$ та $r = ,475$, $p < 0,05$, $r = ,539$, $r = ,592$ та $r = ,546$, $p < 0,01$) у чоловіків зрілого віку. У дівчат також виявлений зв'язок ($r = ,448$, $p < 0,05$) з праксичною спрямованістю. Таким чином, звернення до АП з метою регуляції своєї поведінки та свого стану пов'язано з прагненням до емоційного задоволення у спілкуванні з іншими людьми, у роботі та когнітивній гармонії, а також у насолоді мистецтвом і красою.

У чоловіків зрілого віку прагматична функція АП пов'язана з комунікативною, глоричною, пугнічною та гедонічною спрямованостями ($r = ,426$, $r = ,406$, $r = ,432$ та $r = ,407$ відповідно, $p < 0,05$). Тобто звернення до автобіографічних спогадів з метою перенесення минулого досвіду в актуальну ситуацію у чоловіків зрілого віку пов'язане з емоційним задоволенням від спілкування, самоствердження та шани, задоволення тілесних бажань та подолання небезпеки, ризику. В групі юнаків спостерігається зв'язок з глоричною та акизитивною спрямованістю.

6) Був проведений аналіз домінуючої емоційної спрямованості у всіх групах (враховувалися високі показники за всіма емоційними спрямованостями в кожній з груп досліджуваних) та домінуючих тем автобіографічних спогадів. Так, можна сказати, що жінки та чоловіки зрілого віку, незалежно від емоційної спрямованості, згадують події, пов'язані зі своєю родиною. У жінок та чоловіків молодого віку ситуація дещо інша. У дівчат, незалежно від емоційної спрямованості, найбільш поширеною темою спогадів є навчання та вільний час. Це можна пояснити тим, що ці проблеми є найбільш актуальними на даний момент (усі досліджувані – студенти, віком до 25 років). У юнаків, крім тем навчання та вільного часу, також простежується тема особистого життя. Можна припустити, що у дівчат ця тема є більш контрольованою (тому вона не часто з'являється у спогадах), а у юнаків вона є предметом демонстрації, можливо, гордості, перед іншими.

Висновки

1. В АП людини відтворюються різноманітні події життя. Найчастішим видом відтворення спогадів в усіх групах досліджуваних є згадування подій з аргументацією. Найбільш поширеними є тема родини (власної та батьківської), особистого життя, навчання та проведення вільного часу. У людей зрілого віку, у порівнянні з молоддю, частіше зустрічаються теми народження та смерті. Вони також частіше згадують події давнього минулого. Всі досліджувані частіше описують події власного життя позитивно або нейтрально.

2. Основні функції АП – комунікативна, прагматична, саморегуляційна – знаходяться на середньому рівні та досить активно використовуються в усіх групах досліджуваних. Комунікативна функція (звернення до минулого задля встановлення соціальних контактів) більш притаманна жінкам та людям зрілого віку. Саморегуляційна функція (звернення до минулого задля регуляції своєї поведінки та стану) частіше використовується молоддю, ніж людьми зрілого віку. Поліфункціональність АП (важливість звернення до своїх автобіографічних спогадів) більш виражена у жінок, особливо молодого віку.

3. В усіх групах досліджуваних домінує позитивне реальне відношення до подій власного життя (за КТВ). У людей молодого віку значущо вищі показники конфліктності, тобто різниці між декларованим та реальним відношенням, ніж у людей зрілого віку. Найменш конфліктною для всіх досліджуваних є подія «Народження власних дітей»; досить великі показники конфліктності спостерігаються до події «Шлюб»; найбільша конфліктність спостерігається у події «Смерть».

4. У всіх групах досліджуваних найбільш вираженою є праксична емоційна спрямованість. У жінок і молодого, і зрілого віку виражена комунікативна, романтична та естетична спрямованість. У чоловіків на високому рівні знаходиться також гностична спрямованість. У зрілому віці для людей характерне отримання емоційного задоволення від цілої низки емоцій різного типу – праксичних, естетичних, також альтруїстичних, комунікативних, романтичних, гностичних, у той час, коли в молодому віці переважають праксичні та романтичні емоції.

5. Був виявлений зв'язок між емоційною спрямованістю особистості та функціями АП. Люди молодого віку з альтруїстичною, романтичною, естетичною, праксичною емоційною спрямованістю та люди зрілого віку з гностичною, гедонічною спрямованістю характеризуються високою поліфункціональністю АП, тобто схильні використовувати різні стратегії звернення до неї. Комунікативна, глорична, праксична, гностична та естетична спрямованості пов'язані з саморегуляційною функцією АП. У чоловіків зрілого віку комунікативна, глорична, гедонічна та пугнічна спрямованості пов'язані з прагматичною функцією АП; у дівчат - зворотньо із задоволенням від ризику та подоланням небезпеки. Глорична, гедонічна, праксична спрямованість у чоловіків пов'язана з комунікативною функцією АП. В жодній групі досліджуваних не було виявлено взаємозв'язку між емоційною спрямованістю та зрілістю АП.

6. Таким чином, були виявлені окремі зв'язки між характеристиками спогадів, домінуючими функціями АП та емоційною спрямованістю особистості у різних групах досліджуваних, але єдиного компонента, який визначає зміни цих характеристик, виявлено не було.

Література:

1. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978 – 272 с.
2. Василевская К.Н. Индивидуально – типологические особенности автобиографической памяти: Автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2008
3. Кузнецов М.А. Эмоциональная память: [Монография].- Харьков: Крок, 2005. – 568 ср., 42 ил.
4. Лактионов А.Н. Память как атрибут индивидуальности // Вестн. Харьк. Ун-та. 1989. №337. Психология личности и познавательных процессов. С. 19-22
5. Нуркова, В.В. Общая психология. Память: в 7 т. //Под ред. Б.С. Братуся. Т.3 - М.: Академия, 2006. – 318 с.
6. Нуркова, В.В. Роль автобиографической памяти в структуре идентичности личности / В.В. Нуркова // Мир психологии. - 2004. - №2.

Надійшла до редакції 22.01.2010

Взаємозв'язок базових переконань особистості з відтворенням подій історичного минулого

Іванова О.Ф., Шапошник Д.О.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У даному дослідженні поставлена проблема взаємозв'язку базових переконань особистості з відтворенням подій історичного минулого у людей різного віку. Її актуальність обумовлена зацікавленістю у вивченні пам'яті про події історичного минулого у теперішній час, що характеризується зміною традиційного ставлення до подій минулого. Подається опис особливостей базових переконань, складових авторитаризму та їхнього взаємозв'язку з відношенням до подій історичного минулого у молоді та людей зрілого віку. Виявлені феномени індивідуальної свідомості, пов'язані з оцінкою подій минулого.

Ключові слова: пам'ять, події історичного минулого, базові переконання, авторитаризм.

В данном исследовании поставлена проблема взаимосвязи базовых убеждений личности с воспроизведением событий исторического прошлого у людей разного возраста. Ее актуальность обусловлена заинтересованностью в изучении памяти о событиях исторического прошлого в настоящее время, характеризующееся изменением традиционного отношения к событиям прошлого. Представлено описание особенностей базовых убеждений, составляющих авторитаризма и их взаимосвязи с отношением к событиям исторического прошлого у молодежи и людей зрелого возраста. Выявлены феномены индивидуального сознания, связанные с оценкой событий исторического прошлого.

Ключевые слова: память, события исторического прошлого, базовые убеждения, авторитаризм.

This study deals with a problem of interrelation between personal basic beliefs and recollection of the past historic events. Its relevance is due interest in learning in memory of historical events of the past in the present, characterized by changing the traditional attitude to the events of the past. Basic features of beliefs, authoritarianism and their interrelation with past events in youth and adults are described in the article. The phenomena of individual consciousness connected with the assessment of past events are revealed.

Keywords: memory, historical events of the past, basic beliefs, authoritarianism.

У вивченні пам'яті про події історичного минулого, дослідженням якої з кінця ХХ ст. займаються не тільки історики, але й соціологи, філософи, психологи, і нині спостерігається чимала зацікавленість. В останні 20-25 років майже всі країни, різні соціальні, етнічні та сімейні групи пережили глибокі зміни традиційного ставлення до минулого. Питання про вплив психологічних характеристик особистості на формування пам'яті про історичне минуле, про зміст спогадів про історичне минуле у людей різних поколінь, про ставлення сучасної особистості до історичної спадщини та її розуміння залишаються практично невисвітленими, що й обумовлює новизну й актуальність означеної теми.

Історичні спогади необхідні людині для забезпечення культурної, соціальної та історичної віднесеності особистості; формування почуття приналежності до конкретної соціальної групи; розуміння особистістю себе як частини аксіологічно значущого цілого (етносу, народу, держави); реалізації та планування індивідуального життя у контексті конкретних історичних умов та подій; надання історичного сенсу власному існуванню; передачі історичного досвіду наступним поколінням; переживання себе як активного творця сучасності [3]. Пам'ять про події історичного минулого є семантичною пам'яттю; вона зберігається в різних формах, в тому числі і в індивідуальній пам'яті особистості. В даному дослідженні ми виходимо із уявлень про особистісну детермінованість пам'яті, її селективність залежно від мотиваційно - смислових настанов особистості за допомогою механізму фільтра, що був введений Г.К.Середою [5, с. 17-25].

В якості характеристик особистості, що можуть впливати на пам'ять про історичне минуле, були узяті авторитарність (Т. Адорно) та базові переконання особистості (Р. Янов-Бульман). З точки зору їх дослідників, вони є досить стійкими особистісними характеристиками. Базові переконання є основою здорового почуття безпеки людиною та складають ядро суб'єктивного світу особистості [4, с. 66-71]. Характеристики авторитарної особистості представляє собою складне утворення [1, с. 75-80] і вони, як можна припустити, можуть бути притаманними людям з посттоталітарних країн.

Об'єктом дослідження виступила пам'ять особистості, предметом – взаємозв'язок пам'яті про події історичного минулого з базовими переконаннями особистості. Мета дослідження полягає в вивченні особливостей взаємозв'язку пам'яті про події історичного минулого з базовими переконаннями особистості у людей різного віку. Відповідно до мети дослідження були виділені наступні завдання: 1) установити показники базових переконань особистості; 2) виявити показники авторитаризму; 3) дослідити спогади про основні події світової історії та історії власної країни; 4) установити взаємозв'язок між базовими переконаннями, показниками авторитаризму та особливостями відношення до подій історичного минулого у досліджуваних групах; 5) порівняти отримані дані у чоловіків та жінок.

В дослідженні були використані методи спостереження; методика вивчення базових переконань особистості (Р. Янов - Бульман); методика вивчення авторитаризму (Т.Адорно, Е. Френкель-Брунsvик, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); відтворення спогадів про події історичного минулого (за процедурою проведення дослідження респондентам спочатку пропонувалося згадати, написати та оцінити 3 головних, на їхню думку, події світової історії, а потім події з історії власної країни); кольоровий тест відносин (О.М. Еткінд, Є.Ф. Бажин); методи математичної обробки даних: U-критерій Мана-Уїтні, кореляційний аналіз Спірмена, контент-аналіз.

У якості досліджуваних виступила молодь (18 - 25 років) - 25 юнаків та 25 дівчат - студенти різних факультетів (окрім історичного) ХНУ імені В.Н. Каразіна та люди середнього віку (35 - 45 років) - 25 чоловіків та 25 жінок. Емпіричне дослідження було проведено у період з 10 березня 2010 р. по 15 квітня 2010 р. у м. Харкові.

Розглянемо показники базових переконань у групах досліджуваних. У жінок показники за загальною доброзичливістю світу (80%) є вищими у порівнянні з дівчатами (70%), юнаками (65%) та чоловіками (67%). Також у жінок переважають показники за переконаннями в осмисленості світу (67%) порівняно з дівчатами (60%), юнаками (62%) та чоловіками (62%). Показники цінності власного «Я» є практично однаковими у всій вибірці.

Середні показники трьох базових переконань особистості у дівчат, юнаків, жінок та чоловіків є вищими за середні. Це свідчить про загальну психічну стабільність досліджуваних, оптимістичне відношення до навколишнього світу, людей, власної особистості. Показники загальної доброзичливості світу значуще вищі у дорослих у порівнянні з молоддю ($u=929$, $p<,05$ за U-критерієм Мана-Уїтні. [Далі коефіцієнти надаються за вказаним критерієм.] Можливо, це пов'язано з віковими аспектами: люди зрілого віку стають більш лояльними до світу, інших людей, відносин з ними, до самих себе. Показники переконань у доброті людей (841, $P<,01$), справедливості світу ($u=834$, $p<,01$), цінності власного «Я» ($u=969$, $p<,05$), загальній доброзичливості світу ($u=799$, $p<,01$) у жіночій половині вибірки є значуще вищими. У чоловіків значуще високий показник за шкалами здатність контролювати світ та самоконтроль у порівнянні з жінками, що може говорити про більшу впевненість чоловіків у власних силах, бажання все держати під своїм контролем або про психологічні компенсаторні механізми ($u=787$, $p<,01$).

Цікавий результат був одержаний щодо показників авторитаризму та його складових. Ступінь схильності до антидемократичної ідеології у всіх групах досліджуваних відповідає рівню вищому за середній, що може бути пов'язане з відсутністю досвіду життя у демократичній державі. Особлива різниця у показниках авторитаризму спостерігається між чоловічою половиною вибірки та жіночою. Загальний показник авторитаризму вищий у чоловіків (131 бал) та юнаків (130) у порівнянні з жінками (121) та дівчатами (120). Показники за шкалами консерватизму ($u=871$, $p<,01$), авторитарної агресії ($u=788$, $p<,01$), анти-інтрацепції ($u=897$, $p<,05$), проєктивності ($u=859$, $p<,01$), підвищеної уваги до сексуального життя ($u=806$, $p<,01$) та загального авторитаризму ($u=914$, $p<,05$) у чоловічій половині виявилися значуще вищими. Показники авторитарної агресії ($u=188$, $p<,01$) та збільшеної уваги до сексуального життя ($u=186$, $p<,01$) значуще вищі у юнаків у порівнянні з дівчатами. У чоловіків показник проєктивності є значуще вищим у порівнянні з юнаками ($u=221$, $p<,05$). Вірогідно, це пов'язано з тим, що чоловіки зрілого віку переживають вікову кризу, можуть відчувати незадоволення від нереалізованих мрій та отриманого негативного досвіду.

Від досліджуваних були одержані спогади з сучасної історії та історії власної країни і їх емоційна оцінка. Усього було зібрано 565 відповідей, з них 284 були кваліфіковані досліджуваними як події світової історії, 281 - як події з історії власної країни. Спогади про події історичного минулого були досить різноманітними, особливо у юнаків. Найбільш часто відтворюваними подіями світової історії у всій вибірці виступили: Помаранчева революція (13% відповідей), Друга Світова (Велика Вітчизняна) війна (11%), розпад СРСР (9%), вибори Президента - 2010 (9%), теракт 11 вересня 2001 р. (6%), Жовтнева революція (4%). Так, до подій світової історії були віднесені події з історії різних країн і власне української історії (21%). За часом вони належать до ХХ (переважно, до другої половини) і до ХХІ століття. Спогади про події історії власної країни локалізуються переважно в Україні ХХІ століття. Це Помаранчева революція, проголошення незалежності України, вибори президента - 2010, розпад СРСР, Друга Світова війна, Велика Вітчизняна війна, підготовка України до Євро-2012.

Помаранчева революція є найчастіше відтворюваною подією у спогадах і про події світової історії, і власної країни. Події історичного минулого були розглянуті за наступними параметрами: простір історії (локалізація історичних подій), часова глибина, зміст історичної події [2, с. 80]. Події як світової історії, так і історії власної країни переважно локалізуються в Україні ХХІ століття. Виключенням є група чоловіків, які частіше згадували події, локалізовані у Радянському Союзі.

Відтворені події історичного минулого можна віднести до наступних груп: зміни на державному рівні, революції, війни, національні трагедії, техногенні та природні катастрофи,

соціально – культурні події, науковий прогрес. За змістом з подій світової історії найбільш часто відтворюються зміни на державному рівні (30%), війни (17%) та революції (15%); серед подій з історії власної країни - також зміни на державному рівні (45%), революції (20%) та соціально – культурні події (14%). Таким чином, незалежно від того, йдеться про події історії власної країни, чи світової історії, частіше за всіх згадуються зміни на державному рівні та революції. Жіночій половині вибірки більш притаманно згадування революцій, чоловічій – подій, пов'язаних з науковим прогресом.

У жіночій половині є тенденція до конфліктного оцінювання подій історичного минулого (різниця між декларованим та реальним) у порівнянні з чоловічою за кольоровим тестом відношень ($u=912$, $p<,05$). Відношення до подій історичного минулого за КТВ демонструє, що усі групи досліджуваних, окрім чоловіків, оцінюють відтворені ними події позитивно. Самостійно чоловіки дали також більш негативні оцінки на події історичного минулого, тобто це свідчить про відсутність виразного конфлікту по відношенню до подій. У чоловіків маємо значуще вищий показник конфліктності відношення до Помаранчевої революції ($u=182$, $p<,01$) та до ВВВ ($u=152$, $p<,01$) у порівнянні з іншими групами. У жінок - до Розпаду СРСР ($u=121$, $p<,01$) у порівнянні з чоловіками. У юнаків - до Виборів Президента України – 2010 ($u=201$, $p<,05$) та до Проголошення Незалежності України ($u=185$, $p<,01$) у порівнянні з чоловіками.

Нами були одержані кореляції показників конфліктного відношення до історичних подій з базовими переконаннями та складовими авторитаризму. У всій вибірці був виявлений позитивний кореляційний зв'язок між показником конфліктності та переконаннями у справедливості світу ($r=,275$, $p<,01$) та випадковості ($r=,239$, $p<,05$). У людей молодого віку показник конфліктності відношення до подій історичного минулого позитивно корелює з «комплексом влади» ($r=,329$, $p<,05$); у людей зрілого віку – з переконаннями у загальній доброзичливості світу ($r=,283$, $p<,05$).

Розглянемо показники кореляцій між базовими переконаннями та авторитаризмом у молоді. Існує негативний кореляційний зв'язок між авторитаризмом та переконаннями у доброті людей ($r=-,316$, $p<,05$). Переконання у випадковості позитивно корелюють зі шкалами консерватизму ($r=,283$, $p<,05$), авторитарною агресією ($r=,322$, $p<,05$), деструктивністю ($r=,432$, $p<,01$), загальним авторитаризмом ($r=,337$, $p<,05$). Щодо групи дівчат, спостерігається негативна кореляція між шкалами доброти та заобонності, стереотипії ($r=-,401$, $p<,05$) й «комплексом влади» ($r=-,474$, $p<,05$). Це свідчить про те, що така особистісна характеристика як доброта не співіснує з ригідністю мислення, екстернальністю, перебільшенням значущості власної сили. Випадковість позитивно корелює з деструктивністю та цинізмом ($r=,443$, $p<,05$), що говорить про позитивний взаємозв'язок між загальною ворожбою до людської природи та відсутністю осмисленості, рефлексивності. Розглянемо показники кореляцій між базовими переконаннями та складовими авторитаризму у групі юнаків. У групі юнаків кореляцій між авторитаризмом та базовими переконаннями значно більше, ніж у дівчат, що свідчить про тісний взаємозв'язок цих психологічних характеристик. До того ж, несподівано, що у юнаків усі кореляції переконань та авторитаризму виявилися позитивними. Це може бути явищем «юнацького максималізму», бажанням бути соціально успішним, мужнім. Так, консерватизм позитивно корелює з переконаннями доброзичливості світу та доброти людей ($r=,542$, $p<,01$). Показники справедливості світу корелюють з «комплексом влади» ($r=,459$, $p<,05$), що може зумовлювати не адаптивну категоричність щодо явищ, світу, відносин. Також загальний показник авторитаризму корелює з переконаннями відносно справедливості світу ($r=,421$, $p<,05$). Показники «комплексу влади» корелюють з переконаннями у цінності власного «Я» ($r=,426$, $p<,05$) (тут вірогідна компенсація низької самооцінки демонструванням фізичної сили та сили характеру). Переконання стосовно осмисленості світу корелює з підвищеною увагою до сексуального життя, що, можливо, пов'язано зі схильністю юнаків ретельно спостерігати за сексуальною сферою, сексуальною меншістю ($r=,473$, $p<,05$).

У людей зрілого віку, як і у молоді, авторитаризм негативно корелює з переконаннями у доброті людей ($r=-,380$, $p<,01$). Також авторитаризм (консерватизм ($r=-,362$, $p<,01$) та авторитарне підкорення ($r=-,331$, $p<,05$) у даній групі негативно корелює з переконаннями у цінності власного «Я». Виявлена позитивна кореляція між загальним авторитаризмом та здатністю контролювати світ у чоловічій половині вибірки ($r=,419$, $p<,05$).

Щодо кореляцій між відтворюваними подіями історичного минулого, базовими переконаннями та авторитаризмом було виявлено, що у людей зрілого віку позитивне відношення до Помаранчевої революції позитивно корелює з переконанням у загальній доброзичливості світу ($r=,401$, $p<,05$), позитивне відношення до виборів президента – 2010 – з консерватизмом ($r=,511$, $p<,05$). У людей молодого віку позитивне відношення до проголошення незалежності України негативно корелює з переконаннями у випадковості ($r=-,404$, $p<,05$).

Порівняння отриманих даних між чоловіками та жінками показало, що у дівчат та жінок спостерігаються негативні кореляційні зв'язки між авторитаризмом та загальною доброзичливістю світу ($r=-,304$, $p<,05$), цінністю власного «Я» ($r=-,301$, $p<,05$). Вірогідно, вони у більшій мірі,

ніж чоловіки, схильні знецінювати власне «Я» при проявах авторитарності. У юнаків та чоловіків переконання у здатності контролювати світ позитивно корелює з авторитаризмом ($r=,429$, $p<,01$) і «комплексом влади» ($r=,321$, $p<,05$). У жіночій половині вибірки, чим більш позитивно та значуще оцінюються вибори президента України-2010, тим менш виразними є переконання у цінності власного «Я» ($r=-,405$, $p<,05$). У чоловічій половині, чим більш позитивно оцінюється ця подія, тим більш виразними є переконання у загальній доброзичливості світу ($r=,743$, $p<,01$) та менш виразними переконання у деструктивності та цинізмі ($r=-,470$, $p<,05$). Таким чином, між базовими переконаннями, складовими авторитаризму та відношенням до подій історичного минулого був виявлений певний взаємозв'язок.

Проведене дослідження дало можливість зробити наступні висновки:

1. Показники трьох базових переконань особистості у всій вибірці є вищими за середні. Між досліджуваними групами були виявлені деякі відмінності на рівні значущості. Так, показники переконання у загальній доброзичливості світу значуще вищі у дорослих. Показники за шкалами цінність власного «Я», загальна доброзичливість світу значуще вищі у жіночій половині вибірки. У чоловіків переважає відношення до здатності контролювати світ, самоконтролю. Переконання жінок у порівнянні з дівчатами мають більш високі показники за шкалами справедливості світу, загальна доброзичливість світу та осмисленість світу.

2. Ступінь схильності до прояву авторитарної поведінки у всіх групах досліджуваних відповідає рівню вищому за середній. Показники за шкалами консерватизму, авторитарної агресії, анти-інтрацепції, проєктивності, підвищеної уваги до сексуального життя та загального авторитаризму у юнаків та чоловіків виявилися значуще вищими порівняно з дівчатами та жінками. Показник авторитарної агресії є значуще вищим у юнаків у порівнянні з дівчатами. У чоловіків показник проєктивності є значуще вищим у порівнянні з юнаками.

3. У пам'яті про події історичного минулого пам'ять про події світової історії злипається з подіями з історії власної країни, тобто України. Більшість відтворених подій належить до ХХІ століття. На відміну від усієї вибірки тільки у чоловіків спогади про події з історії власної країни локалізуються переважно у СРСР. Найчастіше відтворюваними подіями історії виявилися зміни на державному рівні, війни та революції. Щодо типу спогадів, то у жінок та дівчат переважають абстрактні розповіді, у чоловіків та юнаків – конкретні. Події світової історії були оцінені переважно негативно усіма групами досліджуваних, окрім дівчат. Події з історії України жінками та дівчатами були оцінені позитивно, а чоловіками та юнаками негативно. Помаранчева революція є найчастіше відтворюваною подією минулого та більш позитивно оцінюється жіночою половиною вибірки. Вибори президента України – 2010 р. - чоловічою. Розпад СРСР негативно оцінюється людьми зрілого віку. Показник важливості проголошення незалежності України є значуще вищим у жінок у порівнянні з дівчатами. При відтворенні подій світової історії війни та революції отримували негативні оцінки, зміни на державному рівні та науковий прогрес – позитивні. При відтворенні подій з історії України зміни на державному рівні отримували як негативні оцінки, так і позитивні.

4. Були виявлені кореляційні зв'язки між показниками авторитаризму та базовими переконаннями. У молоді та у людей зрілого віку негативні кореляційні зв'язки між авторитаризмом та загальною доброзичливістю світу. У молоді загальний авторитаризм позитивно корелює з переконаннями у випадковості. У дівчат переконання у доброті людей негативно корелює зі стереотипією та «комплексом влади». У юнаків кореляцій між авторитаризмом та базовими переконаннями значно більше, ніж у дівчат, і всі вони є позитивними. У групі людей зрілого віку авторитаризм негативно корелює з переконаннями у цінності власного «Я» та позитивно з переконанням у здатності контролювати світ. У жінок авторитарне підкорення негативно корелює з переконанням у цінності власного «Я». У чоловіків позитивний кореляційний зв'язок спостерігається між авторитарним підкоренням та переконаннями у справедливості світу та здатності контролювати його. Виявлена позитивна кореляція між загальним авторитаризмом та здатністю контролювати світ у чоловічій половині вибірки.

5. Щодо порівняння отриманих даних між чоловіками та жінками, то у дівчат та жінок спостерігаються негативні кореляційні зв'язки між авторитаризмом та загальною доброзичливістю світу, цінністю власного «Я». У юнаків та чоловіків переконання у здатності контролювати світ позитивно корелюють з авторитаризмом, «комплексом влади». У жіночій половині вибірки, чим більш позитивно та більш значуще оцінюються вибори президента України-2010, тим менш виразними є переконання у цінності власного «Я». У чоловічій половині, чим більш позитивно оцінюються вибори президента України - 2010, тим більш виразними є переконання у загальній доброзичливості світу та менш виразними є переконання у деструктивності та цинізмі.

Перспектива досліджень даної проблематики полягає у більш докладному психологічному аналізі взаємозв'язку пам'яті про події історичного минулого з особистістю.

Література:

1. Адорно Теодор. Исследование авторитарной личности. Под общей редакцией д. филос. н. В.П. Култыгина. – М.: Серебряные нити, 2001. – с. 3 – 161.
2. Иванова Е.Ф. Историческая память: попытка экспериментального исследования// II Вестник Харьковского университета, серия «Психология». — 1998,— № 403.— с. 78-82.
3. Нуркова В.В., Бернштейн Д.М., Лофтус Э.Ф. Когнитивная психология. Эхо взрывов: сравнительный анализ воспоминаний москвичей о террористических актах 1999 г. (Москва) и 2001 г. (Нью-Йорк) // Психологический журнал 24(1). 2003. - с. - 67–74.
4. Психодиагностика толерантности личности. Под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
5. Серeda Г.К. Избранные психологические труды: Сборник / Сост. Е.Ф. Иванова, Е.В. Заика. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 352 с.

Надійшла до редакції 26.03.2010

Игра подростка как форма социализации и способ самоопределения в культуре

Казарова А.Н.

Харьковский торгово-экономический институт КНТЭУ

В статье рассматривается подростковая игра как психологическая особенность данного возраста и один из важнейших способов социализации и самоопределения в культуре. Актуальность определяется тем, что в современном социуме, по наблюдению многих исследователей, ролевая игра подростка переживает серьезный кризис. Развитие всех вариантов подростковой ролевой игры обусловливается творческой активностью взрослых, которые в процессе создания ими произведений культуры выявляют и осознают противоречивости развития социума, очерчивают пути их разрешения. Разрушительным для игрового творчества подростков оказывается отказ взрослых от создания произведений культуры, или их неспособность к созданию этих произведений.

Ключевые слова: социализация, игра подростка, игровая роль, социальная роль, самоопределение в культуре.

У статті розглядається підліткова гра як психологічна особливість даного віку та один з найважливіших засобів соціалізації і самовизначення у культурі. Актуальність визначається тим, що у сучасному соціумі, за спостереженням багатьох дослідників, рольова гра підлітка переживає серйозну кризу. Розвиток всіх варіантів підліткової рольової гри обумовлюється творчою активністю дорослих, які у процесі створення ними творів культури виявляють і усвідомлюють протиріччя розвитку соціуму, окреслюють шляхи їх вирішення. Руйнівною щодо ігрової творчості підлітків виявляється відмова дорослих від створення творів культури, або їх нездатність до створення таких творів.

Ключові слова: соціалізація, гра підлітка, ігрова роль, соціальна роль, самовизначення у культурі.

In the article a juvenile game as psychological feature of this age is examined and one of major methods of socialization and self-determination in a culture. Actuality is determined that in modern society, on the supervision of many researchers, the role game of teenager experiences a serious crisis. Development of all variants of juvenile role game is stipulated creative activity of adults which in the process of creation by them works of culture expose and realize contradiction of development of society, outline the ways of their permission. For playing creation of teenagers the refuse of grown man from creation works of culture, or their inability, appears destructive to creation of these works.

Key words: socialization, game of teenager, playing role, social role, self-determination in a culture.

Изучение игровых способов социализации подростков в современном социуме в их становлении и развитии раскрывает ряд психологических концепций (Я.Корчак, И.С.Кон, В.Т.Кудрявцев, С.Д.Максименко, Дж. Мид, Й.Хейзинга, Э.Эриксон).

В этом плане продуктивно представление о детстве как об историческом явлении, этапами формирования которого выступают дошкольное и школьное детство и, говоря языком Д.Б.Эльконина, «подростничество». Оно позволяет проследить переход от создания взрослыми в исторически исходных условиях возникновения социализации ролевых детских игр к игровому творчеству подростков. (Ф.Ариес, В.Вундт, А.В.Запорожец, В.Т.Кудрявцев, Ф.Шульц, Д.Б.Эльконин, Э.Эриксон).

Изначально ролевые игры обеспечивали безальтернативное принятие играющими передаваемых ими целей, ценностей, способов жизни общества, в котором они должны стать взрослыми. Современные подростки строят свое игровое творчество как испытание самих себя в качестве тех, кто способен принять и осуществить подобные цели, ценности, способы жизни. Но одновременно и «взрослые» цели, ценности, способы жизни испытываются играющими на их адекватность действительности (А.П.Гайдар, Ф.Долто, Л.А.Кассиль, Я.Корчак, Н.В.Сорока-Росинский, М.Твен, Л.Н.Толстой, Э.Эриксон).

По мнению ряда психологов, ролевая игра подростка воплощает неудачу играющего в идентификации им себя с противоречивыми и хаотичными представлениями современных взрослых и о самих себе, и о созданном ими обществе (Ф.Долто, Й. Хейзинга, Э.Эриксон). Иные психологи полагают, что проблемы самоидентификации у подростков и обращение их к ролевым играм возникают тогда, когда взрослые не создают необходимых условий для общественно-полезной деятельности подростков как ведущей деятельности этого возраста (В.В.Давыдов, Д.И.Фельдштейн, Д.Б.Эльконин). Третьи же рассматривают ролевые игры подростков как средство обнаружения и разрешения ими указанных трудностей самоидентификации в современном обществе (Л.И.Божович, А.П.Краковский, С.Д.Максименко, В.А.Роменец, Н.В.Сорока-Росинский).

Значимым, с нашей точки зрения, становится появление в XIX веке повествований, содержанием которых является рефлексия их авторов над своим подростковым игровым опытом как опытом социализации. Эти книги побуждают новые поколения подростков и к игровому творчеству, и к рефлексии над ним (А.П.Гайдар, Л.А.Кассиль, Я.Корчак, М.Твен, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов). Для психологов они явились источником понимания как ролевой игры подростков,

так и игры как таковой (Л.И.Божович, Л.С.Выготский, В.А.Роменец, Дж.Селли, Э.Эриксон).

Взрослые, рефлектирующие над своим подростковым игровым творчеством, создали игровые коллективы общие для них и подростков, ставшие классическими средствами социализации подростков в социокультурных кризисах XX века. Игровые роли в этих коллективах, созданные взрослыми и принятые подростками, получали в социуме статус социальных ролей, сохраняя в то же время свое игровое начало (Р.Баденпауэл, А.П.Гайдар, И.И.Иванов, П.И.Франко).

Ролевые и «неролевые» (Д.Б.Эльконин) игры создавались взрослыми для детей в условиях исторически заданного отстранения детей от совместного их со взрослыми участия в процессах труда. Эти игры формировали у детей и стремления включиться по мере их взросления в указанные процессы, и средства осуществления ими этого стремления, обеспечивая передачу взрослыми детям и безусловное принятие последними сложившихся целей, ценностей, способов жизни человеческого общества и человека в обществе.

В этой связи, важным для нас становится рассмотрение становления и развития системных связей между формированием в социуме таких его возрастных и социокультурных страт как дети и подростки, социализацией этих страт, формой и содержанием игр, в которых они участвуют.

Указанные системные связи исторически заданы развитием орудий труда, ведущим к отстранению детей от участия в совместном со взрослыми трудовом процессе. Созданная взрослыми детская ролевая игра формирует у играющих детей стремление включиться в указанный процесс по мере их взросления. Дети включаются в такую игру, действуя с созданными для нее взрослыми игровыми предметами - упрощенными орудиями труда. Взрослые скрыто наблюдают за деятельностью игровых коллективов детей и руководят ею, используя систему косвенных воздействий на каждого из играющих (В.Т.Кудрявцев, М.Мид, Сат-Ок, Ф.Шульц, Д.Б.Эльконин и др.).

Действия с оружием и снаряжением охотников и воинов лежат в основе ритуально-ролевых игр мальчиков, которыми руководят непосредственно участвующие в этих играх мужчины. Идентификация играющим себя с созданным обществом идеалом взрослого связана, прежде всего, с ролевыми играми. Процесс этот закрепляют «неролевые игры» и «состязания» - десакрализованные ритуалы, которые взрослые передают подрастающему поколению для его физической и психологической закалки. Ролевая сущность этих ритуалов редуцирована, но именно она определяет собой их игровой характер (М.Мид, Дж.Мид, Сат-Ок, О.М.Фрейденберг, Д.Б.Эльконин, Б.Д.Эльконин, Э.Эриксон).

С появлением школы подготовка подрастающего поколения к его будущему участию в трудовых процессах опирается на усвоение учениками школы созданных взрослыми знаковых моделей бытия мира и человека в мире. Развитие школьного образования формирует дошкольное и школьное детства, а затем и «подростничество» (М.И.Боришевский, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, И.С.Кон, С.Д.Максименко, Д.Б.Эльконин).

В этих условиях диалог детей и подростков со взрослыми и сверстниками о целях и ценностях жизни социума становится важным фактором их социализации (В.С.Библер, Ф.Долто, Я.Корчак). Таким диалогом становится игровое творчество подростков и отношение к нему взрослых.

В этом плане укажем на работы психологов, в которых именно создание ребенком игровой роли характеризует его игру как воплощение единства творчества человека и его свободы (Л.С.Выготский, С.Д.Максименко, Дж.Селли, Ф.Шиллер, Й.Хейзинга). В этом философском контексте раскрыт психологический механизм превращения ребенком в его игровой деятельности избранного им бытового предмета в игровой предмет как основание создания им и его игровой роли, и соответствующей этой роли игровой действительности (Ф.Ботендаик, Л.С.Выготский, Дж.Селли, Д.Б.Эльконин, Э.Эриксон). Создание ребенком игровой роли представляет собой совершенно иной процесс, чем принятие им созданной для него другими такой роли. (И.Е.Берлянд, В.Т.Кудрявцев, В.Ф.Литовский).

Вводя понятие «игровая роль», Дж.Селли показал, что ребенок создает ее, добываясь права на роль социальную. Он создает свои игровые роли как свои игровые Не-Я, открывая в их соотношении свое внеигровое Я в его устойчивости и стремлении к творчеству. С освоением процесса чтения ребенок усложняет свои игровые роли и соответствующую им игровую действительность, что и преобразует его игру в ролевую игре подростка (Л.И.Божович, Я.Корчак, Т.А.Маркова, Дж.Селли). Как показал Дж.Мид, в этом преобразовании играющий обнаруживает и принимает Другого как Обобщенного Другого.

Психологическая модель ролевой игры подростка определяется тем, что в основе ее лежит построение человеком своих отношений с произведениями культуры, в качестве их слушателя, зрителя, читателя. Интенции к построению таких отношений формируются уже в ролевой игре ребенка по мере воздействия на цели и способы ее осуществления ребенком рассказывания ему взрослыми сказок и чтения ему взрослыми книг детской литературы, в силу чего формируется исследованный А.В.Запорожцем механизм «сочувствования» ребенка герою этих произведений.

Умение подростка читать выступает основанием для рассмотренного М.М.Бахтиным процесса “вчувствования” подростка в бытие героя книги в качестве основания для построения исходного и простейшего уровня его ролевой игры. Формирование подростками игрового сообщества в качестве опоры для построения постоянно усложняющихся форм ролевой игры дает им возможность перейти от отождествления себя с создаваемыми ими героями игры к обнаружению и осмыслению в игре и через игру своей личностной неповторимости.

Появление кино- и телефильмов в качестве произведений культуры и своеобразие их восприятие подростком в качестве зрителя и слушателя создает психологически специфические способы осуществления подростком ролевой игры и себя в ролевой игре. Особое своеобразие в этом плане приобретает развитие ролевой игры подростка в опоре одновременно на восприятие подростком книги и кино- или телефильма, снятого по этой книге.

Проведенное нами исследование показало, что ролевая игра подростка в системе игровых средств социализации подрастающего поколения в условиях развития нашего общества оказывалась наиболее восприимчивой к развитию его социокультурных реалий. В этом плане показательным является как постепенное свертывание игрового творчества подростков в первой половине 90-х годов, полное разрушение этого творчества во второй половине 90-х и тенденции к восстановлению этого творчества, которые становятся устойчивыми в первое пятилетие XXI века.

Психологической основой создания подростками ролевой игры становится осуществление ими самоопределения по отношению к произведениям культуры, в которых социум формулирует и осознает цели, ценности и способы собственного существования и развития. Игра разворачивается подростком от уровня отождествления им себя самого с определенным героем произведения до уровня осознания им собственной нетождественности не только избранному герою, но и какому-либо другому человеку, включая парадоксальную нетождественность подростка самому себе. Первый из упомянутых уровней игры может осуществляться в форме индивидуальной ролевой игры, а последний только в форме коллективной ролевой игры.

Исходная зависимость играющих от творчества авторов книг и фильмов, на которую опирается игра, оборачивается в коллективной ролевой игре и через такую игру авторской независимостью играющих. Важнейшим для самоопределения становятся действия по созданию себя самих в качестве неких других по отношению самим себе людей – героев игры как героев коллективного произведения играющих. Такая игра оказывается в своем существовании и осуществлении настолько тесно связанной с социокультурными реалиями социума, что преимущественно становится фактором, который активно влияет на кардинальные изменения этих реалий.

Развитие всех вариантов подростковой ролевой игры обуславливается творческой активностью взрослых, которые в процессе создания ими произведений культуры выявляют и осознают противоречивости развития социума, очерчивают пути их разрешения. Разрушительной для игрового творчества подростков оказывается отказ взрослых от создания произведений культуры, или их неспособность к созданию этих произведений.

Кризис развития игрового творчества подростков в нашем обществе обусловлен тем, что теле- и кинопродукция презентовали подросткам уверенность взрослых граждан нашего общества в возможности реформировать это общество в опоре на заимствованные и будто бы беспроблемные образцы развития других социумов. Подростки были лишены возможности общения с произведениями культуры, которые бы воплощали в себе противоречивость развития социума в ходе его реформирования.

Попытки современных подростков возродить собственное игровое творчество, которое выявило наше исследование, свидетельствуют о поисках тех культурных достижений предшествующих этапов его развития, которые могли бы стать опорой в последующем реформировании общества. В информационное пространство общества возвращаются произведения, герои которых получают статус культурных героев, утверждающие традиционные для общества ценности.

Ролевая игра, таким образом, рассматривается нами как ключевой фактор эффективной социализации, включения подростка в социум, освоения им смыслов социальных ролей. В то же время ролевая игра поддерживает стремление подростка к творчеству, самоопределению в культуре, формированию личностной позиции. Кризис игрового творчества современных подростков может оказать серьезное негативное воздействие на социальные и культурные определения нашего общества.

Литература

1. Берлянд И.Е. Игра как феномен сознания. – Кемерово «АЛЕФ», 1992 – 96 с.
2. Библер В.С. Самостояние человека. – Кемерово, 1993. – 123 с.
3. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии, 1979, №2, С. 45 – 49.

4. Божович Л.И., Конникова Т.Е. Возрастной подход в работе пионерской организации – М.: Просвещение, 1969 – 96 с.
5. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростка – К., 1980 – 98 с.
6. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка // Вопр. Психол., №6, 1966 – С.62-76.
7. Выготский Л.С. Педология подростка (на правах рукописи) – М.-Л., 1931
8. Долто Ф. На стороне подростка – СПб.: «Петербург- XXI век» - 1997 – 279с.
9. Запорожец А.В. Некоторые психологические проблемы детской игры // Дошкольное воспитание, 1965, №10 – С. 72 – 79.
10. Краковский А.П. О подростках (Содержание возрастного, полового и типологического в личности младшего и старшего подростка) – М.: Педагогика, 1970 – 272 с.
11. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» - 2000. – 528с.
12. Роменец В.А. Психологія творчості – К.: Либідь, 2001 – 287 с.
13. Селли Дж. Очерки по психологии детства – М., 1909 – 449с.
14. Фельдштейн Д.И. Психологи взросления – М., 2004 – 652 с.
15. Эльконин Д.Б. Психология игры – М., Педагогика, 1978 – 304с.
16. Эриксон Э. Детство и общество – Ленато АСТ Фонд «Университетская книга» - СПб, 1996 – СПб, 1996 – 592с.

Надійшла до редакції 18.03.2010

Особливості механізмів психологічного захисту в лікарів швидкої медичної допомоги з різним рівнем синдрому вигорання

Калайтан Н.Л.

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»

Стаття присвячена дослідженню особливостей прояву механізмів психологічного захисту у лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги з різним рівнем синдрому вигорання. Представлений теоретичний аналіз проблеми синдрому вигорання в медичних працівників, зокрема в співробітників швидкої медичної допомоги. Розглянуті домінуючі механізми психологічного захисту в лікарів швидкої медичної допомоги та їх значення в розвитку синдрому вигорання. Представлена факторна структура особливостей прояву механізмів психологічного захисту в лікарів швидкої медичної допомоги в залежності від ступеня тяжкості розвитку синдрому вигорання.

Ключові слова: синдром вигорання, стресові фактори, механізми психологічного захисту.

Статья посвящена исследованию особенностей проявления механизмов психологической защиты у врачей скорой и неотложной медицинской помощи с разным уровнем синдрома выгорания. Представлен теоретический анализ проблемы синдрома выгорания у медицинских работников, в частности у сотрудников скорой медицинской помощи. Рассмотрены доминирующие механизмы психологической защиты у врачей скорой медицинской помощи и их роли в формировании синдрома выгорания. Представлена факторная структура особенностей проявления механизмов психологической защиты у врачей скорой медицинской помощи в зависимости от степени тяжести развития синдрома выгорания.

Ключевые слова: синдром выгорания, стрессовые факторы, механизмы психологической защиты.

The article is devoted research of mechanisms of psychological defence particularities in emergency physicians with the different level of burnout syndrome.

The theoretical analysis of problem of burnout syndrome in medical workers, in particular for emergency employees is presented. The dominant mechanisms of psychological defence and their role in forming of burnout syndrome in emergency physicians are considered. The factor structure of mechanisms of psychological defence particularities in emergency physicians depending on the level of burnout syndrome development is presented.

Keywords: burnout syndrome, stress factors, mechanisms of psychological defence.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день наука всі частіше звертається до проблеми впливу професійної діяльності на особистість фахівця з метою більш детального вивчення різноманітних аспектів особистісної деформації. Зокрема висвічується проблема професійного стресу як багатовимірного феномену, що виражається у фізіологічних і психологічних реакціях на складну робочу ситуацію [1; 2; 8]. Найбільш частою формою прояву професійного стресу є синдром емоційного (або психічного) вигорання [2; 5], який має різноманітну феноменологію: погіршення психічного й фізичного здоров'я [5], порушення системи міжособистісних відносин [3], розвиток негативних установок стосовно колег і пацієнтів [6], формування різного роду хімічних залежностей [3; 8] і професійна дезадаптація фахівців [2; 5].

Особливо актуальним є дослідження синдрому вигорання в лікарів швидкої й невідкладної медичної допомоги (далі – ШМД), умови діяльності яких характеризуються підвищеною стресогенністю у зв'язку з необхідністю надання екстреної допомоги в умовах дефіциту часу й інформації, медикаментозного й апаратного оснащення, а також високої відповідальності за її ефективність і своєчасність [3], що є важливим чинником зниження професійної ефективності й здоров'я лікарів ШМД [3; 7]. Проте спеціальні дослідження синдрому вигорання в даній категорії фахівців украї нечисленні.

Теоретичний фон дослідження. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) визнала «синдром вигорання» проблемою, що вимагає медичного втручання. У МКБ-10 синдром вигорання виділений в окремий діагностичний таксон – Z73 (проблеми, пов'язані із труднощами керування своїм життям) і шифрується як Z73.0 – «вигорання» (burnout) [8].

Згідно з визначенням ВОЗ (2001), «синдром вигорання» («burnout syndrome») – це фізичне, емоційне або мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності в роботі й утомою, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних захворювань, а також уживанням алкоголю або інших психоактивних засобів з метою одержати тимчасове полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності й (у багатьох випадках) суїцидальної поведінки. Цей синдром звичайно розцінюється як стрес-реакція у відповідь на безжалісні виробничі й емоційні вимоги, що відбуваються від зайвої відданості людини своїй роботі із супутньою цьому зневагою сімейним життям або відпочинком» [2; 8].

Вивченню проблеми синдрому вигорання в різних категорій фахівців у галузі медичної практики присвячене значне число робіт у вітчизняній [2; 5; 6] й закордонній літературі [1; 4; 8]. Відзначається, що найбільш піддані формуванню синдрому вигорання середній і молодший медичний персонал, а також лікарі в області надання невідкладної медичної допомоги [1; 6]. Серед чоловіків найбільш високі показники вигорання були виявлені у фахівців в області загальної

медичної практики й професійної патології, загальної й дитячої психіатрії, внутрішніх хвороб, онкології, пульмонології, дерматології й венерології. Серед жінок вони були виявлені у фахівців в області загальної медичної практики й професійної патології, радіології, внутрішніх хвороб, неврології, пульмонології, дерматології й венерології [8].

Відзначається високий відсоток виразності синдрому вигоряння серед лікарів-психіатрів, психіатрів-наркологів, медичних психологів і психотерапевтів [6; 8]. При цьому лікарі-психіатри входять у групу найвищого суїцидального ризику серед усіх категорій медичних працівників [1; 8].

Ряд дослідників відзначають схильність лікарів формуванню алкоголізації й залежності від інших психоактивних речовин внаслідок необхідності роботи в умовах стресу й постійної психоемоційної напруги [2; 6; 8].

В. М. Загуровським були розглянуті стресові фактори діяльності співробітників ШМД, які сприяють розвитку в них дезадаптаційних порушень, зокрема синдрому вигоряння [3]. Б. С. Федаком були виділені феноменологічні варіанти синдрому вигоряння в співробітників ШМД: астено-іпохондричний, астено-субдепресивний, соматовегетативний, астено-обсесивний і істероморфний [7]. Однак залишаються маловивченими особливості емоційно-особистісної сфери лікарів ШМД, що зумовлюють розвиток синдрому вигоряння, його структурні особливості, а також специфіка копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту в даній категорії фахівців.

Мета дослідження: виявити особливості механізмів психологічного захисту лікарів ШМД з різним рівнем синдрому вигоряння.

Методи дослідження:

1) Maslach Burnout Inventory (МВІ) К. Маслач і С. Джексон у модифікації Н.Є. Водоп'янової.

2) Методика діагностики рівня емоційного вигоряння В. В. Бойко.

Методика діагностики типологій психологічного захисту Р. Плутчик в адаптації Л.І.Вассермана, О.Ф.Єришева, Є.Б.Клубової та ін.

У дослідженні прийняли участь 145 лікарів (у віці 27-65 років) підстанцій Харківської міської клінічної лікарні швидкої й невідкладної медичної допомоги ім. проф. О. І. Мещанінова.

Результати дослідження та їх обговорення. Результати дослідження, отримані за допомогою опитувальника для виявлення вигоряння МВІ К. Маслач і С. Джексон, свідчать про наявність синдрому вигоряння в 26 лікарів ($17,93 \pm 3,19\%$ від загальної чисельності), при цьому до групи ризику були віднесені 30 лікарів ШМД ($20,69 \pm 3,36\%$ від загальної чисельності).

На підставі дослідження за допомогою методики діагностики рівня емоційного вигоряння В. В. Бойко лікарі з ознаками синдрому вигоряння були розділені на три групи залежно від рівня виразності синдрому:

Першу групу (I ступінь виразності, фаза «напруги» по В. В. Бойко) склали 12 лікарів ($8,28 \pm 2,29\%$ від загальної чисельності).

У другу групу (II ступінь, фаза «резистентності» по В. В. Бойко) було включено 35 лікарів ($24,14 \pm 3,55\%$).

Третю групу (III ступінь, фаза «виснаження» по В. В. Бойко) склали 9 лікарів ($6,21 \pm 2\%$).

Контрольну групу склали 50 лікарів ШМД без ознак синдрому вигоряння.

Поділ на зазначені групи дозволить диференціювати особливості механізмів психологічного захисту в лікарів ШМД з різним рівнем вигоряння.

За результатами діагностики типологій психологічного захисту Р. Плутчик в адаптації Л. І. Вассермана, О. Ф. Єришева, Є. Б. Клубової та ін. були отримані значимі відмінності у виразності механізмів психологічних захистів (далі - МПЗ) між лікарями ШМД із синдромом вигоряння й лікарями без ознак вигоряння. Для лікарів ШМД із синдромом вигоряння були більш характерні такі МПЗ як «витиснення» ($t_{\text{емп}} = 4,9$, $p \leq 0,05$), «регресія» ($t_{\text{емп}} = 2,7$, $p \leq 0,05$), «проекція» ($t_{\text{емп}} = 3,2$, $p \leq 0,05$), «заміщення» ($t_{\text{емп}} = 3,2$, $p \leq 0,05$).

Зокрема, витиснення, як придушення неприйнятних для особистості імпульсів, що супроводжується емоційною напругою, підвищеною тривожністю, невротичними й психофізіологічними симптомами та може сприяти розвитку синдрому вигоряння. Блокування страху, за допомогою уникання або забування психотравмуючих обставин діяльності, може супроводжуватися повним виключенням емоцій із професійної діяльності. Регресія, що припускає повернення до більш незрілих паттернів поведінки, може проявлятися в редукції професійних обов'язків, збіднінні репертуару професійних дій, що може приводити до надання некваліфікованої медичної допомоги. При використанні даного МПЗ підвищується ризик розвитку різного роду хімічних залежностей. Проекція виявляється у приписуванні навколишнім неусвідомлюваних і неприйнятних для особистості почуттів і думок з метою самоприйняття. Зокрема, у лікарів ШМД можуть розвиватися неадекватне виборче емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація й деперсоналізація як негативне й цинічне відношення до пацієнтів, виконання професійних обов'язків залежно від настрою й суб'єктивної переваги. «Заміщення» проявляється в розрядці

подавлених емоцій шляхом напрямку на об'єкти, що менш небезпечні або більш доступні, чим ті, які є джерелом фрустрації. Зокрема, у лікарів ШМД даний механізм психологічного захисту може проявлятися в розрядці негативних емоцій при взаємодії із хворими й пацієнтами, у прояві агресивності, дратівливості під час надання медичної допомоги.

З метою розуміння особливостей механізмів психологічного захисту в лікарів ШМД із різним рівнем вигоряння був проведений факторний аналіз (метод головних компонентів, варімакс із нормалізацією Кайзера) у кожній з виділених груп.

В лікарів з I рівнем вигоряння в профілі МПЗ домінуючими були «заперечення», «компенсація», «раціоналізація» і «реактивні утворення». Факторна структура особливостей механізмів психологічного захисту в лікарів з I рівнем вигоряння включала наступні фактори:

Перший фактор «Переживання психотравмуючих обставин діяльності» включав наступні елементи: «регресія» (0,822), «переживання психотравмуючих обставин» (0,731), «заміщення» (0,538), «емоційна відстороненість» (-0,915), «витиснення» (-0,771), «проекція» (-0,763). Психоемоційна напруга, пов'язана зі стресовими факторами діяльності лікарів ШМД, супроводжувалася вибором незрілих паттернів поведінки, розрядці негативних емоцій при взаємодії з пацієнтами. На протилежному полюсі фактора розташовувалися такі МПЗ як витиснення неприйнятних думок і переживань, або їх проекція на навколишніх, що супроводжувалося практично повним виключенням емоцій із професійної діяльності, «механічним» виконанням професійних обов'язків, що сприймалося пацієнтами як байдужність.

Фактор «Реакції по зовнішньо-обвинувальному типу» включав «особистісне віддалення» (0,881), «реактивний утвір» (0,859), «психосоматичні й психовегетативні порушення» (0,669), «проекцію» (0,518), «редукцію професійних обов'язків» (-0,857), «емоційне виснаження» (-0,857). Негативізм, цинізм і нетерпимість у ситуаціях професійного спілкування, прагнення відповідати загальноприйнятим стандартам поведінки, а також реакції по зовнішньо-обвинувальному типу в якості виправдання своєї поведінки, супроводжувалися скаргами психосоматичного й іпохондричного генезу. На протилежному полюсі перебували емоційне виснаження як відчуття емоційної перенапруги й вичерпання власних емоційних ресурсів, збіднінням репертуару професійних дій та скороченням часу взаємодії з пацієнтами, що може бути причиною професійних помилок, розбіжності діагнозів і неадекватно наданої екстреної медичної допомоги.

Фактор «Розрядка негативних емоцій у ситуаціях професійного спілкування» об'єднав наступні елементи: «особистісна відстороненість» (0,914), «емоційно-моральна дезорієнтація» (0,879), «заміщення» (0,748), «незадоволеність собою» (0,557). Тенденція встановлювати знеособлені й формальні контакти, надання медичної допомоги залежно від настрою й суб'єктивної переваги, зниження почуття власної професійної компетенції супроводжувалося невмотивованими вибухами гніву й дратівливості в ситуаціях взаємодії з пацієнтами.

Фактор «Пошук соціальної підтримки» складався з наступних елементів: «компенсація» (0,799), «тривога й депресія» (0,753), «розширення сфери економії емоцій» (-0,855). Розчарування в займаній посаді, зниження почуття власної професійної компетенції й відчуття безперспективності свого професійного майбутнього супроводжувалися прагненням до одержання підтримки й схвалення в спілкуванні поза професійною сферою.

Останній фактор «Заперечення неприйнятних властивостей у соціального оточення» об'єднав «заперечення» (0,888), «редукцію особистих досягнень» (-0,727) і «деперсоналізацію» (-0,542). Заперечення небажаних, внутрішньо неприйнятних властивостей (зокрема, у себе й суб'єктів по взаємодії), деяке перекручення сприйняття дійсності дозволяє лікарям ШМД підтримувати високу професійну мотивацію й почуття власної професійної компетенції, проявляти інтерес і емоційно співпереживати пацієнтам.

В профілі МПЗ лікарів з II рівнем вигоряння переважали такі «заперечення», «витиснення» і «реактивні утворення». У факторній структурі особливостей механізмів психологічного захисту в лікарів з II рівнем вигоряння були представлені наступні фактори:

Перший фактор «Незрілі паттерни поведінки» містив у собі: «регресію» (0,843), «компенсацію» (0,820), «заміщення» (0,779), «проекцію» (0,727), «витиснення» (0,542) і «тривогу й депресію» (0,543). Так, розчарування в собі й вибраної професії може компенсуватися за рахунок проектуванні власних негативних властивостей на суб'єктів професійної взаємодії, схильності до прояву агресивності й дратівливості в ситуаціях спілкування, що також може супроводжуватися незрілими паттернами поведінки, невротичними й психофізіологічними симптомами.

Другий фактор «Виключення емоцій зі сфери професійної взаємодії» - об'єднав у собі «емоційний дефіцит» (0,832), «емоційну відстороненість» (0,617) і «витиснення» (0,509). Необхідність роботи в умовах постійної психоемоційної напруги запускає механізм «витиснення» психотравмуючих обставин діяльності й пов'язаних з ним емоційних реакцій. Однак супроводжуючі даний МПЗ невротичні й психофізіологічні симптоми приводять до зниження

емоційного залучення при взаємодії з суб'єктами професійної взаємодії.

Третій фактор «Демонстрація емоційному залучення» містив у собі «реактивні утворення» (0,856), «заперечення» (0,562) і «редукцію професійних обов'язків» (0,517). Так, зневага своїми професійними обов'язками, скорочення часу взаємодії з пацієнтами можуть заперечуватися й не усвідомлюватися лікарем і супроводжуватися прагненням відповідати стандартам поведінки, демонстрацією зацікавленості й емоційному залучення в процесі взаємодії з пацієнтами.

Останній фактор «Самовиправдання» складався з «раціоналізації» (0,709) і «незадоволеності собою» (-0,718). Даний фактор демонструє як збереження самооцінки й почуття професійної компетенції в лікарів ШМД здійснюється шляхом логічного обґрунтування й виправдання власної неприйнятної поведінки.

У лікарів ШМД із III рівнем вигоряння домінували «заперечення», «витиснення» і «заміщення». Факторна структура особливостей механізмів психологічного захисту в лікарів з III рівнем вигоряння включала наступні чотири фактори:

Фактор «Збереження почуття професійної компетентності» містив у собі «тривогу й депресію» (0,802), «заперечення» (0,741), «проекцію» (0,671), «реактивні утворення» (0,584), «раціоналізацію» (0,545), «особистісну відстороненість» (-0,830) і «незадоволеність собою» (-0,702). Збереження позитивного самосприйняття в професійному плані у випадку здійснення професійних помилок і прояву некомпетентності в лікарів ШМД із III рівнем вигоряння здійснювалося шляхом самовиправдання й обґрунтування власних дій, а також заперечення своєї провини й реакціями зовнішньо-обвинувального типу.

Другий фактор «Деперсоналізація» об'єднав у собі наступні елементи: «деперсоналізацію» (0,994), «заміщення» (0,725), «емоційне виснаження» (0,656), «раціоналізацію» (0,535). Зв'язане зі стресовими факторами діяльності лікарів ШМД відчуття емоційної перенапруги й виснаження супроводжувалося тенденцією до встановлення формальних знеособлених контактів у сфері професійної взаємодії, схильністю до розрядки негативних емоційних переживань у процесі взаємодії з пацієнтами з наступним самовиправданням неприйнятної поведінки.

Фактор «Невдоволення собою» складався з «емоційної відстороненості» (0,949), «емоційно-моральної дезорієнтації» (0,814), «раціоналізації» (0,582), «незадоволеності собою» (0,532), «проекції» (0,506), «переживання психотравмуючих обставин діяльності» (-0,604). Відсутність емоційного залучення в процесі взаємодії з пацієнтами й надання медичної допомоги залежно від настрою й суб'єктивної переваги сприяло розвитку в лікарів ШМД негативного самосприйняття в професійному плані й відчуття втрати здатності співпереживати суб'єктам професійної взаємодії, внаслідок чого відбувалися спроби знайти цьому раціональне пояснення.

Четвертий фактор «Незрілі паттерни поведінки» включав «розширення сфери економії емоцій» (0,910), «неадекватне виборче емоційне реагування» (0,746), «регресію» (0,575), «заміщення» (-0,615) і «реактивні утворення» (-0,585). Поширення економії емоцій на ситуації взаємодії поза професійною сферою й надання медичної допомоги залежно від настрою й суб'єктивної переваги супроводжувалося незрілими паттернами поведінки. Це у свою чергу знижувало ймовірність прояву таких механізмів захисту як заміщення й реактивні утворення.

Останній фактор «Психосоматичні й психовегетативні порушення» об'єднав у собі наступні елементи: «компенсацію» (0,834), «психосоматичні й психовегетативні порушення» (0,840), «редукцію професійних обов'язків» (-0,844), «емоційний дефіцит» (-0,532). Даний фактор відображає, що внаслідок декомпенсації відбувається перехід синдрому вигоряння на соматичний рівень. На протилежному полюсі розташовані такі симптоми синдрому вигоряння як редукція професійних обов'язків і емоційний дефіцит, які знижують ймовірність прояву симптомів психосоматичного генезу.

Висновки.

1. У групі лікарів ШМД із ознаками синдрому вигоряння переважали такі механізми психологічного захисту як витиснення психотравмуючих обставин професійної діяльності, регресія як вибір незрілих паттернів поведінки, проектування на соціальне оточення власних неприйнятних почуттів і поведінки, а також заміщення як тенденція до розрядки негативних емоційних переживань у ситуаціях професійного спілкування.

2. В лікарів з I рівнем вигоряння в профілі механізмів психологічних захистів домінуючими були «заперечення», «компенсація», «раціоналізація» і «реактивні утворення». Спостерігалася тенденція до встановлення знеособлених і формальних контактів, зниження почуття власної професійної компетенції, що супроводжувалося вибором незрілих паттернів поведінки, розрядкою негативних переживань у ситуаціях професійного спілкування, а також реакціями зовнішньо-обвинувального типу як виправдання власної неприйнятної поведінки.

3. У групі лікарів з II рівнем вигоряння переважали такі механізми психологічного захисту як «заперечення», «витиснення» і «реактивні утворення». Були характерні прояв невротичних і психофізіологічних симптомів внаслідок витиснення психотравмуючих обставин діяльності, а також компенсація негативного самосприйняття в професійному плані й прояву редукції

професійних обов'язків за рахунок заперечення, самовиправдання й проектування власних негативних якостей на соціальне оточення.

4. У лікарів ШМД із III рівнем вигорання в профілі механізмів психологічних захистів домінували «заперечення», «витиснення» і «заміщення». Спостерігалася тенденція до встановлення формальних знеособлених контактів і розрядці негативних емоційних переживань в у ситуаціях професійного спілкування з наступним самовиправданням неприйнятної поведінки, а також перехід синдрому вигорання на соматичний рівень внаслідок декомпенсації механізмів психологічного захисту.

Перспективою подальших досліджень є вивчення особистісних особливостей, що приводять до розвитку професійного вигорання, а також особливостей копінг-стратегій у лікарів ШМД із метою подальшої розробки системи профілактичних і психокорекційних заходів щодо попередження й усунення вже сформованих симптомів розладу.

Література:

1. Большакова Т.В. Личностные детерминанты и организационные факторы возникновения психического выгорания у медицинских работников: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.03 // ЯГУ. - Ярославль, 2004. - 27 с.
2. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. - СПб.: Питер, 2009. - 336 с.
3. Загуровский В.М. Дезадаптационные нарушения вследствие стрессорных факторов в работе членов бригад скорой медицинской помощи // Медицина неотложных состояний. - 2005. - №1. - С.65.
4. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования // Психологический журнал.- 2001.- Т.22, №1.- С.90-101.
5. Орел В.Е., Рукавишников А.А. Феномен «выгорания» как проявление воздействия профессиональной деятельности на личность // Психология субъекта профессиональной деятельности. Сборник научных трудов. М-Ярославль, 2001. - С.72-81.
6. Синдром эмоционального выгорания у медработников / Абрамова Г.С., Юдциц Ю.А. Психология в медицине: учебное пособие.- М., 1998.- С.231-244.
7. Федак Б.С. Феноменология синдрома выгорания у медицинского персонала скорой помощи / Б.Ф. Федак // Медицинская психология. -2009. - Т.4, №1(13). С.19-21.
8. Юрьева Л.Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: Формирование, профилактика, коррекция / К.: Сфера, 2004. - 271с.

Надійшла до редакції 2.03.2010

Психоаналитическое исследование альтруистического поведения

Кейсельман (Дорожкин) В.Р.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

В статье раскрываются взгляды на альтруизм и альтруистическую мотивацию, которые присутствуют в различных направлениях глубинной психологии и психоанализа. Автор подробно систематизирует эти взгляды, иллюстрирует их своими примерами, и выделяет в конечном итоге два вида альтруизма: здоровый и невротический. В тексте описана разнообразная феноменология проявления «невроза альтруизма», также указаны способы становления здоровой формы альтруистического поведения.

Ключевые слова: альтруизм, альтруистическая мотивация, психологическая защита.

В статті розкриваються погляди на альтруїзм та альтруїстичну мотивацію, які присутні в різних напрямках глибинної психології та психоаналізу. Автор докладно систематизує ці погляди, ілюструє їх своїми прикладами, та виділяє наприкінці два види альтруїзму: здоровий та невротичний. В тексті описується різноманітна феноменологія прояву «неврозу альтруїзму», також вказані засоби становлення здорової форми альтруїстичної поведінки.

Ключові слова: альтруїзм, альтруїстична мотивація, психологічний захист.

This article is about the views on the altruism and altruistic motivation which different fields of depth psychology and psychoanalysis observed. These views are systematized and illustrated by the author's examples. As a result there are excreted two types of altruism: adequate and neurotic. The various phenomenology of implication of "neurotic altruism" is described in the article. Also the ways of development of adequate altruistic behavior are indicated.

Key words: altruism, altruistic motivation, psychological defence

Постановка проблемы. Определять понятие «альтруизм» – очень противоречивое занятие. С одной стороны это всем знакомое слово, мы пользуемся им в быту при повседневном общении, в каком-то смысле оно стало нарицательным и понятно даже младшему школьнику. Альтруизм в обыденном представлении связан с определенной моральностью поведения, с поступками на благо другого, с приоритетом чужих интересов в отношении собственных. С другой стороны, существуют научные взгляды на данное явление. Они касаются происхождения альтруизма, его места среди других видов и форм поведения, чувств человека, совершающего альтруистический акт, влияния альтруизма на поведение других людей, возможных адаптирующих выгод от альтруизма и пр.

В данной статье мы хотим рассмотреть альтруистическое поведение с точки зрения глубинно-психологического подхода, в рамках которого альтруизм понимается как механизм, защищающий слабое Эго субъекта ([1], [4], [8], [9]; [10], [11], [12], [13]).

Глубинно-психологическое понимание альтруизма отличается от прочих (социально-психологического, этологического и др.) по двум существенным моментам. Первый момент обусловлен тем, что психоаналитическое направление зародилось в клинике, поэтому глубинно-психологические исследования в большинстве случаев связаны с изучением крайних форм тех или иных явлений, в частности с такими их проявлениями, которые влекут за собой формирование неврозов и других психопатологий. Второй отличительной особенностью психоанализа является усмотрение в поведении, его мотивации, в дискурсе и в любых других проявлениях индивидуальной и коллективной психики некоторых бессознательных компонент, которые включаются сами собой, помимо воли, за счет собственной энергии бессознательного. Исходя из этих двух особенностей, мы представим все последующие взгляды на альтруизм.

Анализ исследований и публикаций. Прямо или косвенно к феномену альтруистического поведения обращались А.Фрейд ([8]), З.Фрейд ([9], [10]), Э.Фромм ([11], [12]), К.Хорни ([13]) и др.

Общее, что объединяет всех перечисленных авторов в отношении к альтруизму – это усмотрение некоторого компенсаторного характера данного явления, призванного, по мнению ведущих психоаналитиков, защитить слабое Эго невротической личности. Так, например, З.Фрейд рассматривает альтруистические побуждения как невротическую компенсацию подвергнутых вытеснению влечений противоположной, эгоистической направленности. Его дочь А.Фрейд под альтруистической мотивацией понимает побуждения, отцензурированные и искаженные действием целой системы защитных механизмов. Причем в качестве исходных побуждений альтруизма она считает: а) возможность удовлетворения запретных инстинктивных желаний без давления СуперЭго (а именно, путем проекции этих желаний на социального Другого) и б) возможность разрядки сопутствующих этим влечениям агрессивных импульсов. К.Хорни и Э.Фромм усматривают в основе альтруизма способ совладания со своей невротической тревогой, возникающей вследствие принципиальной разобщенности и отдаленности людей друг от друга. При этом альтруизм обеспечивает получение общественного одобрения и является

социально безопасным способом поведения, которое путем эмпатии и идентификации скрепляет людей.

Остановимся подробнее на психоаналитических подходах к альтруизму.

Изложение основного материала. По мнению Анны Фрейд, формирование компенсаторных форм альтруистического поведения становится возможным благодаря наличию слишком жесткого СуперЭго. В крайних вариантах оно настолько доминирует над Эго, так сильно подавляет и фрустрирует его, что последнее вытесняет все основные инстинктивные влечения, идущие от Ид. При этом, естественно, сила этих влечений пытается вернуть их назад, побуждает Эго к их удовлетворению, но раз за разом натывается на сопротивление нашего сознания. В результате действия двух противоположно направленных сил (стремление к удовлетворению желания и его тотальное подавление) формируется равнодействующая, которая под действием защитного механизма проекции позволяет снижать уровень психического напряжения. Последнее происходит за счет переноса самого желания на другого человека. При этом важно, чтобы с человеком, на которого оказались спроецированы собственные желания, сформировалась особая, эмпатийно окрашенная связь, которая позволила бы проживать и переживать удовлетворение уже тем человеком наших собственных желаний. Мы идентифицируемся с ним, сопереживаем и сочувствуем ему и... опосредованно вместе с ним и через него насыщаем собственные влечения. Системное действие двух механизмов защиты (проекции и идентификации), приводящее к описанному результату, получило специальное название и выделено в качестве особого механизма психологической защиты – проективной идентификации. Действием этой защиты является размывание границ между Эго и объектом (на который осуществляется проекция) и сохранение эмпатийной связи Эго с проецируемым содержанием ([7]). В контексте описанного психического процесса, за счет проективной идентификации, Эго переживает гораздо меньшую тревогу и в тоже время получает определённую разрядку внутриспсихического напряжения. На поведенческом уровне все это выглядит как альтруизм. Мы испытываем некое желание, проецируем его на референтного другого, а затем помогаем ему это желание удовлетворить и активно создаём все необходимые для этого условия.

В качестве примера приведем наш собственный случай работы с молодой девушкой, которая все свои отношения с парнями выстраивала по принципу тотального растворения в их желаниях и интересах. При этом её выбор в основном падал на эгоцентричных молодых людей, которые в жизни занимали крайне эгоистическую позицию. Наша клиентка, подавляя в себе собственный эгоцентризм, испытывала, в то же время, смешанные чувства к проявлению крайней эгоистической свободы своими парнями. С одной стороны, она была фрустрирована их «нарциссическим» поведением, но с другой, испытывала восхищение и восторг от контакта с их «свободой от других» (в том числе и от неё самой). Желание независимости, подавленное строгим СуперЭго, проявлялось в сочувствии к крайнему эгоизму своих партнеров. В результате она страдала вдвойне и от запрета на реализацию собственных желаний и от пренебрежительного отношения со стороны своих ухажеров.

А.Фрейд пишет о параллельном существовании у ряда людей эгоистической мотивации и альтруистического поведения, которое побуждено именно эгоцентрическими влечениями. То есть внешний отказ подобного рода субъектов от собственных инстинктов в пользу других на самом деле, имеет эгоистический смысл, и позволяет им «обходным путем» реализовывать задержанные влечения.

По мнению А.Фрейда, в качестве механизмов, реализующих эгоистическую мотивацию в альтруистическом поведении, могут выступать проекция, идентификация и проективная идентификация. Мы рискнем добавить к этому списку многие другие механизмы психологической защиты. Действительно, вытеснение, реактивное образование (формирование реакции), интроекция, рационализация и др. механизмы могут быть замечены в первичной бессознательной мотивации альтруизма. Причем, зачастую, эти механизмы действуют определенными группами, то есть системно. При этом они могут либо полностью формировать альтруистическую реакцию, либо поддерживать альтруизм на постоянно высоком уровне.

Приведем примеры относительно рафинированного действия той или иной психологической защиты.

Зачастую родители передают необходимые ресурсы (деньги, полномочия, власть) своему выросшему ребенку, даже тогда, когда эти ресурсы начинают идти ему во вред. Например, молодой человек тратит деньги на алкоголизацию, азартные игры, ведет себя антисоциально, привлекается правоохранительными органами, но родители не перестают лишать его вредоносного для него ресурса. Более того, часто они отказывают себе во всем, лишь бы скопить требуемую «материальную помощь». Они отрицают все объективные факты, вытесняют свои эмоции по поводу поступающей негативной информации и... продолжают альтруистически поддерживать своего ребенка на прежнем финансовом уровне.

Механизм реактивного образования позволяет переводить агрессивные импульсы в

альтруистическое поведение. Вспомните классические сцены в большой семье, когда один из её членов, переживая скрытую или явную обиду и испытывая враждебность в отношении остальных, в то же время отказывается от своей части денег, подарков, от своего места в поездке, за столом и пр. С одной стороны мы видим негативную мотивацию, а с другой – альтруистическую уступку ресурса. Бывают и более мягкие примеры. Хотя бы такие ситуации, когда, компенсируя неосознаваемую агрессию в отношении своего ребенка, мать задаривает его подарками, закармливает его, вкладывает в него все свои доступные ресурсы, лишь бы заслониться материальным щитом от собственной враждебности в отношении своего чада.

Если внимательно рассмотреть интроекцию, как механизм психологической защиты, то становится очевидным, что это один из наиболее ярко выраженных способов альтруистического поведения. Действительно, сам смысл интроекции состоит в некритическом усваивании чужих точек зрения, мнений, смыслов, позиций, без сопротивления им, без предъявления собственных взглядов и ценностей. Интроекция адаптирует нас к существующей реальности, она подавляет в нас конфликтность в отношении старших людей и господствующих мировоззрений. Мы альтруистично приспособляемся к заданному стилю и образу жизни, воспринимаем его как догматичную норму, при этом подавляем ту часть нашей личности, которая идет вразрез с про-социальным Эго.

Отдельного внимания заслуживает рационализация. Во-первых, человек может рационализировать свою вынужденную жертву, как заранее спланированную альтруистическую уступку. Такие случаи бывают, например, когда сотрудники какой-нибудь организации не решаются претендовать на более высокую вакансию, переживают при этом острое желание «роста» и сдерживающий это желание страх публичности. Как правило, всё это длится до тех пор, пока себя не выдвигает самый настырный член коллектива, кого и утверждают на данном месте. И уже после работы, каждый сотрудник в отдельности начинает рационализировать акт собственной альтруистической нерешительности доступными ему объяснительными средствами. Другое проявление рационализации альтруизма состоит в том, что субъект объясняет природную мягкость своего характера, когда он жертвует собой и помогает всем без разбора, своим сознательным выбором и тем, что ему воздастся за заслуги несколько позже (в следующей жизни, после смерти и пр.). В этом же состоит уступка собственных позиций из-за страха перед конфликтом. Человек опять рационализирует собственное поведение, как искренне альтруистическое. Третий пример рационализации бывает в случае «принудительного альтруизма» (термин А.И.Протопопова, [6]). В данном варианте человек предупредительно успевае отдавать то, что у него и так бы забрали, но при этом он объясняет окружающим и самому себе, что его поведение было продиктовано собственным альтруистическим желанием.

Помимо связи альтруизма с механизмами психологической защиты отметим ещё один важный момент. Он состоит в том, что в косвенном удовлетворении желания путем проективной идентификации, всегда присутствует и разрядка сопутствующих этому желанию агрессивных импульсов. Получается следующая картина. Испытывая неудовлетворенную потребность, мы ощущаем и связанное с ней напряжение. Напряжение это порождает определённую агрессивность, возникающую из-за отсрочки в удовлетворении самого желания. Так вот, в том случае, когда мы не допускаем себя в позицию человека, удовлетворяющего данную потребность, и, более того, вытесняем саму мысль о наличии у себя подобных желаний, в нашем сознании остаются только два ощущения – это неудовлетворенность и связанная с ней раздражительность. Когда мы начинаем помогать референтному Другому осуществлять наши желания, мы не просто испытываем удовлетворение, но и легко реагируем агрессией на любое препятствие, возникающее на пути реализации спроецированных влечений.

Подведем итог обсуждению взглядов А.Фрейд на альтруизм. Она понимает под альтруистическим поведением результат оборачивания первоначальных эгоистических устремлений. Подобное оборачивание происходит под давлением жесткого СуперЭго на Эго субъекта. Эгоцентрическая мотивация всегда маскируется теми или иными механизмами защиты, что затрудняет её распознавание. Само же движение человека в рамках порочного круга «невроза альтруизма» ведет его к депрессии и прямой, либо символической смерти.

Другой психоаналитик К.Хорни, усматривает в основе альтруизма способ совладания со своей невротической тревожностью ([13]). Подобное совладание, по мнению автора, достигается несколькими способами. Во-первых, усиленный альтруизм может возбуждать у других людей чувство вины и неоплаченного долга, что вторично оправдывает любые требования, запросы и ожидания «альтруиста». Во-вторых, навязчивое альтруистическое поведение является «невротической стратегией доминирования» ([13]). Как пишет Карен Хорни, в стремлении давать советы, в склонности бесконечно выслушивать, в навязчивых попытках быть в курсе всех дел и альтруистически соучаствовать во всех сферах жизни может быть скрыта компенсаторная потребность в доминировании и контроле. В таком случае в альтруистическом поступке будут замаскированы стремление к власти и враждебность. Люди, как правило, хорошо чувствуют

столь неискренний альтруизм, реагируют на него протестом и отказываются принимать помощь. В то же время сам невротик очень редко осознает ту враждебность, которой он сопровождает свою опеку и считает себя достаточно «праведным» и «искренне доброжелательным». В-третьих, альтруистическое поведение является особой формой защиты от любого рода неодобрения путем формирования представления о себе как о жертве. Защитная функция альтруизма служит той же цели, что и самообвинение, которое устраняет опасность быть обвиненным другими за счет гипертрофированного принятия вины на себя, демонстративного раскаяния и самобичевания. По тем же самым причинам превентивное альтруистическое поведение является более безопасным, так как его про-социальная направленность позволяет быть всегда правым, эталонным и безупречным, что не оставляет никаких шансов и уязвимых мест для сторонней критики. «Стратегия «ощущать себя жертвой» столь часто используется и прочно укореняется именно потому, что в действительности является наиболее эффективным методом защиты. Она позволяет невротика не только отводить от себя обвинения, но и одновременно обвинять других» ([13]).

В последнем варианте «невроза альтруизма» отчетливо просматривается его агрессивный и враждебный характер. «Альтруист» стремится совладать с остальными участниками путем навязывания им чувства вины или долга.

Карен Хорни отмечает и еще один бессознательный аспект, заложенный в альтруистическом поведении. Иногда невротик с помощью превентивного альтруизма транслирует окружающим то отношение в поведении, которое он хотел бы получать сам. Эта защита буквально пронизана этическим стандартом: «Поступай в отношении других так, как хотел бы, чтобы они относились к тебе». Единственная разница, что в деле «о компенсаторном альтруизме» речь идет о бессознательном мотиве.

Карен Хорни усматривает и ещё одну причину чрезмерной альтруистичности некоторых невротиков. В качестве неё она отмечает страх социального неодобрения и стремление защититься от этого страха. Альтруизм в крайних формах, влекущий полную дезадаптированность и беспомощность невротика, становится для него мощным средством получения любви и расположения, но в то же самое время даёт ему возможность избегать требований, предъявляемых к нему другими людьми. Подобный альтруизм родственен мазохизму. Невротик стремится к тому, чтобы сделать себя слабее, а не сильнее, несчастнее, а не счастливее и, в конечном итоге, он стремится к мазохистическому отказу от своего «Я» ([13]).

Наконец, еще одним исследователем альтруизма в рамках глубинно-психологического подхода был Э.Фромм ([11], [12]). Наиболее обстоятельно автор обращается к вопросу альтруистического поведения в контексте изучения природы любви. По мнению Эриха Фромма, альтруизм в любви и любовь в альтруизме являются способами преодоления принципиальной разобщенности и отдельности людей друг от друга. Среди других способов он выделяет: оргиастический транс, экзальтацию, алкоголизм и наркоманию, слияние (симбиотический союз), подавление и подчинение (садизм-мазохизм). Э.Фромм считает, что принципиальная отчужденность людей вызывает у них мощную тревогу, с которой они так или иначе пытаются совладать. В основном способы преодоления разобщенности направлены на растворение и диффузию Эго. То же самое, только в больших масштабах, происходит и сейчас. Учёный считает, что современная идея тотального равенства, которая является центральной политической мыслью западных стран, нивелирует как индивидуальность личности, так и гендер в принципе. По Э.Фромму, эта идея направлена в большей степени, на тождество, а не на единство ([12]).

Унификация личностей, бегство в «тождество идентичностей», «растворение» своего Эго являются негативными способами преодоления «тревоги отчуждения». Более плодотворным и конструктивным поведением, с точки зрения Э.Фромма, выступает любовь, которая сочетает в себе заботу, ответственность, уважение, заинтересованность в другом, понимание и свободу. Такая любовь может быть построена только на любви к себе. По мнению ученого, любовь к другим и любовь к себе никогда не составляли и не составляют альтернативы. Это две стороны одного и того же чувства, которое невозможно без каждой из этих составляющих. В контексте данного понимания любви Э.Фромм анализирует крайние формы феноменов эгоизма и альтруизма. Он приходит к выводу, что оба эти явления в своих маргинальных, невротических проявлениях свидетельствуют об отсутствии любви к себе и переполнены агрессией, самоотчуждением и аутоагрессией ([12]).

Так же, как А.Фрейд и К.Хорни, Э.Фромм подчеркивает враждебный характер крайних форм альтруистического поведения. Исследуя его на примере ряда пациентов, он обнаруживает в подобном поведении стремление к власти и доминированию над другими. По Э.Фромму, оно формирует особенно жесткие формы зависимости и препятствует росту и сепарации личности.

Существует ли иные, «неэгоистические» виды альтруистического поведения? Эрих Фромм отвечает на этот вопрос утвердительно и аргументирует собственную точку зрения путем анализа процесса «отдавания». Он говорит о том, что нынешнее понимание акта «давания», как лишения чего-то или жертвы, задано современной парадигмой прагматизма и потребления. Если в ответ

на наше отдавание мы ничего не получаем взамен, то начинаем воспринимать себя обманутым и обделённым. «Именно поэтому пожертвования и меценатство отдельных людей возведено в ранг добродетели, так как, в нашем понимании, сам акт бескорыстного отдавания сопряжен с одними лишь потерями» ([12]). Другая парадигма «давания» опирается, по Эриху Фромму, на высшие проявления жизнеспособности. «Давать естественнее и радостнее, чем брать» ([12]). В акте давания нет лишения себя чего-то, наоборот, присутствует приобретение силы и духовного богатства за счет создания более мощной циркуляции процессов в рамках системы «давать-брать». Истинный альтруизм способствует развитию человека, делает его духовно богаче и сильнее. Перефразируя слова Э.Фромма, мы можем сказать, что истинному альтруизму, как и настоящей любви, необходимо учиться. Нужно развивать свои способности к отдаванию, а это связано не только с когнитивным, сознательным выбором, но и волевой установкой. Подлинный альтруизм в себе нужно воспитывать.

Совершенно иначе, не так, как в классической психоаналитической традиции, феномен альтруизма рассматривается в рамках теории объектных отношений. Взгляды М.Кляйн ([4]) и др. трактуют психику как состоящую из элементов, заимствованных из внешних, первичных аспектов функционирования других людей. Главную роль в индивидуальном психическом развитии играет процесс интернализации, приводящий к становлению системы отношений внешних и внутренних объектов, а сама личность оказывается сложенной из таких объектов, и связанной с ними.

Проблема альтруизма, не изучавшаяся в объектном подходе в качестве отдельного специального предмета, тем не менее, является в нем одной из центральных. Основные соображения по этому поводу изложены у М.Кляйн ([4]), где психическая жизнь личности и ее отношения с людьми рассматриваются в контексте основополагающей для развития психики ситуации грудного вскармливания. Зачатки альтруистической позиции у младенца формируются в связи со способностью матери контейнировать (т.е. нейтрализовать и объяснить) его деструктивные импульсы и фантазии. В дальнейшем альтруистическая мотивация развивается в рамках депрессивной стадии, на которой ребенок решает задачу собственной устойчивости в ситуации потери объекта любви ([4]).

Развивая теорию М.Кляйн можно предположить, что «осмысленное» альтруистическое поведение человека возможно только при наличии у него стабильного хорошего внутреннего объекта, развивающегося из интернализованной «хорошей груди». Последняя, в качестве «вечного источника молока и любви», обеспечивает функционирование всего спектра просоциальной психической активности. Альтернативой дружбе, альтруизму и привязанности является зависть примитивная деструктивная реакция на неинтернализованные (принадлежащие другому) блага и объекты. По мнению М.Кляйн, деструктивные переживания, связанные с завистью и гневом, блокируют внутреннюю репрезентацию хороших объектов и тем самым лишают субъекта возможностей социальной адаптации и конструктивных отношений с другими. Альтруизм же является естественной позицией нормально развивающегося индивида, успешно разрешившего проблемы последовательных стадий своего развития. Сформировав эффективные стратегии совладания с гневом, завистью, ревностью, страхом и тревогой, субъект может свободно проявлять здоровый альтруизм, в своей основе не компенсаторный и не невротический ([4]).

Формирование стабильного хорошего внутреннего объекта происходит благодаря наличию достаточно хорошей матери (понятие введено Д.В.Винникоттом, [1]), под фигурой которой понимается Объект, способный давать и брать, любить и быть любимым, заботиться и радоваться без навязчиво-невротичных реципрокных («ты мне – я тебе») рамок. Именно эта фигура чрезвычайно важна для понимания глубинной бессознательной основы здорового альтруизма.

Идеи М.Кляйн, также как и приводимые чуть выше рассуждения Э.Фромма, позволяют утверждать, что помимо обязательной, выстраданной, необходимой для выживания вынужденной формы альтруизма существует и его естественная разновидность, обусловленная хорошим холдингом (поддерживающими заботливыми родительско-детскими отношениями) и опирающаяся на непрерывный позитивный опыт хорошего внутреннего объекта.

Выводы. Во-первых, подавляющее большинство психоаналитиков разделяет господствующую в психоанализе точку зрения на альтруизм как на один из вариантов психологической защиты от подавленной эгоистической или агрессивной мотивации. Более того, альтруистическая мотивация может не только иметь защитный характер, но и, зачастую, сама может быть замаскирована целой системой защитных механизмов. Поскольку альтруизм является одной из базовых поведенческих программ, требующих, как и все прочие инстинктивные схемы поведения, разрядки и удовлетворения, то в целом ряде культур или семейных систем с «конкурентной и агрессивной» идеологией он сам может быть подавлен и невротически замаскирован с помощью более «про-социальных» мотиваций. В связи с обоими аспектами вышесказанного, мы считаем уместным ввести термин «невроз альтруизма» или «невротический альтруизм» и использовать его всегда, когда речь идет о бессознательном психопатологизирующем

влиянии альтруизма на психику человека.

Во-вторых, в психоанализе обнаружена связь крайних форм невротического альтруизма с агрессивной мотивацией и стремлением к доминированию. Действительно, как было показано на примерах, зачастую чрезмерный альтруизм, нарушающий баланс «давать-брать», подавляет одну из сторон, и одновременно с этим приводит другую к господству в рамках сложившейся системы.

В-третьих, в рамках глубинной психологии отдельные её представители (М.Кляйн, Э.Фромм) предполагают и существование «подлинного альтруизма». Такой альтруизм возможен при выполнении следующих условий:

1. наличии особо благоприятной системы родительско-детских отношений, которые позволят сформировать «стабильный хороший внутренний объект», способствующий преобладанию процессов отдавания в поле социальных связей конкретного человека;

2. смене культурной парадигмы мышления либо индивидуальной переоценке собственного мировоззрения (в том числе и за счет процессов индивидуации).

Оба перечисленных условия завязаны на определённую систему воспитательных и развивающих психику человека мер. Сами эти меры и те качества личности, которые они формируют, хорошо описаны в рамках отечественной психологии ([2], [5]).

Литература:

1. Винникот Д.В. Маленькие дети и их матери. – М.: Класс, 1998. – 80 с.
2. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
3. Кляйн М. Зависть и благодарность. – СПб: Б.С.К., 1997. – 96 с.
4. Максименко С.Д. Генезис существования личности. – К.: ООО «КММ», 2006. – 240 с.
5. Протопопов А.И. Трактат о любви, как её понимает жуткий зануда. – М.: «КСП+», 2002, – 304 с.
6. Рождественский Д. Новые заметки о проективной идентификации. // Вестник психоанализа. Спецвыпуск. С-Пб., 2001. №2. с. 39-45
7. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. – М.: Эксмо-Пресс, 1999. Т.1. – 384 с.
8. Фрейд З. Влечения и их судьбы. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 432 с.
9. Фрейд З. О нарциссизме. //Фрейд З. Основной инстинкт. – М.: АСТ, 1997. – 656 с.
10. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
11. Фромм Э. Искусство любить: исследование природы любви. – М.: Педагогика, 1990. – 159 с.
12. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: «Айрис-Пресс», 2004. – 404 с.

Надійшла до редакції 18.03.2010

Особенности структуры материнства у беременных женщин с разным типом полоролевой идентичности

Кочарян А.С., Кожина М.Ю.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Социально – психологические исследования свидетельствуют о том, что современные молодые люди крайне мало ориентированы на выполнение материнских ролей. Функции матери не занимают центрального места в самосознании современной женщины [4]. В современных условиях, когда возросла социальная нагрузка на женщину, ей стало значительно сложнее, чем раньше, сочетать трудовую, общественно-полезную деятельность и материнство, это сочетание всё больше приобретает социальный характер. Помимо возникновения потребности в повышении родительской компетентности, происходит осознание недостаточности в эмоциональных переживаниях, неготовности к возникновению материнских чувств. Возможность гармоничного сочетания женщиной профессиональных и семейных ролей в значительной мере определяют её практической готовностью к семейной жизни и материнству.

Ключевые слова: готовность к материнству; гендерная идентичность; диффузная идентичность; гендерная идентичность по типу «мораторий»; преждевременная идентичность; психологический компонент гестационной доминанты (ПКГД).

Сучасні соціально - психологічні дослідження свідчать про те, що сучасні молоді люди вкрай мало орієнтовані на виконання материнських ролей. Функції матері не займають центрального місця у самосвідомості сучасної жінки [4]. У сучасних умовах, коли зросла соціальне навантаження на жінку, їй стало значно складніше, ніж раніше, поєднувати трудову, суспільно-корисну діяльність і материнство, це поєднання все більше набуває соціальний характер. Можливість гармонійного поєднання жіночю професійних і сімейних ролей в певній мірі визначаються її практичною готовністю до сімейного життя і материнства.

Ключові слова: готовність до материнства; гендерна ідентичність; дифузна ідентичність; гендерна ідентичність за типом «мораторій»; передчасна ідентичність; психологічний компонент гестаційної домінанти (ПКГД).

Modern social - psychological studies show that modern young people not focus on implementation of maternal and parental roles. Features mother does not occupy a central place in the consciousness of modern women - this disturbing fact observe many domestic and foreign scientists [4]. In modern conditions, when increased social pressure on women, it was much harder than before, to combine work, general utility work and motherhood, this combination is more social.

Keywords: willingness to motherhood; gender identity, diffuse identity, gender identity type «moratorium»; premature identity, the psychological component of gestational dominant (Pcgd).

Актуальность психологического изучения материнства обусловлена остротой демографических проблем, связанных с падением рождаемости, огромным числом распадающихся семей, с увеличением числа детей-сирот при живых родителях, с ростом числа случаев жестокого обращения с ребенком, увеличением случаев инфантицида и девиантного материнского поведения, и не разработанностью программ социальной и психологической помощи семье и в первую очередь женщине [1].

Психологическая готовность к материнству (ПГМ) трактуется как способность матери обеспечивать адекватные условия для развития ребенка, проявляющаяся в определенном типе материнского отношения [3] и как специфическое личностное образование, стержневой образующей которого является субъектная ориентация в отношении к ребенку [7].

Центральным механизмом в процессе формирования ПГМ является изменение отношения женщины к материнству, надделение субъективного содержания материнства новым смыслом.

В онтогенетическом развитии психологической готовности к деятельности можно выделить взаимосвязанные периоды: латентный, сензитивный, актуальный; психологическая готовность представляет собой системное образование; это сложное интегральное психологическое образование, отражающее общую направленность личности; психологическая готовность формируется на основе внутренней позиции личности; это динамическое образование, функционирующее на разных уровнях включенности субъекта во взаимодействие с окружающей действительностью.

Выделены следующие факторы в определении психологической готовности к материнству: доброжелательное отношение женщины к ребенку, готовность создать для ребенка оптимальные условия развития, положительное отношение женщины к идеи родоразрешения через естественные родовые пути, уверенности в своих способностях, умение управлять собой и своими эмоциями [7]. На основе теоретического анализа литературы определена структура и содержание компонентов ПГМ: потребностно-ценностного, эмоционально-волевого, духовного, когнитивного.

В комплексных исследованиях состояния женщины во время беременности, связанные с успешностью ее адаптации к материнству и обеспечением адекватных условий для развития

ребенка, учитываются разнообразные факторы: личностные особенности, история жизни, адаптация к супружеству, особенности личностной адаптации как свойство личности, удовлетворенность эмоциональными взаимоотношениями со своей матерью, модель материнства своей матери, культурные, социальные и семейные особенности, физическое и психическое здоровье.

В психологических аспектах материнства выделяются такие периоды: беременность, младенчество, школьный возраст [5]. С позиций анализа беременности как условия развития ребенка для дальнейшего исследования брались особенности психического состояния женщины в беременности, влияющие на развитие ребенка.

Всё чаще родители в преддверии рождения ребёнка оказываются неосведомлёнными об элементарных особенностях развития ребёнка и своих функциях в уходе за ним. Кроме того, уменьшение количества детей ведёт к тому, что часто первый младенец, с которым встречается женщина, став матерью, - это её собственный ребёнок. В этих условиях помимо возникновения потребности в повышении родительской компетентности, происходит осознание недостаточности в эмоциональных переживаниях, неготовности к возникновению материнских чувств [11].

Все это происходит в условиях, когда наблюдается существенное падение рождаемости и резкое ухудшение физического и психического здоровья новорожденных [9]. Основной причиной этого является изменение отношения к ролям женщины и матери в обществе, обусловленное идеологическими и социально-экономическими трансформациями в постсоветский период [1]. В результате этого гендерное равенство зачастую принимает искаженные формы, которые приводят к нарушению структуры семьи, детско-родительских отношений, процесса полоролевой социализации [10, 12]. Материнство в современном обществе психологически обесценивается и отходит на «задний план» в сравнении с материальными ценностями или ценностями социального успеха. Игнорирование этих вопросов приводит к проблеме психологической неготовности к материнству [7].

В современной психологии личности и психотерапевтически ориентированных направлениях материнство изучается в аспекте удовлетворенности женщины своей материнской ролью, как стадия личностной и половой идентификации [13]. В рамках этого направления можно выделить следующие аспекты. Материнство как стадия половозрастной и личностной идентификации: в исследованиях этого направления материнство анализируется с точки зрения личностного развития женщины, психологических и физиологических особенностей разных периодов репродуктивного цикла (в отличие от других периодов жизни) и т.п. Одной из наиболее важных фаз считается беременность, которая рассматривается как критический период жизни женщины, стадия полоролевой идентификации, особая ситуация для адаптации. В этот период актуализируются неизжитые детские психологические проблемы, личностные конфликты, проблемы во взаимодействии со своей матерью, в переживаниях беременности играют роль особенности модели материнства своей матери, адаптация к супружеству и т.п. В динамике личностных изменений отмечается инфантилизация, обострение внутрличностных конфликтов, повышение зависимости, уровня тревожности. Беременность понимается как острый переходный период, который нередко сопровождается кризисными переживаниями [13].

В ходе беременности существенно изменяются сознание женщины и ее взаимоотношения с миром. Необходимой является перемена образа жизни, вживание в роль «матери». Для многих женщин исход беременности и родов может быть громадным сдвигом к подлинной зрелости и возрастанию самоуважения, для других, наоборот, это может быть патологическим разрешением потенциально нагруженных чувством вины ранних материнско-детских отношений. Беременность можно считать критической точкой в развитии женской идентичности [13].

Проблематизация. В психологии готовность к материнству рассматривается как комплексное образование в полоролевой сфере личности. Полоролевая идентичность возникает на базе половой идентичности и включает в себя гендерные роли и, связанные с ними, модели социального поведения. Кроме того, она включает в себя ряд связанных с ролями женских качеств, которые девочка должна освоить. Принятие и освоение девочкой этих ролей и качеств определяет структуру полоролевой идентичности, с которой, в дальнейшем, соотносятся самосознание личности и характер ее поведения [13]. В этом смысле роль матери встроена в систему других женских ролей. В зависимости от своего места она может по-разному присутствовать в жизни женщины.

Целью исследования работы являлось выявление особенностей структуры материнства у беременных женщин с разным типом полоролевой идентичности.

Исходя из цели, были поставлены следующие задачи исследования:

- 1) изучить типы гендерной идентичности у беременных женщин;
- 2) определить особенности субъективных представлений о будущих взаимоотношениях с ребенком у беременных женщин.

Результаты исследования и их обсуждение. Для решения поставленных задач

использовались следующие методы: методика изучения гендерной идентичности (МИГИ) и модифицированный проективный метод «Рисунок матери с ребенком» .

Исследование проводилось на выборке общим объемом 60 человек, которую составили беременные женщины, находившиеся на наблюдении в женской консультации Харьковского родильного дома №6 и Шевченковской ЦРБ.

В результате применения методики МИГИ было сформировано 3 группы:

- 1 группа беременных женщин с преждевременной идентичностью (12 человек),
- 2 группа беременных женщин с диффузной идентичностью (31 человек),
- 3 группа беременных с выраженным типом гендерной идентичности мораторий (15 человек).

Достигнутая позитивная идентичность и псевдопозитивная идентичность была выявлена только у одного человека или у 1,7% матерей, эти результаты мы не использовали при дальнейшей обработки.

Как видим с таблицы, у большинства женщин выявлен диффузный тип гендерной идентичности (51,2%). Их можно охарактеризовать как личностей, не имеющих прочных целей, ценностей и убеждений и попыток их активно сформировать. Женщины с «диффузной идентичностью» могут вступить в стадию «моратория» и затем перейти к «зрелой идентичности». Но они могут также навсегда остаться на уровне «преждевременной идентичности», отказавшись от активного выбора и самоопределения, или пойти по пути диффузии. Женщинам свойственны следующие черты: средняя степень неудовлетворенности собой и своими возможностями, сомнение в способности вызвать у других уважение; сомнение в ценности собственной личности, отстраненность, граничащая с безразличием к собственному «Я», потеря интереса к своему собственному миру; ригидность Я-концепции – нежелание меняться на фоне общего положительного отношения к себе; представление о том, что твоя личность, характер и деятельность способны вызвать презрение, непонимание, осуждение; наличие внутренних конфликтов личности, сомнений, несогласий с собой, заниженная самооценка, что приводит к сомнениям в своей способности что-то изменить или предпринять; самообвинение, готовность поставить себе в вину свои промахи и неудачи, собственные недостатки ярко выражены.

У женщин с диффузным типом гендерной идентичности нарушены хронотопы – в будущем и настоящем существует на неосознанном уровне неопределенность ситуации, бессознательно прошлое как бы «оказывает давление» на настоящее и будущее. Обострено осознание отчужденности.

В стиле общения и межличностных отношениях у этих женщин отсутствует психологическая интимность, глубина и взаимность межличностных отношений, женщины, как правило, не выходят за пределы стереотипных контактов, некоторых из них можно назвать изолированными. Что также предполагает отсутствие близких отношений и с будущим ребенком, предполагает низкую готовность к материнству.

Выявлено 20% женщин с преждевременным типом гендерной идентичности. Этих женщин можно охарактеризовать, как авторитарных с низкой самостоятельностью, им свойственен низкий уровень тревожности. Можно сказать, что эти женщины вообще не делали независимых жизненных выборов, идентичность у них не осознается, скорее это вариант навязанной идентичности. Психологическая интимность, глубина и взаимность межличностных отношений наблюдаются в этой группе женщин лишь в отдельных случаях. Как правило, они не выходят за пределы стереотипных контактов, что говорит о формировании такого же типа отношений и с будущим ребенком, что подразумевает низкую готовность к материнству.

У 25% женщин установлена гендерная идентичность по типу «мораторий» . Про них можно сказать, что они находятся в состоянии кризиса идентичности и активно пытаются разрешить его, пробуя различные варианты. Можно предположить наличие у этих женщин высокого уровня тревожности. У них присутствуют более сложные и дифференцированные культурные интересы, развита рефлексия, что характеризует их, как более чувственных и эмпатичных матерей. К тому же, им характерна наибольшая психологическая интимность, глубина и взаимность межличностных отношений по сравнению с женщинами с другими типами гендерной идентичности. Что предполагает у них формирование близкого контакта с будущим ребенком и высокую готовность к материнству [11].

Для выявления эмоционального наполнения материнской роли и будущего взаимодействия в системе «мать – ребенок» нами использовалась модифицированная проективная методика «рисунок матери с ребенком».

Выявлены определенные закономерности у беременных женщин с разной гендерной идентичностью: у женщин с преждевременной и с диффузной идентичностью присутствует тревога, связанная с представлением будущих взаимоотношений с ребенком, и уход от этой ситуации, неспособность принять роль матери, что обуславливается наличием в этих группах женщин символических рисунков и схематических рисунков. Изображением женщины в

подростковом возрасте также говорит об идентификации себя с ролью ребенка и неготовность быть матерью. У женщин с гендерной идентичностью по типу «мораторий» изображалась зрелая мать.

В первых двух группах на рисунке изображалась только матеть, оба родителя изображались реже, что говорит о неполном представлении семейной ситуации, несформированность роли супруги, об возможных страхах, связанных с семейной ситуацией. В группе 1 и в группе 2 был нарисован один ребенок, мать отсутствовала, контакт с ребенком был опосредован, что также указывает на страхи и тревогу женщин, связанную с будущим ребенком и отношением к нему, неготовность принять роль матери. У женщин с гендерной идентичностью по типу «мораторий» формируются более теплые и близкие отношения к будущему ребенку, его принятие, что предполагает высокую готовность к материнству.

Выводы:

1. Готовность к материнству коррелирует с типом гендерной идентичности. Так, для женщин с преждевременной и диффузной идентичностью характерны низкая готовность к материнству, что связано с их инфантилизмом, недостаточная сформированность ценностной сферы, наличие внутриличностных конфликтов, которые переносятся на отношение к будущему ребенку. У беременных женщины с гендерной идентичностью по типу «мораторий», несмотря на выявленный кризис идентичности и высокий уровень тревожности, выявлена высокая готовность к материнству, что может быть объяснено более развитой рефлексивностью и способностью к установлению глубоких, интимных отношений.

2. В рисунках женщин с преждевременной и диффузной идентичностью изображался только ребенок, мать отсутствовала, контакт с ребенком был опосредован, это указывает на страхи и тревогу женщин, связанную с будущим ребенком и отношением к нему, неготовность принять роль матери. У женщин с гендерной идентичностью по типу «мораторий» формируются более теплые и близкие отношения к будущему ребенку, принятие ребенка, что предполагает высокую готовность к материнству.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с необходимостью разработки методов диагностики и критериев оценки получаемых данных, основываясь на которых можно прогнозировать особенности протекания беременности, психологическую готовность женщины быть матерью, и строить индивидуально ориентированную психологическую помощь.

Литература:

1. Алексеева А.В. Трансформация семейных ролей мужчины и женщины в современном украинском обществе // Семейная психология и семейная терапия. – 2003 – №4.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие – СПб.: Питер, 2005. – 431 с.
3. Брутман В.И., Радионова М.С. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности // Вопросы психологии. – 1997. - №6. – с.38-47.
4. Джонсон Р.А. Она. Глубинные аспекты женской психологии. М., 1996. – 187 с.
5. Копыл О. А., Баз Л. Л., Баженова О. В. Готовность к материнству, выделение факторов и условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. 1993. № 4. С. 35-42.
6. Кочарян А.С. Личность и половая роль. - Харьков: «Основа», 1996.- 127 с.
7. Мещерякова С.Ю, Авдеева Н.Н., Ганошенко Н.И. Изучение психологической готовности к материнству как фактора развития последующих взаимоотношений ребенка и матери // Соросовские лауреаты: Философия. Психология. Социология. М., 1996.
8. Пайнз Д. Беременность и материнство // Учебное пособие по психологии материнства. Для факультетов: психологических, медицинских и социальной работы / Под ред. Д.Я. Райгородского – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003.-784с.
9. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие. - М.: Московский психо- социальный институт, 2006г – 496с.
10. Олиферович Н.И. Психология семейных кризисов / Олиферович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. – СПб.: Речь, 2006г.-360с.
11. Филиппова Г.Г. Психология материнства: Учебное пособие – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 239с.
12. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера/ Пер. с англ.-М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.-496с.
13. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики – М.: Московский психол. социальный институт, 2007. – 128с.
14. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Издательство «питер», 1999. – 656 с.

Надійшла до редакції 18.03.2010

Теоретические и методологические аспекты исследования этапов женского психосексуального развития

Кочарян А.С., Якименко О.Ю.
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

В статье проанализирована актуальная социокультурная ситуация становления мужчин и женщин. Рассмотрены трансформации, произошедшие в этой сфере, за последнее время. Проведен анализ существующих концепций психосексуального развития и сформулированы основные положения, касательно каждого из этапов женского психосексуального развития. Также, в статье приведены реальные примеры последствий фиксации женщины на том или ином этапе психосексуального развития. Рассмотрены механизмы влияния указанной фиксации на формирование межличностной зависимости.

Ключевые слова: либидо, психосексуальное развитие, межличностная зависимость.

В статті проаналізовано актуально соціокультурну ситуацію становлення чоловіків і жінок. Розглянуто трансформація, що відбулися в цій сфері, за останній час. Проведено аналіз існуючих концепцій психосексуального розвитку і сформульовано основні положення, стосовно кожного з етапів жіночого психосексуального розвитку. Також, в статті наведено реальні приклади наслідків фіксації жінки на тому чи іншому етапі психосексуального розвитку. Розглянуто механізми впливу вище згаданої фіксації на формування міжособистісної залежності.

Ключові слова: лібідіо, психосексуальний розвиток, міжособистісна залежність.

The article deals with the research of women's psychosexual development. The actual sociocultural situation of men's and women's becoming is analysed in the article. Transformations, happening in this sphere in the last time, are considered. The analysis of modern theories of psychosexual development is conducted and main provisions about each of the stages of women's development are formulated. Also, in the article the real examples of consequences of women's fixing on one or another stage of psychosexual development are established. The mechanisms of influence of the indicated fixing on the forming of interpersonality dependence are considered.

Key words: libido, psychosexual development, interpersonality dependence.

Актуальность. В литературе [2,5,6,7,9,11,12] описаны факторы и механизмы становления полоролевой идентичности мужчины и женщины. Казалось бы, сложился массив вполне устоявшихся, хотя порой несогласованных и даже противоречивых, теоретических представлений о предмете. Вместе с тем, начиная с 70-х годов XX века, указанная предметная область покрывается гендерными исследованиями, подрывающими психобиологический и психолого-психоаналитический дискурсы. Концепт «гендер» потерял психологическое денотирование, наполнившись социологической проблематикой, отражающей новые формы социальной, семейной и сексуальной практик. «Теоретическая» борьба за новое «мужское» и новое «женское» детерезировалась, наполнилась вполне выраженным аксиологическим коннотированием – «равные права», «стеклянный потолок» и т.п. Фаллос утратил психобиологическое значение, стал отражать лишь властный социальный статус, за обладание которым боролся женский феминизм. Поменялась социальная ситуация: женщины отказываются от осуществления репродуктивной функции, прибегают к суррогатному материнству, отказываются от вскармливания и т.д. Или же существует тенденция оставить женскому только небольшую сферу жизнедеятельности, утверждая, что женщина бывает женщиной в трех ситуациях – в периоды беременности, вскармливания грудью и половой близости, а в остальных ситуациях – она личность. Такая концепция ограниченной женственности отбирает фемининность у личности и даже противопоставляет женственность и личность. Женственность наполняется чисто инструментальным смыслом – она как та одежда, которую нужно одевать в подходящих ситуациях (причем тех, которые имеют, как правило, негативное эмоциональное коннотирование).

Концепция нового женского (второго пола) отвечала новой социокультурной ситуации, когда женщине понадобился фаллос, а мужчины или не смогли его удержать (отсюда и инфляция мужского), или просто не удержали – так легче (отсюда феминизация мужчин). В такой социокультурной ситуации поменялись и механизмы полоролевого развития: девальвировалась взрослость (дети не хотят взрослеть, так как взрослость потеряла аттрактивную силу; отсюда и утрата уважения к взрослости и старости, и размывание возрастных границ, а отсюда и легкость коммуникации и проявления любви и секса между представителями разных возрастных генераций); редуцировался феномен половой сегрегации – разделение класса на мальчиков и девочек (в 10-11 лет), что было одним из важных полоролевых фильтров в формировании и маскулинности (прежде всего), и фемининности; практически исчез феномен двора, где, как минимум, формировалась подростковая мужская гомосоцифилия и отыгрывалось мужское соперничество (как механизм маскулинного фильтра); меньшую значимость в полоролевом развитии мальчиков стал играть феномен подростковой дружбы, позволяющей преодолеть всемогущество матери (а стало быть, и всего женского); происходит размывание границ между

мужским и женским (в поведении, в социальных ролях, установках, чертах личности и т.п.).

Таким образом, актуальная социокультурная ситуация характеризуется трансформацией полоролевой сферы мужчин и женщин.

В последние годы описаны феномен страха интимной близости [15], синдром эмоционального холода [1] и феномен межличностной зависимости [4,10], характерные для современных девушек. Эти феномены являются проявлениями нарушений контакта, в том числе и партнёрского, и делают невозможным построение конструктивных жизненных сценариев. Необходимо отметить, что появляется всё больше девушек, которым свойственны описанные выше виды нарушений партнерских отношений. В основе таких нарушений лежат девиации становления полоролевой идентичности.

Проблематизация. Новые факторы и механизмы полоролевой социализации потребовали и формирования новых концепций полоролевой социализации, и прояснение меняющихся ролей матери и отца в такой социализации. В большинстве работ преимущество отдавалось материнской фигуре, а роль отца явно недооценивалась, рассматривалась, как второстепенная. Конструкция материнства как теплоты, мягкости, эмоциональной близости, которые смягчали власть отца в семье и создавали условия для нормального личностного развития ребенка сформировались в конце XIX века. Идеализация матери и, как следствие, недооценка роли отца являются базисными чертами такой концепции материнства [2]. В результате отец был «утрачен» как значимая воспитательная фигура и лишь в последнее время работа по его «реабилитации» только началась. Ряд исследователей указывают на равнозначность отцовской и материнской фигур в процессе полоролевой социализации женщин. Между тем, отцовская любовь в определенном смысле является более важной, чем материнская, а ее дефицит является плохим прогностическим признаком в отношении ряда поведенческих и личностных расстройств (пищевого поведения, эмоциональных расстройств, расстройств зависимого типа и т.п.) [2].

Воспользовавшись удачным выражением Макса Вебера, с эпохой постмодерна возникает «стремление расколдовать мир». Традиционные векторы полоролевого развития подверглись серьезной реконструкции: во-первых, дихотомия «норма-патология» уступила место тенденции «социальная терпимость-отсутствие толерантности»; во-вторых, категория пола была вытеснена конструктом «гендер», что позволило рассматривать человека в новом дискурсе – дискурсе социального конструктивизма; в-третьих, загадка пола была замещена релятивизмом гендерных позиций. Возникает необходимость разобраться существует ли вообще нормальное психосексуальное развитие или все его варианты представляют собой норму. Если же нормативная форма всё-таки есть, то важно понимать, как влияют на личность женщины нарушения, происходящие на том или ином этапе психосексуального развития.

В связи с этим, цель статьи - проанализировать теоретические и методологические аспекты исследования этапов женского психосексуального развития.

Теоретический анализ. В ходе психосексуального развития женщина должна пройти два психологически болезненных «отрыва»: первый – от изначального объекта своей любви – матери, а второй – от отца, на которого переключается любовь маленькой девочки (при условии успешного прохождения первого отрыва) [11,12].

Показано [13,14], что, начиная с первых дней жизни ребёнка, мать оказывает сильное влияние на формирование его личности. Что касается материнско-дочерних отношений, то только лишь в отношениях с матерью: «вместе с ней», «как она», а иногда и «вопреки ей» маленькая девочка может стать взрослой женщиной и ассимилировать свою женственность [14].

До трёх лет маленькая девочка пребывает в диадной системе воспитания (мать-дочь). На этом этапе отец в жизни девочки практически не представлен. Согласно аналитическим представлениям [11,12,13,14], в отношениях с матерью девочка решает одну из главных задач своего развития – задачу идентификации. Мать является главной фигурой в ее жизни. На первом году жизни девочка находится в слиянии с ней (стадия фузии). На этой стадии для девочки очень важно ощутить всю полноту материнского принятия и безоценочной любви, благодаря которым у девочки формируется позитивный образ себя [3]. Если эта стадия проходит успешно, то на втором году жизни девочка начинает решать с матерью вопросы сепарации и построения своего собственного «Я». Это является своего рода подготовкой к переходу на следующий этап психосексуального развития. Однако иногда мать может стремиться поглотить ребенка, воспрепятствовать его независимости и автономии, так, что маленькой девочке нелегко будет вырваться из ее объятий и перейти на следующий этап психосексуального развития [13]. При таком варианте развития девочка так и остаётся «с матерью», ее личностные границы весьма размыты. Получается, что в диаде «мать-дочь» нет места для третьего человека (отца), соответственно девочка так и не попадает в «мужской мир». Мужчины (в том числе и отец) остаются для нее чужими и непонятными.

Приведем пример. Девушка 20 лет испытывает сложности во взаимоотношениях с мужчинами, которых она воспринимает, как чужих, непонятных, «инопланетян». При этом, мать девушки, когда той было около 3 лет развелась с отцом, их отношения не сложились, мать

негативно относится к отцу девочки и к мужчинам в целом. Сама девушка отзывается об этом так: «мы развелись с папой». Местоимение «мы» вообще очень часто встречается в ее речи, когда она говорит о своих отношениях с матерью.

Если маленькая девочка успешно решает со своей матерью вопросы фузии и сепарации, то происходит инверсия либидо – объектом либидо становится отец. Эмоции, которые в этот период девочка испытывает к матери, носят амбивалентный характер: с одной стороны, мать по-прежнему остается значимой и любимой фигурой, с другой стороны, она начинает восприниматься как соперницу за внимание отца.

«Встреча с отцом» происходит не сразу и напоминает своеобразные качели: девочка то переключает свою любовь на отца, то надолго опять возвращается к матери. Этот момент является своего рода критическим и здесь по-прежнему существует риск фиксации именно на матери.

Приведем пример. Женщина обратилась к психотерапевту по поводу проблем с мужем: он ей неприятен, нет близости, тепла. В анамнезе у женщины развод родителей, отношения с отцом по её словам были плохие и у нее, и у матери. В ходе психотерапии демонстрирует злость и тревогу по отношению к мужчинам, ощущение ненужности. На пятой сессии произошел прорыв: она вспомнила как отец носил ее на шее, завязывал ей бантики, водил в школу, как он любил ее, а она его. Она рассказала, что развод родителей произошел, когда она находилась в раннем подростковом возрасте. Отец то приходил, то уходил, мать настраивала ее против него. Она чувствовала себя предательницей по отношению к матери, поэтому отдалась от отца и стала на сторону матери. Данный случай является иллюстрацией ситуации, когда девочка «пришла» к отцу, но потом вернулась на предыдущий этап.

После того как в ситуации комплекса Электры объектом любви маленькой девочки окончательно становится отец, приобретает значение сексуальность и женственность маленькой девочки. Она замечает, так называемый, восхищенный взгляд отца. У девочки появляется желание нравится папе.

Можно ожидать, что при нормальном ходе развития она найдет путь от отца к любимому мужчине [11,12]. В противном случае, девочка фиксируется на отце - ее либидо «застревает» на нем. При таком варианте развития женщина не сможет строить зрелые отношения с мужчиной, поскольку в этих отношениях будут присутствовать инфантильные регуляторы: чувство вины, стыда, страха и т.п. Эта инфантильность будет проявляться и в сновидной продукции: даже во взрослом возрасте женщину могут преследовать детские сексуальные сновидения и фантазии относительно отца [12]. Причинами такой фиксации могут стать, как особенности поведения отца (соблазняющий отец), так и определенные действия матери (мать «подкладывает» дочь отцу вместо себя, поскольку сама не любит мужа). При этом, вне зависимости от причин такой фиксации, ее последствия тяжело переживаются девушками, поскольку они практически не способны строить длительные, полноценные отношения с мужчиной. На подсознательном уровне объектом их желания остается отец, а окружающие мужчины, во-первых, не дотягивают для него, а, во-вторых, сближение с ними вызывает у женщины смутное ощущение, что она предает отца.

Приведем пример подобной фиксации. Девушка 26 лет испытывает серьезные проблемы во взаимоотношениях с мужчинами. По ее словам они вызывают у нее отвращение, ни один мужчина не бывает долго ей интересен. В ходе групповой работы у девушки возникает отцовский перенос на терапевта и материнский перенос на одну из участниц группы. При дальнейшей работе ей захотелось «отвоевать у матери отца». Она призналась, что по отношению к отцу ей в голову пришли слова «я никому тебя не отдам».

Кроме либидозной фиксации на отце, возможен вариант развития, при котором происходит идентификация с отцом. В этом случае девочка, как бы отказывается от своей половой роли, у неё формируется комплекс маскулинности. Как писала К. Хорни, такой вариант развития связан с тем, что подсознательное желание быть мужчиной (о котором говорил Фрейд) попадает на благоприятную почву стремления избежать осознания либидинозных желаний и фантазий, связанных с отцом. Фантазия, что она мужчина, позволяет девочке уйти от женской роли, слишком перегруженной виной и тревогой. Эта попытка приносит чувство неполноценности, так как девочка сталкивается с пониманием, что она никогда не сможет полностью соответствовать мужской роли, но Я девочки переносит его легче, чем чувство вины, связанной с сохранением женской полоролевой установки [12]. Показано [8], что у таких девушек формируется континуально-альтернативная структура полоролевой сферы, то есть развитие маскулинности идет за счет подавления фемининности.

Приведем пример подобной идентификации. Женщина 32 лет несколько раз госпитализировалась в отдел неврозов с полиморфными жалобами: соматизированные (головные боли, нехватка воздуха), психологические (не хочется жить, преследуют страх и тревога), семейные (муж не любит и не понимает). Муж часто навещает женщину в больнице, они постоянно ссорятся, соседи по палате сочувствуют женщине, вступаются за нее. Все это происходит очень эмоционально и длится довольно долго. Позднее женщина прошла курс

психотерапии и поняла, что всю жизнь она хотела быть как отец. Более того, довольно долго она думала, что может быть как отец. Однако, когда пошли первые месячные, она, испытав стыд и шок, поняла, что это невозможно. С тех пор она так и не приняла свою женственность.

При благоприятном (нормативном) варианте протекания психосексуального развития девушка вслед за отрывом от матери успешно проходит и второй отрыв – от отца, освобождаясь от невротической связи с родителями и приобретая способность строить зрелые, полноценные отношения с любимым мужчиной и создавать собственную семью. Однако, З. Фрейд [11] полагал, что в женском варианте развития комплекс Электры находит свое разрешение в значительно более позднем возрасте, чем у мужчин или не находит этого разрешения вовсе, поскольку над женщиной не довлеет такой мощный мотивационный стимул, как страх кастрации, который способствует разрешению Эдипова комплекса у мальчика.

В таблице представлена краткая характеристика каждого этапа психосексуального развития женщины.

Краткая характеристика этапов психосексуального развития

№	Этап	Происходящие процессы	Последствия фиксации	Сказочные персонажи
1.	Отрыв от матери	Приблизительно до трёх лет воспитание девочки носит диадный характер (мать-дочь). Девочка получает опыт материнского принятия, учиться взаимодействовать с другим человеком, доверять ей, выстраивать свой образ по ее подобию, формирует границы собственного «Я». Девочка благополучно разрешает вопросы фузии и сепарации с матерью. Она становится способна «впустить» в их отношения с матерью третью фигуру, а именно отца, сохраняя при это свою любовь к матери. Иными словами маленькая девочка осваивает переход от диадной системы отношений к триадной.	Девочка так и «не приходит» к отцу. Соответственно мужской мир остаётся «закрытым» для неё. Девочка по сути «увязает» в диаде «мать-дочь» и весь мир превращается для неё в отыгрывание именно этих отношений. Мужчины представляются таким женщинам чужими, далёкими, непонятными и опасными.	Сводные сёстры Золушки из одноименной сказки, Марфуша (родная дочь мачехи) из сказки «Морозко».
2.	Отрыв от отца	С появлением отца в жизни девочки начинает приобретать значение ее сексуальность. Девочка замечает, так называемый, восхищенный взгляд отца. Происходит инверсия либидо и центральной фигурой в жизни девочки становится отец, мать при этом как бы отступает на второй план. Постепенно девочка осознает невозможность оставаться с отцом и ее либидо переключается на других мужчин.	1. Либидозная фиксация на отце. Девушка не способна строить отношения с мужчинами, поскольку объектом ее желаний и фантазий остаётся отец. Таким женщинам все мужчины кажутся «не такими», «не достойными» и т.п. Даже во взрослом возрасте их часто преследуют инцестуозные сновидения и фантазии. 2. Идентификация с отцом. В определенный момент девочка, осознав, невозможность «занять место матери» отказывается от своей половой роли и блокирует в себе развитие женских качеств. Она выбирает другой путь к отцу - идентификацию. Таким образом она остаётся рядом с отцом, но не как женщина, а как подобная и равная ему.	Настенька из сказки «Аленький цветочек», героиня сказки «Красавица и чудовище». Пэппи, длинный чулок из одноименной сказки.

Если девушка не смогла завершить ту или иную стадию психосексуального развития, то ее отношения с мужчинами будут носить трансферентный характер, то есть в этих отношениях не будет собственно мужчины, а будет лишь тень материнской или отцовской фигуры. Женщина постоянно будет пытаться решить те вопросы, которые она не смогла решить в отношениях с отцом или матерью. Собственно, женщина, не завершившая свое психосексуальное развитие не является в полной мере зрелой, самодостаточной личностью. Здесь следует упомянуть о таком понятии, как межличностная зависимость, изучение которого приобретает всё большую актуальность в последнее время.

Проблеме зависимости, а также вопросу сепарации с родителями много внимания уделено в работах таких авторов, как Уайнхольд Б., Уайнхольд Дж. По их мнению, результат незаконченного соединения и/или отделения — это созависимость. Созависимый человек будет: 1). «прилипать», пытаясь завершить свое соединение и становясь очень привязанным или зависимым; 2). пытаться завершить отделение или автономию, становясь очень обособленным,

то есть противозависимым; 3). будет ходить по кругу между первым и вторым. При этом, очень важным фактором является степень завершения матерью и отцом своих собственных задач соединения/отделения. Большинство из нас воспитаны родителями, которые сами не завершили процесс связи и/или разделения со своими матерью или отцом. В результате они не смогли обеспечить нас поддержкой, информацией и навыками, необходимыми для своевременного завершения этих важных стадий развития в нашей собственной жизни [10].

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы:

1. Полоролевая сфера является одной из базовых характеристик личности. Соответственно, правильное понимание всех особенностей, связанных с этой сферой, а также с психосексуальным развитием личности, является основой, как психотерапевтической работы, так и построения единой, комплексной теории личности.

2. Формирование женской полоролевой идентичности напрямую зависит от особенностей психосексуального развития. Так, в ходе психосексуального развития женщина должна пройти два отрыва: первый – от изначального объекта своей любви – матери, а второй – от отца, на которого переключается любовь маленькой девочки, при условии успешного прохождения первого отрыва. При этом на каждом из указанных этапов может произойти фиксация либидо на соответствующем объекте, что приводит к формированию специфических личностных (и в частности, полоролевых) особенностей женщины.

Перспективой дальнейших исследований является создание проективной методики для диагностики этапа психосексуального развития, на котором остановилась женщина.

Литература

1. Асланян Т.С. Симптомокомплекс «эмоционального холода» у женщин: типология и особенности структурной организации. // Вісник ХНУ. Серія «Психологія», 2009, № 842. – с. 30-34.
2. Барінова Н.В. Психологічні особливості відношення батька, як чинник формування статевої ролі «Я»- концепції у дівчат-підлітків. Дисер. на здобуття наук. ступеню канд. психол. наук. – Харків: ХНУ, 2006.
3. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. / Дж. Боулби / Пер. с англ. В.В. Старовойтова. – 2-е изд. – М.: Академический проект, 2006. – 232 с. – («Психологические технологии»).
4. Коцар А.В. Особливості психосексуального розвитку хворих на невроз жінок, що знаходяться у відносинах подружньої залежності: Автореф. канд. психол. наук. – Київ, 2002. – 19 с.
5. Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии). – Харьков: Основа, 1996, – 127 с.
6. Кочарян А.С., Жидко М.Е. Трансформация полоролевой идентичности современных украинских мужчин. // Вестник ХНУ серия «Психология», 2004, № 617, - С. 82-86.
7. Кочарян А.С., Терещенко Н.Н. Полоролевая идентичность у женщин: генезис и структура. // Вестник ХНУ серия «Психология», 2001, № 549, - С. 53-55.
8. Кочарян А.С., Якименко О.Ю. Особенности симптомокомплекса маскулинности/феминности у девушек, находящихся на разных этапах психосексуального развития. // Вісник ХНУ. Серія «Психологія», 2009, № 857. – с. 85-91.
9. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития: Пер. с англ. – Екатеринбург, 1998. – 528 с.
10. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской — М.: Независимая фирма «Класс», 2002. — 224 с. — (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 103).
11. Фрейд З. Кое-что о следствиях, вытекающих из анатомического различия полов. Пер. с нем. – М.: Наука, 1989 – 112 с.
12. Хорни К. Женская психология. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа, 1993 – Кн. 1. – 222 с.
13. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера.: Издательство «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). Москва 2006- 315 с.
14. Эльячэфф К., Эйниш Н. Дочки-матери. Третий лишний?. - Перевод с французского О. Бессоновой под редакцией Н. Поповой. М.: Наталья Попова, «Кстати», Издательство «Институт общегуманитарных исследований», 2006. – 448 с.
15. Scheffler T., Naus P. The Relationship Between Fatherly Affirmation and a Women's Self-Esteem, Fear of Intimacy, Comfort with Womanhood and Comfort with Sexuality. // The Canadian Journal of Human Sexuality, Spring 1999, Vol 8 (1). – pp. 31-45.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Особливості сексуальної сфери жінок на різних етапах психосексуального розвитку.

Кочарян О. С., Яковенко О. К.

Харківський Національний університет імені В. Н. Каразіна,
Харківський Національний університет імені М. Є. Жуковського «ХАІ».

Стаття присвячена емпіричному дослідженню структурної організації сексуальної сфери жінок впродовж психосексуального розвитку особистості. Було виявлено особливості жіночої сексуальності на пубертатному, перехідному та зрілому етапах її становлення. В статті продемонстровано динаміку розвитку психологічного, поведінкового, чуттєвого та соціального компонентів жіночої сексуальності на різних етапах функціонування. Особлива увага приділяється дослідженню сексуальної реалізації та чинників, що забезпечують гармонійність цього процесу.

Ключові слова: структура сексуальності, психосексуальний розвиток, поведінковий компонент сексуальності.

Статья посвящена эмпирическому исследованию структурной организации сексуальной сферы женщины на различных этапах психосексуального развития. Были выявлены особенности женской сексуальности пубертатного, переходного и зрелого периода становления. В статье продемонстрирована динамика психологического, поведенческого, чувственного и социального компонентов женской сексуальности на различных этапах функционирования. Особое значение уделяется изучению сексуальной реализации, а также факторов, которые обеспечивают гармоничность данного процесса.

Ключевые слова: структура сексуальности, психосексуальное развитие, поведенческий компонент сексуальности.

The article is devoted to the research of a structural organization of female sexuality during the psychosexual development. The features of female sexuality on the adolescence, transition and mature period of formation, were identified. The dynamics of psychological, behavioral, sensual and social components of female sexuality was demonstrated. Particular attention is paid to the study of sexual fulfillment, as well, as the factor that ensure the harmony of the process.

Key words: the structure of sexuality, the psychosexual development, behavioral, component of female sexuality.

Актуальність. Останнім часом в рамках психологічної науки зростає зацікавленість до вивчення жіночої сексуальності. Це обумовлено тим, що дослідження, які присвячені аналізу феномена жіночої сексуальності майже відсутні в сучасній психологічній науці. Крім того, зміни, що відбуваються в нашому суспільстві певним чином відображуються на сексуальній поведінці, сексуальній реалізації та мотивації. Так, з одного боку, в соціальному контексті розповсюдженим є явище пансексуалізму, а з іншого боку поширення набувають прояви псевдо-сексуальності, залежної любові, емоційної холодності жінок, які формуються впродовж етапів психосексуального розвитку, починаючи з пубертатного. Саме тому, емпіричне дослідження структурної організації сексуальної сфери жінок на різних етапах психосексуального розвитку, набуває своєї актуальності.

Метою статті є аналіз структурної організації сексуальної сфери жінок на пубертатному, перехідному та зрілому етапах психосексуального розвитку особистості.

Характеристика вибірки та методів дослідження. Для досягнення мети, було сформовано експериментальну вибірку, загальним обсягом 150 досліджуваних. В подальшому, на основі періодизації психосексуального розвитку Г. С. Васильченка, [1] було виділено три експериментальні групи, до складу яких увійшли 50 дівчат пубертатного етапу становлення сексуальності, 50 жінок перехідного етапу та 50 сексуально-зрілих жінок.

Для проведення дослідження було використано методіку діагностики сексуального профілю особистості, М. Яффе, Е. Фенвік та опитувальник відношення до сексуального життя Г. Айзенка [4]. Отримані результати було оброблено за допомогою методу факторного аналізу.

Результати дослідження та їх інтерпретація. Після обробки отриманих результатів було виявлено особливості структурної організації сексуальної сфери дівчат відповідно до різних етапів психосексуального розвитку. Для структурної організації сексуальної сфери досліджуваних пубертатного періоду становлення сексуальності, характерними є наступні фактори: психологічний компонент сексуальності, соціальне самоствердження, маскулінний тип сексуальності, чуттєвість – сексуальне експериментування та суперечлива сексуальність.

Фактор «психологічний компонент сексуальності» за своєю структурою є біполярним, інформативне навантаження становить 22 %. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «сексуальна задовільність» (0,89), «психологічне благополуччя» (0,84), «сексуальна реалізованість» (0,84), «сексуальна комунікація» (0,79), «сексуальна впевненість» (0,58), «сексуальна техніка» (0,48), та негативні значення змінних «зацікавленість порнографією»

(-0,61), «сексуальна невротичність» (-0,69). Змінні, які увійшли до складу фактору свідчать про єдність психологічного та поведінкового аспектів сексуальності, які характеризують гармонійне функціонування сексуальної сфери - дівчата відчують сексуальну реалізованість, психологічне благополуччя, задовільність, що в свою чергу створює основу для сексуальних проявів на поведінковому рівні.

Фактор «соціальне самоствердження» є монополярним за структурою, інформативна вага становить 14%. До складу фактору увійшли змінні: «сексуальна дозволеність» (0,85), «сексуальне лібідо» (0,76), «сексуальна збудливість» (0,61), «сексуальна техніка» (0,58), «агресивний секс» (0,55), «знеособлений секс» (0,53), «сексуальне експериментування» (0,5) та «сексуальний потяг» (0,43). Змінні, що увійшли до складу фактору свідчать про сформованість біологічних компонентів сексуальності (сексуальне лібідо, збудливість та сексуальний потяг), що за думкою Г. С. Васильченка є характерним для цього етапу психосексуального розвитку [1]. Інші змінні визначають поведінковий компонент сексуальності та відображують складові елементи комплексу «західної культури», який полягає в ігноруванні емоційних переживань та механістичному ставленні до сексу. Відбувається заміна чуттєвого компоненту проявами сексуальної техніки, високим рівнем сексуального експериментування. Отримані результати дозволяють зробити припущення про домінування легковажно – безвідповідального типу мотивації сексуальної поведінки, при якому мотивом здійснення статевого акту є прагнення утвердитися в очах однолітків, що є характерним для пубертатного віку.

Фактор «маскулінний тип», інформативне навантаження становить 12%, відображує становлення сексуальності за маскулінним типом. На позитивному полюсі фактора знаходяться змінні: «прийняття маскулінної сексуальної ролі» (0,76), «сексуальна обізнаність» (0,71), «знеособлений секс» (0,53), «сексуальне лібідо» (0,43), а на негативному полюсі фактора знаходиться змінна «сексуальна сором'язливість» (-0,83). Отримані результати дозволяють зробити припущення про проявлення «комплексу маскулінності» на поведінковому рівні в сексуальних стосунках дівчат пубертатного віку. Крім того, прийняття маскулінної ролі дівчатами може свідчити про затримку процесу розщеплення маскулінних та фемінінних структур, при якому відзначається їх внутрішнє поєднання. Отже з одного боку дівчата відчують сексуальний інтерес та потребу сексуальних стосунків, а з іншого боку, демонструють поведінковий репертуар, котрий є протилежним жіночому.

Фактор «чуттєвість – сексуальне експериментування», інформативна вага – 13%. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «чуттєвість» (0,72), «фізичний секс» (0,61), «сексуальна збудливість» (0,59), «сексуальна впевненість» (0,56), «сексуальне експериментування» (0,53), «зацікавленість порнографією» (0,47) та негативне значення змінної «сексуальна відраза» (-0,68). Може свідчити про становлення чуттєвого компоненту сексуальності, з одного боку, а з іншого – про експериментальний характер сексуальної поведінки досліджуваних. Відбувається набуття сексуального досвіду, що обумовлено зростанням сексуальної зацікавленості на пубертатному періоді становлення сексуальності.

Фактор «суперечлива сексуальність», інформативність становить 10%, за структурою фактор є біполярним. На позитивному полюсі фактору знаходяться позитивні значення змінних «сексуальний потяг» (0,69), «фізичний секс» (0,56), «сексуальна невротичність» (0,52), «сексуальне експериментування» (0,43) та негативне значення змінної «цнотливість» (-0,86). Характеризує наявність протиріччя при реалізації сексуальності, про що свідчить оборотній зв'язок між змінними фізичний секс, експериментування, сексуальний потяг та цнотливість. Отже дівчата пубертатного віку, обираючи сексуальну поведінку за типом «секс заради сексу», відчують внутрішній протест, оскільки це не відповідає їх особистісному та психосексуальному розвитку, що й призводить до сексуальної невротичності [3].

Для структурної організації сексуальної сфери досліджуваних перехідного етапу становлення сексуальності характерними є наступні фактори: розщеплення сексуальності, проміжна сексуальність, реалізована сексуальність та сексуальне здоров'я.

Фактор «розщеплення сексуальності», інформативність - 20%, є монополярним за структурою. До складу фактору увійшли позитивні значення наступних змінних: «сексуальне лібідо» (0,92), «зацікавленість порнографією» (0,88), «прийняття маскулінної ролі» (0,8), «сексуальне експериментування» (0,67), «сексуальна техніка» (0,63), «сексуальна комунікація» (0,51), «сексуальний потяг» (0,51), «психологічне благополуччя» (0,48), «дозволеність» (0,43) та «фізичний секс» (0,42). Фактор свідчить про широкий сексуально-поведінковий репертуар досліджуваних, який поєднується з гармонійним психологічним відчуттям жінок. Однак, необхідно зазначити на тому, що в даному випадку досліджуваними демонструється прийняття маскулінної ролі на поведінковому рівні, що відбивається на високому рівні дозволеності, зацікавленості порнографією, сексуальному експериментуванню та високому рівні сексуальної техніки. Чуттєвий компонент є відсутнім, що свідчить про розщеплення сексуальної любові на фрагменти. Згідно З. Фрейду, розщеплення сексуальної любові є результатом дії захисних

механізмів психіки. А захист від впливу сексуальних переживань та нездатності реалізації сексуальної потреби виражається в фізичному сексі, вільному від почуття любові. [7]

Фактор «проміжна сексуальність», інформативність становить 15%, є біполярним за свою структурою. На позитивному полюсі факторі знаходяться позитивні значення змінних «сексуальна сором'язливість» (0,83), «сексуальна збудливість» (0,61), «сексуальна невротичність» (0,59), «сексуальне експериментування» (0,47), та негативні значення змінних «впевненість» (-0,77), «знеособлений секс» (-0,85). Змінні, що увійшли до складу фактору носять суперечливий характер, оскільки відображують поєднання інфантильних та зрілих компонентів сексуальної поведінки [5]. Це може свідчити про те, що перехідний період становлення сексуальності виступає проміжним етапом формування сексуальної зрілості, що в свою чергу супроводжується особистісною незадовільністю жінок, про що свідчить змінна «сексуальна невротичність».

Фактор «реалізована сексуальність», становить 12,9% від загальної дисперсії, та є біполярним за структурою. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «сексуальна реалізованість» (0,62), «сексуальна задовільність» (0,44), «сексуальна комунікація» (0,44) та негативні значення змінних «цнотливість» (-0,69), «агресивний секс» (-0,72) та «сексуальна відраза» (-0,8). Фактор відображує гармонійне сексуальне функціонування, що є набуттям перехідного періоду сексуальності. Структура фактору представляє собою два протилежні полюси функціонування сексуальності, та організують простір «гармонійність-дисгармонійність». Змінні, що знаходяться на позитивному полюсі фактору відображують інтеграцію та виявляють єдність біологічних, психологічних та соціальних компонентів сексуальності. [2]

Фактор «сексуальне здоров'я», інформативне навантаження становить 11,9%. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «чуттєвість» (0,78), «сексуальна задовільність» (0,74), «сексуальний потяг» (0,65) та «сексуальна реалізованість» (0,57). Змінні, що увійшли до складу фактору відображують гармонійність кожного із окремих компонентів сексуальності. Відповідно до чотирифакторної системної концепції сексуального здоров'я, отримані змінні характеризують основні системоутворювані якості, які у поєднанні формують основу гармонійного психосексуального розвитку особистості. [2]

Також було виявлено наступні фактори, що характеризують структурну організацію сексуальної сфери жінок, зрілого етапу становлення сексуальності: маскулінна сексуальність, жіноча та фрагментарна сексуальність.

Фактор «маскулінна сексуальність» є біполярним за структурою, інформативність становить 28%. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «агресивний секс» (0,87), «зацікавленість порнографією» (0,8), «сексуальний потяг» (0,79), «сексуальна невротичність» (0,79), «сексуальне лібідо» (0,71), «прийняття маскулінної ролі в сексуальних стосунках» (0,62), «знеособлений секс» (0,52), та негативне значення змінної «сексуальна сором'язливість» (-0,62). Фактор свідчить про становлення сексуальності за чоловічим типом, що характеризується особливостями сексуальної поведінки жінок. Якщо у пубертатному періоді становлення сексуальності цей фактор відображує незавершеність розвитку, то для жінок зрілого періоду становлення сексуальності, це є наслідком формування статево-рольової ідентичності за маскуліним типом. Присутність змінної «сексуальна невротичність» свідчить про незадовільність жінкою сексуальною реалізацію, що також обумовлено відсутністю емоційного та психологічних компонентів в отриманій структурі.

Фактор «жіноча сексуальність», інформативність становить 21%. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «сексуальна реалізованість» (0,82), «сексуальна задовільність» (0,8), «психологічне благополуччя» (0,78), «сексуальна збудливість» (0,64), «секс. впевненість» (0,48), «прийняття жіночої сексуальної ролі» (0,48). Отриманий фактор свідчить про високий рівень задоволеності жінкою сексуальним життям, що відображується як на психологічному рівні, так і на поведінковому. Цей фактор відображує завершеність становлення гармонійної зрілої сексуальності. Змінна «прийняття жіночої сексуальної ролі» свідчить про гармонійність статево-рольової ідентичності жінок, що позитивним чином впливає на сексуальну поведінку та рівень задовільності.

Фактор «фрагментарна сексуальність», інформативність – 16%. До складу фактору увійшли позитивні значення змінних «сексуальна комунікація» (0,86), «сексуальна техніка» (0,81), «сексуальне експериментування» (0,6), «сексуальний потяг» (0,41) та негативне значення змінної «сексуальна задовільність» (-0,62). Фактор свідчить про відображення лише фізичної сторони сексуальності, що реалізована на поведінковому рівні. Однак, цей тип сексуальності є дисгармонійним, та відображує інструментальне відношення жінки до сексуального життя [6]. Необхідно також зазначити на тому, що чуттєвий компонент є відсутнім в структурі, що можливо й виступає причиною сексуальної незадовільності.

Висновки. В ході проведення дослідження було виявлено особливості сексуальної сфери жінок, які є характерними для пубертатного, перехідного та зрілого етапу становлення сексуальності. Так, пубертатний період становлення сексуальності відрізняється високим рівнем

сексуального експериментування, сексуальної техніки та схильністю дівчат до фізичного сексу. Це може бути наслідком становлення сексуального лібідо, але недостатньою сформованістю чуттєвого та емоційного компоненту жіночої сексуальності. На перехідному етапі відбувається визначення та засвоєння дівчатами сексуальної ролі та відповідної сексуальної поведінки. Для зрілого етапу становлення сексуальності характерним є сформованість чуттєвого компоненту, прийняття жінкою маскулінної, або фемінінної сексуальної ролі та її реалізації на поведінковому рівні. В подальшому планується вивчення впливу таких чинників батьківської родини як, емоційний компонент, тип виховання та психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин на формування жіночої сексуальності.

Література:

1. Васильченко Г. С. Общая сексопатология. / Г. С. Васильченко. – М.: Медицина, 1977. – 352 с.
2. Кришталь В. В., Кришталь Є. В. Сексология. / В. В. Кришталь, Є. В. Кришталь, Т. В. Кришталь. – Харків: Фолио, 2008. – 990 с.
3. Менегетти А. Жінщина третього тисячелеття. / А. Менегетти. – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2007. – 256 с.
4. Шапарь В. Б. Психодиагностика отношений между родителями и детьми. / В. Б. Шапарь. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 432 с.
5. Шарфф Д. Э. Сексуальные отношения: Секс и семья с точки зрения теории объектных отношений. / Д. Э. Шарфф. – М.: «Когито-Центр», 2008. – 304 с.
6. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование). / Г. Фигдор. – М.: Наука, 1995. – 376 с.
7. Энциклопедия глубинной психологии. Том 1. Зигмунд Фрейд /пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 1998. – 800 с.

Надійшла до редакції 18.03.2010

Нормативно-правова регуляція поведінки особистості: психологічний аспект

Крейдун Н.П.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті проведено аналіз основних психологічних понять, що відносяться до проблематики нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Було зроблено висновок, що як об'єкт нормативно-правової регуляції, особистість слід розглядати з погляду здатності її через свою поведінку реалізовувати причетність до тієї чи іншої соціальної цілісності. У якості суб'єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними, у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб'єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено. Активність особистості у правовому полі визначається тим, наскільки особистість усвідомлює себе у взаємодії із системою правових норм, це насамперед - внутрішня активність.

Ключові слова: нормативно-правова регуляція, поведінка, особистість, активність.

В статье проведен анализ основных психологических понятий, которые относятся к проблеме нормативно-правовой регуляции поведения личности. Был сделан вывод, что как объект нормативно-правовой регуляции, личность следует рассматривать с точки зрения способности ее через свое поведение реализовывать принадлежность к определенной социальной целостности. В качестве субъекта активности личность воспринимает систему правовых норм, по собственному желанию и с сознательным намерением вступает во взаимодействие с ними, в доступных пределах их анализирует, пытается убедиться в их соответствии с собственными жизненными интересами и планами. Активность личности как субъекта нормативно-правовой регуляции определяется прежде всего способностью рефлексировать свое пребывание в нормативных ситуациях, осуществлять выбор типа поведения в них целеустремленно и осознанно. Активность личности в правовом поле определяется тем, насколько личность осознает себя во взаимодействии с системой правовых норм, это прежде всего - внутренняя активность.

Ключевые слова: нормативно-правовая регуляция, поведение, личность, активность.

In the article the analysis of main psychological notion is organized, which pertain to normative-legal regulation problem of the personalities behaviour. There was made the conclusion that as object normative-legal regulation, personality follows to consider with standpoint of the abilities her through its behaviour to realize the attribute to determined social wholeness. As subject activities personality perceives the system of the legal rates, on own desire and with conscious intention enters in interaction with them, in available limit their analyses, tries to make sure in their correspondence to own life interest and plan. The Activity to personalities as subject normative-legal regulation is defined first of all by ability reflect its stay in normative situation, realize choice the type of behavior in them purposeful and concious. The Activity to personalities in this field is defined that, insofar personality realizes itself in interaction with system of the legal rates, this first of all - an internal activity.

The Keywords: normative-legal regulation, behaviour, personality, activity.

Різноманітні аспекти психологічної проблематики, що пов'язана з вирішенням питань регуляції поведінки особистості були і залишаються у центрі уваги психологів-дослідників. Накопичений вже досить великий досвід що до теоретичного обґрунтування, проведено багато емпіричних та експериментальних досліджень, які так чи інакше вирішують цю проблему. Але на наш погляд ще не досить чітко у просторі психологічних, підкреслимо – саме психологічних досліджень, вирішується питання щодо нормативно-правової регуляції поведінки особистості. На те існує багато об'єктивних, суспільних причин. Але це не скільки не знижує актуальності даної проблематики.

Спробуємо проаналізувати та виокремити основні психологічні поняття, що відносяться до проблематики нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Як вважають сучасні дослідники [1-10], нормативно-правова регуляція передбачає контроль за поведінкою соціальних спільнот та окремих особистостей з метою забезпечення їх оптимального функціонування і соціального розвитку. Вона представляє собою систему санкціонованих державою впливів на відносини у суспільстві з метою їх упорядкування та реалізації правопорядку. Метою нормативно-правової регуляції є радше приведення цих відносин у відповідність із тими принципами співжиття, які визнані в даному культурно-історичному середовищі.

Процес нормативно-правової регуляції можна розглядати у теоретико-правовому та психологічному аспектах. У рамках правового підходу відбувається обґрунтування та формалізація тих фундаментальних форм поведінки, які існують у соціумі. З психологічного погляду нормативно-правова регуляція ґрунтується на переживанні справедливості чи несправедливості соціальної регламентації певного роду, добровільному визнанні (чи невизнанні) особистістю виправданості тієї ідеї, що закладена у системі правових норм. Таким чином, у дотриманні чи недотриманні правових норм може проявлятися суб'єктність особистості, її індивідуальна воля.

Успішність чи неуспішність нормативно-правової регуляції проявляється у особливостях нормативно-правової поведінки особистості, що забезпечується рядом психологічних механізмів, характеризується певними психологічними особливостями. Нормативно-правова поведінка особистості розгортається у проблемній нормативній ситуації, включає процеси підготовки та прийняття рішень щодо способу дій у цій ситуації, її властиві складні поєднання свідомих та несвідомих компонентів та рівнів психологічної діяльності.

Феномен нормативно-правової регуляції існує лише у тих ситуаціях, коли поведінка особистості

(групи) підлягає нормативній регуляції. Тому ключовим моментом у дослідженні феномену нормативно-правової регуляції та її поведінкових проявів є поняття нормативної ситуації. Насамперед, нормативна ситуація - це ситуація, що регулюється нормами права. Елементами нормативної ситуації є система правових норм, поведінка особистості, яка цими нормами регулюється та образ права, що виникає у результаті сприймання правових норм особистістю [2, с.15-25].

Нормативно-правова регуляція поведінки особистості здійснюється значною мірою через правові норми, які знаходять своє відображення у психіці особистості. Загалом правову норму можна описати як існуюче у суспільстві і прийняте особистістю правило (стандарт) дій, що визначає, яким чином вона має поводитись у даній нормативно-правовій ситуації [3]. Включення правових норм до сфери психіки особистості відбувається через відображення правових норм, рефлексію їх як елементів правової системи, напрацювання певного особистісного ставлення до них шляхом включення їх у систему сенсів та значень, їх розміщення у феноменологічному полі свідомості особистості. Так, наявні дослідження доводять, що правові норми певним чином пов'язані з мотиваційною системою [4], ціннісними орієнтаціями [3], диспозиційною структурою особистості [5], перцептивними процесами [6]. Досліджуються права соціалізація, явище правосуб'єктності, правові уявлення, законслухняність, умови розвитку правосвідомості, несвідомі детермінанти правової поведінки і т. ін..

Нормативно-правова регуляція може здійснюватися не лише через глибинні соціальні та психологічні механізми, але і за допомогою досить поверхових механізмів соціального спілкування: зараження (контагіозу), навіювання (сугестії), ідентифікації тощо. У цьому випадку нормативна регуляція вже не відрізняється автономністю, вона ніби зовні нав'язується індивіду, причому дотримуючись норм, індивід почасти навіть не розуміє їх сенсу, значення.

Особистість включається у систему нормативно-правової регуляції як активний суб'єкт діяльності й спілкування, що реалізує власні потреби та інтереси, використовуючи правові можливості для досягнення своїх цілей. Водночас особистість являється об'єктом нормативно-правової регуляції і, відповідно, відчуває на собі детермінуючий вплив системи правових норм. Особистість не є пасивною ланкою у процесі нормативно-правової регуляції, вона відіграє в ньому активну роль, є суб'єктом взаємодії з правовою системою, реалізуючи власні інтереси та цілі. Тому дослідження особистості у системі нормативно-правової регуляції повинно здійснюватися на соціально-психологічному рівні з урахуванням конкретних соціально-правових умов та обставин, що можуть здійснювати вплив на поведінку особистості.

Нормативно-правова регуляція ґрунтується на суб'єктивному визнанні об'єктивної необхідності (закону, норми) і певним чином включена в соціальне управління суспільними відносинами [7]. Питання про перехід необхідного в дійсне тісно пов'язане зі співвідношенням у нормативно-правовій регуляції об'єктивних вимог та суб'єктивного вибору людиною своїх дій. У якості суб'єкту нормативно-правової регуляції людина може здійснювати правочинні і не правочинні вчинки, самостійно обираючи лінію поведінки у нормативних ситуаціях. Саме тому досить актуальними є дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції з урахуванням того, що особистість є суб'єктом активності, здатним до саморегуляції власної правової поведінки.

Особистість як суб'єкт активності організує й структурує своє життя, регулює його хід, вибирає та рухається обраним напрямком. Категорія «суб'єкт» означає, що особистість здатна цілеспрямовано й оптимально залучати всі свої психологічні ресурси для вирішення життєвих завдань [8].

Для розуміння особливостей прояву суб'єктності особистості у сфері права, необхідно врахувати, що нормативно-правова регуляція має як зовнішній, так і внутрішній аспекти. Зовнішня нормативно-правова регуляція представляє собою нав'язаний алгоритм поведінки, вона передбачає регламентацію поведінки індивіда за допомогою системи санкцій. Як правило, така регламентація ґрунтується на схильності особистості до конформної поведінки. Втім, вона не містить пояснень щодо необхідності право слухняної поведінки (або містить стереотипні, спрощені пояснення). Крім зовнішньої існує внутрішня регуляція, пов'язана із суб'єктністю особистості. Особистість як суб'єкт діяльності може довільно визначати свою поведінку у правовому полі на основі власного розуміння справедливості, суб'єктивного тлумачення норм. Проте існує і проміжна форма нормативно-правової регуляції - регуляція поведінки через масову правову психіку.

Масова правова психіка містить відображення формальних правових норм, проте правовою психікою вони не лише сприймаються, але і оцінюються, і трансформуються у реальну правову поведінку.

Традиційним у галузі вітчизняної психології є використання терміну «масова правова свідомість», що визначається як «...сфера свідомості людей, пов'язана з відображенням право значимих явищ і відповідною регуляцією поведінки» [9], або: «...сфера суспільної, групової, індивідуальної свідомості, що відображує правову дійсність у формі юридичних знань, оцінних ставлень до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людини у юридично значимих ситуаціях» [10].

Проте масова свідомість як широке явище, що охоплює свідомі й несвідомі форми, може носити більш точну у термінологічному відношенні назву - масова правова психіка, оскільки це дозволить врахувати її свідомий і несвідомий рівні. Правова психіка існує в будь-якому соціумі за будь-яких часів, зміст її набагато ширший за ті поляризовані полюси (норма-девіація), які традиційно приймаються за об'єкт вивчення дослідниками цієї проблематики. Особистість, як традиційний носій, представник і «виразник» правової психіки не є однозначно злочинною чи просоціальною. І чітка, однозначна диференціація за правовою

ознакою навряд чи є можливою та доречною.

При дослідженні психологічних феноменів, що виникають під час взаємодії особистості й системи правових норм можна, звичайно, вивчати характерні риси особистості злочинців і наманися зрозуміти, чим саме вони відрізняються від про соціальних громадян. Але людина нерідко здійснює правопорушення не через специфічні особистісні властивості, а через те, що інтеріоризовані змісти правосвідомості цілком допускають правопорушні дії, або романтизують постать злочинця.

Масова психіка має певний зміст (настановлення, погляди, ідеї тощо). Відповідно, правовій психіці притаманний специфічний зміст, що відображає правову сторону життя суспільства. Складовими масової правової психіки є власне права свідомість і правове несвідоме. Останнє існує остільки, оскільки взагалі існує несвідоме індивідуальне, колективне та оскільки воно виявляється залученим до правового життя. Права свідомість містить більш-менш систематизовані уявлення про розвиток правової ситуації у країні; її змісти відрефлексовані, зрозумілі, продумані. Правове несвідоме (або ж неусвідомлювані компоненти відображення правового буття) лежить в основі ірраціональних поглядів та диспозицій, які складають певну систему соціально-правових світоглядних орієнтирів, що можуть не збігатися з офіційними світоглядними концепціями і часто протистоять їм. Більшість мислителів, які аналізують соціум з урахуванням психологічних чинників, визнають той факт, що соціальне життя в основних своїх параметрах розгортається на рівні, далекому від безпосередньо усвідомлюваних інтересів і розуміння більшості членів суспільства. Правове свідоме та несвідоме є проявами однієї і тієї ж реальності (правової психіки). Тому питання про те, що з них більшою мірою керує правовою поведінкою, є достатньо складним. Зазначимо, що дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки потребує врахування наявності впливу правового несвідомого на поведінку особистості у системі правових норм [1].

Таким чином, масова психіка - це вся сукупність психічних і духовних явищ суспільства, притаманних масі як їх носієві, суб'єктові, то масова права психіка це сфера масової психіки, яка відображає особливості взаємодії громадян з правовою системою держави і містить більш-менш систематизовані уявлення про розвиток правової ситуації у країні. Несвідомі компоненти відображення правового життя - це афективно заряджені стимули, що лежать в основі ірраціональних поглядів і світоглядних орієнтирів. Саме на неусвідомлюваному рівні відображення правового буття відбувається моделювання особистістю власної правової поведінки і саме тут починають діяти ті психологічні механізми, які визначають характер та напрям правової поведінки особистості.[1]

Нормативно-права регуляція поведінки починається зі сприймання (соціальної перцепції) особистістю системи правових норм та формування у процесі цього сприймання образу права. Формуючи образ правової дійсності, особистість не залишається байдужою до отриманих знань. Вона співвідносить їх із своїм життєвим досвідом, потребами, інтересами, цілями діяльності. Сприйняті властивості права певним чином переживаються. Виникає певне ставлення до права, проте воно не завжди є усвідомленим.

У процесі нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає явище легітимації, що проявляється у ціннісному прийнятті (чи неприйнятті) самої ідеї права. Правові норми є не лише конвенційним явищем, але і явищем абсолютним (таким, що не підлягає зміні). У процесі перцепції права задіяна переважно конвенційна сторона правових норм, а суб'єктивна легітимація передбачає визнання виправданості існування системи правових норм держави. Якщо образ права може бути спільним для багатьох людей, то визнання суб'єктивної легітимності системи правових норм є процесом індивідуальним.

Серед якісно-змістовних психологічних особливостей нормативно-правової регуляції виділяють мотиваційні феномени, що виконують у психіці особистості спонукаючу функцію і визначають вибірковість активності особистості у системі правових норм держави. Безумовно, кожна особистість проявляє різний рівень активності при взаємодії із системою правових норм. Це залежить, насамперед, від рівня усвідомлення особистістю свого перебування у нормативній ситуації, та рівня ініціативності у прийнятті рішень, що стосуються характеру правової поведінки.

Ми погоджуємось з думкою Гавриловської К.П. [1], що нормативно-права регуляція з психологічної точки зору передбачає приведення соціальної поведінки особистості як суб'єкта активності у відповідність до норм, визнаних у суспільстві. Особистість у цьому процесі є як об'єктом, так і суб'єктом регуляції. Як об'єкт нормативно-правової регуляції, особистість слід розглядати з погляду здатності її через свою поведінку реалізовувати причетність до тієї чи іншої соціальної цілісності. У якості суб'єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними (перебуває у нормативно-правових ситуаціях), у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб'єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено. Активність особистості у правовому полі визначається тим, наскільки особистість усвідомлює себе у взаємодії із системою правових норм, це насамперед - внутрішня активність.

Разом з тим, ми вважаємо що таке трактування нормативно-правової регуляції потребує подальших експериментальних досліджень та доказів. Зокрема на наш погляд досить цікавим є дослідження особливостей соціального та емоційного інтелекту, їх вікових співвідношень у контексті сучасних форм асоціальної поведінки особистості.

Література

1. Гавриловська К.П. Особистість у правовому полі держави // Проблеми політичної психології та їх роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. пр./ за заг. ред. В.М. Литвіна та М.М. Слюсаревського. – К., 2001 – с. 91-94.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб: Питер, 2002.
3. Плахов В.Д. Социальные нормы и ценностные ориентации // Личность и общество. Калининград, 1979.
4. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М: Наука, 1978.
5. Ядов В.О. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. М: Наука, 1975.
6. Андреева Г.М. Образ мира в структуре социального поведения личности // Мир психологии // - 2003/ - № 4.
7. Ильин И.А. О сущности правосознания // Сочинения в 2-х томах. Том 1, - М. 1993, с. 73-301.
8. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Человек и мир. – М.: Наука, 1989 – с. 208-234.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М; 1996.
10. Прикладная юридическая психология. – М.: Дана, 2001.

Надійшла до редакції 18.03.2010

Уявлення Д.І.Фельдштейна про соціалізацію–індивідуалізацію як теоретичне підґрунтя вивчення соціального розвитку особистості

Крюкова О.В.

Донецький національний університет

Висвітлено надзвичайно актуальну проблему соціального розвитку особистості. Зазначено, що соціальний розвиток людини – це постійно відтворюючий результат соціалізації – індивідуалізації, який характеризується не тільки рівнем освоєння підростаючою людиною загального соціального (що включає норми конкретно-історичного товариства і через них норми людських зв'язків, відносин, весь світ культури, духовного виробництва), але і ступенем соціальної «самості» індивіда. Розглянуто закономірності розвитку діяльності як підстави становлення особистості дитини в онтогенезі. Виділено два типи реально існуючих позицій дитини у відношенні до суспільства («я в суспільстві» і «я і суспільство»). Саме позиція «я» у ставленні до суспільства максимально повно відображає результати соціального розвитку людини.

Ключові слова: соціальний розвиток особистості, соціалізація – індивідуалізація, провідна діяльність, закономірності розвитку діяльності, типи позицій дитини у відношенні до суспільства («я в суспільстві» і «я і суспільство»).

Отражено чрезвычайно актуальную проблему социального развития личности. Указано, что социальное развитие человека – это постоянно воспроизводящий результат социализации – индивидуализации, который характеризуется не только уровнем освоения подрастающим человеком общего социального (включая нормы конкретно-исторического общества и через них нормы человеческих связей, отношений, весь мир культуры, духовного), но и степенью социальной «самости» индивида. Рассмотрены закономерности развития деятельности как основания становления личности ребенка в онтогенезе. Выделены два типа реально существующих позиций ребенка в отношении к обществу («я в обществе» и «я и общество»). Именно позиция «я» в отношении к обществу максимально полно отражает результаты социального развития человека.

Ключевые слова: социальное развитие личности, социализация – индивидуализация, ведущая деятельность, закономерности развития деятельности, типы позиций ребенка в отношении к обществу («я в обществе» и «я и общество»).

The present article is reflected the social development of personalities. Social development of personalities is constantly result socialization – individualization, which characterise mastering man of the level of total social (including specifically the rules of historical-society and through them the rules of human relations, the whole culture, spiritual world), but also degree social "Self" individual. Reviewed regularity development activities in formation a child personalities. Allocated two types of child actually existing positions in relation to society ("I'm in society" and "self and society").

Keywords: social development of personality, socialization - individualization, «leading» activity, types of child actually existing positions in relation to society ("I'm in society" and "self and society").

Постановка проблеми. Виховання людини як особистості – вимога розвинутого суспільства. На сучасному етапі, пов'язаному з якісно новим рівнем розв'язання соціально-економічних і політичних проблем, особливо актуалізується роль людського чинника у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Досягнення в галузі освіти, науки і культури забезпечує можливість і необхідність сконцентрувати увагу не тільки на навчанні, але і на вихованні людини. Саме необхідність рішення цієї задачі визначила основні напрями реформи загальноосвітньої школи. Однією з найважливіших задач психології є поглиблення вивчення процесу розвитку особистості, у тому числі виявлення психологічних закономірностей її становлення, умов і механізмів прискорення процесу особистісного самовизначення. Розвиток людини як особистості здійснюється в процесі присвоєння соціального досвіду через кумуляцію і інтеграцію всього різноманіття соціальних відносин, при все більш свідомій регуляції власної життєдіяльності, при затвердженні дієвої соціальної позиції. Звідси у вивченні умов, механізмів формування особистості первинне значення набуває виявлення особливостей соціального розвитку людини.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема соціального розвитку знайшла своє відображення в психологічних концепціях соціалізації-індивідуалізації особистості Г.М.Андрєєвої, М.І.Бобнєвої, І.С.Кона, А.В.Петровського, Д.І.Фельдштейна, Е.Еріксона; соціальних установок і ціннісних відносин (В.Н.Мясищев, Ш.А.Надірашвілі, В.А.Ядов). Проте слід зауважити, що сьогодні не до кінця розкриті та обґрунтовані наукова сутність, структура процесу соціального розвитку особистості.

Метою даної статті є визначення сутності, психологічного змісту соціального розвитку особистості у дослідженнях Д.І.Фельдштейна.

Виклад основного матеріалу. В психології питання про соціальний розвиток має свої особливі аспекти, пов'язані з виявленням його специфічних закономірностей, таких, наприклад, як формування внутрішньої позиції суб'єкта, його розвиток в процесі власної діяльності т. ін. Їх розв'язання пов'язано з дослідженням характеру соціального розвитку, який відбувається, розгортається в розвитку особистості.

Під соціальним розвитком Д.І.Фельдштейн розуміє постійно відтворюючий результат соціалізації - індивідуалізації, який характеризується не тільки рівнем освоєння підростаючою людиною загального соціального (що включає норми конкретно-історичного товариства і через них норми людських зв'язків, відносин, весь світ культури, духовного виробництва), але і ступенем соціальної «самості» індивіда. Особистісне становлення дитини полягає в реалізації в ній індивідуально-соціального як вираження загального соціального, присвоєння якого виявляється в певному рівні самосвідомості, самовизначення. У цьому плані в процесі соціалізації – індивідуалізації здійснюється як усвідомлення, освоєння і реалізація (з урахуванням індивідуальних особливостей – темпераменту, характеру, здібностей) соціальних норм, принципів, відносин, так і реалізація нової «самості» (нового рівня самосвідомості, самовизначення). Це дозволяє індивіду не тільки відтворювати у своїй діяльності присвоєне соціальне, але і надавати відповідну можливість подальшого здійснення себе як дієвого суб'єкта. Саме в такому відтворенні і відбувається соціальне дорослішання, виявляється ступінь соціальної зрілості [2].

Соціалізація та індивідуалізація – це дві сторони єдиного процесу розвитку соціального в дитині. Індивід може виступати на рівні високого самовизначення та прийняття його серед інших у тому випадку, якщо він соціально значимий і індивідуально виражений. Індивідуалізація передбачає накопичення індивідом певного потенціалу і набуття можливостей його реалізації як внесення творчого елементу в соціальне. Але здійснити це індивід може, тільки якщо він є реальним індивідуально значимим носієм соціального. Однак активна соціалізація індивіда проявляється в набутті ним певного рівня самості – самосвідомості, самовизначення як необхідного моменту народження індивідуальності. Тому індивідуалізація припускає, забезпечує виділення соціальної сутності індивіда, який осмислює своє «Я». Результатом соціалізації - індивідуалізації як складових змістовних моментів розвитку в онтогенезі є ступінь соціальної зрілості підростаючої людини, тобто накопичення нею соціального як людської властивості.

В центрі уваги досліджень Д.І.Фельдштейна розглядаються особливості соціального розвитку особистості в онтогенезі, закономірності розвитку діяльності як підстави становлення особистості дитини. Д.І.Фельдштейн пише: «Нам представляється недоцільним при вивченні психічного розвитку дитини, маючи на увазі виховання її як особистості, відокремлювати психічний розвиток від розвитку особистості» [3,с.28]. Розглядаючи проблему соціального і біологічного в розвитку особистості автор спирається, зокрема, на свій досвід роботи з підлітками-правопорушниками, показуючи, що «цілеспрямоване включення їх в задану систему багатопланової діяльності забезпечує успішну ліквідацію інтелектуальної занедбаності і пасивності» [3, с. 44].

Надумку Д.І.Фельдштейна розвиток дитини в онтогенезі відбувається при цілеспрямованому включенні її в систему діяльності. Саме в конкретних типах діяльності дітей і виявляються дві її сторони: наочно-практична і діяльність, направлена на розвиток взаємостосунків. При цьому актуалізація тієї або іншої сторони діяльності здійснюється в тих типах діяльності, які найбільшою мірою забезпечують на відповідних етапах онтогенезу процес соціалізації і індивідуалізації, виступаючи через це провідними моментами розвитку – провідними типами діяльності. Вже через саме соціальну сутність діяльності, в процесі її розвитку відбувається формування соціальних відносин людини, її суб'єктивного світу. Відомо, що розвиток єдиного процесу діяльності починається з освоєння дитиною соціальних зв'язків, з діяльності по засвоєнню норм людських взаємостосунків. У той же час накопичення соціального досвіду є результатом не тільки діяльності по засвоєнню норм взаємостосунків, але і наочно-практичної сторони діяльності. Найважливішим компонентом соціальних утворень дитини виступає позиція «я». Поступальний розвиток «я» йде від усвідомлення дитиною своїх соціальних можливостей до чіткого прояву, зміцнення, якісній зміні соціальної позиції в результаті власної творчої активності [1].

Дані, отримані Д.І. Фельдштейном у процесі дослідно-експериментальної роботи, показують, що на всіх міжвікових переходах початковим є новий рівень соціального розвитку дитини, який визначає тенденції посилення впливу то однієї, то іншої сторони діяльності. Саме соціальним розвитком обумовлюється можливість переходу дитини на кожний наступний етап онтогенезу. Характерно, що розвиток соціальної зрілості на певній стадії кожного вікового періоду випереджає інтелектуальний розвиток дитини, передує йому. Так, відбуваючись в діяльності, спрямованій на розвиток взаємостосунків, присвоєння соціального досвіду створює основу для формування нової соціальної позиції людини, як істоти соціальної, змінюючи її відносини, ціннісні орієнтації, мотиви, потреби. Ця лінія не зникає і в практичній діяльності, де відбувається присвоєння накопиченого предметного буття, що забезпечує нову позицію суб'єкта. В цій соціальній позиції і розкривається ставлення до всього накопиченого.

Вивчення процесу розвитку особистості, детермінантами якого є система виховання і внутрішній саморух діяльності, вимагає звернути особливу увагу на характер і механізми

розвитку діяльності. В самому процесі діяльності існує джерело її саморозвитку. В результаті розвитку певної сторони діяльності, її насичення, збільшення об'єму і формування відповідної системи відносин усередині неї формуються компоненти, які все більше з нею не узгоджуються, забезпечуючи розвиток нової ситуації, заняття дитиною нової позиції, об'єктивно створюючи умови для розвитку у результаті іншої сторони діяльності. Так, в наочно-практичній діяльності розвивається переважно інтелектуальна сфера, але ускладнення її, засвоєння накопиченого досвіду обумовлює динамічний розвиток мотиваційної, афективної сфери особистості, що приводить до зміни відносин дітей, виникненню новоутворень, які знаходяться в невідповідності з попередньою діяльністю. В цьому процесі чітко виявилася закономірність, умовно названа Д.І. Фельдштейном закономірністю «зворотної дії». Вона простежується на всіх етапах онтогенезу. Наприклад, в підлітковому віці формується самосвідомість як усвідомлення себе в суспільстві, розгортається соціальна активність. Але, розвиваючись в суспільно корисній діяльності, значення якої укладено в реалізації себе для інших, ця потреба підлітка переростає в потребу старшого школяра в самореалізації, вступаючи в суперечність з тією ситуацією, яка виникає в діяльності взаємостосунків, бо самореалізація об'єктивно може відбутися тільки в наочно-практичній діяльності, що і актуалізує навчально-професійну діяльність старшокласників [1].

Таким чином, чим більше розгорнені суб'єкт-об'єктні відносини наочно-практичної діяльності і накопичений їх потенціал чим більш виражено формуються відповідні новоутворення, тим актуальніше стає необхідність їх реалізації в розвитку взаємостосунків. У свою чергу розвиток цієї сторони діяльності визначає повноту і широту розгортання на її базі іншої – наочно-практичної сторони. Більш того, те, що складає сутність діяльності, направленої на розвиток взаємостосунків, формується в наочно-практичній діяльності і навпаки. Проте новоутворення, що розвиваються в одній стороні діяльності, не тільки складають базу для формування іншої її сторони, але і здійснюють зв'язок різних форм попередньої діяльності, зберігаючи, переносячи з одного вікового етапу в іншій найцінніші особистісні надбання.

Соціальний розвиток особистості відбувається в процесі закономірного розвитку діяльності протягом довгого часу. Різні вікові ступені розвитку особистості мають різний характер, несуть різне навантаження в зміні соціальної позиції, зміні і перебудові мотивів і потреб. У процесі змін, які фіксують різнорівневий стан соціальної зрілості дитини, з'являються нові рівні оволодіння соціальним досвідом дій і відносин. Ці рівні соціального розвитку пов'язуються з різними ступенями онтогенезу – стадіями, періодами, етапами, фазами. Вони відокремлюються один від одного рубежами, які фіксують певні результати соціального розвитку. Наростання в цьому процесі нового обумовлює появу своєрідного інтегрованого моменту соціального розвитку. В ньому об'єднуються обидві сторони діяльності дитини, створюючи можливості для поступального розвитку особистості. Ця особлива форма зв'язку, нова єдність виділяє особову позицію дитини у ставленні до освоєного соціального, забезпечуючи стрибок власне соціального розвитку.

У процесі соціального розвитку, за наявності різних рівнів соціальної зрілості, різного об'єму і різного характеру її, існують визначені закономірності. Однією з найважливіших закономірностей є зміна соціальної позиції особистості. Д.І. Фельдштейн розрізняє два типи рубежів міжрівневого соціального розвитку особистості, умовно названі ним проміжними і вузловими. Проміжні рубежі розвитку – результат накопичення елементів соціалізації-індивідуалізації – пов'язані з переходом дитини з одного періоду онтогенезу в іншій. Вузлові рубежі є якісними зсувами в соціальному розвитку, що здійснюється через розвиток особистості; вони пов'язані з новим етапом онтогенезу. Названі рубежі фіксують заняття людиною нової соціальної позиції, підкреслюючи певний характер цієї позиції, яка утворює «площину», необхідну для подальшого розвитку соціалізації – індивідуалізації. Проміжний рубіж розвитку, позначається Д. І. Фельдштейном терміном «я в суспільстві», пов'язаний з актуалізацією наочно-практичної сторони діяльності, в процесі якої дитина освоює соціальний досвід, виробляє способи поведінки з предметами, оцінює свої дії, придивляється до себе, приміряє себе до оточуючого, затверджуючи позицію «я» серед інших [4].

Якісно новий вузловий рубіж розвитку, що позначається формулою «я і суспільство», пов'язаний з актуалізацією діяльності по засвоєнню норм людських взаємостосунків. Він відрізняється активною позицією дитини у відношенні до інших людей, суспільства, прагненням проявити себе, отримати визнання оточуючих, зайняти в ньому відповідне місце. І проміжні, і вузлові рубежі виникають у процесі соціального розвитку не одного разу, закономірно слідуючи, по-перше, один за іншим; по-друге, при збереженні загального характеру і принципів вони якісно різняться на різних рівнях розвитку особистості по змісту.

Вже перший, дитячий період виступає як час становлення можливостей соціального розвитку, встановлення в певному значенні «я» дитини в суспільстві. Розвиток соціальних контактів – взаємозв'язків дитини з дорослими готує однорічну дитину до оволодіння наочними діями. Формування наочних дій, оволодіння суспільно виробленими способами споживання доступних речей загострює прагнення вийти за межі непосредних повсякденних відносин,

приводячи трьохлітню дитину до усвідомлення наявності свого «я», створюючи нову позицію «я і суспільство». Саме до трьох років дитина завершує перший цикл знайомства з людським світом, фіксує своє нове соціальне становище, виділяючи своє «я», ставлячи себе в позицію суб'єкта. З цього вузлового рубежу починається новий рівень соціального розвитку, коли не тільки суспільство визначає відносини з дитиною, але і вона, вичленувавши своє «я», починає все більш активно вступати у відносини з іншими людьми, суспільством [4].

До шести років у дитини з'являється орієнтація на суспільні функції людей, норми їх поведінки і значення діяльності, що при одночасному розвитку уяви і символічної функції загострює її потребу в пізнанні об'єктів навколишнього світу, знов, на новому рівні висуває на перший план позицію «я в суспільстві». Освоївши в ігровій діяльності ставлення до речей, до справи, дитина прагне реалізувати свої нові можливості в практичній діяльності, що актуалізує на даному проміжному рубежі значення навчальної діяльності. На рубежі п'яти-шести років, таким чином, у дитини формується певне розуміння і оцінка соціальних явищ, орієнтація на оцінку ставлення дорослого через призму конкретної діяльності. Наступний період психічного розвитку, становлення особистості пов'язаний з появою у 6–9-річної дитини теоретичного ставлення до дійсності. Відбувається формування довільності психічних процесів, внутрішнього плану дій, рефлексії на власну поведінку, що забезпечує розвиток потреби дитини в отриманні визнання інших людей, вимагаючи розгортання системи взаємостосунків з ними.

На вузловому рубежі між 9 і 10 роками починається новий, третій рівень соціального розвитку, що фіксується в позиції «я і суспільство», коли дитина намагається вийти за рамки дитячого способу життя, зайняти суспільно важливе і суспільно оцінюване місце в системі суспільства. На даному вузловому рубежі вона не тільки усвідомлює себе суб'єктом, але випробовує потребу реалізувати себе як суб'єкта, залучаючись до соціального не просто на рівні розуміння, а і перетворення. До 9 років дитина розгортала свої відносини серед знайомих людей, тепер же вона прагне вступити в широке коло суспільних відносин.

Формування самосвідомості як усвідомлення себе в системі суспільних відносин, розвиток соціальної активності і соціальної відповідальності підлітка загострює його потребу в суспільному визнанні за відсутності реальних можливостей затвердження нової соціальної позиції, що обумовлює розгортання наочно-практичної діяльності. Від 15 до 17 років йде розвиток абстрактного і логічного мислення, рефлексії на власний життєвий шлях, прагнення до самореалізації себе, що загострює потребу юнацтва зайняти позицію певної соціальної групи, громадянські позиції, обумовлюючи новий вузловий рубіж соціального руху – «я і суспільство».

Дані рубежі фіксують ті рівневі зміни в соціальній зрілості, в процесі соціалізації – індивідуалізації, які забезпечують розвиток позиції людини, як суб'єкта відносин суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних, становлення її «я» не тільки в суспільстві, але і «я і суспільство». Ця позиція «я» у ставленні до суспільства забезпечує максимальні можливості соціального дозрівання, визначаючи нові рівні розвитку особистості, оскільки тут відбувається справжнє затвердження соціальної сутності в світі людей [4]. Саме крупні рівні соціального розвитку утворюють базові підстави для перетворення психічних процесів в системоутворюючі властивості особистості, для нового розвитку наявних кількісних і якісних показників, певного ускладнення мети і мотивів.

Висновки. У дослідженнях Д.І.Фельдштейна розглядаються закономірності розвитку діяльності як підстави становлення особистості дитини в онтогенезі. Автор детально розглядає можливості побудови системи діяльності, що задається зовні і забезпечує розвиток особистості. Пропоновані Д.І. Фельдштейном висновки дозволяють дати цілісну оцінку соціальної зрілості підростаючої людини, соціального розвитку особистості. Автор виділяє два типи реально існуючих позицій дитини у відношенні до суспільства («я в суспільстві» і «я і суспільство»). Саме позиція «я» у ставленні до суспільства максимально повно відображає результати соціального розвитку в онтогенезі. Обидва типи цієї позиції чітко пов'язані з певними періодами, етапами онтогенезу. Позиція «я в суспільстві» пов'язана з освоєнням наочно-практичної сторони діяльності – знарядь, знаків, соціально заданих дій, способів поводження з предметами. В цілому це процес соціалізації дитини. Позиція «я і суспільство» пов'язана з діяльністю, направленою на засвоєння норм людських взаємостосунків. Цей процес забезпечує індивідуалізацію особистості. Позиція «я в суспільстві» формується в періоди раннього дитинства (1–3 роки), молодшого шкільного (6–9 років) і старшого шкільного (15–17 років) віків. Позиція «я і суспільство» розгортається найбільш активно в дошкільному (3–6 років) і підлітковому (10–15 років) віках. Вивчення чергування різних позицій дитини приводить Д.І. Фельдштейна до висновку про існування двох типів рубежів соціального розвитку особистості, названих ним «проміжними» (1 рік, 6 і 15 років) і «вузловими» (3 роки, 10 і 17 років).

Виділення рівнів соціальної зрілості дитини, характеристика їх змісту через особливості позицій «я» у ставленні до суспільства – все це є серйозною основою будь-яких виховних заходів, направлених на розвиток соціальної активності підростаючої людини, як особистості. Рівні

соціальної зрілості вимагають істотно різних підходів, урахування специфіки окремих періодів, стадій усередині них.

Перспективи подальших досліджень ми бачимо у психологічному аналізі підходів і теорій соціального розвитку особистості, в обґрунтуванні сутності і структури процесу соціального розвитку особистості.

Література

1. Фельдштейн Д.И. Закономерности развития деятельности как основа развития личности : Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособие для студентов – М.: Издательство Млосковского психолого-социального института; Воронеж:Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – С.178-194.
2. Фельдштейн Д.И. Социализация и индивидуализация – содержание процесса социального взросления: Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособие для студентов – М.: Издательство Млосковского психолого-социального института; Воронеж:Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – С.123-135.
3. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве – времени детства. – М.: Педагогика, 1997. - 158 с.
4. Фельдштейн Д.И. Стадиальные характеристики социализации-индивидуализации и урени становления личности : Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособие для студентов – М.: Издательство Млосковского психолого-социального института; Воронеж:Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – С.240-277.

Надійшла до редакції 2.02.2010

Структурная модель обыденных представлений о проблеме экологической безопасности

Кряж И.В.

Харковский национальный университет имени В.Н. Каразина

С помощью специально разработанного опросника ЭкО-44 на выборке в 496 человек изучаются обыденные представления о проблеме экологической безопасности. На основе подтверждающего факторного анализа предлагается структурная модель представлений об экологической угрозе. Показано, что основу этой структуры составляют две полярные установки: биоцентризм, проявляющийся в отношении к другим животным, и отрицание проблемы экологической безопасности. Анализ латентных путей подтвердил ключевую роль биоцентризма в экологической озабоченности личности и показал его прямое влияние на экологическую интернальность и пессимистическую оценку перспектив развития человечества. Влияние биоцентризма на переживание актуальности экологических изменений и на веру в финансовый капитал и технологии опосредуется установкой на отрицание экологической угрозы.

Ключевые слова: обыденные представления, экологическая безопасность, экологическая озабоченность, экологическое беспокойство подтверждающий анализ, структурное моделирование

За допомогою спеціально розробленого опитувальника ЕкО-44 на вибірці з 496 осіб вивчаються повсякденні уявлення про проблему екологічної безпеки. Із застосуванням подтверждаючого факторного аналізу пропонується структурна модель уявлень про екологічну загрозу. Основу цієї структури складають дві полярні установки: біоцентризм у ставленні до інших тварин та заперечення проблеми екологічної небезпеки. Аналіз латентних шляхів підтвердив ключову роль біоцентризма в екологічній занепокоєності особистості та показав його прямий вплив на екологічну інтернальність та песимістичну оцінку перспектив розвитку людства. Вплив біоцентризма на переживання актуальності екологічних змін та на віру у фінансовий капітал й технології опосередкований установкою на заперечення екологічної загрози.

Ключові слова: повсякденні уявлення, екологічна небезпека, екологічна занепокоєність/стурбованість, екологічне занепокоєння, подтверждаючий аналіз, моделювання структурними рівняннями

By means of of the specially developed questionnaire ordinary representations about a problem ecological sustainability to sample 496 persons are studied. On results from confirmatory factor analysis the structure of representations about ecological threat is offered. It is shown, that the basis of this structure is made by two polar attitudes: the biocentrism shown in the relation to other animals, and negation of a problem of ecological sustainability. The structural modeling has confirmed a key role of biocentrism in ecological concern of the person and has shown its direct influence on ecological internality and a pessimistic estimation of prospects of development of humanity. Influence of biocentrism on experience of an urgency of ecological changes and on belief in the financial capital and technology is mediated by attitude of negation of ecological threat.

Keywords: ecological representations, ecological sustainability, ecological concern, ecological anxiety, confirmatory factor analysis, structural modeling.

В 1992 г. на Конференции ООН по окружающей среде и развитию была принята модель устойчивого развития мирового сообщества, а основным критерием эффективности эколого-экономического развития признана экологическая безопасность. В предшествовавших этому обзорах Института всемирного наблюдения, докладе МКОСР и ряде других работ проблема экологической безопасности рассматривалась в контексте экологических угроз для существования человечества и роли человеческого фактора в решении глобальных проблем. С конца 1980-х годов резко активизируются исследования в области инвайронментальной психологии в развитых странах (напр., /12/) и активно развивается экологическая психология на постсоветском пространстве. В то время как в отечественной экологической психологии в центре внимания находились проблемы отношений “Человек – Природа”, в западной инвайронментальной психологии на первый план вышли направления, связанные с проблемами проэкологического поведения и экологических установок.

Один из первых инструментов для измерения экологических установок – шкала NEP (Новая инвайронментальная парадигма) была предложена еще в 1978 г. американцами Dunlap и Van Liere. В шкалу вошли 12 пунктов, отражающие взгляды на три проблемные области: способность человечества нарушить природное равновесие, существование пределов роста для человеческих сообществ и право человечества управлять остальной природой. Как показало исследование 1975 г., шкала характеризовалась высокой внутренней согласованностью пунктов (альфа Кронбаха 0.81) и была высоко чувствительна к различиям между взглядами известных защитников окружающей среды и широкой публики, или, по оценке авторов шкалы, различиям между новой экологической парадигмой биоцентризма и доминирующей социальной парадигмой антропоцентризма /4/. В последующие десятилетия шкала NEP использовалась разными авторами в зависимости от исследовательских задач как инструмент для измерения “экологичности” мировоззрения, экологических убеждений, экологических отношений и общей экологической озабоченности (беспокойства) (/6/, /10/ и др.). Как отмечается в /4/, факторный анализ данных, полученных посредством шкалы NEP на разных выборках в

разных исследованиях, не дает однозначного решения: в отдельных случаях выделяются три фактора, соответствующие исходным конструктам (хрупкость природного баланса, пределы роста и человеческое доминирование), но в ряде других случаев речь идет об одно-, двух- и даже четырехфакторной структуре.

Авторы NEP указывают на такое методическое упущение, как несбалансированность проэкологических и отрицательных пунктов шкалы (из 12 – 4 пункта с “антиэкологическими” формулировками и все они относятся к конструкту “подчиненное место природы”). Поэтому переработанный вариант NEP (New Ecological Paradigm Scale) включал 15 пунктов, из которых 8 пунктов были проэкологическими, а 7 содержали негативные формулировки /4/. Помимо этого, в отличие от предшествующего варианта, новая шкала НЭП отражала пять аспектов экологического мировоззрения: уже упоминаемые ранее пределы роста, хрупкость природного баланса, антропоцентризм (признание прав других видов), а также идею исключительности человеческого вида (выводящей его из-под действия природных ограничений) и угрозу экологического кризиса.

Из выделенных пяти аспектов три непосредственно и прямым образом связаны с проблемой экологической безопасности. Прежде всего, это угроза экологического кризиса, а точнее – глобальной экологической катастрофы. С этой угрозой прямо соотносятся представления об уязвимости экосистемы и ограниченности ресурсов. Убежденность в специфических способностях человеческого вида дает субъективные основания для веры в благоприятное развитие событий и тем самым противостоит экологическому беспокойству.

Особое место в представлениях об экологической безопасности занимает отношение к животным и растениям, интерпретируемое в терминах “антропо- и биоцентризма”. Если рассматривать проблему экологической безопасности в контексте ее значения исключительно для человека, что, собственно, и характерно для антропоцентрического мировоззрения, то отношение к другим биологическим видам выделяется в автономную сферу, не оказывающую непосредственного влияния на субъективную оценку экологической угрозы (за исключением тех случаев, когда другие виды оцениваются как источник экологического беспокойства). Напротив, признание за другими видами равных с людьми прав на существование расширяет информационное пространство, релевантное экологической озабоченности.

Анализ ответов, полученных по новой шкале НЭП от 676 респондентов, позволил разработчикам сделать вывод о том, что все 15 пунктов дают одно обобщенное измерение “экологичности мировоззрения”. Основания для такого вывода – показатели надежности (альфа Кронбаха=0,83 при высоком вкладе каждого из пунктов) и результаты факторного анализа. Последний выявил, во-первых, наличие одного общего фактора (объясняющего почти треть всей общей дисперсии и включающего со значимыми нагрузками 9 из 15 пунктов). Во-вторых, в три из четырех выявленных факторов вошли пункты разной направленности (экокризис, баланс, пределы роста, исключительность человеческого вида). Только четвертый, самый слабый фактор, был задан тремя пунктами биоцентризма (по определению авторов – “антиантропоцентризм”). Подчеркнем, что из пяти заложенных в методику конструктов именно “биоцентризм - антропоцентризм” выделился в отдельный параметр. Тем не менее, учитывая высокую корреляцию всех пунктов “биоцентризма” со шкалой в целом, как и то, что один из пунктов “биоцентризма” получил значимую нагрузку еще и по первую общему фактору, разработчики НЭП сочли целесообразным рассматривать его как общий показатель последовательности экологических взглядов. Как было установлено в том же исследовании, интегральный показатель по шкале НЭП высоко коррелирован с оценкой значимости экологических проблем, с поддержкой проэкологической политики, с оценкой своего проэкологического поведения. Это, а также другие исследования приводят к выводу, что шкала НЭП измеряет базовый компонент системы экологических убеждений, функционирующий наряду с фундаментальными ценностями /4/, /11/. В зависимости от исследовательского контекста такой базовый компонент характеризуют как “environmental concern” (экологическая озабоченность/беспокойство) (например, /3/, /6/) или “экоцентризм” / экоцентрические ценности /13/.

Dunlap et al. /4/ отмечали, что при использовании НЭП в работе с другими выборками, особенно при проведении кросс-культурных исследований, имеет смысл проводить дополнительное исследование размерности шкалы и, при необходимости, рассматривать отдельные субшкалы. Правомочность такой рекомендации была подтверждена в последующих исследованиях, например в /5/, где выявлены различия между англо-канадцами и канадцами китайского происхождения по двум субшкалам: “пределы роста” и “анти-антропоцентризм”.

Иной подход к проблеме экологической безопасности предлагается американским исследователем У. Шульцем в его социально-когнитивной (по определению автора) теории экологической озабоченности /9/. Если в экспериментально-теоретическом контексте “новой экологической парадигмы” представления об экологической угрозе проявляются как интегрированная базовая диспозиция – “экологическая озабоченность”, то в подходе Шульца

учитывается субъективная значимость экологической безопасности, связанная с ценностным содержанием экологической озабоченности. Опираясь на работы Stern&Dietz и Watson, Шульц связывает экологическую озабоченность с когнитивной системой представлений субъекта о себе. Выделяются три типа экологической озабоченности – эгоистический, альтруистический и биосферный. Выраженность того или иного типа беспокойства определяется тем, в какой степени включены в систему саморепрезентаций субъекта другие люди, другие живые существа, природа в целом. Исследование подтвердило, что субъективные причины экологической озабоченности объединяются в три группы: эгоистические – связанные исключительно с собой (беспокойство о “своем здоровье”, “своем будущем”, “своем образе жизни”, “о себе”), альтруистические – связанные с другими людьми (беспокойство о “всех людях”, “детях”, “людях из моего сообщества”, “моих детях”) и “биосферические” – связанные с компонентами биосферы (беспокойство о “животных”, “растениях”, “морской жизни”, “птицах”). Конфирматорный анализ показал, что все три типа экологической озабоченности представляют собой отдельные, но взаимосвязанные факторы. Существует корреляция между альтруистической и биосферной (0,37) и альтруистической и эгоистической (0,39) озабоченностью, и более слабая, но значимая корреляция между эгоистическим и биосферным беспокойством (0,25) /9/. Это указывает на существование единого аффективного ядра, которое можно охарактеризовать как общее экологическое беспокойство (тревогу) и которое объясняет уровень экологической озабоченности в целом. Как было показано Шульцем в серии экспериментальных исследований, эмпатия к животным, установка на восприятие и оценку ситуации с позиции других живых существ ведет к усилению биосферного компонента экологической озабоченности /9/, /10/.

В инструменте для измерения экологической озабоченности, разработанном немецкими психологами, отражены 7 аспектов жизнедеятельности, связанных с проэкологическим поведением – потребление воды, потребление электроэнергии, утилизация отходов, спорт и досуг, покупки, общественная активность и транспорт /8/. При этом экологическая озабоченность рассматривается как характеристика экологического сознания, что отражено в самом названии методики SEU (das Skalensystem zur Erfassung des Umweltbewusstseins) – шкальная система для измерения (учета) экологического сознания. Таким образом, экологическая озабоченность в качестве показателя экологического сознания связывается с повседневными экологически значимыми действиями субъекта и проявляется в исследованиях как проэкологическая установка /7/.

Проведенный обзор, при всей его фрагментарности, позволяет говорить о существовании разных подходов к психологическому анализу проблемы экологической безопасности и о различных интерпретациях экологической озабоченности – 1) как базового компонента экологических убеждений, показателя „экологичности“ мировоззрения, 2) как системы когнитивно-ценностных представлений, 3) как системы установок на проэкологическое поведение, прежде всего – поведение, связанное с потреблением ресурсов.

Наиболее важный аспект проблемы экологической безопасности – это связь представлений субъекта об этой проблеме с его экологически значимыми действиями и способом жизнедеятельности в целом. Мы прибегаем к определению „экологически значимый“, как к наиболее емкому, хотя оно может вызывать ложные ассоциации с личностными смыслами и субъективной оценкой значимости поступков. В данном случае подразумеваются „действия, выполнение которых может более или менее непосредственно сказываться на состоянии природного окружения“ /2, с.65/, т.е. экологическая значимость поведения определяется „его воздействием: степенью, в которой оно изменяет пригодность материалов или энергии окружающей среды или изменяет структуру и динамику экосистем или самой биосферы“ /11, с.408/. Действия могут быть экологически значимыми, при том что сам субъект может не осмысливать их в таком качестве и не связывать с проблемой экологической безопасности. Поэтому рефлексия экологических смыслов совершаемых поступков может стать катализатором для принятия проэкологических решений и предпочтения проэкологических моделей поведения. Однако понимание негативных экологических последствий действий не обязательно ведет к отказу от их выполнения. P. Stern рассматривает зависимость экологически значимого поведения от внешних влияний и внутренних переменных, используя для объяснения последних модель VBN (ценности – убеждения – нормы) /11/. Не останавливаясь здесь на содержании этой работы, отметим со своей стороны роль представлений об угрозе, которую экологически нецелесообразные действия могут нести объектам, представляющим для субъекта ценность. По сути, речь идет о том, как представляет себе субъект проблему экологической безопасности, считает ли ее актуальной, связывает ли ее со своей активностью, каким видит ее возможное развитие. Для изучения этих аспектов экологической озабоченности автором данной работы было проведено отдельное исследование.

Цель нашей работы – изучить системную организацию обыденных представлений о проблеме экологической безопасности.

Задачи:

1. Разработать инструмент для изучения обыденных представлений о проблеме экологической безопасности.

2. Используя методы эксплораторного и конфирматорного факторного анализа, изучить структурную организацию обыденных экологических представлений.

3. Посредством методов структурного моделирования провести проверку теоретических гипотез о причинно-следственных отношениях латентных переменных, отражающих смысловую организацию обыденных представлений о проблеме экологической безопасности, провести подгонку параметров модели латентных путей.

Экологический опросник (ЭКО-44). При разработке опросника мы использовали дискурсивный анализ для выявления обыденных представлений об экологических проблемах и экологической угрозе. Был использован ряд источников: 1) Высказывания участников экологических игр, проводимых автором, в том числе в рамках проекта «Динамика экологических представлений в процессе группового взаимодействия (на примере экологических игр)» (всего, начиная с 1996 г. было проведено более 50 игровых сессий, в каждой из которых участвовало от 8 до 30 человек, в общей сложности более 600 человек в возрасте от 15 до 54 лет). 2) Две фокус-группы, проведенные в 2003 г. в рамках проекта «Образ будущего в представлениях жителей восточной и западной Украины». 3) Письменные работы студентов заочного отделения факультета психологии Харьковского национального университета на тему «Что означают экологические проблемы для меня и моих близких» (108 человек, 2004-2006 г.г.). 4) Высказывания неспециалистов о проблеме экологической безопасности в СМИ – в популярных телешоу, журнальных и газетных интервью, интернет-форумах.

В результате были отобраны 44 утверждения, отражающие отношение к различным аспектам экологической проблематики. В двух утверждениях содержалась оценка актуальности проблемы для самого респондента: «Экологические проблемы уже сказываются на моей жизни» и «В своей жизни я не замечаю проявлений глобального экологического кризиса». Остальные утверждения были связаны с оценкой степени антропогенного влияния на экологическую ситуацию, с отношением к животным и природе в целом, с возможностью научно-технологического решения экологических проблем, с эсхатологической тематикой (конец света как заслуженное возмездие для человечества), с соотношением экономических и экологических проблем, с оценкой возможности отдельного человека влиять на экологическую ситуацию.

Респондентам предлагалось оценить степень своего согласия с каждым из утверждений по 5-бальной шкале от «-2» (категорическое несогласие) до «+2» (однозначное согласие). В исследовании приняли участие 496 человек в возрасте от 17 до 63 лет, из них 380 студентов разных специальностей в возрасте от 17 до 24 лет. Распределение по полу – 335 женщин и 161 мужчина.

Обработка данных. Последовательно были проведены: • анализ распределения данных, • анализ внутренней согласованности пунктов экологического опросника (альфа Кронбаха), • факторный разведочный анализ (применялись методы главных компонент и метод максимального правдоподобия, а также методы вращения Varimax и Oblimin direct – для выявления робастной факторной структуры), • позиционный анализ эмпирически выявленных шкал-факторов и теоретически постулируемых шкал, • конфирматорный факторный анализ для определения оптимальной факторной модели, • анализ путей для структурной модели представлений о проблеме экологической безопасности.

Анализ данных проводился в системе Statistica 7 и SPSS 16. Для конфирматорного анализа и структурного моделирования использовался модуль SEPATH из программного пакета Statistica 7.

Гипотезы. Мы исходили из предположения, что обыденные представления субъекта об экологической проблематике определяются базовым переживанием экологической угрозы, проявляющимся, прежде всего, в оценке актуальности экологических изменений. Т.е. речь идет об общей экологической озабоченности, включающей аффективно-чувственный компонент в форме переживания и рациональный компонент в форме рефлексивной оценки разных аспектов проблемы экологической безопасности. Убежденность в актуальности экологической угрозы должна быть связана с высокой значимостью экологических проблем, их приоритетной оценкой в сравнении с другими проблемами, убежденностью в возможности и необходимости повлиять на ситуацию. И напротив, убежденность в надуманности проблемы экологической безопасности будет вести к отрицанию негативного воздействия человека на природу, нежеланию изменять привычный образ жизни.

Рассматриваемые как отражение аффективного отношения к проблеме экологической безопасности, обыденные экологические представления будут выступать, как синкретическое образование, задающее одно смысловое измерение. В соответствии с этим, выдвигается гипотеза 1: Интегральная шкала, включающая в себя все пункты опросника – утверждения о проблеме экологической безопасности, будет иметь высокий уровень надежности.

В разработанный нами опросник вошли утверждения разного содержания, отражающие различные аспекты проблемы экологической безопасности. Гипотеза 2: в структуре изучаемых

представлений должны выявиться основные смысловые конструкты, составившие основу опросника – оценка актуальности проблемы экологической безопасности, роль человеческого фактора, отношение к животным, роль науки и техники, перспективы человечества, отношение к деньгам.

Экологическая озабоченность как система экологических установок личности определяется, прежде всего, тем, что мы бы назвали экологическим беспокойством, проявляющимся в значимости и актуальности проблемы экологической безопасности, и биоцентризмом в оценке экологических изменений, предполагающим озабоченность их влиянием на другие живые существа. Гипотеза 3: при анализе латентных путей модель с двумя коррелированными экзогенными факторами (актуальность проблемы и отношение к животным) будет более пригодной, чем модель с одним экзогенным фактором. Роль человеческого фактора, роль науки и техники, отношение к деньгам, оценка перспектив человечества будут зависеть от экологического беспокойства и биоцентризма.

Основные результаты и их обсуждение.

Оценка надежности опросника (ЭКО-44). Анализ распределения данных показал, что п.1 “Если каждый не будет думать об экологии, Земля захлебнется в отходах” представляет собой трюизм (штамп) и мало информативен для последующего анализа (что было подтверждено в дальнейшем). Из 496 человек 446 выразили согласие (266 – согласились безоговорочно), 19 затруднились с ответом и только 31 – отвергли это утверждение.

Для оценки надежности пунктов опросника все утверждения были предварительно разделены на две группы – проэкологического и антиэкологического содержания. 5 пунктов из 44 не могли быть однозначно отнесены к какой-либо группе, что подтвердил разведочный анализ с выделением одного фактора, а также анализ корреляций этих пунктов с суммарной шкалой при проведении позиционного анализа (коэффициенты корреляции были близки к 0). Коэффициент Кронбаха α после удаления этих пунктов изменился от 0,79 к 0,83. Три из этих пунктов были связаны с ролью науки: “7. Все беды человечества – от науки”, “32. Наука решит все проблемы человечества”, “33. Нехватка ресурсов в будущем вполне может быть восполнена за счет освоения космоса. Два других: “18. За экологический кризис ответственны экономически развитые страны” и “42. Если бы все люди видели красоту природы, экологические проблемы просто не возникли бы”. При последующем отбрасывании слабых пунктов (тех, что имели самые низкие корреляции с общей шкалой) коэффициент α Кронбаха почти не изменялся (0,81), пока не осталось 19 пунктов. В целом это свидетельствует о наличии общего смыслового центра, связанного с переживанием актуальности либо надуманности экологических проблем. В сферу этого переживания не попадают представления о роли науки, и неопределенной остается роль экономически развитых стран.

Эксплораторный факторный анализ. Как уже указывалось выше, в окончательный вариант опросника вошли утверждения, группирующиеся во-круг нескольких проблемных тем: отношение к животным (биоцентризм – антропоцентризм); роль человека в возникновении глобальных проблем (связаны с человеческой деятельностью – не зависят от людей); роль науки и техники (усугубляют проблемы – дадут их решение); экономическое процветание, как условие решения экологических проблем; пределы человеческого развития (нет пределов – конец неизбежен). Еще одно измерение, как было отмечено выше, представляло оценку актуальности глобальных экологических проблем и включало всего два пункта (ощущаю – не ощущаю на себе). Для того чтобы проверить, в какой мере эти априорные оппозиции соответствуют структурной организации обыденных представлений наших респондентов, был проведен разведочный факторный анализ.

Факторизация данных не дала однозначного удовлетворительного факторного решения. При использовании метода главных компонент выделяются 12 факторов с собственным весом выше 1 (критерий Кайзера). Однако восемь из этих факторов дают слабый вклад в объяснение общей дисперсии (от 2,4% до 3,4% каждый). Метод максимального правдоподобия дает 4-факторное решение, а критерий “каменистой осыпи” указывает на целесообразность рассмотрения пяти- и четырехфакторных моделей. Поскольку априорная структура предполагала 6 или 7 измерений, мы последовательно проанализировали несколько решений: с 4-мя, 5-ю, 6-ю, 7-ю и, наконец, 12-тью факторами. Не останавливаясь на конкретных значениях, опишем основные результаты этого анализа.

Ни в одном из рассмотренных факторных решений пункты, отражающие отношение к животным и природе в целом, не выделились в отдельный фактор. Все 9 пунктов такого содержания распределились по другим факторам, получив значимые нагрузки по 6 факторам в 12- и 7-факторной моделях, по 4 факторам в 6-, 5- и 4-факторной моделях. Таким образом, отношение к животным как бы задает смысловой подтекст для оценки проблемы экологической безопасности.

Наиболее устойчивыми кластерами пунктов опросника оказались такие: надуманность

экологической угрозы; ответственность людей за экологический кризис, связанная с неумеренным потреблением; угроза существованию чело-веческого вида; деньги важнее экологических проблем; спасение в науке и тех-нологиях. Самостоятельный фактор переживания экологического кризиса вы-делился только в 12-факторной модели (всего 3,6% общей дисперсии – при ис-пользовании метода главных компонент и 1,6% - при методе максимального правдоподобия).

Пожалуй, главная особенность обыденных экологических представлений – их смысловая многозначность, проявляющаяся в контекстуальной зависимости и отсутствии категоричности (униполярности большинства выделенных факто-ров). Многие из утверждений опросника получали значимые нагрузки сразу по нескольким факторам или в разных факторных моделях входили в факторы с разным содержанием. Отметим, что смысловая неоднозначность изначально за-кладывалась в отдельные пункты опросника, в отдельных случаях такая неод-нозначность определялась пресуппозициями – скрытыми в утверждении пред-положениями. Например, в утверждении “По вине человека животные в приро-де вымирают сейчас катастрофическими темпами” содержатся два посыла – животные сейчас вымирают катастрофическими темпами, виновники такого ка-тастрофического вымирания – люди. Таким образом, этот пункт может связы-ваться с двумя темами: реальность-надуманность экологического кризиса, воз-можность-невозможность человека повлиять на экологическую ситуацию. Соб-ственно, одна из задач исследования и состояла в том, чтобы определить основ-ные “смысловые водоразделы”, выяснить, какие смысловые акценты связаны с наибольшими расхождениями во мнениях наших респондентов (в той мере, в какой разведочный факторный анализ позволяет выявить линии наиболее вы-раженных различий в массиве данных).

Хотя при конструировании опросника каждый аспект проблемы экологи-ческой безопасности был отражен в прямых и обратных утверждениях, выде-ленные факторы преимущественно были униполярными. Так, во всех фактор-ных решениях были выделены самостоятельные факторы “экологической ин-тернальности” (признается важность экологических проблем и ответственность человека) и “экологической беззаботности” (проблема преувеличенная, а от людей ничего не зависит). В 12-факторном решении выделились как независи-мые факторы: “все беды от науки” и “наука спасет человечество”, а также – “человечеству уготовано заслуженное им вымирание” и “человечество будет успешно развиваться”. Т.е. на уровне обыденного сознания эти взгляды не яв-ляются альтернативными и могут достаточно легко менять друг друга в зави-симости от контекста.

Конфирматорный факторный анализ. Нами были разработаны и прове-рены различные факторные модели, описывающие структуру изучаемых эколо-гических представлений. Учитывая ограничения, налагаемые размером статьи, мы остановимся на основных из них. В таблице приведены значения индексов, наиболее часто используемых при оценке структурных моделей.

Проверка однофакторной модели подтвердила наличие избыточных пунк-тов в опроснике. Анализ статистик при последующей проверке ряда моделей показал низкую релевантность 5 пунктов из сорока четырех. Поскольку это ока-зались утверждения, которые еще на этапе разработки рассматривались в каче-стве маскирующих, они были исключены из дальнейшего анализа.

Как следует из таблицы, однофакторная модель характеризуется самыми низкими значениями индексов пригодности. Более высокие значения отмеча-ются для априорной модели с 6 коррелированными факторами: отношение к животным, роль человека в экологическом кризисе, наука и технологии, деньги важнее экологических проблем, процветание – вымирание человечества. Отме-тим, что эта же модель, только предполагающая независимость факторов друг от друга, дает более низкие показатели, чем однофакторная модель.

Была рассмотрена модель из шести факторов, полученная на основе разве-дочного анализа. Выявленные факторы включали в себя пункты разного содер-жания, но в целом выделялись следующие содержательные измерения: пренеб-режительное отношение к проблеме экологической безопасности в сочетании с пренебрежительным отношением к животным; признание проблемы и экологи-ческая интернальность; оппозиция “неограниченное развитие – угроза сущест-вованию”; технологическое решение проблемы; “повлиять нельзя, поэтому луч-ше жить, как всегда”; “кризис есть – кризиса нет”.

Хотя пригодность данной модели оказалась выше, чем у рассмотренных ранее, она все равно была недостаточно высока. Кроме того, как отмечалось уже выше, отношение к животным по результатам факторизации не выделялось в отдельный фактор. Для нас же было важным проверить значимость обыден-ных представлений о животных как самостоятельного параметра отношения к проблеме экологической безопасности. Поэтому, взяв за основу результаты факторного анализа, мы выделили в отдельную группу утверждения о живот-ных, после чего проанализировали содержание факторов с оставшимися пунк-тами. При поиске оптимальной факторной структуры мы использовали позици-онный анализ и данные об устойчивых кластерах

экологических утверждений, полученные путем соотнесения результатов разведочного факторного анализа. Итогом такой многоступенчатой подгонки стали две модели.

Таблица.

Результаты конфирматорного факторного анализа.

Факторная модель	К - в о ф-ров	2/df	RMSEA (rmsr)	GFI	CFI
Однофакторная модель	1	3,13 2437 / 779	0,078 (0,077)	0,765	0,488
Априорная модель – факторы не коррелируют	6	3,55 2613 / 779	0,078 (0,113)	0,765	0,441
Априорная модель (факторы коррелируют)	6	2,74 1890 / 689	0,065 (0,08)	0,819	0,606
Модель по результатам факторного анализа (факторы коррелируют)	6	2,52 1734 / 687	0,059 (0,077)	0,839	0,657
Итоговая модель (факторы коррелируют)	6	2,38 1638 / 689	0,055 (0,073)	0,85	0,69
Итоговая модель (факторы коррелируют)	7	2,35 1609 / 684	0,054 (0,072)	0,852	0,696

Итоговая модель – 6 факторов. Выделенные шесть факторов содержательно соответствуют априорной структуре, отличаясь от нее «смысловыми оттенками». Обозначим эти факторы как «Отрицание проблемы», «Экологическая интернальность», «Научно-технический прогресс», «Деньги», «Возмездие», «Животные».

«Отрицание проблемы» – объединяет представления о том, что люди в принципе не могут повлиять на климат и глобальное потепление – выдумки отдельных ученых, а СМИ раздувает проблемы; что на самом деле экологические проблемы были всегда, а люди живут, поэтому ничто не мешает развитию, а те экологические проблемы, что есть, со временем разрешатся сами собой. Оба пункта, связанные с оценкой актуальности проблемы, наилучшим образом согласуются именно с этим фактором (пункт «Экологические проблемы уже сказываются на моей жизни» – со знаком «-»). Коэффициент Кронбаха = 0,67 (всего 8 пунктов).

«Экологическая интернальность» ($\alpha=0,66$) – сюда вошли 4 утверждения о проблеме чрезмерного потребления, а также о человеческой недалекости и необходимости изменить отношение к природе. Проверка показала, что пункт «Техногенные катастрофы – неизбежная плата за благосостояние людей» также следует отнести к этому фактору, т.е. в его содержании на первый план выходит проблема потребления. Всего в этот фактор вошли 8 пунктов.

Чтобы проверить, действительно ли факторы «Отрицание» и «Интернальность» представляют собой два самостоятельных фактора, мы провели конфирматорный анализ для трех моделей: один общий фактор, два независимых фактора, два взаимосвязанных фактора. Наихудшие показатели получила модель одного фактора (2/df=4; RMSEA 0,091; GFI 0,898; CFI 0,652), наилучшие – и вполне хорошие – модель двух отрицательно коррелированных факторов (2/df=1,75; RMSEA 0,041; GFI 0,962; CFI 0,913).

«Научно-технический прогресс» (6 пунктов) и «Деньги» (5 пунктов). Мы рассматриваем эти два фактора вместе, поскольку четыре пункта на тему денег поровну распределились между этими двумя факторами. В фактор «Деньги» вошли пункты: «Надо сперва разобраться с экономическими проблемами, а уже потом заниматься экологией» и «Когда у человека достаточно денег, экологические проблемы для него не существуют». К ним присоединились утверждения о том, что в развитых странах с экологией все в порядке и не стоит забивать голову экологическими проблемами, ведь от поступков отдельных людей ничего не зависит.

Основной смысл, отраженный в содержании фактора «Деньги», мы бы описали фразой: «Сила – в деньгах (финансовом капитале)». Иначе говоря, деньги здесь выступают как терминальная ценность. И скорее инструментальную ценность они представляют в других утверждениях, вошедших в фактор «НТП»: как способ защитить своих потомков и чувствовать себя свободным. Отношение к деньгам, как средству, связывается с верой в науку и технологии, а также с делегированием ответственности за экологические проблемы «сильным мира сего». Содержащийся здесь смысловой посыл мог бы звучать так: «Сила – в технологиях».

Хотя коэффициент Кронбаха для этих двух факторов невысок (0,59), он достаточен для того, чтобы не пренебрегать ими, тем более что в них отражены актуальные аспекты проблемы экологической безопасности.

«Возмездие» (6 пунктов, =0,61). Этот фактор задан противопоставлением веры в неограниченное развитие человечества и идеи о конце света, как заслуженном возмездии.

«Животные» (7 пунктов, =0,66) – включает четыре биоцентристских утверждения (о

необходимости уважать их право на жизнь) и три антропоцентри-стских (животные созданы для людей, а вымирали они всегда).

Итоговая модель – 7 факторов. Для проверки гипотезы – является ли пере-живание экологической угрозы самостоятельным фактором в системе обыден-ных экологических представлений, была проверена модель из 7 факторов. Фак-тор «Отрицание» в этой модели включал только 6 пунктов, поскольку два пунк-та (чувствую на себе влияние экологических проблем – не чувствую проявле-ний глобального экологического кризиса) были выделены в отдельный фактор. 5 остальных факторов – «Интернальность», «Деньги», «НТП», «Возмездие», «Животные» – остались без изменений. Конфирматорный анализ показал, что по статистическим показателям эта новая модель не только не уступает модели из 6 факторов, но даже несколько ее превосходит.

Корреляционные зависимости между 7 факторами представлены на рис. 1. Одинарной линией отображены положительные корреляции, двойной линией – отрицательные. На рисунке хорошо видно, что в исследуемых представлениях выделяются два блока – участвующего (включенного) и скептически-отстраненного отношения к проблеме экологической безопасности. Центральным звеном «блока участия» является биоцентрическое отношение к животным: здесь самые высокие показатели связи с переживанием актуальности проблемы экологической безопасности на личном опыте (.48) и экологической интерналь-ностью (.62). Также отношение к животным в наибольшей степени противо-стит отрицанию проблемы экологической безопасности (-.77) и приоритету денег (-.68).

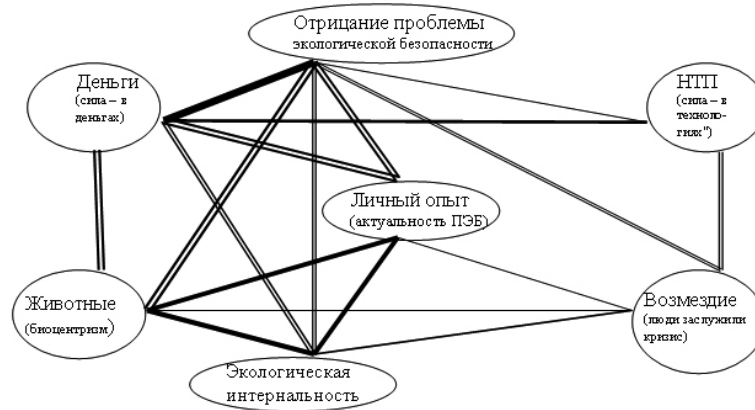

Рисунок 1. Факторная модель обыденных экологических представлений (Экологический опросник-44) по результатам конфирматорного факторного анализа. Примечание: Линиями обозначены значимые корреляции между факторами: положительные (—) и отрицательные (==), толщина линии соответствует степени связи.

В «блоке скептицизма» центр тяжести распределяется между двумя тесно связанными звеньями (.83) – отрицанием проблемы и приоритетом денег. Эти два звена отрицательно коррелируют с тремя основными установками «блока участия» – биоцентризмом, интернальностью и экологическим беспокойством. Помимо этого, отрицание проблемы экологической безопасности отрицательно связано с идеей «экологического возмездия».

Наименее интегрированы в рассматриваемую систему представления о приоритете технологий и об «экологическом возмездии». Как уже отмечалось выше, эти два измерения имеют не очень высокую надежность, но вместе с тем они стабильно проявлялись при факторизации, обозначая значимые линии различий во взглядах респондентов. Такая особенность этих шкал может свидетельствовать о неустойчивости и слабой отрефлексированности соответствующих конструктов, что проявляется в их контекстуальной гибкости, т.е. одни и те же представления в зависимости от контекста могут иметь как проэкологическое – экологически позитивное, так и экологически негативное значение. В большей степени это характерно для представлений о роли технологий в решении проблемы экологической безопасности.

Анализ структурных отношений. Следующей задачей нашего исследования стал анализ причинно-следственных отношений латентных переменных, составивших ядро нашей модели: «отрицание проблемы», «отношение к животным», «экологическая интернальность», «оценка актуальности проблемы» и «приоритет денег». Конфирматорный анализ, проведенный отдельно для такой пятифакторной модели, показал хорошее ее соответствие эмпирическим данным ($\chi^2/df=681/340=2,00$; RMSEA 0,046; GFI 0,909; CFI 0,826). На этом этапе мы исключили из анализа факторы «возмездие» и «технологии» по двум причинам – формальной, связанной с техническими трудностями подгонки многофакторной модели, и содержательной, определяемой периферическим положением этих факторов. Предполагаем, что такое периферическое положение свидетельствует об их маргинальной природе и что эти переменные связаны с другими

смысловыми установками, выходящими за пределы экологической проблематики. Здесь же можно заметить, что переменные «деньги» и «интернальность» также должны пересекаться с иными сферами жизнедеятельности, однако их тесная связь с другими экологическими установками указывает на то, что экологическая озабоченность играет далеко не последнюю роль в регуляции этих областей жизнедеятельности.

Мы исходили из предположения, что ключевыми параметрами экологической озабоченности являются переживание актуальности проблемы экологической безопасности и беспокойство о негативном влиянии глобальных экологических изменений на других животных. Установка на актуальность экологической угрозы проявляется сразу в двух шкалах нашей методики – «актуальность проблемы» и «отрицание проблемы». Однако, если шкала «актуальность проблемы», включающая всего два пункта, отражает оценку экологической угрозы с позиции непосредственного опыта респондента, то шкала «отрицания» свидетельствует о генерализованном отношении к проблеме экологической безопасности. Поэтому было выдвинуто предположение, что более выраженным должно быть влияние установки высокого уровня обобщенности на установку конкретного уровня, т.е. источником причинно-следственных отношений должен быть показатель «отрицания проблемы».

Оставался открытым вопрос о соотношении факторов «биоцентризма» и «отрицания». Теоретический анализ проблемы, выходящий за рамки, заданные размерами данной статьи, подводил к решению о решающей роли биоцентристской установки. С другой стороны, были основания для того, чтобы считать более пригодной модель с двумя взаимосвязанными эндогенными факторами.

Также следовало определить место переменных «интернальность» и «деньги» и модели латентных путей. С учетом показателей корреляционных связей этих факторов были приняты предположения о зависимости экологической интернальности от биоцентризма, а «денег» – от «отрицания проблемы» (см. рис.2).

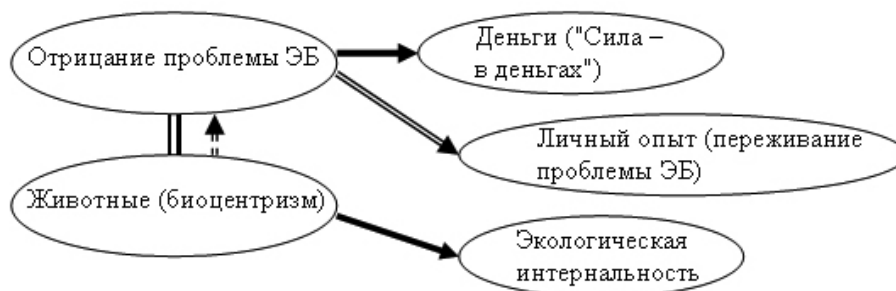

Рисунок 2. Модель латентных путей для пяти параметров экологической озабоченности. Примечание: Стрелки обозначают причинно-следственные отношения между факторами: положительные (—) и отрицательные (==) влияния. Линия и стрелка между факторами «отрицание» и «биоцентризм» обозначают, что обе модели (с корреляционной связью и причинно-следственной связью) получили одинаковое подтверждение.

Для проверки выдвинутых гипотез были построены три варианта соответствующей модели: (1) с двумя коррелированными внешними факторами – «био-центризма» и «отрицания», отдельно (2) с «биоцентризмом» и (3) с «отрицанием» – в качестве единственного обуславливающего фактора. Сразу две модели – (2) и (3) получили одинаковые (и заметим, вполне удовлетворительные с учетом размеров выборки) индексы пригодности ($\chi^2/df=696/346=2,01$; RMSEA 0,047; GFI 0,906; CFI 0,821). Зато модель с фактором «отрицания» оказалась значительно хуже ($\chi^2/df=794/346=2,3$; RMSEA 0,047; GFI 0,896; CFI 0,771) не только этих двух моделей, но и моделей, в которых в качестве одного из двух базовых факторов (включая «биоцентризм») рассматривались «личная актуальность проблемы» и «деньги».

Учитывая, с одной стороны, то, что даже самые высокие индексы пригодности модели не означают, что данная модель является единственно возможной /1/, а с другой – недостаточную теоретико-эмпирическую проработанность проблемы экологической озабоченности как системного феномена, автором были тщательно проверены другие возможные причинно-следственные модели. Результаты такой проверки подтвердили как оптимальность модели, представленной на рис.2, так и ключевую роль фактора «биоцентризма» в структуре представлений о проблеме экологической безопасности.

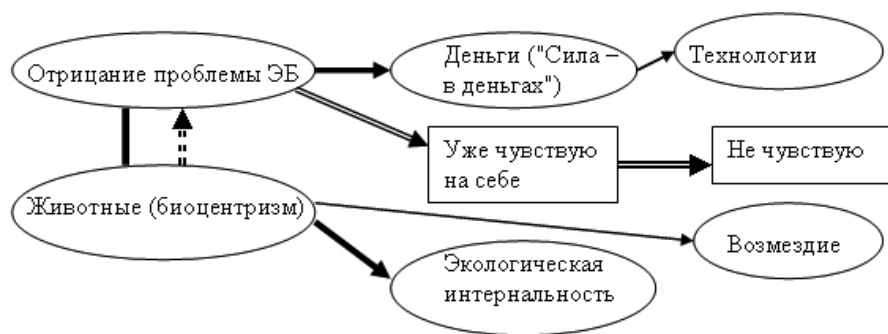

Рисунок 3. Модель причинно-следственных отношений для параметров отношения к проблеме экологической безопасности (ЭБ). Примечание: Стрелки обозначают причинно-следственные отношения между факторами: положительные (—) и отрицательные (---) влияния. Линия и стрелка между факторами «отрицание» и «биоцентризм» обозначают, что обе модели (с корреляционной связью и причинно-следственной связью) получили одинаковое подтверждение. Овалами обозначены латентные переменные, прямо-угольниками – манифестные.

Оставался открытым вопрос о месте факторов «технологии» и «возмездие» в полной модели причинно-следственных отношений. В отношении фактора «технологии» логичным было бы ожидать, что вера в технологии связана с верой в силу финансового капитала, которая, в свою очередь, будет усиливаться вместе с недоверием к тревожной информации и ослабевать по мере осмысления значимости происходящих экологических изменений. Определить априорно положение конструкта «возмездие» было достаточно сложно, хотя на интуитивном уровне напрашивалось решение относительно его зависимости от биоцентризма. Проведенная подгонка подтвердила правомерность обоих предположений. На рис.3 изображено окончательное решение о причинно-следственных отношениях в системе обыденных представлений об экологической угрозе ($\chi^2/df=1679/695=2,42$; RMSEA 0,056; GFI 0,845; CFI 0,677). В представленную здесь модель включены две манифестные переменные, задающие показатель переживания экологической угрозы на собственном опыте. Ощущение экологических проблем в своей жизни является посредником между представлением о значимости экологической угрозы и переживанием экологических изменений как проявлений глобального кризиса.

Выводы.

Обыденные представления о проблеме экологической безопасности задают интегральное измерение, которое отражает уровень общей экологической озабоченности личности и может быть описано в терминах оппозиции «включенное, «участное» – отстраненное, безучастное отношение».

Вместе с тем, представления о проблеме экологической безопасности являются системным образованием со сложной структурой. С помощью методов моделирования структурными уравнениями показано, что основу этой структуры составляют две полярные установки: биоцентризм, проявляющийся в отношении к другим животным, и отрицание проблемы экологической безопасности. Анализ латентных путей подтвердил ключевую роль биоцентризма в экологической озабоченности личности и показал его прямое влияние на экологическую интернальность и пессимистическую оценку перспектив развития человечества. Влияние биоцентризма на переживание актуальности экологических изменений и на веру в финансовый капитал и технологии опосредуется установкой на отрицание экологической угрозы.

Разработанный и описанный в данной работе экологический опросник ЭКО-44 может быть использован как инструмент для анализа экологической озабоченности личности.

Предложенная модель обыденных экологических представлений имеет прямой выход на решение таких актуальных практических проблем, как развитие экологического мировоззрения и формирование и «поддержание» проэкологических способов жизнедеятельности.

Важные вопросы, определяющие продолжение описанного здесь исследования, – это вопросы о связи изучаемых экологических представлений с базовыми ценностями личности и о месте экологической озабоченности в системе регуляции жизнедеятельности субъекта.

Литература

1. Григоренко Е. Г. Применение статистического метода моделирования с помощью линейных структурных уравнений в психологии: за и против // Вопросы психологии. – 1994. – №4. – С.108-126
2. Кряж И.В. Психосемантическое исследование обыденных экологических представлений // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С.65-75
3. Bright A.D., Porter R. Wildlife-Related Recreation, Meaning, and Environmental Concern // Human Dimensions of Wildlife. – 2001. – N 6. – P.259-276

4. 4. Dunlap R.E., Van Lier K.D., Mertig A.G., Jones R.E. Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.425-442
5. 5. Jinyang Deng, Walker G.J., Swinerton G. A comparison of environmental values and attitudes between chinese in canada and anglo-canadians // *Environment & Behavior*. – 2006. – Vol. 38. – N 1. – P.22-47
6. 6. Oskamp S., Burkhardt R. L., Schultz P. W., Hurin S., Zelezny L. Predicting three dimensions of residential curbside recycling: an observational study // *Journal of Environmental Education*. – 1998. – Vol.29. – N 2. – P.37-42
7. 7. Sauer J., Rüttinger B. Environment conservation in the domestic domain: the influence of technical design features and person-based factors // *Ergonomics*. – 2004. – Vol.47. – N 10. – P.1053-1072
8. 8. Schahn J., Damian M., Schurig U., Fuchsle C. Konstruktion und Evaluation der dritten Version des Skalensystems zur Erfassung des Umweltbewusstseins (SEU-3) // *Diagnostica*. – 2000. – B.46. – N 2. – S.84-92
9. 9. Schultz W.P. Empathizing with nature: the effect of perspective taking on concern for environmental issues // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.391-406
10. 10. Sevillano V., Aragonés J., Schultz W. Perspective Taking, Environmental Concern, and the Moderating Role of Dispositional Empathy // *Environment & Behavior*. – 2007. – Vol. 39. – Issue 5. – P.685-705
11. 11. Stern P.S. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.407-424
12. 12. Sundstrom E., Bell P. A., Busby P. L., Asmus C. Environmental psychology 1989–1994 // *Annual Reviews Psychology* – 1996. – V.47. – P.485–512
13. 13. Zografos C., Allcroft D. The Environmental Values of Potential Ecotourists: A Segmentation Study // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2007. – Vol.15. – N 1. – P.44-66

Надійшла до редакції 18.03.2010

К проблеме регуляции проэкологического поведения

Кряж И.В., Качикова О.С.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

На основе исследований, проведенных западными учеными в рамках инвайронментальной психологии, анализируется проблема регуляции проэкологического поведения. Рассматриваются внешние и внутренние детерминанты экологически значимого поведения в соответствии с теорией П.Стерна. Обсуждается соотношение проэкологического намерения и экологической целесообразности поведения. Ставится проблема экологической озабоченности как интегральной экологической установки, влияющей на формирование проэкологического поведения.

Ключевые слова: проэкологическое поведение, проэкологическое намерение, инвайронментализм, экологическая озабоченность, экологическая целесообразность поведения.

The problem of regulation of proenvironmental behavior is analyzed on the basis of the researches spent in western environmental psychology. External and internal determinants of ecologically significant behavior are considered according to P. Stern's value-belief-norm theory. The parity of proecological intention and ecological expediency of behavior is considered. The problem of ecological concern as the integrated ecological installation influencing formation of proenvironmental behavior is put.

Keywords: proenvironmental behavior, environmentally significant behavior, proecological intention, environmentalism, ecological concern, ecological expediency of behavior.

На підґрунті результатів досліджень, проведених західними інвайронментальними психологами, здійснюється аналіз проекологічної поведінки та її регуляції. Розглядаються внутрішні та зовнішні детермінанти екологічно значущої поведінки згідно з теорією П.Стерна. Розглядається співвідношення проекологічного наміру та екологічно доцільної поведінки. Ставиться проблема екологічної занепокоєності як інтегральної екологічної диспозиції, що впливає на формування проекологічної поведінки.

Ключові слова: про екологічна поведінка, про екологічний намір, інвайронменталізм, екологічна занепокоєність, екологічна доцільність поведінки.

Экологическое благополучие как самостоятельная значимая ценность начало осознаваться широкими слоями населения в развитых странах в последней четверти прошлого столетия. Экологическая ситуация на Земле приобрела масштабы глобальной проблемы, решение которой требует усилий всего мирового сообщества. В связи с этим в 1992 году на 27-й Ассамблее ООН была принята программа ЮНЕП (UNEP, United Nations Environment Programme), целью которой стала координация охраны природы на уровне государств.

Глобальный экологический кризис носит антропогенный характер. И поскольку он спровоцирован человеческой деятельностью, то и выход из него должен быть основан на этой деятельности. Безусловно, вмешательство и влияние на уровне руководства государств и организаций является необходимым, однако, с другой стороны, реализация начинаний, направленных на выход из кризиса, требует участия конкретных людей и, значит, соответствующих изменений в их мировоззрения и способах жизнедеятельности. Поэтому актуальной проблемой современной экологической психологии является проблема регуляции проэкологического поведения.

В данной статье мы хотим остановиться на теории экологически значимого поведения, предложенной Полом Стерном (Paul C. Stern) /8/, /9/. Это одна из наиболее разработанных теорий по данной проблеме, которая обобщает исследования, проведенные в западной инвайронментальной психологии за два последних десятилетия.

Одной из первых задач, с которой сталкивается исследователь, приступая к изучению проблемы проэкологического поведения, – это определение его ключевых критериев, признаков, которые выделяли бы его среди прочих видов поведения.

Можно выделить два критерия для определения экологически значимого поведения: объективный и субъективный. Объективным критерием являются экологические последствия совершенного человеком действия, т.е. тот реальный эффект, те изменения, которые происходят в окружающей среде в результате прямого или косвенного воздействия человека на нее. В качестве субъективного критерия выступает намерение, побуждение, лежащее в основе совершаемого действия, т.е. надо учитывать, было ли совершенное действие результатом проэкологического намерения. Как отмечает П.Стерн, оба эти критерия важны и должны учитываться при рассмотрении проэкологического поведения.

Важным моментом в данном случае является тот факт, что отнюдь не всегда проэкологическое намерение приводит к проэкологическому поведению, равно как и поведение, в основе которого изначально не заложено данное намерение, может иметь проэкологический эффект, на что также обращает внимание Стерн.

В связи с этим мы хотим отметить проблему экологической целесообразности намерения и результата, к которому оно приводит. Здесь встает вопрос об информированности людей и осознанности совершаемых ими поступков. Например, человек может покупать и использовать

энергосберегающие лампы для домашнего пользования, делая это для экономии и сохранения электроэнергии. Данное намерение, безусловно, носит проэкологичный характер. Однако все энергосберегающие лампы содержат ртуть и потому требуют специально организованной утилизации, о чем осведомлены далеко не все из тех, кто выбрасывает такие отработавшие свой срок лампы как обычный мусор. Таким образом, вред от неправильной утилизации данной лампы может превышать ту пользу, которую она приносит. Это наглядный пример того, как поступок, побуждаемый проэкологическим намерением, приводит к экологически негативным последствиям.

Что влияет на принятие решений, приводящих к проэкологическому поведению? Факторы, детерминирующие данное поведение, можно разделить на внутренние и внешние.

Внутренние факторы проэкологического поведения. Стерн и его коллеги разработали теорию VBN – ценностей-убеждений-норм (value-belief-norm) /7/, /8/, /9/. которая основывается на ранее разработанных теоретических положениях (в частности, Dunlap, Schultz).

Рисунок 1. Схематическое изображение теории ценностей-убеждений-норм (Stern et al., приводится по /8/).

Приведенная здесь схема (рисунок 1) представлена в работе Стерна /8/ и демонстрирует основные компоненты теории VBN. В качестве центрального звена Стерн рассматривает ценности. Здесь он опирается на исследования, проведенные в русле теории Шварца. Согласно полученным здесь результатам проэкологические ценности тесно связаны с альтруизмом и ценностями самотрансцендентности /3/, /4/. Стерн выделяет три группы ценностей: биосферные, альтруистические и эгоистические, используя в данном случае концептуальную схему, предложенную в работах Шульца и его коллег /5/, /6/.

Следующее звено – система взглядов, экологическая точка зрения на мир. Стерн и его коллеги под экологической точкой зрения понимают систему взглядов, проанализированную в работах Dunlap и Van Lier /2/ и взятую за основу при разработке шкалы НЭП (новая экологическая парадигма). Данная шкала направлена на оценку экологических взглядов по пяти аспектам: пределы роста (ограниченность природных ресурсов), антиантропоцентризм, исключительность человека, природный баланс, антипотребление. Измерение НЭП задает два полюса: антропоцентризма и биоцентризма. Новая проэкологическая ментальная парадигма, согласно Dunlap и Van Lier, соответствует биоцентризму. (Отметим, что в отечественной психологии установившимся является противопоставление антропоцентризма и эоцентризма (Дерябо, Ясвин и другие /1/). Мы полагаем, что дело не просто в терминологических расхождениях и что при выраженном сходстве есть глубинные различия между биоцентризмом и эоцентризмом, в силу которых более продуктивным является обращение к оппозиции антропоцентризм – биоцентризм.)

Возвращаясь к схеме, отметим, что Стерн рассматривает систему взглядов НЭП как непосредственно связанную с базовыми ценностями и с убеждениями более частного характера. К этим убеждениям Стерн относит осознание негативных последствий для ценностно значимых объектов (AC) и представление о своей способности снизить эту угрозу (AR).

Все вышеперечисленные составляющие через актуализацию моральных норм (внутреннее обязательство совершения проэкологических действий) реализуются в форме проэкологического поведения. Причем Стерн акцентирует внимание на том, что можно выделить несколько видов данного поведения: проэкологический активизм (участие в проэкологически ориентированных в митингах и демонстрациях и т.д.), проэкологический наактивизм в социальной сфере (осознанное экологическое гражданство, принятие и поддержка проэкологических законов и норм), инвайронментализм в частной жизни (индивидуальные намерения и решения, принимаемые человеком в повседневной жизни), поведение в организациях (на работе, в других неэкологических организациях; поведение, которое косвенным образом может оказывать проэкологическое воздействие).

Внешние факторы, детерминирующие поведение. Любое поведение, в том числе и проэкологическое, необходимо рассматривать в контексте условий внешней среды, в которых находится человек. К средовым условиям относятся как влияние биосреды, так и воздействие

социальной среды. Здесь стоит упомянуть о классических работах Роджера Баркера, где разрабатывается понятие места поведения (setting behavior) как фактора, определяющего поведение человека. Среда обитания человека становится для него стимулом и средством формирования поведения.

Также большое значение имеет информационное поле, в которое погружен индивид, своего рода «информационная среда», о чем уже упоминалось выше. Встает вопрос общей осведомленности, экологической грамотности, которая должна лежать в основе проэкологических намерений.

Рассматривая проблему факторов, детерминирующих поведение, мы попадаем в замкнутый круг: с одной стороны, изменение средовых условий приводит к изменению поведения, а с другой – изменения в поведении влекут за собой средовые изменения. Таким образом, возникает вопрос: с чего следует начать? Какая именно схема регуляции проэкологического поведения будет наиболее эффективной? На наш взгляд, изменение внешних условий является важным условием фасилитации проэкологического поведения, требующим реализации комплекса политических, экономических, социальных программ на основе законодательных изменений и внедрения инновационных технологий, включая социально-психологические. Однако без соответствующих изменений на уровне мировоззрения, ценностей и экологических установок “коэффициент полезного действия” таких программ может быть ничтожно низким. Для решения глобальных экологических проблем необходимо формирование такой системы ценностей и мировоззрения, в которую будет прочно встроено проэкологическое намерение, основанное на экологической грамотности. При этом важная роль отводится такому диспозиционному образованию как экологическая озабоченность.

Термин “экологическая озабоченность” (ecological concern) часто связывается в инвайронментальной психологии с новой экологической парадигмой. Мы в данном случае под экологической озабоченностью понимаем экологическую диспозицию, интегральную установку, встроенную в систему регуляции экологически значимого поведения. Можно сказать, что это экологическая диспозиция высшего уровня, которая оказывает регулирующее влияние на установки более низких уровней. Как личностная диспозиция экологическая озабоченность включает три компонента: аффективный, когнитивный и поведенческий. Мы полагаем, что аффективное ядро экологической озабоченности составляет экологическое беспокойство – переживание экологической угрозы. Такое переживание может подталкивать к мобилизации усилий, вызывать стремление к экологически целесообразным действиям, а вслед за этим и “запускать” проэкологическое поведение. Однако оно же может и спровоцировать запуск защитных механизмов, например отрицание, в результате которого человек просто отстраняется от проблемы, или рационализацию, интеллектуализацию и т.д.

Таким образом, мы считаем очень важным вопрос о том, как именно, на основе каких механизмов формируется экологическая озабоченность. Как выстраивается под ее воздействием структура проэкологических установок личности и проэкологические намерения, приводящие к реализации проэкологического поведения. Данная проблема, на наш взгляд, требует пристального внимания и теоретико-эмпирического изучения.

Литература

1. Екологічна психологія. Хрестоматія / За ред. Швалба Ю.М. – К.: Сталкер, 2006. – 490 с.
2. Dunlap R.E., Van Lier K.D., Mertig A.G., Jones R.E. Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.425-442
3. Schwartz S. H. Normative influences on altruism // *Advances in experimental social psychology*. Vol.10 / In L. Berkowitz (Ed.) – New-York: Academic, 1977. – P.221-279
4. Schwartz S. H. A Theory of Cultural Values and Some Implication for Work / Shalom S. Schwartz // *Applied Psychology: An International Review*. – 1999. – Vol.48. – N 1. – P. 23-47
5. Schultz W.P. Empathizing with nature: the effect of perspective taking on concern for environmental issues // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.391-406
6. Schultz W.P., Zelezny L. Values as Predictors of Environmental Attitudes: evidence for Consistency Across 14 Countries // *Journal of Environmental Psychology*. – 1998. – Vol.19. – P.255-265
7. Stern P.C., Dietz T. The value basis of environmental concern // *Journal of social issues*. – 1994. – Vol.50. – P.65-84
8. Stern P.S. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior // *Journal of social issues*. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P.407-424
9. Stern P.S. at al. Values, beliefs and proenvironmental attitude formation toward emergent attitude objects // *Journal of Applied Social Psychology*. – 1995. – Vol. 25. – P.1611-1636

Надійшла до редакції 29.03.2010

Модель вікової психокорекції як система формування суб'єкта саморозвитку

Кузікова С.Б.

В статті освещаются задачи, содержание и особенности организации психологической коррекции с учетом субъектной активности клиента. Анализируются условия перевода коррекции в самокоррекцию. Рассматривается авторская модель возрастной психокоррекции как система формирования субъекта саморазвития.

Ключевые слова: самоанализ, саморегуляция, самокоррекция, саморазвитие, переживания, интенциональность, аутентичность, антиципация, субъект саморазвития.

У статті висвітлюються завдання, зміст та особливості організації психологічної корекції з урахуванням суб'єктної активності клієнта. Аналізуються умови переведення корекції у самокорекцію. Розглядається авторська модель вікової психокорекції як системи формування суб'єкта саморозвитку.

Ключеві слова: самоаналіз, саморегуляція, самокорекція, саморозвиток, переживання, інтенціональність, автентичність, антиципация, суб'єкт саморозвитку.

The paper highlights the objectives, content and features of psychological correction including subjective activity of the client. Analyzed in terms of transfer correction on self-correction. We consider age for psycho correction of the author's model as a system forming the subject of self-evolution.

Keywords: introspection, self-regulation, self-correction, self-development, emotions, intentionality, authenticity, anticipation, the subject of self-development.

Найважливішим завданням практичної психології є надання допомоги людині в самоактуалізації та самореалізації її внутрішнього потенціалу, в досягненні гармонії її внутрішнього світу, поліпшенні суб'єктивного самопочуття і зміцненні психічного здоров'я. Особливо актуальною є проблема надання психологічної допомоги на етапах становлення особистості - у дитячо-юнацькі роки, хоча вона не втрачає свого значення і протягом усього життя людини.

Одним із видів надання психологічної допомоги особистості є психологічна корекція, яка сприяє повноцінному функціонуванню й розвитку особистості через розв'язання її конкретних психологічних проблем, через вплив на окремі психологічні структури людини, виконуючи завдання не тільки зміни, а й навчання, формування, розвитку тих або інших сторін психологічної реальності людини.

Більшість науковців визначають психологічну корекцію як спрямований і обґрунтований вплив психолога на дискретні характеристики внутрішнього світу людини [1]. Це треба розуміти так, що психолог має справу з конкретними проявами психологічної реальності людини — її бажаннями, цінностями, емоційними станами, пізнавальною діяльністю, особливостями характеру і поведінки. Однак, беручи до уваги дискретність як диференційну рису психокорекційного впливу, необхідно зробити ряд важливих уточнень.

По-перше, не можна забувати, що людина — цілісна психологічна реальність. Тому, впливаючи на дискретні характеристики внутрішнього світу людини, розв'язуючи її конкретні проблеми (емоційні, поведінкові, характерологічні та ін.), ми впливаємо на її особистість у цілому. Таким чином, психологічна допомога в руслі психокорекції здійснюється шляхом усунення, компенсації труднощів розвитку особистості в процесі її становлення. Говорячи про корекцію психічного розвитку в дитячо-юнацькому віці, навіть доречно вживати термін «корекційно-розвивальна робота», тому що значна кількість проблем і труднощів психічного розвитку в цьому віці виникають через неповну сформованість, недостатній розвиток тих чи інших боків психологічної реальності людини.

По-друге, ми переконані, що без внесення коректив у диспозиційні утворення (переконання, уявлення, цінності, настанови), без зміни ставлення людини до своєї проблеми неможливо досягти тривалого успіху. Тому одним із завдань практичного психолога є сприяння людині в зміні її ставлення до соціального оточення і власної особистості, відкриття нових шляхів для розв'язання проблемних ситуацій, досягнення нового погляду, нового усвідомлення.

По-третє, багато теоретичних і експериментальних досліджень, а також досвід автора переконливо свідчать, що ефективність і результативність корекційного процесу визначаються ступенем суб'єктної активності самої особистості, яка підлягає корекції. Тому надзвичайно важливо не тільки корегувати окремі психологічні структури клієнта, а й формувати навички саморозвитку особистості загалом. За нашим глибоким переконанням, провідним і суттєвим завданням практичного психолога, який здійснює психокорекцію, є розвиток навичок особистісної рефлексії і саморегуляції, формування в учасників корекційного процесу відповідальності за свій стан і поведінку і, зрештою, переведення корекції в самокорекцію.

Питання відповідальності та активності клієнта доцільно порушити вже на першому,

настановчому етапі проведення психокорекції. Наставочий етап передбачає такі важливі моменти психокорекційної діяльності психолога:

1. Формування адекватного ставлення клієнта до власної проблеми, до психолога та до методів корекційного впливу. Це допоможе клієнту уникнути як недооцінки, так і переоцінки своєї проблеми й ролі психолога в її розв'язанні. У першому випадку клієнт не має стимулу для усунення власних проблем, у другому - слабшає його віра в себе і свої можливості.

2. Можливе переформулювання запиту, мети психологічної корекції. При цьому важливо, щоб клієнт усвідомив, що саме його не задовольняє у власному психологічному стані або поведінковому патерні, й описав бажаний психологічний стан, особистісні якості або поведінковий патерн. Опис має бути змістовним і позитивним («що треба змінити в собі, щоб вирішити названу життєву проблему»). Звісно, такий самоаналіз потребує зацікавленої і активної роботи самого клієнта, тобто його суб'єктного ставлення.

3. Створення активної настанови особистості на психокорекційну роботу. Для успішної корекції психолог повинен забезпечити перехід від бажання клієнта, щоб змінювалися інші, до готовності обговорювати необхідність власної зміни.

4. Формування мотивів самопізнання та самовдосконалення усвідомлення себе суб'єктом саморозвитку, який відповідає за свою поведінку, емоції та рішення. З'ясування з клієнтом його намірів щодо розв'язання наявної проблеми, а також його взаємин із психологом (чи є в клієнта можливість і готовність працювати в межах поставленої проблеми). Тільки суб'єктне ставлення і активна участь клієнта в корекційному процесі може забезпечити ефективне розв'язання його особистісної проблеми.

За нашою принциповою позицією, здійснити корекцію особистості ззовні неможливо. Особистісні зміни можуть відбутися тільки із самою людиною під впливом її власної душевної роботи (самопізнання, самоаналізу, саморегуляції тощо). Про це переконливо свідчить сама динаміка корекційного процесу, що, як правило, не може бути окреслена прямою лінією (поступова стабілізація, поліпшення, зміна і т.д.), а скоріше ламаною. Майже в кожному психокорекційному процесі є свої падіння і злети, уповільнення і прискорення руху, рівні ділянки (нагромадження) і сплески (якісний стрибок) і навіть регресія, погіршення стану (внутрішній опір, реакція протесту). Це відбувається тому, що головними в психокорекції є процеси емоційні, процеси переживань, а емоції - це, як відомо, динамічні психологічні утворення. А. Співаковська метафорично описує психокорекційний процес як особливі «мелькання», «згустки переживань», що поєднують усіх учасників психокорекції в єдиному емоційному полі [8]. Б.Д. Карвасарський теж вважає, що в терапевтичному процесі (процесі змін) інтелектуальні знання замінюються емоційними переживаннями, акценти ж на «там і тоді» віддаленого минулого переносяться на «тут і тепер» безпосереднього теперішнього [6].

Психолог за допомогою психокорекційних методів і тактики своєї поведінки (з урахуванням закономірностей групового процесу або тієї діяльності, в рамках якої проводиться психокорекційна робота) може лише створити умови для виникнення яскравих, емоційно забарвлених переживань (емоційно-насиченого досвіду). І тільки самі ці індивідуально-неповторні переживання конкретної особистості створюють можливість нового бачення нею старих проблем, нового погляду на життєву ситуацію, на саму себе, на близьких людей і свої взаємини з ними, на свою діяльність.

Переживання (як придбання досвіду) є чуттєвим, суб'єктивним, особистісно-значущим (хоча необов'язково пізніше залишиться таким) процесом, що відбувається в теперішньому і є засобом концептуалізації психологічного стану людини. Тобто більшість людей частіше власні переживання не диференціюють і не предметизують, а свій емоційний стан відчують (і описують) узагальнено, наприклад: «Мені погано», «Мене не люблять», «Я – невдаха».

Концептуалізація і узагальнення переживання роблять його аморфним і імпліцитно поєднаним з особистістю в цілому. Загострення ж переживань у корекційній роботі сприяє виникненню таких процесів: усвідомлення явищ, що стоять за ними (інсайт), відреагування внутрішньої напруги (катарсис) і вилучення з психологічної реальності особистості травмувальних обставин, відносин, індивідуальних якостей, емоційних станів, а потім виокремлення (дистанціювання) їх від цілісного Я особистості з подальшою можливістю роботи над ними. Отже, усвідомлення й розв'язання своєї психологічної проблеми - це результат гострих емоційних переживань, що досягаються в психокорекційному процесі.

Особистісне знання неможливо передати від однієї людини до іншої, від психолога — клієнту, його можна тільки «виробити», взяти з власного досвіду. Не може бути й еталона особистісного знання - у кожного воно своє, інше, а не більш або менш правильне, краще або гірше. Психолог може тільки створити умови для внутрішньої роботи, навчити прийомам самоаналізу, саморегуляції, тобто сприяти процесу саморозвитку особистості, тоді як подолання власних психологічних проблем справа виключно самої людини.

Що ж конкретно має робити практичний психолог? Психолог здатний допомогти (створити

умови) своєму клієнту зорієнтуватися в навколишньому світі, розібратися в системі власних цінностей та орієнтирів, допомогти йому побачити себе збоку: який Я, як Я живу, які мої стосунки з оточенням. Але це тільки перший, попередній (діагностичний або аналітичний) етап корекційної роботи.

На думку багатьох сучасних психологів практиків різних психологічних напрямків (гуманістичного Д. Келлі, А. Маслоу, Г. Мюррей, Г. Олпорт, К. Роджерс, екзистенційного Л. Віневангер, М. Босс, Дж. Бьюджентал, Р. Мей, В. Франкл, трансперсонального Ч. Гарт, Т. Маккена, М. Мерфі, К. Уїлбер тощо), наступний етап (його можна назвати реконструктивним – С.К.) це пошук свого власного унікального шляху, побудова найбільш оптимальної для розкриття внутрішніх потенційних можливостей форми існування.

Основною метою психотерапії зазначених напрямків є допомога людині в становленні самої себе як особистості, здатної до самоактуалізації, в розкритті сенсу власного існування, в досягненні автентичності. Це відбувається завдяки гармонізації образу Я клієнта, поглиблення саморозуміння і виникнення нових цінностей, тобто завдяки внутрішній психологічній роботі. Тому психологічне втручання набуває форми створення нових умов, які б допомогли людині пережити новий досвід. Вважається, що саме такий, терапевтично організований досвід роботи з власним внутрішнім світом сприяє особистісній інтеграції, прийняттю і усвідомленню себе у всьому своєму різноманітті, подоланню неконгруентності, зростанню автентичності і спонтанності, звільненню прихованого творчого потенціалу та здатності до саморозвитку.

Зауважимо, що саморозвиток особистості розглядається як необхідна умова її оптимального функціонування, тоді як зупинка саморозвитку, незалежно від причини, зумовлює різного роду особистісні і психологічні порушення (А. Адлер, Р. Ассаджолі, Дж. Бьюджентал, А. Маслоу, В. Франкл, К. Хорні та ін.). Показово, що, на думку К. Хорні, саморозвиток полягає у постійній готовності до глибокого переживання своїх бажань і почуттів, до виявлення свого призначення в житті і прийнятті відповідальності як за себе, так і за інших людей, до встановлення дружніх, емоційно забарвлених міжособистісних зв'язків [10]. У меті психотерапії, визначеній К. Хорні, а саме: «там, де було Ідеалізоване Я, повинно бути Реальне Я», яскраво відображується завдання психолога допомогти клієнту в його автентичному розвитку, в розгортанні його тенденції до самовираження і самореалізації завдяки реконструкції думок, почуттів і життєвих планів.

На думку Д.О. Леонтьєва, створити умови для зростання і саморозвитку особистості це означає «розширити її життєвий світ». Науковець вважає, що людина сама визначиться, як їй краще, якщо буде мати можливість вибирати, якщо у неї буде досить велика можливість вибору, досить широка свідомість (усвідомлення себе, самовизначення, самоприйняття та ін. - С.К.) і досить повна та багатовимірна картина світу й своїх відносин зі світом [4].

Складним системам, здатним до самоорганізації, (до яких, без сумніву, належить людина), не екологічно нав'язувати шляхи розвитку (Б.Г. Ананьєв). Існує думка, що кожна людина знає все, що їй потрібно знати, і має все, що їй потрібно мати. Необхідно лише підштовхнути її до усвідомлення цього факту, допомогти актуалізувати це знання, сформулювати та оформити в рішення. Кожна проблема вказує на спосіб її розв'язання, у кожній проблемі закладені деякі векторні характеристики її подолання. Людина свідомо робить вибір і несе за нього відповідальність. Особистість, зрештою, є центром власного всесвіту, творцем власних подій, винятковою причиною свого вдосконалення. Платон вважав, що знання - це процес пригадування або витягнення з глибин підсвідомості того, що там уже закладено. Необхідно тільки розпізнати й активізувати їх.

Дані погляди на терапевтичний процес ґрунтуються на вірі в потенційні можливості особистості, в позитивну природу людини та її прагнення до самореалізації і саморозвитку. Таку віру яскраво демонструє висловлювання В. Франкла: «Кожна людина має свободу змінитися в будь-який момент. Підставою для будь-яких прогнозів слугують біологічні, психологічні та соціологічні умови. Проте однією з головних рис людського існування є здатність підніматися над цими умовами та трансцендувати їх. Подібним чином, в остаточному підсумку, людина трансцендирує саму себе; людина істота, яка сама себе трансцендирує» [9].

Проте нам здається, що для здійснення трансценденції особистість має бути достатньо зрілою, тобто усвідомлювати свої потреби і цілі, керуватися певними цінностями, довіряти собі, відповідати за своє життя. А зрілості ще треба досягти. Становлення особистості відбувається в дитячо-юнацькому віці. І для успішності цього процесу потрібні сприятлива соціальна ситуація розвитку і, бажано, формувальні дії, спрямовані на розвиток здатності особистості до самопізнання, самоаналізу, саморегуляції та відповідальності за свої дії, тобто здатності бути суб'єктом власного розвитку. В цьому ми вбачаємо основне завдання психокорекції в дитячо-юнацькому віці.

«Механічне» (ззовні, без внутрішньої роботи) розв'язання психологічних проблем людини неможливе ще й з таких міркувань. Людина не просто існує «тут і тепер», але й постійно вирішує, яким буде її існування, якою вона стане в наступний момент (В. Франкл) В кожній

людині закладено потенціал особистісного розвитку, особистісних можливостей. Але для їх реалізації людина повинна, по-перше, – бути внутрішньо свobodною (автономною, суверенною, інтенціональною) і, по-друге, – бачити перспективу свого розвитку (мати мету), тобто бути спрямованою у майбутнє.

На думку К. Обуховського, теперішнє є лише точкою переходу подій з майбутнього в минуле. Тому, щоб повноцінно брати участь у житті, необхідно адекватно антиципувати (внутрішньо попереджати, налаштовуватися, вживатися – С.К.) прийдешні події. Людина, фіксована на своїх проблемах, власних переживаннях, особливо психогенного характеру, живе навіть не в теперішньому, а в минулому і не здатна бачити реальне майбутнє. Вона підставляє на його місце минуле і керується цим минулим, оскільки це її останній зв'язок із реальністю. Якщо вона позбудеться цих переживань, перш ніж буде здатна брати участь у майбутньому, то може опинитися поза часом.

З цієї точки зору можна пояснити особливо складні випадки психокорекційної практики щодо розв'язання психологічних проблем клієнтів. Можливо, вони підсвідомо не бажають позбавлятися своїх негативних переживань (що, як правило, узагальнені і пов'язані з конкретною ситуацією або людиною), оскільки не бачать свого життя без них – свого майбутнього і себе в ньому. Колишні переживання надають смисл їх теперішньому. За влучним висловом К. Обуховського, «захист симптому - це остання лінія оборони перед психозом, потраплянням у стан поза часом» [5, с. 285].

Це підтверджують і наші дослідження з використанням методики СЖО Д.О. Леонтьєва і «Диференціальної шкали емоцій» К. Ізарда. Метою дослідження було визначення психосоматичного статусу юнаків із хронічними захворюваннями верхніх дихальних шляхів та шлунково-кишкового тракту (40 осіб віком 18-25 років). Як правило, смисложиттєва ситуація, фіксована в минулому, супроводжувалася домінуванням емоції провини, образи або страху. Ймовірно, що соматичний стан цих юнаків є результатом дії механізму психологічного захисту, а подолання хвороби в даному випадку можливе тільки через корекцію Я-концепції і концепції життя в цілому [3].

Звідси випливає необхідність психокорекційної роботи щодо посилення Я клієнта, використання його особистісних переваг (сильних рис його індивідуальності), життєвого досвіду для планування перспектив майбутнього, озброєння клієнтів, особливо підлітків та юнаків, техніками саморегуляції, позитивного самоналаштування, що допоможе подолати страх перед майбутнім, невпевненість, посилити віру в себе і можливості саморозвитку.

Таким чином, зосередження на своїх проблемах – це фіксація на минулому. Бачення шляхів подолання цих проблем, внутрішня налаштованість (енергетичний потенціал) на їх подолання – це спрямованість у майбутнє. Розв'язуючи проблеми, плануючи майбутнє, людина закладає траєкторію свого розвитку, тобто стає суб'єктом саморозвитку.

Ми переконані, що основною умовою життєстійкості, ефективного функціонування людини в бурхливому і постійно мінливому світі є вміння конструктивно реагувати на ці зміни, перебудовуватися і, в остаточному підсумку, постійно позитивно змінюватися, саморозвиватися. Звідси, людину, бажано з дитячого віку, необхідно навчити способам, технікам оволодіння життєвими ситуаціями і власними емоційними станами, що забезпечить її психологічне здоров'я і особистісний розвиток.

За нашим переконанням, процес усвідомлення джерел власних негативних переживань, їх предметизування і відокремлення (дистанціювання) від цілісного Я (є Я, і є мої проблеми), має бути неперервним. Це забезпечить людині відчуття внутрішньої свободи і влади над обставинами, дозволить їй відчувати себе суб'єктом власного життя. При цьому життя буде сприйматися як ланцюжок життєвих утруднень, проблемних ситуацій, які можна і треба подолати, а самі ці труднощі – як можливості особистісного зростання. Навчити такому способу взаємодії зі світом є завданням авторської моделі (С.К.) психокорекції в дитячо-юнацькому віці – «Вікової психокорекції» [1, 2].

Розробка автором теоретичних та методичних аспектів вікової психокорекції в дитячо-юнацькому віці, а також досвід власної роботи з надання психологічної допомоги показує можливість і, безперечно, необхідність організації в дитячо-юнацькому віці корекційного процесу як цілісної системи навчання прийомам і технікам самокорекції (самопізнання, самоаналізу, саморегуляції тощо), тобто реалізації моделі вікової психокорекції як системи формування суб'єкта саморозвитку.

Змістовно в системі вікової психокорекції можна виокремити три блоки, сутність яких полягає в забезпеченні: а) підтримки психічної рівноваги; б) оптимального особистісного функціонування; в) цілісного особистісного зростання.

Стосовно вікових періодів корекційна робота розподіляється таким чином:

дошкільний вік: навчання прийомам і технікам саморегуляції психоемоційних станів і поведінки (індивідуально-регулятивний рівень саморозвитку особистості);

молодший шкільний вік: навчання прийомам, технікам усвідомлення (предметизування і дистанціювання) переживань і роботи з ними – саморегуляції (індивідуально-конструктивний рівень саморозвитку особистості);

підлітковий і юнацький вік: навчання прийомам і технікам усвідомлення (предметизування, дистанціювання), самопізнання і самоаналізу, саморегуляції і самовдосконалення (особистісно-рефлексивний рівень саморозвитку особистості). Рівні саморозвитку виділяються нами в контексті дослідження проблеми «Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці».

Як бачимо, стрижневим завданням вікової психокорекції в нашій моделі є навчання засобам саморозвитку. В дошкільному віці – саморегуляції, частіше неусвідомленої, але такої, що допомагає регулювати взаємини дитини із собою і світом. В молодшому шкільному віці – усвідомленню і свідомій саморегуляції психоемоційних станів і поведінки. У підлітковому і юнацькому – усвідомленню, аналізу свого внутрішнього світу та взаємодії з навколишнім світом і, на його основі самовизначення, саморегуляції і саморозвитку власної особистості.

Таблиця 1

Система навчання засобам саморозвитку в моделі вікової психокорекції

Вік	Зміст психокорекційної роботи	Рівень саморозвитку особистості
	навчання прийомам і технікам:	
дошкільний	<ul style="list-style-type: none"> саморегуляції психоемоційних станів і поведінки 	індивідуально-регулятивний
молодший шкільний	<ul style="list-style-type: none"> усвідомлення (предметизування і дистанціювання) саморегуляції 	індивідуально-конструктивний
підлітковий і юнацький	<ul style="list-style-type: none"> усвідомлення (предметизування, дистанціювання) самопізнання і самоаналізу саморегуляції самовдосконалення 	особистісно-рефлексивний

Викладене вище дозволяє сформулювати (спираючись на цілий ряд досліджень) низку важливих принципів, яких абсолютно необхідно дотримуватися при організації корекційної роботи, маючи на меті посилення суб'єктної активності клієнта. Принципи психокорекції наводяться автором в [1], в статті розглянемо, з нашої точки зору, найбільш важливі з них.

Принцип автономності особистості. Проводячи корекційну роботу, психолог має враховувати те, що з розвитком самосвідомості в дитини формується психологічна стійкість до впливу, яка з віком стає домінуючою, дедалі більшого значення набуває саморегуляція, саморозвиток і відносна автономія особистості. Тому корекційний вплив повинен не змінювати, не переробляти клієнта, а допомогти стабілізувати порушену психологічну рівновагу, спираючись на все сильне, позитивне в його особистості.

Принцип нормативності та індивідуальності розвитку. Такий підхід дозволяє намітити в межах вікової норми програму оптимізації розвитку для кожного конкретного клієнта з урахуванням його індивідуальності й самостійного шляху розвитку. Слід підкреслити важливість повного використання потенційних можливостей кожної вікової стадії розвитку для загального ходу формування особистості (Д. Ельконін, Е. Еріксон).

Принцип особистісного досягнення. При використанні поняття «особистісного досягнення» (Ю. Пахомов, М. Цзен,) у психологічній корекції реалізується індивідуальний підхід у розумінні визнання права самого клієнта взяти з психокорекційних можливостей те, що він зможе взяти, або те, що він захоче взяти. Непланованість особистісного росту при визнанні нескінченності й необмеженості цього процесу є однією з головних специфічних рис психокорекції. Завдання психокорекції - створити умови для максимально повного особистісного росту, але в жодному разі не підштовхувати учасників психокорекції до досягнення ними певних, наперед регламентованих результатів.

Принцип особистісної мотивованості. У своїй роботі психолог має враховувати, що важко очікувати позитивного результату від корекційного впливу без зацікавленого, уважного й серйозного ставлення клієнта до своєї проблеми, до психолога і ситуації в цілому, тобто психокорекційний процес має бути особистісно-мотивованим (повинна виникнути потреба: «хочу змінитися», «перебороти», «навчитися» і т.д.). Звідси впливає найважливіше завдання психокорекції - формувати мотивацію самовиховання й саморозвитку, сприяти переростанню корекції в самокорекцію. Тому психолог має будувати психокорекційну роботу так, щоб викликати у клієнта (особливо це стосується підлітків і юнацтва) інтерес, бажання, прагнення до самопізнання й саморегуляції, тобто актуалізувати й активізувати його потребу в саморозвитку, а самого клієнта сприймати як суб'єкта саморозвитку. Це можливо тільки при дотриманні наступного принципу, який відображає саму атмосферу психокорекційного процесу.

Принцип психокорекційного контакту і рівності позицій. При організації взаємодії з клієнтом необхідно встановити з ним хороший контакт і досягти взаєморозуміння. З цього погляду можна сприймати класичне для психотерапії та психокорекції поняття трансферу (переносу), коли головним у контакті фахівця з клієнтом є встановлення емоційно забарвленого контакту, який за своїм змістом є гостро особистісно-значущим для клієнта. У нашому розумінні трансфер - це відтворення особистісно-значущих відносин в особистісно-значущій діяльності.

За К. Роджерсом, є три «необхідні і достатні» умови особистісних змін у процесі психотерапії: емпатія, безоцінне ставлення до людини, щирість і непідробність у спілкуванні з нею. Причому «ці три умови розглядаються не як передумови психотерапевтичного підходу, а, скоріше, як внутрішні настанови психотерапевта» [7, с. 68].

Ще одна особливість психокорекційного контакту психолога з клієнтом полягає в рівності позиції, пов'язаної з визнанням суб'єкт-суб'єктного діалогового спілкування (Л. Петровська). Йдеться про взаємне визнання права кожного на відповідальність, керівництво, пошук, психологічну незалежність і особистісне зростання. При цьому сам фахівець психокоректор стає активним суб'єктом психологічної взаємодії, а одне з його провідних завдань у процесі психокорекції - формування у клієнта (особливо в підлітків і юнацтва) усвідомлення себе як суб'єкта саморозвитку, який відповідає за свою поведінку, свої емоції та рішення.

Таким чином, основним завданням вікової психокорекції за авторською моделлю є формування активного суб'єкта власного життя і саморозвитку. В подальших наших роботах буде продовжено аналіз запропонованої моделі вікової психокорекції.

Література

1. Кузікова С. Б. Вікова психокорекція. Навч. посібник. - К.: Главник, 2008. - 144 с. Серія «Психол. інструментарій».
1. Кузікова С. Б. Техніки вікової психокорекції. Навч. посібник. - К.: Главник, 2008. - 160 с. Серія «Психол. інструментарій».
2. Кузікова С. Б. Саморозвиток як умова психологічного здоров'я особистості. «Освіта і здоров'я: формування здоров'я дітей, підлітків та молоді в умовах навчального закладу. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. - Суми: СОІППО, 2010. - 208 с. С. 81-83.
3. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира. 1 Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений / Под ред. Д.А. Леонтьева, Е.С. Мазур, А.И. Сосланда. - М.: Смысл, 2001, с. 100-109.
4. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека. - СПб.: Издательство «Речь», 2003. - 296 с.
5. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Корвасарского - СПб: Питер, 2006 - 944 с.
6. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. Пер. с англ. - М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1997. - 320 с.
7. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988 - 200 с.
8. Франкл В.Э. Основы логотерапии. Психотерапия и религия - СПб: Речь, 2000а. с.187-189, 213, 217-280.
9. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление. - СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997 - с.486.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Исследование особенностей образа Я матерей из неполных семей различного типа: сравнительный анализ

Кузнецова В.А.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

В данной статье представлены материалы научных работ с целью обозначения проблемы изучения образа Я у матерей из неполных семей различного типа. Выделяются факторы формирования неполных семей, предлагается анализ зарубежных и отечественных исследований образа Я. Определены специфические особенности образа Я матерей из неполных семей трёх типов, которые проявляются в различиях в самооценке, самоотношении, аутосимпатии и самообвинении.

В исследовании дан сравнительный анализ составляющих образа Я матерей из неполных семей различного типа и матерей из полных семей.

Ключевые слова: одинокая мать, неполные семьи, полные семьи, тип семьи, образ Я, самооценка, самоотношение.

У статті представлені матеріали наукових праць із метою позначення проблеми вивчення образу Я в матерів з неповних родин різного типу. Виділяються фактори формування неповних родин, пропонується аналіз закордонних і вітчизняних досліджень образу Я. Визначені специфічні особливості образу Я матерів з неповних родин трьох типів, які проявляються у відмінностях у самооцінці, самовідношенні, аутосимпатії й самозвинуваченні.

У дослідженні даний порівняльний аналіз складових образу Я матерів з неповних родин різного типу й матерів з повних родин.

Ключові слова: самотня мати, неповні родини, повні родини, тип родини, образ Я, самооцінка, самовідношення.

In given article materials of scientific works for the purpose of a designation of a problem of studying of an image I at mothers from incomplete families of various type are presented. Factors of formation of incomplete families are allocated, the analysis of foreign and domestic researches of an image is offered to J. Opredeleny specific features of an image I of mothers from incomplete families of three types which are shown in distinctions in a self-estimation, the self-relation, аутосимпатии and self-charge.

In research the comparative analysis of components of an image I of mothers from incomplete families of various type and mothers from full families is given.

Keywords: lonely mother, the incomplete families full of a family, family type, an image I, a self-estimation, the self-relation.

Постановка проблемы.

Сегодня наиболее востребованной сферой является оказание психологической помощи человеку в условиях кризиса семейно-брачных отношений, проявляющегося в интенсивном росте разводов и числа неполных семей. Структурный состав семьи зачастую заранее относит неполную семью к группе риска, предполагая, что её функционирование затруднено [8]. Зарубежом отказались от термина «неполная семья», используя словосочетание «материнская семья», подчеркивающее специфику именно таких семей, но вместе с тем, признавая их социальное и психологическое равноправие [4]. В нашем обществе - все иначе. Замужество означает социальное признание, восхождение на более высокую общественную ступень, некоторую победу, достижение, сопровождающиеся повышением самооценки, изменением отношения к миру в лучшую сторону, и является одной из высших ценностей женского существования.

Актуальность работы обусловлена, в первую очередь, проблемой неполной материнской семьи, существующей в любом обществе и социальном слое. Несмотря на достаточно обширную разработку данного вопроса в отечественной и зарубежной психологии, исследований, посвященных матерям из неполных семей различного типа и их проблемам, за редким исключением, практически нет, а существующие – представляются довольно противоречивыми. Одни исследователи отмечают, что матерей из неполных семей отличает чувство одиночества, отчужденность, озлобленность, плохое самочувствие и сниженная активность [12,11]. Другие авторы, напротив, утверждают, что у матерей-одиночек, в отличие от замужних женщин, наблюдается более высокий показатель интеллектуальности, они более свободно и широко мыслят, склонны к решительным мерам, ответственны, уверены в себе, склонны к либеральным взглядам и эксперименту, готовы быть лидерами [6,8,18]. То есть, в целом, выделяется общая тенденция развития личности женщины в сторону её маскулинизации.

В исследованиях С.С. Даниловой [4] достаточно точно представлены основные тенденции по отношению к матерям из неполных семей: все ещё большое число людей стоит на позициях, что воспитывать ребенка одной «нехорошо», «ненормально», «неправильно». И, самое важное, что эта «неправильность» влияет, прежде всего, на самосознание самих женщин. Матери, воспитывающие детей самостоятельно, очень часто «сомневаются» в своем статусе, ощущая себя

«не такими, как все, а в чем-то даже хуже, и ниже по положению».

Известно, что от самооценки, самосознания и особенностей формирования образа Я зависит поведение матери, её поступки, переживания, успешность воспитания детей и психологическое здоровье всей семьи. В ходе изучения психологических подходов к образу Я отечественных (Л.С. Выготский, И.С. Кон, В.В. Столин, И.И. Чеснокова и др.) [3,7,14,17] и зарубежных (Р. Бернс, R. Holman и др.) [2,5,19] психологов, было установлено, что наиболее сложные взаимосвязи между Я-концепцией, самооценкой и поведением возникают в случае присутствия стабильных социальных детерминант самосознания, которые приводят к дисгармоничному переживанию образа Я. Одинокое материнство представляет собой один из факторов, опосредующих дисгармоничное переживание женщиной образа Я.

Учитывая определяющую роль неполной семьи в процессе формирования и развития личности одинокой матери, на наш взгляд, наиболее остро встает проблема оказания психологической помощи матерям из неполных семей различного типа. В условиях мирового социально-экономического кризиса данная категория женщин является одной из наименее защищенных, сильнее других страдает от безработицы, проблем со здоровьем, отсутствия возможности самореализации и пр. Мать-одиночка, кроме собственных страданий, зачастую создаёт много проблем в обществе и собственной семье. Наша задача – помочь ей почувствовать себя Женщиной и Матерью, реализованной, уверенной, успешной и состоявшейся, защищенной не только от общества, но и от самой себя.

Не смотря на большое количество исследований, посвященных данной проблеме, образ матери-одиночки по-прежнему остается амбивалентным: с одной стороны, он несколько маскулинизирован и характеризуется личностной зрелостью, независимостью, уверенностью в себе, а с другой – отличается низкой или неадекватной самооценкой, негативным самоотношением, искаженным представлением женщины о себе. На наш взгляд, причина такой противоречивости кроется в том, что в них не была учтена такая переменная, как тип неполной семьи. Значимость и недостаточная разработка указанных аспектов проблемы обуславливают актуальность исследования.

Нашей целью стало изучение психологических особенностей образа «Я» матерей из неполных семей различного типа.

Объектом описываемого исследования являются особенности представлений о себе матерей из неполных семей различного типа.

Предметом исследования являются психологические показатели образа «Я» матерей из неполных семей различного типа.

Гипотеза исследования состоит в предположении о том, что матери из неполных семей различного типа отличаются по ряду психологических составляющих образа «Я».

Анализ основных исследований по теме. Основными факторами формирования неполных материнских семей являются разводы, не компенсируемые последующим вступлением в брак, овдовение из-за преждевременной смерти отца ребенка/детей и внебрачные рождения. Соответственно выделяются основные типы неполной семьи: внебрачная, осиротевшая и разведенная семья [10].

Первая категория женщин из неполных семей – это вдовы. Вдовство – одно из тяжелейших состояний потери близкого человека. Вдова - скорбный, но уважаемый статус. Это и потеря кормильца, и несчастье, которое осложняется переживанием утраты и ощущением одиночества. В этом случае семья теряет не только мужа, но и отца, а женщина становится главой семьи вынужденно. Перед вдовой стоит задача: оплакать потерю, пережить это горе, помочь пережить горе ребенку и оплакать потерю, сохранить связь, память об отце и продолжать жить дальше. Большинство женщин испытывают период интенсивного эмоционального состояния сразу же после смерти мужа, характеризующийся переживанием горя, дисфорией, чувством вины и тревоги [9]. Но именно вдовам оказывают активную помощь родственники и друзья, тогда как матери-одиночки и разводящиеся женщины, также переживающие потерю (правда, несколько другого рода, но не менее травматичную), зачастую такой поддержки лишены.

Исследований, посвященных изучению Я-концепции, образа Я или самооценки вдов, нет, а существующие работы сконцентрированы, в основном, на описании психо-эмоционального состояния горюющего, основных стадий и самого процесса переживания утраты (Г.В. Старшенбаум, С.Левин и пр.) [9,13].

Вторая категория, наиболее распространенная в наши дни, – это разведенные матери. Развод – это расставание супругов по взаимному согласию. Занимая ведущее место в образовании неполной семьи, развод сопровождается целым рядом обстоятельств, оказывающих деформирующее влияние на нравственно-эмоциональное развитие личности родителей и детей. В этом случае женщина несет потери другого рода – это и раздел имущества, и перемена образа

жизни, и моральное поражение, связанное с потерей статуса замужней женщины.

Многие исследователи [11,16] полагают, что после распада длительного супружеского союза женщина практически уже не возвращается к прежнему уровню душевного здоровья. К разведенным женщинам не только в обществе относятся хуже, чем к вдовам: женщина и сама, зачастую, ощущает вину в связи с неудачным браком. У разведенной матери нередко формируется сугубо отрицательный комплекс к брачной и семейной жизни, а доминирующими состояниями являются стресс, ощущение одиночества, дискомфорт, тревога, разочарование, усталость, чувство обиды, вины, злости. Женщина, не принимавшая решения о разводе, часто чувствует себя отвергнутой. Она может испытывать чувство ненужности и переживать, что нелюбима или плохая мать.

Ряд исследователей [4,6] отмечают, что разведенные женщины обладают такими характеристиками, как самоуверенность, властность, высокая доминантность и нейротизм, имеют неуступчивый характер. По мнению К. Хорни [16], многие женщины после развода стремятся стать более маскулинными. Заметим, что им приходится стать таковыми. Самооценка разведенных женщин может быть как завышенной, так и заниженной, и детерминирована, как личностными особенностями женщины, так и ситуацией – женщины, разводящиеся для заключения нового брака, обладают более позитивными представлениями о себе и высокой самооценкой, чем разводящиеся женщины, для которых развод означает потерю надежд или предательство.

Третья категория женщин, которые растят ребенка самостоятельно, - это, так называемые, «матери-одиночки», то есть, женщины, которые растят ребенка самостоятельно и никогда не были замужем. Внебрачное рождение ребенка во все времена считалось социально аномальным явлением. Теперь же одинокое материнство характерно не только для асоциальных, неблагополучных категорий населения: матерями-одиночками сегодня всё чаще становятся кинозвезды, успешные деловые леди, спортсменки, дивы эстрады.

Женщина становится матерью-одиночкой по ряду причин. В случае сознательного выбора (как правило, после 30-ти) – это взрослые состоявшиеся женщины, для которых рождение ребенка имеет под собой определенную цель, осознающие возможные трудности и готовые к ним, обеспечившие себе финансовое будущее и теперь желающие реализовать материнский инстинкт. Такая мать уверена в себе и обладает адекватными и реалистичными представлениями о своём «Я», почти всегда заранее продумывает как свой собственный жизненный сценарий, так и возможности, которые она откроет своему ребенку [19].

В остальных случаях – это юные девушки, которые завели детей слишком рано, вне брака, не будучи готовыми, и рождение ребенка является шагом отчаяния, результатом романтической привязанности и незапланированной беременности. Основными характеристиками образа Я таких матерей являются заниженная или неадекватная самооценка, отсутствие уверенности в успехе и веры в будущее, «спутанность» Я-концепции, негативные представления о себе, стойкое чувство вины и тревоги.

Организация и методы исследования. Начальным этапом нашего диссертационного исследования является изучение самоотношения как составляющей образа Я матерей из неполных семей разного типа. Для того, чтобы исследовать особенности самоотношения матерей из неполных семей разного типа, мы обратились к методике диагностики самоотношения В.В. Столина и С.Р. Пантилеева и клинико-психодиагностическому методу, предназначенному для изучения эмоциональных компонентов отношений человека к самому себе и значимым для него людям, – цветовому тесту отношений А.М. Эткинда (ЦТО).

Самоотношение в работе нами рассматривается вслед за И.И. Чесноковой и В.В. Столиным [14,17], как аффективный компонент самосознания. Самоотношение дифференцируется нами, согласно принятой в социальной психологии классификации по четырём типам: позитивное, негативное, амбивалентное (конфликтное) и индифферентное (безразличное).

Для определения достоверности различий в полученных результатах между группами исследования, был использован непараметрический критерий Н Крускала – Уоллиса и многофункциональный критерий углового преобразования Фишера.

В эмпирическом исследовании приняли участие 140 женщин, которые составили 4 группы по 35 человек каждая: 3 экспериментальные (1 – разведенные матери, 2 – вдовы, 3 – матери-одиночки) и контрольная группа (4 – матери из полных семей). Характеризуя группы исследования, отметим, что их составили 140 матерей в возрасте от 18 до 55 лет с разными уровнями образования и материального положения, разной специализацией. Основное их свойство – это ситуация воспитания ребёнка или детей самостоятельно, без участия отца.

Различия между матерями из неполных семей разного типа существуют. Значения достоверности отображены на уровне: $p < 0,01$, $p < 0,05$, $p < 0,001$, по шкалам I, II и 5.

Результаты эмпирического исследования особенностей самоотношения матерей из неполных семей различных типов предоставили возможность построить усредненный профиль самоотношения матерей из 3 групп исследования (Рис.1).

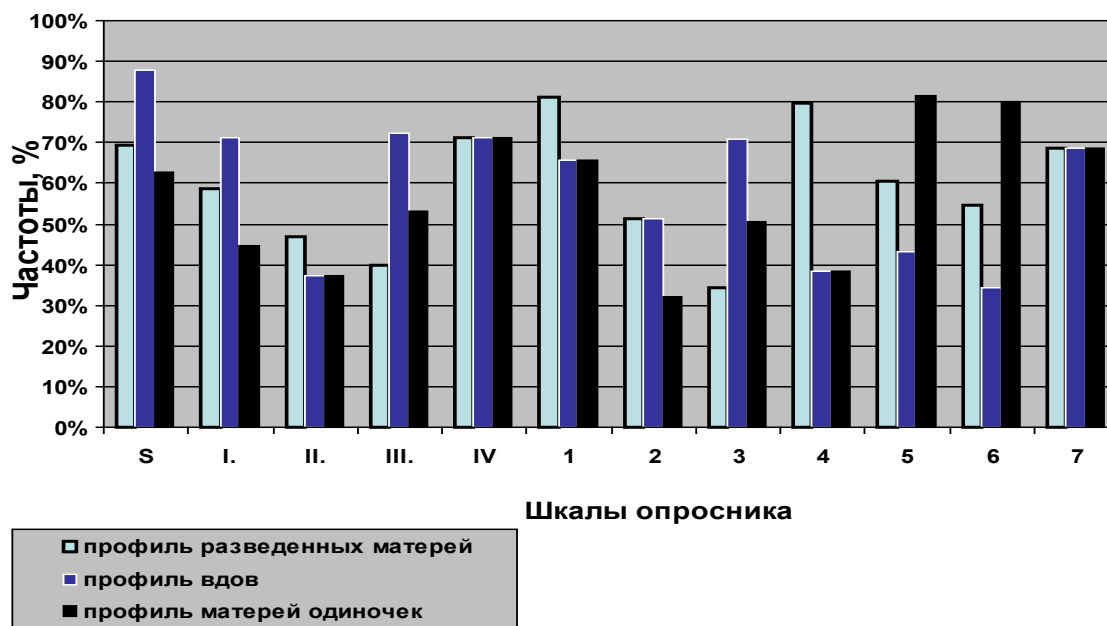

Рис.1 Усредненный сравнительный профиль особенностей самоотношения (опросник В.В.Столина и С.Р. Пантилеева) матерей из неполных семей различного типа

Примечание: S – это интегральное чувство «за» и «против» собственного Я; I. – это самоуважение; II. – это аутосимпатия; III. – ожидание положительного отношения от других; IV – самоинтерес; 1 – самоуверенность; 2 – отношение других; 3 – самопринятие; 4 – саморуководство; 5 – самообвинение; 6 – самоинтерес; 7 – самопонимание.

Вдовы отличаются положительным самоотношением, выраженным самоуважением, самоинтересом и самопринятием, ожиданием положительного отношения от других. Для них также характерна адекватная самооценка, отсутствие уверенности в своей интересности для других, в собственных силах и способностях, в возможности контролировать свою жизнь. В профиле шкалы 5 и II снижены, хотя их значения нельзя интерпретировать как низкие. Поэтому обозначим, что у вдов чувство вины и склонность к самообвинению находятся в рамках нормы.

Самоотношение разведенных матерей в целом позитивно и характеризуется выраженным самоинтересом, самопониманием, уверенностью в возможностях контролировать свою жизнь, чувством обоснованности и последовательности своих внутренних побуждений и целей, отсутствием ожидания положительного отношения от других. Разведенные матери испытывают чувство вины за распад отношений и проявляют готовность к самообвинению. Низкие показатели по шкалам самопринятия, аутосимпатии и самоуважения, указывают на низкую самооценку, враждебность к собственному Я, конфликтность в отношении к самим себе.

Матери-одиночки отличаются низкой самооценкой, конфликтным (амбивалентным) самоотношением, готовностью к самообвинению, отсутствием ожидания положительного отношения к себе окружающих и уверенности в возможностях контролировать свою жизнь. В представленном нами профиле шкала S снижена, хотя её значение нельзя интерпретировать как низкое. Поэтому обозначим, что у матерей-одиночек глобальное самоотношение находится в рамках нормы, но незначительно снижено, по сравнению с разведенными матерями и вдовами. Высокие показатели по шкалам самоинтереса и самопринятия указывают на присутствие интереса у матерей-одиночек к собственным мыслям и чувствам, готовность к принятию себя такими, какие они есть.

Подводя итог интерпретации усредненного профиля самоотношения матерей из неполных семей 3-х типов, укажем, что группы матерей различаются по определенным составляющим образа Я.

Обозначим выявленные различия в самоотношении и самооценке матерей из неполных семей разного типа: самоуважение (I) разведенных женщин находится в границах нормы, вдов отличает внутренняя последовательность, вера в свои силы и возможности, а наиболее низким уважением к собственной личности обладают матери-одиночки.

Наиболее склонны к самообвинению (5) и враждебности в адрес собственного «Я» (II) разведенные матери и матери-одиночки, тогда как для вдов чувство вины и аутосимпатия не характерны. Следовательно, смерть супруга воспринимается исследованными нами женщинами как событие, не зависящее от них, как ошибка судьбы или рок, а вдовство не оказывает

разрушительного воздействия на самооценку женщин, чувство симпатии и принятия себя. Ситуация развода и одинокое материнство, напротив, возлагают на женщину ответственность за незапланированную беременность или неудавшийся брак, негативно влияют на самооценку и устоявшиеся, позитивные представления о себе.

Для сравнительного анализа обозначим особенности самоотношения матерей из полных семей. Характерными особенностями содержания «Я-образа» матерей из полных семей являются положительное самоотношение, выраженный интерес к своему внутреннему миру, собственным мыслям и чувствам, уверенность в своей интересности для других, дружелюбность по отношению к собственному Я, отсутствие ориентации на общественное мнение и ожиданий позитивного или негативного отношения от других людей. Примечательно, что уровень саморуководства (4 шкала) у матерей из полных семей представляется не слишком высоким. Самый низкий показатель получен по шкале самообвинения (5), указывая на отсутствие конфликтности в самоотношении замужних женщин.

Различия в особенностях самооценки и самоотношения между матерями из полных и неполных семей разного типа существуют. Значения достоверности отображены на уровне: $p < 0,01$, $p < 0,05$, $p < 0,001$, по шкалам S, I, II, 1 и 5. Выявленные значимые различия по модальностям самоотношения матерей из 4 групп исследования представлены на рисунке 2.

Рис.2 Сравнительный профиль особенностей самоотношения матерей из неполных семей различного типа и матерей из полных семей
Примечание: S – это интегральное чувство «за» и «против» собственного Я; I – это самоуважение; II – это аутосимпатия; III. – ожидание положительного отношения от других; IV – самоинтерес; 1 – самоуверенность; 2 – отношение других; 3 – самопринятие; 4 – саморуководство; 5 – самообвинение; 6 – самоинтерес; 7 – самопонимание.

В результате интерпретации усредненного профиля самоотношения матерей из полных семей и неполных семей различного типа, укажем, что группы матерей различаются по определенным составляющим образа Я: глобальное самоотношение (S), самоуважение (I), аутосимпатия (II), самоуверенность (1) и самообвинение (5).

Отметим, что отраженное позитивное самоотношение (S) и самоуверенность (1) у матерей из полных семей выше, чем в группах матерей из неполных семей различного типа ($p < 0,05$).

По шкале самоуважения (I) различия выявлены на уровне $p < 0,01$, что означает, что у группы замужних женщин уровень самопонимания, самоуважения, внутренней последовательности выше, чем в группах матерей из неполных семей различного типа.

По проявлению модальности аутосимпатии (II) коэффициент различия составляет $p < 0,001$. Дружелюбность по отношению к собственному «Я», чувство симпатии и принятия себя также больше свойственно замужним женщинам. Значит, матери из полных семей оцениваются внутренней честностью, как для себя, так и для других, в отличие от матерей из неполных семей.

В целом, готовность к самообвинению (5) больше выражена в группах матерей из неполных семей ($p < 0,001$) так как их внутренние конфликты, сомнения, несогласие с собой протекают на общем негативном эмоциональном фоне самоотношения, что говорит об их закрытости, поверхностном самодовольстве и отрицании проблем, склонности винить во всех несчастях самих себя.

Подводя итог, заметим, что матери из полных семей обладают такими качествами как позитивное самоотношение, самопринятие, самоуважение, что говорит об их меньшей

внутренний конфликтности, по сравнению с матерями из неполных семей, которых отличает низкая самооценка и негативное самоощущение, готовность к самообвинению.

На следующем этапе эмпирического исследования у матерей из полных семей и матерей из неполных семей различного типа проверялись особенности эмоциональных компонентов отношений к самим себе с помощью цветового теста отношений А.М. Эткина (ЦТО).

Результаты экспериментального исследования эмоционального восприятия себя и значимых людей у матерей из неполных семей различных типов предоставили возможность констатировать различия между компонентами самоотношения в выделенных нами группах (таблица 1).

Таблица 1

Общая характеристика эмоционального восприятия себя у матерей из неполных семей различных типов и матерей из полных семей по методике ЦТО

Группы исследования (N=140)	Позитивное самоотношение	Негативное самоотношение	Амбивалентное отношение	Индиферентное самоотношение
Вдовы	65%	10%	25%	-
Разведенные матери	60%	20%	20%	-
Матери-одиночки	30%	30%	40%	-
Матери из полных семей	75%	-	25%	-

По итогам проведенного исследования следует констатировать непредставленность у матерей из неполных семей индиферентного типа самоотношения. При этом нами было выявлено 65% вдов с позитивным самоотношением, 10% – с негативным и 25% – с амбивалентным самоотношением. Позитивным самоотношением обладают 60% разведенных матерей, 20% – негативным и 20% – амбивалентным. Для 30% матерей-одиночек характерно позитивное самоотношение, для 30% – негативное и для 40% – амбивалентное самоотношение.

Контрольную группу замужних матерей отличает непредставленность негативного и индиферентного типов самоотношения. При этом 75% матерей обладают позитивным самоотношением и 25% – амбивалентным.

Отметим, что исследованные нами матери с позитивным самоотношением выбирали, как правило, эмоционально привлекательные цвета (желтый, красный, синий и зеленый), которые в ситуации раскладки по предпочтению занимали первые значимые позиции. В отличие от матерей с позитивным самоотношением, матери с амбивалентным отношением к себе, ставили эти цвета на последние места, что указывает на конфликтность их самовосприятия.

Матери с негативным самоотношением выбирали, как правило, эмоционально отвергаемые цвета (коричневый, черный и серый), которые в ситуации раскладки по предпочтению занимали первые значимые позиции.

Представляется возможным рассматривать амбивалентное отношение в контексте самоотношения как конфликтное, так как субъективное позитивное самоотношение сталкивается с негативными оценками (замечаниями, порицаниями) значимых других. Например, в ситуации осуждения расторжения брака родственниками женщины. Они вступают в противоречие – отсюда в самоотношении будет присутствовать конфликт.

Обозначим выявленные различия по модальностям самоотношения у матерей из 4 групп исследования на рисунке 3.

Рис.3 Сравнительный профиль особенностей

самовосприяття у матерей из неполных семей 3-х типов и матерей из полных семей по методике ЦТО

По данным ЦТО, разведенные женщины одинаково часто ассоциируют понятие «Я сама» с красным цветом, символизирующим целеустремленность, активность, сексуальность, и с зеленым цветом, означающим упорство, постоянство воззрений, невозмутимость, настойчивость. Как цвет внутреннего напряжения, зеленый выражает основной психоаналитический принцип «Я», то есть, скрыто-энергетическое отношение к самим себе, саморегуляцию и самооценку. Поэтому выбор зеленого цвета обнаруживает потребность самоутверждения, желание убедиться в собственной полноценности либо посредством реализации каких-то намерений, либо, стараясь разными способами понравиться другим.

Матери-одиночки обозначают себя, преимущественно, красным цветом, отражающим энергичность, возбуждение, активность, агрессивность, сексуальность, потребность в достижении, обладании, лидировании. В хроматизме с красным связуется доминанта «мужского» бессознания.

Было выявлено, что при оценке себя вдовами, наиболее часто занимает первую позицию в раскладке синий цвет, характеризуя их как чувствительных, спокойных, преданных, нуждающихся в понимании и сочувствии. Как цвет душевного покоя, синий связан с самоанализом и самоуглублением и служит для восстановления сил при глубоких переживаниях. Его предпочтение матерями из осиротевших семей указывает на чувство одиночества, обманутые ожидания, депрессивное состояние и пассивное стремление к безопасности, то есть, в большей степени характеризует эмоциональное состояние, нежели их образ Я: большинство исследованных нами вдов отмечали, что ранее синий не являлся их любимым цветом.

Отметим, что разведенные женщины представляются более маскулинными (чаще выбирают на 1-е место в раскладке красный цвет), чем вдовы и матери-одиночки ($p < 0,01$).

Обозначим выявленные различия в эмоциональном отношении к собственному «Я» у матерей из полных семей в соотношении с матерями из неполных семей различного типа. Относительно ассоциаций красного цвета с образом «Я» у матерей из полных семей и разведенных женщин, различий не обнаружено ($p < 0,1$). Матери этих двух групп с одинаковой частотой присваивают образу «Я сама» красный цвет, отражающий энергичность и активную жизненную позицию.

Матери из полных семей чаще, чем матери из неполных семей наделяют понятие «Я сама» желтым цветом ($p < 0,01$). Выбор 4-го цвета на 1-м месте определяется такими характеристиками как веселый, эксцентричный, активный, любознательный, разговорчивый, общительный, открытый. В хроматизме же именно с этими характеристиками связана доминанта «женского» бессознания. Предпочтение желтого цвета позволяет обнаружить потребность замужних женщин в интеллектуальном возбуждении и надежду на счастливую жизнь, без какого-либо отказа от активного участия в реализации своих жизненных планов.

Характерно, что светло-желтый цвет часто встречается на последних позициях в раскладке у матерей из неполных семей различных типов, что может являться свидетельством боязни самораскрытия перед собственными же чувствами и поверхностного отношения к жизни.

В результате сравнения процентных долей типов самоотношения между матерями из неполных семей различных типов нами были обнаружены следующие различия: разведенные матери и вдовы характеризуются более позитивным самоотношением, нежели матери-одиночки ($p < 0,001$). При этом, конфликтное самоотношение одинаково характерно для вдов и матерей-одиночек, но чаще встречается у матерей-одиночек, чем у разведенных матерей ($p < 0,01$).

Соотношение процентных долей самоотношения матерей из полных и матерей из неполных семей показало, что матери из полных семей от матерей-одиночек отличаются более позитивным самоотношением ($p < 0,001$). Негативное самоотношение не представляется доминирующим типом для исследованных нами групп матерей из неполных семей ($p < 0,1$) и абсолютно не характерно для матерей из полных семей ($p < 0,01$).

Обобщение данных эмпирического исследования даёт основание для следующих выводов:

1. Выявлена достоверность расхождения в составляющих образа «Я» у матерей из неполных семей различного типа. Образ Я разведенных матерей характеризуется показателями маскулинности, самообвинением и аутосимпатией, относительно собственного «Я». Разведенных матерей отличает жажда власти и бескомпромиссное стремление к выполнению собственных решений.

2. Исследованные нами матери-одиночки также характеризуются склонностью к самообвинению и аутосимпатии, но представляются менее маскулинными, чем разведенные матери.

3. Вдовы отличаются от разведенных матерей и матерей-одиночек более позитивным самоотношением и высокой самооценкой, дружественностью к собственному «Я», наряду с меньшей готовностью к самообвинению, чувствительностью, ранимостью, потребностью в покое, понимании и сочувствии.

4. В целом для вдов, разведенных матерей и матерей-одиночек характерно позитивное, но амбивалентное самоотношение, готовность к самообвинению, неуверенность в возможности контролировать свою жизнь, отсутствие определенной стабильности и психологической

самостоятельности, боязнь самораскрытия и поверхностное отношение к жизни. Матери из неполных семей 3-х типов конформны, склонны поддаваться нажиму окружения, но в то же время отличаются отсутствием социальной желательности своего «Я».

5. Матери из полных семей отличаются позитивным самоотношением, выраженным самопринятием, самоуважением, непредставленностью негативного и индифферентного типов самоотношения, что говорит об их женственности, меньшей внутренней конфликтности, по сравнению с матерями из неполных семей, отличающихся готовностью к самообвинению, более низкой самооценкой и негативным самоощущением. С одной стороны, подобная тенденция может негативно влиять на личность матери из неполной семьи любого типа, вызывать постоянную тревогу, бессилие перед возникшими трудностями, создавать препятствие в воспитании ребенка, а с другой стороны, повышенная требовательность к себе, в сочетании с незначительным занижением самооценки, может выступать одним из необходимых условий профессионального и личностного самосовершенствования, что должно быть учтено в коррекционной и психотерапевтической работе.

6. К выше изложенному добавим, что, помимо различий, матери из полных семей и матери из неполных семей трёх типов обладают схожими характеристиками образа «Я»: интересом к своим чувствам и мыслям, выраженным самопониманием и самопринятием, отсутствием чувства обоснованности и последовательности своих внутренних побуждений и целей, а также социальной желательности своего «Я».

Таким образом, в результате проведенного нами исследования, выявлены особенности образа Я матерей из неполных семей трёх типов в соотношении с замужними женщинами. Нам представляется целесообразным дальнейшее изучение психологии современной женщины, самостоятельно воспитывающей ребёнка, поскольку число таких матерей с каждым днем увеличивается, проблема неполной материнской семьи остаётся актуальной, как в нашей стране, так и зарубежом. Матери из неполных семей различного типа сталкиваются с большим количеством проблем, касающихся не только воспитания детей в условиях неполноты семьи, но и собственного внутреннего мира, в решении которых остро нуждаются.

Перспективы дальнейшего исследования видятся нам в изучении других составляющих образа Я матерей из неполных семей различных типов, в разработке типологии личности матерей из различных типов неполных семей, а также оригинальной коррекционной программы психологической помощи матерям из неполных семей, с учётом типа семьи и выделенных психологических показателей образа Я.

Результаты проведенного нами эмпирического исследования позволяют предположить, что изложенные особенности образа Я матерей из неполных семей различного типа помогут психотерапевтам в выборе тактики и стратегии работы с данным контингентом.

Литература

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: изд. ЛГУ, 1968.
2. Бёрнс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1986.
3. Выготский Л.С. Собрание в 6-ти томах. – 1984.
4. Данилова С.С. Одинокое материнство в общественном мнении. – журнал «Социологические исследования», № 5, Май 2009. – с. 138-141.
5. Джемс У. Психология // Психология самосознания. Под ред. Райгородского Д.Я. – Самара, 2000. с.7-34.
6. Киблицкая М. Исповеди одиноких матерей. – М.: Эслан, 1999.
7. Кон И.С. Категория Я в психологии. – Психологический журнал. Т.2. 1981. №3.
8. Крюкова Т.Л., М.В. Сапорова, Е.В. Куфтяк. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними. – СПб.: Речь, 2005. – 240 с.
9. Левин С. Кто умирает? – К.: София, 1996.
10. Нарицын Н.Н. Свадьба-развод и наоборот. – М.: Махаон, 2001.
11. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Ювента, 1999г. – 281 с.
12. Силяева В.И. Психологическое изучение и коррекция образа Я у одиноких женщин. – Автореферат диссертации. – Харьков, 2004.
13. Старшенбаум Г.В. Психотерапия острого горя // Социальная и клиническая психиатрия. – 1994. – №3.
14. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1983. – 284 с.
15. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой: Психоаналитическое исследование / Пер. с нем. – М.: Наука, 1995. – 186 с.
16. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. – СПб.: Питер, 2002. – 471 с.
17. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
18. Шитова Н.В. Социально – психологические проблемы одиноких женщин // Человек в изменяющемся мире: социально-психологические проблемы: Материалы межрегионального семинара аспирантов / отв. ред. Н.А. Коваль, Тамбов, 2007. С. 195-200.
19. Holman R. Unsupported Mothers and the Care of their Children/ Mothers in Action, 1970.

Надійшла до редакції 7.03.2010

Рекомендації щодо організації психологічної допомоги жінкам з ускладненим перебігом вагітності

Кузнецова В.І.

Харківський національний університет імені В.М. Каразіна

Статтю присвячено проблемі дослідження ускладненої вагітності. Викладено результати дослідження особливостей подолання жінками ситуації ускладненої вагітності, показано доцільність окремого дослідження груп з різними ускладненнями вагітності. Описані рекомендації щодо організації психологічної допомоги вагітним жінкам при наявності ускладнень, які містять роботу з суб'єктивним сприйняттям вагітності, у тому числі зняття гострої негативної реакції на ускладнення вагітності, та корекцію неефективних у конкретних умовах ускладненої вагітності адаптаційних механізмів (психологічних захистів та копінг-стратегій).

Ключові слова: ускладнення вагітності, суб'єктивне сприйняття ситуації, адаптаційні механізми, психологічна допомога вагітним жінкам.

Статья посвящена проблеме исследования осложненной беременности. Представлены результаты исследования особенностей совладания женщинами с ситуацией осложненной беременности, показана целесообразность отдельного исследования групп с различными осложнениями беременности. Описаны рекомендации по организации психологической помощи беременным женщинам при наличии осложнений, которые содержат работу с субъективным восприятием беременности, в том числе снятие острой негативной реакции на осложнения беременности, и коррекцию неэффективных в конкретных условиях осложненной беременности адаптационных механизмов (психологических защит и копинг-стратегий).

Ключевые слова: осложнения беременности, субъективное восприятие ситуации, адаптационные механизмы, психологическая помощь беременным женщинам.

The article is dedicated to problem of the study of the complicated pregnancy. The results of research of features of coping with complicated pregnancy are presented; expedience of separate research of groups with different complications of pregnancy is rotined. Recommendations for the organization of psychological care for women with complicated pregnancies are described. Recommendations aimed at improving the adaptation of pregnant women.

Key words: complications of pregnancy, a subjective perception of the situation, adaptive mechanisms, psychological care for pregnant women.

В сучасному акушерстві спостерігається велика кількість випадків ускладнень вагітності, які несуть реальну загрозу життю вагітної жінки та плоду і тим самим стають додатковим стресовим чинником [1]. Ускладнена вагітність несе у собі емоційне та мотиваційне напруження, яке є маркером емоційно важкої ситуації [2]. Вона піддає жінку випробуванню і пред'являє вимоги, які перевищують її звичайний адаптивний потенціал, що може призводити до порушення розвитку жінки під час вагітності як особистості та матері, а також до психологічних розладів, які за даними Менделевича, спостерігаються в останньому триместрі в 60-80% випадків [3, 4, 5]. Психологічні складності під час вагітності впливають на подальший розвиток материнської сфери та дитини, призводять до ускладнень материнсько-дитячих відносин після народження дитини [4, 6].

Поряд з великою кількістю досліджень різних аспектів стану вагітності роль психологічних чинників перебігу ускладненої вагітності, зокрема, проблема подолання жінками цієї ситуації, а також вплив ускладненої вагітності на особистість майбутньої матері й дитини, вивчена недостатньо. Поглиблення теоретичних уявлень щодо особливостей подолання ситуації ускладненої вагітності дозволить створити корекційні та профілактичні програми для жінок з ускладненою вагітністю у рамках психологічної допомоги вагітним та матерям.

Мета дослідження – на основі поглиблення теоретичних уявлень щодо подолання жінками ситуації ускладненої вагітності розробити рекомендації відносно організації психологічної допомоги таким жінкам. В дослідженні приймали участь жінки, що мали сприятливий прогноз щодо народження живої дитини, отже рекомендації орієнтовані на підвищення ефективності адаптації жінки до ускладненого перебігу вагітності та психологічної готовності до материнства. Оскільки кожна патологія вагітності має свої психологічні особливості поряд з медичними параметрами, в ході дослідження крім двох основних груп (жінки з ускладненим та фізіологічним перебігом вагітності) на основі міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду були сформовані підгрупи в залежності від виду ускладнення: жінки з пізніми гестозами, жінки з загрозою передчасних пологів, жінки з соматичними хворобами, жінки з загрозливим станом плоду.

В ході дослідження були виявлені особливості сприйняття свого стану жінками з ускладненим перебігом вагітності, психосемантичного конотування ними ускладненої вагітності, їх адаптаційних механізмів (а саме: психологічного захисту та копінг-стратегій) у ситуації ускладненої вагітності, їх особистісного реагування на ситуацію ускладненої вагітності.

Суб'єктивний образ ускладненої вагітності моделює негармонійні типи відношення до

неї при прагненні збереження структури цінностей та активного соціального функціонування. Особливістю відношення жінок до ускладненої вагітності є перевага сенситивного й неврастенічного типів та більше ніж у нормі використання егоцентричного типу відношення до ускладненої вагітності, які обумовлені здебільшого суб'єктивною незадоволеністю жінок своїм фізичним та психологічним станом. Кожне ускладнення, крім об'єктивних чинників, має психологічні особливості, основним з яких є суб'єктивне сприйняття своєї вагітності та майбутньої дитини. Більш позитивне відношення до свого стану притаманне жінкам з соматичними хворобами, у яких спостерігається сенситивний тип відношення до вагітності. Серед жінок з загрозою передчасних пологів переважає негативне ставлення до свого стану, яке поряд з сенситивним типом призводить до іпохондричного, неврастенічного та егоцентричного типів відношення до вагітності. Разом з тим серед цих жінок в 27% випадків зустрічається гармонійне відношення, що вказує на наявність психологічного ресурсу для роботи з такими жінками. Неоднозначне становище у жінок з пізніми гестозами та з загрозованим станом плоду: не дивлячись на серйозність їх ускладнення, вони менше відчують вплив фізичного та емоційного станів на життя, це може вказувати на недооцінювання серйозності свого ускладнення, аж до його ігнорування. Це підтверджується апатичним й параноїальним типами відношення до вагітності у жінок з пізніми гестозами, та найбільш гармонійним відношення до вагітності у жінок із загрозованим станом плоду.

Психосемантичне конотування вагітності при наявності ускладнень характеризується здебільшого негативним забарвленням та психосемантичним поєднанням конструктів «вагітність» та «дитина» з конструктором «хвороба». Жінки з загрозою передчасних пологів більше акцентуються на вагітності, яка забарвлена суперечливими почуттями. Серед негативних емоцій основні – страх, гнів, провина, присутнім є негативно забарвлений конструкт «смерть». Вагітність з дитиною пов'язана ними через хворобу, що викликає почуття провини та сорому. Жінки з пізніми гестозами сприймають дитину негативно, як загрозу, але вважають її необхідною для ідеального образу. Вагітність в них більше пов'язана з чоловіком, любов'ю, мамою, але не з дитиною. Для жінок із загрозованим станом плоду характерні страждання та страх за дитину через хворобу, та відповідні негативні емоції. Стосовно вагітності розмежуються позитивні та негативні емоції. Найменш емоційне сприйняття дитини та вагітності спостерігається у жінок з соматичними хворобами.

Як при фізіологічному, так і при ускладненому перебігу вагітності посилюється роль примітивних захистів по типу регресії, заперечення, реактивного утворення, що вказує на слабкість Его-утворень особистості. Значення примітивних захистів посилюється при наявності загрози передчасних пологів та у випадку пізніх гестозів, що значно зменшує різноманітність способів подолання важкої ситуації та розширює діапазон деструктивних реакцій, у той же час це посилюється зниженою здатністю до емоційної рефлексії. Проте подолання ускладненої вагітності потребує більш зрілого ставлення до своєї проблеми та ситуації в цілому.

Найбільш конструктивними способами подолання під час вагітності є пошук соціальної підтримки, планове рішення проблеми та прийняття відповідальності. При ускладненій вагітності має місце лише пошук соціальної підтримки, що відображає готовність покладатися на лікарів при послабленні активної, стічної позиції по відношенню до рішення своїх проблем. Жінки з загрозою передчасних пологів найменше віддаляються від своєї ситуації, не зменшують її значущість, що пояснюється вочевидь реальною загрозою для життя майбутньої дитини. Але вони менше, ніж в нормі та ніж жінки з соматичними хворобами, аналізують проблему, виробляють план дій та дотримуються його. На відміну від них жінки з пізніми гестозами найбільше з усіх на свідомому рівні пробують ігнорувати свою вагітність, роблячи спроби піти з важкої ситуації, забути про неї, позбавитись її за допомогою роздумів та поведінки, відокремитись від неї та зменшити її значущість. Вони найменше з усіх беруть на себе відповідальність за своє становище та найменше з усіх шукають соціальну підтримку. Жінки з загрозованим станом плоду відрізняються від жінок з пізніми гестозами лише одним показником: вони найбільше з усіх використовують агресивні зусилля подолання важкої ситуації, проявляють неприязнь та гнів по відношенню до того, що створило проблему. Порівняно з жінками з хворобами матері вони більше намагаються регулювати власні почуття та дії. Жінки з соматичними хворобами найбільше інтерпретують обстановку в позитивних термінах та є найбільш відповідальними, що допомагає їм подолати труднощі. Це може пояснюватися станом менш загрозованим для життя як матері, так і дитини, ніж у випадку інших ускладнень.

Особливостями особистісного реагування на емоційно важкі ситуації у жінок з ускладненнями вагітності є 1) загальна екстернальність, та водночас інтернальність по відношенню до здоров'я та хвороби, що може свідчити про переживання стосовно ускладнень, тенденції звинувачувати себе у проблемах зі своїм здоров'ям, відмову від співпраці та розподілу відповідальності зі спеціалістами. При екстернальності загального контролю це більше вказує не на відповідальність за свій стан, а на фіксацію на своїх проблемах, що може погіршувати

психологічний стан, замість сприяння подоланню стресу; 2) знижена здатність до емоційної рефлексії, як своєрідний захист від сильних афектів, коли емоційні переживання взагалі не актуалізуються, що може призводити до психосоматичних явищ; 3) змішаний тип реагування на стрес, що відображає внутрішній конфлікт та сприяє психосоматичному варіанту дезадаптації. Останні 2 особливості більше стосуються загрози передчасних пологів та пізніх гестозів.

У сучасній літературі існує багато варіантів психологічного супроводу жінок під час вагітності. Вони, здебільшого, представлені як програми психологічної підготовки жінок до пологів [7, 8, 9]. В першу чергу, увага звертається на особливості психологічної готовності жінки до материнства. Отже, ключовою ланкою системи психологічної допомоги вагітним жінкам вважається розвиток самоусвідомлення жінкою себе як матері, усвідомлення значення материнства у своєму житті та житті дитини. Основна змістовна схема занять для вагітних жінок у рамках різних програм малодиференційована. Метою багатьох програм підготовки вагітних жінок є формування позитивного настрою по відношенню до родів, засвоєння комплексу необхідних знань та вмінь відносно активного супроводу природних пологів, психологічна підготовка до післяпологового періоду [10].

Жінки з ускладненнями вагітності в ситуації соматогенної вітальної загрози являють собою групу ризику в плані психічної дезадаптації. Одним з найбільш істотних чинників, що впливають на ставлення до ускладнень вагітності та усвідомлення їх фруструючого (блокуючого основні потреби особистості) характеру, є загроза особистості і пов'язана з цим тривога. Жінки потребують психологічної підготовки до протистояння стресовим ситуаціям, зміцнення бажання подолати їх, в той же час дана галузь психологічної допомоги не розроблена.

Дані рекомендації розроблені для жінок з ускладненою вагітністю, які очікують першу дитину та мають проблеми в прийнятті своєї ситуації вагітності та майбутньої дитини, подоланні емоційно важкої ситуації та т.п. Їх метою є корекція дезадаптивного стану вагітної жінки, яка здійснюється з врахуванням взаємодії особистісних, когнітивних, поведінкових, емоційних і психофізіологічних компонентів. Це може бути робота з цінностями, мотивацією, негативними емоціями, вмінням диференціювати та відкрито переживати почуття, неадаптивними думками, впевненістю в собі, прийняттям себе вагітною і своєї дитини, передача знань про ускладнення вагітності, їх усвідомлення особистістю, розуміння ролі і впливу ускладнень на особистісне функціонування, емоційні та поведінкові реакції, пов'язані з ускладненнями вагітності. Слід уникати занурення в хворобливий психотравматичний досвід і, як наслідок, фрустрації та спиратися на позитивні аспекти. Оскільки внаслідок особливостей свого стану під час вагітності жінка може не впоратись з максимальним стресом.

Результати, отримані у ході нашого дослідження, дозволяють зробити такі висновки:

- жінки з ЗПП потребують корекції сприйняття ситуації (реакції на ускладнення), роботи з негативними емоціями (зняття емоційної напруги, підвищення оптимізму, зниження почуття вини), профілактики алекситимії, корекції примітивних механізмів психологічного захисту та навчання різноманітним способам копінгу;

- жінки з пізніми гестозами потребують корекції відношення до вагітності та дитини (прийняття ситуації), профілактики алекситимії, корекції примітивних механізмів психологічного захисту та навчання різноманітним способам копінгу (прийняття ситуації);

- для жінок з загрозовим станом плоду важливими є корекція реакції на ускладнення вагітності (прийняття ситуації ускладнення), підвищення оптимізму та відповідальності за своє становище (копінг-стратегії).

- жінки з хворобами матері не потребують особливої допомоги, для них буде достатньою програма психологічної підготовки жінок з фізіологічним перебігом вагітності до пологів.

Узагальнюючи вище сказане, слід зазначити наступне:

1. Психокорекційні дії, в першу чергу, треба направляти на внутрішню картину вагітності, оскільки позиція особистості щодо ситуації, в якій вона знаходиться (її суб'єктивне сприйняття) або компенсує вплив ускладнення, або декомпенсує його (посилює вплив ускладнення на особистість). Важливим є зняття гострої негативної реакції на ускладнення вагітності, виявлення страхів, пов'язаних з майбутнім і їх пророблення. Для реалізації цього напрямку можна використовувати методи арт-терапії, тілесно-орієнтованої терапії, аутотренінг, гімнастику та вправи на дихання, гапнотомію (спілкування з дитиною за допомогою поглажувальних, постукувальних) [11, 12].

2. Також необхідна корекція неефективних у конкретних умовах ускладненої вагітності психологічних механізмів подолання, оскільки формування адекватних механізмів подолання важкої ситуації може сприяти більш успішній адаптації до нового стану та успішності виношування і народження дитини. Під час реалізації цього напрямку акцент має робитись на когнітивний компонент внутрішньої картини вагітності, а саме: розширення познань щодо ускладнень вагітності та їх раціональну оцінку. Рекомендовані методи роботи – тематичні бесіди, когнітивне переструктурування, створення поведінкової навички [11].

Деякі методи, запропоновані у рекомендаціях, описані нижче.

Методи арт-терапії сприяють адаптації до нового стану, гармонізації емоційного і фізичного станів вагітної жінки, відреагуванню й прийняттю сильних емоцій, проробці тривог і страхів, творчому саморозкриттю і розвитку здібностей, усвідомленню й посиленню власних ресурсів. Вони можуть включати рольові ігри («Подивись на світ очима дитини»), написання листа або побажань своїй майбутній дитині, малюнки («Я вагітна», «Моя дитина», «Мої ресурси», «Мої страхи» та ін.) [13].

Тілесно-орієнтована терапія використовується для усвідомлення механізмів блокування емоцій, що були подавлені та невідреаговані, розблокування подавлених емоцій, формування нових способів поведінки, навчання досягати фізичний і душевний комфорт у різних ситуаціях, активізації творчого потенціалу [14].

Аутотренінг має містити усвідомлені та емоційні медитації, які сприяють розумовому розслабленню, формуванню відносин між мамою і майбутньою дитиною та допомагають підготуватися до пологів [15]. Корисними можуть бути аутотренінги «Відпускання хвороби», «Позитивне налаштування», «Позитивні думки», «Налаштування на здоров'я перед сном та після сну», які будуть сприяти подоланню проблем зі здоров'ям.

Гімнастика та вправи на дихання допоможуть вагітній жінці навчитись навичкам правильного дихання, довільному натягу і розслабленню м'язів, забезпечать оптимальні умови для розвитку плоду і його зв'язку з організмом матері, посприяють адаптації серцево-судинної системи матері до фізичних навантажень.

Гаптономія – методика, яка розроблена в Нідерландах і заснована на доведеному факту, що дитина у животі матері є маленькою розумною істотою, яка здатна спілкуватись з людьми. Метою гаптономії є перше близьке знайомство й спілкування батьків з їхньою дитиною за допомогою дотиків до живота (поглажувань, постукувань). Головне – щоб у мами і тата був інтерес до цього спілкування з дитиною, щоб воно було самоцінним для них, тоді цей метод сприяє налагодженню емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною в період вагітності. Гаптономія може допомогти матері розуміти стан дитини за проявами її рухової активності, а вміння розрізняти характер рухів дитини, розвиває чутливість й чуйність.

Тематичні бесіди мають включати групове обговорення особливостей сприйняття жінками своєї вагітності та своєї майбутньої дитини, змін після звістки про вагітність, можливих складностей та способів їх подолання. Корисним буде обговорення тем «Що значить бути вагітною», «Образ моєї майбутньої дитини», «Навіщо я хочу мати дитину» та ін. Для кращого виявлення стереотипів, установок у сприйнятті вагітності (майбутньої дитини, формулювання та усвідомлення мотивів мати дитину) групу вагітних жінок можна розбити на дві частини для складання списку найбільш важливих особистісних якостей для вагітної жінки (для дитини). Можна запропонувати кожній жінці оцінити, наскільки виражена в неї кожна з описаних якостей.

Когнітивне переструктурування спрямовано на корекцію когніцій, які спричиняють порушення поведінки та емоційної сфери вагітних жінок. За А.Т. Беком [11], ці когніції визначаються як неадаптивні думки, які є автоматичними (виникають самі по собі, мимоволі), Его-синтонними (відчуваються як свої власні), мало усвідомлюваними (не усвідомлюються в їх існуванні та впливі на власну поведінку), стійкими та з затрудненим доступом до них. Думки є неадаптивними в наслідок перекручування дійсності, А.Т. Бек описує наступні види перекручувань: довільні висновки – висновки робляться, не спираючись на реальні факти чи навіть всупереч їм; вибіркове абстрагування – висновки робляться на основі однієї події, одного факту, що суперечить усій іншій інформації; надгенералізація – загальний висновок робиться на основі одного чи декількох окремих фактів, випадку; перебільшення та мінімізація; персоналізація – приписується собі відповідальність за поведінку та реакції інших людей; дихотомічне мислення – події та люди сприймаються або тільки як погані, або тільки як гарні, т.зв. «чорно-біле мислення»; сприйняття на свій рахунок.

Робота з неадаптивними думками містить 4 етапи:

1. Ідентифікація неадаптивних думок. Можливе використання техніки зосередження, імагінальної техніки, техніки питань, сократичного діалогу та т.п., які дозволяють визначити проблему й ідентифікувати власні неадаптивні думки.

2. Відсторонення від неадаптивної думки. Мають місце усвідомлення автоматичності цієї думки, її чужорідності для Я, її «вкладеності» ззовні; усвідомлення того, що ця думка заважає в житті, приносить страждання; поява сумнівів в істинності цієї думки.

3. Перевірка істинності неадаптивних думок. Потрібне спонукання до перевірки необґрунтованості неадаптивної думки, можливе підняття відповідної теми у груповому обговоренні.

4. Заміна неадаптивних думок адаптивними.

Створення поведінкової навички може відбуватися за використанням техніки створення впевненості в собі М. Сміта [16], а також методу структурної терапії, що навчає, за Гольдштейном

[17]. Порушення поведінки вагітних жінок можуть бути пов'язані з чистим недоліком навички, тому корекція може здійснюватися на поведінковому рівні. При виробленні навички в структурній терапії, що навчає, потрібно пройти етапи:

- мотивування – виявлення причин, через які необхідно володіти даною навичкою;
- моделювання – демонстрація навички з розбиттям її на складові елементи для визначення структури даної навички;
- рольове виконання – програвання даної навички;
- зворотній зв'язок, що реалізує принципи позитивності та специфічності.

Таким чином, дані рекомендації містять у собі різні психокорекційні механізми: емоційно позитивне підкріплення, когнітивне переструктурування, моделювання поведінки і т.п. та дозволяють проробити проблеми на рівні інтелектуального, емоційного самосприйняття, тілесного самовідчуття, а також на рівні стереотипів і установок.

Перспектива подальших досліджень полягає у розробці та вдосконаленні інструментарію для психодіагностики особистості вагітної жінки та поглибленні уявлень щодо її структурної організації і механізмів функціонування в умовах вітальної емоційно важкої ситуації.

Література:

1. Неотложные состояния в акушерстве и гинекологии / [Степанковская Г.К., Венцовский Б.М., Тимошенко Л.В. и др.]; под ред. Г.К. Степанковской, Б.М. Венцовского. – К.: Здоровье, 2000. – 672 с.
2. Кочарян А.С. Преодоление эмоционально трудных ситуаций общения в зависимости от сложности социальной перцепции: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Кочарян А.С. – Ленинград, 1986. – 21 с.
3. Учебное пособие по психологии материнства. Для факультетов: психологических, медицинских и социальной работы – Самара: Издательский дом БАХРАХ-М, 2003. – 784 с.
4. Филиппова Г.Г. Психология материнства: Учеб. пособие / Филиппова Г.Г. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 239 с.
5. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение / Александер Ф.; [пер. с англ. С. Могилевского]. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 352 с. – (Серия «Психология без границ»).
6. Добряков И.В. Перинатальная психология / Добряков И.В. // Мир медицины. – 2000. – № 5-6. – С. 45-46.
7. Коваленко Н.П. Психопрофилактика и психокоррекция женщины в период беременности и родов (Медико-социальные проблемы): дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.04, 19.00.05 / Коваленко Наталья Петровна. – СПб., 2002. – 492 с.
8. Іщук О.Ю. Психологічна підготовка вагітної жінки до перших пологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Іщук Олеся Юріївна. – Івано-Франківськ, 2008. – 215 с.
9. Школа для батьків / [Бондаровська В., Бабенко К., Возіянова О. та ін.]. – К., 2006. – 338 с.
10. Шевчук Г.С. Історичний аспект становлення досліджень у галузі психологічної допомоги жінці під час вагітності та народження дитини / Шевчук Г.С., Іщук О.Ю. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2006. – Вип. 41, т. II. – С. 181-184.
11. Бурлачук Л.Ф. Психотерапія. Психологічні моделі. Учебник для ВУЗов / Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
12. Амон Г. Психосоматическая терапия / Амон Г.; пер. с нем. Вид В.Д. – СПб.: Речь, 2000. – 237 с.
13. Гасюк М.Б. Використання психомалюнку для психологічної підготовки вагітної жінки до пологів (30-40 тижні вагітності) / Гасюк М.Б., Іщук О.Ю., Шевчук Г.С. // Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2006. – № 3(25). – С. 140-148.
14. Тимошенко Г. Работа с телом в психотерапии: Практическое пособие / Тимошенко Г., Леоненко О. – М., 2006. – 480 с.
15. О'Нил М. Позитивний аутотренінг для вагітних / О'Нил М. – М.: Рипол Классик, 2008. – 128 с.
16. Смит М. Тренінг уверенности в себе / Смит М. Пер с англ. – СПб.: Речь, 2001. – 254 с.
17. Goldstein A.P. Skill training for community living: Applying structured learning therapy / Goldstein A.P., Spafkin R.P., Gershaw N. J. – New York et al.: Pergamon Press: Structured learning Assoc. – 1976. – 273 p.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Теоретичні та методологічні основи оцінки дитячо-батьківських відносин в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку

Кукуруза Г.В., Кравцова А.М.

ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України»,
Східно-Європейська філія Міжнародного Соломонова Університету

У роботі запропоновано та обґрунтовано ознаки, сукупність яких дозволяє змістовно описувати дитячо-батьківські відносини та визначати їх якість у сім'ях, які виховують дітей раннього віку: причинно-наслідковий зв'язок, невербальна взаємодія, афективно-поведінкова регуляція, вербалізація власних почуттів, менталізація.

Ключові слова: дитячо-батьківські відносини, діти раннього віку з порушеннями розвитку.

В работе предложены и обоснованы параметры, совокупность которых позволяет содержательно описывать детско-родительские отношения, определять их качество в семьях, воспитывающих детей раннего возраста: причинно-следственная связь, невербальное взаимодействие, аффективно-поведенческая регуляция, вербализация взрослым собственных чувств, ментализация.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, дети раннего возраста с нарушениями развития.

The article proposes and substantiates certain parameters, combination of which makes it possible to explicitly describe the parent-child relationships and to determine their quality in the families bringing up children of early age. The above-mentioned parameters are: cause-and-consequence relations, nonverbal interaction, affect-and-behavior regulation, verbalization by the adults of their own feelings, and mentalization.

Key words: the parent-child relationships, children of early age, developmental delay, disability.

Сучасний стан вивчення дитячо-батьківських відносин (ДБВ) характеризується великою кількістю емпіричних досліджень, спробами науковців знайти узагальнюючі параметри, які б характеризували ДБВ на різних вікових етапах розвитку дитини. Багато підходів концентрується на батьківському аспекті цих відносин, описуючи окремі типи батьківських відносин та фіксуючи різні форми їх порушень. При аналізі проблеми вивчення дитячо-батьківських відносин визначається необхідність розрізнення таких понять, як дитячо-батьківська взаємодія та дитячо-батьківські відносини. Вказується, що взаємодія, хоча і має широкі зв'язки із відносинами, але не є тотожною їм. Взаємодія є зовнішніми поведінковими проявами комунікативних обмінів між дитиною і батьками, та становить таким чином об'єктивне поле, досяжне для спостереження. Відносини ж включають в себе передісторію попередніх взаємодій, яка дозволяє очікувати та оцінювати поточні взаємодії з точки зору тих, що їм передували [1].

Основною функцією дитячо-батьківських відносин є забезпечення та підтримка процесу розвитку дитини як особистості, дорослих, як батьків, та батьків як особистостей. Дитячо-батьківські відносини можуть сприяти всім аспектам такого розвитку, а можуть стримувати або гальмувати його. У разі, коли дитина народжується з проблемами здоров'я, які ведуть до порушень її розвитку, процес формування дитячо-батьківських відносин утруднюється. Це обумовлюється як переживанням емоційного стресу, що виникає у батьків після народження дитини, так і обмеженнями у дитини, які негативно впливають на її можливості давати дорослим зрозумілі для них сигнали, спрямовані на розвиток соціальних відносин [2].

Проблема оцінки ДБВ в сім'ях, які виховують дітей з порушеннями розвитку, все більше привертає увагу [3] Це необхідно для створення обґрунтованих способів оцінки ДБВ, які б були зручні для практиків та дозволяли виявляти мішені психологічного впливу. Саме тому метою роботи було обґрунтування підходу до оцінки ДБВ в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку.

На нашу думку продуктивною для оцінки дитячо-батьківських відносин є модель, в якій ДБВ включає три структурні компоненти: суб'єктивне інтрапсихічне поле дорослого, суб'єктивне інтрапсихічне поле дитини та об'єктивне міжособистісне поле взаємодії. Враховуючи те, що ранній вік дитини не дає можливості об'єктивізації її суб'єктивного інтрапсихічного поля, а аналіз поведінки взаємодії дозволяє робити вельми опосередковані висновки про ДБВ, оцінку ДБВ доцільно робити через аналіз суб'єктивного інтрапсихічного поля дорослого [4].

Аналізуючи різноманітні складові суб'єктивного інтрапсихічного поля та їх можливий вплив на конфігурацію дитячо-батьківських відносин, було зроблено припущення, що для якості дитячо-батьківських відносин суттєвим є певний рівень особистісної зрілості, який визначається трьома складовими: інтеграцією особистості матері чи батька, адекватністю механізмів психологічного захисту, які вони використовують у разі невизначених або стресових ситуацій, та здатністю до тестування реальності [5]. У разі, коли дитина має порушення розвитку, особистісна зрілість та ті складові, які її визначають, функціонують в особливих умовах емоційного стресу,

пов'язаного з народженням особливої дитини.

Яким же чином особистісна зрілість та її складові проявляються у відносинах з дитиною?

Інтеграція особистості дорослого передбачає здатність батьків усвідомлювати чітку межу між власною психікою та психікою дитини, розрізняти власні потреби та потреби дитини, а також усвідомлювати власну цілісну особистісну ідентичність, інтеграцію суперечливих образів себе (наприклад «гарна», «погана» мати, дочка, жінка) в єдину та цілісну концепцію.

Функція психологічних захистів дорослого у відносинах - оберігати від внутрішнього психологічного конфлікту батьків, які надмірно тривожні та чутливі до комунікативних впливів дитячих афектів. Зрілими захистами є здатність дорослого до ізоляції власного афекту, інтерпретація дитячого афекту, раціоналізація дитячих потреб, інтелектуалізація при обмірковуванні ситуації взаємодії та комунікації з дитиною.

Важливою для встановлення відносин, особливо в ситуації порушень розвитку у дитини, стає здатність дорослого до тестування реальності, яка включає можливість реалістично та глибоко оцінювати себе та інших, в тому числі і дитину. По відношенню до дитини з порушеннями розвитку – це реалістичність в оцінці її особливостей та їх відповідності віковим характеристикам. Необхідним для встановлення розвиваючих відносин є здатність дорослого відокремлювати та розрізняти як особистісні, так і пов'язані з дитиною внутрішні психічні переживання та зовнішні стимули, які викликають ту чи іншу поведінку та емоції. Таким чином особистісна зрілість дорослого є важливим компонентом, який детермінує розвиток цих відносин.

В ході дослідження була запропонована гіпотеза, що дитячо-батьківські відносини в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з психомоторними порушеннями можуть бути розвиваючими, стримуючими або викривленими.

Розвиваючі відносини передбачають, що як дитина, так і дорослий мотивовані на підтримку гармонійних та взаємних відносин, що сприяє оптимальному розвитку кожного члена пари дитина-дорослий. При такій взаємодії близькість не виключає автономності кожного члена пари, а інтимність породжує основу для відчуття безпеки, налаштовуючи дитину на подальше вивчення навколишнього світу та своїх власних навичок. У разі розвиваючих відносин батьки спроможні розуміти рівень розвитку, який досягла дитина, його сильні сторони та обмеження у зв'язку з порушеннями здоров'я, а також уявляти зону найближчого розвитку та контури змін у відносинах, які пов'язані з цим розвитком. Таке безперервне пристосування до рівня розвитку дитини, який постійно змінюється, дозволяє розвитку проходити гармонійно та найкращим для можливостей дитини чином, що важливо в перші роки життя, коли швидкість росту та змін може бути нерівномірною та великою, та особливо важливо у разі, коли дитина має порушення психомоторного розвитку.

Стримуючі відносини виникають у разі, коли у батьків проявляються труднощі у розумінні потреб дитини, виникають проблеми з «читанням» сигналів дитини, що в свою чергу стримує можливості дитини розвивати соціальну взаємодію. Репертуар засобів взаємодії дорослого та дитини вирізняється нестабільністю, емоційна та поведінкова амбівалентність викривляє природну орієнтацію процесу розвитку та затримує здатність дитини розкривати свої потенційні можливості. Батькам важко адаптуватися до змін, які відбуваються з дитиною, тим більше, що в силу наявних порушень у дітей, ці зміни за якістю та темпом проходять не у відповідності до звичайних та загальноприйнятих шляхів.

Деформуючі відносини визначаються тим, що батьки виявляють нездатність розуміти потреби дитини, вони ототожнюють свої потреби та потреби дитини. При взаємодії дитини та дорослого практично відсутня взаємність, взаємодія має переважно односторонню спрямованість у напрямку «від дорослого» у сенсі домінування інтересів дорослого та неврахування інтересів та потреб дитини. Репертуар їх засобів взаємодії з дитиною коливається між крайніми формами: психологічним зчепленням, злиттям або відкиданням, уникненням та емоційним запереченням дитини. Уявлення дорослого щодо розвитку дитини не відповідають її реальним можливостям, що породжує нереалістичні (завищені або занижені) очікування. Неможливість пристосування до дитини, та до змін, які відбуваються з нею, спотворює та фактично гальмує процес розвитку дитини, у якої цей процес і так є утрудненим в силу наявних порушень.

У ході дослідження виникло питання, яким же чином можна отримати інформацію, яка б давала змогу робити висновки про якість та особливості дитячо-батьківських відносин. Оскільки доступ до суб'єктивного інтрапсихічного поля дитини в силу її раннього віку утруднений, а аналіз поведінки взаємодії також має певні обмеження щодо аналізу ДБВ, було визнано за доцільне робити аналіз ДБВ на підставі вербального відображення дорослим певних форм взаємодії дорослого та дитини, яку дорослий описує в якості прикладів, а також власних переживань та обмірковувань ситуацій взаємодії з дитиною. Саме такий підхід дозволяє отримати доступ до суб'єктивного інтрапсихічного поля дорослого, визначати та враховувати рівень його особистісної зрілості.

При визначенні параметрів для оцінки ДБВ, використання моделі, яка включає три структурні компоненти, дозволяє аналізувати вербальну продукцію дорослого з точки зору

наявності в ній опису суб'єктивного інтрапсихічного поля дитини, суб'єктивного інтрапсихічного поля дорослого та поля взаємодії. Це проявляється у висловлюваннях, які віддзеркалюють здатність дорослого спонтанно та несвідомо проявляти поведінку, яка забезпечує взаємно винагороджуючі та задовольняючі відносини з дитиною, здатність вербалізувати свої почуття, почуття дитини та ті почуття, які пов'язані із взаємодією та відносинами.

Саме тому причинно-наслідковий зв'язок, невербальна взаємодія, афективно-поведінкова регуляція (поле взаємодії), вербалізація власних почуттів (поле дорослого), менталізація (поле дитини) були визначені в якості ознак, сукупність яких дозволяє визначати якість дитячо-батьківських відносин:

Ознака причинно-наслідковий зв'язок введена в оцінку в зв'язку з тим, що дитина для свого гармонійного розвитку має потребу в передбачуваних послідовних взаємодіях із значущим дорослим для того, щоб сформувавши стійке внутрішнє уявлення про себе та про оточуюче середовище. З моменту народження малюка батьки сприяють гармонійному розвитку, усвідомлюючи причинно-наслідкові зв'язки між поведінкою та емоційною взаємодією дорослого та дитини та приписуючи сенс поведінці та емоціям маленької дитини. Відповідаючи індуктивно на наміри та дії малюка, батьки створюють підтримуючу атмосферу для розвитку сенсорного, афективного, когнітивного та мотиваційного сприйняття. Виховання цих типів сприйняття підтримує зусилля малюка розширити канали для спілкування та пізнання світу. Послідовна та логічна реакція батьків перетворює сигнали поведінки дитини в осмислені і зрозумілі повідомлення, на які, в свою чергу, дорослий може відповісти поведінкою та емоційними проявами, які мотивують дорослого та дитину на подальшу інтеракцію. Відсутність у дорослого здатності осмислювати причинно-наслідкові зв'язки поведінкових реакцій та емоційних проявів в парі дитина-дорослий не дозволяє дитині формувати в своїй внутрішній уяві цілісного сприйняття реальності оточуючого світу та людських відносин.

Ознака «невербальна взаємодія» виділяється на основі базового положення теорії прив'язаності про біологічну обдарованість дитини здібностями (плач, посмішка), які дозволяють їй добитися відповіді від оточуючого середовища. Важливо, щоб дорослий був для дитини адаптивним партнером – чутливим до його потреб розвитку та підтримуючим. Тоді кумулятивний вплив адаптивного партнера – дорослого заохочує розвиток цього конституційного дару дитини, перетворюючи набір розрізнених сигналів невербальної взаємодії в значущий комунікативний акт. Поступовий та прогресивний розвиток дитини є залежним від стабільної та передбачуваної невербальної мультимодальної взаємодії із значущим дорослим. Непередбачувана та нестабільна за інтенсивністю та якістю розуміння сигналів невербальна взаємодія привносить ризик затримки майбутнього розвитку та регресії кожного з членів пари, або навпаки, підштовхування один одного до занадто швидкого передчасного розвитку, яке є небезпечним для психіки малюка вірогідністю нерівномірного розвитку та розвитку одних сфер за рахунок інших. Такі регресивні або передчасно пришвидшені тенденції формуються у випадку відсутності або порушення у батьків усвідомлення чіткого кордону потреб та психіки дитини та дорослого. Неспроможність інтеграції власної особистості батька приводить його до формування не розвиваючих відносин, які відводять дитині роль психоемоційного доповнення психіки дорослого.

Ознака афективно-поведінкова регуляція базується на припущенні про те, що маленька дитина внаслідок нерозвиненості гармонійної регуляції функцій гальмування та збудження нервової системи потребує турботливого дорослого для заспокоєння або мотивації до пізнавальної діяльності або активної взаємодії. Поведінка дорослого, яка регулює поведінку дитини є в більшій мірі інтуїтивною та включає здатність до співпереживання, ритмічності, взаємності та гармонізації афекту.

Така здатність дорослого сприяє формуванню у дитини потреби в соціальному відгуку – малюк отримує здатність відгукуватись на емоційні та поведінкові сигнали дорослих з метою отримання керівництва для регуляції власних емоцій та поведінки, коли він зустрічається із стимулом, який викликає почуття невизначеності та тривоги. Коли дитина дорослішає, вона засвоює в своєму внутрішньому уявленні турботливу мати з її здатністю регулювати її афективний стан та в міру зміцнення своєї нервової системи перетворює цю регуляторну функцію матері в свою власну здатність самозаспокоєння.

Ознака вербалізація власних почуттів базується на припущенні про те, що чим краще дорослий може відчувати та усвідомлювати способи, якими він стимулює маленьку дитину, тим більше він стає обізнаним про вплив власної поведінки та почуттів на поведінку, почуття та загальний розвиток дитини, та тим більше компетентність та зацікавленість проявляє у взаємодії з ним сама дитина. Дорослий та дитина розглядається як система, у межах якої зростання та зміни одного члена впливають на зростання та зміни іншого. В зв'язку з цим особливо важливим є здатність дорослого до зображення власних суб'єктивних переживань та мотивація дорослого для впізнавання суб'єктивних переживань, а також залежності або незалежності цих переживань від ситуації взаємодії з дитиною. Ця здатність дозволяє дорослому привести у гармонію вербальну

та невербальну взаємодію, передбачити власні внутрішні конфлікти, які можуть послабити їх здатність підтримувати адаптивну поведінку для гармонійного розвитку дитини.

Ознака «батьківська менталізація» відображує здатність батьків зрозуміти та пояснити стан та поведінку дитини з точки зору її психічних станів та намірів. Використання даної ознаки базується на результатах досліджень та інших, які довели, що здатність батьків до обмірковування душевного досвіду дитини є вкрай важливою для соціально-емоційного та когнітивного розвитку дитини. Здатність дорослого утримувати в своїй свідомості образ дитини, пов'язаний з наявністю у неї почуттів, бажань, намірів, дозволяє дитині отримати уявлення про себе через досвід розуміння, який дає йому дорослий. Малюк починає пізнавати та систематизувати свої психічні стани (афекти, бажання, переживання) та психічний світ (співчуття, розуміння, усвідомлення) на основі спостереження за реакціями батьків, які є віддзеркаленням її власних станів. Цей досвід дозволяє дитині починати усвідомлювати власні стани, що є основою особистісного становлення та когнітивного розвитку дитини. Ця здатність залежить від інтеграції особистості дорослих та якості їх рефлексивного функціонування та тестування реальності.

Таким чином, для оцінки дитячо-батьківських відносин слід використовувати п'ять ознак: причинно-наслідковий зв'язок, невербальна взаємодія, афективно-поведінкова регуляція, вербалізація власних почуттів, менталізація, які дають можливість змістовно описати дитячо-батьківські відносини.

Література

1. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. СПб, 2003. - С. 8-9.
2. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та суспільстві. Львів. 2008. - С. 13-93.
3. Gilkerson L., Stott F. Parent-child relationships in early intervention with infants and toddlers with disabilities and their families // Handbook of Infant Mental Health. P.457-472
4. Штерн Д. Фундаментальные аспекты лечения родителей и детей: общность разных подходов // Мать, дитя, клиницист: новое в психоаналитической терапии. М., 1994. - С. 13-17.
5. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии. М., 2000. С. 33 - 35.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Особливості моральної сфери особистості з різним рівнем агресії (апробація модифікованої методики Л.Колберга «Моральний вибір»)

Ломова Т.О.

Донецький національний технічний університет

Наводяться результати апробації методики. Розглядаються особливості моральних суджень особистості старшокласника з різним рівнем агресії. Відзначено, що неагресивні учні перебувають на рівні розвитку постконвенціональної моралі (цінність особистості визначається її правом бути рівною щодо інших, незалежно від сформованих взаємин та соціального статусу). Моральні судження агресивних старшокласників перебувають в стадії переходу з передконвенціонального рівня на конвенціональний рівень розвитку моральної свідомості (егоцентрична позиція – особистий інтерес, особисте задоволення).

Ключові слова: моральність, моральні судження старшокласників, рівень моральної свідомості, рівень агресії.

Приводятся результаты апробации методики. Рассматриваются особенности нравственных суждений личности старшеклассника с разным уровнем агрессии. Установлено, что неагрессивные ученики находятся на уровне развития постконвенциональной нравственности (ценность личности определяется её правом быть равной по отношению к другим). Нравственные суждения агрессивных учеников находятся в стадии перехода с предконвенционального уровня на конвенциональный уровень развития нравственного сознания (эгоцентрическая позиция – личный интерес).

Ключевые слова: нравственность, нравственные суждения старшеклассников, уровень нравственного сознания, уровень агрессии.

Happen to the results to approbations of the methods. They are considered particularities of the moral judgments to personality of elder schoolchildren with miscellaneous level of aggression. The research has shown that non-aggressive elder schoolchildren are level development of postcontentious moral (value of person – be equal with other). The elder schoolchildrens' moral judgments are level development of contentious moral (personal interest).

Key words: moral, elder schoolchildren s' moral judgments, level of moral consciousness, level of aggression.

Постановка проблеми. Питання про моральний розвиток зростаючого покоління має особливе значення в суспільстві, де постійно підкреслюється пріоритет особистості, її прав і свобод. Саме рівень моральності відображує рівень розвитку особистості, здатної до вільної, самостійної, самодостатньої і совісної поведінки. Становлення "Я" особистості в підлітковому та юнацькому віці переломлює через себе процес морального розвитку, результатом якого повинно стати засвоєння суспільних норм, які визначають, що є правильним і що є неправильним, що є добрим і що є поганим, що є припустимим і що є неприпустимим.

Люди осмислюють і оцінюють власні вчинки і вчинки інших людей на основі того рівня моральної свідомості, якого досягли самі, а не того, якого досягли інші. Стає зрозумілим, чому людина усвідомлює моральні оцінки й судження, властиві більш низькому рівню то її власному, але не розуміє і не приймає оцінки і вчинки людей, що перебувають на більш високому рівні. Така ж ситуація і з інтелектом людей. Нам зрозумілий перебіг думок людини, рівень інтелектуального розвитку якої відповідає нашому, або якщо він нижчий. Однак нам будуть незрозумілі думки тих людей, рівень інтелектуального розвитку яких перевищує наш власний за умови, якщо він не знижується до нашого [3].

Моральність, як специфічна людська якість, характеризує мотивацію та зміст поведінки людини в різних ситуаціях та характеризується «безкорисливістю, волею, емоційністю, що відірвалися від фізіологічно детермінованих переживань [1, с. 135]».

Найважливішим фактором повсякденного існування і розвитку особистості є соціальне середовище. При цьому формування в індивідуума різних соціальних орієнтацій, установок, емоційної культури, рівень його морального розвитку прямо залежать від характеру його стосунків із соціальним середовищем. Тому виховання (формування) моральної особистості є одним з найважливіших напрямків соціалізації.

В основу нашого дослідження було покладено припущення, що саме рівень моральності відображає рівень розвитку особистості, здатної або до самодостатньої і совісної поведінки, або до соціально несхвалюваної, руйнівної. Вибірку дослідження склали 230 учнів 9-х, 10-х, 11-х класів загальноосвітніх шкіл міста Донецька №65, №97 і Донецького ліцею штучного інтелекту; із них 111 дівчат та 119 хлопців.

Мета статті: стисло викласти результати вивчення особливостей моральної свідомості старшокласників з різним рівнем агресії.

Об'єкт дослідження: моральна сфера особистості.

Предмет дослідження: особливості моральної свідомості особистості з різним рівнем агресії.

Для того, щоб відповісти на запитання, які цінності лежать в основі морального вибору агресивних і неагресивних старшокласників та визначити рівень розвитку їх моральної свідомості, ми розробили експериментальну методику “Моральний вибір” (як варіант модифікації “моральних дилем”, запропонованих Л.Колбергом у його експериментальних дослідженнях). Методологічною основою зазначеної методики є теорія Л.Колберга. Згідно з теорією Л.Колберга, який розширив й поглибив ідеї Ж.Піаже про моральний розвиток індивіда, виділяють три рівні морального розвитку, а всередині кожного з них два типи (стадії). Перший – передконвенціональний рівень включає такі стадії: 1) “орієнтація на можливе покарання, слухняність” і 2) “особистий інтерес”. До другого – конвенціонального рівня належать стадії: 3) “схвалення навколишніми” і 4) “орієнтація на авторитет, закон і порядок”. До стадій третього, постконвенціонального рівня належать: 5) “суспільні норми, принципи та цінності” та 6) “індивідуальні принципи”.

На першому – передконвенціональному рівні (передморальному) – діти спочатку аналізують, оцінюють явища й об’єкти, виходячи, насамперед, з наслідків, прагнучи уникнути покарання; надалі розвивається усвідомлення і права навколишніх людей на задоволення власних потреб, спираючись на принцип “усе має бути по-чесному”.

На другому – конвенціональному (моральному) – увага переключається на суспільні потреби і цінності. Для цієї стадії характерне поведіння згідно із соціальними стереотипами. Далі дитина виявляє турботу про суспільний лад не тільки тим, що відповідає її моральним нормам, але й підтримує і виправдує цей лад.

На третьому рівні – постконвенціональному (постморальному) і обґрунтованому загальними принципами – люди засвоюють моральні судження на принципах, які самі створили і прийняли. Однак, головна умова їх життєздатності і прогресивності – відповідність загальнолюдським цінностям, що є основою і головним значеннєвим орієнтиром нормотворчості в моралі [4].

Методика “Моральний вибір” включає в себе шість ситуацій, що стосуються різних життєвих реалій: “ставлення до людського життя як цінності”, “ставлення до моральної позиції вчителя й учня”, „погляд на моральну культуру дитячо-батьківських стосунків”. Кожний досліджуваний повинен пояснити, чому вчинок того або іншого персонажа він вважає правильним або неправильним. Аналізуючи висловлювання досліджуваних за кожною ситуацією, можна зробити висновок про рівень їх морального розвитку. Слід зазначити, що рівень морального розвитку досліджуваного визначається не тільки відповіддю “так” чи “ні”, а розумінням того, чому саме була дана така відповідь, умінням пояснити причину свого вибору.

Як приклад наведемо три типи ситуацій, кожна з яких належить до певної характеристики моральності. У першій та другій ситуаціях розглядається характеристика “ставлення до людського життя як цінності”.

Ситуація № 2. Жінці, що хвора на рак, не допомагають ніякі ліки. Біль, який зазнає жінка, такий жахливий, що вона просить свого лікаря дати їй смертельну дозу снодійного, щоб звільнитися від страждань.

Питання: Чи може лікар у цих обставинах звернутися до евтаназії?

У третій та четвертій ситуаціях розглядається характеристика “ставлення до моральної позиції вчителя й учня”.

Ситуація № 4. Після того, як молодий педагог провів декілька занять, один з учнів заявив йому: “Наша група відмовляється відвідувати ваші заняття. Ми не думаємо, що ви як педагог зможете нас чомусь навчити”. Педагог, подивившись на учнів, відповів: “Якби ви всі хоч трохи думали, то знали б своє місце. Ваша справа – учитися, а не учити вчителя. І не забувайте, іспит у вас приймати буду я”.

Питання:

1. Що відчував педагог після слів учня?

2. Чи мав рацію учень, коли виражав власну та групову думку педагогу? Чому? Обґрунтуйте власну відповідь.

3. Чи правильно була реакція педагога на слова учня і чому? Як повинен був відреагувати педагог?

П’ята та шоста ситуації стосуються характеристики “погляд на моральну культуру дитячо-батьківських стосунків”.

Ситуація № 6. Батько десятилітнього Віталіка помітив, що після переходу сина в нову школу у його щоденнику почали з’являтися зауваження про систематичні запізнення і погану поведінку. На питання батька: “Що з тобою відбувається, і чому ти постійно запізнюєшся до школи?” – хлопчик відповів, що його ніхто не любить у новому класі, у нього немає друзів. Батько сказав: “Ти маєш влитися в колектив, а для цього треба бути активним та брати участь у всіх справах класу”. Віталік крізь сльози відповів батькові: “Я ненавиджу свій клас, вони мені дають усякі прізвиська, не хочу ходити в цю школу”. Батько Віталіка, перебуваючи сина, сказав: “Візьми себе в руки, ти вже не дитина. Ну, давай не затримуйся, йди до школи! Зі свого

боку я простежу за твоєю поведінкою. І якщо з'являться нові зауваження у щоденнику, я буду розмовляти з тобою по-іншому”.

Питання:

1. Що відчував Віталік після розмови з батьком? Що відчував батько під час розмови із сином?

2. Чи правильну тактику розмови обрав батько із сином, і чому? Обґрунтуйте свою відповідь.

3. На вашу думку, як повинен був відреагувати батько на проблему сина? Чим може допомогти батько синові в такій ситуації?

Ми спробували звести характеристики всіх стадій до мінімального обсягу й одержали такий ряд тверджень:

Рівень I: Передконвенціональний.

Стадія 1: “Я маю зробити те, що обіцяв, інакше покарають”.

Стадія 2: “Оскільки ти мене скривдив, то і я скривджу”.

Рівень II: Конвенціональний.

Стадія 3: “Я хочу робити те, що приємно іншим”.

Стадія 4: “Я повинен дотримуватися закону”.

Рівень III: Постконвенціональний.

Стадія 5: “Я повинен виконувати ці закони, тому що їх встановило суспільство”.

Стадія 6: “Поводься з іншими так, як ти хотів би, щоб вони поводитися з тобою”.

Контент-аналіз відповідей досліджуваних старшокласників, що розв'язували моральні дилеми, дозволяє робити висновки про ступінь розвитку їх моральних суджень. У результаті такого аналізу було відзначено, що старшокласники з “нормальною агресією” перебувають на рівні розвитку постконвенціональної моралі. У їх судженнях характеристика “ставлення до людського життя як цінності” відповідає п'ятій стадії. Так, під час аналізу ситуації № 2 неагресивні старшокласники зазначали: “Евтаназія, як і будь-який інший вид позбавлення життя, – це великий гріх. Бог дає життя, і потрібно цінувати це благо. Треба боротися за життя, вірити – і усе буде добре”. Судження учнів цієї ж групи за характеристиками “ставлення до моральної позиції вчителя й учня”, “погляд на моральну культуру дитячо-батьківських відносин” відповідають шостій стадії постконвенціонального рівня. Так, розв'язуючи ситуацію № 4 неагресивні старшокласники твердили: “Напевно, у такій ситуації кожен вчитель поведився б таким чином. І він правий, тому що справа вчителя – учити, давати знання, а учня – учитися і не висловлювати дурних зауважень. З іншого боку, учитель може попросити психолога поговорити з класом, довідатися, що їх турбує”. А на ситуацію № 6 старшокласники неагресивної групи відреагували таким чином: “Батько не мав рацію. Він міг вислухати сина, запитати, як той хоче вчинити у цій ситуації. Адже дитина може затаїти образу на батька, замкнутися у собі, а це до добра не доведе. І якщо батьки хочуть, щоб діти їх поважали, вони самі повинні будувати з ними довірчі стосунки”. Висловлювання на рівні останніх двох стадій (5-ї і 6-ї) припускають, що людина судить про поведінку інших, спираючись на власні критерії. Останні виробилися на основі суспільних норм і моралі, визнання прав людини та демократично прийнятого закону. Отже передумовою досягнення постконвенціонального рівня розвитку моральної свідомості є наявність таких особистісних рис: висока нормативність поведінки і самоконтроль, розвинуте почуття емпатії та висока культура продуктивного мислення.

Моральні судження більшості старшокласників агресивної вибірки відповідають другій стадії передконвенціонального рівня і четвертій стадії конвенціонального рівня морального розвитку. Їх міркування щодо характеристики “ставлення до людського життя як цінності” належать другій і четвертій стадіям. Аналізуючи ситуацію № 2, агресивні старшокласники підкреслювали: 1) “Якщо лікар зробить евтаназію, він звільнить і жінку від страждань, і її рідних. Тому що все одно вона незабаром помре”. 2) “Лікар повинен дотримуватися закону тієї країни, в якій живе. У деяких країнах евтаназія законна”. Судження за двома іншими характеристиками – “ставлення до моральної позиції вчителя й учня”, “погляд на моральну культуру дитячо-батьківських стосунків” відповідають або четвертій, або п'ятій стадіям. На ситуацію № 4 і № 6 учні агресивної групи відреагували таким чином: № 4 “Учні не мають права говорити грубощі вчителю. Учитель повинен піти до директора і розібрати цю ситуацію на педраді. Треба з'ясувати, хто винний з учнів, і покарати”. № 6 “Батько не правий, він не підтримав своєї дитини. Не дивно, що в нього росте такий невпевнений у собі син, який сам не може налагодити стосунки в класі”.

Розглянуті приклади моральних суджень агресивних старшокласників свідчать про те, що діти частково усвідомлюють умовність моральних правил і вимагають їх логічного обґрунтування, намагаючись звести їх до принципу корисності. Однак у моральній свідомості агресивних старшокласників щодо характеристики “цінність людського життя” зберігається егоцентрична позиція другої стадії – особистий інтерес, особисте задоволення.

Дані кількісного розподілу старшокласників за рівнем розвитку їх моральності наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісний розподіл старшокласників за рівнем розвитку їх моральної свідомості (у %) (N=230)

Групи учнів за рівнем агресії	Рівні та стадії моральної свідомості					
	передморальний		моральний		постморальний	
	1 стадія	2 стадія	3 стадія	4 стадія	5 стадія	6 стадія
«норма агресії»				18%	32%	50%
«агресори»		32%		50%	18%	

Як показує вищенаведена таблиця, моральність старшокласників нормативної групи (82%) досягає постконвенціонального рівня розвитку моральної свідомості. Згідно з теорією Л.Колберга, для людини, що досягла такого рівня моральності, цінність особистості визначається її правом бути рівною щодо інших людей, незалежно від її сформованих взаємин і від її статусу; наприклад, статусу педагога, учня, батька, які аналізує методика «Моральний вибір».

Моральні судження більшості старшокласників агресивної групи (80%) перебувають у стадії переходу з передконвенціонального рівня на конвенціональний рівень розвитку моральної свідомості.

Як ми уже відзначали, конвенціональний рівень моральної свідомості пов'язаний з перенесенням проблеми «всередину» особистості, коли старшокласник усвідомлює співвідношення моральних цінностей. Однак відповідність моральних суджень деяких агресивних старшокласників другій стадії передконвенціонального рівня свідчить про ймовірну втрату «непорушних» раніше моральних орієнтирів. У результаті чого виникає можливість тимчасової втрати структурної чіткості моральної свідомості: якщо все відносно, отже все дозволене, усе можна зрозуміти і виправдати. Як тільки старшокласник зрозуміє, з чим саме слід співвідносити моральні норми, стає можливим перехід від залежної дії до самостійної, тобто зі стадії передконвенціонального рівня моральної свідомості на стадію конвенціональної моральності. Такий перехід знаменує орієнтацію на вищий закон, що відповідає інтересам більшості, і власну совість.

Питання про зміну орієнтації (спрямованості) морального розвитку розглядається і В.М.Мясищевим, який, виділяючи у структурі особистості домінуючі відносини, що характеризують її спрямованість, підкреслював, що справді моральний розвиток особистості полягає в зміні орієнтації: не заради інших, а заради принципу. Тому зростання особистості полягає у перетворенні персонального ставлення в принципове (самостійне) [5].

Висновки. У результаті вивчення особливостей моральної сфери особистості з різним рівнем агресії відзначено, що неагресивні учні перебувають на рівні розвитку постконвенціональної моралі (цінність особистості визначається її правом бути рівною щодо інших, незалежно від сформованих взаємин та соціального статусу).

Моральні судження агресивних старшокласників перебувають в стадії переходу з передконвенціонального рівня на конвенціональний рівень розвитку моральної свідомості (егоцентрична позиція – особистий інтерес, особисте задоволення).

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Аверин В.А. Психология детей и подростков: учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. завед.] / В.А.Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
3. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей / М.Й.Боришевський. – К.: Либідь, 1979. – 148 с.
4. Братусь Б.С. Психологические аспекты нравственного развития личности / Б.С.Братусь. – М.: Наука, 1980. – 169 с.
5. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н.Мясищев. – Л.: Наука, 1960. – 230 с.
5. Фурман А.В. Психологія Я-концепції: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.В.Фурман. – Львів: Новий світ, 2006. – 360 с.

Надійшла до редакції 16.03.2010

Психологические процессы переработки информации в системах памяти и мышления во взрослом возрасте

Луценко Е.Л., Лысак Е.А.

Харковский национальный университет имени В.М. Каразина

У статті розглядається проблема інформаційного завантаження сучасного суспільства та ролі оптимізації психологічних процесів переробки інформації, що виникає у зв'язку з останнім. Приділяється увага питанню побудови ефективного представлення знань в процесі навчання у дорослому віці. Обґрунтовується актуальність даної проблематики та пропонується стратегія майбутнього дослідження психологічних процесів переробки інформації в системах пам'яті та мислення у дорослому віці.

Ключові слова: психологічні процеси, переробка інформації, навчання у дорослому віці, представлення знань

В статье рассматривается проблема информационной нагрузки современного общества и роли оптимизации психологических процессов переработки информации, которая возникает в связи с последним. Уделяется внимание вопросу построения эффективного представления знаний в процессе обучения во взрослом возрасте. Обосновывается актуальность данной проблематики и предлагается стратегия будущего исследования психологических процессов переработки информации в системах памяти и мышления во взрослом возрасте.

Ключевые слова: психологические процессы, переработка информации, обучение во взрослом возрасте, представление знаний

The problem of the informative loading of modern society and the role of optimization of psychological processes of adopting the information is examined in this article. A question about the building effective knowledge representations in the process of teaching in adult age is discussed. Actuality of this problem is grounded and strategy of future research of psychological processes of adopting the information is offered in the systems of memory and thinking in adult age.

Keywords: psychological processes, processes of adopting the information, teaching in adult age, representation the knowledge.

В настоящее время человек ежедневно сталкивается с огромным количеством информации и необходимостью ее перерабатывать. Человек получает информацию из окружающего мира с помощью органов чувств, анализирует её и выделяет важные существенные закономерности в ней с помощью мышления, хранит полученную и переработанную информацию с помощью памяти. Процесс систематического научного познания окружающего мира приводит к накоплению информации в форме знаний (фактов, научных теорий и т.д.). Таким образом, с точки зрения науки, информация рассматривается как знания. Под знанием понимается хранение, интеграция и организация информации в памяти [4]. Переработка информации затрагивает, естественно, не только память, но и другие познавательные процессы, значительная роль из которых принадлежит мышлению. Мышление в когнитивной психологии понимается как процесс формирования новой мысленной репрезентации; он включает преобразование информации в ходе сложного взаимодействия мысленных атрибутов суждения, абстрагирования, рассуждения, воображения и решения задач [4].

Такое понятие, как обработка информации, появилось совсем недавно, однако обрабатывать информацию люди начали еще в древние времена. Для XX века — века автомобиля, электричества, авиации, атомной энергии, космонавтики, электронной техники — характерна небывалая скорость развития науки и техники. Так, от изобретения книгопечатания (середина XV века) до изобретения радиоприемника (1895 год) прошло с коло 440 лет, а между изобретением радио и телевидения - около 30 лет. Разрыв во времени между изобретением транзистора и интегральной схемы составил всего 5 лет. В области накопления научной информации ее объем начиная с XVII века удваивался примерно каждые 10-15 лет. Поэтому одной из важнейших проблем человечества является лавинообразный поток информации в любой сфере его жизнедеятельности. В своей деятельности человек использует все большие массивы информации. Так, если с 1940 по 1950 год объем информации удвоился примерно за 10 лет, то в настоящее время это удвоение уже происходит за 2—3 года.

Колоссальный рост объемов информации в современном мире создает проблему переработки и усвоения ее на оптимальном для человека уровне, не нарушая его физическое и психическое здоровье. По результатам исследования, получившего название «Растущая цифровая среда: прогноз всемирного роста объемов информации до 2010 года» (The Expanding Digital Universe: A Forecast of Worldwide Information Growth Through 2010), проведенного компанией EMC, в 2006 году был создан и скопирован 161 экзбайт цифровой информации. Указанная цифра приблизительно в 3 миллиона раз больше объема информации, содержащейся во всех когда-либо написанных книгах. Если годовой объем информации, созданной человечеством, перевести

в формат книг, то получится 12 стопок, каждая из которых превышает расстояние от Земли до Солнца (150 млн. км). Исследования, проводившиеся компанией EMC в 2008 году показали, что в течение этого года жители США потребили примерно 3,6 Зеттабайта данных. Для сравнения, это примерно 10,8 квадриллиона слов. Если подсчитать объем, потребляемый одним человеком в сутки, получается цифра в 34 Гб. По сравнению с 1980 годом, показатель потребления информации вырос на 350 процентов [7]. Ежегодно производится порядка 700 тысяч песен, 6 тысяч кинофильмов, а также миллионы отдельных книг и статей [8]. Таким образом, несмотря на то, что конструируемые электронные и цифровые системы направлены на оптимизацию жизни людей, существует тревожный аспект развития психики человека, связанный с технизацией общества и с перенасыщением повседневной информацией.

В настоящее время современное общество все чаще называют информационным. Информационное общество – это цивилизация, в основе развития и существования которой лежит особая субстанция, условно именуемая «информацией», обладающая свойством взаимодействия как с духовным, так и с материальным миром человека [5]. Для существования в этих условиях человек должен, во-первых, приобрести определенные знания, умения и навыки, которые позволяют ему успешно оперировать информацией, во-вторых, быть готовым постоянно совершенствовать эти знания, умения и навыки в соответствии с развитием информационных технологий, и, в-третьих, иметь мировоззрение информационного общества. Концепция информационной культуры личности основана на трактовке человека как создающего, воспринимающего и продуцирующего информацию, а информационная культура личности рассматривается как инструмент освоения и адаптации к условиям внешней среды и как способ гармонизации внутреннего мира человека в ходе освоения всего объема социально-значимой информации [1].

Темп происходящих перемен столь велик, что люди смогут адаптироваться к условиям информационного общества только в том случае, если оно станет обществом, в котором обучение происходит в течение всей жизни. Чтобы выстоять в конкурентной борьбе и сохранить свои преимущества, необходимо постоянно совершенствовать навыки, знания с тем, чтобы соответствовать новым требованиям рынка труда. Это означает, что образование и обучение должны быть доступны не только в начале жизненного пути, но и на всем его протяжении.

Сейчас достаточно распространены различные формы образования во взрослом возрасте – получение второго высшего образования, курсы переквалификации и т.д. Однако не всегда такое образование происходит успешно в зрелом возрасте – с достаточным усвоением новых знаний и приобретением определенных навыков. Центральным новообразованием периода зрелости можно считать профессиональную продуктивность, однако, после наступления расцвета профессионального мастерства, наступает спад, постепенное убывание профессиональной активности [2]. В настоящих условиях, требующих профессий и специализаций, соответствующих потребностям современного общества, множество людей, так и не достигая профессиональной продуктивности в изначально выбранной профессии, начинают постигать основы совершенно другой специализации, часто связанной именно с информационными технологиями. Однако человек уже не может овладевать новыми знаниями таким же образом, как в период юности и молодости, так как с определенного возраста в развитии психических функций начинаются инволюционные процессы [2]. Подъемы и спады в уровне развития мыслительных, мнемических, аттенционных функций приходится на разные временные промежутки; этапы неравномерного развития характеризуются либо разнонаправленностью развития отдельных функций, либо более согласованными и однонаправленными изменениями [6]. Отчетливо видна разница в степени освоения компьютерной, мобильной, цифровой техники у людей зрелого возраста и молодежи. Основой такого различия, мы предполагаем, выступают различные системы переработки (усвоения, хранения, структурирования и использования) знаний.

Вопросам разработки таких высших психических функций человека как память и мышление уделялось достаточно много внимания как со стороны зарубежных ученых (Г. Эббингауз, Миллер, Ж. Пиаже и др.), так и со стороны отечественных психологов (Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, П.И. Зинченко, Г.К. Середа и т.д.). Известно множество отечественных исследований, большая часть из которых посвящена проблемам памяти, мышления в системах деятельности и обучения [3], много внимания уделено вопросам функционирования и развития памяти и мышления ребенка (П.Я. Гальперин, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, П.И. Зинченко, В.В. Давыдов, Г.К. Середа и др.). Однако не так много работ наблюдается по вопросам эффективного обучения взрослого человека, которому, по нашему мнению, необходимо несколько иное построение учебной деятельности в связи со специфической переработкой информации и усвоением знаний.

Таким образом, одной из проблем современного общества выступает качество и количество информации, требующей обработки, а одной из проблем психологической науки - недостаточная разработка в ее рамках вопросов о процессах, механизмах переработки информации, представления знаний у людей взрослого возраста. В связи с этим планируется проведение

исследования, направленного на изучение психологических процессов переработки информации в системах памяти и мышления во взрослом возрасте. Целью данной статьи является постановка проблемы психологических процессов переработки информации в системах памяти и мышления во взрослом возрасте.

Объектом исследования станут процессы переработки информации. Предметом – накопление, хранение, структурирование и оперирование знаниями во взрослом возрасте. Целью исследования является выявление механизмов накопления, хранения, структурирования и оперирования знаниями во взрослом возрасте. В связи с целью исследования выдвигаются следующие задачи:

- 1) Ознакомление с литературой по поставленной проблематике;
- 2) Изучение процессов переработки информации сложного академического характера;
- 3) Изучение процессов переработки информации инновационного характера (оптимальное и неоптимальное взаимодействие с электронными, цифровыми устройствами);
- 4) Изучение процессов переработки информации практического характера, а именно: автобиографических воспоминаний, социальных навыков, способов решения практических задач;
- 5) Разработка рекомендаций по оптимизации представления знаний для людей взрослого возраста.

Исследование планируется проводить на выборке людей взрослого возраста (от 25 до 55 лет), результаты будут сравниваться с группой людей молодого возраста (18-25 лет). Еще один срез – сопоставление выборок взрослых людей, эффективно и неэффективно перерабатывающих информацию.

Выводы. Таким образом, в связи со стремительным развитием инновационных электронных и цифровых технологий, а также информационной нагрузкой, обрушивающейся на современного человека, актуальным представляется разработка проблемы процессов переработки информации, представления знаний в системах памяти и мышления. Особенно важной данная задача видится именно в области обучения зрелых людей, так как из-за специфики когнитивных процессов в этом возрасте, для оптимального и эффективного усвоения знаний необходимы специальные формы их представления.

Литература:

1. Зиновьева К. Информационная культура личности // Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2005. - №1(13). – с.28-45
2. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
3. Середя Г.К. Избранные психологические труды: Сборник / Сост. Е.Ф. Иванова, Е.В. Заика. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина. - 2010. – 352 стр.
4. Солсо Р. Когнитивная психология. – 6-е изд. – СПб: Питер, 2006. – 589 с.
5. Урсул А. Д. Социальная информатика // Научно-техническая информация. Серия 1. - 1990. - №1. - с. 2 – 8.
6. Шаповаленко И.В., Обухова О.Б. Факторы вариативности когнитивных функций в средней и поздней взрослости // Психология зрелости и старения. – 2008. - №4. – с.42-61
7. <http://www.arstechnica.com>
8. <http://www.rian.ru>

Надійшла до редакції 29.03.2010

Зв'язок головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку

Луценко О.Л., Шапошник Д.О.
Харківський національний університет імені В.М. Каразіна

У даній статті подається теоретичне розкриття проблеми взаємозв'язку головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього. Обґрунтовується план дослідження по даній тематичі. Запропоновані критерії ефективних та неефективних рішень у різних сферах життєдіяльності особистості. Також розглядаються можливості експериментального дослідження світогляду особистості, спогадів про історичні події та процесів прогнозування майбутнього.

Ключові слова: головні життєві рішення особистості, світогляд, пам'ять, події історичного минулого, прогнозування майбутнього.

В данной статье представлено теоретическое раскрытие проблемы взаимосвязи главных жизненных решений личности с мировоззрением, воспоминаниями об исторических событиях и прогнозированием будущего. Обосновывается план исследования по данной тематике. Представлены критерии эффективных и неэффективных решений в различных сферах жизнедеятельности личности. Также рассматриваются возможности экспериментального исследования мировоззрения личности, воспоминаний об исторических событиях и прогнозирования будущего.

Ключевые слова: главные жизненные решения личности, мировоззрение, память, события исторического прошлого, прогнозирование будущего.

This article gives the theoretical approach to the problem of interrelation between major life decisions and personal worldview, historical events memories and future prediction. It is represented the plan of studying the subject. We have elected the criteria of effective and ineffective decisions in various spheres of personality. We also consider the possibility of Experimental study worldview of personality, historical events memories and future prediction in the different age groups.

Key words: major life decisions, personality, worldview, memory, historical events of the past, forecasting the future.

Протягом усього життя людині доводиться приймати важливі рішення, які й стають її життєвими подіями, що наділені певними особистісними сенсами. Ця ситуація змушує звернутися до однієї з центральних проблем сучасної психології – розуміння життєвого шляху особистості (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьев, К.О. Абульханова – Славська, О.Г. Асмолов, О.М. Лактіонов, О.О. Кроник, Ж. Піаже, П. Жане та ін.). Б.Г. Ананьев вважав, що життєвий шлях – це історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві. На його думку, життя людини як історія особистості в конкретну історичну епоху і як історія розвитку його діяльності в суспільстві складається з багатьох систем суспільних відносин в певних обставинах, з багатьох вчинків і дій самої людини, що перетворюються на нові обставини життя [1, с. 25-40]. Життєвий шлях також визначається як безперервний процес переживання подій, що відбуваються у житті опосередковано, через прийняття відповідальних для особистості життєвих рішень [2].

Сьогодні вивчення особливостей прийняття життєвих рішень особистістю, знаходження психологічних детермінант цього явища не втратило своєї актуальності. Тому в роботі ставиться проблема зв'язку особливостей прийняття життєвих рішень особистості з її світоглядом, пам'яттю про історичне минуле та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. Актуальність та новизна вказаної проблематики пов'язані з недостатньою розробленістю того, яким чином головні життєві рішення, що визначають життєвий шлях людини та її задоволеність власним життям, залежать від її світогляду, сприйняття історії та антиципації майбутнього. Вибір теми пов'язаний ще й з тим, що людині в умовах сучасної світової глобалізації, політичної нестабільності, економічної невпевненості та ідеологічної розгубленості, нелегко приймати вірні життєві рішення [3].

Центральний аспект зазначеної проблеми стосується якості головних життєвих рішень, що приймає особистість, і які можуть бути більш або менш ефективними. До таких головних життєвих рішень можна віднести вибір шлюбного партнера (або свідомий вибір не вступати в шлюб), вибір професії та вибір політичної орієнтації людини. Одним з очевидних критеріїв ефективності цих рішень може бути суб'єктивна міра задоволеності людини власним життям та виборами, які визначають його стан. Трохи складніше вжити цей критерій до політичних рішень, тому, що людина зазвичай виправдовує правильність будь-яких власних рішень і негарну політичну ситуацію приписує діям опонентів улюбленої політичної сили. Об'єктивний критерій для індивідуальних політичних рішень знайти не менш складно, тому, що про їхню ефективність краще судити за віддаленими наслідками, а не з позиції сьогодення. Тому ми зупинилися на оцінці їх за політико-ідеологічним забарвленням, тобто за якістю, а не ефективністю.

Актуальність зазначеної проблематики сьогодні підсилюють статистичні дані щодо розлучень в Україні, рівня безробіття та розподілу влади серед політичних сил в державі. Так, за даними Держкомстату на 2009 рік відсоток розлучень відносно зареєстрованих шлюбів у нас складає 55 %, що більше ніж у США (45,8%), в Англії (42,6 %), у Франції (38,3), в Японії (27%), в Індії (1,1%). Цікавим є також той факт, що чимало дослідників виявляють негативну кореляцію між рівнем розвитку інтелекту і ступенем задоволеності шлюбом, а вивчення зв'язку світогляду подружжя і ступеню задоволеності шлюбом не виявило значимої кореляції (Альошина Ю.Є., Грачова Т.А., Волкова А.М. та ін.). Щодо безробіття, за даними Держкомстату кількість зареєстрованих безробітних по Україні на 1 березня 2010 склало 530,3 тис. осіб, що на 0,7%, або 3,6 тис. осіб, більше, ніж на 1 лютого 2010 року (526,7 тис. осіб). За даними відомства, рівень зареєстрованого безробіття в цілому по Україні на 1 березня 2010 склав 1,9% від кількості населення працездатного віку. Але це так зване „офіційне” безробіття, проте приховане безробіття за розрахунками експертів коливається в останні роки від 9,5% до 35%! Ці показники є дуже важливими, тому що недостатня кількість робочих місць не дає змогу особистості реалізуватися професійно, що, у свою чергу, впливатиме на її задоволеність життям в цілому. Стосовно якості політичних сил в Україні, розклад яких має відображати ідеологію суспільства, варто відмітити складність знайдення достатньо об'єктивних показників через суперечливість і ненадійність доступної політичної інформації. На сьогодні можна говорити про протистояння правих, що після відставки попереднього Президента втрачають свої позиції, та лівих політичних сил, що активно виборюють впливові місця у ВРУ. Партія регіонів, за версією УНІАН, схиляється до олігархічного лібералізму (що ближче до лівих сил). Також існує версія, що Україна переживає кризу лівого руху. Практика успішних країн показала, що баланс суспільних інтересів досягається, коли співвідношення між правими і лівими коливається навколо позначки 50%, що сьогодні є дуже сумнівно по відношенню до України. Можливо, саме зараз є цікавим, якими є політичні вподобання особистостей з різним баченням історії, світоглядом та очікуваннями на майбутнє.

Метою даної статті виступає постановка проблеми зв'язку головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього. Головними завданнями є: 1) визначення та окреслення основних напрямків дослідження головних життєвих рішень особистості, світогляду, пам'яті про історичне минуле, прогнозування майбутнього; 2) планування експериментального дослідження за зазначеною тематикою.

Аналізуючи проблему прийняття життєвих рішень особистістю, зазначимо, що вона пов'язана з такими психологічними категоріями, як «життєвий шлях особистості» та «вибір особистості». Життєві рішення особистості, по суті, визначають її життєвий шлях. Вивчення життєвого шляху особистості набуло широкої популярності як у вітчизняній психології (С.Л. Рубінштейн, О.М. Лактіонов, Л.І. Анциферова, О.В. Брушлинський та ін.), так і зарубіжній (Н.Фрай, Т. Холмс, Р.Рейх та ін.). Життєвий шлях особистості інтегрує окремі події у життєвий досвід [2]. Т.М.Титаренко визначає життєві вибори як одну з рушійних, вирішальних сил побудови індивідуальної історії особистості. У вітчизняній психології, життєвий шлях особистості насамперед розглядається з точки зору ідеографічного підходу, тобто особистість розуміється як активний суб'єкт у власному виборі, прийнятті життєвих рішень [4]. Спеціальні дослідження показують, що в багатьох випадках, визначаючи життєву перспективу, молоді люди виявляють неготовність бути повноцінними суб'єктами своєї життєдіяльності (К.О.Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, Т.В. Драгунова, І.С. Кюн, Д.О. Леонт'єв, Е. Еріксон та ін.). Життєве самовизначення - це прийняття рішень на віддалену перспективу.

У психології існують підходи, що визначають прийняття рішень як складний процес, у якому синтезуються різні психічні процеси (інтелектуальні, афективні і вольові) (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, А.Ц. Пуні, С.Л. Рубінштейн, В.І. Селіванов та ін.), як механізм вибору (мотиваційна парадигма) (А. Маслоу, Е. Локк, Х. Хекхаузен та ін.).

О.Ю.Мандрікова вважає, що найбільш розробленою областю вивчення вибору є проблема прийняття рішень (А. Tversky, D. Kahneman, 1979; Ю. Козелецький, 1979; Т.В. Корнилова, 2003), до якої, однак, проблема вибору повністю не зводиться; проблема ж, власне, особистісного вибору, в силу своєї складності, представлена невеликою кількістю досліджень (Д.О. Леонт'єв, Н.В. Пилипко, 1995; S. Maddi, 1998 і ін.). Тим не менше, теоретичні і практичні розробки з проблеми особистісного вибору дуже затребувані в практиці психологічного консультування та психотерапії (наприклад, Ф.Є. Василюк, 1997). Найбільш часто проблема особистісного вибору представлена в ситуації невизначеності (Т.В.Корнилова, 2003; Г. М. Солнцева, 1997; О. Г. Асмолов, 2002; В.О.Петровський, 2002; S. Maddi, 1998), а здійснення вибору призводить до вирішення цієї невизначеності (Н. Ф. Наумова, 1988; Д.О. Леонт'єв, 2000).

Дослідженням раціональності як регулятивної характеристики процесу прийняття рішення займається російський психолог Т.В. Корнилова. На її погляд, готовність суб'єкта зробити вибір в умовах дефіциту інформації та уміння планувати, залишаючи місце невідомості, розглядаються

у сучасній психології у контексті визначення критеріїв раціональності інтелектуальних рішень. Результатом сумісного інтелектуального та особистісного опосередкування є довільний вибір як усвідомлене прийняття рішення [5, с. 45].

Проблема «правильного» вибору обговорюється по-різному в рамках психології прийняття рішення і в екзистенційно-гуманістичній традиції дослідження особистості. Опору на раціональне в ухваленні рішення, заснованого на послідовному «зважуванні» альтернатив, відстоюють, наприклад, Ю.Козелецький (1979), Д. Канеман (2003), Є. А. Савіна, Х. Т. Ванг (2003) та ін. Хоча деякі з цих авторів визнають, що не завжди люди слідуєть принципам раціонального вибору. Вибір як інтелектуально опосередкований процес розглядається в рамках теорії «обмеженої раціональності» Г. Саймона (1993). Розумність, відповідність розумовому плану стають принциповими в цьому підході. Інтелектуальні компоненти прийняття рішення опиняються в фокусі уваги досліджень Д. Деннера (1997), О.К.Тихомирова (1976, 1990), Т.В. Корнилової (1990, 2003). Інша точка зору притаманна представникам гуманістичної традиції. Ряд дослідників виділяють «добрі» і «погані» форми вибору за критерієм осмисленості (Василюк Ф.Є., 1997; Маслоу А., 1999; Maddi S., 1998; Леонтьев Д.О., 2005 та ін.). На думку А. Маслоу, Е. Фромма, В. Франкла, А. Ленглі, «гарний» вибір дозволяє людині жити повним, своїм власним життям. Для О.Г.Асмолова, В.С. Братуся, А. Маслоу в основі «гарного» вибору повинні лежати особистісні цінності.

О.М. Лактіонов розвивав уявлення про досвід особистості як систему, що розвивається, дозволяє відображати його розгортання у часі. Оскільки кожна людина володіє різними видами досвіду на різних фазах життя, досвід є природно гетерогенним і за часовою координатою, і за координатами «просторовими»: особистісний і соціальний (екзистенціальна гетерогенність), старий і новий (історична гетерогенність) досвід тощо. Найближчою однорівневою із індивідуальним досвідом категорією є «життєвий шлях», який також може розглядатися як атрибутивна характеристика кожної людини (Т.М.Титаренко), перетворена і додаткова до досвіду форма життєдіяльності. Життєвий шлях детермінований змістом індивідуального досвіду, а індивідуальний досвід формується відповідно до специфіки життєвого шляху. Психологічна різниця даних феноменів полягає в тому, що на відміну від життєвого шляху індивідуальний досвід не усвідомлюється в його цілісності: індивід усвідомлює лише свою впевненість, що він є або відсутній у даній поведінковій сфері [6].

Сьогодні на Інтернет – сторінках можна спостерігати чимало рекомендацій психологів та інших спеціалістів щодо оптимізації процесу прийняття життєвих рішень. Питання ухвалення рішень ретельно вивчається в спеціальних областях наукового знання, таких як «Дослідження операцій» і «Теорія прийняття рішень». У цих дисциплінах докладно розглядаються різні математичні методи і логічні алгоритми, покликані допомогти вибрати оптимальний варіант. Тобто в цій області є над чим і з чим працювати.

Щодо світогляду особистості, то первинно будучи філософським поняттям, світогляд визначається філософськими словниками як «система поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції та установки людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації». Світогляду властива не тільки інформаційна, але і ціннісна насиченість [8, с. 149-155]. Знання входять у світогляд у вигляді переконань. Переконання - це та призма, через яку бачиться дійсність. Переконання - не тільки інтелектуальна позиція, але і емоційний стан, стійка психологічна установка; впевненість у правоті своїх ідеалів, принципів, ідей, поглядів, які підкоряють собі почуття, совість, волю і вчинки людини. Характер уявлення про світ сприяє постановці певної мети, з узагальнення яких складається загальний життєвий план, формуються ідеали, які і додають світогляду дієву силу. Зміст свідомості перетворюється у світогляд тоді, коли він набуває характеру переконань, впевненості у правоті своїх ідей. Світогляд має величезне практичне значення. Він впливає на норми поведінки, на ставлення до праці, до інших людей, на характер життєвих прагнень, на смаки та інтереси. Викликають цікавість роботи, в яких робилися спроби створити цілісні, комплексні, універсальні моделі політичного світогляду, а також дослідження, де описувався семантичний простір окремих політичних сфер (партій, політиків). Прикладом першого підходу можуть служити дослідження О.Г. Шмельова, В.Ф.Петренка. Метою роботи О.Г. Шмельова було створення універсального тесту соціального світогляду [9].

Окремої уваги заслуговує пам'ять про події історичного минулого. У вивченні даного виду спогадів, дослідженням яких з кінця ХХ ст. займаються не тільки історики, але й соціологи, філософи, психологи, і нині спостерігається чимала зацікавленість (М. Ферретті, 2005; М. Хальбвакс, 2005; Т. Адорно, 2005; Ж.Т. Тощенко, 2000; В.В. Нуркова, 2003; О.Ф. Іванова, 2001 та ін.). В останні 20-25 років майже всі країни, різні соціальні та етнічні групи пережили глибокі зміни традиційного ставлення до минулого. Проблеми впливу психологічних характеристик особистості на формування пам'яті про історичне минуле, ставлення сучасної особистості до історичної спадщини залишаються практично нерозкритими. Особливості прийняття життєвих

рішень, вірогідно, залежать не тільки від умов виховання під впливом різних соціальних інститутів, а й від існуючого політичного режиму в країні, відношення до власної історичної спадщини. До того ж, сьогодні актуальним є питання психологічної готовності особистості до громадянської активності. А.Ф. Колодій вважає, що громадянсько – політичні відносини в Україні не є якісними, а одну з причин цього він вбачає у відношенні до історичної пам'яті [7].

Пам'ять про події історичного минулого є семантичною пам'яттю; вона зберігається у вербально-образній формі, з включенням елементів емоційної та модально-специфічної пам'яті. Ми виходимо з уявлень про особистісну детермінованість пам'яті, її селективність залежно від мотиваційно - смислових настанов особистості за допомогою поняття „фільтра”, що був введений Г.К.Середою [10, с. 17-25]. На думку Г.К. Середи, пам'ять виконує функцію оцінювально - сенсового фільтру, тобто організації елементів досвіду за ознакою їхньої життєвої значущості для індивіда (що слід «пам'ятати» і що можна «забути»). Розвиток та формування процесів пам'яті детермінується особистістю. Пам'ять, у свою чергу, як механізм конструювання та реконструювання досвіду людини, впливає на особистість. У даному випадку мова йде про взаємозв'язок пам'яті та особистості. У проведеному Івановою О.Ф. та Шапошник Д.О. у 2010 році дослідженні, одним з результатів якого стало виявлення феноменів індивідуальної свідомості, пов'язаної з оцінкою подій минулого, в якості характеристик особистості, що можуть впливати на пам'ять про історичне минуле, були узяті авторитарність (Т. Адорно) та базові переконання особистості (Р. Янов-Бульман). Сьогодні ми ставимо за мету проведення більш докладного психологічного аналізу взаємозв'язку пам'яті про події історичного минулого з особистістю.

Наступним аспектом, що є певним логічним доповненням до „погляду в минуле”, який людина робить під час оцінки історичних подій, буде прогнозування майбутнього. Багатьма ученими визначається, що передбачення майбутнього засноване на імовірнісному співвідношенні елементів минулого досвіду та інформації про актуальну ситуацію (І.М. Фейгенберг, Регуш Л.О., Брушлинський О.В., Ломов В.Ф., Анохін П.К., Сурков О.М. та ін.). Імовірнісне прогнозування вивчається, як правило, у межах психофізіології активності. У нашій роботі ми плануємо дослідити зв'язок між особливостями прийняття головних життєвих рішень та здатністю до прогнозування майбутнього. У своєму дослідженні Л.Н. Сомова приходять до висновку, що здатність до прогнозування є інтегральною властивістю психіки людини. Прояви прогностичної здатності взаємопов'язані з властивостями індивідуального (здатність до перцептивної антиципації) і особистісного (особистісна тривожність, відповідальність) рівнів інтегральної індивідуальності. У вітчизняній психології переважає функціонально-регуляторний підхід до дослідження процесів передбачення майбутнього, заснований на ідеях П.К. Анохіна та Н.О. Бернштейна. У західній психології вивчення місця процесів прогнозування в регуляції поведінки людини пов'язано з дослідженнями очікувань.

Проведений короткий екскурс по вище зазначеним психологічним категоріям дав змогу окреслити «білі плями» у їхньому вивченні. Тепер звернемося до планування експериментального дослідження. Об'єктом нашого дослідження будуть виступати життєві рішення особистості. Предметом – особливості взаємозв'язку життєвих рішень зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. Метою є дослідження особливостей взаємозв'язку життєвих рішень зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. Плануємо використати методики діагностики задоволеності шлюбом та самотнім становищем (якщо людина не одружена), задоволеності професійним вибором; методику вивчення базових переконань особистості Р. Янов – Бульман; методики дослідження політичних орієнтацій, спогадів особистості про події історичного минулого (аналізуватися будуть усі компоненти пам'яті відносно відтворених подій історичного минулого: образність, лінгвістичний компонент (чи використовуються у мові слова різних історичних періодів), емоційність, модальність спогадів (аудіальна, візуальна, кінестетична тощо)). Під час вивчення прогнозування майбутнього планується розробка і використання авторської методики дослідження характеру очікувань на майбутнє відносно трьох життєвих рішень (шлюб, професія, політичні орієнтації) - успішність шлюбу, кар'єри та прогнозування політичної ситуації протягом наступних 5-ти років. Вибір 5-річного періоду обумовлений закономірностями вікової динаміки. В.О. Ганзен вважає, що саме кожні 5 років відбуваються певні онтогенетичні зміни людини [11, с. 140-150].

Заплановано виконати наступні завдання дослідження: 1) ознайомитися з літературою за тематикою; 2) дослідити особливості основних життєвих рішень у людей різного віку; 3) вивчити особливості світогляду у груп досліджуваних; 4) дослідити характеристики спогадів про події історичного минулого; 5) дослідити особливості прогнозування майбутнього у людей різного віку; 6) виявити взаємозв'язки між досліджуваними змінними; 7) порівняти отримані дані різних вікових груп.

В якості досліджуваних осіб будуть залучатися люди з різних соціальних, статевих і вікових груп, що утворюють репрезентативну вибірку.

За тематикою запланованого дослідження вже напрацьовано певні доробки.

Стосовно політичних рішень О.Л. Луценко було проведено теоретичне дослідження, присвячене аналізу неефективного політичного вибору з позиції еволюційної психології [12].

Щодо вивчення спогадів про історичне минуле виконано магістерську дипломну роботу Д.О. Шапошник під керівництвом професора О.Ф. Іванової (Факультет психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2010 р.).

Висновки:

1. Проблема головних життєвих рішень сьогодні залишається актуальною через те, що в суспільстві, яке трансформується, особистість кожного дня постає перед низкою складних виборів, а якість її рішень визначатиме її життєвий шлях та задоволеність ним.

2. У якості змінних дослідження психологічних детермінант головних життєвих рішень особистості (шлюб, кар'єра, політичні рішення) представлені світогляд, спогади про історичне минуле та особливості прогнозування майбутнього.

3. Одним з головних завдань дослідження буде продовження вивчення зв'язку між спогадами про події історичного минулого та особистістю. Заплановано проведення пілотажного дослідження з метою апробації авторських методик.

У перспективі результати дослідження зв'язку особливостей головних життєвих рішень та світогляду, спогадів про історичне минуле, прогнозування майбутнього можуть слугувати основою напрацювання рекомендацій для оптимізації індивідуального процесу прийняття головних життєвих рішень, що буде мати практичне значення у сімейній, профорієнтаційній консультативній роботі, а також для консультування суб'єктів політичного процесу.

Література:

1. Ананьев Б.Г. Человек, как предмет познания // Избр. Психол. Труды: В 2-х т.- М.: Педагогика, 1980.
2. Бочавер А.А. Исследования жизненного пути человека в современной зарубежной психологии // Психологический журнал, 2008, том 29, № 5. – с. 54-62.
3. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. - М.: Прогресс, 1979.
4. Buchler C., Massarik F. The course of human life: A study of goals in the humanistic perspective. N.Y.: Springer, 1968.
5. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений: Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2003.
6. Лактіонов О.М. Структурно – динамічна організація індивідуального досвіду: автореф. дис. ... докт. психол. наук. – Київ, 2000. - ...с.
7. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Монографія. – Львів: Червона Калина, 2002.
8. Заздравнов А.Г. Диалектика практики и мировоззрения в историческом процессе. – Харьков: ХГИК, 1993. – 216 с.
9. Губиев М.Ю. Проблема формирования мировоззрения личности // http://anthropology.ru/texts/gubiev/educs_08.html
9. Середа Г.К. Избранные психологические труды: Сборник / Сост. Е.Ф. Иванова, Е.В. Заика. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 352 с.
10. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
11. Луценко Е.Л. Взгляд на неэффективный политический выбор с позиции эволюционной психологии // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія: Психологія. – 2007. - №771. - С. 163-166.

Надійшла до редакції 15.04.2010

Психологічне благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності

Маєвська Н. А., Прокопенко К. В.
Харківський національний університет імені В.М. Каразіна

Стаття присвячена проблемі особливостей психологічного благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення та рівня тривожності. Психологічне благополуччя визначається як складне комплексне утворення, яке характеризує область переживань і станів, властивих здоровій особистості. У цьому зв'язку виділяється поняття репресивного стилю реагування, репресорів як особливої групи людей, головними характеристиками якої є високий рівень витіснення і низька особистісна тривожність. У дослідженні також розглядається поведінка подолання як стабілізуючий чинник, який може допомогти людям підтримувати психосоціальну адаптацію протягом періодів стресу і, відповідно, підтримувати високий рівень психологічного благополуччя.

У дослідженні виявлені особливості психологічного благополуччя, переважні стратегії та моделі подолальної поведінки, взаємозв'язок психологічного благополуччя і копінг-стратегій у осіб з різним співвідношенням витіснення та рівня тривожності.

Ключові слова: психологічне благополуччя, витіснення, тривожність, подолальна поведінка, репресивний стиль реагування.

Статья посвящена проблеме особенностей психологического благополучия лиц с разным соотношением вытеснения и уровня тревожности. Психологическое благополучие определяется как сложное комплексное образование, которое характеризует область переживаний и состояний, свойственных здоровой личности. В этой связи выделяется понятие репрессивного стиля реагирования, репрессоров как особой группы людей, главными характеристиками которой является высокий уровень вытеснения и низкая личностная тревожность. В исследовании также рассматривается преодолевающее поведение как стабилизирующий фактор, который может помочь людям поддерживать психосоциальную адаптацию в течение периодов стресса и, соответственно, поддерживать высокий уровень психологического благополучия.

В исследовании выявлены особенности психологического благополучия, преобладающие стратегии и модели преодолевающего поведения, взаимосвязь психологического благополучия и копинг-стратегий у лиц с разным соотношением вытеснения и уровня тревожности.

Ключевые слова: психологическое благополучие, вытеснение, тревожность, преодолевающее поведение, репрессивный стиль реагирования.

The article is devoted to the issue of psychological characteristics of well-being of persons with different ratio of displacement and the level of anxiety. Psychological well-being is defined as a complex integrated education, which describes the area of emotions and conditions that characterize a healthy personality. In this regard, stands the concept repressors, repressive style of response, as a special group of people, the main characteristics of which is the temple level of displacement and low trait anxiety. Our study also considers overcoming behavior as a stabilizing factor that can help individuals maintain psychosocial adaptation during periods of stress and, accordingly, to maintain a high level of psychological well-being.

Peculiarities of psychological well-being, the prevailing strategy and overcomes model behavior the relationship of psychological well-being and coping strategies in persons with different ratios of displacement and the level of anxiety are investigated in research.

Key words: psychological well-being, repression, anxiety, overcoming behavior, repressive style of response.

Проблема психологічного благополуччя особистості є однією з фундаментальних в психології, тому інтерес до неї зберігається протягом всієї історії психологічної науки. Проте при всьому різноманітті досліджень недостатньо висвітленим залишається питання психологічного благополуччя осіб з різною вираженістю такого захисного механізму, як витіснення. Цей механізм часто вмикається в ситуаціях переживання негативних емоцій. Постійно витісняючи негативні переживання, людина опиняється в групі ризику, оскільки вихід цих переживань відбувається на тілесному рівні і супроводжується соматичними захворюваннями.

Зовсім нещодавно в роботах зарубіжних психологів з'явилися терміни «репресор» і «репресивний стиль реагування». Їх використовують для опису особливостей поведінки та осіб, схильних до витіснення. Переважно досліджувалися особливості ранніх спогадів, проводилися експериментальні дослідження ситуативної тривожності репресорів. У найважливішому дослідженні Вайнбергер, Шварц і Девидсон [5] запропонували чотириохрівневу класифікацію людей, диференціюючи їх за рівнем особистісної тривожності й витіснення (захисту): високо-тривожний (сильна тривога-слабкий захист), низько-тривожний (слабка тривога-слабкий захист), захисний високо-тривожний (висока тривога й високий захист), і репресори (низька тривога-високий захист).

Ключовим результатом Вайнбергера й ін. [6] було те, що низько-тривожна група й група репресорів кардинально відрізнялися в реакції на помірковано стресову ситуацію. Репресори характеризувалися низьким рівнем самозвітної тривоги, який супроводжується високим рівнем фізіологічної тривоги, тоді як низько-тривожні демонстрували низький рівень тривоги в обох

планах. Фактично репресори так фізіологічно відчували тривогу, як тривожні-високо-тривожні люди. Невідповідність між високим рівнем фізіологічної тривоги в помірковано стресових ситуаціях у репресорів є найбільшою знахідкою, і виявляється вона в чоловіків і жінок, у студентів, у загальних груп і пацієнтів.

Подальші дослідження в цьому напрямку підтверджують припущення про те, що деякі індивіди можуть бути схарактеризовані як люди з репресивним стилем, що витісняє. Проте психологічне благополуччя цих осіб залишилося поза увагою.

У даний час розробляється низка підходів до розуміння психологічного благополуччя, що базуються на різних уявленнях про благо, життєві чесноти, здорове суспільство. Одними з основних підходів до проблеми психологічного благополуччя виступають гедоністичний і евдемоністичний підходи [4].

Гедоністичний підхід розробляється переважно в контексті когнітивної і поведінкової психології. Психологічне благополуччя тут визначається через досягнення задоволення і уникнення незадоволення, при цьому задоволення тлумачиться в широкому сенсі - це не тільки тілесне задоволення, але і задоволення від досягнення значущих цілей, результатів.

В евдемоністичному підході психологічне благополуччя розкривається як повнота самореалізації людини в конкретних життєвих умовах і обставинах, знаходження «творчого синтезу» між відповідністю запитам соціального оточення і розвитком власної індивідуальності.

Серед чинників, які можуть, на наш погляд, забезпечувати психологічне благополуччя, слід відзначити подолальну поведінку. Поняття coping, coping behavior використовується для опису характерних способів поведінки людини в різних ситуаціях. Подолання розглядається як стабілізуючий фактор, який може допомогти людям підтримувати психосоціальну адаптацію протягом періодів стресу. Проте в даний час немає адекватного розуміння багатьох механізмів подолання [2].

Психологічне призначення подолальної поведінки полягає в тому, щоб якомога краще адаптувати людину до вимог ситуації шляхом оволодіння, ослаблення або пом'якшення цих вимог, тим самим редукується стресовий вплив ситуації [7]. Як зазначає у своїй роботі С.К. Нартова-Бочавер, поняття подолання охоплює широкий спектр людської активності, включаючи в загальному вигляді всі види взаємодії суб'єкта з внутрішніми і зовнішніми завданнями, при цьому велике значення мають додаткові (які характеризують завдання і психологічні особливості суб'єкта) умови.

На сьогодні не існує загально визнаної класифікації типів подолання. Проте більшість з них побудовано навколо двох запропонованих Лазарусом і Фолкманом стратегій психологічного подолання: 1) проблемно-орієнтований копінг (зусилля спрямовуються на вирішення виниклої проблеми); 2) емоційно-орієнтований копінг (зміна власних установок щодо ситуації).

Враховуючи вищезазначене, метою нашого дослідження є визначення рівня психологічного благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності.

У ході реалізації мети дослідження передбачається виконання наступних завдань: 1) визначити ступінь виразності витіснення; 2) визначити рівень особистісної тривожності досліджуваних; 3) виявити рівень психологічного благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності;

4) визначити стратегії та моделі подолальної поведінки досліджуваних;

5) виявити розбіжності за шкалами психологічного благополуччя та стратегіями подолальної поведінки між групами досліджуваних з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності; 6) виявити взаємозв'язок між психологічним благополуччям та стратегіями подолання в групах досліджуваних.

Для досягнення встановлених у дослідженні завдань використовувалися такі методи: методика «Індекс життєвого стилю» Плутчика-Келлермана [8], яка призначена для діагностики механізмів психологічного захисту «Я»; «Шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності» Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна [1]; опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф [3]; опитувальник SACS - «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла [2], побудований на основі багатовісрової моделі «поведінки подолання», запропонованої її автором. Для статистичної обробки отриманих результатів використовувався критерій Н-Краскала-Уоллеса, критерій U-Манна-Уїтні, коефіцієнт кореляції r Спірмена.

У дослідженні взяли участь 65 осіб: юнаки і дівчата, студенти факультету психології ХНУ імені В.Н. Каразіна віком від 18 до 25 років.

Процедура дослідження проводилася в декілька етапів для того, щоб із загального числа досліджуваних виділити тих, у кого переважає високий і низький рівень витіснення й особистісної тривожності з метою їх подальшого порівняння. За допомогою методу полярних груп всі досліджувані були розділені на чотири групи: 1) особи з високим витісненням і низькою особистісною тривожністю; 2) особи з високим витісненням і високою особистісною тривожністю; 3) особи з низьким витісненням і низькою особистісною тривожністю; 4) особи з низьким

витісненням і високою особистісною тривожністю.

Як свідчать отримані дані, існує низка відмінностей у рівні психологічного благополуччя в групах досліджуваних. Так, група осіб з високим ступенем витіснення та низької особистісною тривожністю має більш довірчі стосунки з оточуючими, піклується про благополуччя інших, здатна співпереживати, допускає прихильність й близькі відносини, ніж група осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю. Це зумовлено тим, що група осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю більш схильна до сумнівів і переживань, які, у свою чергу, заважають будувати близькі довірчі стосунки. Особистісне зростання, мета в житті, управління оточенням, самоприйняття більше характерні особам з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю, ніж особам з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

За результатами порівняння групи осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю з групою осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю значущих розбіжностей виявлено не було. Це може бути пов'язано з провідною роллю в обох групах низької особистісної тривожності.

За результатами порівняння групи осіб з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю з групою осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю значущих розбіжностей виявлено не було. В даному випадку можна говорити про провідну роль в обох групах високої особистісної тривожності.

Автономія більше виявляється в групі осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю, ніж в групі осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

Такі особливості, як управління оточенням, особистісне зростання і самоприйняття також більш виражені у осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю, ніж в осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю. Це виявляється в тому, що, володіючи (як було зазначено вище) більшою самостійністю і незалежністю в думках і діях, особи з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю позитивно ставляться до себе, включаючи добрі і погані якості; мають мету в житті; є компетентними в управлінні оточенням; змінюються відповідно до власних познань та досягнень.

У групі осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю є більш вираженими позитивні відносини з іншими, самоприйняття і управління оточенням, ніж в групі осіб з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

Для групи осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю більш характерними є позитивні відносини з іншими, автономія, управління оточенням і само прийняття, ніж для групи осіб з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

За результатами вивчення стратегій подолальної поведінки встановлено, що для осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю більш характерною виявилася стратегія пасивності, а саме така модель поведінки, як уникання, ніж для осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю.

Така просоціальна стратегія подолання, як пошук соціальної підтримки більшою мірою властива групі осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю, ніж групі осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю.

Особам з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю в більшій мірі властиво використання обережних дій, відповідних стратегії пасивності, ніж особам з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю. Виходячи з цього, можна говорити про те, що обережні дії є більш характерними для осіб, схильних до витіснення.

Активна стратегія подолання та відповідна їй модель поведінки - асертивні дії, більш характерна групі осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю, ніж групі осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю. У свою чергу, для групи осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю більш характерним виявилася використання пасивної стратегії і такої моделі поведінки, як обережні дії, ніж для групи осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю.

Особи з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю більшою мірою використовують активну стратегію подолання, застосовуючи асертивні дії в складній ситуації, ніж особи з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

Жорсткі дії, тиск, відмова від пошуку альтернативних рішень, конфронтація, суперництво є більш властивими групі осіб з високою особистісною тривожністю, в той час як особи з низькою особистісною тривожністю відрізняються впевненістю поведінки.

За допомогою коефіцієнта кореляції r-Спірмена було встановлено взаємозв'язок між шкалами психологічного благополуччя і стратегіями подолальної поведінки в групах осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності.

Як свідчать отримані дані, в групі з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю виявлено прямий кореляційний зв'язок між автономією та асертивними діями; зворотній кореляційний зв'язок між автономією та пошуком соціальної підтримки.

У групі з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю було виявлено прямий кореляційний зв'язок між управлінням оточенням та обережними діями, між метою в житті та асертивними діями; зворотній кореляційний зв'язок між управлінням оточенням та вступом у соціальний контакт, між метою в житті та униканням, між самоприйняттям та асоціальними діями.

Не було виявлено кореляційних зв'язків між шкалами психологічного благополуччя та стратегіями подолальної поведінки в групі осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю.

У групі осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю було виявлено прямий кореляційний зв'язок між позитивними відносинами з іншими та асертивними діями, вступом в соціальний контакт, пошуком соціальної підтримки; між автономією та асертивними діями, імпульсивними діями; між управлінням оточенням та асертивними діями, пошуком соціальної підтримки, імпульсивними діями; між особистісним зростанням та асертивними діями; між метою в житті та асертивними діями, пошуком соціальної підтримки; між самоприйняттям та асертивними діями, вступом у соціальний контакт, пошуком соціальної підтримки. Зворотній кореляційний зв'язок було виявлено між позитивними відносинами з іншими та униканням, маніпулятивними діями, асоціальними діями; між автономією та обережними діями, униканням; між управлінням оточенням та униканням; між метою в житті та униканням, маніпулятивними діями, асоціальними діями; між самоприйняттям та маніпулятивними діями, асоціальними діями.

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити такі висновки:

1. Загальний показник психологічного благополуччя осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю та осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю знаходиться на середньому рівні, який наближається до високого рівня. Люди, які схильні до репресивного стилю реагування, настільки ж відчувають себе благополучними, як і низько-тривожні люди.

У осіб з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю та осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю переважає середній рівень психологічного благополуччя, який наближається до низького рівня. Наявність високої особистісної тривожності зумовлює більш низький рівень психологічного благополуччя в обох групах.

2. Особи з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю і особи з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю досягають психологічного благополуччя за рахунок управління оточенням, особистісного зростання і самоприйняття. Проте, особи з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю спираються на позитивні відносини з іншими і мету в житті, в той час як особи з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю відрізняються наявністю більшого прояву автономії.

3. Рівень особистісної тривожності і витіснення грає важливу роль в формуванні того чи іншого стилю поведінки людини, а отже і досягнення або недосягнення нею високого рівня психологічного благополуччя: особи з високим витісненням і низькою особистісною тривожністю є самоощуканцями в плані особистісної тривожності, тобто вони не відчувають тривоги на свідомому рівні за рахунок витіснення негативних переживань у сферу несвідомого.

4. Для осіб з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю більш характерною серед копінг-стратегій є стратегія пасивності з використанням обережних дій. Особи з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю використовують пасивну стратегію і такі моделі поведінки, як обережні дії та уникання. Для осіб з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю більш характерним є використання асертивних (впевнених) дій. Особи з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю частіше використовують асоціальну стратегію, де переважають агресивні дії.

5. Особи з високим ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю досягають психологічного благополуччя за допомогою використання таких стратегій подолальної поведінки, як асертивні дії та пошук соціальної підтримки. Особи з низьким ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю підтримують психологічне благополуччя завдяки обережним і асертивним діям. У групі осіб з високим ступенем витіснення і високою особистісною тривожністю психологічне благополуччя знаходиться на найнижчому рівні, що пояснюється відсутністю його зв'язку з копінг-стратегіями. Особи з низьким ступенем витіснення і низькою особистісною тривожністю активно використовують різні копінг-стратегії і мають найвищий рівень психологічного благополуччя серед досліджуваних груп.

Перспективою даного дослідження є розробка ефективного методичного інструментарію

для виявлення репресивного стилю реагування та вивчення його особливостей у соматичних хворих.

Література:

1. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: Эксмо, 2008. – 416 с.
2. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. – СПб.: Речь, 2003. – С. 311-321.
3. Пергаменщик Л.А., Лепешинский Н.Н. Опросник «Шкалы психологического благополучия» К. Рифф: процесс и результаты адаптации // Психологическая диагностика. – 2007. – № 3. – С. 73-96.
4. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия // Вопросы психологии. – 2006. – №4. – С. 105-114.
5. Davis P. S., Schwartz G. E. Repression and the inaccessibility of effective memories // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – № 52. – P. 155 – 162.
6. Weinberger D. A., Davidson M. N. Styles of inhibiting emotional expression: Distinguishing repressive coping from impression management // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – № 62. – P. 587 – 595.
7. http://www.igumo.ru/files/pub_sorokina.doc
8. http://vch.narod.ru/full_test.htm

Надійшла до редакції 29.03.2010

Ставлення до власного вибору осіб з різним рівнем емоційного інтелекту

Маєвська Н. А., Орлова А. М.
Харківський національний університет імені В.М. Каразіна

У статті проведено теоретичне та емпіричне дослідження особливостей ставлення до власного вибору осіб з різним рівнем емоційного інтелекту. Ставлення до власного вибору розглядається з процесуальної точки зору, тому акцент робиться на тому, як саме здійснюється вибір. У цьому випадку вибір залежить від толерантності до невизначеності, раціональності та готовності до ризику. У дослідженні розглянуто емоційний компонент проблеми вибору, а саме емоційний інтелект. Емоційний інтелект – здатність розпізнавати свої та чужі емоції та керувати ними.

Виявлено особливості ставлення до власного вибору, рівень толерантності до невизначеності та особливості особистісних факторів прийняття рішень (раціональність та готовність до ризику) осіб з низьким, середнім та високим рівнем емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, вибір, ставлення, раціональність, готовність до ризику, толерантність до невизначеності.

В статье проведено теоретическое и эмпирическое исследование особенностей отношения к собственному выбору лиц с разным уровнем эмоционального интеллекта. Отношение к собственному выбору рассматривается с процессуальной точки зрения, поэтому акцент делается на том, как именно совершается выбор. В этом случае, выбор зависит от толерантности к неопределённости, рациональности и готовности к риску. В исследовании рассматривается также эмоциональный компонент проблемы выбора, а именно эмоциональный интеллект. Эмоциональный интеллект определяется как способность распознавать свои и чужие эмоции и управлять ими.

С помощью критерия U-Манна-Уитни выявлены особенности отношения к собственному выбору, уровень толерантности к неопределённости и особенности личностных факторов принятия решений (рациональность и готовность к риску) лиц с низким, высоким и средним эмоциональным интеллектом.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, выбор, отношение, рациональность, готовность к риску, толерантность к неопределённости.

In this article, a theoretical and empirical investigation of the features related to their choice of persons with varying levels of emotional intelligence. Attitudes towards own choice considered from a procedural point of view, so the emphasis is on exactly how to make choices. In this case, the choice depends on the tolerance to uncertainty, rationality and willingness to take risks. Our research also discusses the emotional component of the problem of choice, namely emotional intelligence. Emotional intelligence is defined as the ability to recognize their own and others' emotions and to manage and allows to objectively perceive the surrounding events.

Using the criterion of U-Mann-Whitney relation to the peculiarities of their own choice, the level of tolerance for uncertainty and features of personality factors of decision-making (rationality and a willingness to take risks) of low, middle and high emotional intelligence.

Keys words: emotional intelligence, choice, attitude, rationality, willingness to take risks, tolerance to uncertainty.

Проблема вибору супроводжує щоденно кожному людину на різних рівнях життєдіяльності.

Проте сам процес вибору рідко постає предметом психологічного дослідження. При цьому в емпіричних дослідженнях найчастіше вибір розглядається у контексті прийняття рішення у ситуації невизначеності.

Ф. Є. Василюк описує проблему вибору на підставі концепції життєвих світів. Він виділяє чотири типи життєвих світів: інфантильний (внутрішньо простий і зовні легкий), реалістичний (внутрішньо простий і зовні важкий), ціннісний (внутрішньо складний і зовні легкий) і творчий (внутрішньо складний і зовні важкий) [3]. Згідно автору, справжній вибір можливий лише в ціннісному світі.

У зарубіжній психології К. Левін започаткував традицію розглядати вибір як функцію волі. Усі його наступники розглядали вибір як функцію волі у контексті моделі «Рубікону».

Особистісний вибір розглядається в рамках екзистенційної традиції такими філософами та психологами як Е. Фромм, І. Ялом, В. Франкл, С. Мадді. Серед екзистенційних теорій особистісного вибору найбільш розробленою вважається концепція С. Мадді [8]. Автор розглядає вибір як крок, зміст та спрямованість якого наділяє життя людини унікальним сенсом.

У фокусі нашого дослідження стає проблема ставлення до власного вибору. Російські дослідники (Д. О. Леонт'єв, О. Ю. Мандрикова, А. Х. Фам, Н. В. Пилипко) розглядають вибір як діяльність [6]. У центрі дослідження опиняється сам процес протікання вибору. Якісні характеристики діяльності вибору виявляються важливішими для наслідків, ніж те, яке саме рішення було прийнято.

Невизначеність розглядається як невід'ємна частина ситуації вибору. Успішність вибору у такому випадку залежить від толерантності особистості до невизначеності, а також раціональності та готовності до ризику.

Філософи співвідносили толерантність з такими феноменами як соціальна згуртованість (Платон), ступінь згоди (Г. Лейбніц), віротерпимість (Дж. Локк), доброта (І. Кант) та ін. Такий підхід ототожнює толерантність з терпимістю, що передбачає певне зусилля над собою [2].

Толерантність у різних авторів визначається як визнання суб'єктом безумовної цінності іншого (Асмолов О. Г.) [1], схвалювана поведінка й відмова від нав'язування точки зору однієї людини іншим людям (Н. Ешфорд), як прийняття угоди про «правила гри» (Дж. Салліван, Дж. Пьерсон, Дж. Маркус), як спосіб, що виявляється в повазі точки зору іншої людини (Л. Г. Почебут), як певна якість взаємодії (М. Мацковський), як особливі стосунки (С. К. Бондирева), як зниження чутливості до об'єкта (О. Клепцова), як психологічну стійкість, систему позитивних установок, сукупність індивідуальних якостей, систему особистісних і групових цінностей (Г. У. Солдатова) [2].

З поведінкою суб'єкта у ситуації невизначеності також пов'язані такі особистісні диспозиції як готовність до ризику та раціональність, які формуються на базі минулого досвіду. У своїй роботі Корнілова Т. В. розглядає готовність до ризику та раціональність як особистісні фактори прийняття рішення.

На думку Корнілової Т. В. «готовність до ризику» пов'язується з різними видами активності, у тому числі й тими, що мають неадаптивний характер. «Раціональність» же розуміється як готовність обмірковувати свої рішення та діяти при повному орієнтуванні у ситуації. Раціональність може характеризувати різні, у тому числі й ризиковані дії суб'єкта. [4].

В. І. Моросанова та Т. А. Індіна зазначають, що висока інтенсивність емоцій є фактором, який негативно впливає на рівень раціональності прийняття рішення [9, с. 84].

Таким чином, у психології здебільшого розглядають проблему вибору з точки зору когнітивних (інтелектуальних) компонентів. Наше дослідження базується ще й на емоційному компоненті, а саме – емоційному інтелекті. Цей факт зумовлює актуальність дослідження у теоретичному та практичному плані. Існує точка зору, що особи, які в складних ситуаціях не поринають в емоції та переживання, здатні краще реалізовувати свої цілі. С. Стейн та Г. Бук зазначають, що високий рівень емоційного інтелекту дозволяє індивіду досить об'єктивно сприймати навколишні події [11].

Уперше позначення EQ - коефіцієнт емоційності, за аналогією з IQ - коефіцієнтом інтелекту, впровадив у 1985 році клінічний фізіолог Рувен Бар-Он. У 1990 році Дж. Майер та П. Саловей ввели поняття «емоційного інтелекту». Вони визначили EI як «здатність відслідковувати власні й чужі почуття та емоції, розрізнити їх і використовувати цю інформацію для спрямування мислення й дій» [13, с. 189].

Пізніше, в 1997 році Р. Бар-Он визначає EI як усі некогнітивні здібності, що дають людині можливість успішно справлятися з різними життєвими ситуаціями. Він виділив п'ять компонентів EI: пізнання себе (усвідомлення своїх емоцій, упевненість у собі, самоповага, самоактуалізація, незалежність); навички міжособистісного спілкування (емпатія, міжособистісні взаємостосунки, соціальна відповідальність); здатність до адаптації (вирішення проблем, зв'язок з реальністю, гнучкість); управління стресовими ситуаціями (стійкість до стресу, контроль над імпульсивністю); переважаючий настрій (щастя, оптимізм) [12, с. 70].

Відштовхуючись від існуючих концепцій російський дослідник Люсін Д. В. запропонував модель, де EI розуміється як здатність до розпізнання своїх і чужих емоцій і управління ними [7]. Він виходить на поняття внутрішньоособистісного й міжособистісного EI. Припускає, що EI можна представити як конструкт, що має двоїсту природу й пов'язаний з когнітивними здібностями і з особистісними характеристиками.

Мета дослідження: виявлення особливостей ставлення до власного вибору осіб з різним рівнем емоційного інтелекту.

У ході реалізації мети дослідження передбачається виконання наступних завдань: 1) вивчити емоційний інтелект у досліджуваних; 2) дослідити ставлення до власного вибору респондентів; 3) вивчити особистісні фактори прийняття рішень (раціональність та готовність до ризику) у досліджуваних; 4) дослідити толерантність до невизначеності у респондентів; 5) провести порівняльний аналіз груп досліджуваних з різним рівнем емоційного інтелекту.

Для дослідження емоційного інтелекту була обрана методика «ЕмІн», яку розробив російський дослідник Д. В. Люсін.

Методика «Суб'єктивна якість вибору» (СЯВ), що розроблена групою російських дослідників (Леонтьєв Д. О., Мандрикова О. Ю., Фам А. Х.) дозволяє виявити якісні особливості вибору респондентів, а саме ставлення до власного вибору [10]. Для дослідження було підбрано 3 вибори, які є актуальними для даної вікової групи: вибір ВНЗ для вступу; рішення брати чи не брати участь у Президентських виборах - 2010; вибір теми курсової роботи.

Для вивчення особистісних факторів прийняття рішення, а саме - раціональності та готовності до ризику, використовувалася методика «Особистісні фактори прийняття рішень» (ОФР), яку розробила Т. Корнілова [5].

Шкала толерантності до невизначеності була застосована для дослідження толерантності до невизначеності у респондентів [10]. Ця методика є російськомовною адаптацією О. Г. Луговицької однойменної англомовної методики Д. Маклейна (MSTAT-I).

Для дослідження була обрана група досліджуваних у кількості 72 осіб, до якої увійшли студенти 2 курсу економічного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. У дослідженні взяли участь як дівчата, так і юнаки у віці від 18 до 20 років.

Для обробки отриманих результатів використовувалися методи порівняння двох незалежних вибірок: критерій U-Мана-Уїтні за допомогою комп'ютерної програми SPSS.

Досліджувані були розділені на 6 груп, в залежності від рівня загального емоційного інтелекту та статі. У нашому дослідженні респонденти з високим та дуже високим рівнем ЕІ увійшли до групи з високим рівнем ЕІ, досліджувані з низьким та дуже низьким рівнем ЕІ – до групи з низьким рівнем ЕІ, респонденти з середнім рівнем ЕІ – групу з середнім рівнем ЕІ.

Математичний аналіз даних дозволив виділити значущі відмінності у ставленні до вибору ВНЗ для вступу у чоловіків та жінок в залежності від рівня емоційного інтелекту.

Значущі відмінності виявилися за параметром «розважливість» між дівчатами з високим та низьким рівнем емоційного інтелекту, дівчатами та юнаками з високим рівнем ЕІ, між дівчатами з високим та юнаками з низьким рівнем емоційного інтелекту, дівчатами з середнім та юнаками з низьким рівнем ЕІ. Дівчата з високим рівнем ЕІ даної вибірки вибір ВНЗ для вступу робили більш обмірковано та відповідально, ніж дівчата з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$), юнаки з високим рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$) та юнаки з низьким ЕІ ($P \leq 0,05$).

Значущі відмінності за параметром «самостійність» були виявлені між групою дівчат з високим та низьким рівнем ЕІ; дівчатами з високим та юнаками з низьким емоційним інтелектом; групою дівчат з середнім та юнаками з низьким рівнем ЕІ; між юнаками з середнім та низьким емоційним інтелектом. Дівчатам з високим рівнем емоційного інтелекту, на відміну від дівчат з низьким рівнем емоційного інтелекту ($P \leq 0,01$) та юнаків з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$), властивий самостійний вибір ВНЗ для вступу. Більшість дівчат з середнім рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$) та юнаків з середнім ЕІ ($P \leq 0,05$), у порівнянні з юнаками з низьким рівнем ЕІ, схильні до здійснення автономного, незалежного вибору щодо ВНЗ для вступу.

Слід зауважити, що ми виявили значущі відмінності лише за параметрами «розважливість» та «самостійність», які відносяться до процесу вибору.

У результаті проведеного дослідження були виділені значущі відмінності між групами досліджуваних щодо прийняття рішення брати або не брати участь у Президентських виборах-2010.

За параметром «розважливість» значущі відмінності виявилися між дівчатами з високим емоційним інтелектом та дівчатами з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$). Дівчата з високим ЕІ, на відміну від дівчат з низьким ЕІ, приймали рішення щодо участі у Президентських виборах-2010 обмірковано, сумлінно та відповідально.

Значущі відмінності зафіксовано за параметром «емоційний знак» у дівчат з середнім рівнем та юнаків з низьким рівнем емоційного інтелекту ($P \leq 0,05$), а також між юнаками з середнім та низьким ЕІ ($P \leq 0,05$). Дівчата та юнаки з середнім рівнем ЕІ, на відміну від юнаків з низьким рівнем ЕІ, схильні більш позитивно оцінювати свій вибір щодо участі у Президентських виборах - 2010.

Між юнаками з низьким ЕІ та дівчатами і юнаками з середнім рівнем ЕІ виявилися значущі відмінності за параметром «самостійність» ($P \leq 0,05$). Дівчата та юнаки з середнім рівнем ЕІ, на відміну від юнаків з низьким ЕІ, схильні до самостійного, автономного вибору щодо участі у Президентських виборах - 2010.

Дівчата з високим рівнем ЕІ та юнаки з низьким рівнем ЕІ відрізняються задоволеністю власним вибором брати чи не брати участь у Президентських виборах - 2010 ($P \leq 0,01$). Дівчата з високим рівнем ЕІ приймають зроблений ними вибір та задоволені ним, на відміну від юнаків з низьким ЕІ.

Значущі відмінності виявилися також у ставленні до вибору теми курсової роботи.

Зокрема, відмінності між групами досліджуваних виявилися за параметром «розважливість». Дівчата з високим рівнем ЕІ, на відміну від дівчат та юнаків з низьким рівнем ЕІ вибір курсової роботи робили більш обмірковано та відповідально ($P \leq 0,01$). Дівчата з середнім рівнем ЕІ робили свій вибір більш помірковано, сумлінно та відповідально, з урахуванням можливих наслідків, ніж дівчата ($P \leq 0,01$) та юнаки ($P \leq 0,05$) з низьким рівнем емоційного інтелекту. Серед юнаків з середнім рівнем ЕІ частіше зустрічаються ті, які робили свій вибір теми курсової роботи розважливо, ніж серед дівчат та юнаків з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$).

Значущі відмінності у ставленні до вибору теми курсової роботи виявилися за параметром «емоційний знак». Дівчата з високим рівнем ЕІ більш позитивно відносяться до вибору теми курсової роботи, ніж дівчата з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$) та юнаки з низьким ЕІ ($P \leq 0,05$). Дівчата з середнім рівнем ЕІ, на відміну від дівчат з високим рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$), дівчат з низьким рівнем

ЕІ ($P \leq 0,01$) та юнаків з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$) мають позитивне ставлення до власного вибору теми курсової роботи. Юнаки з середнім рівнем ЕІ частіше більш позитивно ставляться до процесу вибору теми курсової роботи, ніж дівчата з високим рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$), дівчата з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$) та юнаки з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$).

За параметром «самостійність» значущі відмінності виявилися лише у дівчат з високим ЕІ та юнаків з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$). Серед дівчат з високим рівнем ЕІ частіше зустрічаються ті, які вибір теми курсової роботи здійснювали автономно, незалежно від інших, ніж серед юнаків з низьким рівнем емоційного інтелекту.

Значущі відмінності виявилися також за параметром «задоволеність», який відноситься до опису суб'єктивної якості результату вибору теми курсової роботи.

Дівчата з високим рівнем ЕІ частіше приймають свій вибір теми курсової роботи та задоволені ним, ніж дівчата з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$) та ніж юнаки з низьким ЕІ ($P \leq 0,05$). Дівчата з середнім рівнем ЕІ більше задоволені власним вибором теми, ніж дівчата з високим рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$), дівчата з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$) та ніж юнаки з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$). Серед юнаків з середнім рівнем ЕІ більше тих, які задоволені власним вибором, ніж серед дівчат з високим емоційним інтелектом ($P \leq 0,01$). Юнаки даної вибірки з середнім рівнем ЕІ більш задоволені власним вибором теми курсової роботи, ніж дівчата з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$), дівчата з високим рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$), ніж юнаки з високим ЕІ ($P \leq 0,01$) та юнаки з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$).

Значущі відмінності виявилися у груп досліджуваних за толерантністю до невизначеності. Юнаки з низьким рівнем ЕІ схильні до відчуття дискомфорту у складних, неоднозначних ситуаціях, мають страх до невідомості, на відміну від дівчат з високим емоційним інтелектом ($P \leq 0,05$). Група юнаків з високим рівнем ЕІ більш толерантна до невизначеності, ніж дівчата з середнім ЕІ ($P \leq 0,01$), дівчата з низьким ЕІ ($P \leq 0,01$) та юнаки з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,01$). Група досліджуваних юнаків з середнім рівнем ЕІ схильні до усвідомлення та прийняття складності та неоднозначності зовнішнього світу, а також його непередбачуваності на відміну від дівчат з низьким емоційним інтелектом ($P \leq 0,05$) та юнаків з низьким рівнем ЕІ ($P \leq 0,05$).

Значущих відмінностей між групами досліджуваних за особистісними факторами прийняття рішення виявлено не було. Тобто, раціональність та готовність до ризику в даній вибірці досліджуваних не залежить від рівня їх емоційного інтелекту.

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити такі висновки:

1. Емоційний інтелект визначається як здатність до розпізнання своїх та чужих емоцій і керування ними. Ставлення до власного вибору розглядається з процесуальної точки зору. Толерантність до невизначеності, раціональність та готовність до ризику розглядаються як умови для успішного здійснення вибору.

2. Емпірично доведено, що між емоційним інтелектом і ставленням до власного вибору ВНЗ для вступу, брати чи не брати участь у Президентських виборах 2010, теми курсової роботи та вибором у приватному житті існує зв'язок.

3. Виявлено, що чим вище рівень емоційного інтелекту, тим більш обміркованим та самостійним є вибір досліджуваних ВНЗ для вступу, брати чи не брати участь у Президентських виборах-2010, теми курсової роботи.

4. Встановлено, що респонденти з різним рівнем емоційного інтелекту по-різному ставляться до вибору брати чи не брати участь у Президентських виборах-2010. Дівчата та юнаки з середнім рівнем емоційного інтелекту емоційно позитивно робили власний вибір, на відміну від юнаків з низьким рівнем емоційного інтелекту.

5. Виявлено, що досліджувані з різним емоційним інтелектом мають відмінності у ставленні до вибору теми курсової роботи. Дівчата з високим емоційним інтелектом більш емоційно позитивно ставляться до власного вибору та більш задоволені вибором теми, ніж дівчата та юнаки з середнім та низьким емоційним інтелектом.

6. Емпірично доведено, що чим вище рівень емоційного інтелекту, тим вище рівень толерантності до невизначеності.

7. Виявлено, що у даній вибірці особистісні фактори прийняття рішення (готовність до ризику та раціональність) не пов'язані з рівнем емоційного інтелекту досліджуваних.

8. Подальші перспективи дослідження передбачають вивчення ставлення до власного вибору осіб з різним рівнем емоційного інтелекту у досліджуваних інших вікових груп для порівняння отриманих результатів.

Література:

1. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию // Под ред. Асмолова А. Г. – Москва.: Смысл, 2000. – 255с.

2. Бардир Г. Л. Социальная психология толерантности. Автореферат на соискание учёной степени доктора психологических наук. СПб. – 2007. Доступно з: vak.ed.gov.ru/common/img/

uploaded/files/vak/.../BardierGL.doc

3. Васильюк Ф. Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии/Под ред. Леонтьева Д. А. – М.: Смысл, 1997. – 330 с.

4. Корнилова Т. В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений // Вопросы психологии. 1994 – № 6. – с. 99 – 109.

5. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений. М.: Аспект Пресс, 2003. – 285 с.

6. Леонтьев Д. А. Мандрикова Е. Ю., Фам А. Х. Разработка методики диагностики процессуальной стороны выбора // Психологическая диагностика. 2007. – № 6. – с. 4 – 25.

7. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭмИн // психологическая диагностика. 2006. – №4. – с. 3 – 17.

8. Мандрикова Е. Ю. Виды личностного выбора и их индивидуально-психологические предпосылки. Автореферат. М., 2005.

9. Моросанова В. И., Индина Т. А. Психологические предпосылки принятия рациональных решений на материале голосования избирателей // Вопросы психологии. – 2007. - №6. – с. 74 – 85.

Программы диагностики (с описанием методов диагностики, включающих компьютерные) готовности к самостоятельному и ответственному выбору подростками профиля обучения. Доступно з: www.socialedu.ru/doc-isk/prog-diagnostiki.doc

Стейн Стивен Дж., Бук Говард И. Преимущества EQ: Эмоциональный интеллект и ваши успехи – Днепропетровск: баланс Бизнес Букс, 2007. – 384с.

10. Філіпова І. Емоційний інтелект як засіб успішної самореалізації // Соціальна психологія. - №4, 2007. – С. 68 – 79.

11. Salovey, P., Mayer, J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition, and Personality, - № 9, 1990. – pp 185-211.

Надійшла до редакції 13.03.2010

Самовідношення та самооцінка жінок після гістеректомії

Макаренко А.О.

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є.Жуковського «ХАІ»

В статті розглянуто питання самовідношення та самооцінки жінок після гістеректомії в ранньому післяопераційному періоді. Наведені результати дослідження специфіки самовідношення та самооцінки жінок з різним ставленням до наслідків оперативного втручання. Зосереджена увага на взаємовідносинах між такими елементами «Я-концепції» як «Я-до операції», «Я-актуальне» та «Я-ідеальне», що дало змогу зробити ряд висновків, пов'язаних з використанням механізмів психологічного захисту, основною метою яких є подолання дисонансу між безпосереднім досвідом та «Я-концепцією». Зроблені висновки відносно самовідношення і самооцінки жінок та їх вплив на формування дезадаптивних станів.

Ключові слова: самооцінка, самовідношення, «Я-концепція», гістеректомія.

В статье рассмотрены вопросы самоотношения и самооценки женщин после гистерэктомии в раннем послеоперационном периоде. Приведены результаты исследования специфики самоотношения и самооценки женщин с разным отношением к последствиям оперативного вмешательства. Сосредоточено внимание на взаимоотношениях между такими элементами «Я-концепции» как «Я-до операции», «Я-актуальное», «Я-идеальное», что дало возможность сделать ряд выводов, связанных с использованием механизмов психологической защиты, основной целью которых является преодоление диссонанса между непосредственным опытом и «Я-концепцией». Сделаны выводы относительно самоотношения и самооценки женщин и их влияние на формирование дезадаптивных состояний.

Ключевые слова: самооценка, самоотношение, «Я-концепция», гистерэктомия.

In clause questions of the self-attitude and self-estimations of women's after hysterectomy in the early postoperative period are considered. Results of research of specificity of the self-attitude and self-estimations of women's with the different attitude concerning consequences of operative intervention are resulted. The attention is concentrated to mutual relations between such elements "I-concept" as « I-up to operations», "I-actual", "I-ideal", that have enabled to make a number of conclusions of the mechanisms of psychological protection connected with use which basic purpose is overcoming a discord between a first-hand experience and "I-concept". Are drawn conclusions concerning the self-attitude and self-estimations of women and their influence on formation desadaptation conditions.

Key words: self-estimation, self-attitude, «I-concept», hysterectomy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. За даними багаточисельних наукових досліджень останніми роками спостерігається зростання числа гінекологічних захворювань і оперативних втручань на статевих органах жінки [1]. Наслідки тотальних оперативних втручань досить повно вивчені в практиці гінекології, проте лише одиничні роботи містять дані про психологічні наслідки подібних операцій. Фактори розвитку дезадаптивних станів та уявлень про себе як жінку, у якої видалено матку, практично не описані в літературі. Тому нагальність роботи зумовлена високою частотою гінекологічних патологій у жінок, які потребують радикальних оперативних втручань, та недостатністю розробки теми в психологічній науці.

Аналіз досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання проблеми. У гінекологічних хворих при підготовці до оперативного втручання можливе виникнення психогенно-стресової ситуації з виникненням тривоги та страху, пов'язаних не стільки з операцією, скільки з опасіннями негативних її наслідків: як вона відіб'ється на статевому житті, чи не зміниться зовнішність, чи буде вона повноцінною жінкою. Об'єктивно підтверджені патологічні зміни в організмі з перспективою оперативного видалення враженого органу вже само по собі стає стресором для будь-якої людини. Психологічна ситуація погіршується тим, якщо жінці показано видалення статевих органів [2;3;4;5;6;7]. До загального емоційного стресу у зв'язку з операцією, яка повинна відбутися, приєднуються переживання можливих соціально-психологічних наслідків видалення матки. В цілому картина стресогенних впливів в випадку гістеректомії є вельми складною: хвороба - негативний загрозливий фактор, операція – фактор бівалентної значимості. Зустрічаються хворі зі страхами нібито фізичної неповноцінності, неспроможності бути матір'ю та дружиною. В.М. Запорожан зі свіавт. [2], відмічали що високі показники стресостійкості спостерігались у жінок, що орієнтувались на кар'єру, добре матеріально забезпечених, котрі посідають керівні посади. Збільшення рівня стресостійкості, на думку авторів, вказує на демонстративний оптимізм з маскою благополуччя, за якою приховується страх. Зниження стресостійкості автори спостерігали у пацієнток, які не реалізували себе в житті. Ці ж автори дійшли висновку, що пацієнтки, яким була виконана гістеректомія, характеризуються порушенням системи соціального функціонування жінки, яка не має змоги виконати як дітородну, так і статево-рольову функцію в загальному розумінні. Гістеректомія корелює з неблагоприємними психологічними наслідками, підкреслюється як символічна важливість матки для жіночої самоконцепції жіночності, так і зв'язок між преморбідними психологічними девіаціями та гістеректомією. Виділяються наступні психосоціальні параметри [4], що впливають на психіку жінок, які перенесли радикальні операції: символічне значення матки і відношення до її

повного видалення, розуміння характеру операції, розуміння результатів операції, змінення сексуального і естетичного статусу, відношення до стерильності і в зв'язку з цим відношення до родичів та чоловіка, а також експектації їх відношення до хворої, розуміння необхідності подальшої гормональної терапії. Відмічається, що важливе значення мають індивідуально-типологічні особливості особистості, котрі впливають на ступінь адекватності та психологічної реакції на оперативне втручання [6].

Метою статті являється формулювання уявлення про самовідношення та самооцінку жінок з різними типами реагування на наслідки екстирпації матки.

Результати дослідження та їх обговорення. Дані за опитувальником вираженості психопатологічної симптоматики «SCL - 90 - R» дали змогу оцінити психологічний симптоматичний статус у жінок, а напівструктуроване інтерв'ю дало змогу оцінити установки відносно їх стану та факту видалення матки. За результатами цих методів ми отримали експериментальну групу жінок (гр.1), у яких була висока ступінь вираженості симптоматики на момент дослідження (загальний індекс вираженості тяжкості, індекс виявленої симптоматики, індекс вираженості дистресу). Найбільш виражена симптоматика по шкалах: «Міжособистісна сензитивність», «Депресія», «Тривожність», «Фобічна тривожність». Значення по вказаних шкалах в 1-1,5 рази перевищували середні по групі соматоформних хворих. Установки відносно свого стану та факту видалення матки відображали негативне уявлення як про себе, так і про життєву перспективу. Жінки, які повідомляли про спокійне відношення до факту видалення матки та не мали вираженої психопатологічної симптоматики, склали контрольну групу (гр.2).

Самоусвідомлення - це перш за все процес, за допомогою якого людина пізнає себе та відноситься до самої себе. Уявлення про себе, «Я образ» або «Я-концепція» також може виступати одним з тих чинників, які нерозривно пов'язані з відношенням до тих, чи інших життєвих подій, та передбачати той, чи інший шлях їх вирішення. Тому для більш чіткого розуміння особистості жінок, які перенесли операцію видалення матки, та факторів, котрі викликають дезадаптивні стани на цьому етапі дослідження, ми поставили задачу вивчити образ «Я» жінок. На першому етапі ми дослідили специфіку самовідношення жінок; для цього нами було використано тест-опитувальник самовідношення В.В. Століна [8]. На основі середньоарифметичних показників було побудовано профіль самоставлення жінок з двох груп. Відмінності між самоставленням розраховувались за допомогою t-критерія Стьюдента. Отримані результати виявили низку значущих відмінностей між групами. Інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» жінок ($t\ 4,02$ при $p=0,000$), які реагують психопатологічними станами на факт втрати матки та мають негативні установки відносно цього факту, знаходиться нижче середніх показників; натомість, жінки зі спокійними реакціями мають показники за цією шкалою вище середніх. За шкалою «самоповага» також знайдені розбіжності між жінками з двох груп ($t\ 8,08$ при $p=0,000$). Це той аспект самовідношення, котрий емоційно та змістовно об'єднує віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку власних можливостей контролювати власне життя та бути самопослідовним. Цей аспект самовідношення значно вищій у жінок зі спокійним ставленням до факту втрати матки. За шкалою «аутосимпатія» розбіжностей між жінками не знайдено, проте при інтерпретації цілісного профілю жінок з обох груп відзначимо, що аутосимпатія, яка є значно вищою ніж самоповага у жінок першої групи, свідчить про компенсацію низької самоповаги підвищенням аутосимпатії. Загалом ця шкала відображає дружність-ворожість до власного «Я». На позитивному полюсі ця шкала відображає ухвалення себе в цілому та в суттєвих частковостях, довіру до себе та позитивну самооцінку. Оцінки за шкалою «очікуване відношення від інших» ($t\ 3,74$ при $p=0,000$) загалом нижчі середніх в обох групах, проте виявлені розбіжності дозволяють вказувати на те, що жінки зі спокійним відношенням до факту втрати матки характеризуються більшим очікуванням позитивного відношення до себе від інших, ніж жінки з дезадаптивними станами, у яких самоставлення певним чином пов'язане з індивідуальними уявленнями про себе як жінку без матки, яке містить у собі розповсюджену негативну соціальну оцінку цього явища. Шкала самоінтересу утворює найвищий пік у профілі самоставлення жінок контрольної групи, ця шкала відображає ступінь близькості до самої себе, інтерес до власних думок та почуттів. Натомість, оцінки за цією шкалою у жінок зі спокійним відношенням до факту втрати матки нижче середнього, тобто знаходяться на негативному полюсі ($t\ 5,69$, при $p=0,000$). Ці розбіжності дозволяють зробити припущення відносно того, що саме самоінтерес найбільш пов'язаний з виникненням дезадаптивних станів. Самоінтерес пов'язаний з рефлексивністю, з близькістю до самих себе, що дає змогу заглибитись у існуючий конфлікт. «Его» стає у центрі уваги цих жінок. Натомість, незацікавленість у власному «Я» діє ніби саногенний (захисний) ефект. Самоповага, яка утворює найвищий пік у профілі першої групи, у структурі самовідношення виступає певним механізмом захисту самовідношення (нехай в мене немає матки, проте я гідна людина). В структурі самовідношення жінок до себе самоповага виступає здоров'язберігаючим фактором, натомість, самоінтерес виступає певним джерелом розвитку психопатологічної симптоматики.

Крім того, ми дослідили «Я-концепцію» жінок як в часовому вимірі, так і на рівні «ідеального Я». Для цього було використано метод особистісного диференціалу (ОД) [9]. Виявлені розбіжності дозволяють говорити про низку особливостей структури «Я концепції» жінок після гістеректомії

з дезадаптивними та адаптивними станами та установками після гістеректомії. Жінки без дезадаптивних станів відрізняються більшим рівнем самоповаги при оцінках себе до оперативного втручання, що видно з оцінок фактору «О». Фактор «О» негативного полюсу хоча має невисокі показники у жінок першої групи, проте виявляє різницю порівняно з жінками другої групи, у яких негативний полюс не представлений взагалі при оцінюванні себе до оперативного втручання. Приблизно така ж картина спостерігається за фактором «С», за яким жінки без адаптивних станів виступають як більш впевнені, незалежні та схильні розраховувати на власні сили в складних ситуаціях, натомість, жінки з дезадаптивними станами та установками виступають як менш сильні, та більш слабкі і залежні порівняно із жінками з другої групи. Позитивні (+) оцінки «Я-до операції» за фактором «А» більші у жінок з відсутністю дезадаптивних станів та установок, що свідчить про високу активність, товариствість та ін. Таким чином, «Я-до операції» відображає вищий рівень самооцінки у жінок зі спокійним ставленням до факту втрати матки.

Порівнюючи оцінки «Я-актуальне» жінок з двох груп, було відзначено наступні відмінності між ними: фактор «О» позитивного полюсу більш притаманний жінкам без дезадаптивних станів та установок, тобто цей фактор відображає те, що жінки сприймають себе як особистість, як носія позитивних характеристик та певною мірою вдоволені собою. Натомість, оцінки за цим фактором негативного полюсу притаманні жінкам з дезадаптивними станами та установками та набувають геть іншої інтерпретації, такі показники за цим фактором вказують на критичне відношення до себе, невдоволеність рисами своєї особистості, на недостатній рівень прийняття самих себе. Оцінки за фактором «С» відображають те, що жінки з дезадаптивними станами та установками сприймають себе як слабких, такі оцінки відображають певну астенизацію та тривожність, що було досить очікуваним для жінок цієї групи. Жінки зі спокійним ставленням до факту втрати матки здобувають високі оцінки за фактором «С» позитивного полюсу, що повідомляє про впевненість у собі і власних силах. Самооцінки жінок експериментальної групи розташовувались більшою мірою за фактором «А» на позитивному полюсі, що відображає досить високий рівень активності при сприйнятті жінками самих себе. Оцінки «Я-актуальне» за фактором «А» жінок з першої групи були більшою мірою розташовані на негативному полюсі цього фактору, що повідомляє про сприйняття себе як пасивних та інтровертованих. Таким чином, «Я-актуальне» жінок з різними типами ставлення до факту втрати матки мають зовсім різне сприйняття себе на момент проведення дослідження. Тобто, жінки без дезадаптивних станів мають досить високу самооцінку, натомість жінки з дезадаптивними станами мають досить низьку самооцінку.

Що стосується «Я-ідеального», то розбіжностей між групами жінок при порівнянні груп практично отримано не було, окрім фактору негативного полюсу фактору «О», який відрізняв жінок без дезадаптивних станів та установок.

Для більш глибокого розуміння образу «Я» жінок було проведено порівняння трьох його компонентів, тобто «Я-до операції», «Я-актуальне» та «Я-ідеальне» за факторами «О», «С», «А» у складі 1 та 2 груп. Виявлені розбіжності між самооцінками «Я-до операції» та «Я-актуальне» повідомляють про різке падіння самооцінки за всіма факторами. Падіння самооцінки за факторами «О», «С», «А» відбувається шляхом переходу оцінок з позитивного полюсу до негативного, тобто маємо великі відмінності між сприйняттям себе до оперативного втручання та на час проведення дослідження, в раньому післяопераційному періоді.

Знайдені розбіжності між самооцінками «Я-до операції» та «Я-актуальним» і в жінок з адаптивними станами та установками. Самооцінка жінок також знижена відносно сприйняття себе до операції, проте картина падіння самооцінки зовсім інша, ніж у жінок першої групи. Самооцінка актуального «Я» знижується за факторами «О», «С», «А» на позитивному боці факторів. Тобто оцінки актуального «Я» нижчі порівняно з оцінками «Я-до операції», проте знаходяться на тому ж боці фактору та не переходять до негативного полюсу факторів.

При порівнянні самооцінок «Я-до операції» та «Я-ідеальне» жінок експериментальної групи ми виявили ряд розбіжностей, які більшою мірою пов'язані з факторами сили та активності, про що свідчить перш за все t-показник, також знайдені значущі відмінності фактору «О». Проте, всі ці розбіжності пролягають на позитивних полюсах факторів, тобто оцінки «Я до операції» та «Я ідеальне» розташовані на позитивному боці фактору, тому такі розбіжності є цілком нормальними. Такі розбіжності засвідчують про існування ідеального «Я» як вектору розвитку особистості та не мають конфліктного характеру. Проте, виявлені розбіжності між «Я-актуальним» та «Я-ідеальним» мають великі розходження та конфліктний характер співвідношення, тому що в ідеальному «Я» існує фактор з позитивним знаком, а в актуальному «Я» її протилежність. Такі розбіжності слід вважати тривожним симптомом, так як саме вони вочевидь і можуть призводити до порушень та неадаптивності.

Розбіжності між «Я-до операції» та «Я-ідеальним» жінок контрольної групи виявили те, що для жінок цієї групи ідеальне «Я» за факторами «О» та «А» знижується за оцінками позитивного боку факторів та збільшується на негативному. Проте, збільшується бажання бути більш сильними, що виявляється в збільшенні самооцінок позитивного полюсу фактору

сили та зменшенні оцінок негативного полюсу цього фактору. Отримані результати порівняння «Я-актуального» та «Я-ідеального» та попередні результати співставлення «Я-до операції» та «Я-ідеальне» виявляють скоріш за все структуру захисних психологічних стратегій, ціль яких – зберегти позитивне самовідношення. Проте, все ж таки є розбіжності між «актуальним Я» та «ідеальним Я» за факторами сили та активності, які збільшуються в оцінках «ідеального Я». Проте, за фактором «О» розбіжностей не виявлено, «ідеальне Я» ніби підлаштовується під «Я-актуальне», що може бути результатом одного з механізмів захисту, або спотворення, або відкидання. Аналіз співставлень «Я до операції», «Я актуальне» з «Я ідеальним» виявляє певні особливості організації «Я-концепції», напевно ми стикаємося з тими феноменами існування «Я», які дають змогу шляхом його фальсифікації зберігати досить високий рівень самооцінки.

Висновки з даного дослідження й перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Специфіка структури самооцінок жінок, у яких видалено матку, має свій патогенний вплив на психологічний стан в післяопераційному періоді. Загальні оцінки самовідношення вищі у жінок, у яких не виявлено психопатологічні стани після операції. В структурі самовідношення жінок самоповага виступає здоров'язберігаючим фактором, натомість, самоінтерес виступає певним джерелом розвитку психопатологічної симптоматики. Жінки зі спокійним відношенням до факту втрати матки характеризуються більшим очікуванням позитивного відношення до себе від інших, ніж жінки з дезадаптивними станами, у яких самоставлення певним чином пов'язане з індивідуальними уявленнями про себе як жінку без матки, яке містить у собі розповсюджену негативну соціальну оцінку цього явища. Співставлення образу «актуального Я» з «ідеальним Я» жінок з дезадаптивними станами та установками, має великі розходження, що породжує та підсилює негативні переживання. «Я-ідеальне» жінок зі спокійним ставленням до наслідків оперативного втручання являє собою захисне утворення, котре орієнтоване не на розвиток, а на позитивну актуальну самооцінку.

Особливості організації самооцінок жінок з різним ставленням до наслідків оперативного втручання певним чином відіграють свою роль у появі дезадаптивних станів та установок; так, жінки з дезадаптивними станами більш орієнтовані на розвиток себе, та внаслідок оперативного втручання виникають суб'єктивні сприйняття, які виражаються у великих розходженнях між тим, що є актуально, та бажаними рисами. Загалом, самооцінки жінок з дезадаптивними станами та установками відрізняються особистістими судженнями про себе як жінок слабких, залежних та нерішучих. Жінки зі спокійним ставленням до наслідків оперативного втручання більш сильні, впевнені та рішучі.

Крім того, переддиспозиційною основою особистісних дисфункцій є знижена стійкість до переживань ситуацій, які пред'являють підвищені вимоги до особистості, тому перспективою подальшого вивчення є адаптаційні стратегії (захисні та копінг механізми) жінок, які перенесли операцію видалення матки.

Література

1. Тихомиров А.Л. Миома матки и гормональная контрацепция/ А.Л. Тихомиров, Ч.Г.Олейник//Здоровье женщины и менопауза.- 2008. - №2 (34).-С.90-91.
2. Запорожан В.М. Особливості психосоматичних реакцій у жінок після гістеректомії// В.М.Запорожан, В.С.Бітенський, Н.М.Рожковська, М.Л.Міловідова, А.Г.Тоня, В.А.Пахмурний// Педіатрія, акушерство та гінекологія.-2002.-№1.-С.76-78.
3. Адамян Л.В. Психоэмоциональное состояние женщин после гистерэктомии/ Л.В.Адамян, С.И.Аскольская, Т.А.Кудрякова, А.С.Горев// Акушерство и гинекология. - 1999.- №1. - С.31-34.
4. Менделевич В.Д.Клиническая и медицинская психология/Менделевич В.Д.- М.: «МЕДпресс-информ», 2005.-432с.
5. Харди И. Врач, сестра, больной/И.Харди.-BUDAPEST.:Издательство академии наук Венгрии,1981.С.196.
6. Кулаков В.И. Здоровье и качество жизни женщин после тотальной и субтотальной гистеректомии, произведенной по поводу миомы матки / В.И. Кулаков, Л.В.Адамян, С.И.Аскольская, О.Г.Фролова//Акушерство и гинекология. - 1999.- №1. - С.31-34.
7. Котлик В.В. Полорольное поведение и характер межличностных отношений супругов при посткастрационном синдроме у жены/В.В.Котлик//Медицинская психология.- 2008.- Т.3,№1. - С.106-109.
8. Бодалев А.А. Общая психодиагностика/ А.А.Бодалев, В.В. Столин.- СПб.: Речь,2006 – 440с.
9. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.Учебное пособие/ Д.Я. Райгородский.- Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М»,2002.-С.269-274.

Надійшла до редакції 29.03.2010

УДК 159.942-057.87

Взаимосвязь структурных составляющих коммуникативной компетентности и уровня развития эмоционального интеллекта у студентов

Милославская Е.В.
ХГУ НУА

Статья посвящена проблемам коммуникативной компетентности и эмоционального интеллекта. Исследование направлено на выявление взаимосвязи структурных составляющих коммуникативной компетентности и уровня развития эмоционального интеллекта у студентов.

В статье рассмотрены теоретические аспекты коммуникативной компетентности и эмоционального интеллекта. Особое внимание автором уделяется работам в этом направлении отечественных и зарубежных психологов. В статье анализируются теоретические аспекты и эмпирические взаимосвязи таких понятий как коммуникативная компетентности и эмоциональный интеллект.

Автором делается акцент на актуальности исследования взаимосвязи структурных составляющих коммуникативной компетентности и уровня развития эмоционального интеллекта студентов как будущих специалистов для психологической науки и практики.

Ключевые слова: коммуникативные качества, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект, социальный интеллект.

Стаття присвячена проблемам комунікативної компетентності та емоційного інтелекту. Дослідження спрямоване на виявлення взаємозв'язку структурних складових комунікативної компетентності та рівня розвитку емоційного інтелекту в студентів.

У статті розглянуті теоретичні аспекти комунікативної компетентності та емоційного інтелекту. Особлива увага автором приділяється роботам у цьому напрямку вітчизняних і закордонних психологів. У статті аналізуються теоретичні аспекти та емпіричні взаємозв'язки таких понять як комунікативна компетентність та емоційний інтелект.

Автором робиться акцент на актуальності дослідження взаємозв'язку структурних складових комунікативної компетентності та рівня розвитку емоційного інтелекту студентів як майбутніх фахівців для психологічної науки та практики.

Ключові слова: комунікативні якості, комунікативна компетентність, емоційний інтелект, соціальний інтелект.

Article is devoted problems of communicative competence and emotional intelligence. Research is directed on revealing of interrelation of structural components of communicative competence and a level of development of emotional intelligence at students.

In article theoretical aspects of communicative competence and emotional intelligence are considered. The special attention is given by the author to works in this direction of domestic and foreign psychologists. In article theoretical aspects and empirical interrelations of such concepts as communicative competence and emotional intelligence are analyzed.

The author places emphasis on an urgency of research of interrelation of structural components of communicative competence and a level of development of emotional intelligence of students as future experts for a psychological science and practice.

Key words: communicative qualities, communicative competence, emotional intellect, social intellect.

Постановка проблемы. Современное общество характеризуется быстрыми темпами накопления, использования и устаревания информации. Сегодняшний студент, как будущий профессионал, должен обладать не просто суммой знаний, а необходимым набором различных компетентностей. Формирование коммуникативной компетентности – это одна из важнейших составляющих в подготовке будущих специалистов для любой профессиональной отрасли, что и определяет значимость изучения как проблемы в целом, так и отдельных ее аспектов.

Различные аспекты коммуникативной компетентности входят в сферу научных интересов многих специалистов: И.Р. Алтуниной, В.В. Богданова, В. И. Кашницкого, Г.А. Кудрявцевой, А.В. Моложавенко, Е.В. Прозоровой, И.И. Серегиной и др.

Большое значение для создания экспериментальной модели коммуникативной подготовки имели идеи, концепции, теории о феномене коммуникативной компетентности Ю.Н. Емельянова, Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской, Е.С. Кузьминой, П.В. Растянникова, А.В. Мудрика, В.П. Черевко, Н.В. Чепелевой, М.М. Забродского, В.В. Гаркуши, Г.В. Поповой, Л.В. Сохань и др. Согласно которым коммуникативная компетентность возникает как структурный феномен, который содержит как составные: ценности, мотивы, установки, социально-психологические стереотипы, знания, умения, привычки. Коммуникативная компетентность формируется в условиях непосредственного взаимодействия и является результатом опыта общения между людьми. Под коммуникативной компетентностью понимается способность установления и поддержания необходимых контактов с другими

людьми, она определяется как совокупность знаний, умений и навыков, которые обеспечивают эффективное общение.[1]

Коммуникативную компетентность необходимо рассматривать в связи с такими понятиями, как социальный, эмоциональный интеллект, социальная компетентность, коммуникативные умения и навыки. Разработкой указанных направлений занимались Ю.Д. Бабаева, А.А. Бодалев, Т.П. Гаврилова, И.А. Гришанова, И.А. Иванова Н.В. Калинина, Е.В. Коблянская, В.Н. Куницына, В.А. Лабунская, И.Н. Андреева, Г. Олпорт, Дж. Гилфорд, А. Менегетти, В. Зигерт, Л. Ланг, Р. Милгрэм, Д. Голмен, Дж. Адамс и др.

Коммуникативная компетентность проявляется как интегративное личностное образование, объединяющее в систему знания человека об обществе и самом себе, умения, навыки поведения, отношения, проявляющиеся в личностных качествах, мотивации, ценностных ориентациях и т.д., однако она является более «узким» понятием. Мы понимаем ее как актуальную успешность, когда внешние условия - время и место - должны быть адекватны внутренним предпосылкам достижения высокой степени эффективности в коммуникативном взаимодействии. [2]

Исследование и теоретическое описание модели эмоционального интеллекта продолжается всего полтора десятилетия. К концепции эмоционального интеллекта привлек внимание Голмен (Goleman, 1995). Он выдвинул предположение, что примерно 80% успеха, который не определяется тестами на IQ, обусловлено другими свойствами, одним из которых является эмоциональный интеллект. Под ним он понимал «такие способности, как самомотивация и устойчивость к разочарованиям, контроль над эмоциональными вспышками и умение отказаться от удовольствий, регулирование настроения и умение не давать переживаниям заглушать способность думать, сопереживать и надеяться».[3]

Исследователь эмоционального интеллекта Бар-Он (Bar-On, 1997) определил эмоциональный интеллект как все некогнитивные способности, знание и компетентность, дающие человеку возможность успешно справляться с различными жизненными ситуациями. Он установил пять обширных сфер и в каждой отметил специфические навыки, ведущие к достижению успеха. Они состояли в познании собственной личности (осведомленность о собственных эмоциях, уверенность в себе, самоуважение, самореализация, независимость), навыках межличностного общения (межличностные взаимоотношения, социальная ответственность, сопереживание), способности к адаптации (решение проблем, оценка реальности, приспособляемость), управлении стрессовыми ситуациями (устойчивость к стрессу, импульсивность, контроль), преобладающем настроении (счастье, оптимизм).[4]

Мейер и Селавей (Mayer & Salovey, 1997) предположили, что эмоциональный интеллект обуславливает наличие различных способностей, которые задействованы в адаптивной обработке эмоциональной информации. По их мнению, эмоциональный интеллект связан с четырьмя основными типами способностей, которые означают: 1) точность оценки и выражение эмоций, как самого индивида, так и окружающих его людей; 2) когнитивную ассимиляцию эмоционального опыта; 3) распознавание, понимание и осмысление эмоций; 4) адаптивную регуляцию эмоций индивида и окружающих людей.[5] В последнее десятилетие появились фундаментальные исследования в этой области отечественных и российских ученых: И.Н. Андреевой, Г.Г. Горсковой, Э.Л. Носенко, М.А. Кузнецова и др.

Однако, понятия коммуникативная компетентность (КК) и эмоциональный интеллект (ЭИ) являются относительно новыми и поэтому недостаточно хорошо исследованы в отечественной психологии.

С нашей точки зрения является интересным выявить взаимосвязь между структурными составляющими КК и уровнем развития ЭИ.

Итак, объектом исследования является коммуникативная компетентность.

Предметом – взаимосвязь различных показателей КК с уровнем развития ЭИ.

Цель исследования – выявить взаимосвязь между составляющими КК и уровнем развития ЭИ.

В исследовании приняли участие 274 человека – студенты дневного и заочного отделений ХНТУ «ХПИ» и ХГУ «НУА», в возрасте от 19 до 27 лет. В исследовании были использованы следующие методики:

1. Методика диагностики эмоционального интеллекта (Н. Холл). [6] Методика позволяет выявить особенности развития способностей, позволяющих осознавать собственные эмоции и эмоции других людей, различать их и использовать эту информацию для управления и понимания как собственных эмоциональных состояний, так и эмоциональных состояний других людей. Она состоит из 30 утверждений и 5 шкал.

2. Методика КОСКОМ (Куницына В. Н.). [7] Направлена на определение коммуникативных навыков, знаний и умений в межличностном общении. Состоит из 6 столбцов по 15 утверждений в каждом.

В соответствии с уровнем ЭИ были сформированы следующие группы: 1 группа с низким уровнем ЭИ, куда вошли 78 человек, 2 группа - 105 человек образовали группу со средним уровнем ЭИ, 3 группа с высоким уровнем ЭИ - 91 человек.

Для статистической обработки результатов исследования был использован χ^2 -критерий Пирсона. [8]

Таблица 1

Корреляционные взаимосвязи составляющих коммуникативной компетентности с уровнем эмоционального интеллекта

Составляющие коммуникативной компетентности	Общая выборка	группа с высоким уровнем ЭИ	группа со средним уровнем ЭИ	группа с низким уровнем ЭИ
Понимание людей	0,125	0,092	0,005	0,086
Понимание профессиональных ситуаций	0,384**	0,223	-0,010	0,260*
Сноровка, хватка	0,295**	0,275*	0,177	-0,176
Моральные установки	0,039	0,062	0,079	-0,026
Мотивация достижения	0,061	-0,024	0,137	-0,105
Эмоциональная стабильность	0,270**	0,122	-0,073	0,203
Имидж, самопрезентация	0,184**	-0,171	0,100	-0,140
Социально-психологическая компетентность	0,375**	0,225	0,126	0,030
Вербальная компетентность	0,232**	0,169	0,187	-0,054
Оперативная социальная компетентность	0,253**	0,262	0,070	0,103
Эго-компетентность	0,305**	0,230	0,309**	0,109
Коммуникативная компетентность	0,340**	0,407**	-0,001	-0,070
Уверенность	0,273**	0,206	-0,138	-0,239
Стабильность человеческих отношений	0,125	0,173	-0,075	0,181
Коммуникативно-личностный потенциал	0,384**	0,379**	0,121	0,131

Примечание. Уровни статистической достоверности отмечены знаками:
* – $\rho \leq 0.05$, ** – $\rho \leq 0.01$.

Анализ данных таблицы 1 указывает на то, что такие составляющие КК как «понимание людей», «моральные установки» и «мотивация достижения» не связаны с уровнем развития ЭИ.

Исходя из результатов, представленных в таблице 1 «понимание профессиональных ситуаций» положительно коррелирует с низким уровнем развития ЭИ и в общей выборке. Показатель развития ЭИ положительно коррелирует с показателем развития такого коммуникативного качества как «сноровка, хватка» в группах с высоким уровнем развития ЭИ и в общей выборке. «Эмоциональная стабильность» и уровень развития ЭИ в общей группе связаны между собой прямой корреляцией. Данный факт можно объяснить тем, что способность осознавать и понимать собственные эмоциональные переживания и эмоциональные состояния других людей определяет наличие такого качества как «эмоциональная стабильность». Показатель «имидж, самопрезентация» коррелирует с показателями уровня развития ЭИ в общей выборке. Во вторичных выборках взаимосвязей не обнаружено. Взаимосвязь с такими коммуникативными качествами как «социально-психологическая компетентность», «оперативная социальная компетентность», «эго-компетентность» и «коммуникативная компетентность» выявлена в группе с высоким уровнем развития ЭИ. В группах со средним и низким уровнем развития ЭИ взаимосвязей с этими коммуникативными качествами не обнаружено. «Вербальная компетентность»

позитивно пов'язана з високими рівнями розвитку ЕІ. «Уверенность» и «коммуникативно-личностный потенциал» как коммуникативные качества положительно коррелируют с уровнем развития ЕІ в группах с высокими и низкими показателями. В группе со средним уровнем развития ЕІ взаимосвязей с этими коммуникативными качествами не обнаружено. Такая составляющая КК как «стабильность человеческих отношений» не связана с показателями по уровню развития эмоционального интеллекта. Исходя из анализа полученных результатов, можно сделать следующие выводы:

Чем выше уровень развития ЕІ, тем больше он взаимосвязан с такими составляющими КК как: «сноровка, хватка», «социально-психологическая компетентность», «оперативная социальная компетентность», «эго-компетентность», «коммуникативная компетентность» и «коммуникативно-личностный потенциал». Данная закономерность свидетельствует о том, что у людей с высокими показателями ЕІ развиты такие способности как: быстро оценивать состояние партнера по общению, гибко реагировать на изменения в поведении собеседника, распознавать эмоции и чувства других людей, дифференцировать и контролировать свои эмоциональные переживания, управлять социальными контактами, успешно выстраивать коммуникативный процесс.

Отсутствие выявленных взаимосвязей с такими коммуникативными качествами как «понимание людей», «моральные установки», «мотивация достижения» во всех 3-х группах (независимо от уровня развития ЕІ) можно объяснить тем, что все они относятся к группе тех составляющих КК, на которые наиболее сильно отражается влияние социума. А именно: социально-экономические условия, стереотипы, установки, транслируемые обществом и присущие населению на постсоветском пространстве. [9]

В будущем представляется перспективным расширить спектр применяемых методик с целью определения взаимосвязи коммуникативных умений, а также составляющих социального интеллекта с уровнем развития ЕІ.

Литература:

1. Кукосян О.Г. Об исследовании проблем общения. Вопросы психологии. №4, 1988, с.170-179.
2. Коноваленко М.Ю. Продуктивность решения социально-перцептивных и коммуникативных задач в условиях неискреннего делового общения. М., 2004.
3. Goleman D. Emotional Intelligence, Random House, 2007.
4. Mayer, J.D., & Salovey, P. The intelligence of emotional intelligence. Intelligence, 17,433-442, 1993.
5. Bar-On, R. The Emotional Quotient Inventory (EQI): Technical Manual. Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
6. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп.- М., изд-во Института Психотерапии, 2002. С.57-59
7. В.Н.Куницина, Н.В.Казаринова, В.М.Погольша. Межличностное общение: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003.-544с.: ил. – (Серия «Учебник нового века»).
8. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии // Санкт-Петербург, Речь. – 2002. – С.216.
9. Иган Дж. Базисная эмпатия как коммуникативный навык // Журнал практической психологии и психоанализа, №1, 2000.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Розвиток сучасних етнопсихіатричних досліджень в Україні

Мінакова І.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті представлений історіографічний огляд розвитку етнопсихіатричних досліджень в сучасній Україні, розглядаються основні тематико-методологічні перспективи даного напрямку та завдання сучасної практичної етнічної психіатрії. У першій частині роботи описуються дослідження сучасних вітчизняних етнографів, пов'язані з аналізом феномену народної медицини у його психопрофілактичному і психотерапевтичному аспектах. Друга частина роботи присвячена опису досліджень українських психологів і медиків, темою яких є етнічні особливості психіатричних проявів в різних націй і народностей.

Ключові слова: етнопсихіатрія, крос-культурні дослідження, етнокультуральний підхід.

В статье представлен историографический обзор развития этнопсихиатрических исследований в современной Украине, рассматриваются основные тематико-методологические перспективы данного направления и задачи современной практической этнической психиатрии. В первой части работы описываются исследования современных отечественных этнографов, связанные с анализом феномена народной медицины в его психопрофилактическом и психотерапевтическом аспектах. Вторая часть работы посвящена описанию исследований украинских психологов и медиков, темой которых являются этнические особенности психиатрических проявлений у различных наций и народностей.

Ключевые слова: этнопсихиатрия, кросс-культурные исследования, этнокультуральный подход.

In article the historiographical review of development of ethnopsychiatric researches in modern Ukraine is submitted, the basic thematic-methodological prospects of the given direction and tasks of modern practical ethnic psychiatry are considered. In the first part of work researches of modern domestic ethnographers, connected with the analysis of a phenomenon of national medicine in its psychopreventive and psychotherapeutic aspects are described. The second part of work is devoted the description of researches of the Ukrainian psychologists and the physicians which theme are ethnic features of psychiatric displays at the various nations and nationalities.

Key words: ethnic psychiatry, cross-cultural researches, ethnocultural approach.

Постановка проблеми. Етнічна психіатрія як один з прикладних напрямків етнопсихології почала розвиватися в Україні з середини XIX століття. До її формування долучилися дослідники з різним науковим фахом та інтересами – етнографи, психологи, антропологи, медики. Наукові розвідки з етнопсихіатрії того часу були першими спробами накреслити предмет та перспективи розвитку нового наукового напрямку. На жаль, ці спроби були припинені з початком тоталітарного ідеологічного тиску радянської доби, значний масив напрацювань вчених XIX – початку XX століття був частково забутий, частково загублений, частково знищений. І тільки з початку 90-х рр. XX ст. в Україні розпочалося відродження досліджень з етнопсихіатричної проблематики. У даній статті зроблено спробу історіографічно описати стан сучасної української етнопсихіатрії.

Викладення основного матеріалу. Почнемо з досліджень сучасних авторів, які звернулися до проблем народної медицини в її психопрофілактичних та лікувальних аспектах.

Насамперед, треба звернути увагу на праці Зоряни Болтарович, яка описує, як в народній українській уяві, зокрема населення Полтавської, Харківської, Херсонської областей, етіологія епілепсії та психічних захворювань пояснювалася «вихором»; білоруські вірування пов'язували психічні недуги з «уроками». Дослідниця описує поширені в Україні методи діагностики «пристріту» та «ляку» [1].

Традиції лікування чорної хвороби (епілепсії), ляку, уроків описують житомирський вчений В. Мойсієнко [13] та рівненська дослідниця Т. Пархоменко, яка відмічає, що «...воском виливались такі народні захворювання, як «ляк» та «болячка» [17, с.28], а також чернігівський дослідник А. Шкарбан, який, складаючи словник народних назв хвороб, описав народне розуміння, зокрема, «переляку» й «пристріту» [30].

Ретельний аналіз праць вчених Полісся з питань народної медицини зробила у своїй монографії київська дослідниця І.В. Колодюк [11].

Народну медицину українців, зокрема питання психотерапевтичної функції лікувальних обрядів досліджували Н.І. Серебрянникова [23], С.М. Швидкий [29] та А.І. Темченко [25]. Є.С. Товстуха та О.Д. Павлов звернули увагу на народні замовляння як медичне сугестивне означення спрямованої дії [26, 16].

До проблем етнічної психіатрії звертаються у своїх дослідженнях багато сучасних українських професійних медиків та психологів.

Традиційно дослідження з етнопсихіатрії проводяться в межах харківської психіатричної школи.

На початку 1990-х років під керівництвом вчених кафедри психіатрії Харківського інституту удосконалення лікарів проводить наукові пошуки із порівняльного дослідження ендогенних депресій у мешканців Сирії та України Р. Гійас [6].

Вчені Р.Б. Брагін та А.І. Брагіна на матеріалах транскультурального дослідження

розглядали проблему вживання листя ката та психічних проявів катової інтоксикації у афро-азіатських народів та вживання ефедруну та клінічної картини ефедронового психозу у східно-європейських народів, а також зв'язок психічних розладів, які виникли під впливом цих психоактивних речовин, із виникненням сексуальних розладів та патологічної ревності [2].

Авторський колектив українських психіатрів під керівництвом завідувача кафедри психотерапії Харківської медичної академії післядипломної освіти Б.В. Михайлова створив фундаментальну монографію «Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки», в якій автори виділяють як окремий вид специфічних невротичних розладів ті, клінічні прояви яких пов'язані з етнічно-культуральними особливостями [12].

Спеціалісти Харківського Інституту неврології, психіатрії та наркології АМН України В.С. Подкоритов та Ю.Ю. Чайка підтверджують актуальність етнопсихологічних наукових надбань при лікуванні деяких видів депресій [19].

Вчені Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна В.М. Павленко і С.О. Таглін є авторами підручників з етнопсихології, де представлений ґрунтовний опис становлення та розвитку української етнопсихіатрії [15].

В.М. Павленко, досліджуючи основні етапи еволюції діяльності, послідовно вирізняє способи опосередкування діяльності та виводить розуміння норми-патології як для індивіда, так, особливо, для етнічної спільноти взагалі, в залежності від відсутності, деформації чи регресу взаємопереходів цих визначених етапів еволюції діяльності [14].

Київська психіатрична школа теж звертається до етнічної проблематики.

Г.Я. Пилягіна звернула увагу на кроскультуральний характер суті екзистенційних страхів, зауважуючи, що «...особенно четко их иррациональность проявляется в этнокультуральной специфике славянского менталитета...» [18, с.66]. І.М. Грига розробляла культуральні аспекти маячних синдромів [7]. О.Г. Карагодіна вважає необхідним при дослідженні характеру сенсопатій у цілитель-екстрасенсів та механізмів їх формування та розвитку обов'язково застосовувати етнокультуральний підхід [10]. О. Фарбега навіть ставить питання про створення культурально-сензитивної діагностичної системи психічних розладів [27].

За часи незалежності значна школа етнопсихіатрії сформувалася на кафедрі психіатрії, наркології та психотерапії Кримського державного медичного університету ім. С.І. Георгієвського під керівництвом В.П. Самохвалова.

В.П. Самохвалов проводив порівняльне дослідження з історіогенези емоцій на прикладах Гомерівських текстів та зафіксував таку особливість поведінки давніх греків, як афективна наповненість, що нерідко призводить до звуження свідомості [21]. Разом із В.І. Єгоровим В.П. Самохвалов провів крос-культуральне дослідження, в якому розглядав проблему психічної патології як фактору еволюції у на прикладах сучасних традиційних суспільств [22].

Говорячи о сімферопольській етнопсихіатричній школі, треба обов'язково згадати ім'я М.В. Вербенка, життя якого обірвалося у самому розквіті творчих планів, коли вчений закінчив підготовку докторської дисертації «Клінічний поліморфізм психічних захворювань населення Криму. Етнокультуральний аналіз». Досліджуючи проблему вербально-невербальних трансляцій психопатологічних переживань при шизофренії, М.В. Вербенко розглядав її в аспекті етнокультуральної психіатрії. У 2003 р. він провів транскультуральні дослідження мімічних та позних проявів депресії у слов'ян, кримських татар, греків, вірменів та євреїв, з'ясував, що ці особливості у різних етносів відрізняються та строго корелюють з особливостями відтінків депресій [3]. У 2004 р. М.В. Вербенко досліджував клінічні прояви епілепсії у різних етносів, зокрема у кримських татар, та встановив, що розповсюдженість епілепсії серед кримськотатарського населення значно вище, ніж середньопопуляційна [4].

У спільних дослідженнях М.В. Вербенка із В.А. Вербенко, було проаналізовано специфічні особливості депресивних розладів різних етнічних груп Криму [5].

До приведеної етнопсихіатричної школи належить і О.В. Хренніков, який, займаючись проблематикою невербальних проявів агресії, досліджував цей тип поведінки в різних етнічних групах. Разом з ним транскультуральні дослідження проводили А.Р. Кадіров, В.С. Крилов. Вчені зробили висновок, що агресивна поведінка має виражену етнічну специфіку у проявах міміки, пози та жесту. Було виявлено етнічну різницю в структурі проходження агресивної акції, а також статевоспецифічні етнічні особливості агресивно-попереджальних елементів поведінки. В той же час було з'ясовано, що інтенсивність проявлення агресивних елементів залежить не від етнічної приналежності, а від факторів середі, зокрема, географічних [28].

В.П. Самохвалов, М.В. Вербенко, В.А. Вербенко, О.В. Хренніков разом з колективом авторів взяли участь у написанні ґрунтовного підручника з психіатрії [20]. Багаторічний досвід роботи в галузі етнопсихіатричних досліджень дозволив авторам зробити наголос на деяких проблемах, які сучасна психіатрія повинна вирішувати із обов'язковим врахуванням компоненти етнічності.

Сімферопольський вчений В.В. Сойко, продовжуючи дослідження М.В. Вербенка, займався етнокультуральною проблематикою клінічних проявів епілепсії кримського населення [24].

Етнокультуральний фактор присутній у дослідженнях вчених з Дніпропетровської

медичної академії. Так, Л.М. Юр'єва при дослідженні генези кризових психічних станів зазначає значну роль такого чинника, як зміна етнічної мотивації [31, с.9-10], та відмічає, що зростання соціо- та етнокультуральних змін корегує зі зростанням розладів адаптації; з іншого боку, при діагностиці та лікуванні розладів адаптації треба брати до уваги «етнокультуральную специфічність реагирования на стрессовые ситуации» [31, с.48]. І.О. Зайцева, застосовуючи метод клініко-історіогенетичного аналізу маячних синдромів, провела порівняльне крос-культурне дослідження тематики психопатологічних проявів хворих параноїчною шизофренією росіян та українців з основними конструктами слов'янської міфології [8].

Дослідник Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова В.І. Кайгер на прикладі німців-переселенців в Україні розробляє проблему захисних механізмів адаптації в залежності від рівня і характеру етнічної самоідентифікації, депресивних проявів як показників етнофункціональної дезадаптації та досліджує можливість регулювання адаптивної поведінки [9].

Висновки. Таким чином, виходячи з вищеприведеного історіографічного огляду сучасного стану розвитку української етнопсихіатрії, напрями етнопсихіатричних досліджень можна згрупувати за наступними тематико-методологічними перспективами:

- порівняльний аналіз психопатології сучасних та традиційних суспільств (В.П. Самохвалов, В.І. Єгоров, І.О. Зайцева);

- крос-культурні дослідження наявності та поширення психічних розладів у різних народів (М.В. Вербенко, О.В. Хренніков, В.В. Соїко, Р.Б. Брагін, А.І. Брагіна, Р. Гійас);

- виявлення специфічних форм психічної патології в етнічних групах (В.І. Кайгер);

- дослідження етнічної специфіки клініки психічних захворювань (Г.Я. Пилягіна, І.М. Грига);

- розробка етнокультуральних підходів до профілактики, діагностики та терапії психопатології (Б.В. Михайлов, В.С. Подкоритов, Ю.Ю. Чайка, В.М. Павленко, Л.М. Юр'єва, О. Фарбега);

- аналіз здобутків народної медицини в галузі психічної патології та (З. Болтарович, В. Мойсієнко, Т. Пархоменко, А. Шкарбан, І. Колодюк, Н. Серебряннікова, С. Швидкий, А. Темченко, Є. Товстуха, О. Павлов);

- дослідження феномену цілительства (О.Г. Карагодіна).

Сучасна практична етнопсихіатрія визначається набором різноманітних завдань, серед яких:

- лікування пацієнтів – представників іншого етносу;

- лікування пацієнтів, чиї хвороби мають етнокультурну основу (проблеми взаємовідносин в інтернаціональних сім'ях, психопатологічні проблеми процесу міграції, проблеми адаптації до етнокультурних та соціокультурних змін, проблеми взаємодії з представниками інших етносів, міжетнічне непорозуміння, проблеми етноідентифікації особистості);

- особливості процесу лікування, коли лікар і пацієнт відносяться до різних культур;

- врахування етнічних аспектів неврозів, психопатій, шизофренії, депресій, алкоголізму та наркоманії;

- етнокультурне поєднання методів лікування різних культур.

Література

1. Болтарович З.Є. Народна медицина українців [Електронний ресурс] / З.Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 232 с. – Режим доступу: http://oldmedicina.org.ua/?page_id=3
2. Брагін Р. Б., Брагіна А. И. Сексуальные расстройства при употреблении листьев ката и их связь с психическими расстройствами и патологической ревностью / Р.Б. Брагін, А.И. Брагіна // Социально-психологические и медицинские аспекты брака и семьи: тезисы докладов III областной научно-практической конференции сексопатологов. – Харьков, 1987. – С. 275–277.
3. Вербенко Н.В. Диагностика невербального поведения в культуральной психиатрии на модели первого эпизода депрессии / Н.В. Вербенко // Таврический журнал психиатрии. – 2003. – Т.7. – №4(25). – С.20-23.
4. Вербенко Н.В. Клиника и течение эпилепсии у крымских татар-репатриантов / Н.В. Вербенко // Таврический журнал психиатрии. – 2004. – № (3)28. – С. 52-53.
5. Вербенко Н.В. Полиморфизм шизофрении в этносах Крыма / Н.В. Вербенко, В.П. Самохвалов, В.А. Вербенко // Очерки этнической психиатрии: [приложение к Таврическому журналу психиатрии]; под ред. проф. В.П. Самохвалова. - Симферополь: ДОЛЯ, 2007. - С. 90-119.
6. Гійас Рабіаа. Сравнительная клинико-психопатологическая характеристика эндогенных депрессий у жителей Украины и Сирии (транскультуральное исследование) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 14.00.18 / Рабіаа Гійас. – Харьков, 1993. – 24 с.
7. Грига І.М. Маячні синдроми: культуральні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 14.01.16 «Психіатрія» / І.М. Грига. – К., 1997. – 20 с.
8. Зайцева И.А. Клинико-историогенетический анализ бреда в комплексной терапии больных

- параноидной шизофренией / И.А. Зайцева // Шизофрения: новые подходы к терапии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) ; под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков, 1995. – Т. 2. – С. 39-40.
9. Кайгер В. І. Адаптивні механізми самосвідомості й самоідентифікації / В.І. Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 84-94.
  10. Карагодина Е.Г. О нозологической квалификации состояний, сопутствующих практике экстрасенсорного целительства / Е.Г. Карагодина // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 1999. - № 1(5). – С.13-20.
  11. Колодюк І.В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст) / І.В. Колодюк. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 147 с.
  12. Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки [Електронний ресурс] / Б.В. Михайлов, С.І. Табачников, О.К. Напреенко, В.В. Домбровська // Новини української психіатрії. – Харків, 2003. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua/books/criteria/paper05.htm>.
  13. Мойсієнко В. Народна медицина поліщуків / В. Мойсієнко // Берегиня. – 1995. – № 1-2. – С. 121– 128.
  14. Павленко В.Н. Деятельностный подход к проблеме нормального психического развития / В.Н. Павленко // Вопросы психологии. – 1993. – №3. – С.94-101.
  15. Павленко В.Н., Таглин С.А. Общая и прикладная этнопсихология: учебное пособие / В.Н. Павленко, С.А. Таглин. – М.: Т-во научных изданий КМК, 2005. – 483 с.
  16. Павлов О.Д. Поетичні та психологічні моделі фольклорних магичних текстів [Електронний ресурс] / О.Д. Павлов. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=338
  17. Пархоменко Т. Використання воску в народному знахарстві / Т. Пархоменко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: мат. комплексних наук. експедицій Рівнен. фольк.-етногр. тов-ва. – Вип. І. – Рівне, 2001. – С. 27-38.
  18. Пилягина Г.Я. Магические архетипы и ритуалы в патогенезе невротических расстройств и аутоагрессивного поведения / Г.Я. Пилягина // Таврический журнал психиатрии. – 2000. – Т. 4. – № 4. – С. 64-67.
  19. Подкорытов В.С., Чайка Ю.Ю. Депрессия и резистентность / В.С. Подкорытов, Ю.Ю. Чайка // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 2002. – № 1. – С. 118-124.
  20. Психиатрия: учебное пособие для студентов медицинских ВУЗов [Электронный ресурс] / [Вербенко Н.В., Вербенко В.А., Хренников О.В. и др.]; под ред. В.П. Самохвалова. – Симферополь: Сонат, 2002. – 331 с. – Режим доступу: <http://www.koob.ru/samohvalov/psychiatry>
  21. Самохвалов В.П. Эмоции и поведение героев Гомеровских текстов (историогенез эмоций) / В.П. Самохвалов // Основы анализа поведения человека в норме и при психических заболеваниях. – 1986. – Т.Ш. – М.: ВНИИМИ. – С. 4-15.
  22. Самохвалов В.П., Егоров В.И. (1995) Психическая патология как фактор эволюции человека / В.П. Самохвалов, В.И. Егоров // Acta Psych. Psychol. Psychother. et Ethologica Tavrca. – V.2. – N 3. – P.76-103.
  23. Серебряннікова Н.І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н.І. Серебряннікова. – К., 2004. – 21 с.
  24. Сойко В.В. Етнокультуральні фактори патоморфоза психических расстройств при эпилепсии / В.В. Сойко // Український вісник психоневрології. – 2005. – Том 13. – Вип. 4 (45). – С. 65-68.
  25. Темченко А.І. Українські лікувальні замовляння: вербально-акціональні універсалії, символіка та семантика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / А.І. Темченко. – К., 2003. – 17 с.
  26. Товстуха Є.С. Лікувальна мудрість українців / Є.С. Товстуха. – К.: Техніка, 2005. – 351с.
  27. Фарбега О. Культурально-історичні основи психіатричного діагнозу / О. Фарбега // Вісник асоціації психіатрів України. – 1997. – № 1. – С. 54-67.
  28. Хренников О.В. Агрессивное поведение: транскультуральное исследование / О.В. Хренников, А.Р. Кадыров, В.С. Крылов // Acta Psychiatrica, Psychol., Psychother. et Ethologica Tavrca. – 1994. – V.1. – N 1-2. – P. 6-9.
  29. Швидкий С.М. Традиційна народна медицина українців Південної Слобо-жанщини: історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / С.М. Швидкий. – К., 2001. – 18 с.
  30. Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся / А. Шкарбан // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1: Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – С.204-216.
  31. Юрьева Л.Н. Кризисные состояния: монография / Л.Н. Юрьева. – Днепропетровск: Арт-Прес, 1998. – 164 с.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Использование метода свободной классификации в исследовании гендерных отношений

Митроченко А. В.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

В данной статье описывается возможность использования метода свободной классификации для исследования гендерных взаимоотношений. На примере проведенного пилотажного исследования показаны возможности метода при исследовании гендерных установок и стереотипов у мужчин. Описаны особенности стимульного материала и процедуры проведения в исследовании гендерных отношений. В результате проведенной работы сделаны выводы о практическом применении метода в комплексе с методом личностного семантического дифференциала.

Ключевые слова: гендерные отношения, проективные методы, метод свободной классификации

У даній статті описується можливість використання методу вільної класифікації для дослідження гендерних взаємин. На прикладі проведеного пілотажного дослідження показані можливості методу при дослідженні гендерних установок і стереотипів у чоловіків. Описані особливості стимульного матеріалу і процедури проведення в дослідженні гендерних відносин. В результаті проведеної роботи зроблені висновки про практичне застосування методу в комплексі з методом особового семантичного диференціала.

Ключові слова: гендерні відносини, проективні методи, метод вільної класифікації

This article describes the possibility of using the method of free classification for the study of gender relations. Conducted pilot research, as an example, shows the potential of the method in the study of gender attitudes and stereotypes of men. The features of stimuli and procedures for the study of gender relations are also described. As a result of the work we made conclusions about the practical appliance of the method in conjunction with the method of personal semantic differential.

Keywords: gender relations, projective methods, the method of free classification

Поиск информативных и надежных методов исследования гендерных отношений особенно актуален в период стремительного изменения общества научный подход в изучении гендерных отношений нуждается в обогащении новыми подходами и способами исследований.

Цель данной статьи - описать особенности использования метода свободной классификации для исследования субъективной семантической картины гендерных отношений у мужчин.

Общепринятые методы исследований гендерных особенностей различных явлений личности чаще всего основываются на семантических значениях различных понятий, качеств и т. д. Такой подход является универсальным для решения различных задач, связанных с исследованием гендерных особенностей личности, окрашенности различных явлений и предметов. В практическом плане различные опросники зарекомендовали себя как достаточно достоверный и надежный способ исследования полоролевой структуры личности на разных уровнях. Но при применении к исследованиям гендерных отношений между мужчиной и женщиной сказывается отсутствие гибкости в использовании, а так же недостаточная способность таких методов проникнуть в субъективную картину личности, так как тема является достаточно интимной и социально значимой для испытуемого.

Ответы в личностных опросниках могут зависеть от предположимых стилевых особенностей испытуемых, которые искажают содержательную информацию, интересующую психодиагноста при применении разных видов опросников. Это означает, что оценки разных сторон и черт личности, получаемые с помощью опросников, могут быть неточными и даже неверными. Конечно, речь при этом идет не обо всех испытуемых, а лишь о части из них, подверженных действию разных установок [3].

В случае исследования гендерных взаимоотношений вообще и, в частности, гендерных установок мужчин имеет смысл опробовать метод свободной классификации в комплексе с методом семантического дифференциала. Такой подход даст возможность диагностировать скрытые мотивы и установки отношений испытуемых к женщинам и общую окраску таких отношений с точки зрения качественного анализа. При этом на выделение групп и их описание, кроме социальных установок и стереотипов, так же влияют собственные маскулинные и фемининные особенности личности испытуемого. Гипермаскулинные личности будут негативно отзываться о женщинах, выделяя группы на основе стереотипов о женской подлости, холодности, глупости и сексуальной развращенности и т. д.. Таким образом, гипермаскулинная личность, подавляя в себе фемининные черты, будет это выражать в описании групп женщин, вероятно подчеркивая значимость для себя сильных женщин.

Предлагаемый метод свободной классификации в большинстве своем относится к классу проективных методов. Эти методы построены на анализе продуктов воображения и фантазии. Они основаны на представлениях З.Фрейда о механизме проекции, а также на многочисленных исследованиях влияния мотивации на воображение и перцепцию. Проективные

методы используются для диагностики глубинных мотивационных образований, особенно неосознаваемых мотивов. Эти методы сначала возникли в условиях клиники, но в дальнейшем стали интенсивно использоваться и в экспериментальной психологии [4].

Технику семантического дифференциала так же можно рассматривать как разновидность проективных тестов. Проективные процедуры позволяют учесть тот факт, что стимулирующая ситуация приобретает смысл не только в силу ее объективного содержания, но и по причинам, связанным с субъективными наклонностями и влечениями испытуемого, другими словами, вследствие субъективированного, личностного значения, придаваемого ситуации испытуемым. Испытуемый как бы проецирует свои свойства в ситуацию [6].

Тем не менее, А. Анастаси отмечает, что с точки зрения психометрики проективные методы «в подавляющем большинстве выглядят жалко» [3].

Использование вместе метода свободной классификации, а также метода семантического личностного дифференциала, основанного на полярных оппозициях личностных качеств, позволяет построить систему конструктов личности связанную с полоролевой идентичностью. Понимая конструкт как особое субъективное средство, созданное (сконструированное) самим человеком, проверенное (валидизированное) им на практике, помогающее ему воспринимать и понимать (конструировать) окружающую действительность, прогнозировать и оценивать события [5], появляется возможность говорить об исследовании личности в достаточно широком плане, а так же сглаживании недостатков обеих методик.

Описание методики

Нами было выделено с помощью экспертного мнения 48 фотографий как можно более широко охватывающих женские типы и возраста. Что не маловажно, типы должны соответствовать культурным и социальным особенностям окружения испытуемого. Изображения передавались испытуемому все сразу, для того чтобы он мог охватить их сразу и полностью.

Бланки семантического дифференциала имели стандартную форму и предъявлялись после завершения классификации испытуемым.

Предъявление методик проходило как в групповом варианте по несколько человек одновременно, так и индивидуально. Испытуемым предлагалась следующая инструкция:

«Перед вами 48 фотографий женщин. Вам необходимо разделить этих женщин на группы. Группы назвать и дать описание личностных характеристик свойственных женщинам каждой выделенной группы. Группы выделяйте на основе их личностных характеристик. Не следует разделять женщин только по внешности вроде «блондинки», «брюнетки», «рыженькие». Сконцентрируйтесь на их личностных чертах. В результате должна получиться ваша личная типология женщин.

Фотографии являются лишь вспомогательным материалом и, если вам кажется, что каких-то женщин они не охватывают, то добавьте и эти группы тоже.

Пример формы ответа:

1. «Название»

«Эти женщины всегда... . Они никогда... . Они сконцентрированы на... и очень похожи на... . Рядом с ними я всегда чувствую... . В них преобладает качество\стремление\убеждение... .»

Инструкция составлялась таким образом, чтобы испытуемый мог свободно выделять любое количество групп и давать им описание, не опираясь на определенные критерии.

Впоследствии испытуемому предлагалось заполнить бланк личностного семантического дифференциала для каждой из выделенных групп, а так же для родительских фигур и традиционных женских ролей (домохозяйка, мать, жена, подруга, любовница, женщина руководитель).

Данные методики предъявлялись нами 12 испытуемым мужского пола, учащимся на старших курсах ВУЗа, в возрасте от 20 до 22 лет. Выбор информантов данной возрастной группы имеет определенный смысл. К указанному возрасту становление личности в основном завершается и содержательное наполнение, т.е. словарный запас, иерархия ценностных категорий, прагматические установки, языковые способности у большинства людей остаются относительно стабильными на протяжении жизни. Вся процедура заняла 30 – 40 минут времени у каждого испытуемого. В среднем выделялось 5 групп. Испытуемые проявили ожидаемую позицию в иерархии групп по оценке. Группы описываемые как сексуально привлекательные получали больше баллов по шкале оценки семантического дифференциала и имели близкое семантическое расстояние с образом любовницы. Интересным является близость у испытуемых понятий матери и жены, а группы близкие к этим образам описывались как женщины в возрасте, с опытом. Одним из испытуемых была описана типология женщин в циничном тоне. В этом случае высокие баллы по шкале оценки у группы страстных и сексуальных женщин могут говорить о том, что респондент рассматривает женщин как чисто сексуальный объект. Это в свою очередь может говорить о дисбалансе полоролевой структуры испытуемого.

В результате исследования получилась достаточно подробная картина образов женщин.

Она включала такие характеристики как название, субъективное описание, показатели по шкалам оценки, силы, активности семантического дифференциала, показатели семантического расстояния между группой, женскими ролями и родительскими фигурами.

Таким образом, метод свободной классификации в совокупности с методом семантического дифференциала позволяет получить сугубо индивидуальную и субъективную картину личности. Качественный анализ показывает доминирующие мотивы испытуемого в отношении с женщинами. Кроме этого, при дисбалансе полоролевой структуры личности испытуемого это отражается в характере выбора групп и их описании.

Анализ выделенных групп позволяет диагностировать такие признаки гендерно-ролевого конфликта выделенных О'Нилом с коллегами, как: ограничение эмоциональности — трудность в выражении своих эмоций или отрицание права других на их выражение; потребность контролировать людей и ситуации, проявлять власть; ограничение сексуального поведения и демонстрации привязанности; навязчивое стремление к соревновательности и успеху [2].

При интерпретации количественных результатов кроме очевидных данных шкал и их средних показателей имеет интерес использовать методы факторного анализа и подсчета семантических расстояний. На больших выборках появляется возможность выделить собирательный образ предпочтительных, а так же отвергаемых женщин для данной выборки. Образ будет тогда включать как показатели семантического дифференциала, так и описания самих респондентов, что дает широкое поле для интерпретации.

Описанные методики могут использоваться при диагностике отношений в разнополых коллективах, позволяя тем самым выявить потенциально конфликтные зоны. Также эти методики могут применяться в консультативной практике для коррекции брачных отношений, выявляя деструктивные установки и стереотипы.

Таким образом, описанная комбинация методик позволяет проводить качественный и количественный анализ гендерных отношений свою информативность и полноту охватываемых параметров гендерных отношений. Наше пилотажное исследование позволило нам оценить эффективность инструкции и полноту стимульного материала. Данные методики, проведенные на большей выборке испытуемых, мы собираемся включить в комплексное исследование полоролевой структуры личности мужчин. В ходе дальнейших разработок представляется возможным выделение общих классификаций для лиц с определенным типом гендерной организации.

Литература

1. Воронина О.А. Теория и методология гендерных исследований / Воронина О.А. М.: МЦГИ - МВШСЭН - МФФ, 2001. — 416 с.
2. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. / Е. П. Ильин. - СПб: Питер, 2007 г. - 544 с.
3. Психологическая диагностика / Под ред. Акимовой М.К.- СПб.: Питер, 2005. - 304 с.
4. Психологическая диагностика: Учебное пособие / Под ред. К. М. Гуревича и Е. М. Борисовой. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 368 с.
5. Франселла Ф. Новый метод исследования личности. / Ф. Франселла, Д. Баннистер М.: «Прогресс», 1987. – 236 с.
6. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. / Ядов В.А.- М.: Наука, 1995. – 332 с.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Діагностика властивостей уваги у рамках вивчення адаптивності студентів

Митроченко О.Є.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Анотація: дана стаття присвячена вивченню властивостей уваги, як показнику адаптаційного ресурсу людини.

Описан

ий зв'язок показників уваги з психологічними та фізіологічними ресурсами людини. Описані результати дослідження, спрямованого на діагностику адаптивності студентів. Обчислений адаптаційний ресурс для студентів з урахуванням фактору статі, віку та фаху навчання. Представлений інструментарій для експрес-діагностики таких показників уваги, як точність, переключання, розподіл, а також для діагностики здібності до рівневого розподілу уваги.

Ключові слова: властивості уваги, адаптивність, коректурна проба.

Annotation: this article shows how attributes of an attention can be used as a rate of individual adaptation resource. It described the connection of indices of attention with psychological and physiological human resources. The results of a study of diagnosis of adaptation of students are described. Adaptive resource for students considering factors sex, age, profession and education is calculated. The method of rapid diagnostics of attention indicators is presented.

Key words: attributes of attention, adaptability, proof-correction probe.

Аннотация: данная статья посвящена изучению свойств внимания, как показателю адаптационного ресурса человека. Описана связь показателей внимания с психологическими и физиологическими ресурсами человека. Описаны результаты исследования, направленного на диагностику адаптивности студентов. Вычислен адаптационный ресурс для студентов с учетом факторов пола, возраста и профессии. Представлен инструментарий для экспрес-диагностики таких показателей внимания, как точность, переключение, распределение, а также для диагностики способности к уровневому распределению внимания.

Ключевые слова: свойства внимания, адаптивность, корректурная проба.

У даній статті представлені результати дослідження, у якому діагностика властивостей уваги використовувалася як показник адаптивності людини [1].

Пошук шляхів адекватної оцінки адаптивності студентів набуває останнім часом високих темпів. Це пов'язано і з численними трансформаціями у освітніх закладах, і з ситуацією на вітчизняному ринку праці. Що до першого положення, то можна констатувати зміни пріоритетів постіндустріальної освіти, як спрямованої не стільки на формування в молодого покоління певної системи знань, умінь та навиків, скільки на забезпечення оволодіння ефективними прийомами моделювання власного майбутнього. Ця особливість постіндустріальної освіти, передбачає необхідність генерування послідовних альтернативних образів майбутнього, прогнозування нових видів діяльності, професій, посад, змін у видах сімейних і міжособистісних стосунків, етичних і моральних нормах, впровадженні нових технологій, що стрімко входять у повсякденне життя представників всіх поколінь [5]. Що стосується особливостей вітчизняного ринку праці, то можна відмітити низький попит на науковців та фахівців «широкого спектру».

Метою цієї статті є вивчення інформативності діагностики уваги, як показника адаптивності людини.

Вищеназвані фактори найбільше впливають на процес адаптації у класичних ВУЗах, таких, наприклад, як Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна. Студенти отримують професію, яка мало диференційна, що, з одного боку розширює можливості для пошуку роботи, а з іншого – дезорієнтує у різноманітні альтернативних виборів. Таким чином, образи майбутнього у такого студента нечіткі і багаточисельні, а це утруднює оцінку корисного, обов'язкового та необхідного у навчальному процесі, без чого адаптація до умов перебування у ВУЗі, а потім і у професійній сфері, не може пройти успішно.

Було проведено дослідження адаптивності студентів у Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна [3].

На думку багатьох авторів, у періоді навчання у ВУЗі можна виділити три основних критичних періоди, які випадають на перший, третій та п'ятий курси [12]. На першому курсі змінюється соціальна роль учня, корекція потреб та системи цінностей, виникає необхідність більш глибоко регулювати свою поведінку, пристосовуватись до більш жорстких вимог вищої школи, встановлювати взаємовідношення у новому колективі; іногороднім — влаштувати побут. На третьому курсі відбувається переоцінка цінностей, переосмислення вибору спеціальності. Особливість кризи п'ятого курсу пов'язана з майбутнім працевлаштуванням, перспективами роботи і професійного росту у межах обраної спеціальності. [7,8].

Саме тому дослідження проводилося на першому, третьому та п'ятому курсах університету. Були залучені навчальні групи студентів факультетів: геолого-географічного, хімічного, механіко-математичного, фізичного та історичного і факультету іноземних мов.

Загалом вибірка дослідження склала 638 студентів, серед яких 455 дівчат і 183 юнака.

Для вивчення зокрема психологічної адаптивності студентів була застосована розроблена нами методика «Модифікована коректурна проба» [4]. Ця методика діагностує такі показники уваги, як її точність, швидкість, переключання та розподіл. Як відомо, ці показники відображують як фізіологічний стан людини, так і її психологічні особливості, обумовлені соціальними факторами. Тож показники уваги успішно використовуються при діагностиці фізіологічних та психологічних актуальних та резервних можливостей

людини [6]. Особливо успішне використання цієї методики зі студентами, оскільки саме в студентському віці спостерігається найбільша інтеграція як перцептивної, так і вербальної уваги [2].

У розробленій нами методиці ми використали елементи коректурної проби і методики Мюнстерберга. Саме поєднання елементів цих двох методик дозволяє простежити динаміку адаптивності досліджуваного до різномірних задач, які містяться у одному загальному завданні. Відповідно до завдання нашої методики, увага досліджуваного повинна була функціонувати у режимі розподілу між рівнями організації діяльності. Певний ресурс повинен витрачатися на дії, спрямовані на пошук заданих літер (елемент коректурної проби). Частка ресурсу уваги повинна була обслуговувати пошук, осмислення та інтеграцію прихованого тексту (у методиці Мюнстерберга були приховані тільки окремі слова, а у нашій методиці приховані слова у кожному рядочку утворювали змістовні речення, які відносяться до цілісного прихованого тексту).

На наш погляд, саме вивчення атенційного потенціалу студентів дає наочну картину про успішність проходження адаптації у студентів. Ми виходили з того, що особистість повинна мати: високі показники уваги, розвинені функції її виконавчого контролю для того, щоб отримати достатньо повну адекватну інформацію із зовнішнього середовища й визначити адаптивні схеми поведінки, релевантні оточуючому середовищу. Висока сформованість керованості уваги виявляється у гальмуванні неадекватних реакцій, переключенні уваги з одного об'єкту на інший; розподіленні уваги між співвіднесеними компонентами діяльності; здійсненні моніторингу цілей [5].

Розглянемо наступні показники уваги, які ми діагностували за допомогою нашої методики.

Перший показник – це успішність виконання завдання методики. Цей показник цікавив нас по перше, як показник пристосованості студентів до вимог виховного процесу, оскільки прийняття та розв'язання особистістю завдань, запропонованих їй зовні, можна трактувати як прояв адаптації [10]. По-друге, нас цікавила складність опанування розподілу уваги при суміщенні виконання різних субзавдань нашої методики. По цьому показнику ми отримали наступні дані: на першому курсі 69% студентів впоралися із завданням, на третьому – 76%, на п'ятому курсі – 94% студентів. Дані по показнику свідчать про значущий зріст адаптивності студентів до різномірних вимог учбового процесу з одного боку, а з іншого – про значний зріст опанування розподілом уваги на різні задачі, що простежується від першого до п'ятого курсу.

Відмінностей між успішністю виконання завдання дівчатами та юнаками не виявлено. Схожі дані про відсутність впливу фактору статі на успішність розподілу уваги отримав Чяпас В.Й. [11].

Якщо аналізувати успішність виконання по курсах, то найкраще впоралися студенти механіко-математичного факультету (100%), на другому місці – історичний факультет (94%), на третьому – хімічний, на четвертому – геолого-географічний (64%), на п'ятому – факультет іноземних мов (59%) і на останньому – фізичний факультет (54%). Але ця відносна різниця виявилася статистично не значущою (у межах випадкових коливань). Така різниця в абсолютних відсотках обумовлена різною кількістю у випробуваних групах (наприклад, у групі першого курсу механіко-математичного факультету було 29 випробуваних, а у групі першого курсу факультету іноземних мов – 100).

Успішність виконання завдання на третьому курсі виявилася більш диференційною: є статистично значуща різниця між успішністю виконання завдання фізичним та механіко-математичним факультетами, відсоток виконання на котрих склав 97% та 100% відповідно, та геолого-географічним та факультетом іноземних мов, які впоралися значно гірше (63% та 65% відповідно).

Аналіз даних по п'ятому курсу продемонстрував достатньо високі показники успішності виконання завдання на всіх факультетах.

Наступні показники ми обчислювали по випробуваних, які впоралися з виконанням завдання.

Найкращі показники швидкості продемонстрував третій курс. Ці показники статистично вищі за показники першого та п'ятого курсів.

Це може обумовлюватись найбільшою динамікою учбової діяльності, яка спостерігається на третьому курсі. Ці студенти не тільки працюють з великою кількістю матеріалу, вони ще орієнтуються в ній, опановують нові способи її обробки.

Якщо співставити дані по швидкості виконання завдання та успішності виконання у всій виборці випробуваних, то можна відмітити, що першокурсники ще в недостатній мірі можуть управляти своєю увагою та пристосовуватися до вимог, які до них надходять. Третьокурсники в цілому більш вдало можуть відстежувати динаміку атенційних процесів, однак ця швидкість не йде на користь якості виконання завдання. Студенти п'ятого курсу хоча й поступаються у швидкості виконання завдання третьокурсникам, однак вони набагато краще можуть орієнтуватися у декількох різномірних задачах одночасно. Таким чином, ми підтвердили дані про найбільшу інтеграцію властивостей уваги у старшокурсників [9].

Найкращу швидкість продемонстрував факультет іноземних мов. Це можна пояснити тим, що для студентів філологічних спеціальностей робота з літерами, словами та текстами є звичною, що безумовно призводить до кращої орієнтації у масивах такого роду інформації. Хімічний факультет показав найгірший результат у швидкості виконання. Цікаво, що швидкість на факультеті іноземних мов підвищилась від першого до третього курсу, а на хімічному – стала ще нижче.

Дівчата мають значно кращі показники швидкості виконання завдання, ніж юнаки, що свідчить про їх краще орієнтування у мовному матеріалі.

Що стосується кількості помилок, то вона зростає від першого до п'ятого курсу. Першокурсники більш

акуратні та уважні до деталей, п'ятикурсники більш сконцентровані на змістовному аспекті завдання.

Юнаки припускаються більшій кількості помилок, ніж дівчата.

В цілому діагностика здібності до розподілу уваги, а відтак і адаптивного ресурсу студентів виявила наступне. Є студенти, для яких орієнтація у заданій задачі і розподіл уваги між її частинами утруднений. Таким студентам важко адаптуватися до вимог навчального закладу. Але з часом ці утруднення стають меншими, і кількість студентів з низьким рівнем адаптивності на першому курсі стане меншою на п'ятому. Інтеграція уваги та оволодіння її розподілом проходить через фази орієнтування у завданні в цілому, освоєння можливостей уваги в окремих задачах, та розподілення ресурсів уваги на задачі, в залежності від їх складності та значущості.

Узагальнюючи дані нашого теоретичного дослідження та результатів проведеного експериментального дослідження, можна відзначити наступне. Показники уваги, як індикатор адаптивності, є достатньо інформативними. Вони відображають як фізіологічний стан людини, так і обсяг її психологічних ресурсів.

Описана методика, на наш погляд, може використовуватися у діагностичних цілях, як інструмент моніторингу рівня адаптивності.

Література

1. Жорник О.Є. Розподіл уваги як показник адаптаційного ресурсу // Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності: Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції, Дніпропетровськ, 13-14 листопада 2008 р. – Д.: ДНУ, 2008. – С. 46-47.
2. Лукомская С. А. Этапы развития внимания и его психофизиологическая характеристика: Автореф. дис. ... кандидата психол. наук / ЛГУ им. А.А.Жданова. - Л., 1979. - 25 с.
3. Митроченко О.Е. Діагностика атенційного потенціалу з метою вивчення адаптивності студентів // Психологія в суспільстві, що трансформується: Матеріали VI Харківських Міжнародних психологічних Читань, присвяченні пам'яті О.М.Лактіонова. – Харків, квітень 2010. - С. 302-305
4. Митроченко О.Є. Розробка уявлення про рівневу організацію процесів уваги // Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. Спецвипуск: Когнітивні процеси та творчість.- 2009.- С.220 – 224.
5. Носенко Є.Л., Аршава І.Ф. Стан і перспективи дослідження психологічного феномену адаптивності// Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності»: Тези доповідей. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 3-5.
6. Прокопєць В. І. Ефективність переробки інформації в умовах активної діяльності як індикатор резервних можливостей організму людини: Автореф. дис. ... кандидата біол. наук / КНУ імені Тараса Шевченка.- Київ 2002.- 20 с.
7. Синайко В. М. Особенности динамики психического состояния студентов медицинского вуза // Український вісник психоневрології. — 2001. — Т. 9, вип. 2. — С. 42–44.
8. Соколова И. М. Методы исследования адаптации студентов. — Харьков, 2001. — 276 с.
9. Тынц М.Э. Изучение параметров внимания, памяти и психомоторики с учетом физической подготовленности и пола испытуемых: Автореф. дисс. ... кандидата пед. наук/ Тартуский государственный университет. - Тарту, 1975. – 49 с.
10. Чеснокова И. И. О психологических основах самовоспитания // Психология формирования и развития личности. М., 1981. С. 223— 235.
11. Чяпас В. Й. Детерминация индивидуальных различий основных свойств внимания: Автореф. дис. ... кандидата психол. наук / НИИ психологии УССР.- Киев 1987.- 18 с.
12. Яворовская Л. Н. Проблема адаптации студентов-первокурсников к процессу обучения в вузе // Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми безперервної освіти»: Тези доповідей. — Харків, 2003. — С. 106–107.

Надійшла до редакції 29.03.2010

Этническая специфика семейного воспитания в различных этнических группах

Мищенко Н.И.

Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

Изучение проблемы базировалось на теории социализации личности, а также влияния этнических факторов на ее становление и теории социальных репрезентаций. Каждая культура порождает определенную модель семьи, которая предполагает определенный стиль воспитания. Поведение родителей один из решающих факторов воспитания, поскольку именно с их помощью ребенок усваивает религиозные, этнические и моральные ценности культуры.

Ключевые слова: социальные аттитуды, установки семейного воспитания, социализация, родительско-детские отношения.

The study of the problem was based on the theory of personality's socialization, social attitudes, influencing of ethnic factors on its formation, and social representation theories. Every culture generates the certain model of family which supposes certain style of upbringing. Parent's behavior is one of the decisive factors of upbringing, as much as with their help the child learns religious, ethnic and moral values of culture.

Key words: social attitudes, setting, styles of upbringing, child-paternal relationships, socialization.

В основу дослідження покладені теорії соціалізації особистості, а також особливості впливу етнічних чинників на її становлення і теорії соціальних репрезентацій. Кожна культура має особливу модель сім'ї, яка передбачає відповідний стиль виховання. Поведінка батьків майже один з головних чинників виховання, оскільки саме вона допомагає дитині засвоїти релігійні, етнічні та моральні цінності культури.

Ключові слова: соціальні атитуды, настанови сімейного виховання, соціалізація, батьківсько-дитячі відносини

Огромный размах национальных движений во всем мире заставил ученых обратить особое внимание на содержание таких понятий, как «нация», «этнос», «этническое самосознание» и, особенно, на то, как влияют этнические факторы на становление личности. Таким образом, актуальными на данный момент являются следующие вопросы: каковы движущие силы формирования и развития личности; являются ли её внутренние психические механизмы и противоречия всеобщими, универсальными или культурно-специфическими, характерными не для всех, а лишь для некоторых культур; зависит ли содержание и значение разных стадий жизненного пути от культуры и общества, в котором человек живет и развивается? Эти вопросы, касающиеся взаимодействия культуры и личности, волнуют не только этнографов, антропологов, социологов, но и психологов.

В ряду исследований, касающихся изучения социализации, предметом рассмотрения стало то, как культура детерминирует становление личности (Ю.В. Бромлей, И.И. Гнатенко, И.С. Кон, М. Мид, А.В. Сухарев, Г. Теджфел, Э. Эрикссон). [1,3,4,5,6, 7,8]

Работы данных авторов доказывают то, что человек как некая индивидуальность, как личность включен в окружающий его мир. Поэтому личность не может рассматриваться только сама по себе, отдельно от внешнего окружения, напротив, она взаимодействует с внешним миром, ранжированным ею, в том числе и по этническим признакам. Этнический мир и личность направлены навстречу друг другу и, поэтому они не только самостоятельны, но в то же время характеризуются взаимообусловленностью, взаимопроникновением, способностью изменять друг друга под взаимным влиянием.

В данной статье будут представлены результаты демонстрирующие установки на семейное воспитание у представителей славянского (русские и украинцы) и крымско-татарского этносов. Многочисленные исследования, демонстрирующие чрезвычайно многообразие родительского поведения в общении с ребенком уже на первом году жизни, делают актуальным вопрос о зависимости родительской позиции по отношению к ребенку от культурно-обусловленных норм и ценностей. [9] Известно, что поведение родителей является одним из самых решающих факторов в воспитании детей и именно с помощью родителей ребенок знакомится с окружающим обществом и культурой. Религиозные, этнические традиции, моральные ценности дети усваивают с ранних лет. Следует также отметить, что каждая культура порождает определенную модель семьи, который предполагает определенный стиль воспитания детей.

Таким образом цель нашего исследования: эмпирически выявить установки на семейное воспитание у представителей славянского (русские и украинцы) и крымско-татарского этносов.

Объект исследования: установки на семейное воспитание;

Предмет исследования: установки на семейное воспитание у представителей славянского (русские и украинцы) и крымско-татарского этносов.

Специфика интересующих нас ценностей и норм должна быть раскрыта на примере концепций воспитания и ухода за детьми в обеих сравниваемых культурах. Эти концепции

включают в себя представления о природе ребенка, а также оценки и ожидания в отношении детского развития. Они описывают воспитательные цели и намерения и определяют роль семьи и общества в воспитании и обучении ребенка. Для выявления установок на природу семейного воспитания мы разработали опросник, по принципу методики «Незаконченных предложений», которая в свою очередь является проективной. Её целесообразно использовать для выявления установок в воспитании детей, потому что в каждой культуре существуют свои гласные и негласные правила, определяющие какое поведение допустимо, а какое - нет. Нередко формы поведения не осознаются, или же не являются совместно принятыми, поэтому на наш взгляд данная методика наиболее точно и полно раскроет установки на семейное воспитание у представителей крымско-татарского и славянского этносов.

Метод «Незаконченных предложений» был впервые применен А. Пейном, а затем А. Тендлером. Обследуемому предлагается серия незаконченных предложений, состоящих из одного или нескольких слов, с тем, чтобы он их завершил по-своему усмотрению.[2]

Предложения были сформулированы таким образом, чтобы стимулировать обследуемого на ответы, относящиеся к проблемам семейного воспитания. Опросник включает в себя 23 высказывания:

1. Самое главное в жизни для меня...
2. Мои родители воспитывали меня...
3. Самое главное, что нужно воспитывать в детях...
4. Семья является крепкой только тогда, когда...
5. В семейных отношениях мужчина и женщина...
6. Отец должен быть...
7. Мать должна быть...
8. Если мой ребенок провинился...
9. Дома я себя чувствую...
10. В воспитании детей больше всего усилий прилагает...
11. Главной традицией нашей семьи является ...
12. Наиболее важно в девочке воспитать ...
13. Наиболее важно воспитать в мальчике ...
14. Основные вопросы в нашей семье ...
15. Своего ребенка я хотел (а) бы видеть...
16. В воспитании ребенка я придерживаюсь...
17. Свободное время я посвящаю...
18. Я уверен (а), что мои дети...
19. Ребенок для меня...
20. Между родителями и детьми...
21. Дети относятся к родителям...
22. В личной жизни ребенка меня интересует...
23. Религия в семье...

Эти предложения были объединены нами в следующие шкалы:

1. ценности семьи;
2. роль матери в семейном воспитании;
3. роль отца в семейном воспитании;
4. родительско-детские отношения;
5. отношение между супругами.

Вопросы первой шкалы (1,9, 11, 17, 23) направлены на то, чтобы выявить ценности человека, в общем, узнать какие существуют семейные традиции, как проводят свое свободное время представители крымско-татарского и славянского этносов, какую роль играет в их семьях религия и т.д.

Вопросы второй шкалы (7,10,16,18,22) направлены на выявление роли матери в воспитании детей. Ответы на эти вопросы дают информацию об отношении детей и матерей, а также о том, что интересует матерей в личной жизни ребенка и какими способами мать воспитывает ребенка.

Вопросы третьей шкалы (6,10,16,18,22) позволяют узнать то, какое же место в семейном воспитании занимает отец и какими качествами он должен обладать.

Вопросы четвертой шкалы (2,3,8,12,13,15,16,19,20,21) позволяют получить ответы на следующие вопросы:

- какими методами воспитывали самих родителей;
- как реагирует родитель на проступок ребенка;
- что наиболее важно воспитать в девочке и мальчике;
- какие отношения должны существовать между родителями и детьми;
- какую роль играет ребенок в жизни родителей.

В вопросах пятой шкалы можно выявить отношения между супругами, кто из них решает

основные вопросы в семье, и какие основные проблемы возникают в них у представителей крымско-татарского и славянского этносов.

Так, было проведено психологическое исследование, в котором участвовало 100 человек родителей исследуемых детей (50 человек представителей крымско-татарского этноса, 50 — представителей славянского этноса) в возрасте от 25 до 50 лет. Результаты обрабатывались с помощью качественного и количественного анализа.

Анализируя полученные результаты, по первой шкале, можно сделать следующие выводы. Для большинства представителей славянского этноса семья является основной ценностью. Свободное время они предпочитают проводить с детьми, и лишь незначительное количество опрошенных свободное время посвящает себе. Практически все опрошенные очень хорошо и комфортно чувствуют себя дома, хотя есть и исключения (4,6%). Представители славянского этноса видят дом своей крепостью, которая защищает их от окружающего мира. Основными традициями выделяют семейные и общие праздники, а также совместный отдых, не исключено то, что в некоторых семьях за главные традиции принимают уважение друг к другу, труд и помощь. У большинства славян отношение к религии нейтральное, около половины испытуемых считают её не самым главным в жизни, некоторые считают, что она и вовсе не нужна, и лишь 5,4 % отмечали, что религия это основа воспитания.

Таким образом, семья, дети и домашний уют для славян играют огромную роль, чего не скажешь о религии.

Анализируя результаты, первой шкалы у представителей крымскотатарского этноса можно сделать выводы о том, что основной ценностью для них является семья и здоровье детей, а также ценным является мир на земле, достижение поставленных целей.

Дом — это комфорт и уют, где люди чувствуют себя защищенными от внешних раздражителей, а также то место, где они свободно выражают свою точку зрения.

Главными традициями, для представителей этого этноса являются соблюдение и отмечание семейных и религиозных праздников, особо подчеркивается уважение к «старшим». Возможно, это связано с наиболее предпочитаемым авторитарным стилем воспитания.

Свободное время посвящается детям, меньше на себя, учебу. Самым важным моментом является то, что все крымские татары указали на присутствие религии в семье. Как ценность, она для них играет огромную роль. Многие религию объясняют как часть жизни, а также то, что она является основой воспитания детей. Поскольку религия предполагает послушание, то это и является причиной авторитарного стиля воспитания. Никто из представителей данного этноса не отрицает религию, то есть она представлена в ответах в 100% случаев.

Таким образом, семья и религия являются одними из главных ценностей для представителей крымско-татарского этноса.

По результатам второй шкалы можно говорить о том, что для представителей славянского этноса роль матери в воспитание ребенка для представителей славянского этноса огромна, так как именно мать проводит больше времени с ребенком, нежели другие члены семьи. В общении с детьми родители придерживаются принципа взаимопонимания и доверия, лишь незначительная часть испытуемых считают, что детей нужно воспитывать в строгости, а некоторые при этом придерживаются интуиции. В личной жизни ребенка матерей интересует, в большинстве случаев, все. В большинстве случаев матери хотят увидеть в своих детях хороших людей. Основными личностными характеристиками, которыми должна обладать мать это нежность, доброта, заботливость. Не исключено мнение о том, что мать должна быть домохозяйкой, терпеливой и авторитетом.

Отец принимает участие в воспитании детей не такое уж значительное, всего 23,8% опрошенных считают, что детей воспитывают совместно, прилагая равные усилия. Многие придерживаются мысли о том, что отец — это пример для детей, он должен быть строгим, но справедливым. Также отец должен быть главой семьи, должен защищать и обеспечивать её материально. Мужчина в семье обладает следующими качествами: любящий, сильный, умный.

Таким образом, по сравнению с матерью в славянской семье отец прилагает меньше усилий по сравнению с матерью, но на нем лежит ответственность за благосостояние всей семьи, за её социальную и экономическую стабильность.

В крымско-татарской семье, мать прилагает большие усилия по уходу за ребенком, нежели отец, интересно отметить, что для данного этноса характерно то, что детей воспитывают не только родители, но и старшие братья и сестры. Поскольку семьи данного этноса многочисленны, в среднем в каждой семье по 3 ребенка и больше.

Крымские татары придерживаются в воспитании детей строгости, религиозных традиций и определенных правил, меньшинство при этом опираются на мнение ребенка и придерживаются с ним дружеских позиций. Это и является причиной симбиотического и авторитарного стилей воспитания, что в свою очередь приводит к таким личностным проблемам, как незащищенность, чувство неполноценности, тревожность.

Основными личностными характеристиками, которыми должна обладать мать считаются: доброта, ласка, нежность, также считается, что мать должна быть хранительницей домашнего очага, домохозяйкой.

Большинство родителей видят своих детей хорошими людьми и считают, что они их не подведут их. Главное то, чтобы дети крымских татар были верующими, сохраняли веру на протяжении всей своей жизни и передавали её из поколения в поколение

В воспитании детей отец прилагает гораздо меньше усилий, чем мать, поскольку основная роль отца - материальное обеспечение семьи, роль матери сохранять «домашний очаг», следить за хозяйством. У представителей крымских татар отец в воспитании детей должен придерживаться строгости и справедливости. Следует подчеркнуть, что он является главой семьи и именно им решается основная часть семейных вопросов. Отец должен обладать такими качествами, как мужественность, строгость, заботливость.

Результаты третьей и четвертой шкалы показали, что большинство родителей славян воспитывали в строгости. Основные личностные качества, которые в них воспитали это трудолюбие, честность и порядочность. При этом родители славяне считают, что основные качества, которые нужно воспитать в ребенке следующие: честность, отзывчивость, порядочность, уважение к себе и другим людям.

Важно отметить то, что в результате детского проступка родители славяне наказывают и объясняют при этом суть его вины, некоторые проводят беседу, не унижая достоинства ребенка. Самыми главными личностными качествами, которые нужно воспитать в девочке, славяне считают, следующее: доброту, аккуратность, порядочность, трудолюбие, скромность. Что касается мальчиков, то главным считают воспитание честности, уважения к женщине, мужество, самостоятельность, на втором плане трудолюбие, твердость характера, и ответственность.

Основными качествами личности, которыми должен обладать, и хотят видеть родители у своего ребенка - это порядочность, доброту, отзывчивость, также счастливыми и здоровыми. Практически все испытуемые считают, что в отношениях между родителями и детьми существует взаимопонимание, доверие и любовь, хотя есть мнение и о том, что конфликты неизбежны. Дети к родителям относятся с уважением, любовью и вниманием.

Родители, представители крымско-татарского этноса считают, что они воспитывались в традициях своего этноса и религии. Главными качествами, которыми их наделили - честность, трудолюбие и уважение к «старшим».

Представители крымско-татарского этноса считают необходимым воспитать в своих детях те же качества, которыми обладают они сами: уважение к «старшим», честность, чувство собственного достоинства. Наиболее важным воспитать в девочке они считают женственность, аккуратность, покорность, трудолюбие, а в мальчике – мужество, силу воли, ответственность, «быть хозяином».

В результате детского проступка, родители предпочитают наказать ребенка и выяснить, что же на самом деле случилось. Также родители считают своим долгом объяснить ребенку причину проступка. Родители хотят видеть своих детей счастливыми, умными, человечными, здоровыми. Представители данного этноса считают, что в отношениях между родителями и детьми преобладает взаимопонимание, равноправие, любовь, и доверие. Дети относятся к родителям с уважением, покорностью, благодарностью. Ребенок в семье представляет самую главную ценность, смысл жизни, будущее.

Результаты пятой шкалы, отражают установки на основные виды взаимоотношений в семье между мужем и женой, у представителей славянского и крымско-татарского этносов.

Семья, для представителей славянского этноса является крепкой только тогда, когда есть взаимопонимание, уважение и любовь, а также когда мужчина и женщина доверяют друг другу. Основные вопросы, которые возникают в ходе жизни, решаются совместно, то есть обоими супругами, основная их тематика заключается, в решение бытовых, материальных проблем. Но все-таки, чтобы не хотели воспитать родители в детях, какие отношения не существовали бы между ними, для всех представителей славянского этноса ребенок является самой главной составляющей их жизни.

Семья для крымских татар крепка тогда, когда в ней царит взаимопонимание, когда супругов объединяет единая цель, когда муж является главой семьи, также высоко ценится верность и доверие. Основные проблемные вопросы в крымско-татарской семье решаются отцом – главой семьи, основная их тематика: бытовые, материальные вопросы, вопросы здоровья.

Подводя итог исследования установок на семейное воспитание у представителей славянского и крымско-татарского этносов, можно сделать следующие общие выводы:

- для представителей, и крымско-татарского, и славянского этносов основными ценностями являются семья и дети, с той лишь разницей, что славяне больше уделяют внимание своей работе, карьере. Возможно, такая занятость, как матерей, так и отцов (славян) не позволяет им больше времени уделять своим детям, общаться с ними,

что в свою очередь приводит к возникновению личностных проблем у детей старшего дошкольного возраста, таких как трудности в общении, тревожность, незащищенность.

- различным является отношение к религии: представители крымско-татарского этноса считают её присутствие самым главным в жизни, основой семейного воспитания, а также подчеркивают необходимость соблюдения религиозных праздников всей семьей, представители славянского этноса считают, что религия в семье это не главное; в результате этого в воспитании детей крымско-татарского этноса преобладают симбиотические, авторитарные тенденции, что в свою очередь приводит к возникновению личностных проблем у детей (чувству неполноценности, незащищенности или же защитной агрессии, враждебности);

- в обоих этносах роль матери огромна, так как именно она проводит больше времени с ребенком, но следует отметить, что у представителей крымско-татарского этноса большую роль в воспитании детей играют старшие братья и сестры. Это в свою очередь, отражается в специфике становления личности ребенка, в специфике возникающих у него проблем, в характере отношений ребенка с взрослыми и сверстниками;

- представители обоих этносов придерживаются мнения о том, что отец – это пример для детей, и он должен быть строгим и справедливым, следить за благосостоянием семьи. В крымско-татарских семьях, отец считается главой семьи, её «хозяином», именно он решает основные семейные вопросы;

- семья для представителей крымско-татарского этноса является крепкой тогда, когда муж является главой семьи, а женщина следит за хозяйством и детьми, когда для славян семья является крепкой при равноправии обоих сторон;

- в родительско-детских отношениях родители обоих этносов придерживаются взаимопонимания, доверия и любви, но не исключается строгость. Основные качества, которые необходимо воспитать в детях славяне считают: порядочность, доброта, отзывчивость, трудолюбие, крымские татары к этим качествам добавляют еще и покорность, также стоит отметить тот факт, что одним из главных качеств для них является уважение к старшим.

- главным является то, что не зависимо от этноса, религии, ребенок играет огромную роль в жизни родителей.

Таким образом, культура детерминирует различия в установках на семейное воспитание. У каждого этноса свои определенные представления, какой должна быть семья, какую роль в ней играют мужчина и женщина, какое место в ней занимает ребенок, а также основные правила передачи жизненного опыта своим детям. Этот опыт закрепляется и формирует определенные модели поведения с другими людьми, которые передаются из поколения в поколение.

Литература

1. Бромлей Ю.В. Этнические процессы в современном мире. - М.: Наука, 1987.- 375с
2. Бурлачук Л.Ф., Морозов Н.М. Словарь - справочник по психологической диагностике. - СПб.: Питер ком, 1999. - 528 с.
3. Гнатенко П.И. Национальный характер. - Днепропетровск: ДГУ, 1992. - 140с.
4. Кросс-культурная психология. Исследования и применение/ Пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. – 560с.
5. Кросс-культурная психология: актуальные проблемы: Сб. статей/ Под ред. Л.Г. Почебут, И.А. Шмелевой.- СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 377 с.
6. Панькин А.Б. Формирование этнокультурной личности: Учеб. Пособие. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2006. – 280 с.
7. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. Учеб. Пособие. – СПб.: Речь, 2003. – 452 с.
8. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 281 с.
9. Серов Н.В. Цвет культуры: психология, культурология, физиология. – СПб.: Речь, 2004. – 672 с.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Оціночні судження суб'єкта як “одиниці аналізу” виявленої ним агресії

Мойсеева О.Є.

У відповідності з принципом психологічного аналізу “за одиницями”, який полягає у тому, що продукт такого аналізу несе у собі всі основні властивості, притаманні цілому, є можливість прийняти оціночні судження суб'єкта в якості такої “одиниці”, аналізуючи особливості психологічних підстав проявленої агресії та будуючи таким чином наукове емпіричне психологічне дослідження.

Ключові слова: аналіз „за одиницями”, агресія, оціночні судження суб'єкта, емпіричне дослідження.

В соответствии с принципом психологического анализа „по единицам”, состоящего в том, что продукт такого анализа несет в себе все основные свойства, присущие целому, существует возможность принятия оценочных суждений субъекта в качестве такой „единицы”, анализируя особенности психологических оснований проявленной агрессии и выстраивая таким образом научное эмпирическое психологическое исследование.

Ключевые слова: анализ „по единицам”, агрессия, оценочные суждения субъекта, эмпирическое исследование.

According to the psychological analysis principle “per unit”, which lies in that the product of such analysis carries all main peculiarities of the whole, there is an opportunity to accept the evaluational subjective judgements as such “unit”, analysing the traits of psychological grounds of the demonstrated aggression and building the scientific empirical psychological research in such a way.

Key words: unit-analysis, aggression, evaluation subjective judgements, empirical research.

Сучасна наука ще не має необхідних відомостей про психологічний механізм утворення стійких якостей особистості, що визначають її соціальну поведінку. Стосовно агресивної поведінки – в нашому випадку протиправної і злочинної – на теоретичному рівні цей механізм представлений як якісний стрибок в особистості неповнолітнього, що суб'єктивно характеризує його при переході від законотривної поведінки до злочинного способу реалізації своїх потреб [21].

Продовжуючи міркувати в даному напрямку, ґрунт, що підготував якісні зміни в особистості неповнолітнього, ми повинні шукати у послідовній зміні певних властивостей і особливостей даного суб'єкта, що виникають у процесі його взаємодії з навколишньою дійсністю.

Емпіричні дослідження агресивності останніх років підтвердили гіпотезу про те, що в соціальній і психічній нормі агресивність має локальний, обмежений характер. Гіпертрофія агресивності – результат деформації особистості, що у своїх крайніх проявах виражається в антисоціальній поведінці, або свідчить про певні психічні відхилення [27, 53].

У дітей і підлітків, наприклад, формування агресивності відбувається під впливом такого психологічного механізму, як “афект неадекватності”. При цьому агресивність розуміють як рису, або як властивість особистості [29; 32]. Щодо неповнолітніх делінквентів, механізм формування агресивності не виділений, але є констатація, що дана особистісна риса формується в них у результаті деструктивних соціальних і психологічних умов [2]. Розглядається агресивність і як комплексне особистісне утворення, що детермінує, направляє і забезпечує реалізацію поведінки, але структура і зміст якого, а також механізм реалізації агресивності в поведінці мають потребу в уточненні [4]. Визначення агресивності як емоційної риси, що відрізняє неповнолітніх правопорушників від їхніх законотривних однолітків, звертає увагу на емоційний аспект агресивної поведінки вже на рівні індивідуальних особливостей суб'єкта, оскільки агресивність, як емоційна риса є властивістю, що структурує емоційно-поведінкову сферу індивіда [18].

Відповідно до теорії диференційних емоцій, поняттям “емоційна риса” визначається своєрідна емоційна характеристика суб'єкта, утворена двома чи декількома фундаментальними емоціями, комплекс яких, залежно від генетичних передумов індивіда й особливостей його життя, може викликатися відносно стабільно і часто [38, 88–89]. У термінах “емоційна риса” чи “емоційний поріг” аналізуються наявні стійкі індивідуальні розходження в частоті, з якою люди переживають різні емоції [3, 29].

Несуперечливі факти кроскультурних досліджень, що підтвердили положення про індивідуальну схильність у вигляді генетично заданих, тобто первинних, базальних, емоцій, можуть бути основою судження про потенційну можливість людини виявляти агресивну поведінку. Цим пояснюється те, що низка дослідників визначають агресивність як специфічний механізм регуляції, що будується на основі первинних емоційних реакцій і у певних умовах може досягти ступеня ворожості і потреби в деструкції [2; 5].

Таким чином, проблемні індивідуальні психічні схильності під впливом складних умов життєдіяльності й у взаємодії з ними можуть обумовити формування вибіркової стійкої агресивної реакції на навколишнє середовище, які поступово піднімаються до рівня свідомих відносин. Процес цей має свою історію, без урахування якої, за висловом В.Н.М'ясищева,

“терплять фіаско всі спроби генетичного розуміння” [26].

Перетворення комплексу генетично заданих первинних емоцій, сполучених з агресією на агресивну поведінку свідомого суб'єкта має глибоке коріння в індивідуальній та суспільній історії розвитку особистості, що дозволяє агресивність (яку розуміють і як механізм, і як емоційну рису, і як рису особистості) за її соціально-психологічним походженням віднести до розряду новоутворень [31]. Це дає можливість, на наш погляд, визначити агресивність як вторинне, соціальне утворення індивіда, природну основу якого складають генетично первинні емоції, включені в процес соціалізації суб'єкта й особистості, що беруть участь у формуванні динамічних характеристик.

На перший погляд здається, що дане визначення може усунути суперечливі різночитання поняття “агресивність”, які нерідко викликають критичні зауваження наступного характеру: “Агресивність як риса особистості, звичайно, буде виявлятися в холерика інакше, ніж у флегматика, але пояснювати агресивність особливостями темпераменту так само науково безглуздо, як шукати пояснення воєн у властивому людям інстинкті задерикуватості” [30]. Посилання на природну (емоційну) основу агресивності як соціально-психологічного утворення також може наблизити до вирішення широко дискутованої проблеми пізнання природної передісторії механізмів поведінки, пов'язаних із розвитком у людини здатності до моральної саморегуляції поведінки та діяльності [32].

Багатьма авторами відзначається важлива роль емоцій, що сприяють актуалізації агресивної поведінки взагалі і при здійсненні насильницьких злочинів неповнолітніми, зокрема, однак вона ще до кінця не з'ясована [2; 4; 6; 8; 15; 20; 24; 25; 28; 29; 32; 35; 38]. Тому емоційний аспект агресивної поведінки заслуговує ретельного розгляду.

Вище було показано, що і захисні афективні реакції, супроводжувані агресивною поведінкою і включення у діяльність, де негативні в морально-змістовному плані опрідметнення й організація індивідуальних почуттів мають більш широке соціальне походження, можуть сформувати стійке негативне ставлення до певних ситуацій, прав інших людей, що з “вузького”, локально-ситуативного негативного емоційного ставлення може перетворитися в умову, яка формує агресивний стереотип поведінки і негативні особистісні риси, які набувають певного ступеню автономності.

Сформовані досить постійні емоційні відносини чи почуття лежать в основі готовності до емоційного реагування в напрямку певних ситуацій, людей, соціальних інститутів, суспільних цінностей. За даними досліджень, наприклад, встановлено, що майже в кожній людині можна знайти приклади поведінки, пов'язані з емоційним досвідом дитинства, завдяки яким вона може реагувати непропорційно сильними емоціями, незрозумілими для оточення, проявляти зухвалі глибокі зміни в поведінці, хоча зовні такі зміни нічим не обумовлені [34]. Наслідки емоційних подій у житті людини дуже різноманітні і важко передбачувані [9, 30]. На думку деяких дослідників, наприклад, відповіді на питання про вчинки індивіда “потрібно шукати в емоційних установках особистості” [17]. Це допомагає зрозуміти, “чому людина, володіючи певними знаннями, усе ж таки не використовувала їх при постановці і вирішенні певної задачі; чому вона обрала не той метод досягнення поставленої мети, на який вказує логіка; чому нею обрана в якості змісту життя настільки дивна задача і чому вона нею настільки погано осмислена” [17, 38].

Сучасна розробка теоретичних проблем емоцій, зокрема положення про те, що “...у закріпленні чи гальмуванні дій, що виправдали чи не виправдали себе, складається головне призначення емоцій” [25], пояснює, наприклад, тонко помічений О.Ф.Лазурським факт, що боротьба мотивів зводиться “зрештою до взаємодії переживань, пов'язаних з тими чи іншими цілями”. Тому особливостями емоційного ставлення великою мірою визначається не тільки людяність, шляхетність і велич, але також якості з протилежним знаком – низькість, підлість, егоїзм, мстивість, жорстокість. Наприклад, сполучення таких фундаментальних емоцій як гнів, відроза і презирство, що належать до “ворожої тріади”, може стимулювати деструктивну поведінку, а у випадках превалювання презирства, може допомогти мотивувати “холоднокривне убивство” [13; 14; 16; 36].

Єдністю протилежних почуттів, любов'ю і ненавистю, визначаються поняття “абсолютного добра” (почуття стосовно людей, що мають велику внутрішню цінність) і “абсолютного зла” (жорстокість) [19]. Якщо використовувати ці поняття як теоретичну модель особистісних типів, то сполучення любові до зла і ненависті до добра буде являти собою крайній варіант агресивності особистості, а ненависть до зла і любов до добра – його протилежність. Любов до добра без ненависті до зла, а також ненависть до добра без любові до зла будуть характеризувати проміжні варіанти індивідуально-психологічних і особистісних властивостей, що потребують більш ретельної теоретичної інтерпретації психологічної логіки поведінки таких суб'єктів.

Виходячи з найбільш загального визначення, агресія – це поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині. Причому останнє здійснюється різними способами, у тому числі й у формі суїцидальних дій або суїцидальних спроб, якщо їхньою метою є покарання кривдника.

Аналізуючи агресивну поведінку в емоційному аспекті, варто підкреслити, що емоція, предметом якої є інша людина, відіграє особливу роль у поведінці, спрямованій проти іншої особистості.

Наприклад, в інструментальній агресії, де агресивна поведінка є не метою, а засобом задоволення певної потреби, особливості емоційного ставлення до іншої людини, можуть показувати, що остання на шляху до досягнення власної мети свідомо, або в силу інших причин, не враховує інтереси оточення. Інструментальна агресія є, частіше, результатом навчання і виховання, тоді як поведінку, що спрямована на заподіяння шкоди іншій людині в зв'язку з ускладненими міжособистісними взаєминами, можна віднести до "емоційної" агресії [39]. Це буває, наприклад, в агресивній поведінці дітей і підлітків, коли виявлена агресія є еквівалентом захисних реакцій, у яких домінує афективний компонент. Про "емоційну" агресію чи емоційну мету агресії з'являється можливість говорити також у випадках делінквентної поведінки неповнолітніх, включаючи окремі серйозні злочини проти особистості, оскільки цілеспрямоване завдання шкоди іншій людині тут також пов'язано з актуалізацією суб'єктивного смислу самозахисту і самоствердження своєї особистості, що обумовлює значну виразність афективного компоненту. В окремих випадках, агресія, як емоційна мета завдати шкоди іншому і агресія як засіб досягнення певної іншої мети, що також пов'язано з нанесенням шкоди іншій людині (непрямим чи прямим шляхом), можуть взаємно переплітатися. Ця особливість дозволяє розглядати агресивну поведінку в складній динаміці різноспрямованих емоційних відносин.

У зв'язку з цим, вважаємо за потрібне відзначити, що прийнятий у вітчизняній психології поділ агресії на дві не пов'язані між собою форми (однією з яких є агресивна поведінка, як захисна афективна реакція на несприятливу ситуацію, а другою – девіантна поведінка з відхиленнями, що має самостійний смисл і ціль [29]), обмежує можливості наукового аналізу агресивної поведінки особистості та її властивостей.

Як інструментальна, так і емоційна агресія тісно взаємопов'язані емоційним ставленням до іншої людини, яке може виявляти як подібність, так і відмінності, що впливає, на наш погляд, з наступних міркувань.

Емоційне ставлення до людини і спілкування з нею (в нашому випадку воно набуває форми агресії) – дві сполучені форми відображення значимого іншого [11, 13], де значимість може мати як позитивне, так і негативне забарвлення. Можна стверджувати, що у випадках емоційної агресії характер емоційного ставлення до іншої людини є для суб'єкта агресивних дій відображенням певної суб'єктивної значимості іншого, що проявляється у більш чи менш сильному переживанні людиною негативної (яка, можливо, колись була позитивною) цінності для неї іншої особистості [11, 13].

Емоційне ставлення до іншого у випадках інструментальної агресії буде найімовірніше характеризуватися відсутністю будь-якого вираженого переживання людиною цінності іншої особистості взагалі, без виділення моменту суб'єктивного значення для неї цієї іншої особистості. Першочергово інструментальна агресія в силу своєї специфіки не припускає настільки безпосереднього взаємовпливу саме зі значимим іншим, як це має місце при емоційній агресії [37]. Негативна цінність іншого може виникнути й посилитись, якщо він своїми діями буде блокувати задоволення потреб суб'єкта агресивної поведінки. Але й у випадках емоційної агресії також присутній факт ускладнення задоволення потреб (на питання в силу чого і яких саме ми не зупиняємося), що підкреслює подібність причин, які змінюють емоційне ставлення до іншого як в інструментальній, так і в емоційній агресії.

Логіка здорового глузду підказує, що між характером емоційного ставлення до іншого і формою поводження з ним має існувати відповідність, тобто позитивне емоційне ставлення допускає позитивне поводження, негативне емоційне ставлення – негативну форму поводження, а відсутність емоційного ставлення – відсутність яких-небудь форм поводження. Однак такі міркування були б спрощенням глибинних закономірностей людської поведінки. Тому, виходячи зі сполучення трьох видів емоційного ставлення (позитивного, негативного, індиферентного) і трьох форм звертання (також позитивного, негативного, індиферентного) можна отримати дев'ять імовірних сполучень, пов'язаних між собою видів емоційного ставлення до іншої людини і форм поводження із нею.

Так, позитивне емоційне ставлення може відповідати як позитивній формі відносин з людиною, так і негативній, а також дистантно-індиферентній; негативне емоційне ставлення, у свою чергу, також може сполучатися з позитивною, негативною та індиферентно-нейтральною формою поводження; індиферентне (нейтральне) емоційне відношення буде пов'язане з негативною, позитивною формами поводження і з формально-нейтральною формою [1; 10; 22].

Стосовно агресивної поведінки нас особливо може цікавити негативна форма поводження з людиною (при будь-якому зовнішньо вираженому "лакуванні" поведінки) у поєднанні з емоційно позитивним, негативним та індиферентним ставленням до неї як до особистості взагалі і як до партнера по конкретній взаємодії окремо.

Інструментальна агресія скоріше за все буде сполучена з індиферентним та негативним емоційним ставленням, яке знижує значення іншого як особистості взагалі і може полегшити

реалізацію агресії як засобу. Емоційна агресія, більшою мірою, також буде пов'язана з негативним емоційним ставленням, яке, однак, може бути трансформацією першочергово емоційно позитивного ставлення до людини. Не виключена також і трансформація позитивного емоційного ставлення в індивідуальне, яке, так само як і у випадках інструментальної агресії, полегшує негативні форми поведінки з людиною.

Звісно, ні початкове ставлення до іншого, ні особливості трансформації самі по собі не визначають реально здійснюваних форм ставлення до людини, інакше ми не змогли б пояснити таких суперечливих поєднань, як, наприклад, негативне або індивідуальне емоційне ставлення й позитивне або нейтральне й не безособистісне поведіння з іншим.

Тому і відмінності, і подібності емоційного ставлення до іншої людини, як єдиної ланки інструментальної й емоційної агресії, полягає в характері виховання, в індивідуально-психологічних особливостях, у рівні розвитку суб'єкта агресивних дій, у змісті його життєвого досвіду, у життєвих обставинах, у ситуативних емоційних оцінках, у спільних позиціях емоційних відносин, як показниках його особистісних властивостей.

Категорія емоційного ставлення може бути прийнята в якості опосередкованої ланки між безлічі ситуаційних особливостей і різноманіття форм поведінки, у тому числі й агресивної, оскільки ставлення має тенденцію регулювати поведінку та діяльність, визначати спрямованість мислення, почуттів та волі людини та виражається в особистісному змісті дій суб'єкта [7; 12; 33]. Емоційний компонент особистісного ставлення не лише суб'єктивно уявляється дуже важливим, але й об'єктивно може визначати актуальний стан суб'єкта, що впливає на його поведінку, оскільки є умовою виникнення позитивних та негативних емоцій.

Емоційне забарвлення особистісного ставлення виражається у формі афекту, в формі певного емоційного стану¹ й у формі певного емоційного ставлення, яке уособлює найбільш глибокі комплекси почуттів людини [12, 14]. Емоційна модальність особистісного ставлення у загальному вигляді може бути представлена оціночними судженнями за типами "добре", "погано", "все одно". Такі судження, як відображення оціночної диспозиції особистості перед початком будь-якої діяльності або перед скоєнням будь-якого поведінкового вчинку, у тому числі й агресивного, певним чином будуть пов'язані особистісним змістом ситуації і мотивами поведінки суб'єкта, тобто віддзеркалюватимуть психологічні підстави його дій. Оціночний момент особистісного ставлення характеризує суб'єктивне (емоційне) відображення ситуації і допомагає зрозуміти логіку поведінки індивіда, враховуючи соціально-психологічний контекст його індивідуального розвитку, оскільки "ставлення, сформоване минулим досвідом, орієнтується на теперішнє" [33, 13].

Виходячи з вищевказаного, а також відповідно до принципу психологічного аналізу "за одиницями", що задається теорією діяльності, і полягає у тому, що продукт такого аналізу несе у собі всі основні властивості притаманні цілому, є можливість прийняти оціночні судження суб'єкта в якості такої "одиниці", аналізуючи особливості психологічних підстав проявленої агресії.

Література

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Издательство МГУ, 1990. – 240 с.
2. Агрессия у детей и подростков / Под ред. Н. М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2004.
3. Ананьев Б. Г. Избр. психол. труды: В 2 т. – М., 1982. – Т. 1.
4. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния семейных отношений. – М.: Наука, 1999.
5. Басс А. Психология агрессии // Вопросы психологии – 1967. – №3.
6. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб: Прайм-Еврознак, Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
7. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 480 с.
8. Берни Д. Агрессивность в структуре личности. – М., 1993.
9. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте (Психологическое исследование). – М.: "Просвещение", 1968. – 464 с.
10. Бондаренко С. М. Проблема формирования познавательного интереса при классно-групповом и программированном обучении (по материалам психолого-педагогической литературы) // Вопрос алгоритмизации и программирования обучения / Под ред. Л. Н. Ланды.

¹ Потрібно відмітити, що агресію як психологічний стан, пропонував досліджувати М.Д.Левітов, відмічаючи необхідність знання його феноменології, "Виділяючи у відповідності з традиційною номенклатурою пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти" [23, 179].

- М., 1973. – Вып. 2. – С. 5–9.
11. Гришина Н. В. Я и другие: Общение в трудовом коллективе. – Л.: Лениздат, 1990. – 171 с.
  12. Грищенко Л. А., Алмазов Б. Н. Побег из дома и бродяжничество. – Свердловск, 1988. – 153 с.
  13. Гулевич О. А. Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как системы социальных представлений и преступлений // Мир психологии. – 1999. – №3. – С. 120–131.
  14. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Педагогика, 1981. – 211 с.
  15. Ениколопов С. Н. Понятие агрессии в современной психологии // Прикладная психология. – 2001. – № 2.
  16. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Харьков: Выща школа, 1986. – 167 с.
  17. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 288 с.
  18. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. – М.: ЧеРо, 1998. – 233 с.
  19. Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / Под ред. Кузьмина Е. С., Семенова В. Е. – Л.: Лениздат, 1987. – 143 с.
  20. Копченова Е. Е. Детская агрессивность как качество личности: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2000.
  21. Королев В. В. Психические отклонения у подростков-правонарушителей. – М.: Прогресс, 1992. – 215 с.
  22. Котырло В. К. Развитие волевого поведения у дошкольников. – К.: Радянська школа, 1971. – 199 с.
  23. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. – М., 1964.
  24. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”): Пер. с нем. – М.: Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 272 с.
  25. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм. – СПб., 1999. – 199 с.
  26. Мясичев В. Н. Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 255 с.
  27. Папуча М. В., Кричковська Т. Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: НДПУ, 2001. – 147 с.
  28. Паренс Г. Агрессия наших детей. – М., 1997.
  29. Рваний А. Агрессия и агрессивность личности. – СПб, 1996.
  30. Реан А. Агрессия и агрессивность личности. – СПб.: Питер, 1996.
  31. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
  32. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М., 1996. – 96 с.
  33. Семиченко В. А. Психология социальных отношений. – К.: Магістр-S, 1999. – 167 с.
  34. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии. – М., 1993.
  35. Фурманов И. Детская агрессивность. – Минск, 1996.
  36. Яковлев А. М. Преступное поведение: психологическая характеристика. – М.: Просвещение, 1988. – 366 с.
  37. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies // Self-efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002.
  38. Blackburn D., Lee-Evance D. Agression: A Psychological Insight. – N. Y., 1987.
  39. Lorenz K. Das sogenannte Bose. Zur Naturgeschichte der Agression. – Wien, 1963. – S. 73.

Надійшла до редакції 11.02.2010

Гендерні особливості образу лідера

Муратова І.О.
ХГУ «НУА»

У даній статті розглядаються проблеми лідерства у вітчизняній і зарубіжній психології, питання, пов'язані з гендерними особливостями лідера, його особистісними якостями й характеристиками. У статті подано результати дослідження, спрямованого на визначення уявлень студентів про образ лідера з подальшим аналізом цього образу з точки зору гендерного підходу. Аналіз результатів показав, що, незважаючи на соціально-економічні зміни, які відбуваються в суспільстві, особистісні якості лідера в уявленні сучасних чоловіків і жінок є переважно маскулініними.

Ключеві слова: лідер, лідерство, гендер, особистість, особистісні якості, образ лідера, маскулініність, фемінініність, андрогінініність и т.і.

В данной статье рассматриваются проблемы лидерства в отечественной и зарубежной психологии, вопросы, связанные с гендерными особенностями лидера, его личностными качествами и характеристиками. В статье представлены результаты исследования, направленного на выявление представлений студентов об образе лидера с последующим анализом этого образа с точки зрения гендерного подхода. Анализ результатов показал, что, несмотря на социально-экономические изменения, происходящие в обществе, личностные качества лидера в представлении современных мужчин и женщин являются преимущественно маскулинными.

Ключевые слова: лидер, лидерство, гендер, личность, личностные качества, образ лидера, маскулинность, фемининность, андрогинность и т.д.

This article considers the challenges of leadership in the domestic and foreign psychology, issues of gender-related qualities of a leader, their personal qualities and characteristics. The article presents the results of the study aimed at identifying students' ideas about the image of a leader and its analysis in terms of gender approach. The analysis results showed that, in spite of social economic changes in society, personal qualities of a leader from the perspective of modern men and women are predominantly masculine.

Keywords: leader, leadership, gender, personality, personality traits, leader image, masculinity, femininity, androginia etc.

Постановка проблеми.

Проблема лідерства вивчається багатьма дослідниками і стала міждисциплінарною, але психологам належить пріоритет і в кількісному відношенні (теорії, експерименти, публікації, дослідження), і за ступенем вивчення й розробки проблеми. Особливо актуальною проблема лідерства є для сучасного пострадянського простору – України, Росії та інших країн близького зарубіжжя. Політичні, економічні, соціально-психологічні зміни, що відбуваються в цих країнах, актуалізували потребу в дослідженнях феномена лідерства в нових умовах.

Крім того, тривалий час питання, пов'язані з психологічними аспектами лідерства, вивчалася практично без урахування гендерної ідентичності, оскільки лідером традиційно виступав чоловік і практичної потреби в цих дослідженнях не було.

Перші дослідження в руслі гендерної психології лідерства було проведено в США ще Уайтом (1945 р.), Харвелом (1953 р.) та ін. Ця галузь досліджень активно формується в США, Західній Європі, починаючи із середини 70-х рр. ХХ ст., під впливом фемінізму, представники якого досягли того, що гендерний підхід став невід'ємною частиною психологічних досліджень. Питаннями гендерної психології лідерства в зарубіжній психології активно займалися Боумен, Дж. Бергер, Е. Іглі та ін. [1], які окреслили більшість напрямів для майбутніх досліджень у цьому ключі.

Велика кількість зарубіжних досліджень лідерства була пов'язана з політикою. У США вважалося, що лідером обов'язково має бути чоловік, що народився в Америці, зі шкірою білого кольору, домінуючими особистими якостями якого є агресивність, самовпевненість, відповідальність, рішучість. Лідери-чоловіки, надумку Річарда Л. Дафта, схильні до конкурентної боротьби й індивідуалізму [7]. Вони вважають за краще діяти в умовах вертикальної ієрархії, спираючись на формальну і посадову владу при взаємодії з підлеглими.

Жінки також можуть мати аналогічні характеристики. Хоча, за багатьма показниками західних дослідників, жінки-лідери більш орієнтовані на встановлення доброзичливих відносин із підлеглими.

Питання, пов'язані з особливостями статі людини та її психологічними відмінностями, останнім часом відносяться до найбільш активно обговорюваних у науці, оскільки роль чоловіка й жінки в суспільному житті сьогодні зазнає значних змін. Гендер у цьому сенсі є величезним полем для вивчення настанов, стереотипів, особливостей соціального сприйняття й самосприйняття, умов формування соціальних канонів, норм і ролей.

Зацікавленість дослідників проблемами лідерства закономірний. У людському суспільстві

існують різні групи, неодмінним атрибутом яких на певному етапі розвитку є висування лідера. Під час розробки даної проблеми виникло безліч теорій, але досягти єдиного розуміння лідерства й різних його аспектів не вдалося й дотепер.

Новим у розробці проблеми лідерства є вивчення її гендерного аспекту та організація конкретних наукових досліджень. Головною заслугою гендерної психології лідерства є постановка завдання порівняльного вивчення лідерів різної статі. Актуальність даної проблеми зростає у зв'язку з характерним для сучасного суспільства процесом вирівнювання соціальних прав чоловіків і жінок, що призводить до зміни традиційних уявлень про лідерську роль.

У гендерних дослідженнях лідерства було виявлено, що залежно від різних сфер діяльності лідерські якості чоловіків і жінок виявляються по-різному. Ряд учених вважає, що жіноче лідерство має деяку специфічність: жінки демократичніші, віддають перевагу гнучкому стилю керівництва, жінці більшою мірою властиві емпатичність, товариськість, адаптивність, менша агресивність. Дослідження показують, що жінки-лідери мають низку необхідних лідерських якостей: компетентність, демонстративність, працездатність, інтернальність, творче нестандартне бачення, самодостатність. Вони мають чітке уявлення про цілі, усвідомлюють свій потенціал і не відчують особливих перешкод і обмежень. Жінки напористі, незалежні, часто виступають у ролі емоційного лідера, орієнтуються на міжособистісні відносини, домінують у малих групах, більші відкриті, емоційні, краще взаємодіють із персоналом [3].

Зарубіжні та вітчизняні учені зазначають, що протиставлення чоловічого й жіночого стилів лідерства є не тільки неправильним із наукової позиції, але й одним із бар'єрів на шляху розвитку суспільства.

Зараз збільшується кількість жінок, які обіймають менеджерські посади, і цей феномен привернув увагу багатьох дослідників. У суспільній свідомості стала формуватися думка, що жінки також можуть бути успішними в ролі лідера. Проте, вони як і раніше складають меншість, особливо на середньому і вищому рівнях управління, навіть у країнах Скандинавії – регіоні з відносно великою гендерною рівністю. Цей факт дає підстави деяким авторам сумніватися в тому, що жінка здатна бути ефективним лідером, як і чоловік [7].

І теорія, і практика вказують на необхідність порівняльного дослідження особистості й поведінки лідерів обох статей.

Соціально-рольова теорія гендерних відмінностей лідерів, що розроблена Е. Іглі, постулює таку позицію: щоб бути прийнятним суспільством, чоловіки й жінки-лідери мають поводитися конгруентно їх гендерній ролі та відповідати гендерному стереотипу. З іншого боку, роль лідера також ставить свої вимоги до людини. І, згідно зі стереотипами, ця роль є маскуліною, і жінки-лідери зазнаватимуть конфлікт між гендерною і лідерською ролями. Е. Іглі вважає, що пом'якшення рольового конфлікту в жінок-лідерів призведе до зростання їх досягнень [2].

У сучасній вітчизняній соціально-психологічній літературі проблеми лідерства тією або іншою мірою порушували Г. М. Андреева, Т. В. Бендас, Г. К. Ашин, М. Ш. Бахітов, І. П. Волков, Е. А. Гансова, В. Д. Гончаров, Д. М. Гвішиані, Ю. А. Замошкін, І. С. Кон, Є. С. Кузьмін, І. С. Полонській, Б. Д. Паригін, Л. І. Уманській і багато інших дослідників.

У середині 80-х років ХХ століття в психології лідерства намітився ряд тенденцій, безпосередньо пов'язаних із проблематикою нашого дослідження: 1) розквіт політичної й організаційної областей у дослідженні лідерства; 2) поява гуманістичних тенденцій у розгляді феномена лідерства; 3) дослідження антигуманістичної поведінки лідера; 4) формування двох нових підходів у дослідницькій практиці лідерства – гендерного і культурального. Тоді ж, у зв'язку з політичними перетвореннями з'явилися нові дослідження політичних лідерів та їх послідовників, етнічних відмінностей лідерів, порівняльний аналіз керівників і підприємців.

Поява нових теоретико-методологічних концепцій також збагатила сучасну вітчизняну психологію лідерства. Назвемо три такі концепції: В. І. Рум'янцевої (структурно-функціональна концепція); Р. Л. Кричевського (концепція ціннісного обміну лідера й послідовників), Г. С. Никифорова (концепція психологічного забезпечення професійної діяльності менеджерів).

На думку багатьох дослідників даної галузі, найграндіозніша тенденція сучасної психології лідерства – це виникнення гендерного підходу. З погляду фахівців, що досліджують проблему лідерства, зараз потребують перегляду ряд понять і теорій, результати досліджень, тобто деякі досягнення психології лідерства мають розглядатися з гендерних позицій [4].

Оскільки уявлення про особистість лідера тісно пов'язані з гендерними стереотипами, то вони схильні до змін під впливом соціально-економічних дій. Відповідно, образ лідера схильний до змін, і як ми припустили, зміни мають торкатися гендерних характеристик цього образу.

Метою нашого дослідження і стало з'ясування уявлень студентів, які одержують першу і другу вищу освіту, про образ лідера і проведення аналізу цього образу з точки зору гендерного

підходу.

1) У дослідженні було використано: анкету статевих ролей Сандри Беєм (модифікована нами);

2) «незакінчені речення» (запропоновані нами). Студентам було запропоновано закінчити такі речення:

1. Для мене лідер – це ...
2. Необхідні якості лідера – це ...
3. П'ять складових успіху – це ...
4. Особисто для мене успіх – це ...

У дослідженні брали участь 95 осіб: 50 дівчат і 45 юнаків віком від 20 до 30 років із вищою і неповною вищою освітою.

Аналіз продовжень фраз показав таке: закінчуючи речення Для мене лідер – це ..., переважна більшість випробовуваних відзначили, що це людина, перша у всьому. До найбільш поширених визначень лідера, які дали випробовувані, також належать такі: сильна, владна, енергійна, ризикована, наполеглива, обізнана, успішна особистість, яку поважають, яка прагне досягти мети, уміє повести за собою.

Нами було виділено деякі типи відповідей, що найчастіше зустрічаються:

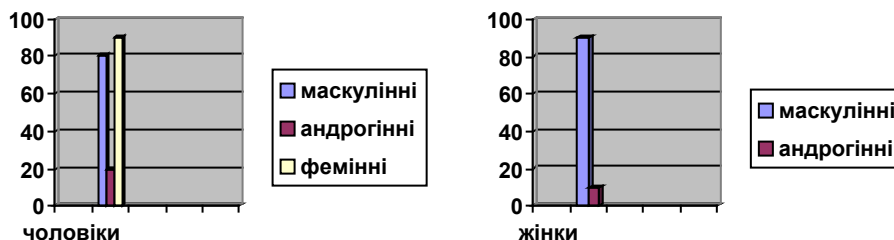
1. Лідерство – це першість, перевага, потяг до змагань (65%).
2. Лідерство – це володіння авторитетом і повагою (12%).
3. Лідерство – це вміння вести за собою (10%).
4. Лідерство – це влада над іншими (5%).
5. Лідерство – це наявність таких якостей, як розум, активність (7%).

Було виявлено відмінності між відповідями студентів із незакінченою вищою освітою й тими, які здобувають другу вищу освіту. Важливо відзначити, що на відміну від студентів із незакінченою вищою освітою у випробовуваних із вищою освітою у відповідях на першому плані опинилися такі якості, як розум, активність, знання й енергійність. Це говорить про те, що люди з великим життєвим досвідом цінують не тільки уміння виділятися або перемагати в якому-небудь змаганні, а бачать лідером людину, що має цілі в житті та знання, необхідні для їх досягнення. Лідером вони також хочуть бачити людину, здатну не лише захопити й повести за собою, а й відповідальну за свої вчинки, дії, таку, що викликає повагу й довіру.

Результати за модифікованою анкетною статевих ролей С. Беєм подано на мал. 1, 2 й табл. 1.

До анкети було додано додаткову шкалу, в якій випробовувані мали відзначити ті якості, які властиві, на їх думку, ефективному лідеру. Також із перелічених якостей було запропоновано виділити ті, які властиві опитуваним, оцінюючи ступінь їх наявності у себе за семибальною шкалою. Одиниці відповідає відповідь «категорично, ні», сімці – «безумовно, так», а четвірка позначає «ні так, ні ні» (або «і так, і ні»).

Результати дослідження показали, що 80% опитаних чоловіків віднесли до характеристики лідера виключно маскулінні якості; 20% чоловіків відзначили серед характеристик лідера як маскулінні, так і фемінні якості; 90% опитаних жінок відзначили в характеристиках лідера виключно маскулінні якості, а 10% – як маскулінні, так і фемінні (див. мал. 1, 2).

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 1 Особистісні якості лідера, вибрані чоловіками

Мал. 2 Особистісні якості лідера, вибрані жінками

Таблиця 1.

Гендерні відмінності в уявленнях про особистісні
характеристики лідера

№ місця	Гр. 1 (чоловіки)	№ місця	Гр. 2 (жінки)
1	Діє як лідер	1	Діє як лідер
2	Легко приймає рішення	2	Аналітичний розум
3	Любить ризик	3	Любить змагатися
4	Сподівається тільки на себе	4	Бажає мати певну позицію
5	Захищає свої переконання	5	Незалежний
6	Сильна особистість	6	Захищає свої переконання
7	Уважний до потреб інших	7	Сильна особистість
8	Уміє пристосовуватися	8	Сподівається тільки на себе
9	Надійний	9	Бажає мати певну позицію
10	Серйозний	10	Надійний

Як бачимо, є ряд відмінностей у баченні образу лідера чоловіками й жінками, але, тим не менше, в обох групах лідер представлений традиційними маскулініними характеристиками.

Висновок. Загалом, наше дослідження показало, що, незважаючи на соціально-економічні зміни, які відбуваються в суспільстві, особистісні якості лідера в уявленні сучасних чоловіків і жінок є переважно маскулініними. Надалі бажано було б продіагностувати ступінь вираження лідерських якостей у групах жінок і чоловіків і зробити порівняльний аналіз власних лідерських якостей і якостей, що включаються випробовуваними в образ лідера.

Література

1. Алифанов С. А. Основные направления анализа лидерства / С. А. Алифанов // Вопросы психологии. – 1991. – № 3. – С. 90–98.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 373 с.
3. Бендас Т. В. Гендерная психология лидерства : монография / Т. В. Бендас. – Оренбург : ИПК ОГУ, 2000.
4. Бендас Т. В. Психология лидерства : учеб. пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2009. – С. 120–127.
5. Бендас Т. В. Уровень организованности группы и проблема лидерства (на примере студенческой группы) : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. В. Бендас. – Л. : ЛГУ, 1981.
6. Бендас Т. В. Гендерные исследования лидерства / Т. В. Бендас // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – 95 с.
7. Ричард Л. Дафт. Уроки лидерства / Ричард Л. Дафт. – М. : «Классика менеджмента», 2007. – 311 с.
8. Сафонова Ж. В. Социально-психологические особенности женщин, успешных в карьере : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ж. В. Сафонова. – СПб., 1999.
9. Кричевский Р. Л. Если Вы руководитель. Элементы психологии менеджмента в повседневной работе / Р. Л. Кричевский. – М., 2003.
10. Рахманкулова С. А. Гендерные характеристики социального интеллекта студентов : автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. А. Рахманкулова. – Ярославль, 2005.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Вплив стилю батьківського ставлення на особистісні особливості молодших школярів

Невоєнна О.А., Чаусова Ю.А.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена вивченню впливу стилю батьківського відношення на особистісні особливості молодших школярів. В результаті проведеного дослідження виявлено, що існує залежність стилів виховання «контроль» та «кооперація» і таких особистісних характеристик, як соціальна сміливість, хоробрість, рішучість, безтурботність. Подані стилі батьківського відношення сприяють розвитку сміливості в ситуаціях міжособистісної взаємодії та оцінювання, формують рішучість у відношеннях з дорослими. Натомість стиль виховання «маленький невдаха», як було виявлено, сприяє розвитку невпевненості та нездатності дитини реалістично оцінювати себе. Зв'язку між особистісними факторами і стилями виховання «прийняття-відторгнення» та «симбіоз» виявлено не було. Методика «Малюнок родини» може бути використана в якості експрес-діагностики стилю батьківського ставлення.

Ключові слова: стиль батьківського ставлення, особистісні особливості, молодший шкільний вік.

Стаття посвящена изучению влияния стиля родительского отношения на личностные особенности младших школьников. В результате проведенного исследования обнаружено, что существует зависимость стилей воспитания «контроль» и «кооперация» и таких личностных характеристик, как социальная смелость, храбрость, решительность, беззаботность. Данные стили родительского отношения способствуют развитию смелости в ситуациях межличностного взаимодействия и оценивания, формируют решительность в отношениях со взрослыми. В то же время стиль воспитания «маленький неудачник», как было обнаружено, способствует развитию неуверенности и неспособности ребенка реалистично оценивать себя. Связи между личностными факторами и стилями воспитания «принятие-отвержение» и «симбиоз» выявлено не было. Методика «Рисунок семьи» может быть использована в качестве экспресс-диагностики стиля родительского отношения.

Ключевые слова: стиль родительского отношения, личностные особенности, младший школьный возраст.

The influence of parenting styles on the personal traits of children of primary school age

The article deals with the influence of parenting styles on the personal traits of children of primary school age. The results of conducted research show that there exists a certain dependence between the upbringing styles "parental supervision" and "cooperation" and such personal traits as social courage, bravery, resoluteness, carefree. These upbringing styles favour the development of courage in situations of interpersonal interaction and evaluation, form resoluteness in relations with adults. In the same time upbringing style "a young failure" as it was found favour the development of uncertainty and kid's inability of realistic evaluation of himself. The research has not revealed any connection between personal traits and the upbringing styles of "acceptance – rejection" and "symbiosis". The method "Picture of the family" can be used as express-diagnosing of parenting style.

Keywords: style parental attitudes, personal traits, primary school age.

Виховання дитини є важливим питанням протягом усього процесу розвитку людського суспільства. У теперішній час вплив сім'ї на формування особистості дитини визнається багатьма педагогами, психологами, психотерапевтами, психоневрологами. Створення гармонійних стосунків, благополучного психологічно комфортного клімату в сім'ї повинно стати першим завданням подружжя і батьків, оскільки без цього неможливе формування здорової повноцінної особистості дитини. Відхилення в родинних стосунках негативно впливають на формування особистості дитини, її характеру, самооцінки і інших психічних якостей особистості [4].

Проблема наукових досліджень у галузі виховання вперше була поставлена П.Ф.Лесгафтом. Головне завдання виховання, вважав він, – це розвиток духовності або «ідейного життя» і «розумової досконалості». Лесгафт вважав, що дуже важливо допомогти дитині зробити із себе безустанного й стійкого борця за свої ідеї, за істину й правду; навчити дитину володіти й управляти собою [2].

Інший автор, А.Я. Варга, визначає батьківське ставлення як цілісну систему різноманітних почуттів батьків по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, які практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття та розуміння характеру дитини, її вчинків. Вона виділяє три структурні одиниці батьківського відношення: по-перше, інтегральне прийняття або відторгнення дитини; по-друге, міжособистісна дистанція, тобто ступінь близькості батьків до дитини, а також форму та напрямок контролю за поведінкою дитини. Кожна складова, в свою чергу, уявляє з себе поєднання в різній пропорції емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів відношення людини до людини [1].

Стиль батьківського ставлення залежить від багатьох факторів: від соціокультурних та сімейних традицій, від клініко-психологічних особливостей дитини, від етологічного (причинного) фактору раннього контакту дитини з матір'ю, від особливостей спілкування дорослих членів родини між собою, від особливостей самих батьків. Але також необхідно

відзначити, що тип батьківського відношення впливає як на становлення особистості дитини в цілому, формування її уявлень про себе й оточуючий світ, так і на розвиток окремих її сфер, зокрема, особистісної [3, 6].

Вякості об'єкту дослідження виступає стиль батьківського ставлення. Предметом дослідження є вплив стилю батьківського ставлення на особистісні особливості молодших школярів.

У межах даного дослідження ми встановили перед собою мету, яка полягає у вивченні впливу стилю ставлення батьків на особистісні особливості у дітей молодшого шкільного віку.

У відповідності до мети дослідження нами були сформульовані наступні його завдання:

1. провести теоретичний аналіз поняття «батьківське ставлення»;
2. вивчити стиль батьківського ставлення;
3. визначити домінуючого батька;
4. виявити особистісні особливості молодших школярів;
5. визначити та проаналізувати вплив стилю батьківського ставлення на особливості особистості молодшого школяра.

Для досягнення встановлених у дослідженні завдань ми використовували наступні методи та методики: спостереження, бесіда, методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варги, В.В. Століна, проєктивна методика «Малюнок родини», дитячий опитувальник Кетела CPQ, методи математичної обробки даних (метод кореляційного аналізу Спірмена).

У дослідженні взяли участь учні середньої загальноосвітньої школи молодших класів у кількості 44 осіб, з них 26 хлопців, 18 дівчаток, та їх батьки у кількості 77 осіб.

Для комплексного вивчення впливу відношення батьків на особистісні особливості у дітей молодшого шкільного віку нами була розроблена наступна процедура дослідження.

На 1 етапі нашої роботи була проведена бесіда з класними керівниками обох класів, з кожним окремо. Це були жінки середнього віку, і обидві відразу погодились відповісти на запитання, які безпосередньо стосуються їх взаємовідносин зі школярами.

На 2 етапі нашої роботи була проведена методика діагностики батьківського ставлення, авторами якої є А.Я. Варга і В.В. Столін. Вона була обрана нами для вивчення й визначення стилю батьківського відношення.

На 3 етапі була проведена проєктивна методика «Малюнок родини», що допомогла нам визначити домінуючого батька, а також додатково провести експрес-діагностику стилю батьківського ставлення.

На 4 етапі була проведена проєктивна методика «Малюнок родини», що допомогла нам визначити домінуючого батька, а також додатково провести експрес-діагностику стилю батьківського ставлення.

4 етап був спрямований на визначення та аналіз особистісних особливостей молодших школярів. Нами була використаний дитячий опитувальник Кетела CPQ для вивчення різних аспектів особистості дітей молодшого шкільного віку.

Останній етап нашої роботи полягав у проведенні статистичної обробки даних. Ми використовували такий математичний метод статистичної обробки даних як кореляційний аналіз Спірмена. Даний метод був застосований для аналізу впливу показників один на одній, в даному випадку, стилю батьківського відношення на особистісні особливості молодших школярів.

Результати та їх обговорення.

Результати першого етапу дослідження свідчать про те, що активність батьків на батьківських зборах доволі висока. Також класні керівники зазначають, що частіше на зборах присутні батьки дітей, які добре навчаються, спокійні та працелюбні. Натомість батьки дітей, які відстають у навчанні або мають деякі проблеми з поведінкою, з'являються на батьківських зборах набагато рідше.

Результати другого етапу нашої роботи показали, що при такому стилі виховання, як симбіоз, який був найбільш виражений в поданій групі досліджуваних, батьки намагаються бути у симбіотичних відносинах з дитиною. Тобто батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим, намагаються задовольнити усі потреби дитини, захистити її від труднощів та негараздів життя. Такі батьки постійно відчувають тривогу за дитину, дитина їм здається маленькою та беззахисною. Найбільш характерними відповідями таких батьків в індивідуальній бесіді на питання про дитину були такі, що діти в основному перші та дуже бажані, улюбленці всієї родини. Майже весь свій вільний час батьки присвячують дитині.

Відносно батьків з найбільш вираженим стилем у вихованні контролем ми можемо сказати, що для них характерне авторитарне відношення до дитини. Батьки вимагають від дитини безумовної слухняності та дисципліни. Вони намагаються нав'язати дитині в усьому свою волю, неспроможні поглянути на ситуацію з її точки зору. За проявлення свавілля дитину суворо карають. Такі батьки уважно спостерігають за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями. Слід відмітити, що такі батьки в індивідуальній бесіді чітко пояснювали, що не допустять поганих оцінок своєї дитини, що вона повинна добре вчитися, займатися в різних секціях.

Тобто ми бачимо, що і в одному, і в іншому домінуючому стилі виховання присутній контроль, але виражається він по-різному: або авторитарністю (у контролюючому стилі), або

надмірним захистом (при симбіозі).

Результати третього етапу нашого дослідження допомогли нам з'ясувати, що домінуючих батьків діти чітко визначали як таких, їх частіше сварять за погані оцінки, більше контролюють, до них перших вони звертаються по дозвіл, тому що їх думка завжди більше враховується. Батьки ж, які пізніше визначились як домінуючі, часто говорили, що відвідують усі батьківські збори, контролюють успішність дитини, часто примушують її робити те, що самі вважають правильним. Щодо інтерпретації малюнка родини, то діти зазвичай були схильні надавати фігурам домінуючих батьків великих розмірів в порівнянні з фігурами інших членів родини, не враховуючи їх реальних фізичних розмірів. Також ми з'ясували, що проєктивний метод «Малюнок родини» допомагає провести експрес-діагностику стилю батьківського ставлення, бо малюнки дітей з різними стилями виховання чітко відрізняються кольорами, силою натиску, особливостями малювання фігур батьків, розташуванням малюнка.

Результати четвертого етапу нашої роботи допомогли встановити, що загалом по групі найбільш виражені особистісні фактори відкритість, впевненість в собі та рішучість, найменше – стриманість, незалежність та обережність. Тобто дітей обох класів можна в цілому охарактеризувати як відкритих у спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими, активних, рішучих, здатних долати перешкоди, впевнених в собі та часом надмірно енергійних.

Згідно з першим фактором – недовірливість-відкритість. Як ми бачимо, дві треті дітей у досліджуваній групі (61.4%) знаходяться на високому рівні по даному фактору, тобто їх можна охарактеризувати як емоційно теплих, комунікабельних, соціально краще пристосованих. Діти з низькими показниками (6.8%) відрізняються недовірливістю, сильною образливістю, відсутністю інтуїції в міжособистісних стосунках. Другий фактор – низька ступінь сформованості інтелекту-висока. Як ми бачимо, у третини дітей (27.3%) цей фактор знаходиться на високому рівні, тобто це відображає високий рівень розвитку вербального інтелекту. Діти, які мають низькі показники (9.1%), виконують запропоновані завдання, використовуючи лише конкретно-ситуаційні ознаки, примітивно підходять до рішення своїх проблем. Наступний фактор – невпевненість в собі-впевненість. Тобто діти з високим рівнем за цим фактором (45.5%) впевнені в собі й, таким чином, спокійні, стабільні. Низькі показники наявні у дітей (6.8%), які гостро реагують на невдачі, погано контролюють свої емоції. Четвертий фактор – стриманість-збудженість. У шостій частині дітей (13.7%) цей фактор знаходиться на високому рівні, тобто в них виявляється підвищена збудженість або надмірна активність. Але третина дітей (30%) мають низькі показники за даним фактором, тому їх можна охарактеризувати як емоційно урівноважених та стриманих. П'ятий фактор – слухняність-незалежність. Діти з високими показниками (20.5%) мають виражену схильність до самоствердження, протиставлення себе як дітям, так і дорослим. Що стосується дітей з низьким рівнем за цим фактором (16%), то вони демонструють залежність від дорослих та інших дітей, легко їм підкоряються. Шостий фактор – обережність-хоробрість. П'ята частина дітей має високий рівень виразності цього фактору (20.5%) та відрізняється енергійністю, активністю, відсутністю страху в ситуації підвищеного ризику. У дітей з низьким рівнем (30%), навпаки, виражена надмірна обережність та обачливість. Наступний фактор – безвідповідальність-сумлінність. Третина дітей досліджуваної групи має високі показники за цим фактором (30%), тобто для них характерні велике почуття відповідальності, цілеспрямованість, сумлінність. Діти з низькими показниками (16%) зневажають своїми обов'язками, не заслуговують довіри, часто сперечаються з батьками й вчителями. Восьмий фактор – це сором'язливість-рішучість. Більш ніж у третини дітей (34%) цей фактор виражений на високому рівні, тобто вони невимушені та хоробрі в спілкуванні, легко вступають в контакт з дорослими. Діти з низьким значенням фактору (9.1%) виявляють сором'язливість та боязкість. Дев'ятий фактор – реалістичність-залежність від інших. Згідно отриманим даним, високі показники за цим фактором має майже п'ята частина дітей (22.7%) – тобто їм притаманна емоційна чуйність, багате уявлення, естетичні схильності. Відсоток дітей з низькими показниками невеликий (9.1%), вони відрізняються реалістичним підходом до рішення ситуації, практицизмом, мужньою незалежністю. Наступний фактор – це спокійність-тривожність. Рівно третина дітей досліджуваної групи (30%) знаходиться на високому рівні за цим фактором, їм притаманні постійні передчуття невдач, їх легко вивести із стану душевної рівноваги, вони часто мають поганий настрій. Діти з низькими результатами (25%) навпаки – спокійні, рідко засмучуються, зазвичай перебувають в позитивному душевному стані. Одинадцятий фактор – низький-високий самоконтроль. Діти, які мають високі показники (39%), проявляють кращу соціальну пристосованість та більш успішне оволодіння вимогами оточуючого середовища. Діти з низькими результатами за даним фактором (20.5%) не вміють контролювати свою поведінку по відношенню до соціальних нормативів. І останній, дванадцятий фактор – розслабленість-напруженість. Високі показники виявлені у великій кількості дітей даної групи (39%), вони відрізняються надлишком спонукань, які не знаходять практичної розрядки в процесі діяльності, в їх поведінці переважає нервово напруження. Низькі результати (20.5%) показують діти, які зазвичай розслаблені, спокійні, не турбуються через обставини.

За допомогою методу математичної обробки даних Спірмена ми з'ясували, що стиль батьківського ставлення впливає на особистісні особливості молодших школярів. Наприклад, батьки, які проявляють стиль відношення «кооперація», зацікавлені справами своєї дитини, намагаються в усьому їй допомагати, високо оцінюють її інтелектуальні і творчі можливості, заохочують її ініціативу та самостійність, намагаються бути з нею на рівних, а також довіряють дитині, завжди намагаються зрозуміти її точку зору. Тому такі діти відрізняються енергійністю, активністю, відсутністю страху в ситуації підвищеного ризику, оптимізмом. Зовсім інші особистісні особливості проявляються при стилі батьківського ставлення «контроль»: чим більше у батьків проявляється цей стиль виховання, тим менше у дитини буде розвиватися рішучість, тому що контролюючий стиль батьківського ставлення ще можна назвати авторитарним. Такі батьки зазвичай вимагають від дитини беззаперечної слухняності та дисципліни, вони не можуть розділити точку зору дитини, намагаються в усьому нав'язати їй свою волю та за проявлення свавілля суворо карають. Дитина таких батьків стає боязкою, соромливою, нерішучою у спілкуванні з дорослими. Вона зникає до авторитарного відношення батьків, і переносить ці почуття на всіх оточуючих дорослих. Батьки ж, які притримуються такого стилю ставлення, як «маленький невдаха», прагнуть приписати дитині особисту та соціальну неспроможність, представити її інфантильною, не довіряють своїй дитині, намагаються огородити її від труднощів життя та суворо контролювати. Тому такі діти дуже гостро реагують на невдачі, оцінюють себе як менш здібних в порівнянні з однолітками, погано контролюють свої емоції, зазнають труднощів у пристосуванні до нових умов. Вони не відчувають підтримки батьків, тому уникають нових контактів з дорослими. Такі діти дуже м'які, сентиментальні, залежні, довірливі, в більшій мірі піддаються впливам оточуючого середовища.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження впливу стилю батьківського ставлення на особистісні особливості молодших школярів нами були сформульовані наступні загальні висновки:

1. Стиль батьківського ставлення впливає на особистісні особливості молодших школярів.
2. Дітей досліджуваної групи можна в цілому охарактеризувати як відкритих у спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими, активних, рішучих, здатних долати перешкоди, впевнених в собі та часом надмірно енергійних.
3. Найбільш вираженими стилями виховання у досліджуваній групі виявились контроль та симбіоз, найменш вираженим – «маленький невдаха».
4. Стиль батьківського ставлення «кооперація» формує в дитині енергійність, активність, відсутність страху в ситуації підвищеного ризику, оптимізм, безтурботність, схильність до переоцінки своїх можливостей
5. Стиль батьківського виховання «контроль» впливає на формування в дитині боязкості, соромливості, нерішучості у спілкуванні з дорослими, безініціативності.
6. Стиль відношення «маленький невдаха» сприяє розвитку в дитині невпевненості у собі, інфантильності, нерішучості та боязкості перед дорослими.
7. Не було виявлено зв'язку між особистісними особливостями та такими стилями батьківського виховання, як прийняття-відторгнення та симбіоз.
8. Проективна методика «Малюнок родини» може використовуватись для експрес-діагностики стилю батьківського ставлення; малюнки дітей, батьки яких використовують певні стилі відношення, відрізняються кольоровою наповненістю, силою натиску, особливостями малювання та розташування фігур членів родини.

В якості перспективи подальшого дослідження може виступити вивчення впливу стилю батьківського ставлення на розвиток когнітивної сфери дитини.

Батьківське виховання відіграє важливу роль в процесі становлення особистості дитини. Іноді воно переступає межу надмірного контролю, інколи – навпаки, надає дитині надмірної свободи. Але в будь-якому разі існує невід'ємна його частина, здатна виправити усі недоліки. Це – батьківська любов [6].

Література:

1. «Актуальные проблемы современного воспитания» // «Педагогика» №10, 2007 г., с. 12-13.
2. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения. – М., 1986 г. – с. 145.
3. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. М.: Педагогика, 1991 г. – с. 35
4. Нартова-Бочавер С. Психология личности и межличностных отношений. – М.: Из-во ЭКМО-Пресс, 2001. – с. 57
5. Невоєнна О.А., Чаусова Ю.А. Вплив стилю батьківського ставлення на рівень тривоги молодшого школяра. // Вісник ХНУ. – 2009. – №857. с. 145-149.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. – М.: Высш. образование, 2008 г. – с. 286.

Надійшла до редакції 7.02.2010

Крос-культурне дослідження ціннісних орієнтацій української та китайської студентської молоді

Павленко В.М., Пуертас С.Д.К.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У роботі проведено теоретичний аналіз і емпіричне дослідження присвячене особливостям цінностей китайської та української студентської молоді. Цінності розглядаються як стандарти, які відображують життєвий вибір культури. Результати дослідження показали, що цінності китайської молоді, на відміну від української, мають більш виражений консервативний характер, а цінності українських студентів відповідно більш динамічний.

Ключові слова: культурні цінності, індивідуальні цінності, досяжність цінностей, студентська молодь.

В статье осуществлен теоретический анализ и эмпирическое исследование особенностей ценностных ориентаций украинской и китайской студенческой молодежи. Ценности рассматриваются как стандарты, которые отображают жизненный выбор культуры. По результатам исследования делается вывод о том, что ценности китайской молодежи, в отличие от украинской, имеют более выраженный консервативный характер, а ценности украинских студентов - более динамичный.

Ключевые слова: культурные ценности, индивидуальные ценности, доступность ценностей, студенческая молодежь.

In the article the theoretical analysis and empirical research of the features of the value aspects of Ukrainian and Chinese youth was fulfilled. The values are examined as standards and principles of life which influence vital choice of the culture and are reflected in her national mentality. The results of the research has shown that values of the Chinese youth, in contrast to Ukrainian, have more expressive conservative character, and conformably, the values of the Ukrainian students are more dynamic.

Keywords: cultural values, individual values, availability of values, student youth.

Постанова проблеми. У сучасному суспільстві проблема міжнаціональних відносин та особливостей сприйняття своєї нації є однією з найбільш актуальних. Розуміння даних феноменів і вивчення специфіки їх психологічного оформлення повинно відобразити одне з головних завдань сучасних психологічних досліджень. У свою чергу ціннісні орієнтації складають ядро національної культури та менталітету, тому їх вивчення дає значну інформацію щодо базових особливостей та динаміки розвитку культури [3].

Розгляд ролі ціннісних орієнтацій у соціально-психологічному просторі юнацтва має особливе значення для гуманітарних наук тому, що саме в юнацькому віці людина найбільш чутлива до новітніх соціальних тенденцій, тому ціннісні орієнтації молоді є індикаторами процесів соціально-психологічних змін [1].

Актуальність крос - культурних досліджень цінностей юнацтва особливо підвищується з моменту вступу України до Болонського процесу, який передбачає тісну взаємодію культур та молоді на навчальному просторі, що підіймає проблему акультурації [3]. Проблема адаптації до цінностей іншого суспільства постає найбільш гостро у випадку взаємодії віддалених культур, які історично розвивалися окремо. Прикладом може стати українська та китайська культури. На даний час в українських вищих навчальних закладах здобуває професію велика кількість студентів з Китаю. Наприклад, тільки у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна навчаються біля 700 китайських студентів. Порівняльний аналіз цінностей зазначених груп міг би дозволити не тільки глибше пізнати рідну культуру, але й надати інформацію щодо можливих заходів по адаптації китайських студентів до норм українського суспільства та навчального процесу. Однак, аналіз сучасної наукової літератури показав, що на сьогоднішній день немає порівняльних досліджень цінностей українських та китайських студентів, що підтверджує практичну актуальність даної роботи.

З іншого боку, не зважаючи на те, що наукові дефініції «цінностей» для багатьох дослідників є ідентичними, будь то ідеї, установки чи принципи життя, залишається відкритим питання структури та рівнів прояву цінностей.

Так, у радянській психології сформувалася традиція розгляду ціннісних орієнтацій як складової спрямованості особистості, що пішла від праць С.Л. Рубінштейна й О.М. Леонтьєва, і була продовжена в роботах Б. Г. Ананьєва, Д. Н. Узнадзе, Л. І. Божович, Б.Д. Паригіна, А.І. Донцова, Л.І. Анциферової, В.С. Мухіної, А.А. Бодальова, Г.Г. Дилигенського, В. Г. Алексеевої й багатьох інших дослідників [1; 2; 4].

У сучасних дослідженнях, зокрема, у роботах Б.С. Братуся, Г.Є. Заленського, Е.І. Головахи, Г.Л. Будинайте, С.С. Бубнової, Т.В. Корнілової, Є.Б. Фанталової та ін., цінності розглядаються як складна ієрархічна система, що знаходиться на перетині мотиваційно - потребової сфери особистості й світоглядних структур свідомості, виконуючи функції регулятора

активності людини [1].

У зарубіжній психології одним з найпоширеніших підходів до вивчення цінностей є концепція М. Рокича, який стимулював жвавий інтерес до цінностей серед психологів тим, що запропонував чітке визначення поняття “цінності” і розробив легкий у використанні інструментарій по їх вивченню [1]. Серед сучасних зарубіжних теорій цінностей можна виокремити теорії «Загальнолюдських цінностей» Ш. Шварца, «Матеріалістичних – пост матеріалістичних цінностей» Р. Інглехарда, «Соціальних цінностей» Г. Хофстеда та теорію «Індивідуалістичних - колективістських цінностей» С. Томкінса [1; 2; 4].

Таким чином, багатьма вченими виділена низка характеристик, сфер прояву та функціонування цінностей (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, В.О. Ядов, Є.Б. Фанталова, М. Рокич, Ш. Шварц, Г. Хофстед, С. Томкінс та ін.), які майже не розглядалися як єдине структуроване ціле, у тому числі у крос – культурних дослідженнях, що й зумовлює значущість вивчення даного конструкту і складає теоретичну актуальність нашої роботи.

Об’єкт – ціннісно-сміслова сфера.

Предмет – особливості ціннісних орієнтацій китайських та українських студентів.

Мета – виявити особливості ціннісних орієнтацій української та китайської студентської молоді.

Завдання:

1. Провести теоретичний аналіз проблеми ціннісних орієнтацій і культурних цінностей;
2. Дослідити ціннісні орієнтації українських студентів;
3. Вивчити ціннісні орієнтації китайських студентів;
4. Провести порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій української та китайської студентської молоді.

У дослідженні взяли участь 63 студента у віці від 18 до 22 років, які навчаються у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна на економічному факультеті та факультеті психології. Серед них 30 громадян України (42 % - чоловіки, 58 % - жінки) та 33 громадянина Китаю (43% - чоловіки, 57 % - жінки).

Методики та організація дослідження. Для вирішення поставлених завдань нами були обрані наступні методики:

1) Для збору демографічної інформації - анкета. Дана анкета являє собою перелік з семи питань, які дозволяють зібрати дані про стать, вік, віросповідання, релігійність досліджуваних, а також про місце їхнього постійного проживання, спеціальність та етнічну ідентичність.

2) Для виявлення особливостей цінностей студентської молоді на культурному рівні була використана авторська модифікація методики «Ціннісні орієнтації» Ш. Шварца.

В оригіналі дана методика являє собою перелік з 57 цінностей, які є тією чи іншою мірою значущими для різних культур. Методика складається з двох частин. У першому списку представлені термінальні цінності, виражені у вигляді іменників. У другому списку – інструментальні цінності, виражені у вигляді прикметників. Досліджуваному пропонується оцінити значущість кожної цінності як керівного принципу його життя за семибальною шкалою.

Для поглиблення аналізу культурних цінностей нами були внесені до методики наступні зміни. Кожну з 57 цінностей ми запропонували оцінити за наступними параметрами: «Наскільки важлива для мене дана цінність як керівний принцип мого життя?»; «Наскільки дана цінність досяжна для мене на сьогодні?»; «Наскільки дана цінність є важливою у традиційній українській культурі?»; «Наскільки дана цінність є важливою у сучасному українському суспільстві?».

Досліджуваним пропонувалось оцінити цінності за цими параметрами за шкалою від «1» до «7». Для кожного питання надавалась своя градація відповідей.

На нашу думку, запропоновані параметри аналізу культурних цінностей дозволять: оцінити важливість культурних цінностей, рівень їх досяжності, виявити конфліктні зони між бажаними та досяжними цінностями, проаналізувати уявлення групи про динаміку культури та її цінностей, проаналізувати рівень ідентифікації групи з культурою.

3) Для вивчення особливостей цінностей студентської молоді на індивідуальному рівні була використана методика Ш. Шварца «Профіль особистості».

Методики Ш. Шварца дозволяють діагностувати десять типів цінностей, відповідно до наступних мотиваційних цілей. Конформізм – обмеження дій, схильностей і прагнень, які можуть зашкодити іншим або порушити соціальні очікування чи норми. Безпека – гармонія і стабільність, “безпека для мене і моїх близьких”. Традиція – символ групової солідарності, вияв єдиних цінностей та гарантія виживання. Має переважно форму релігійних обрядів, вірувань, норм поведінки; Влада – прагнення розподілу у міжособистісних стосунках на домінування/ підпорядкування. Саморегуляція – провідна мета цього типу цінностей – незалежність думок і дій, можливості вибору, творчість у процесі діяльності. Доброзичливість – добродійність, спрямована на забезпечення благополуччя близьких у щоденному спілкуванні. Стимуляція. Її біологічним підґрунтям є потреба у постійній стимуляції, постійному стані збудження,

прагнення новизни. Досягнення – особистий успіх завдяки вияву компетентності. Універсалізм – розуміння, прийняття, толерантність, захист благополуччя всіх людей та природи. Гедонізм – насолода, чуттєве задоволення.

Обидві методики Шварца були адаптовані для російської вибірки Лебедевою Н.М. [2], а пізніше – Карандашевим В.М. [1].

4) Для аналізу термінальних цінностей та сфер реалізації цінностей групи – «Опитувальник термінальних цінностей» І.Г. Сеніна. Методика дозволяє оцінити, по-перше, рівень значущості 9-ти термінальних цінностей: «власний престиж», «високий матеріальний добробут», «креативність», «активні соціальні контакти», «саморозвиток», «досягнення», «духовне задоволення», «збереження власної індивідуальності». По-друге, вона дозволяє дослідити, у яких сферах життєдіяльності реалізуються ті чи інші цінності групи. Приклади сфер життєдіяльності: «сімейне життя», «навчання та освіта», «професійне життя», «сфера захоплень» тощо.

Методики дослідження були переведені на китайську мову за допомогою техніки подвійного перекладу. Для групи китайських та українських студентів умови проведення дослідження були ідентичними.

Статистичний аналіз отриманих даних проводився за допомогою пакету SPSS.

Результати дослідження та їх обговорення. Почнемо з опису узагальненої характеристики ціннісних орієнтацій груп.

Характеристика цінностей українських студентів. На нормативному та індивідуальному рівнях у групі досліджуваних простежується значущість цінностей динамічного суспільства (висока значущість цінностей блоків «Доброта», «Саморегуляція», «Гедонізм»), що становить моральну базу для розвитку демократії й активної громадської позиції. В основі принципів життя досліджуваних лежить доброзичливість, сфокусована на благополуччі у повсякденній взаємодії з близькими; потреби незалежності, самостійності у виборі способів дії, творчості, самоконтролю й інших формах активності; прагнення групи до насолоди життям. Спостерігається віддалення групи від культурних та релігійних звичаїв та низьке слідування їм, низька значущість соціального підпорядкування та цінностей впливу, низька значущість толерантності (низька значущість цінностей блоків «Традиційність», «Влада», «Універсалізм»).

Згідно з моделлю «Динамічних відносин між ціннісними типами» Ш. Шварца, цінності українських студентів по осі «консерватизм – відкритість змінам», орієнтовані на зміни. По осі «самопіднесення – самотрансценденція» не виявлено домінуючої орієнтації, що говорить про наявність конфлікту в організації цінностей.

Найбільш досяжними для групи є цінності блоків «Доброта», «Гедонізм», «Саморегуляція» та «Конформність». Таким чином, на думку членів української групи, вони мають змогу реалізувати прагнення до насолоди життям, аффіліації, самоконтролю та слідування груповим нормам більшою мірою, ніж інші, однак не в повній мірі. Знайдено статистичні розбіжності між показниками значущості й досяжності цінностей блоків «Самостійність» (при $p \leq 0,021$), «Гедонізм» (при $p \leq 0,03$), що може вказувати на конфліктогенну зону функціонування групи. Найменші показники досяжності отримали цінності блоку «Влада», що відображує низьку значущість цінностей цього блоку.

Для традиційної української культури, на думку студентів, найбільш важливими є цінності блоків «Влада», «Конформність», «Традиційність» - мотиваційний тип «Консерватизм» та «Доброта» - тип «Самотрансценденція». Виявлений варіант відображує уявлення молоді про чітке диференціювання соціальних статусів у традиційній культурі, потребу у контролі та домінуванні над іншими; контролі дій, що можуть викликати покарання з боку соціуму; потребу в аффіліації, взаємодії з близькими та потребу у чіткому слідуванні релігійним та культурним традиціям.

Оцінюючи цінності сучасного українського суспільства, студенти відзначили прагнення українців до насолоди життям, впливу, чіткого диференціювання соціальних статусів, потребу у досягненні соціального, професійного, творчого успіху та віддалення від традицій, звичаїв та цінностей толерантності (висока значущість цінностей «Влади», «Досягнення», «Гедонізму» та низька значущість цінностей «Традиційності», «Універсалізму»), що розкриває головне прагнення культури до самопіднесення.

Таким чином, на думку студентів, традиційні українські цінності орієнтовані на збереження групової цілісності, а цінності сучасної культури - на самопіднесення, реалізацію індивідуального потенціалу.

Найважливішими для групи українських студентів є термінальні цінності «індивідуалізму», «розвитку» та «духовного задоволення» (методика «ОТеЦ»). Група характеризується прагненням до незалежності, збереження неповторності свого особистого життя, поглядів; прагненням до задоволення життям та саморозвитку, що підтверджує результати попередніх методик.

Найбільш значущими сферами життєдіяльності української молоді виявились сфери «Суспільного життя» й «Навчання та освіти». Це дозволяє зробити висновок про включення групи до суспільно-політичного життя країни та її прагнення до розвитку своїх професійних

якостей та ерудиції. Найменш актуальними є сфери «Сімейного життя» та «Захоплені». Цінності «індивідуалізм», «розвиток» та «духовне задоволення» найбільше реалізують себе у сферах «Навчання та освіта» та «Сімейне життя».

Характеристика цінностей китайських студентів. До найважливіших нормативних цінностей групи відносяться цінності блоку: «Конформність», «Доброта», «Універсалізм», що свідчить, по-перше, про високу цінність контролю дій, які можуть зашкодити іншим та привести до соціального покарання, по-друге, про стійку просоціальну позицію та доброзичливість, сфокусовану на благополуччі у повсякденній взаємодії з близькими, по-третє, вказують на значущість прояву терпіння, збереження себе та природи. На рівні індивідуальних пріоритетів виявлено високу значущість поведінки спрямованої на власну безпеку та стабільність в суспільстві, збереження благополуччя оточуючих при взаємодії, збереження природи («Безпека», «Доброта» та «Універсалізм»). Що свідчить про орієнтацію культурних та індивідуальних цінностей групи на «консерватизм» та «самотрансценденцію».

Найбільш досяжними для китайської молоді є цінності блоків «Конформність», «Доброта», «Традиційність», найменш досяжні цінності блоків «Стимулювання» та «Влади». Дані вказують на те, що молодь має змогу реалізувати потреби у слідуванні нормам культури, афіліації, тобто потреби консервативного та просоціального характеру.

Цікавими для нас є статистичні розбіжності між показниками значущості та досяжності цінностей за блоками «Стимуляція» (при $p \leq 0,020$), «Досягнення» (при $p \leq 0,005$), «Самостійність» (при $p \leq 0,01$). Китайські студенти не можуть на бажаному рівні реалізувати свої прагнення до самостійності, різноманіття відчуттів та реалізації своїх навчальних та професійних умінь. Отримані дані можуть відображати ситуацію знаходження закордоном, матеріальну залежність від родичів, фактори культурного та мовного бар'єру, що не дають групі гідним чином реалізувати себе у навчанні.

На погляд китайських студентів, їх традиційна культура прагнула до глибоких життєвих відчуттів, була багатою на традиції та була сповненою поваги до них, в ній цінувалась дисципліна та слідування груповим нормам (значущість блоків «Стимулювання», «Конформність» та «Традиційність»).

Сучасна китайська культура складається насамперед з цінностей «Конформності», «Доброти» та «Саморегуляції». Тобто, на думку групи, сучасна китайська культура проявляє себе у цінностях самодисципліни, значущості групової думки, збереження комфорту оточуючих, афіліації, та незалежності. Виявлені ціннісні блоки розділяють різні мотиваційні цілі, тому разом можуть утворювати конфлікт в функціонуванні культури чи вказувати на її різнобічний розвиток. Треба відмітити, що при оцінці традиційної і сучасної культур та власних принципів життя китайські студенти відмітили значущість цінностей блоку «Конформність», що може складати ціннісне «ядро» китайської культури та вказувати на її колективістські корені.

Найважливішими термінальними цінностями для китайської молоді є «досягнення», «матеріальний добробут» та «індивідуалізм». Досліджувані прагнуть до отримання конкретних результатів у професійній та навчальній діяльності, цінують свій час. Свої досягнення вони значною мірою орієнтують на здобуток у майбутньому матеріальної винагороди, що підвищує їх самооцінку. Цінності «досягнення» та «матеріальний добробут» найбільше асоціюються у них з сферою «Навчання та освіта», що вказує на значущість для них саме цієї сфери життєдіяльності.

Таким чином, на підставі отриманих даних можна зробити висновок про те, що на даний час найбільш актуальними та значущими для китайських студентів є цінності та сфери життєдіяльності, пов'язані з їх навчанням, розвитком професійних знань та умінь.

Порівняльний аналіз цінностей груп. У результаті порівняльного аналізу культурних цінностей досліджуваних груп за допомогою критерію – U Манна – Уїтні, було виявлено статистично значущі розбіжності за блоками «Традиційність» (при $p \leq 0,001$), «Конформність» (при $p \leq 0,01$), «Безпека» (при $p \leq 0,003$) з вищими показниками у китайських студентів та за блоком «Стимулювання» (при $p \leq 0,03$) з вищими показниками в українських студентів.

Це говорить про те, що група китайських студентів більше за українську молодь цінує та поважає свої культурні традиції. За даними дослідження Ш. Шварца для подібних груп характерна єдність та консолідованість цілей [6]. У порівнянні з українцями китайські студенти також вважають більш необхідним стримувати та контролювати свою поведінку й бажання, які можуть зашкодити іншим чи не відповідають соціальним очікуванням. Українські студенти, у свою чергу, більше керуються цінностями різноманітності життя, більше прагнуть яскравості та глибини відчуттів.

Таким чином, культурні цінності китайських студентів носять більш консервативний характер в порівнянні з українцями. Цінності українських студентів більш динамічні.

На рівні індивідуальних пріоритетів найбільша різниця за значущістю цінностей простежується за блоками «Конформність» (при $p \leq 0,001$), «Безпека» (при $p \leq 0,01$), «Традиційність» (при $p \leq 0,002$) з вищими показниками у китайських досліджуваних та за

блоком «Гедонізм» (при $p \leq 0,012$) з вищими показниками у групі українських студентів.

Наведені результати свідчать про те, що китайські студенти при рішенні життєвих проблем та у повсякденній поведінці більшою мірою, ніж українські студенти, керуються принципами консервативної спрямованості, що відображається в акцентах на прислуханні до думки інших, самодисципліні та контролі поведінки, турботі про свою безпеку та слідуванні реакціям, поширеним у сім'ї та культурі. Група українських досліджуваних більшою мірою, ніж група китайських студентів, керується у своїй поведінці принципами задоволення життям.

Вищезазначені результати співпадають з отриманими в дослідженні даними про особливості цінностей культурного рівня. Це підтверджує висновок про те, що на обох рівнях – культурному та індивідуальному – для китайської молоді характерним є консерватизм, що не характерно для українців.

Виявлено значущі розбіжності між двома досліджуваними групами за показниками досяжності цінностей за блоками «Традиційність» (при $p \leq 0,002$), «Універсалізм» (при $p \leq 0,03$), «Безпека» (при $p \leq 0,01$), «Конформність» (при $p \leq 0,002$) з більшими показниками у китайських студентів. Іншими словами, китайські студенти в більшій мірі, ніж українська молодь, мають змогу приєднатися до культурних норм поведінки та звичаїв, відчувати безпеку та стабільність суспільства, прислухатися та впливати на думку інших.

Розглянемо особливості сприйняття цінностей культури. Українські студенти вважають традиційну культуру України (порівняно з оцінкою своєї традиційної культури китайськими студентами) в більшій мірі терплячою до оточуючих та природи – розбіжності за блоком «Універсалізм» (при $p \leq 0,024$). Китайські студенти, порівняно з українськими досліджуваними, виділили більшу значущість для своєї традиційної культури цінностей блоків «Традиційність» (при $p \leq 0,047$), «Конформність» (при $p \leq 0,021$), «Влада» (при $p \leq 0,001$). Ці відмінності розкривають, по-перше, більш консервативну спрямованість цінностей традиційної китайської культури на відміну від української, по-друге, розкриває більш виражену спрямованість української традиційної культури до «самотрансценденції».

У сприйнятті цінностей сучасної культури було виявлено розбіжності за блоками «Самостійність» (при $p \leq 0,04$), «Стимулювання» (при $p \leq 0,07$), «Універсалізм» (при $p \leq 0,03$), «Досягнення» (при $p \leq 0,047$), «Безпека» (при $p \leq 0,045$), «Традиційність» (при $p \leq 0,003$), «Влада» (при $p \leq 0,02$), «Конформність» (при $p \leq 0,001$) з вищими показниками у групи китайських студентів.

Тобто, на відміну від українських студентів, китайські студенти вважають свою сучасну культуру в більшій мірі консервативною та стабільною, культурою, що поважає свої традиції і є самостійною та незалежною від впливу інших держав, культурою, що цінує безпеку свою та інших та прагне до глибини відчуттів та отримання високих результатів у реалізації своїх планів. Таким чином, головною відмінністю китайських культурних цінностей від українських є їх чітка проконсервативна спрямованість, що може свідчити про узгодженість та стабільність цінностей у часі. Такі тенденції надають молоді більш чіткі орієнтири соціальних очікувань та орієнтири власного розвитку.

Цікавим є й той факт, що за даними попереднього аналізу принципи життя китайських студентів та їхнє сприйняття цінностей сучасної та традиційної культури співвідносяться більш гармонійно, ніж в українських студентів. Це говорить, по-перше, про наявність чіткого та стабільного ціннісного «ядра» культури; по-друге, про рівень національної ідентифікації, який у китайської молоді вищий за рівень ідентифікації української молоді.

За результатами «Опитувальника термінальних цінностей» виявлені розбіжності у значущості цінностей «креативу» (при $p \leq 0,005$) та сферою життєдіяльності «Сімейне життя» (при $p \leq 0,029$) з вищими показниками у групи китайських студентів. Ці дані вказують на те, що українські студенти, на відміну від китайських, менше цінують відносини зі своєю сім'єю, менше часу проводять з рідними та близькими, менше займаються вирішенням сімейних питань. Для китайських студентів також більш характерним є прагнення реалізувати свої творчі здібності та привнести їх в різні сфери свого життя.

Таким чином, ми проаналізували особливості цінностей китайської та української студентської молоді. Нами знайдено і описано розбіжності між принципами життя груп, досяжністю цінностей, сприйняттям цінностей своєї традиційної та сучасної культури. На цій підставі ми можемо зробити узагальнені висновки.

Висновки.

1. Культурні та індивідуальні цінності китайських студентів орієнтовані на «консерватизм» та «самотрансценденцію». Цінності українських студентів відтворюють відкритість культури до змін. За ціннісними типами «самопіднесення – самотрансценденція» в української групи не виявлено домінуючої орієнтації, що говорить про наявність конфлікту в організації цінностей.

2. Для українських студентів найбільш досяжними є цінності доброти та гедонізму, для китайських студентів – цінності конформізму та доброти. Для обох груп найменш досяжними є

цінності соціального домінування та влади. На відміну від показників українських студентів, співвідношення значущості й досяжності цінностей у китайських студентів є більш гармонійним.

3. В уявленні українських та китайських студентів цінності їх традиційної культури мають консервативний характер. Проте українські студенти відмітили також високу толерантність традиційної української культури, а китайські студенти акцентували високе значення соціальної ієрархії та конформності, характерних для традиційної китайської культури.

4. При оцінці цінностей сучасної культури, китайські студенти, на відміну від української молоді, відмітили їх гармонійне співвідношення з цінностями традиційної культури та відносно більшу значущість традицій. Українські досліджувані, на відміну від китайських студентів, відмітили спрямованість цінностей сучасної України на самопіднесення та віддалення від традицій.

5. Китайські студенти ідентифікують себе з цінностями сучасної китайської культури, яка зберігає значущість конформізму та більше, ніж традиційна культура, цінує толерантність та самостійність. Українські студенти не співвідносять себе ні з цінностями консерватизму традиційного українського суспільства, ні з цінностями самопіднесення сучасної української культури, але розділяють відкритість до змін сучасної культури.

6. Ієрархія термінальних цінностей українських студентів співпадає з значущістю нормативних та індивідуальних цінностей та реалізує потреби у афіліації, насолоді життям та самостійності. Значущими термінальними цінностями китайських студентів є цінності досягнення та матеріального добробуту. На відміну від українських досліджуваних, для китайських студентів більш значущими є цінності «креативу».

7. Для українських студентів найбільш важливими сферами реалізації цінностей є сфери суспільного життя та навчання. До найважливіших сфер життєдіяльності китайських студентів відносяться сфери навчання та професійного життя. На відміну від китайських студентів, для української молоді менш значущою є сфера сімейного життя.

Література.

1. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. / В.Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
2. Лебедева Н.М. Культура и отношение к здоровью: Россия, Канада, Китай / Н.М. Лебедева. – М.: Изд. РУДН, 2007. – 250 с.
3. Павленко В.Н. Общая и прикладная этнопсихология: [учебное пособие]. / В.Н. Павленко, С.А. Таглин. – М.: Т-во научных изданий КМН, 2005. – С. 111 - 150.
4. Семків І. І. Поляки та українці у ціннісно-нормативному вимірі суспільства [Електронний ресурс] / І. І. Семків – 10 с. – Режим доступу до статті. http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2008_8/46%20-%20Semkiv.htm
5. N. Lebedeva Psychological and cultural adaptation of Chinese student in Russia / N. Lebedeva // The Book of Abstracts of XVIII International Congress International Association for Cross-Cultural Psychology. Xi'an, 2004. p. 115. – Режим доступа к статье.: www.hse.ru/org/persons/140031

Надійшла до редакції 14.02.2010

Вплив мотивації досягнення і гендерних ролей на особливості мимовільного запам'ятовування текстів

Панібратенко В.В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

У статті розглядається взаємозв'язок особливостей запам'ятовування і відтворення тексту, мотивації досягнення і гендерних ролей. Проведене пілотажне дослідження показало, що маскуліна гендерна роль пов'язана з мотивом прагнення до успіху, а фемінна гендерна роль – з мотивом уникнення невдачі. Мотивація досягнення і гендерна роль впливають на мимовільне запам'ятовування і відтворення текстів. Мотивація досягнення впливає на сприйняття подій, що відбуваються, на їх запам'ятовування та відтворення. Відтворюється та інформація тексту, що відповідає традиційному змісту гендерної ролі випробуваних, а та, що не відповідає - викривляється.

Ключові слова: безпосереднє та відстрочене відтворення; мимовільне запам'ятовування; мотивація досягнення, прагнення до успіху і уникнення невдачі, гендерна роль.

В статье рассматривается взаимосвязь особенностей запоминания и воспроизведения текста, мотивации достижения и гендерных ролей. Проведенное пилотажное исследование показало, что маскулиная гендерная роль связана с мотивом стремления к успеху, а феминная гендерная роль - с мотивом избегания неудачи. Мотивация достижения и гендерная роль влияют на произвольное запоминание и воспроизведение текстов. Мотивация достижения влияет на восприятие событий, которые происходят, на их запоминание и воспроизведение. Воспроизводится та информация текста, которая отвечает традиционному содержанию гендерной роли испытуемых, а которая не отвечает - искажается.

Ключевые слова: непосредственное и отсроченное воспроизведение; произвольное запоминание; мотивация достижения, стремление к успеху и избегание неудачи, гендерная роль.

The article examines the relationship characteristics of memorization and reproduction of text, achievement motivation and gender roles. Conducted pilot research revealed that masculine gender role is associated with the motive of striving for success, and feminine gender role - with the motive of avoiding failure. Achievement motivation and gender roles affect the involuntary memorization and reproduction of texts. Achievement motivation influences the perception of events that occur on their memorization and reproduction. Playing the kind of information text which meets the traditional gender roles content subjects, but that does not meet - is distorted.

Key words: memorizing at the moment of reproduction and in some of reproduction; involuntary memorizing; motivation of achievement; desire for success and avoiding failure, gender role.

Постановка проблеми. На початку 1980-х років позначився новий підхід до вивчення однієї з важливих сторін пізнавальної сфери – розвитку пам'яті (Середа Г.К., Ляудіс В.Я., Лактіонов О.М.) [3; 4; 7]. Він передбачає перехід від вивчення операційно-технічної характеристики пам'яті до мотиваційно-особистісної. При такому підході пам'ять виступає як інструмент мотивації, засіб її здійснення: відбувається матеріалізація цілей та мотивів, тобто закріплення в пам'яті того, що буде необхідним для реалізації в діяльності.

У дослідженнях Г. К. Середи було показано, що пам'ять тісно пов'язана з мотиваційними і значеннєвими структурами особистості, які впливають одне на одного [7]. Дослідження Поліванової О. Є. показало, що з одного боку, мотиваційні й ціннісні настановлення впливають на представленість у пам'яті інформації, одержаної завдяки життєвому досвіду, на зміст і форму матеріалу, відбраного з інформаційного плинну, який варто запам'ятати. З іншого боку, ці мотиваційні структури постійно трансформуються під впливом нового досвіду, інформації, яка стає змістом пам'яті. Вплив мотиваційного профілю з перевагою мотиву досягнення в цьому дослідженні диференціюється залежно від способу організації експериментального матеріалу [8].

На мотивацію досягнення можуть впливати гендерні особливості, зокрема гендерні ролі людини, які, у свою чергу, також можуть впливати й на запам'ятовування [1]. Гендер є однією з істотних детермінант, яка формує мотиви, цілі й ціннісні пріоритети особистості. Зв'язок пам'яті з гендером і мотиваційно - особистісні характеристики пам'яті здебільш проявляються при запам'ятовуванні смислової інформації й стосуються насамперед тих видів пам'яті, які тісно пов'язані з особистістю. У цьому руслі були виконані дослідження О.Ф. Іванової гендерних особливостей пам'яті про Другу світову війну, про Голокост, у яких було виявлено якісні розбіжності у змісті запам'ятованого чоловіками й жінками, юнаками і дівчатами. Завдяки цим дослідженням було виявлено, що емоційна насиченість збереженої в пам'яті інформації про війну у жінок і дівчат вища, так само, як і особистісне залучення до описуваних подій. Вони більш схильні, якщо порівнювати з юнаками й чоловіками, висловлювати власну думку стосовно подій, про які згадують, оцінювати їх, формулювати висновки. Жінки пригадують не просто події, але й людей, які брали в них участь. Чоловіки, у порівнянні з жінками, більш логічно й точно пам'ятають послідовність історичних подій, їх просторову локалізацію, яка у них значно ширше, ніж у жінок [1].

Розкриваючи гендерні відмінності в запам'ятовуванні, необхідно враховувати й статеві типи або гендерні ролі: маскуліність й фемініність. Найвні розбіжності між авторами з приводу того, у кого краще розвинене запам'ятовування, у чоловіків чи жінок, можуть бути обумовлені тим, що дослідники не враховували наскільки виражені у випробуваних риси маскуліності або фемініності. Можна припустити, що врахування маскуліності й фемініності, внесло б в осмислення експериментальних даних, проведених раніше досліджень, певні зміни і дозволило б прояснити питання, чи існують гендерні відмінності в запам'ятовуванні.

Метою нашого дослідження є виявлення взаємозв'язку між процесами мимовільного запам'ятовування і відтворення, мотивацією досягнення і гендерними ролями.

Відповідно до висунутої мети були визначені наступні задачі дослідження:

1. Визначити особливості мимовільного запам'ятовування й відтворення тексту, характерні для осіб з певними типами домінуючої мотиваційної тенденції.

2. Виявити взаємозв'язок між гендерними ролями й особливостями мимовільного запам'ятовування й відтворення тексту.

Для дослідження продуктивності мимовільного запам'ятовування за даними безпосереднього і відстроченого відтворень використовувалась експериментальна методика вивчення запам'ятовування тексту. Текстів для запам'ятовування було два, вони були гендернозabarвленими і містили моменти, пов'язані з мотивацією досягнення. Героєм першого тексту був маскуліний чоловік з вираженим мотивом прагнення до успіху, а героїнею іншого тексту – маскуліна жінка теж з вираженим мотивом прагнення до успіху. Випробувані читали обидва тексти, але мали змогу обрати той текст, який би вони хотіли відтворювати, але при відстроченому відтворенні через тиждень відтворювалися обидва тексти. Дослідження гендерних ролей проводилося за допомогою Анкети статевих ролей С. Бем (BRSI) [6]. Для дослідження мотивації досягнення використовувався тест-опитувальник для виміру мотивації досягнення (А. Мехрабіана) [5], методика «Мотивація успіху і боязнь невдачі» (А.О. Реана), методика «Потреба у досягненні» (Ю.М. Орлова), опитувальник «МАС» (М. Кубишкіної), опитувальник «Структура мотивації» (В.К. Горбачевського) [2].

У нашому пілотажному дослідженні взяли участь 30 чоловік (20 дівчат і 10 юнаків) у віці 17-18 років, студенти 1-го курсу факультету психології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Основний матеріал і результати дослідження. У групі випробуваних ми виділили дві групи: верхні 27% вибірки характеризуються високим мотивом прагнення до успіху, а нижні 27% вибірки - високим мотивом уникнення невдачі. Також група дівчат і юнаків по показниках маскуліності та фемініності була розділена на 4 статеворольових типа. У групі випробуваних було визначено 25% дівчат та 50% юнаків з маскуліною гендерною роллю, 31,25% дівчат та 40% юнаків - з фемініною, 18,75% - з дівчат та 0% юнаків андрогенною та 25% дівчат та 10% юнаків з недиференційованим статеворольовим типом. Ми отримали такі результати згідно з якими випробувані з високим мотивом прагнення до успіху мають маскуліну гендерну роль, а випробувані з високим мотивом уникнення невдачі – або фемінну, або належать до недиференційованого статеворольового типу. Такі результати є цілком закономірності, тому що маскуліна гендерна роль у деякому сенсі передбачає володіння такими рисами, які спонукають до досягнення, а фемінна гендерна роль може спонукати до розвитку остраху успіху, вираженого мотиву уникнення невдачі.

75% дівчат з вираженим мотивом прагнення до успіху й 75% дівчат з вираженим мотивом уникнення невдачі для відтворення вибрали текст про маскуліну жінку з вираженим мотивом прагнення до успіху, що домоглася успіхів у різних сферах свого життя. Що, швидше за все, пов'язане з тим, що головна героїня цього тексту - жінка й можливо спрацював механізм ідентифікації, однак, відтворення в цих двох групах дівчат мають ряд відмінностей. Щодо групи юнаків, то 33% юнаків з вираженим мотивом прагнення до успіху й 67% юнаків з вираженим мотивом уникнення невдачі для відтворення вибрали цей текст. Таким чином у юнаків з вираженим мотивом прагнення до успіху спрацював механізм ідентифікації з успішним амбітним маскуліним героєм другого тексту. А для юнаків з вираженим мотивом уникнення невдачі героїня тексту, який вони відтворюють є прототипом жінки, яка їм імпонує.

Ми відзначаємо наступні особливості відтворення цього тексту:

- дівчата з вираженим мотивом уникнення невдачі наголошують на тому, що героїні доводилося прикладати багато зусиль для досягнення мети, що вона мала велике бажання перемогти, яке перекривало всі її недоліки. Ми відзначаємо викривлення сюжету, тому що у початковому тексті шла розмова про те, що героїня володіла не зовсім відповідною для фігуристки фігурою, але її активність скрадала всі недоліки ліній її фігури. Таким чином, ми бачимо, що дівчата з вираженим мотивом уникнення невдачі принижують здібності героїні. Можливо це пов'язано з їх фемінною гендерною роллю – маскуліна жінка протерчить їх власному образу жінки, тому фемінні жінки з вираженим мотивом уникнення невдачі створюють образ героїні як не такої сильної особистості. Також цією групою випробуваних підкреслюється, що героїня

долає труднощі завдяки активності, у той же час як дівчата з вираженим мотивом прагнення до успіху розглядають активність героїні як її особистісну рису, характер і натуру. Для фемінних жінок активність не є необхідною рисою, коли як маскуліні жінки можуть ототожнювати себе з героїнею, підкреслюючи ті її риси, які для них є близькими й важливими.

- у ситуації невдачі героїні тексту випробувані з вираженим мотивом уникнення невдачі описують дії героїні по подоланню труднощів («клин вибивають клином»), а випробувані з вираженим мотивом прагнення до успіху у своїх відтвореннях відображають емоційну реакцію героїні на ситуацію невдачі («не сумувала», «не могла прийняти», «не могла сидіти, склавши руки», «не вдавалась до відчаю»). Таким чином, можливо, через виражений мотив уникнення невдачі у випробуваних блокується емоційне переживання невдачі, тому що невдача - ситуація, яку випробувані схильні уникати й з якою не готові зіткнутися, і якщо відбулася невдача, схильні відразу ж шукати вихід. Отже, можна припустити, що через виражений мотив уникнення невдачі у випробуваних блокуються спогади, пов'язані з невдачами, тому що невдача - важлива, але емоційно негативна подія для них, яку вони будь-якими силами схильні уникати. Маскуліні дівчата можуть самі подолати труднощі, а фемінним - потрібна підтримка та пошук виходу. Маскуліні юнаки не замикаються на труднощах, а фемінні - переживають с приводу наслідків цих труднощів.

- у відтвореннях дівчат з вираженим мотивом уникнення невдачі спостерігається підкреслення унікальності героїні в плані досягнень («ніхто не міг її перемогти», «їй не було рівних», «вона скрізь була першою»), а у відтвореннях дівчат з вираженим мотивом прагнення до успіху цього не спостерігається взагалі. Таким чином, для дівчат з мотивом уникнення невдачі такі характеристики є важливими, можливо, як якийсь ідеал, що підкреслює успіхи інших. Для дівчат з мотивом прагнення до успіху ці якості не є настільки значимими. При відстроеному відтворенні в дівчат з вираженим мотивом уникнення невдачі ця інформація вже не відтворюється, можливо, через фемінну гендерну роль, риси якої протилежні особистісним характеристикам, якими володіла героїня, внаслідок чого, інформація, яка не відповідала особистісному портрету випробуваних була їми забута або заблокована і не відтворена. У юнаків ми спостерігаємо протилежну тенденцію: маскуліні юнаки з вираженим мотивом прагнення до успіху підкреслюють унікальності героїні в плані досягнень («доказала собі, що вона може все», «вона була першою»), а у відтвореннях юнаків з вираженим мотивом уникнення невдачі цього не спостерігається взагалі. Ми можемо припустити, що це відбувається завдяки взаємовпливу домінуючої мотиваційної тенденції та гендерної ролі на процеси запам'ятовування і відтворення, які відзначають такі особливості мимовільного запам'ятовування.

- для всіх дівчат характерно відтворення більш точного опису зовнішності героїні, що може свідчити про механізм ідентифікації, але фемінні дівчата з мотивом уникнення невдачі підкреслюють нескладність фігури героїні, а маскуліні дівчата з мотивом прагнення до успіху - силу, що була закладена в цьому тілі. Більш точний опис зовнішності героїні характерен також для фемінних юнаків з вираженим мотивом уникнення невдачі, що можливо пов'язано з особливостями саме фемінної гендерної ролі.

25% дівчат з фемінною гендерною роллю і з вираженим мотивом прагнення до успіху й 25% дівчат з вираженим мотивом уникнення невдачі і з недиференційованим статево-рольовим типом для відтворення вибрали текст про маскуліного чоловіка з вираженим мотивом прагнення до успіху. Щодо групи юнаків, то 33% з вираженим мотивом уникнення невдачі юнаків й 67% юнаків з вираженим мотивом прагнення до успіху вибрали цей текст. Але відтворення випробуваних істотно відрізняються, ми відзначаємо наступні особливості:

- випробувані з вираженим мотивом прагнення до успіху відтворюють більш точно й повно всю сюжетну лінію, яка стосується героя, а відтворення дівчат та юнаків з вираженим мотивом уникнення невдачі хоча й містять всю сюжетну лінію, яка стосується героя, але інформація не відрізняється повнотою й конкретністю. Так випробувані з вираженим мотивом прагнення до успіху відзначають, що герой ясно й чітко бачив поставлену перед собою мету, підкреслюється важливість для нього щось довести собі й іншим, що він не здавався й не пасував перед труднощами, у той час як дівчата та юнаки з вираженим мотивом уникнення невдачі відзначають тільки в чому полягала мета героя.

- випробувані з вираженим мотивом прагнення до успіху конкретизують розуміння щастя для героя, можливо тому, що розуміння щастя як успіху, про який би всі говорили, стати відомим, збігається з їх розумінням щастя у, а для випробуваних з мотивом уникнення невдачі щастя полягає зовсім в іншому, тому в їхніх відтвореннях ця інформація відсутня.

- дівчата з вираженим мотивом прагнення до успіху відтворюють тільки 33% інформації про героїню, яка володіє фемінними рисами й мотивацією уникнення невдачі, незважаючи на те, що самі випробувані теж фемінні, але мають іншу мотивацію досягнення, і можливо саме мотив прагнення до успіху є вирішальним. Тому швидше за все така героїня була ближче дівчатам з вираженим мотивом уникнення невдачі, відтворення яких 100% відзначають всі відомості про

героїню. Юнаки і з вираженим мотивом прагнення до успіху, і з вираженим мотивом уникнення невдачі погано відтворюють інформацію про героїню, можливо через дію механізму ідентифікації з героєм тексту.

- випробувані з вираженим мотивом прагнення до успіху не відтворюють фінал у сюжетній лінії героїні, тому що через дію мотиву прагнення до успіху вони не сприймають невдачу й неприємність як кінець світу, у них є сили й прагнення це перебороти, тому інформація про те, що після того як кохана людина покинула героїню, життя для неї закінчилося, відтворюють випробувані з вираженим мотивом уникнення невдачі, для яких невдача є сильним емоційним потрясінням. Отже, мотивація досягнення впливає на наше сприйняття подій, що відбуваються: при прагненні до успіху невдача не сприймається так гостро й емоційно.

На закінчення можна зробити наступні висновки:

1. Маскулінна гендерна роль пов'язана з мотивом прагнення до успіху, а фемінна гендерна роль – з острахом успіху, вираженим мотивом уникнення невдачі. Гендерна роль у поєднанні з домінуючою мотиваційною тенденцією впливає на особливості мимовільного запам'ятовування текстів.

2. Мотивація досягнення впливає на сприйняття подій, що відбуваються: при прагненні до успіху невдача не сприймається так гостро й емоційно, а при уникненні невдачі - невдача є сильним емоційним потрясінням. Тому через виражений мотив уникнення невдачі у випробуваних блокуються спогади, пов'язані з невдачами, блокується емоційне переживання невдачі. Розуміння щастя як успіху, про який би всі говорили, стати відомим, збігається з розумінням щастя випробуваних з мотивацією прагнення до успіху, а для випробуваних з мотивом уникнення невдачі щастя полягає зовсім в іншому, тому ця інформація забувається.

3. Інформація тексту, що не відповідає традиційному змісту гендерної ролі випробуваних, викривляється. Фемінні дівчата принижують здібності героїні, силу її характеру. Через фемінну гендерну роль, інформація, яка не відповідає рисам фемінності забувається або заблоковується при відстроченому відтворенні. Випробувані відтворюють ту інформацію тексту, що відповідає традиційному змісту їх гендерної ролі. Так фемінні дівчата підкреслюють не жіночність фігури героїні, а маскулінні дівчата – маскулінну силу, що була закладена в цьому тілі. Фемінні юнаки відтворюють точний опис зовнішності героїні. Гендерна роль впливає на мимовільне запам'ятовування і відтворення тексту.

Викладені висновки були отримані завдяки пілотажному дослідженню і вимагають підтвердження на репрезентативній вибірці.

Література.

1. Иванова Е. Ф. О гендерных особенностях памяти / Е. Ф. Иванова // Гендерные исследования, № 3, 1999.
2. Ильин Е. П. Мотивы и мотивация / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004.
3. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
4. Ляудис В. Я. Психологические проблемы развития памяти / В. Я. Ляудис // Исследование памяти / отв. ред. Н. Н. Корж. – М, 1990, С. 20 - 44.
5. Общая психодиагностика / Под ред. Бодалева А. А., Столина В. В. М.: Изд-во, МГУ, 1987.
6. Пайнс Э. Практикум по социальной психологии / Э. Пайнс. – СПб.: Питер, 2000. – 522 с.
7. Середа Г. К. Теоретическая модель памяти как механизма системной организации индивидуального опыта / Г. К. Середа // Вест. Харьк. ун-та. - №253. – Харьков, 1984. – С. 10-18.
8. Поліванова О. Є. Особливості взаємозв'язку мотиваційної сфери особистості та процесу запам'ятовування, автореферат дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Є. Поліванова. - Харків, 1997. – 26 с.

Надійшла до редакції 5.03.2010

Психологічні основи формування системи часової регуляції діяльності людини

Плохін В.В.

Розглядається психічний процес та така його властивість, як континуальність, у якості основи формування системи часової регуляції діяльності людини. Визначено, що часові межі неперервного впливу настанови на діяльність значною мірою співпадають з тривалістю дій, і тому вони можуть розглядатися як межі цілісної одиниці оцінки течії психологічного часу суб'єкта. Експериментально доведено, що зміни психічного та фізіологічного станів суб'єкта у процесі переживання часу є інформативними для функціонування психологічних механізмів часової регуляції діяльності.

Ключові слова: континуальність психічного, часова регуляція діяльності, настанова, тривалість дії, переживання часу.

Рассматривается психический процесс и такое его свойство, как континуальность, в качестве основы формирования психологической системы временной регуляции деятельности человека. Определено, что временные границы непрерывного влияния установки на деятельность значительным образом совпадают с продолжительностью действия, и поэтому они могут рассматриваться как границы целостной единицы оценки течения психологического времени субъекта. Экспериментально доказано, что изменения психического и физиологического состояний субъекта в процессе переживания времени информативны для функционирования психологических механизмов временной регуляции деятельности.

Ключевые слова: континуальность психического, временная регуляция деятельности, установка, длительность действия, переживание времени.

A psychical process is examined and such his property, as continuous, as basis of forming of the psychological system of the temporal adjusting of activity of man. It is certain that temporal scopes of continuous influence of setting on activity coincide considerable appearance with duration of action, and they can be examined as scopes of integral unit of estimation of flow of psychological time of subject. It is experimentally well-proven that psychical and physiological state of subject transitions in the process of experiencing of time informing for functioning of psychological mechanisms of the temporal adjusting of activity.

Key words: continuous psychical, temporal adjusting of activity, setting, duration of action, experiencing of time.

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку суспільства є збільшення дефіциту часу, інформаційного навантаження, складності й відповідальності діяльності людини. Як наслідок тотального дефіциту часу у виробничій сфері знижується надійність професійної діяльності робітників, підвищується вага людського фактору серед чинників виникнення аварій та катастроф. Ускладнення процесів часової регуляції діяльності та саморегуляції сприяють тому, що для сучасної людини зменшується часова перспектива, ускладнюється орієнтація у часі, ускладнюється виділення історичних тенденцій суспільного та власного життя, виникають труднощі самоідентифікації, знижується значення та можливості творчості [19].

У більшості психологічних теорій для опису динамічних характеристик функціонування психіки насамперед застосовувалися формальні міри загальноновизнаного фізичного часу. Такий підхід дозволяє розглядати послідовність, одночасність, часову віддаленість значущих для людини подій. Разом з тим, якщо для визначення часу як фактору чи характеристики ефективності дій застосування виключно тільки мір фізичного часу є достатньо плідним, то для розкриття особливостей течії психологічного часу та визначення його організуючої ролі в психологічній системі діяльності цього очевидно замало [2, 15].

Для причинних відношень між подіями й станами процесів, які покладено в основу теорії поля К. Левіна [10, с. 240], концепції часової перспективи Ж. Нюттена [13, с. 385], причинно-цільової концепції Є.І. Головахи та О.О. Кроніка [7], насамперед мають значення самі крайові події та стани, що обмежують часові інтервали розвитку процесів, а не особливості неперервного переходу між ними. У К. Левіна цей аспект відбивається в унікальності психологічного поля в кожний поточний момент. У причинно-цільовій концепції, відповідно до того, що структура причинних та цільових відношень в момент здійснення події практично одразу ж повинна змінюватися, неперервність переходу структури з одного стану в інший уникає від безпосереднього аналізу. В якійсь мірі в представлених концепціях у якості ланки, що пов'язує причинно зумовлені події, можуть прийматися переживання людиною структури причинних та цільових відношень [7], чи переживання, що відносяться до завершеності чи незавершеності дій [10]. Однак ці переживання значною мірою можна віднести до невідповідності поточних та очікуваних подій та станів, а не до неперервності самого переходу від однієї події до іншої.

У концепції Ж. Нюттена встановлюється акцент на диференційованому уявленні людиною своєї часової перспективи, що містить інформацію про події минулого, теперішнього та майбутнього [13]. Цей момент достатньо чітко виявляється в обґрунтуванні процесу виділення людиною подій часової перспективи та визначення їх темпоральних знаків. Визначення темпоральних знаків

тут представляється як результат систематизації й, разом з тим, диференціації людиною свого часового досвіду, накопиченого в «контексте нормального течения жизни в его культурном окружении и мире в целом» [13, с. 363]. Таким чином, вказані знаки також пов'язуються автором з загально визнаним фізичним часом та з соціально встановленими часовими орієнтирами. Разом з тим, в описі часової перспективи у Ж. Нюттена хоча й робиться акцент на межах часових інтервалів, самі часові інтервали подаються як заповнені. У якості „наповнювача” інтервалів виступає поточний зміст реального процесу дії, що реалізується у напрямку „засіб–мета”. У цьому зв'язку вказується, що: «структура «средство–цель» подобно мосту заполняет интервал между текущей активностью и целевым объектом» [13, с. 376]. Таким чином, тут вже є натяк на дещо інший від вказаних вище підхід до визначення психологічного часу – підхід з точки зору психологічних одиниць діяльності людини.

Погляди К. Левіна та Ж. Нюттена на фундаментальну роль мотивації, цілей та дій людини в організації життєдіяльності багато у чому подібні поглядам на це в теорії діяльності [5, 11, 17]. Однак, з точки зору представлення процесів часової регуляції дій, в теорії діяльності також існує багато невизначеного. У цьому аспекті, розглядаючи діяльність як предмет дослідження, А.К. Болотова прямо вказує на те, що «одна из нерешенных проблем – необходимость введения категории времени в психологическую структуру деятельности» [4, с. 86].

Відповідно до сказаного, мету дослідження можна визначити наступним чином: встановити психологічне підґрунтя для побудови структури часової регуляції діяльності та виявити психічні прояви, які можуть бути показовими та інформативними для суб'єкта в плані оцінки течії психологічного часу.

У базових положеннях культурно–історичної концепції розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського, в теорії діяльності О.М. Леонтьєва одним з головних положень є положення про розвиток психіки людини у процесі засвоєння нею суспільно–історичного досвіду [6, 11]. Вже з цього чітко видно, що у вказаних теоретичних системах психологічна оцінка людиною часових відношень між подіями може розглядатися, насамперед, в плані виключного використання нею загально визнаних часових мір (секунд, хвилин і т.д.).

У суб'єктно–діяльнісній концепції С.Л. Рубінштейна формування та функціонування психіки розглядається з точки зору реалізації універсального принципу детермінізму, який передбачає, що усі зовнішні впливи опосередковуються внутрішніми умовами [17]. Природно, що відповідно до своєї універсальності принцип детермінізму поширюється й на часову організацію діяльності людини. Це передбачає те, що у проявах психологічного часу разом з соціально– та біологічнообумовленими динамічними відношеннями повинні відбиватися динамічні властивості психіки та динамічні особливості досвіду самого суб'єкта. Однак тут, як і для усієї психіки, знов постає питання про значення суспільного та особистісного, природженого та набутого в утворенні часових уяв людини, в часовій регуляції діяльності. Вирішення цього питання можливе на основі застосування принципу суб'єкта діяльності, відповідно до якого суб'єкт розуміється як інтегратор впливів біологічних, соціальних, фізичних, психологічних факторів, а також даних досвіду [5, 17].

В теорії діяльності психіка розглядається як функція мозку, функціональна надбудова мозкових рефлекторних процесів [11, 17]. Відповідно до цього і часова регуляція діяльності людини часто пов'язується з функціонуванням біологічних годинників. На цей час здійснено досить багато спроб безпосередньо зв'язати часову динаміку психічних процесів з ходом біологічних годинників, з біологічним часом. У цьому аспекті слід відзначити дослідження, де ставилося за мету визначення залежності часових особливостей функціонування психіки від динаміки одного або декількох нейрофізіологічних процесів. Такі спроби ми можемо констатувати, наприклад, в роботах Г.В. Коткової та Т.Д. Джабраїлової. Вказані дослідники намагалися визначити безпосередній зв'язок – ритму в окремих ділянках мозку з ефективністю оцінки людиною часових інтервалів [8, 9]. Однак вже з результатів цих робіт стає зрозумілою неможливість визначення в мозкових структурах ділянок, які виключно відповідають за сприйняття та оцінку течії часу. В підтвердження сказаного можуть бути наведені й результати комплексних нейрофізіологічних та психологічних досліджень А.В. Вартанова зі співробітниками [16]. В цих дослідженнях було встановлено, що психологічні механізми оцінювання часу детермінуються не окремими групами нейронів, чи пейсмейкерами (мозковими структурами – регуляторами ритмічної активності [3]), а пов'язані з діяльністю усього мозку. Таким чином, вже з наведених матеріалів видно, що психічні явища виникають та змінюються на фоні певним чином інтегрованих „картин” мозкової активності.

У своїх теоретичних побудовах А.В. Брушлинський виходить з положення С.Л. Рубінштейна, в якому головним способом існування психічного визначається його існування у якості процесу [5]. До базової характеристики психічного як процесу А.В. Брушлинський відносить неперервність його течії як недиз'юнктивність. При цьому їм відмічається, що «психическое как процесс ... изначально и всегда недиз'юнктивно», а сама неперервність

психічного означає, що «все его компоненты, стадии, уровни и т.д. онтологически (точнее, онтически) нераздельны, но различны» [5, с. 26]. Недиз'юнктивність тут також визначається і як континуальність. Під останнім визначенням А.В. Брушлінський розуміє спадкоємність, взаємне проникнення компонентів психічного процесу, їх взаємозв'язок, що реалізується у неперервних динамічних взаємних переходах. Тут також слід відмітити, що в аспекті ствердження положення про вихідну континуальність психічного досить переконливою виглядає також й аргументація Ю.І. Олександрова та О.О. Сергієчко [1]. Поряд з цим, під диз'юнктивним рівнем психічної діяльності вищеозначеними авторами розуміються відокремлені конкретні психічні прояви: образи, поняття, дії почуття, матеріальні продукти виробництва.

Континуальність психічного процесу передбачає його цілісність та єдність. Ця єдність є вихідною, генетично зумовленою і такою, що інтегрує біологічне та соціальне суб'єкта, який стає [5]. Разом з тим, якщо біологічне суб'єкта має свій первинний вираз у побудові тіла, сенсорних систем та органів руху, в особливостях протікання нервових процесів, то соціальне первинно є згорнутим та, скоріше, може бути представленим у вигляді специфічного потенціалу людини. На цьому підґрунті й відбувається формування психіки, як результат доцільного прояву психічного у взаємодії з об'єктивною реальністю.

Зі сказаного видно, що психічне як процес з самого початку несе в собі генетично обумовлену своєрідність. Однак ця природжена своєрідність не є орієнтованою предметно. Предметна орієнтація психічного, його формування може відбуватися в діяльності. При цьому вже під час побудови системи активної взаємодії людини з оточуючим середовищем первинно в ментальній сфері розкривається часова перспектива дій як зміст того, що сприймається у теперішньому, пов'язане з цілями майбутнього, спирається на минулий досвід.

Близькою до представленої можна вважати й позицією, яка визначена Ш.Н. Чхартішвілі по відношенню до психічного та свідомості як окремого прояву психічного. Ш.Н. Чхартішвілі прямо вказує, що: «Психическое появляется не само по себе и не для себя. Оно появляется не для того, чтобы быть объектом сознания, а для того, чтобы придать активности смысл и целесообразный характер» [18, с. 98] – надати, насамперед, у такому вигляді, як це реалізується у цілісній настанові, такій, що охоплює увесь процес діяльності, яка планується.

Спираючись на базові положення теорії установки Д.Н. Узнадзе, Ш.А. Надірашвілі в цілому визначає настанову як: «целостное состояние индивида, отражающее потребности индивида и соответствующую ситуацию, на основе чего становится возможным осуществление целесообразного поведения без вмешательства сознания» [12, с. 114]. Наслідком цілісності та доцільності неусвідомлюваної настанови є те, що вона охоплює собою увесь процес досягнення цілі з початку і до кінця. Останній аспект досить наочно представлений у Ш.Н. Чхартішвілі на прикладі перегляду кінофільму []. Тут автор відмічає, що уявлення про кінофільм як цілісну смислову даність, яка міститься між початком та завершенням процесу, складається не у свідомості людини, а в області несвідомого психічного. «И все это относится ко многим другим явлениям, которые даются нам развернутыми во времени» [18, с. 104]. Відповідно до того, що було сказано вище, можна зробити висновок, що настанова утримує часову перспективу дії як нероздільне ціле, як обмежену тривалість процесу досягнення цілі суб'єктом. З цього, у свою чергу, витікає, що часова регуляція діяльності на рівні неусвідомлюваних настановних структур також відбувається на основі визначених цілісних часових оцінок. Як наслідок – системні зв'язки часових параметрів настанови можуть розглядатися як темпоральна структурна основа (темпоральна структура) дії. Саме у такому плані темпоральна структура дії суб'єкта може уявлятися як необхідна для досягнення мети якісно визначена сукупність стійких зв'язків, що забезпечує реалізацію наступної низки функцій: визначення тривалості окремих операцій та дій; визначення співвідношень тривалостей різних процесів та часових оцінок; узгодження тривалості дій суб'єкта зі значущими об'єктивними змінами; тривалості дій з операціональними можливостями суб'єкта; регулювання послідовності та швидкості виконання операцій суб'єктом.

Розгляду функціонування психологічних механізмів часової регуляції діяльності з точки зору реалізації принципу детермінізму достатньо повно відповідає проста модель визначення суб'єктом тривалості дій. Відповідно до цієї моделі суб'єкт при визначенні специфіки поточного моменту та при постановці цілі у перспективі майбутнього в настанові окреслює межі тривалості дій та, орієнтуючись на ці межі, шляхом використання зворотних зв'язків в системі діяльності регулює інтенсивність та спрямованість своїх актуальних зусиль. При цьому з урахуванням того, що психологічний час переживається, інформаційною основою для вказаного регулювання може вважатися переживання суб'єктом невідповідності передбаченої й дійсно можливої тривалості дій. У кінцевому ж рахунку результат діяльності, який оцінюється та фіксується суб'єктом, отримує не тільки змістовне наповнення, а і часове оформлення. Таким чином „коло замикається” – суб'єкт у процесі регуляції актуальних дій цілеспрямовано формує часові компоненти структури свого досвіду, які потім використовує для часової регуляції діяльності у майбутньому.

Слід відмітити, що з точки зору опису психічного часу представлена вище інтерпретація

взаємодії рівнів психічного в повній мірі відповідає визначенням тривалості (того, що тягнеться) та часу [15]. Тривалість саме й передбачає безперервність реалізації цілісного процесу. Разом з цим, час за своїм формальним визначенням передбачає дискретність і може уявлятися як співвідношення тривалостей, одна з яких приймається у якості міри часу. Континуальність може зіставлятися з тривалістю, а детермінація тривалості в діяльності (диз'юнктивність) – з поняттям часу. Відповідно до цього континуальність психічного як процесу може розглядатися як основа течії психологічного часу у зв'язку зі значущими для суб'єкта подіями.

Враховуючи, що переживання визначаються як ключові прояви психологічного часу, нами експериментально досліджувалися специфічні особливості переживань людиною течії психологічного часу в різних часових режимах діяльності. Досліджуваними в експерименті були 37 студентів чоловічої статі (вік – від 18 до 22 років). Досліджувані вирішували на ПЕВМ задачу з ураження мішеней у різних часових режимах. Мішені діаметром біля 3,5 мм з'являлися на екрані на периметрі кола, що уявлялося (радіус кола 40 мм). Показчик пристрою „миша” перед кожною наступною спробою встановлювався в центрі кола, яке уявлялося. Досліджуваний повинен був наводити показчик „миші” на мішень та уражати мішень шляхом натискання лівої клавіші пристрою.

Програма експерименту разом з тренувальними серіями спроб містила шість залікових серій. У серії 1 потрібно було уразити 30 мішеней у зручному темпі. У серії 2 від досліджуваного вимагалось уразити 30 мішеней якомога швидше. Після цих серій враховувалися швидкісні орієнтири для наступних серій. В серіях 3, 4 та 5 досліджувані уражали мішені впродовж 100 с, намагаючись погоджувати швидкість своїх дій з орієнтиром. У якості орієнтира виступала інформація про відхилення поточного часу від заданого. Орієнтовна інформація надавалася досліджуваному у вузькому „вікні”, що розташовувалося в нижній частині екрану від лівої межі до правої. Це „вікно” мало шкалу с секундними поділками, де був відмічений центр, що означав нульове відхилення дійсного часу від заданого. Само означене відхилення відбивалося завдяки переміщенню по шкалі спеціальної вертикальної позначки. Переміщення позначки відбувалося відповідно до наступного правила: якщо досліджуваний запізнювався, позначка зсувалася вліво; якщо досліджуваний поспішав, позначка зсувалася вправо. В серіях з третьої по п'яту задавався зручний, повільніший від зручного у два рази та гранично швидкий темп діяльності [14]. В серії 6 досліджувані працювали у зручному темпі впродовж 100 с без орієнтиру швидкості. Для визначення психічної напруги у досліджуваних під час вирішення задач в серіях 3 (зручний темп), 4 (повільний темп), 5 (гранично швидкий темп) та 6 проводилися виміри шкіряно-гольванічного рефлексу (ШГР) з допоміжним струмом, та після кожної серії досліджувані визначали своє напруження за 10-бальною шкалою (найбільше напруження відповідало 10 балам). Отримані результати представлені в таблиці. Для встановлення можливого емоційного забарвлення роботи в кожному з часових режимів зразу ж після закінчення серії спроб досліджуваним пропонувалося обирати той колір з восьмикольорового тесту Люшера, почуття від сприйняття якого найбільш співпадали з почуттями від тільки от виконаного завдання.

Таблиця

Показники психічної напруги в групі досліджуваних в серіях експерименту

Параметр	Серія	3	4	5	6
Самооцінка досліджуваними напруги	Середнє значення	3,68	2,27	5,68	2,49
	Стандартне відхилення	1,3	1,67	2,46	1,18
Зміна показань мікроамперметра без урахування фонових зсувів (медіана ШГР)		5	5	6	4

Статистичний аналіз з використанням t -критерію Стьюдента дозволив встановити відмінності в оцінках досліджуваними свого напруження в серіях 3 та 4 ($t = 3,99$; $p < 0,01$), в серіях 4 та 5 ($t = 6,87$; $p < 0,01$), в серіях 3 та 5 ($t = 4,08$; $p < 0,01$), в серіях 3 та 6 ($t = 4,31$; $p < 0,01$), в серіях 5 та 6 ($t = 7,01$; $p < 0,01$). В серіях 3 та 6, де досліджувані вирішували задачу повільно с часовим орієнтиром та у зручному темпі розбіжностей за показником самооцінки напруги не виявлено. Разом з тим порівняння змін ШГР в серіях 4 та 6 за T -критерієм Вілкоксона показало наявність суттєвих розбіжностей ($T = 82$; $p < 0,01$). Також було виявлено суттєві розбіжності при порівнянні показників ШГР для інших серій; навіть були розбіжності в серіях 3 та 6 (див. табл.), де досліджувані працювали у зручному темпі з та без орієнтиру швидкості ($T = 152$; $p < 0,05$).

З аналізу кольорових уподобань досліджуваних відносно швидкісних режимів за допомогою біноміального критерію m було встановлено що: стан в роботі з повільною швидкістю зі швидкісним орієнтиром співвідноситься з сірим ($p < 0,01$) та зеленим ($p < 0,05$) кольором; стан в роботі у зручному темпі зі швидкісним орієнтиром співвідноситься з зеленим кольором ($p < 0,05$); стан в роботі у гранично швидкому темпі зі швидкісним орієнтиром співвідноситься з червоним кольором ($p < 0,01$); стан в роботі у зручному темпі співвідноситься с зеленим кольором ($p < 0,01$).

Узагальнення результатів статистичного аналізу даних переконує у тому, що за трьома показниками, які розглядалися, ні які з двох або більше швидкісних режимів не є однаковими.

Хоча б за одним з проявів переживань, але обов'язково, режими відрізняються. І ця різниця, як ми бачимо, наприклад, з табл., може фіксуватися суб'єктом як свідомо, так і несвідомо. Таким чином, зважаючи на отримані результати, можна говорити, що для кожного з швидкісних режимів діяльності у досліджуваних формувалася своя конфігурація характеристик переживань. Це стосується й рівня психічної напруги у досліджуваних, й специфіки емоційного забарвлення переживань течії часу. Все це свідчить про те, що переживання течії часу можуть бути показовими та інформативними для людини з точки зору оцінки та регуляції часових та швидкісних параметрів діяльності.

Виходячи з результатів експериментальних досліджень, значний теоретичний та практичний інтерес можуть мати подальші дослідження механізмів часової регуляції діяльності людини в межах тематики психології праці та інженерної психології в плані визначення особливостей зв'язку своєчасності, швидкості та безпомилковості вирішення професійних завдань з психічним станом суб'єкта діяльності.

Висновки

1) Положення про психічне як процес та про континуальність психічного можуть бути прийняті як базові для визначень психологічного часу і, далі, для визначення особливостей функціонування психологічних механізмів часової регуляції діяльності людини.

2) Течія психологічного часу пов'язана для людини з доцільною детермінацією психічного процесу в діяльності. Часова детермінація психічного процесу значною мірою співвідноситься з формуванням структури настанови на діяльність.

3) Переживання суб'єктом течії часу в різних часових режимах діяльності мають виразну специфічність як у рівні психічної напруги, так і в емоційному забарвленні. Відповідно до цього переживання виявляють себе інформативними в аспекті їх використання у психологічних механізмах часової регуляції діяльності.

Література

1. Александров Ю.И. Психологическое и физиологическое: континуальность и/или дискретность? / Ю.И. Александров, Е.А. Сергиенко // Психол. журн. –2003. –Т. 24, № 6. – С. 98–109.
2. Бергсон А. Длительность и одновременность /Бергсон А.–М.:Добросвет, 2006.–160 с.
3. Блум Ф. Мозг, разум и поведение / Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л.; Пер. с англ. Е.З. Годиной –М.: Мир, 1988. – 248с.
4. Болотова А.К. Психология организации времени / Болотова А.К. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
5. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение / Брушлинский А.В. – Москва-Воронеж: Изд-во МПСИ, НПО «МОДЕК», 2008. – 408 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Выготский Л.С. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
7. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник – М.: Смысл, 2008. – 267 с.
8. Джабраилова Т.Д. Индивидуальные особенности продуцирования минутного интервала времени и их электроэнцефалографические корреляты / Т.Д. Джабраилова // Психол. журн. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 133–136.
9. Коткова Г.В. Выявление связи между объемом кратковременной памяти и точностью оценок временных интервалов // Психол. журн.–1983. –Т. 4, № 1. – С. 140–144.
10. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Левин К. –М.:Смысл, 2001. –572 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. – М.: Смысл; Изд. Центр «Академия», 2004. – 352 с.
12. Надирашвили Ш.А. Закономерности формирования и действия установок различных уровней / Ш.А. Надирашвили // Бессознательное (The unconscious): Природа, функции методы исследования / Под ред. Ф.В. Бассина, А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия – Тбилиси: «Мецниереба», 1978 –С–111-122.
13. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Нюттен Ж. /Под. ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2004. – 608 с.
14. Плохих В.В. Изменение темпоральной структуры действий оператора в условиях интенсификации процесса слежения / В.В. Плохих, А.М. Керницкий // Психол. журн. –2009. –Т. 30, № 3. – С. 73–83.
15. Плохих В.В. Философские и естественнонаучные основания психологического исследования временной регуляции деятельности / В.В. Плохих // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць – Т.12, Вип. 6. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 226–237.

16. Портнова Г.В. Феномен „когнитивного захватывания” при оценивании временных интервалов / Г.В. Портнова, Е.Ю. Балашова, А.В. Вартанов // Психол. журн. –2006. – Т. 27, № 1. – С. 67–80.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Рубинштейн С.Л. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
18. Чхартишвили Ш.Н. К вопросу об онтологической природе бессознательного / Ш.Н. Чхартишвили // Бессознательное (The unconscious): Природа, функции методы исследования / Под ред. Ф.В. Бассина, А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия – Тбилиси: «Мецниереба», 1978 – С. – 95-110.
19. Эриксен Т. Х. Терапия момента. Время в эпоху информации / Эриксен Т. Х.; [пер. с норв.] – М.: Весь Мир, 2003. – 208 с.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Идентичность как фактор устойчивости личности к проблеме смерти и горя

Поддубная Е. В.

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского

У статті викладено результати теоретичного вивчення психологічних підстав стійкості людини до проблеми смерті і горя, а також емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку ставлення до смерті, що визначається за дискурсом суб'єкта, з рівнем розвитку його особистісної ідентичності.

Ключові слова: смерть, горе, переживання, витиснення, стійкість до проблеми смерті й горя, внутрішні резерви особи, ідентичність.

В статье изложены результаты теоретического изучения психологических основ устойчивости человека к проблемам смерти и горя, а также результаты эмпирического исследования особенностей взаимосвязи отношения к смерти, что определяется исходя из анализа дискурса субъекта, с уровнем развития личностной идентичности человека.

Ключевые слова: смерть, горе, переживание, вытеснение, стойкость к проблеме смерти и горя, внутренние резервы личности, идентичность.

The article presents the results of a theoretical study of the psychological foundations of human resistance to the problems of death and grief, as well as the results of empirical studies the interplay between attitudes towards death, as determined by analysis of the discourse of the subject, with the development of personal identity of a person.

Key words: death, grief, feeling, repression, resistance to the problem of death and grief, the internal reserves of personality, identity.

Постановка проблеми. Одной из самых трудных ситуаций, с которыми приходится в жизни сталкиваться каждому человеку, является смерть близких и родных ему людей. Смерть дорогого человека – невосполнимая утрата, и потому она приносит родным острую душевную боль и страдание. Тяжелые переживания, связанные с безвременной потерей дорогого человека, называют горем.

Из всех страданий горе – самое сильное, самое болезненное, самое длительное и самое сложное для переживания эмоциональное состояние. И поэтому, из всех бед, что случаются с человеком, горе чаще других может стать причиной тяжелой депрессии, личностных деструкций, серьезных проблем со здоровьем. Кроме того, проблемы, связанные со смертью или горем в опыте собственной жизни или в жизни других людей, при недостаточном их осознании и изживании могут стать причиной стойких эмоциональных нарушений, страха смерти, навязчивых мыслей о ней. Чтобы предупредить столь разрушительные последствия горя, ученые ищут ответы на вопросы: «Что происходит с человеком в ситуации утраты?», «Что можно сделать для того, чтобы смягчить для человека этот болезненный удар судьбы?», «Чем обусловлены различия в характере переживаемых людьми страданий при утрате?», «Какие личностные качества способны обеспечить человеку большую устойчивость к страданию в связи со смертью близкого человека и проблемы смерти вообще?».

Анализ психологических исследований и публикаций. Проблема смерти и горя (как переживания утраты близкого и дорогого человека) и совладания с этим занимает в современной тематике психологических исследований довольно скромное место, несмотря на ее очевидную значимость. Работ на тему смерти и переживания горя крайне мало, и даже фундаментальные труды К.Э.Изарда и Е.П.Ильина [5, 6], посвященные человеческим чувствам, проблему горя освещают предельно кратко. В связи с этим, возникает предположение, что тема смерти и переживаемого в связи с ней горя, столь же трудна и пугает исследователей, как и сами эти явления. Возможно, причина здесь кроется в том, что, задумываясь о смерти, человек не всегда ее может принять, сама возможность смерти и мысли о ней отрицаются человеком, вытесняются им [17].

По своей психологической сути горе есть стрессовая, и далее – кризисная реакция, проявляющаяся в первую очередь как негативное эмоциональное состояние «...по поводу утраты кого-либо или чего-либо ценного, необходимого» [6, с. 173]. Ввиду того, что одним из основных аспектов человеческой природы является его особая связанность с другими людьми [13] и ввиду осознания человеком ценности жизни, смерть близкого переживается как боль души – и за себя, утратившего друга, и за него – утратившего жизнь.

Помимо специфической модальности переживания как эмоциональной «...данности субъекту содержания его сознания» [3], в состоянии горя нервно-психическое напряжение (стресс) обнаруживает и другие проявления – в мышлении, в физиологических процессах. При этом доказано, что в действиях, характере мышления и в нейрофизиологических процессах человека, переживающих патологическое (травматическое, на уровне дистресса) горе, есть определенная

специфика, отличная от симптоматики тревоги, депрессии и других расстройств, и выделяющая его в особый синдром [9].

Горе и скорбь отражают специфику стресса не только в своих содержательных, но и в динамических особенностях. Скорбь переживается в сменяющих друг друга состояниях, что образуют стадии «работы скорби» (по З.Фрейд): сначала отрицания («Нет, он не умер, этого не может быть»), далее – озлобленности, когда понесший утрату человек винит кого-то в произошедшем, затем последовательно наступают стадии компромисса, депрессии и, наконец, адаптации [9]. Смирение с утратой – болезненный и медленный процесс, в котором утраченного человека «отпускают» постепенно и с трудом. Переживание в данном контексте понимается как преодоление, изживание стрессовой и кризисной ситуации, которое проходит поэтапно и в форме особой внутренней деятельности, внутренней работы, с помощью которой человеку удается перенести тяжелое событие, восстановить утраченное душевное равновесие [3].

В ситуации горя, утраты близкого человека, довольно часто можно наблюдать продолжительность субъективного отклика на произошедшее событие. Нередки ситуации, когда событие, спровоцировавшее стресс или кризис утраты, давно закончилось, но переживания, сопровождавшие это событие, продолжают довольно длительное время, проявляясь в тягостных мыслях, воспоминаниях и в усилении значимости темы смерти или появлении страха перед ней. Или, напротив, тягостные мысли вытесняются и как бы «забываются», однако «прорываются» в сознание в особых оговорках, в «теме смерти», символически презентующей значимость для субъекта данной проблемы.

В некоторых, однако, случаях, травматический опыт успешно интегрируется человеком, проблема смерти не «застревает» в сознании индивида и, вместе с тем, не подвергается вытеснению, а наоборот, становится источником саморазвития личности. В некотором смысле это может служить показателем успешности преодоления критического состояния. Кризис, успешно преодоленный и приведший к образованию новой личностной целостности, к личностному росту, не сопровождается длительными переживаниями, тогда как неуспешно пережитое критическое состояние оставляет после себя длительные негативные последствия. В этом можно найти определенное сходство с «феноменом Зейгарник», когда нерешенная задача приводит к фиксации ее условий в памяти.

Итак, переживание утраты бывает разным как по уровню интенсивности страданий, так и по времени пребывания человека в состоянии скорби. Есть также отличия в характере последующих состояний и переживаний человека, в том числе и в его отношении к смерти как таковой.

Прежде всего, на эти особенности влияет мера близости между горюющим и умершим и степень значимости для горющего человека произошедшего события. Именно степень значимости является определяющим фактором для ответа на вопрос о том, приведет ли данное событие к каким-либо переживаниям или останется почти незамеченным. Так, горе не знакомых нам людей, хотя и вызывает у нас смущение, сочувствие и сопереживание, обычно все-таки «проходит стороной», тогда как наше горе, связанное со смертью близкого нам человека, надолго оставляет след в нашей душе.

Поэтому, конечно, скорбящий человек нуждается в поддержке, сопереживании со стороны, прежде всего, родных и близких ему людей – родственников, друзей, знакомых. Ведь известно, что эмоции способны к трансформации в процессе заинтересованного, доверительного общения: «...разделенная радость удваивается, разделенное горе уменьшается вдвое» [4, с. 68]. Однако нередко близкие люди не могут оказать человеку правильную, нужную ему помощь, поскольку горевание у всех идет по-разному, и близкие, не владеющие знаниями о закономерностях этого процесса, могут не понять, что нужно человеку именно в этот момент. В таких случаях, на помощь людям приходят психологическое консультирование и психотерапия.

Помощь специалистов оказывается полезной не только в ситуации непонимания родными и друзьями состояний скорбящего человека. Возможны также и ситуации, когда человек (чаще всего – пожилой) живет далеко от других членов семьи, которые могли бы оказать поддержку, и смерть его супруга (супруги) воспринимается им и как окончание и его собственной жизни. И, безусловно, терапевтическая помощь необходима, когда характеристики переживаний и поведения скорбящего несут в себе признаки дистресса или синдрома травматического горя.

Осуществляя помогающие действия, профессиональные психологи и психотерапевты основываются не только на известных им закономерностях процесса переживания горя, но и на знании о том, что процессом переживания можно в какой-то мере управлять, что можно стимулировать его необходимые для сброса и снижения нервно-психического напряжения этапы, а также на умении обеспечивать для этого благоприятные условия, организовывать и направлять процесс переживания, стремясь к тому, чтобы этот процесс вел в идеале к росту и совершенствованию личности, или, по крайней мере, не шел патологическим или социально неприемлемым путем (таким как алкоголизм, невротизация, психопатизация, самоубийство,

преступление и другие). В ходе оказания психологической поддержки специалисты используют также и общие знания о кризисах и стрессах, о факторах их возникновения и путях преодоления.

Важную роль в теоретическом обосновании помогающих действий психологов и психотерапевтов играют также представления о внутренних резервах личности, актуализация которых помогает ей впоследствии самостоятельно справляться с затруднениями [14, с. 172]. В число таких резервов входят качества и способности личности, ее свойства и структуры, а также состояния и процессы, определяющие как возникающие у нее переживания, так и ее возможности решать жизненные задачи.

Известно, что ведущую роль в детерминации эмоциональных и поведенческих процессов, состояний и свойств личности играют ее ценностно-мотивационные образования, прежде всего – ценностность и отношение «Я – Другой» [11, 13, 16]. Известно также, что их репрезентация в эмоциональной сфере и поведении опосредствуется рефлексивно-идентификационными процессами [12], самосознанием человека. С учетом значимости этих фундаментальных личностных структур мы полагаем, что способность личности справиться с горем без тяжелых последствий и ее устойчивость к «теме смерти» также определяется ее мотивационно-смысловыми и рефлексивно-регуляционными личностными свойствами. Скорее всего, именно об этих личностных особенностях и о содействии в процессе терапии острого горя их укреплению и развитию пишет Дж. Бьюдженталь, утверждая, что одной из центральных задач терапии в этих случаях становится «...помочь клиентам заново исследовать свой способ пребывания в мире, пересмотреть и расширить конструкты «Я-и-мир»» [2].

На основании этого логично предположить, что особенности переживания личностью утраты, как и другие ее эмоциональные проявления в связи с проблемой смерти, имеют связи с показателями сформированности центрального рефлексивно-регулятивного личностного образования – личностной идентичности субъекта.

По нашему мнению, именно идентичность, являясь одновременно и внутренним «стержнем» личности, и центром ее множественных связей с окружающим миром (ведь личностная идентификация осуществляется путем соотнесения себя с другими людьми и с жизненными процессами в мире), выступает тем психологическим конструктом, который интегрирует личность, делает ее сильной, уверенной в себе, придает ей опору. Нам представляется, что люди, достигшие высокого уровня развития личностной идентичности и, следовательно, ощущающие себя в широком жизненном контексте, глубоко понимающие себя, свои проблемы и сложности (в конкретной ситуации и в целом в жизни) и умеющие конструктивно взаимодействовать с собой – поддерживать себя или, напротив, побуждать к каким-то действиям, более резистентны к жизненным трудностям, в том числе – к проблеме смерти и, соответственно, способны легче переживать чувство утраты, горя, быстрее могут найти правильные пути выхода из кризиса, основываясь на внутренней силе собственной личности. Люди же с низким уровнем развития личностной идентичности и, в связи с этим, недостаточно осознающие себя, свои возможности и ограничения, не обладающие способностью жить «в соответствии с собой» [8], болезненнее воспринимают смерть, вследствие чего могут переживать процесс горя тяжелее и дольше, с возможными нарушениями психического и физического здоровья, с возникновением страха смерти или повышенной чувствительности к данной теме.

Попытка проверить справедливость вышеупомянутых предположений и выяснить, связана ли способность личности обнаруживать устойчивость к проблеме смерти с одной из ее ключевых характеристик – идентичностью, и если да, то каким образом, стала целью нашей работы.

Процедура исследования и контингент испытуемых. В пилотажном исследовании приняли участие 48 человек – студентов разных курсов психологического факультета Таврического национального университета, 39 женщин и 9 мужчин. Средний возраст испытуемых – от 17 лет до 21 года.

Для определения показателей уровня развития личностной идентичности у студентов был использован комплекс клинико-феноменологических методик исследования динамических свойств личности Г.И. Малейчука [10, с. 42–52]. В качестве показателей устойчивости молодых людей к проблеме смерти выступили результаты направленной интерпретации их завершающих начатую фразу высказываний при выполнении теста «Незаконченные предложения» [1].

Проективный комплекс, разработанный Г. С. Малейчуком, состоит из трех авторских методик: САРД, КА и «Глаголы», направленных на фиксацию и изучение процесса идентификации и идентичности как продукта этого процесса. Качество, а также уровень (или тип) идентификации определяется качественными особенностями задействованных при этом процессов личностной рефлексии: уровнем ее когнитивной сложности, категорийной опосредствованности, а также степенью выраженности ее деятельностной (конативной) направленности. Предметом аналитического изучения является текст, а точнее Я-высказывание, как презентация в ответ на вопрос исследователя «Расскажите что-нибудь о себе» Я-концепции и концепции

Другого – в Я субъекта. Текст анализируется методом контент-анализа через выделение в нем смысловых единиц, которые затем переводятся в баллы, что позволяет провести качественный и количественный анализ.

- 1) Анализ проводится по следующим направлениям САРД (методика 1) – смысловой анализ реального диалога – измеряется уровень идентификации через анализ дифференцированности, когнитивной сложности Я-концепции в противовес ее аффективной связанности, узости;
- 2) КА (методика 2) – контент-анализ – измеряется уровень идентификации в зависимости от характера структуры этого явления, от опосредствованности Я-концепции и концепции Другого, то есть от ее когнитивной отчетливости, качественной категорийной оформленности.
- 3) Глаголы (методика 3) – семантический анализ субъектной активности – позволяет измерить динамическую (конативную) сторону явления идентификации, степень внутренней активности Я, включенности Я в действие и, соответственно, степень регулятивно-деятельностной направленности рефлексивно-идентификационных процессов.

Автор методики выделяет три типа (уровня) идентификации:

1 тип – идентификация высокого уровня – общий коэффициент идентификации (К_і общ.) по всем трем методикам от 15 баллов и более. При 1 типе идентификации отмечается высокий уровень переживания своего Я как себе принадлежащего; присутствует переживание себя в качестве источника своих сил, возможностей, решений; отражается высокий уровень сознательной активности и саморегуляции субъекта.

2 тип – идентификация среднего уровня – К_і общ. от 10 до 15 баллов – соответствует среднему уровню сознательной саморегуляции, так как у представителей этого типа недостаточно осознанных переживаний своего Я и связанного с этим понимания себя, своих нужд и интересов, личностных свойств и обстоятельств своей жизни для самоорганизации и установления адекватных своему Я отношений с действительностью.

3 тип – идентификация низкого уровня – К_і общ. меньше 10 баллов – соответствует низкому уровню сознательной саморегуляции, так как данный тип идентификации характеризуется как ситуативный, зависимый от Других и внешних обстоятельств.

Результаты. По показателям идентификации группа испытуемых разделилась на три подгруппы: у 27 испытуемых диагностированы высокие общие показатели личностной идентичности – они составили 56,25% от общего количества участников, средние результаты продемонстрировали 18 человек (37,5%), и низкие – 3 участника (6,25%). По частным показателям идентичности картина оказалась следующей: высокий уровень когнитивной сложности и, следовательно, не связанности Я-концепции тяжелыми аффективными переживаниями продемонстрировали 27 опрошенных, и 21 испытуемый имеют показатели среднего уровня. Высокий уровень опосредствованности Я-концепции, ее адекватной категорийной оформленности отмечается у 25 студентов, и еще 23 человека имеют по этому субтесту показатели среднего уровня. По степени выраженности регулятивно-деятельностных параметров самосознания 20 испытуемых обнаружили высокие показатели, 19 – среднего уровня и 9 – низкого.

В результате анализа детерминируемых началом фразы высказываний (методика «Незаконченные предложения»), нами были выделены три группы испытуемых по показателю присутствия в их высказываниях «темы смерти» и способа (явного или символического) выражения этой темы.

К первой группе испытуемых мы отнесли тех, у кого встречаются прямые высказывания о смерти, горе, утратах. Наличие таких упоминаний свидетельствует, по нашему мнению, о представленности темы смерти в сознании субъекта и о значимости этой темы для него, коль он на эту тему говорит. Испытуемых, в своих ответах открыто сообщавших о страхе смерти, оказалось в исследуемой группе 10 человек (что соответствует 21% от количества исследуемых). Ко второй выделенной нами группе были отнесены те студенты, в высказываниях которых присутствуют оговорки, касающиеся смерти и утраты и символически репрезентирующие эту тему, к примеру: «...не знают, что имеют, пока не потеряют», «боюсь ...не успеть» и т.п. Мы полагаем, что подобные высказывания указывают на присутствие у этих испытуемых вытесненного страха смерти и, в силу этого, не артикулируемого им, поскольку прямые упоминания утраты, смерти или скорби в высказываниях отсутствуют. Вторую группу составили 12 человек, что составляет 25% выборки. И третью группу (в нее вошли остальные 26 участников исследования – или 54% исследуемого контингента) составили студенты, в высказываниях которых никаких указаний на проблемность для них темы смерти не наблюдалось.

Для сопоставления результатов испытуемых по двум методикам и определения возможных связей исследуемых характеристик, нами был проведен корреляционный анализ полученных данных. При этом мы предположили, что наиболее тягостной для испытуемых «тема

смерти» является в случаях, когда напрямую она не звучит (не осознается), но присутствует в метафорическом (символическом, вытесненном) виде. Коэффициент ранговой корреляции показателей идентичности и обобщенных показателей наличия и специфики репрезентации проблемы смерти составил $-0,51$ ($p \leq 0,01$). То есть, чем выше уровень идентификации субъекта, тем ниже уровень напряженности проявления в его дискурсе «темы смерти», и наоборот, чем ниже уровень достигнутой идентичности, тем выше вероятность присутствия в психике и репрезентации в метафорических высказываниях беспокойства в отношении смерти.

Результаты корреляционного анализа связей проблемного отношения к смерти с частными методиками САРД, КА, Глаголы соответственно составили $-0,53$; $-0,11$; $-0,23$. То есть, как оказалось, самая сильная связь страха смерти присутствует с эмоционально-когнитивным «видением себя», что означает, что чем меньше у человека проблем в этой сфере, тем разнообразнее и «многоплановее», а также четче, яснее и, можно предположить в связи с этим, «веселее» [15] его «Я-образ». Соответственно, чем «подробнее» и оптимистичнее «Я-концепция» индивида, тем менее напряженной для него является тема смерти и горя.

Напротив, самой слабой ($-0,11$) оказалась связь проблемного восприятия смерти и показателей означенности, понятийной выраженности «Я-концепции». Поскольку этот показатель идентичности оценивает уровень «интеллектуализированности» самосознания, то это говорит что между интеллектуальностью и страхами подобного рода связи практически нет: бояться смерти может в почти равной степени как человек, широко эрудированный и грамотно рассуждающий, так и малообразованный субъект.

Корреляционная связь результатов по методике «Глаголы» с признаками наличия у испытуемого проблемы с темой смерти равна $-0,23$ ($p \leq 0,05$), что означает слабое (на уровне тенденции) отрицательно направленное влияние напряженности субъекта относительно вопросов смерти на уровень его активности в свой адрес (или, наоборот, слабого с отрицательным знаком влияния конативного (деятельностного) компонента самосознания на склонность явно или бессознательно переживать на тему смерти). То есть, наблюдается тенденция, что деятельные в отношениях с собой, самоуправляемые люди не слишком озабочены проблемой смерти или свободные от напряженных переживаний (явных или подавленных) лица имеют несколько более выраженную склонность к активному взаимодействию с собой.

Таким образом, на основании результатов пилотажного эмпирического исследования можно сделать вывод о наличии ясно выраженной отрицательной корреляционной связи между показателями идентичности и показателями тревожности по поводу смерти. Чем выше уровень идентификации, чем шире круг жизненных явлений, в которых человек себя определяет, и чем активнее он способен это делать, тем он менее тревожен в таком экзистенциальном вопросе, как смерть, тем меньше тема смерти беспокоит его как на сознательном, так и на бессознательном уровнях функционирования.

Выводы. Тема смерти и переживания утраты, как показал теоретический анализ освещения проблемы, не может считаться достаточно исследованной в психологии. В то же время, со смертью и с проблемой утраты приходится встречаться в жизни каждому человеку, и не все обнаруживают достаточную резистентность к этой сложной ситуации, не все выходят из страданий скорби без ущерба для своего здоровья и своей личности.

Одной из проблемных форм отношения к смерти, ввиду «непроработанности» человеком этой темы, выступает страх, тревога соответствующего смысла. Страх смерти выражается не только в сознательном дискурсе людей, он может обнаружиться в высказываниях, оговорках, а также и в намеренном «замалчивании» вопроса о своих проблемах и трудностях в отношении темы смерти и горя. При этом, как известно, самыми сложными являются ситуации, когда человек реально переживает страх, но подавляет его, пытается скрыть от себя и от других. Невозможность артикулирования собственных страхов и переживаний может привести к серьезным нарушениям в психике человека и даже к возникновению деструктивных тенденций в поведении [7].

В результате проведенного эмпирического исследования обнаружено существование значимой связи уровня личностной идентичности человека с его способностью обнаруживать устойчивость к проблеме смерти. Чем выше показатель идентичности клиента, тем ниже уровень его тревожности и страха на тему утраты, горя, смерти.

Подводя итоги, можно констатировать, что человек со зрелой идентичностью и, следовательно, с хорошим пониманием себя, своего места в мире, и ощущающий множественность аспектов собственной интегрированности в мир, легче адаптируется к различным ситуациям, а потому – и к сложным жизненным проблемам, среди которых смерть – одна из самых сложных. Именно люди с высокими показателями идентичности, имея опыт разрешения проблемных ситуаций, могут найти опору для переживания-преодоления горя, акцентируясь на положительных аспектах своей жизни и не замыкаясь на негативных. Люди с низкими показателями идентичности плохо знают и понимают самих себя, свои жизненные связи и интересы, не вполне понимают собственные возможности в переживании и преодолении

проблем и неудач, а потому демонстрируют и большие показатели тревожности, явного или завуалированного страха смерти.

В связи с этим можно заключить, что одним из направлений психопрофилактики синдрома травматического горя и невротических фобических расстройств может стать целенаправленная развивающая работа с молодежью и студентами, содействующая осмыслению ими их собственной жизни, их личностному самоопределению, идентификации.

Мы также полагаем, что следует продолжать проведение исследований по проблемам, связанным со смертью, для нахождения все более адекватных способов организации и совершенствования человеческой жизни.

Литература

1. Атлас для экспериментального исследования отклонений в психической деятельности человека // Под ред. И.А.Полищука, А.Е.Видренко. 2-е изд., перер. и доп. – Киев: «Здоров'я», 1979. – 124 с.
2. Бьюдженталь Джеймс Ф.Т. Предательство человечности: миссия психотерапии по восстановлению нашей утраченной идентичности // Эволюция психотерапии: В 3-х т. – М.: Класс, 1998. – т. 3. – С.180-207.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 193 с.
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? – Издание 3-е – М.: ЧеРо, 2001. – 240 с.
5. Изард К.Э. Психология эмоций / Пер. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.
6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
7. Калина Н.Ф. Анализ дискурса в психотерапии // Психологический журнал. – 2000. – №2. – С. 100 – 107.
8. Колпачников В.В. Индивидуальные модели психологического консультативного процесса и психологического здоровья в консультировании // Журнал практического психолога. – 1997. – № 5. – С. 18-26.
9. Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия. – 5-е изд. – М.: Академический Проект Гаудеамус, 2005. – 464 с.
10. Малейчук Г. И. Клинико-феноменологические методики исследования динамических свойств личности // Журнал практического психолога. – 1997. – №6. – С.42-52.
11. Наумчик Н.В. Емоційні і поведінкові тенденції в системі особистісних характеристик майбутніх психологів: Дис. ... канд. психол. наук. – Київ, 2005. – 184 с.
12. Наумчик Н.В. Репрезентація в поведінці особи її ціннісно-сміслових утворень та самосвідомості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України України / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2008. – Т.Х. В. 5. – С. 324 – 332.
13. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: теория и практика. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. – 192 с.
14. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
15. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 214 с.
16. Торчинская Е.Е. Роль ценностно-смысловых образований личности в адаптации к хроническому стрессу (не примере спинальных больных)// Психологический журнал. – 2001. – №2. – С.27 – 35.
17. Турбан В.В. Страх смерти как этическая проблема // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №6. – т С. 28-32.

Надійшла до редакції 3.02.2010

Особливості потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів

Поліванова О.Є.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття посвячена изучению особенностей потребностно-мотивационной сферы политических лидеров.

Исследование особенностей мотивационно-потребностной сферы личности особенно актуально сейчас, когда в современном обществе практически ежедневно происходят значимые события, отражающиеся как в жизни каждого отдельного человека, так и в жизни общества в целом. Особое значение в этом контексте приобретают движущие силы деятельности людей, от которых зависит наша жизнь – политических лидеров.

В работе показано, что доминирующими потребностями в группе политических лидеров являются потребности в самовыражении и признании, у них преобладает мотивация стремления к успеху. Политические лидеры в наибольшей степени считают себя способными контролировать сферу межличностных отношений и сферу позитивно значимых ситуаций; в тоже время в сфере производственных отношений и здоровья они склонны перекладывать ответственность на других.

Ключевые слова: потребностно-мотивационная сфера личности, политическое лидерство, стремление к успеху, страх неудачи.

Стаття присвячена вивченню особливостей потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів.

Дослідження особливостей потребнісно-мотиваційної сфери особистості особливо актуально у наш час, коли у сучасному суспільстві практично кожен день трапляються події, що відображаються у житті як окремої людини, так і суспільства у цілому. Особливого значення у цьому контексті набувають рушійні сили діяльності людей, від яких залежить наше життя – політичних лідерів.

У роботі показано, що домінуючими потребами у групі політичних лідерів є потреби у самовираженні та визнанні, у них переважає мотивація прагнення до успіху. Політичні лідери вважають себе здатними контролювати сферу міжособистісних відносин та сферу позитивно значущих ситуацій; в той же час, у сфері виробничих відносин та сфері здоров'я вони здатні перекладати відповідальність на інших.

Ключові слова: політичне лидерство, потребнісно-мотиваційно сфера особистості, прагнення до успіху, страх поразки.

This thesis is devoted to peculiarities of need-motivational sphere of political leaders.

Investigation of the features motivational necessity sphere of personality is especially true now that in today's society almost every day are important events that affect both the life of every individual and to society as a whole. Of particular importance in this context is the driving force of human activities that affect our lives - political leaders.

The paper shows that the dominant needs of the group's political leaders are the requirements for self-expression and recognition, they have dominated the motivation the desire to succeed. Political leaders in most consider themselves to be capable of controlling the scope of interpersonal relationships and areas of significant positive situations at the same time, industrial relations and health, they tend to shift responsibility onto others.

Key words: need-motivational sphere, political leadership, aspiration to success, failure avoiding.

Лідерство – це один з унікальних феноменів політичного і суспільного життя. Воно притаманне будь-якій сфері людської діяльності, для існування та прогресу котрої необхідним є виділення керівників і послідовників і, перш за все, пов'язане з реалізацією владних функцій. При цьому, феномен лідерства є двоєдиним. З одного боку лідерство виконує об'єктивну функцію організації групової діяльності, інтеграції групи задля досягнення спільних цілей. Та разом з тим лідерство виступає в ролі суб'єкту у відносинах зі своїми послідовниками та супротивниками. З цієї точки зору дуже важливими є особистісні характеристики суб'єкту лідерства.

Термін «лідер» в соціальних науках має два значення [1]:

- індивід, який характеризується найбільш яскраво вираженими, корисними (з точки зору внутрішньогрупового процесу) якостями, завдяки яким його діяльність є найбільш продуктивною. Такий лідер виступає зразком, своєрідним «еталоном», на які повинні, з точки зору групових цінностей, орієнтуватися інші члени групи. Вплив такого лідера оснований на психологічному феномені віддзеркаленої суб'єктивності (тобто ідеальному уявленні інших членів групи).

- особа, за якою певна спільнота визнає право на прийняття рішень, які є найбільш значущими з точки зору групового інтересу. Авторитет такого лідера оснований на здатності об'єднувати інших для досягнення групової мети. Така особа, незалежно від стилю лідерства (авторитарного чи демократичного), регулює взаємовідносини в групі, відстоює її цінності у міжгруповому спілкуванні, впливає на формування внутрішньогрупових цінностей, і, в деяких випадках, символізує їх.

У нашому дослідженні ми використовували термін «лідерство» у другому його значенні. Метою даного дослідження є вивчення особливостей потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів. Об'єкт дослідження - потребнісно-мотиваційна сфера особистості. Предмет дослідження - особливості потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів.

Завдання дослідження:

1) провести теоретичний аналіз літератури з проблеми потребнісно-мотиваційної сфери особистості;

- 2) дослідити ступінь задоволеності основних потреб у досліджуваних групах;
- 3) визначити ступінь вираженості прагнення до досягнення успіху або уникнення невдачі;
- 4) вивчити рівень суб'єктивного контролю в досліджуваних групах;
- 5) провести порівняльний аналіз особливостей потребнісно-мотиваційної сфери в досліджуваних групах.

У дослідженні брали участь 50 випробуваних у віці 35-55 років: 25 осіб - політичних діячів і 25 осіб - досліджувані, які не пов'язані з політичною діяльністю.

Нам здалося цікавим дослідити можливі відмінності в структурі та ієрархії мотивації людей, що професійно займаються політичною діяльністю. Порівняння її з професійною мотивацією випробуваних, що не мають відношення до політики, з нашої точки зору дозволить виявити особливості мотивації політичних діячів.

При вивченні особливостей потребнісно-мотиваційної сфери випробуваних були застосовані наступні методики:

1. «Діагностика ступеня задоволеності основних потреб», що дозволяє оцінити структуру та ієрархію головних потреб досліджуваних та ступінь їх задоволеності.

2. «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса, спрямована на оцінку ступеня вираженості прагнення до досягнення мети, успіху.

3. «Діагностика особистості на мотивацію до уникнення невдачі» Т. Елерса, спрямована на оцінку ступеня вираженості прагнення особистості до уникнення невдачі.

4. «Діагностика рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, що дозволяє виявити особистісні особливості випробуваних, локус контролю, характерний для досліджуваних.

Після обробки даних за окремими методиками нами був проведений порівняльний аналіз отриманих результатів у групах політичних лідерів і в контрольній групі.

Статистична обробка даних включала показники варіаційної статистики (середнє значення і стандартне відхилення), критерії відмінності, метод зіставлення двох ознак.

Дослідження потребнісно-мотиваційної сфери політичних лідерів показало, що найбільш вираженими у цій групі є потреби у самовираженні (26,9), матеріальні потреби (21,4) та потреби у визнанні (19,9). Також було виявлено, що загалом потреби політичних лідерів знаходяться у зоні часткової незадоволеності. Найбільш близькими до зони задоволених потреб є міжособистісні (соціальні) потреби (16,3), і, навпаки, найбільш близькими до зони незадоволених потреб є потреби в самовираженні (26,9), що, на нашу думку, може виступати мотивуючим фактором у професійній діяльності політиків.

Вивчення мотивів прагнення до успіху та уникнення невдач показало, що у групі політичних лідерів переважає помірно високий рівень прагнення до успіху (19,7) та середній рівень уникнення невдач (16,1). Таким чином, відзначається перевага мотиву "прагнення до успіху" над мотивом "уникнення невдач", що може свідчити про прагнення досягати найкращих результатів у роботі, не допустити професійних помилок і низької якості діяльності.

Дослідження рівню суб'єктивного контролю у групі політичних лідерів показало, що у випробуваних переважає інтернальний тип суб'єктивного контролю по відношенню до більшості подій та життєвих ситуацій, з якими їм доводиться стикатися. Найбільш вираженим є показник інтернальності у сфері міжособистісних відносин (7,1 бали). Схильність до екстернального типу суб'єктивного контролю виявлено у сфері виробничих відносин (5 балів) та у сфері здоров'я та хвороби (4,9 бали). Таким чином, політичні лідери невдачі у роботі та проблеми зі здоров'ям скоріш будуть сприймати як результат зовнішніх обставин та дій інших людей.

Проведений в даній групі кореляційний аналіз дозволив виявити значущі взаємозв'язки між такими показниками як потреба в самовираженні та мотивація прагнення до успіху ($r = 0,471$, $p < 0,05$), інтернальність в галузі досягнень і прагнення до успіху ($r = 0,547$, $p < 0,05$), екстернальність в області виробничих відносин і мотивація до уникнення невдач ($r = 0,491$, $p < 0,05$). Ці дані дозволяють припустити, що саме прагнення виразити себе, реалізувати свою особистість у політичній діяльності є основним мотивом діяльності політичних лідерів. У той же час саме страх невдачі змушує випробуваних перекладати відповідальність в області виробничих відносин на інших людей або обставини.

Вивчення ієрархії основних потреб у групі випробуваних, що не займаються політичною діяльністю, дозволило встановити, що головними потребами для досліджуваних є матеріальні потреби (24,6), потреба у безпеці (22,5) та потреба у визнанні (20,1). Всі потреби знаходяться в зоні частково незадоволених потреб. Найбільш близькими до зони задоволених потреб є міжособистісні (соціальні) потреби (16,7), і, навпаки, найбільш близькими до зони незадоволених потреб є матеріальні потреби (24,6).

Діагностика мотивації до успіху та уникнення невдач виявила середній рівень мотивації до успіху (16,7) в поєднанні з помірно високим рівнем мотивації уникнення невдач (17,1). Висока значущість зазначених мотивів у досліджуваній групі може свідчити про необхідність обох мотивів для успішної діяльності. Однак у даній групі найбільшу мотивуючу силу має саме

бажання людини уникати складних ситуацій у своєму житті.

Отримані в дослідженні рівню суб'єктивного контролю особистості дані в групі випробовуваних, що не займаються політичною діяльністю, свідчать про найбільш виражений рівень суб'єктивного контролю в області міжособистісних відносин (6,2) і найбільш низький рівень суб'єктивного контролю щодо здоров'я та хвороби (4,1) та в області виробничих відносин (4,1).

Проведений в даній групі кореляційний аналіз дозволяє виявити значущі взаємозв'язки між такими показниками як матеріальні потреби і мотивація уникнення невдачі ($\rho = 0,571, p < 0,05$), потреба в безпеці і мотивація до уникнення невдач ($\rho = 0,491, p < 0,05$). Таким чином, ми можемо говорити, що в даній групі незадоволені матеріальні потреби змушують випробовуваних уникати складних ситуацій, прагнути до забезпечення власної безпеки (в першу чергу матеріальної).

Таким чином вивчення потребнісно-мотиваційної сфери випробовуваних, що не займаються політичною діяльністю, дозволило встановити переважання екстернального типу суб'єктивного контролю по відношенню до більшості випадків і життєвих ситуацій, з якими випробовуваним доводиться стикатися. Тільки у міжособистісних відносинах був виявлений інтернальність локус суб'єктивного контролю. В області досягнень отриманий результат відповідає значенню норми за даною методикою. З усіх інших шкалами методики (сімейних відносин, невдач, загальною інтернальністю, виробничих відносин, галузі здоров'я та хвороби) відзначений екстернальність локус контролю. Встановлено також середній рівень мотивації особистості до успіху в поєднанні з помірно високим рівнем мотивації до уникнення невдач.

В ході порівняльного аналізу результатів отриманих при вивченні особливостей потребнісно-мотиваційної сфери в досліджуваних групах були виявлені значущі відмінності між групою політичних лідерів і випробовуваних, не пов'язаних з політичною діяльністю за переважанням прагнення до успіху: у групі політичних лідерів прагнення до успіху значно вище ($p < 0,05$). Також значущі відмінності були виявлені за ступенем задоволеності основних потреб, а саме: більш висока значимість потреб у самовираженні в групах політичних лідерів при порівнянні їх з контрольною групою ($p < 0,05$).

Таким чином проведено дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Домінуючими потребами в групі політичних лідерів є потреби в самовираженні та визнанні. У групі випробовуваних, не пов'язаних з політичною діяльністю, найбільш виражені матеріальні потреби і потреби в безпеці.

2. У групі політичних лідерів переважає мотивація прагнення до успіху, в той час як у групі випробовуваних, не пов'язаних з політичною діяльністю найбільш вираженою мотиваційною тенденцією є уникнення невдачі.

3. Політичні лідери найбільшою мірою вважають себе здатними контролювати сферу міжособистісних відносин і сферу позитивно значущих ситуацій; в той же час у сфері виробничих відносин і здоров'я вони схильні перекладати відповідальність на інших.

4. У групі політичних лідерів прагнення виразити себе, реалізувати свою особистість є основним мотивом діяльності політичних лідерів. У той же час саме страх невдачі змушує випробовуваних перекладати відповідальність в області виробничих відносин на інших людей або обставини.

5. У групі випробовуваних, не пов'язаних з політичною діяльністю, незадоволені матеріальні потреби змушують випробовуваних уникати складних ситуацій, прагнути до забезпечення власної безпеки (в першу чергу матеріальної).

Отримані в ході вивчення мотивації політичних лідерів дані свідчать про доцільність подальших досліджень, присвячених питанням взаємозв'язку особистісних особливостей і характеристик професійної мотивації.

Література:

1. Авцинова Г.А. Политическое лидерство // Государство и право. – 1993.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: «Смысл», ИЦ «Академия», 2002. – 416 с.
3. Ковалев В. И., Дружинин В. Н. Мотивационная сфера личности и ее динамика в процессе профессиональной подготовки.
4. Лактіонов О.М., Грібова І.О., Назаренко С.І. Індивідуальне та соціальне у структурі особистості політика //Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Київ, 1995. с.185-186
5. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. Издательство «Наука» Москва, 1982.

Надійшла до редакції 7.03.2010

Психологические детерминанты мифологизации сознания студенческой молодежи

Поливанова Е.Е., Алпатова К.С.
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Статья посвящена проблеме мифа в современном обществе. Было выявлено, что психология как наука лишь поверхностно касается темы мифотворчества, понятие «миф» носит теоретический, достаточно размытый характер.

В статье представлено исследование основных психологических характеристик мифа как личностно окрашенной потребности в смыслообразовании и адаптации. Миф - субъективный, ценный для личности и выполняет адаптивную и креативную функции. С помощью мифа личность интегрирует и осваивает индивидуальный опыт, наполняя его субъективными переживаниями и образуя целостную смысловую структуру. В результатах исследования было выявлено, что мифологизация проявляется в личностно ценных сферах жизни. Также было выявлено, что психологическими детерминантами мифологизации являются интолерантность к неопределенности и фактор новизны, а также стремление к самоконтролю и контролю мира.

Ключевые слова: миф, мифотворчество, мифологизация, психологические детерминанты мифологизации.

Стаття присвячена проблемі міфу в сучасному суспільстві. Було виявлено, що психологія як наука лише поверхнево зачіпає тему міфотворчості, поняття «міф» носить теоретичний, досить розмитий характер.

У статті представлено дослідження основних психологічних характеристик міфу як особистісно забарвленої потреби в сенсоутворенні та адаптації. Міф як такий суб'єктивний, цінний для особистості і виконує адаптивну і креативну функції. За допомогою міфу особистість інтегрує та освоює індивідуальний досвід, наповнюючи його суб'єктивними переживаннями та утворюючи цілісну, смислову структуру. У результатах дослідження було виявлено, що мифологізація проявляється в особистісно цінних сферах життя. Також було виявлено, що психологічними детермінантами для мифологізації є інтолерантність до неоднозначності та фактор новизни, а також потяг до самоконтролю та контролю світу.

Ключові слова: міф, міфотворчість, мифологізація, психологічні детермінанти мифологізації.

The article is devoted to the problem of mythological experience of personality. It was discovered that psychology as science affects the theme of mythological problem only superficially, a concept of «myth» is carried by theoretical, vague character.

An attempt to select basic psychological descriptions of myth as to the personally oriented need of creating (forming) senses are presented in the article. Myth as a subject, is valuable to a personality and it executes an adaptive and creative function. By a myth individual experience masters and integrates into personality, filling it with its subjective experience and forming an integral, semantic structure.

Keywords: myth, mythological problem, mythologization, creation of individual myth, personal experience.

Стихийное порождение или навязывание и последующее развенчивание «мифов» стало привычным атрибутом культурной, политической, религиозной и просто обыденной жизни украинцев в условиях затянувшегося переходного периода. При этом оказалось, что научная психология оказалась не совсем подготовленной к ассимиляции новых феноменов мифологического сознания. Наиболее разработанными оказываются социокультурные, социально-психологические аспекты проблемы коллективно-распределенного мифотворчества, однако практически не исследованной остается проблема индивидуального мифологического сознания, его генезис и функция, общая структурная композиция и динамика развития. Как следствие этого, из поля зрения психологии выпали проблемы субъекта мифологии, также как и личностный аспект порождения и функционирования современных мифологических форм – составляющих индивидуального сознания сегодняшнего субъекта переходного периода.

Согласно современным представлениям мифологическое сознание – это совокупность эмоционально окрашенных представлений об окружающей действительности, принимаемых на веру при отсутствии их корректного рационального причинно-следственного обоснования, дополняющих, заменяющих либо вытесняющих реальные знания об окружающем мире, и регулирующих жизнедеятельность социума и отдельных людей. [5]

Миф, как заметил А.М. Лобок, - это по определению своему «естественный абсурд» (там же). Миф – это то, что является совершенно естественным и самоочевидным для человека, живущего в культуре этого мифа, - его первичной аксиомой, его до-словным, основанием самого его бытия. И одновременно миф – это то, что является совершенным абсурдом для человека извне – непонятным, непредставимым, непринимаемым - ибо это ломает основы его бытия и его собственные мифы (мифы его культуры).

Проблемой взаимоотношений мифологического и логического аспектов занималось множество исследователей в области этнологии, культурологи, естествознания и психологии.

Общепринятой наиболее устойчивой схемой исследования познавательных потенций

мифологического сознания является его анализ внутри оппозиции «мифологическое - логическое». Один из крупнейших теоретиков в области мифологии Е.М.Мелетинский дает следующую почти исчерпывающую характеристику мифологического сознания с позиции соотношения формы и содержания: «В мифе форма тождественна содержанию и поэтому символический образ представляет то, что он моделирует. Мифологическое сознание выражается в неотчетливом разделении субъекта и объекта, предмета и знака, вещи и слова, существа и его имени, вещи и ее атрибутов, единичного и множественного, пространственных и временных отношений, начала и принципа, то есть происхождения и сущности. Эта диффузность проявляется в сфере воображения и обобщения [4].

Следует отметить, что мифологическое не противопоставляется рациональному, однако дополняет смыслами, позволяя наполнить мировосприятие личностными ценностями, мифами, и, как следствие, снизить тревожность. Видение взаимоотношения мифологического и рационального как двух полюсов, уравновешивающих друг друга, является слишком узкой перспективой. При этом для мифа всегда отводилась роль отстающего, который воспринимался как пережиток, как синоним «примитивного». Однако мы говорим о том, что миф не является помощником для логического мышления и не призвана «залатывать дыры», возникающие на рациональном уровне. Мифологическая составляющая является уникальным, самобытным феноменом в сознании человека, без сомнения обогащающем личность смыслами, сказочностью, индивидуальной значимостью и позволяющий устанавливать коммуникативные связи и ощущать себя укорененным в мире.

Альтернативой дискуссии о логичном и мифологичном могут выступать так называемые псевдологические связи, отражающие субъектную и индивидуальную окраску восприятия мира личностью.

При столкновении с неопределенностью и амбивалентностью окружающего мира у личности возникает тревога, которая требует разрешения. Так, личность может разрешить возникшую тревогу путем мифологизации, расщепляя действительность на категории «черное-белое», «плохое-хорошее». Мы можем проследить наличие двоичного мировосприятия в первую очередь в социокультурном наследии. Так, сказки, пословицы, поговорки, былины и собственно мифы предоставляют мир в категориях «добро-зло», «черное-белое», «хорошее-плохое», что затрудняет воспринимать мир в более широких, сложных категориях. [5]

Склонность к мифологизации обусловлена также наличием в частности, таких защитных механизмов, как расщепление (сплиттинг) и всемогущий контроль. Давление неоднозначности, сложности окружающего мира фрустрирует, в связи с чем личность использует всемогущий контроль, создающий иллюзию простоты и понятности мира, который можно контролировать.

Д.П. Пашина отмечает: «Миф - это всевозможность. А следовательно – всеобъемлющая... Первая функция – адаптивная – служит для принятия и сохранения некоего вида бытия и некоего мировосприятия, то вторая – творческая – функция позволяет существовать изменению как таковому и постоянному распространению интереса человека как вида за рамки, обозначаемые этим бытием и этим мировосприятием... динамическая структура оказывается в конечном итоге всегда гораздо защищенной, чем статическая». В связи с этим в любом современном мифе мы можем увидеть как некоторый статичный фундамент, принятый в процессе социокультурного воспитания, так и индивидуальную составляющую, которая демонстрирует личную окраску интериоризированного мифа.

На основании проведенного анализа подходов к исследованию мифа, мы приходим к следующей формулировке.

Миф – психологическое образование, характеризующееся высокой степенью вовлеченности, наличием псевдологических связей, работой психологических защит и однозначностью прогноза.

Отсюда, объектом нашего исследования является мифологическое сознание.

Предмет исследования – особенности мифологизации сознания студенческой молодежи.

Целью является – исследование личностных характеристик, предрасполагающих к образованию мифа у студенческой молодежи.

В работе поставлены следующие задачи:

1. Раскрыть теоретическое содержание понятия мифологизация индивидуального опыта личности;
2. Выявление основных жизненных сфер, подвергающихся мифологизации;
3. Изучение толерантности к неопределенности в исследуемой группе;
4. Изучение особенностей жизненного стиля в исследуемой группе;
5. Изучение ценностных ориентаций в исследуемой группе.

Исходя из задач исследования, в работе были использованы следующие методики:

1. Шкала базовых убеждений (Р.Янов-Бульман);
2. Методика определения толерантности к неопределенности (С.Баднер);

3. Методика «Индекс жизненного стиля» Плутчика–Келлермана–Конте;
4. Методика «Ценностные ориентации» Рокича;
5. Метод глубинного интервью;

Для математической обработки использовался метод Спирмена.

В исследовании принимали участие 29 испытуемых 20-21 года (из них 12 девушек и 17 юношей), студенты 3 курса Харьковского национального университета радиоэлектроники, факультет Компьютерных наук.

В результате исследования получены следующие результаты:

Исследование базовых убеждений, по методике Р.Янов-Бульман, показало, что для выборки характерны высокие показатели по шкалам «самоконтроль» и «справедливость мира». Данные шкалы указывают на тенденцию преувеличивать свои возможности контролировать события окружающего мира и нести ответственность за произошедшее. Также для выборки характерно воспринимать события как подчиняющиеся закону справедливости и, таким образом, поддающиеся объяснению и логической обработке.

Следует отметить, что для девушек характерен также высокий уровень шкалы «доброта людей». Данная шкала указывает на позитивное отношение к окружению и ожидание благосклонности и поддержки. Также для выборки характерен низкий уровень шкалы «степень удачи», что говорит о том, что испытуемые ориентируются только на собственные силы и не рассчитывают на помощь со стороны судьбы.

Исследование толерантности к неопределенности (с помощью методики С.Баднер) показывает, что для выборки характерны высокие показатели по шкале новизны. Данная шкала указывает на сложности в восприятии новой информации и событий. Для выборки свойственно чувствовать себя уютно лишь в привычной обстановке, а новое и незнакомое событие вызывает тревогу.

При этом общий показатель толерантности к неопределенности находится на низком уровне, что указывает на ощущение дискомфорта и возникающей тревоге при столкновении с сложными, амбивалентными или неоднозначными событиями.

Изучение психологических защит, проведенное с помощью методики Плутчика–Келлермана–Конте «Индекс жизненного стиля», показало, что для выборки характерны такие защиты как отрицание, вытеснение (репрессия) и рационализация.

Данный набор защит указывает на то, что для выборки не свойственно сталкиваться с собственной тревогой, всячески пытаюсь избавиться от нее в сознании. Вытеснение и рационализация являются защитами второго порядка и рассматриваются как более благоприятные для здоровья личности. При этом отрицание относится к защитами первого порядка и менее конструктивна, так как при ней личность фактически не сталкивается с возникающей тревогой, моментально ее изолируя. После этого личность не в состоянии адекватно переживать травматическое событие и интегрировать его в свой опыт.

Ценностные ориентации (изученные с помощью методики Рокича) представлены такими терминальными ценностями как активная деятельная жизнь, любовь и материальная обеспеченность. Можно предположить, что для выборки на данный момент характерно стремление к самостоятельной жизни и поиску возможностей реализовать себя и обеспечивать себя. Любовь как терминальная ценность характеризует выборку как ориентированную на эмоциональные, насыщенные отношения с противоположным полом, что также может указывать на особенности возраста.

В качестве инструментальных ценностей выступают ответственность и эффективность в делах. Мы можем отметить ориентацию на собственную активность, инициативу и успешность. На данном этапе мы можем предположить общую тенденцию, которая также отмечена в результатах методики «Базовых убеждений» (высокие показатели самоконтроля, низкие показатели степени удачи).

Метод глубинного интервью позволил выделить основные сферы для мифологизации, характерные для выборки. Среди преобладающих сфер можно выделить следующие (в порядке частоты встречаемости для выборки):

1. любовь
2. материальное благополучие
3. взаимодействие с близким окружением
4. взаимодействие с дальним окружением
5. восприятие мира и его законов

Данные сферы отражают общую тенденцию отношения к тому или иному факту и общие схемы поведения, способствующие адаптации в субъективном мире.

Преобладание мифологизации в области любви и материального благополучия позволяет нам провести параллель с исследованием ценностей. Мы получили, что преобладание любви и материальной обеспеченности среди терминальных ценностей связано с процессом

мифологизации. Таким образом, мы можем предположить, что наличие значимых терминальных ценностей взаимосвязано с темой мифологизации.

С помощью метода Спирмена были найдены следующие корреляции:

Положительная связь между показателем самоконтроля («Базовые убеждения») и рационализацией («Индекс жизненного стиля») (при $p < 0,001$). Данная связь указывает на то, что для выборки свойственно рационально объяснять свое поведение, так как существует необходимость тотально контролировать себя и окружающий мир.

Положительная связь между отрицанием («Индекс жизненного стиля») и новизной («Толерантность к неопределенности») (при $p < 0,001$). Данная взаимосвязь указывает на неспособность контактировать с новой информацией, принимать перемены. Вместо этого для испытуемых характерно «закрывать глаза» на новшества, фактически их не замечая и не включая их в индивидуальный опыт.

Исходя из проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

- Миф представляет собой сложный феномен, который характеризуется высокой вовлеченностью, наличием псевдологических связей, работой психологических защит и однозначностью прогноза.

- Для испытуемых основными сферами для мифологизации являются: «любовь», «материальная обеспеченность», «отношения с близкими».

- Ценностные ориентации взаимосвязаны с основными сферами мифологизации у испытуемых, что указывает на важность личностной включенности в процесс мифологизации;

- Психологическими детерминантами мифологизации являются стремление к самоконтролю и контролю мира как базовые убеждения, при этом удача не значима. Также для мифологизации свойственна интолерантность к неопределенности жизни, а также фактор новизны, который порождает тревогу и дискомфорт.

- Для испытуемых свойственны активная деятельная жизнь, материальная обеспеченность и любовь как терминальные ценности. Среди инструментальных ценностей выделяются ответственность и эффективность в делах.

- Испытуемые используют рационализацию, вытеснение (репрессию) и отрицание как ведущие защитные механизмы.

На основании выделенных базовых характеристик мифа было обнаружено, что мифологизация проявляется в личностно значимых сферах. Также было выявлено, что психологическими детерминантами для мифологизации являются интолерантность к неопределенности и фактор новизны, а также стремление к самоконтролю и контролю мира. Полученные результаты позволили проследить как основные сферы для мифологизации в исследуемой группе («любовь», «материальное благополучие», «отношение с близкими»), так и характеристики, предрасполагающие к образованию мифов.

В дальнейшем планируется продолжение исследования с целью проследить различия в мифологизации студентов технических и гуманитарных специальностей.

Литература

1. Гегель Г.В. Логика // Энциклопедия философских наук в 3 т.: Пер. с нем. – М.: Мысль. 1974. – Т.1. – 452с.
2. Лактіонов О.М. Координати індивідуального досвіду. – Харків: Бізнес інформ, 1998. – 492с.
3. Мамардашвили М.К. Превращенные формы // Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С.315-328.
4. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии // Мифологический словарь – М.: Сов.энциклопедия, 1991. – с.653-658.
5. Пашина Д.П. Миф как основание и феномен культуры (миф-совокупность базисных бессознательных, коллективных представлений) Мир психологи №3, Москва-Воронеж, 2003.
6. Попович М.В. Історична міфологія в сучасній українській культурі: Матеріали дослідження. – 4.2. – Київ, - 1998. – С.4-20.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Фактори, що детермінують психологічну готовність до виконання оперативно-службових задач бійцями груп загарбання та працівниками чергових частин міліції

Присенко А. О., Александров Ю.В.

У статті здійснено аналіз факторів, що обумовлюють готовність бійців груп загарбання і працівників чергових частин міліції до виконання оперативно-службових завдань. Встановлено, що в процесі служби (від 1 до 10 років) від початківців до професіоналів готовність і здатність до ризику у працівників обох досліджуваних підрозділів зменшується.

Факторами, що обумовлюють психологічну готовність працівників ОВС до несення служби в екстремальних умовах є мотиви самоствердження і бажання випробувати свої можливості - у бійців груп захоплення і бажання бути причетним до влади - у працівників чергових частин міліції.

Зроблено висновок про те, що підвищення психологічної готовності до дій працівників ОВС у стресогенних умовах можливо при періодичній діагностиці їх психологічної сфери і проведення з ними спеціальної психологічної підготовки за антистресовою програмою.

Ключові слова: працівники міліції, оперативна діяльність, психологічна готовність.

В статье осуществлен анализ факторов, которые обуславливают готовность бойцов групп захвата и работников дежурных частей милиции к выполнению оперативно-служебных задач. Установлено, что в процессе службы (от 1 до 10 лет) от начинающих до профессионалов готовность и способность к риску у работников обоих исследованных подразделений уменьшается.

Факторами, которые обуславливают психологическую готовность работников ОВС к несению службы в экстремальных условиях являются мотивы самоутверждения и желание испытать свои возможности - у бойцов групп захвата и желание быть причастным к власти - у работников дежурных частей милиции.

Сделан вывод о том, что повышение психологической готовности к действиям работников ОВД в стрессогенных условиях возможно при периодической диагностике их психологической сферы и проведении с ними специальной психологической подготовки по антистрессовой программе.

Ключевые слова: работники милиции, оперативная деятельность, психологическая готовность.

In the article analyzes the factors that determine the readiness of the soldiers and the capture of groups of employees on duty police units to meet operational performance objectives. Found that in the process of service (from 1 to 10 years) from beginners to professionals willing and able to take risks for workers both studied units decreases.

Factors that might cause psychological readiness Allied Workers for service in extreme conditions are reasons of self-affirmation and the desire to test their capabilities - a group of fighters and capturing the desire to be involved in government - employees of the police duty units.

It is concluded that increasing psychological preparedness for law enforcement bodies in stressful conditions, possibly with periodic diagnosis of psychological sphere and carrying with them the special psychological training on anti-stress program.

Key words: police officers, operations, psychological readiness.

Постановка проблеми

В останнє 10-річчя збільшилась кількість наукових досліджень присвячених аналізу умов професійної діяльності працівників небезпечних професій. До останніх повною мірою можна віднести і співробітників міліції, особливо тих підрозділів, які здійснюють свою оперативно-службову діяльність у складних, екстремальних умовах. Особливості впливу цих умов на психіку міліціонерів слід вивчати з метою надання їм своєчасної психологічної допомоги.

Не менш важливими є питання обґрунтування специфіки психологічної підготовки фахівців ризиконебезпечних професій. Отже, пошук шляхів профілактики та зменшення негативного впливу ризиконебезпечних умов служби та обґрунтування чинників, що обумовлюють готовність оперативних працівників до здійснення своїх обов'язків у складних ситуаціях є актуальною проблемою юридичної психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Аналіз літератури із зазначеної проблеми свідчить, що питання особливостей прояву впливу на працівників ОВС стресогенних чинників їх служби вирішувались багатьма дослідниками [1, 2, 3]. Існують дослідження, в яких доведено, що такі чинники викликають негативні зміни в психіці постраждалих осіб [8, 10]. В дослідженнях деяких науковців наводяться дані про індивідуально-психологічні реакції, що виникають в особливих умовах у працівників спецпідрозділів «Беркут» та «Сокіл» [5, 6].

Але що стосується працівників спецпідрозділу «групи загарбання» та чергових частин міліції, існують лише поодинокі повідомлення [4]. Хоча в багатьох дослідженнях підкреслюється, що специфіка професійної діяльності є одним з головних чинників, що діють на психіку працівників [7, 12]. У зв'язку з цим у даній роботі поставлена мета: здійснити аналіз факторів, що детермінують психологічну готовність бійців груп загарбання та працівників чергових частин

міліції до виконання оперативно-службових задач у стресогенних умовах.

Методи та організація дослідження

Враховуючи літературні дані про дію особливостей служби у різних підрозділах міліції на якості особистості, ми вважали, що для відповіді на питання, які конкретно зміни відбуваються у психіці міліціонерів, специфіка служби яких має значні відмінності. З цією метою для дослідження були підбрані працівники трьох підрозділів міліції.

Перша група (n=30) – це працівники спецпідрозділу «група загарбання», особливість служби яких закладається у наявності в ній великої кількості ризиконебезпечних, екстремальних ситуацій.

Друга група (n=30) – це працівники чергових частин міліції. Специфіка праці в цьому підрозділі зводиться до диспетчерського типу роботи з наявністю значних за інтенсивністю стресів та порушенням циркадних ритмів.

Указані групи міліціонерів об'єднувались наявністю у їх службі великої кількості стресогенних чинників, хоча вони були різні за змістом. Тому робочою гіпотезою було припущення отримати адекватні робочим навантаженням та дії екстремальних факторів, зміни в психіці досліджуваних осіб і зв'язувати наскільки вони відповідають специфіці їх праці та інтенсивності впливу стресогенних чинників. Крім того, аналіз даних літератури свідчив, що саме ці підрозділи міліції не були досліджені, тобто даних про вплив роботи в цих підрозділах на психіку працівників майже не зустрічається.

Друга експериментальна група складалась із працівників чергових частин міліції, які проходили службу у тих же місцях. До указаної групи увійшли особи тієї ж статі, віку та строків служби. Мається на увазі розділення її на три підгрупи по 10 осіб в кожній.

З метою перевірки і порівняння впливу на особистість досліджених осіб специфіки служби була сформована і група контролю (n=30), яка складалась із працівників речо-майнової служби.

Необхідно підкреслити, що всі групи досліджених осіб (дві експериментальні та контрольна) складались із осіб чоловічої статі віком від 25 до 36 років, які проходили службу у міліції м. Донецька та м. Харкова. Кожну з цих груп було розділено на три підгрупи по 10 осіб в кожній залежно від стажу служби в ОВС.

До першої підгрупи увійшли працівники зі стажем 2-3 роки – це початківці, до другої – 5-6 років – фахівці, до третьої – 9-10 років – професіонали.

Таким чином, загальна кількість досліджених осіб була 90 і всі вони (у складі підгруп) мали однакові службово-паспортні дані. Відмінності між ними полягали лише у різних службових обов'язках, що складали собою зміст або специфіку їх професійної діяльності.

Для виявлення мотивації до служби у екстремальних умовах працівників чергових частин міліції та груп загарбання, ми використовували опитувальники та методики: діагностики ступеня задоволеності основних потреб; діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса; діагностики особистості на мотивацію до втечі від невдач Т. Елерса; діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта [9].

Загальновідомо, що ці методики рекомендується використовувати в комплексі, але нас найбільше цікавила остання, яка давала можливість вивчення формування у бійців готовності ризикувати у своїй службовій діяльності.

Використовувався також опитувальник націлений на виявлення змін особистісно-професійних якостей за роки служби.

Первинні кількісні дані оброблялись методами статистики за рекомендаціями О. В. Сидоренко [11].

Результати дослідження та їх обговорення

Для реалізації мети нашого дослідження вельми суттєвим було виявлення готовності бійців спецпідрозділів та оперативних чергових до ризику. Паралельно також виявлялась мотивація до успіху та мотивація до втечі від невдач. Отримані дані сконцентровані у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники мотивації до успіху, до втечі від невдач і готовності до ризику у працівників груп загарбання та чергових частин міліції (у балах)

Визначені фактори	Початківці	Фахівці	Професіонали	Рівень ймовірності	
				t	p
Перша експериментальна група					
Мотивація до успіху	15,7±1,24	20,3±2,13	21,8±1,73	2,9	<0,01
Мотивація до втечі від невдач	9,8±0,85	12,3±2,87	12,9±2,92	2,0	>0,05
Готовність до ризику	24,4±2,17	20,6±1,35	18,7±1,61	2,2	<0,05
Друга експериментальна група					
Мотивація до успіху	15,2±2,84	15,0±3,11	13,0±3,46	1,9	>0,05
Мотивація до втечі від невдач	11,3±0,71	9,6±0,84	8,1±1,16	2,2	<0,05

Готовність до ризику	17,2±1,35	16,0±1,29	14,4±2,07	2,8	<0,01
Контрольна група досліджуваних осіб					
Мотивація до успіху	12,3±1,21	12,9±1,05	13,9±1,54	2,8	<0,01
Мотивація до втечі від невдач	7,9±0,65	9,0±2,84	9,88±3,07	1,6	>0,05
Готовність до ризику	16,6±1,73	15,2±1,43	14,0±1,40	2,3	<0,05

Аналіз отриманих даних свідчить, що мотивація до успіху з роками служби бійців у спецпідрозділі невпинно зростає: від 15,8 балів у початківців до 21,8 балів у професіоналів. Це можна пояснити значущим для бійців бажанням успішно завершувати свої оперативні завдання, тому що відсутність успіху у їх виконанні може означати не тільки провал в операції, але й поранення або каліцтво когось з працівників. Тому з великою ймовірністю (<0,01) цей показник з роками служби зростає на 6,1 балів (в контролі – на 1,6 балів).

Цікаво, що працівники чергових частин не відчують зацікавленості в успіху їх діяльності тому, що безпосередньо на їх благополуччя це не впливає. Така мотиваційна установка обумовлена специфікою їх професійної діяльності і саме тому мотивація до успіху у них з роками служби в ОВС невпинно знижується: від 15,2 до 13,0 балів.

Визначення мотивації до втечі від невдач у досліджених осіб показало, що найнижчий рівень цього показника у початківців – 9,8 балів. Це означає, що страху перед ризиконебезпечними умовами або отримати поранення в найменшій мірі піддаються саме новачки. Це здійснюється тому, що вони менше досвідчених знають про небезпечність умов, в яких їм приходиться діяти та не мають досвіду загибелі товаришів з групи.

Іншими словами, професіонали з груп загарбання більш обережні, спираються на досвід невдач у бойових операціях і без необхідності не ризикують. У оперативних чергових знову навпаки: з роками служби показник мотивації до втечі від невдач стрімко падає (від 11,3 до 8,1 балів). Отже на перших етапах служби вони діють ще більш-менш обережно, стороняться невдач, але з роками стають «господарями ситуації» і всі у меншій мірі погоджуються з можливістю для них невдачі.

Важливим для нашого дослідження є показник готовності досліджених осіб до ризику. Здається, логічним було б припустити, що за роки служби у спецпідрозділі, з опануванням професійними складнощами досвідчені бійці будуть спроможні ризикувати більше, ніж початківці. Але отримані дані демонструють зворотне: найбільша готовність до ризику у початківців – 24,4 балів, у фахівців – 20,6 балів, а у професіоналів – всього 18,7 балів. Хоча, порівняно з групою контролю, це немало, тому що у них всього – 14,0 балів.

Отже знаючи специфіку своєї справи досвідчені бійці груп захоплення не спішать без потреби ризикувати. Вони знають «ціну» ризикованих дій і саме тому ризикують у міру вимог ситуації, яка складається у період виконання оперативно-службових задач. У зв'язку з цим відношення до показників цієї шкали повинно бути усвідомленим: мається на увазі не пряме перенесення за принципом «чим більше цей показник», тобто готовність до ризику, тим краще. Важливим у цьому випадку має бути врахування досвіду, ступеня підготовленості та стажу професійної діяльності особи, яка діагностується за цією шкалою.

Стосовно працівників чергових частин міліції, то готовність ризикувати у початківців більша (17,2 балів), ніж у групі контролю (16,6 балів). Але накопичення досвіду, усвідомлення особливостей служби веде до зниження цього показника до 16,0 балів у фахівців і до 14,4 балів – у професіоналів. Ризикувати їм ні до чого. За цим показником вони майже не відрізняються від осіб, які несуть службу у речо-майнових підрозділах, у яких 14,0 балів.

Отже специфіка служби активно діє на психіку працівників ОВС, які пристосовуються до її особливостей.

У вирішенні поставленої задачі ми вважаємо за необхідне здійснити аналіз особистісно-професійних якостей досліджених осіб.

Одержані з цього приводу результати розміщені у таблицях 2, 3 та 4.

Таблиця 2.

Показники зміни особистісно-професійних якостей працівників речо-майнових підрозділів протягом служби в ОВС (у балах)

Шкали	Початківці	Фахівці	Професіонали	Рівень ймовірності	
				t	p
Схильність до ризику	60,9±1,68	60,4±2,51	60,2±2,47	3,0	<0,01
Гнучкість у постановці мети	60,3±3,08	62,7±4,18	69,6±5,20	2,5	<0,05
Приоритетність роботи	31,3±1,55	33,5±2,40	34,8±2,67	2,3	<0,05

Терпимість до невизначеності	51,4±3,42	46,3±4,02	40,6±3,45	2,4	<0,05
Реакція у стресі	57,5±3,43	54,3±4,16	56,0±3,40	3,1	<0,01
Незалежність	44,6±2,12	42,5±2,11	41,4±2,21	2,1	<0,05
Працездатність	38,5±2,48	40,5±3,24	38,0±3,03	2,2	<0,05
Планування часу	47,3±6,13	50,4±6,72	52,8±7,83	1,5	>0,05
Особистісно-професійний потенціал	35,6±5,03	37,5±5,81	39,6±6,12	1,6	>0,05

Таблиця 3.

Показники зміни особистісно-професійних якостей працівників підрозділів груп загарбання протягом служби в ОВС (у балах)

Шкали	Початківці	Фахівці	Професіонали	Рівень ймовірності	
				t	p
Схильність до ризику	81,2±4,34	78,5±5,12	77,4±4,83	2,4	<0,05
Гнучкість у постановці мети	63,5±5,47	64,8±5,55	66,6±4,37	2,5	<0,05
Приоритетність роботи	41,3±3,74	42,4±4,64	45,6±4,48	2,8	<0,01
Терпимість до невизначеності	51,6±5,11	57,4±7,10	66,8±6,75	1,5	>0,05
Реакція у стресі	58,8±4,34	57,1±3,12	59,6±3,54	2,4	<0,05
Незалежність	51,5±4,43	54,6±5,16	58,4±5,49	2,6	<0,05
Працездатність	42,8±3,22	43,5±3,10	40,3±3,39	2,5	<0,05
Планування часу	43,9±6,38	47,7±8,81	48,3±6,93	1,4	>0,05
Особистісно-професійний потенціал	41,2±2,28	45,3±3,16	57,4±4,77	2,4	<0,05

Таблиця 4.

Показники зміни особистісно-професійних якостей працівників чергових частин міліції протягом служби в ОВС (у балах)

Шкали	Початківці	Фахівці	Професіонали	Р і в е н ь й м о в і р н о с т і	
				t	p
Схильність до ризику	69,8±3,17	67,4±3,26	67,2±4,19	2,3	<0,05
Гнучкість у постановці мети	60,4±6,17	62,6±6,77	63,1±6,81	1,9	>0,05
Приоритетність роботи	38,4±4,14	37,7±3,28	37,4±3,37	2,3	<0,05
Терпимість до невизначеності	44,4±2,11	45,1±3,06	46,7±2,40	2,8	<0,01
Реакція у стресі	56,5±3,45	55,3±3,50	53,0±3,66	2,5	<0,05
Незалежність	47,1±2,68	46,1±3,17	45,6±3,24	2,6	<0,05
Працездатність	37,6±2,43	38,4±2,37	35,1±2,16	2,2	<0,05
Планування часу	44,7±6,25	45,0±6,38	45,4±7,50	1,8	>0,05
Особистісно-професійний потенціал	37,3±2,43	38,3±2,54	39,1±2,32	2,5	<0,05

Результати представлені у таблиці свідчать про досить суттєві зміни якостей особистості бійців груп загарбання упродовж служби у спецпідрозділі ОВС. Так, стосовно показників схильності до ризику можна стверджувати, що у осіб, які тільки почали службу, вони значно більші, ніж у фахівців і тим більше у професіоналів. Відповідно, числові дані наступні: 81,2-78,5-77,4 балів. Це означає, що початківці «гарячі» тому, що не зіптовхувались із складними, небезпечними для життя умовами і тому готові ризикувати значно більше, ніж досвідчені бійці, яким це робити хочеться менше.

Що стосується показників прояву цієї якості у працівників чергових частин, то у них з роками служби вони теж зменшуються, але рівень їх прояву менший як початківців (68,8 балів), так і у професіоналів (67,2 балів). Розуміючи, що схильність до ризику відрізняється від готовності до нього тим, що ця якість значною мірою спадково обумовлена, ми можемо підкреслити, що на

роботу до чергових частин міліції йдуть особи, які не мають високого ступеня прояву схильності до ризику. Водночас до груп загарбання приходять міліціонери, які мають достатньо високий рівень прояву цієї якості, що підтверджується показниками, виявленими у початківців.

В протилежність цьому фактору, за шкалою гнучкість у постановці мети з досвідом бійців показники кількісно зростають: у початківців – 63,5 бали, у фахівців – 64,8 бали, а у професіоналів – 66,6 балів. Ясно, що професіонали маючи великий досвід діяльності за цим фахом можуть найкращим чином сформулювати мету завдання.

Аналогічні зміни показників і в другій експериментальній групі. Хоча знову та ж закономірність: у оперативних чергових ступінь прояву цієї якості значно менший. Ймовірно, цим працівникам, виходячи з вимог їх специфіки професійної діяльності, не треба так часто і високо адаптивно поводитись на роботі, суворо враховуючи зміну обставин. У них вони самі управляють ситуацією.

Аналогічна динаміка змін у показниках обох експериментальних груп за шкалами «приоритетність роботи», «терпимість до невизначеності», «незалежність», «планування часу», «особистісно-професійний потенціал». Тобто за цими факторами з ростом стажу служби в міліції ступінь прояву зазначених особистісно-професійних якостей збільшується. Інакше кажучи, у фахівців і професіоналів приоритетність роботи, терпимість до невизначеності, незалежність, здатність планувати час та особистісно-професійний потенціал виражені значно краще, ніж у початківців.

Водночас такі показники як реакція у стресі і працездатність зі стажем служби навпаки зменшуються.

Стосовно працездатності можна відмітити, вона незначною мірою підвищується у фахівців порівняно з початківцями, водночас знижується у професіоналів. Ймовірно, останнє слід розуміти як результат багаторічного перенесення дії на їх організм стресогенних умов служби.

Порівняння показників шкали «приоритетність роботи» між першою та другою експериментальними групами пересвідчує, що у бійців груп загарбання цей показник більший і з роками служби зростає. Водночас у оперативних чергових зі стажем роботи він навпаки зменшується. Кількісні дані, відповідно, в першій експериментальній групі – 41,3-42,4-45,6 балів, а в другій експериментальній – 38,4-37,7-37,4 балів.

Вельми суттєвим показником є «реакція у стресі». Виявилось, що найбільша реакція на стрес у початківців. В першій експериментальній групі вона сягає 58,8 балів (в контролі – 57,5 балів). Але з роками служби вона зменшується: у фахівців до 57,1 балів (в контролі до 54,3 балів), а у професіоналів знову збільшується до 59,0 балів (в контролі до 56,0 балів). Отримані дані свідчать про дію специфіки служби у групах загарбання, яка вимагає від працівників значно більшої інтенсивності реакції у стресі, ніж це проявляється у осіб, які працюють у речо-майновій службі і в чергових частинах, де показники у ці ж періоди наступні: 56,5-55,3-53,0 балів.

Досить демонстративними є показники особистісно-професійного потенціалу. У бійців групи загарбання він змінюється від 41,2 балів – у початківців до 57,4 балів – у професіоналів. В той час як у другій експериментальній групі ці показники дорівнюють: 37,3 та 39,1 балів.

Висновки

1. Факторами, які обумовлюють психологічну готовність працівників спецпідрозділів до несення служби в умовах ризику є мотиви самоствердження, доказ іншим своєї переваги, а також бажання випробувати свої можливості. Значну роль у цьому процесі відіграють схильність та готовність бійців груп загарбання до ризику, хоча остання з роками служби зменшується, а мотивація до успіху зростає. Водночас у працівників чергових частин основними мотивами до служби у даному підрозділі є «бажання бути причетним до влади» та «мати вплив на друзів, батьків, знайомих».

Особистісно-професійні якості теж детермінують готовність бійців до ризиконебезпечної професійної діяльності. Такі якості як схильність до ризику, гнучкість у постановці мети, пріоритетність роботи, терпимість до невизначеності, планування часу і особистісно-професійний потенціал за роки служби у спецпідрозділі формуються і ступінь їх прояву зростає від початківців до професіоналів. Оперативні чергові теж мають ці якості, але ступінь їх прояву, порівняно з бійцями груп загарбання, значно менший.

2. З роками служби у чергових частинах міліції і особливо в спецпідрозділах «групи загарбання» готовність і схильність до ризику зменшується. У зв'язку з цим для забезпечення готовності працівників груп загарбання та чергових частин міліції до виконання своїх оперативно-службових задач в екстремальних, стресогенних умовах необхідно за участю фахівців-психологів забезпечити своєчасну діагностику змін у їх психіці та грамотну психологічну їх корекцію.

Перспективою подальших досліджень має бути пошук шляхів удосконалення спеціальної психологічної підготовки оперативних працівників ОВС та постійний їх моніторинг упродовж служби.

Література:

1. Андреев Н. В. Психодиагностика и возможность прогноза дезадаптивных реакций работников органов внутренних дел в боевой обстановке : Материалы семинара [«Психологическая диагностика и коррекция постстрессовых состояний»] / Н. В. Андреев. – М. : Академия управления МВД России, 1997. – С. 38-44.
2. Асеев В. Г. Единство содержательной и динамической сторон мотивации : в книге [«Принцип системности в психологических исследованиях»] / В. Г. Асеев; отв. ред. Завалишина Д. Н., Барабанщиков В. А. – М. : Наука, 1990. – С. 78-85.
3. Бодров В. А. Информационный стресс : Учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.
4. Гвоздова О. О. Вплив специфіки професійної діяльності на психіку працівників груп загарбання / О. О. Гвоздова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – Вип. 41, № 842. – С. 60-66.
5. Долженко О. С. Вимоги до якостей особистості працівників ОВС, які здійснюють службу в екстремальних умовах : Збірник наукових праць / О. С. Долженко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Вип. 5. – Харків : УЦЗУ, 2008. – С. 49-54.
6. Логаčov М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандид. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Логаčov Микола Григорович. – Харків, 2001. – 16 с.
7. Никонов Е. П. Психическая адаптация в боевой обстановке режима чрезвычайного положения (Северокавказский регион) / Е. П. Никонов, И. И. Козловский // Безопасность. Информационный сборник. – 1995. – № 7-8. – С. 94-103.
8. Паронянц Т. П. Возникновение и проявление посттравматических стрессовых расстройств у работников органов внутренних дел в условиях выполнения миротворческой миссии ООН (на примере бывшей Югославии): дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06 / Паронянц Тигран Павлович. – Харьков, 2004. – 209 с.
9. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : Учебное пособие / Даниил Яковлевич Райгородский. – Самара : Бахрах-М, 2008. – 672 с.
10. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Садковий Володимир Петрович. — Харків, 2005. — 224 с.
11. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Елена Васильевна Сидоренко. – СПб. : Речь, 2003. – 350 с.
12. Collins D. L. Chronic Stress from the Goiania 137 Cs radiation accident / D. L. Collins, A. V. de Carvalho // Behavioral Medicine. – 1993. – V. 18. – P. 149-157.

Надійшла до редакції 16.01.2010

Структура судебно-психологической экспертизы по фактам совершения дорожно-транспортных происшествий

Рябев С. А., Александров Ю. В.

У статті здійснено обґрунтування умов та вимог до проведення судово-психологічної експертизи та розроблена її структура. Показано, що головне у судово-психологічній експертизі за фактом дорожно-транспортних пригод – це доказ наявності екстремальності ситуації, яка аналізувалась і особливості впливу на водія внутрішніх (індивідуально-психологічних) і зовнішніх (ситуаційних) факторів.

Установлено, що поряд із використовуваними методами аналізу особистісних якостей найбільш повну і об'єктивну інформацію про стан водія на різних стадіях ДТП можна отримати застосовуючи метод опосередкованої ретроспективної діагностики психічного стану.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, водії, дорожно-транспортні пригоди.

В статье осуществлено обоснование условий и требований к проведению судебно-психологической экспертизы и разработана ее структура. Показано, что главное в судебно-психологической экспертизе по факту дорожно-транспортных происшествий - это доказательство наличия экстремальности ситуации, которая анализировалась и особенности влияния на водителя внутренних (индивидуально-психологических) и внешних (ситуационных) факторов.

Установлено, что наряду с используемыми методами анализа личностных качеств наиболее полную и объективную информацию о состоянии водителя на разных стадиях ДТП можно получить, применяя метод опосредованной ретроспективной диагностики психического состояния.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, водители, дорожно-транспортные происшествия.

In this paper justify the conditions and requirements for the forensic psychological examination and developed its structure. It is shown that the main thing in forensic psychological examination on the fact of road accidents - is evidence of an extreme situation, which was analyzed, and especially the impact on the driver's internal (individual-psychological) and external (situational) factors.

Found that along with the methods used in the analysis of the personal qualities of the most complete and objective information about the state of the driver in different stages of an accident can be obtained by applying the method of indirect retrospective diagnosis of mental condition.

Key words: forensic, psychiatric examination, drivers, road traffic accidents.

Постановка проблемы

В настоящее время основной задачей судебно-психологической экспертизы является установление особенностей психической деятельности человека и ее проявлений в его поведении, которые имеют юридическое значение, вызывая определенные правовые последствия. К основным диагностическим задачам психологической экспертизы относится определение у подэкспертного лица следующих факторов: 1) индивидуально-психологических особенностей, черт характера, ведущих качеств личности; 2) мотивообразующих факторов психической жизни и поведения; 3) эмоциональных реакций и состояний; закономерностей протекания психических процессов, уровня их развития и индивидуальных свойств.

Поэтому действия эксперта-психолога можно представить как работу с эмоциональными следами, которые остаются в психике подэкспертного лица в результате неординарных, экстремальных событий в его жизни. В этой связи заключение судебно-психологической экспертизы следует рассматривать как объективный документ, подтверждающий виновность или невиновность подэкспертного лица в совершении им конкретного противоправного действия.

Анализ последних исследований и публикаций

В связи с этим становится понятным, что учет индивидуально-психологических качеств водителя, при анализе причин дорожно-транспортных происшествий, имеет не последнее значение. Однако, до настоящего времени большинство вопросов, связанных с экспертной оценкой действий водителя, совершившего дорожно-транспортное происшествие, на основании которой суд решает проблему о его виновности или невиновности, осуществляются в рамках судебно-автотехнической экспертизы. При этом, если учитывать тот факт, что большинство аварий являются результатами ошибок человека, а не отказа техники, совершенно очевидно, что проведение только судебно-автотехнической экспертизы явно недостаточно. Это понимали многие исследователи и, изучая эту проблему с позиций юридической психологии, ставили вопрос о необходимости проведения именно судебно-психологической экспертизы по фактам аварий на транспорте [1, 2, 3, 4, 5].

Однако, кроме декларации о необходимости решения проблемы безопасности дорожного движения, дальше дело не пошло. Существенную лепту в исследовании этой проблемы внесла работа С. С. Шипшина [6], в которой наряду с авиационными катастрофами и убийствами анализируются и судебно-психологические аспекты виновности в совершении ДТП водителей автотранспорта.

В связи с этим становится понятным, что обоснование роли и учета личностных качеств водителя при совершении дорожно-транспортных происшествий и для объективного проведения

судебно-психологической экспертизы представляет собой социально значимую задачу и весьма актуальную проблему.

Цель исследования состояла в разработке и обосновании значения структуры судебно-психологической экспертизы осуществляемой по фактам ДТП.

Результаты исследования

Основное в структуре судебно-психологической экспертизы по факту ДТП – это доказательство наличия экстремальности анализируемой ситуации и особенности влияния на водителя внутренних (индивидуально-психологических) и внешних (ситуационных) факторов.

Поэтому следует подчеркнуть, что наиболее полную и объективную информацию о состоянии водителя на разных стадиях ДТП можно получить применяя метод опосредованной ретроспективной диагностики психического состояния.

После анализа материалов уголовного дела, документов составленных по факту ДТП ГАИ, опроса обвиняемого, свидетелей (если они есть), потерпевших и изучения судебно-автотехнической, транспортно-трасологической и судебно-медицинской экспертиз необходимо притупить к следующему этапу судебно-психологической экспертизы, в процессе которой эксперт должен дать ответ на следующие основные вопросы:

1. Учитывая индивидуально-психологические особенности водителя и конкретную дорожно-транспортную ситуацию, в каком психическом состоянии находился испытуемый в момент совершения дорожно-транспортного происшествия?

2. Учитывая психическое состояние и особенности сенсорных систем (в частности, зрительного, а иногда и слухового, анализатора), а также конкретную дорожно-транспортную ситуацию, был ли способен водитель своевременно обнаружить опасность (препятствие)?

3. Учитывая психическое состояние, особенности познавательной деятельности и конкретную дорожно-транспортную ситуацию, был ли способен водитель адекватно оценить сложившуюся ситуацию и принять адекватное решение?

4. Учитывая психическое состояние и особенности реакции водителя, а также конкретную дорожно-транспортную ситуацию, был ли он способен реализовать правильное решение, избежать ДТП?

5. Какое влияние могло оказать предшествующее психическое состояние (например, утомление, монотония, сенсорная депривация или информационная перегрузка, фоновая психическая напряженность) на психическую деятельность водителя в исследуемой ситуации?

6. Повлиял ли на деятельность водителя и в какой степени в имевшей место ситуации небольшой опыт работы в качестве водителя автотранспорта?

7. Какие индивидуально-психологические особенности водителя являются факторами риска попадания в ДТП и каким образом они могли повлиять на его психическую деятельность в конкретной дорожно-транспортной ситуации?

8. Учитывая индивидуально-психологические особенности, психическое состояние водителя и конкретную дорожно-транспортную ситуацию, не превышали ли требования ситуации индивидуальных возможностей данного водителя?

Только после анализа информации касающейся уголовного дела, автодорожной и медицинской экспертиз и получения данных об индивидуально-личностных качествах водителя эксперт может сделать судебно-психологическое заключение о возможности или невозможности его в тех конкретных дорожно-транспортных условиях предотвратить аварию.

Заключение судебно-психологической экспертизы учитывается при рассмотрении дела в суде для принятия окончательного решения о виновности конкретного лица и степени наказания обвиняемого.

Ниже приводится структура и последовательность операциональных действий эксперта при использовании методики судебно-психологической экспертизы по факту дорожно-транспортных происшествий.

1. Анализ материалов уголовного дела, документов ГАИ и заключений автотехнической, трасологической и медицинской экспертиз.

2. Интервьюирование и беседы с обвиняемым, потерпевшими, свидетелями дорожно-транспортного происшествия.

3. Принятие решения о совокупности методов, которые нужно использовать в данном конкретном случае проведения судебно-психологической экспертизы.

4. Письменная формулировка задач и вопросов, на которые эксперту необходимо дать ответ.

5. Проведение экспериментально-психологического исследования, направленного на ретроспективную реконструкцию психического состояния водителя, совершившего аварию, на разных ее стадиях.

6. Психологический и математический анализ полученных данных.

Написание заключения, в котором главным выводом является утверждение эксперта о том, мог или имел возможности водитель предотвратить произошедшее дорожно-транспортное происшествие.

Вывод

Разработана и обоснована структура судебно-психологической экспертизы осуществляемой по фактам совершения ДТП. Показано, что одним из основных методов используемых для получения информации о психическом состоянии водителя во время совершения аварии может быть метод опосредованной ретроспективной диагностики психического состояния.

Литература:

1. Алексеева Л. В. Судебно-психологическая экспертиза эмоциональных состояний : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Алексеева Лидия Васильевна. – М., 1996. – 24 с.
2. Гордеева А. К. О путях развития инженерно-психофизиологической экспертизы водителя и других участников ДТП / А. К. Гордеева // Проблемы судебно-автотехнической экспертизы. – М., 1992. – С. 132-140.
3. Костицкий М. В. Комплексные судебные экспертизы с использованием данных психологии / М. В. Костицкий // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев, 1995. – Вып. 30. – С. 91-95.
4. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы : автореф. дис. на соискание ученой степени д. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Коченов Михаил Максимович. – М., 1991. – 45 с.
5. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / В. Т. Нор, М. В. Костицкий. – Киев, 1985. – 53 с.
6. Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза психического состояния водителя по делам о дорожно-транспортных происшествиях : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Шипшин Сергей Сергеевич. – М., 1998. – 23 с.

Надійшла до редакції 14.02.2010

Развитие личности и творческого мышления в подростковом возрасте в системе развивающего обучения

Самулевич Т.Е.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каризина

В данной статье рассматривается вопрос связи развития личности и компонентов творческого мышления, под которыми автор статьи подразумевает беглость, гибкость, оригинальность, разработанность, а также теоретическое мышление и воображение. В статье приведены результаты эмпирического исследования личности и творческого мышления, проведенного на учащихся 8-х классов в системе развивающего обучения. Результаты данного исследования показывают, что развитие творческого мышления влияет на развитие личности школьников. Высокий уровень развития творческого и теоретического мышления способствует развитию качеств самоактуализирующейся личности.

Ключевые слова: творческое мышление, гибкость, беглость, оригинальность, разработанность, анализ, рефлексия, планирование, воображение, ценность, самоактуализация личности, мотивация личности, креативность.

У даній статті розглядається питання зв'язку розвитку особистості й компонентів творчого мислення, під якими автор статті розглядає швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість, а також теоретичне мислення та уяву. У статті наведені результати емпіричного дослідження особистості й творчого мислення, проведеного на учнях 8-х класів у системі розвивального навчання. Результати даного дослідження показують, що розвиток творчого мислення впливає на розвиток особистості школярів. Високий рівень розвитку творчого й теоретичного мислення сприяє розвитку якостей особистості що самоактуалізується.

Ключові слова: творче мислення, гнучкість, швидкість, оригінальність, розробленість, аналіз, рефлексія, планування, уява, цінність, самоактуалізація особистості, мотивація особистості, креативність.

The question of connection of development of personality and components of creative thought is examined in this article, such as: fluency, flexibility, originality, worked out and also theoretical thought and imagination. In the article results of empiric research of personality and creative thought are brought on student 8th classes in the developing departmental teaching. The results of this research show that development of creative thought influences on development of personality of schoolboys. The high level of development of creative and theoretical thought assists development of personality.

Keywords: creative thought, flexibility, fluency, originality, worked out, analysis, reflection, planning, imagination, value, self actualization of personality, motivation of personality.

На сегодняшний день, в условиях современного общества, одной из актуальных проблем является воспитание человека, умеющего ориентироваться в огромном количестве разнообразной информации, готового осуществлять различного рода деятельность. Человека – личности, способного концентрироваться на проблеме, противостоять социальному натиску, способного принимать себя и других. Человека с эмоциональной независимостью, богатой внутренней жизнью. Одним словом самоактуализирующейся личности.

На наш взгляд одним из механизмов формирования таких личностных характеристик выступает творческое мышление. В данном случае под творческим мышлением мы понимаем связь теоретического мышления и воображения (В.В. Давыдов), а также характеристики творческого мышления (Дж. Гилфорд, П. Торранс) такие как: гибкость, беглость, оригинальность и разработанность.

Было проведено исследование в школе №10 развивающего обучения города Красный Луч. В исследовании принимали участие учащиеся 8-х классов. Для проведения исследования использовали следующие методики: краткий вариант теста Торранса «Завершение картинок», который направлен на выявление показателей творческого мышления таких как: беглость, гибкость, оригинальность и разработанность; батарея методик А.З. Зака, направленная на изучения компонентов теоретического мышления: анализа, рефлексии и планирования; методика изучения воображения С.Медника; Самоактуализирующий тест личности (САТ); Must-тест П.Н. Иванова, Е.Ф. Колобова; Методика диагностики личности на мотивацию к успеху и избеганию неудач Т. Элерса; Опросник креативности Джонсона, в модификации Е.Е. Туник; методика на определение социальной креативности Е.Е. Туник.

В результате проведенного исследования были получены следующие результаты. У учащихся 8-х классов школы развивающего обучения в методике САТ наблюдаем высокие показатели по таким шкалам как: ценностные ориентации (60%), самоуважение (66%) и синергия (57%). Остальные показатели находятся на среднем уровне выраженности. Уровень мотивации к успеху – умеренно высокий, уровень избегания неудач – средний. По методике Туник Е.Е. мы выявили средние показатели по шкалам сложности (51%), воображения (50%), выше среднего по шкале склонность к риску (58%), высокий показатель по шкале любознательности (67%). Также мы наблюдаем высокий показатель по шкале социальной креативности (69%).

Таким образом, можем заключить, что учащиеся 8-х классов в системе развивающего

обучения разделяют ценности, присущие самоактуализирующейся личности, ценят свои достоинства, положительные свойства характера, умеют уважать себя за них, им присуще целостное восприятие мира и людей, они склонны к пониманию связанности противоположностей. Также учащиеся 8-х классов высоко любознательны, постоянно ищут новые пути, способы мышления, любят изучать новые вещи и идеи, ищут разные возможности решения задач. Склонны отстаивать свои идеи, не обращая внимания на реакцию других; ставят перед собой высокие цели и пытаются их осуществить; допускают для себя возможность ошибок и провалов; умеют не поддаваться чужому мнению; готовы пойти на риск, чтобы узнать, что из этого получится.

При изучении показателей теоретического мышления, были получены следующие данные. 34% учащихся – высокий уровень развития анализа, ориентация на связь существенных признаков, умение выделять основное правило задачи; 40% – средний уровень развития анализа; отсутствие ориентации на существенные признаки, неумение выделять основное правило задачи – 26% учащихся. Анализ рефлексии показал, что содержательной рефлексией обладает 20% учеников, формальной рефлексией – 20%, рефлексия отсутствует у 60% учащихся. Уровень развития планирования, способности действовать в уме у учеников 8-х классов находится на среднем уровне.

По методике П. Торранса были получены следующие результаты. Беглость – 9 баллов (высокий уровень), гибкость – 6 (средний уровень), оригинальность – 45, разработанность – 40. Таким образом, видим, что учащиеся 8-го класса обладают средним уровнем развития творческого мышления.

При анализе ценностной сферы учеников, среди наиболее значимых ценностей были отмечены, прежде всего, ценности личностных достижений и личностного роста, касающиеся требований к себе, стремления к развитию себя как личности и профессионала. Ученики на первый план ставят ценности связанные с окончанием школы, вступлением в университет, карьерные достижения, высокую успеваемость в школе. Также в структуре ценностей учеников системы развивающего обучения мы выделяем ценности касающиеся стремления к духовному совершенствованию, качеств самоактуализирующейся личности, моральные качества. Учащиеся большое значение придают таким личностным качествам как честность, уважение, порядочность. Как отрицательные ценности, учащиеся 8-х классов определяют ложь, грубость, вранье, насмешки над другими. На ряду с ценностью моральных качеств личности, учащиеся отмечают такие ценности как помощь и служение людям, беспокойство о своих близких, забота о них. Также в структуре ценностей представлены, в менее выраженной форме, такие ценности как: межличностные контакты и общение (утверждения, касающиеся потребности чувствовать себя частью какой-либо группы, иметь свой круг общения, страхов, связанных с одиночеством и непониманием), автономность (потребность делать то, что сам человек считает важным, не зависеть от мнения окружающих, самому определять ход своей жизни), безопасность и защищенность, чувство удовольствия, касающиеся физического комфорта. Слабо выражены ценности привязанности и любви, а также ценность привлекательности (стремления иметь привлекательную внешность, следовать моде, быть довольной своим внешним видом).

Для изучения связи творческого мышления и личностных характеристик был использован метод двусторонней корреляции Спирмена, вычисление которого проводилось с помощью программы SPSS.

Корреляционный анализ показал, что существует связь между показателями социальной креативности, предполагающей творческую направленность личности в сфере самореализации и шкалой сензитивности, выявляющей в какой степени человек отдает себе отчет в своих потребностях и чувствах, насколько хорошо ощущает и рефлексиирует их. Развитие рефлексии связано с показателем синергии, т.е. способности человека к целостному восприятию мира и людей, к пониманию связанности противоположностей. Такой компонент творческого мышления как воображение связан с креативностью, творческой направленностью личности. Также существует отрицательная корреляция между показателем любознательности и синергии.

При изучении связи творческого мышления и ценностной сферы личности, было выявлено следующее. Существует связь между уровнем развития анализа и ценностью автономии, стремления не зависеть от мнения окружающих, самому определять ход своей жизни. Уровень развития рефлексии связан с ценностью привязанности и любви, потребностью иметь близких людей, выраженной озабоченностью по поводу отношений со значимыми людьми. Воображение связано с ценностью чувства удовольствия, физического наслаждения и комфорта, стремлением путешествовать, отдыхать. Уровень развития гибкости (умением качественно преобразовывать объект в ситуации решения мыслительной задачи, варьирование способов действия, легкости перестройки имеющихся знаний) связан с ценностью привлекательности. Также наблюдаем отрицательную корреляцию между показателями любознательности и ценностью безопасности и защиты; показателем сложности (ориентировки на познание сложных явлений, выбора для решения сложных задач, настойчивости в достижении своих целей) с ценностью здоровья,

стремлением вести здоровый образ жизни; показателем разработанности (способности детально разрабатывать возникшие идеи) с ценностью моральных и духовных качеств личности.

Можно заключить, что существует связь между показателями творческого, теоретического мышления и определенными личностными характеристиками. Так при высоком развитии компонентов творческого мышления, таких как анализ и рефлексия, проявляется способность человека к целостному восприятию мира и людей, в системе ценностей выделяется стремление не зависеть от мнения окружающих, самому определять ход своей жизни, потребностью иметь близких людей, заботой о родных. При выраженности таких показателей творческого мышления как любознательность, сложность, социальная креативность существует обратная корреляция с более примитивными ценностями безопасности, защиты, здоровья и привлекательности.

Таким образом, развитие творческого мышления влияет на развитие личности школьников. Высокий уровень развития творческого и теоретического мышления способствует развитию качеств самоактуализирующейся личности.

Литература

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как психологический аспект изучения творчества // Исследование проблем психологии творчества под ред. Я.А. Пономарева. – М.: Наука, 1983.
2. Богоявленская Д. Б. Одаренность: Рабочая концепция. М., 1998.
3. Дусавицкий А.К. Развивающее образование: теория и практика. Статьи. – Харьков: 2002. – 146 с.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. — СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.
5. Матюшкин А.М. Загадка одаренности. М: Школа-Пресс. 1993
6. Моляко В.А., Кульчицкая Е.И. Творческая одаренность и ее влияние у детей старшего дошкольного возраста. – К: Знание, 1993.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Результати апробації оригінальної методики діагностики схильності особистості до переживань сценічних бар'єрів

Саннікова А.О.

Одеська Державна музична академія імені А.В. Нежданової

В статті надається теоретико-емпіричне обґрунтування конструкту авторської психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення схильності особистості до переживань сценічних бар'єрів та викладено результати її апробації.

Ключові слова: сценічні бар'єри, апробація, надійність, валідність.

В статье излагается теоретико-эмпирическое обоснование конструкта авторской психодиагностической методики, направленной на изучение склонности личности к переживаниям сценических барьеров и представлены результаты ее апробации.

Ключевые слова: сценические барьеры, апробация, надежность, валидность.

The empiric ground of the author method directed on the study of inclination of personality to experiencing of staging barriers and the results of its approbation are presented is expounded in the article.

Keywords: staging barrier, approbation, reliability.

Метою даного повідомлення є викладення результатів апробації авторської психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення схильності особистості до переживань сценічних бар'єрів. Актуальність розробки даного інструментарію, а саме опитувальника «Диференціальна діагностика схильності особистості до переживань сценічних бар'єрів» обумовлена необхідністю вивчення психологічних труднощів, перешкод, які виникають під час сценічної діяльності виконавців, вивчення особливостей сценічних бар'єрів та їх проявів за для своєчасного подолання негативних наслідків.

Специфіка професійної діяльності виконавців вимагає від них регулярного знаходження на сцені, що пов'язано з певною психічною напругою, яка обумовлює високу вірогідність зривів, стресів, криз і таке інше, що, у свою чергу, може приводити не тільки до порушень психофізіологічних процесів організму, але і до порушень професійної діяльності. Особливість психічних станів, що переживаються на сцені акторами, співаками, тощо, поза сумнівом, обумовлено багатьма чинниками, серед яких, і нелімітований спосіб життя, і постійна виснажуюча праця, і конкуренція, що є специфічною для професій, пов'язаних з публічними виступами.

Саме тому, актуальною психологічною проблемою є своєчасне виявлення психологічних бар'єрів, їх причин за для своєчасної актуалізації внутрішнього потенціалу, прихованих резервів із подолання й компенсації психологічних бар'єрів, що виникають у сценічній діяльності.

В літературі психологічні бар'єри розглядаються як: «перешкода для чого-небудь» [8]; стійкі настанови, психологічний настрій, процеси, властивості, стани особистості, які консервують скритий емоційно-інтелектуальний потенціал його активності [9]; стійкі особистісні утворення, які при певних обставинах приводять до збою процесу взаємодії з іншими людьми [7]; своєрідний соціально-психологічний феномен, що проявляється як певний результат переживання особистістю труднощів спілкування [10]; мотив, що перешкоджає виконанню певної діяльності або дій, зокрема спілкуванню з певною людиною, або з групою людей; як певні труднощі, а саме, переживання, а іноді і розуміння невідповідності, що виникає між вимогами діяльності і можливостями особистості [5]; незриме зміцнення, яке споруджує кожна людина з метою захисту свого внутрішнього світу, комплекси буферних зон, які заважають іншим наблизитися до неї [6] і таке інше.

Таким чином, навіть короткий огляд наукової літератури свідчить про те, що феномен «психологічний бар'єр» розглядається як складне утворення, що включається в простір споріднених понять, який містить цілий ряд різних семантичних відтінків: бар'єр, блок, труднощі, перепони, буферні зони, стійкі особистісні утворення, психологічний настрій особистості, процеси, властивості, стани і таке інше. Це свідчить, про складність і міждисциплінарність означеного феномену, про широке і неоднозначне його використання, результатом чого є відсутність на сьогоднішній день чіткого визначення поняття «психологічний бар'єр».

При вивченні сценічних бар'єрів для нас важливими є думка дослідників про 1) існування двох видів бар'єрів: зовнішніх, це такі, які не надають можливість суб'єкту вийти із ситуації, або змінити її, і внутрішні, тобто, особистісні, психологічні перепони, що заважають досягненню мети [4] і 2) і про те, що труднощі (психологічні бар'єри) можуть бути короткочасним психічним процесом або станом, який с часом змінює самооцінку і перетворюється у властивість особистості, що виявляється у невпевненості у своїх можливостях [5].

В межах даної роботи представлені результати емпіричного дослідження змісту саме внутрішніх перепонів, які розглядаються як стійке утворення, як властивість особистості –

схильність до переживань психологічних бар'єрів, що виявляються в емоційній, когнітивній, мотиваційній, контрольно-регулятивній, поведінковій та інших сферах особистості. На вивчення означених характеристик спрямована оригінальна методика, «Диференціальна діагностика схильності до переживань сценічних бар'єрів». Відомо, що психодіагностичний інструментарій, що розробляється, повинен відповідати певним уявленням про психологічну властивість особистості, на яку він спрямований, про її структуру, компонентний склад показників, які мають бути теоретично обґрунтованими і емпірично доведеними.

Теоретичний аналіз проблеми психологічних бар'єрів [4, 5, 6, 7, 9, 10], зокрема, сценічних, а також бар'єрів публічного виступу, наші попередні емпіричні дослідження (бесіди з професіоналами-співаками, музикантами-виконавцями, з особами, які приймали участь у групових експериментах за допомогою метода модерації, пілотажні дослідження, аналіз анкет на запропоновану тему, словесні самозвіти) дозволили виділити і описати основні характеристики феномену, що вивчається.

Комплекс ознак включає ряд показників, кожний з яких представляє собою біполярний континуум, на одному полюсі якого містяться риси, що характеризують яскраву вираженість позначеної якості, на другому – його відсутність (або протилежний прояв). Нижче наводяться описи теоретично обґрунтованих і емпірично виявлених компонентів (складових, показників) схильності до переживань сценічних бар'єрів (СБ) «стоп-реакцій», до яких ми віднесли: психофізіологічний показник сценічного бар'єру (ПфСБ); емоційний показник (ЕСБ); когнітивний (КгСБ); конативний, поведінковий (КоСБ); контрольно-регулятивний (К-РСБ); мотиваційний (МСБ); енергетичний показник (ЕгСБ); та композитна оцінка схильності до переживання сценічного бар'єру – загальний показник (ЗПСБ). Цим компонентам відповідають наступні шкали опитувальника:

ШКАЛА І. Психофізіологічна складова сценічного бар'єру, психофізіологічний тонус СБ особистості. Даний показник сценічного бар'єру (ПфСБ) утворюють фізіологічні реакції людини в ситуаціях, які сприймаються як загрозові, такі, що заважають сценічному виступу («стоп-реакції»). Суб'єктивно психофізіологічний компонент виявляється в різних фізичних відчуттях виконавця.

Додатний полюс психофізіологічного компоненту сценічного бар'єру (ПфСБ+) характеризується такими проявами, як тремор рук, пересихання горла, відчуття «груди» в горлі, сильне серцебиття. Часто виникає підвищене потовиділення, фізична слабкість або напруга, неприємні відчуття і дискомфорт у області живота, озноб, похолодання кінцівок, збої дихання. Деякі виконавці навіть захворюють перед виступом, у них виникають проблеми зі сном, бувають порушення апетиту (або його відсутність, або підвищене відчуття голоду) і тому подібне. Можуть виникати прояви іншого плану, які відрізняються від проявів додатного полюсу підвищеним психофізіологічним тонусом, стартовим збудженням (але не перезбудженням), поліпшенням самопочуття, яке виявляється у зібраності, відчутті фізіологічної активності, готовності до майбутнього виступу. Ці відчуття характеризують протилежний полюс психофізіологічного компоненту сценічного бар'єру, тобто, фактично свідчать про його відсутність. Саме так виявляється Від'ємний полюс психофізіологічного компоненту сценічного бар'єру (ПфСБ-).

Цей компонент, в цілому, характеризує тілесну, організмичну (соматичну) включеність суб'єкта в складну ситуацію, тобто характеризує його фізіологічну «стоп-реакцію».

ШКАЛА ІІ. Емоційна складова сценічного бар'єру, емоційний тонус СБ особистості. Емоційний показник сценічного бар'єру (ЕСБ) утворюють відношення особистості до даної ситуації, її емоційне прийняття – неприйняття, тобто, ті емоційні переживання, які супроводжують очікування, течію і наслідки сценічних подій. Суб'єктивно даний компонент представлений якісним складом емоцій (модальністю і знаком домінуючих емоцій), що переживаються, їх динамічними особливостями (силою, рухливістю, інтенсивністю, стійкістю, лабільністю, динамічністю і т.п.), які випробовує виконавець або будь-який інший суб'єкт публічної діяльності.

Додатний полюс даного континууму (ЕСБ+) характеризується тим, що до або під час виступу виконавець випробовує сильну нервово-психічну напругу, неспокій, хвилювання, страх різного ступеня і етіології (страх сцени, глядачів, страх «перегоріти» і тому подібне), напруженість, тривожність, перезбудження, відчай аж до нападів паніки в процесі сценічної діяльності або публічного виступу. Від'ємний полюс (ЕСБ-) характеризується або повною відсутністю негативних переживань, пов'язаних з публічним виступом, або навпаки, наявністю приємного емоційного збудження, підйому. Між цими альтернативними, крайніми проявами сценічного хвилювання розміщується широкий простір різних проявів, де у кожного виконавця на даному континуумі є своя індивідуальна «точка», індивідуальні координати емоційного тону, емоційного відношення до публічного виступу.

Емоційна оцінка ситуації залежить від відношення особистості до сценічної ситуації, від сприйняття її як емоціогеної (емоційно насиченої) або не емоціогеної; як такої, що є загрозовою

самооцінці, фізичному і психічному здоров'ю, соціальному і професійному благополуччю або не загрозованою, безпечною. Можна сказати, що емоційний компонент включає ірраціональну оцінку сценічної ситуації. Цей компонент «емоційно маркірує» сценічну ситуацію.

ШКАЛА ІІІ. Когнітивна складова сценічного бар'єру, когнітивний тонус СБ особистості. Когнітивний показник сценічного бар'єру (КгСБ) утворюють інтерпретації поточної ситуації, які засновані на особливостях її сприйняття особистістю, на розумінні, аналізі, антиципації і інтелектуальної активності особистості. Суб'єктивно когнітивний компонент сценічного бар'єру характеризується ступенем включення, фокусування, зосередженості уваги, певними думками і очікуванням відповідних результатів, певних прогнозів.

Додатний полюс когнітивного показника сценічного бар'єру (КгСБ+) характеризується тим, що виконавець думає про можливий провал, не може зібратися з думками перед відповідальним виступом, забуває текст під час виступу або перед самим його початком, у нього плутаються думки, увага слабка, він не завжди розуміє, що відбувається. Від'ємний полюс (КгСБ-) виявляється в легкості зосередження уваги виконавця на своїх завданнях під час виступу, навіть перед авторитетною аудиторією, в думках про успіх, в поліпшенні здібності до розуміння і аналізу сценічної ситуації.

Когнітивна оцінка ситуації залежить від ступеню її розуміння, від сприйняття сценічної ситуації: як простої або складної (уявлення особистості про безліч залучених в ситуацію елементів); як визначеної або невизначеної (ступінь повноти розуміння ситуації, інформованості). На когнітивну оцінку впливає також прогнозованість або не прогнозованість ситуації (прогноз перспектив розвитку ситуації і можливих для особистості наслідків). Можна сказати, що когнітивний компонент включає раціональну оцінку і розуміння сценічної ситуації. Цей компонент начебто «когнітивно маркірує» сценічну ситуацію на основі рефлексії, аналізу, оцінки і імовірного прогнозу.

ШКАЛА ІV. Конативна складова сценічного бар'єру, поведінковий тонус СБ особи. Конативний (поведінковий) показник сценічного бар'єру (КоСБ) утворюють особливості сценічної поведінки, які засновані на зовнішніх проявах рухової активності особистості. Суб'єктивно поведінковий компонент сценічного бар'єру характеризується ступенем і різноманітністю експресивності, виразністю і тембром голосу, сценічними рухами і діями.

Додатний полюс конативного показника сценічного бар'єру (КоСБ+) характеризується тим, що його експресія, поведінка свідчать, перш за все, про його психічний, емоційний стан, про його відношення до публічного виступу і переживаннях, які він сам випробовує на сцені, незалежно від змісту діяльності (сценічної ролі, характеру музичного твору). Зовні це може виявитися в скутості, ступорі, розгубленості, помилках, в неадекватній поведінці щодо ситуації, або в метушливості, рухи виконавця є перебільшено виразними, в невмотивованих зупинках, в неможливості почати виступ, а в крайніх варіантах навіть в зривах аж до повного припинення діяльності. Від'ємний полюс (КоСБ-) виявляється в повній відповідності зовнішньої поведінки, експресії змісту твору, який виконується (музичного, сценічної ролі, темі виступу, висловлюваної на лекції інформації), в легкості виразу емоцій на сцені, що відповідають задумці автора твору. При цьому, рівень відповідальності виступу не відображається на його якості і на сценічній поведінці виконавця.

ШКАЛА V. Контрольно-регулятивна складова сценічного бар'єру, контрольно-регулятивний тонус СБ особистості. Контрольно-регулятивний показник сценічного бар'єру (К-РСБ) утворюють особливості регулятивного і волевого потенціалу особистості. Суб'єктивно контрольно-регулятивний компонент сценічного бар'єру переживається, як можливість встановлення контролю над ситуацією, над собою, над процесом і результатом діяльності.

Додатний полюс контрольно-регулятивного показника сценічного бар'єру (К-РСБ+) характеризується тим, що виконавцю важко контролювати свої реакції, думки, дії; важко справитися з емоційними переживаннями; неможливо зосередитися на виступі в умовах сторонніх шумів; важко собою володіти в умовах конкурсу, підвищеної уваги журі, аудиторії і тому подібне. Від'ємний полюс даного показника (К-РСБ-) виявляється у високому рівні самовладання на сцені, в хорошому контролі своїх відчуттів, думок, своєї поведінки, виразних рухів, міміки під час публічних виступів. Навіть якщо виконавець здійснює помилку, збій діяльності або декілька невпевнений в собі – він легко це приховує.

Контрольно-регулятивна оцінка ситуації залежить від сприйняття сценічної ситуації, як контрольованої – неконтрольованої (безконтрольної), керованої – некерованої. В цілому, відбувається, так би мовити, «контрольно-регулятивна маркіровка» сценічної ситуації.

ШКАЛА VI Мотиваційна складова сценічного бар'єру, мотиваційний тонус СБ особистості. Мотиваційний показник сценічного бар'єру (МСБ) утворює гострота потреб в сценічній діяльності; ступінь інтенсивності, сила і характер професійної мотивації. Суб'єктивно даний компонент сценічного бар'єру переживається як наявність або відсутність спонуки, потреби, необхідності в заняттях даною діяльністю.

Додатній полюс мотиваційного показника (МСБ+) характеризується відсутністю потреби, бажання займатися сценічною діяльністю; нестійкістю відношення до результатів власної діяльності; байдужістю, як до успіху, так і до провалу; спокійним відношенням до себе, як до посереднього або як до успішного виконавця, що призводить до зниження професійної мотивації. Від'ємний полюс даного показника (МСБ-) характеризується наявністю головної потреби – попри все бути визнаним, відомим, популярним. Привертає, в основному, зовнішній результат діяльності – успіх, слава, визнання, але іноді і сам процес заняття улюбленою справою, прагнення до самовираження.

ШКАЛА VII. Енергетична (ергічна) складова сценічного бар'єру, енергетичний тонус СБ особистості. Енергетичний показник сценічного бар'єру (ЕгСБ) утворює ступінь психологічних і фізичних витрат, «ціну» переживання сценічного бар'єру, ступінь енергетичних витрат. Суб'єктивно даний компонент сценічного бар'єру переживається як наявність або відсутність активності, бадьорості і енергійності.

Додатній полюс енергетичного показника сценічного бар'єру (ЕгСБ+) характеризується відчуттям емоційного спустошення, занепаду, перевтоми, хронічної втоми, викликаною виснажливою боротьбою з власним страхом перед виступом, втратою сил після відповідального виступу, що вимагають відновлення. Від'ємний полюс даного показника (ЕгСБ-) характеризується переживанням відчуття «підйому», натхненням під час виступу, внутрішньою зібраністю, підвищеною «бойовою готовністю», мобілізацією сил, активністю, енергійністю.

ШКАЛА VIII. Композитна оцінка - загальний показник схильності до переживання бар'єру, «стоп-реакція». Загальний показник сценічного бар'єру (ЗПСБ) утворює загальна схильність особистості до переживань психологічного бар'єру, а також схильність до «стоп - реакцій», до зупинок дій, «емоційних пробок», до ступору, завмиранню, заціпенінню. Суб'єктивно загальний показник сценічного бар'єру переживається як сукупність уявлень про сценічну ситуацію як про зону дискомфорту, як про подію з несприятливим результатом, тобто, розглядається як «стоп - ситуація».

Додатній полюс загального показника сценічного бар'єру (ЗПСБ+) характеризується вираженням і стійким страхом, що переживається на сцені з будь-якого приводу: страх ганьбитися, провалитися, страх перед авторитетними людьми, перед залом, аудиторією, перед недоброзичливою реакцією публіки, перед творчим застоєм, перед необхідністю підтримувати хорошу форму, перед постійною напругою власного творчого потенціалу і таке інше. Ці страхи і інші причини провокують переживання сценічного бар'єру, призводять до зниження ефективності професійної діяльності і навіть до професійної непридатності. Від'ємний полюс даного показника (ЗПСБ-) характеризується внутрішньою свободою від «особистих» емоцій виконавця, емоційною стійкістю, здатністю контролювати себе, володіти собою, володіти розвиненою силою волі і в той же час уміти переживати емоції, пов'язані з музичним твором і роллю, що виконується.

Отже, всі компоненти розглядаються як біполярний континуум, на одному полюсі якого, зосереджені психологічні характеристики, що свідчать про яскраву вираженість переживання сценічного бар'єру, про його наявність (СБ+) – це додатній полюс, на другому – його відсутність (СБ-) – це від'ємний полюс.

Важливо відзначити, що кожен полюс має свій знак – додатній (+), або від'ємний (-), які не несуть ніякого оцінного або змістовного навантаження, а лише указують на координати позначених полюсів на континуумі переживання сценічного бар'єру: його наявність (високий тонус), або відсутність сценічного бар'єру (низький тонус). Проте, якщо розглядати вплив переживання сценічного бар'єру на виконавську діяльність – конструктивне або деструктивне, то традиційно в літературі наголошується переважно на наявності деструктивного впливу яскравого переживання сценічного бар'єру (полюси з позитивним знаком).

Кожний з цих показників по-своєму «маркують» сценічну ситуацію. Комбінація «маркерів», їх якісно-кількісне поєднання, ступінь їх проявів, визначає характер переживання сценічного бар'єру, його рівень і тип.

Експліковані компоненти (показники) не вичерпують весь ознаковий простір сценічних бар'єрів, що переживаються, проте даний комплекс показників можна вважати достатнім для дослідження основних якісних характеристик феномена, що вивчається. Комбінація цих показників, як було вже означено, тобто їх якісно-кількісне поєднання характеризує індивідуальну структуру психологічного бар'єру особистості виконавця.

В психології існують психодіагностичні методики, які вивчають певні характеристики психологічних бар'єрів, проте, по-перше, ми не знайшли відомостей про інструмент за допомогою якого можна було б вивчати саме сценічні бар'єри (СБ) і схильність до їх переживань; по-друге, даний склад (комплекс) показників СБ в літературі освітлено фрагментарно, але не в комплексі і тому природне те, що знайти адекватну методику ми не змогли. Саме тому в ході дослідження виникла необхідність у відповідному психодіагностичному інструментарії, призначеному для вивчення означених формально-динамічних і якісних показників [11] сценічних бар'єрів, до

переживання яких схильна особистість.

Процедура створення означеного тест-опитувальника, проведена відповідно до вимог психометрики [1, 2, 3, 12, 13].

На першому (теоретичному) етапі, як це вимагається, відбиралася в літературі інформація про бар'єри, що пов'язані зі сценічною діяльністю, або з іншою публічною діяльністю. Їх сутнісні характеристики і прояви склали підґрунтя для уявлень про компонентний склад формально-динамічних і якісних показників СБ і про їх зміст. Кожний з параметрів, як вже мовилося, є біполярний континуум, на полюсах якого розташовуються максимально високі і у край низькі значення показників. Індивідуальні значення досліджуваного по кожному з параметрів відображають специфіку переживання СБ, специфіку схильності особистості до цих переживань, якісну індивідуальну своєрідність.

Другий етап роботи над методикою полягав в оцінці групою експертів (11 викладачів Одеської Музикальної академії) ступеню ясності формулювання кожного питання, а також у визначенні змістовної валідності опитувальника тесту. В результаті формулювання деяких питань були змінені, декілька питань були вилучені з опитувальника або замінені іншими. На даному етапі створення методики також була визначена процедура тестування і обробки даних, розроблений бланк до методики.

У остаточному варіанті тест-опитувальник включає 96 тверджень (по 12 в кожній шкалі). Методика містить письмову інструкцію, перелік тверджень і бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне питання. Процедура тестування стандартна.

Завершальним етапом роботи із створення опитувальника тесту стало проведення процедури його апробації, перевірка надійності і валідності.

Для цього перевірялась: а) надійність частин тесту (перевірка міри внутрішньої узгодженості змісту тесту); б) тест - ретестову надійність (перевірка стійкості результатів тесту в часі); в) надійність паралельних форм (перевірка узгодженості відповідей випробовуваних на різні завдання) [1, 3, 12].

У таблиці 1 наводяться коефіцієнти кореляції між однойменними показниками схильності до сценічного бар'єру, одержані за допомогою означених вище процедур. Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського Національного університету імені К.Д. Ушинського і Одеської державної Музикальної академії імені А.В. Нежданової. Вибірка стандартизації (представники якої не брали участі в основному дослідженні) - 240 чоловік (у віці від 23 до 35 років).

Статистичні методи обробки даних здійснювалися за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows.

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції, які одержані при перевірці на надійність і валідність методики «Диференціальна діагностика схильності до переживань сценічних бар'єрів»

Шкали тесту	Способи перевірки на надійність і валідність тест-опитувальника				
	Надійність еквівалентних половин тесту ($x_I - x_{II}$) n=250	Тест-ретест-надійність ($y_I - y_{II}$) n=140	Надійність паралельних форм (n=250)		
			Парні порівняння	Методика варіант 2	«Розміщ. на шкалі»
ПфСБ	477**	310**	302**	433**	304**
ЕСБ	504**	402**	343**	344**	322**
КтСБ	611**	511**	320**	334**	343**
КоСБ	300**	411**	201**	255**	332
К-РСБ	469	342**	406**	346**	302**
МСБ	178*	344**	121*	167*	
ЕтСБ	334**	298**	243**	324**	198**
ЗПСБ	435**	323**	210**	222**	256**

1. Примітка: 1. Позначення $x_I - x_{II}$ указує на значення кореляції між двома частинами однойменних показників тесту. 2. Позначення $y_I - y_{II}$ указує на значення кореляції між результатами першого і повторного тестування. 3. Нулі і коми опущені. 4. *Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси / Под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. – М.: Педагогика, 1982. – Кн. 1. – 320 с.; – Кн. 2. – 336 с.

Аналіз таблиці дозволяє зробити загальний висновок про те, що більшість однойменних показників пов'язані між собою на високому рівні за винятком МСБ. Даний показник не має

очікуваних зв'язків з однойменним показником, що діагностується процедурою «Розміщення себе на шкалах сценічного бар'єру». Цей факт потребує додаткового вивчення.

Таким чином, методика «Диференціальна діагностика схильності до переживань сценічних бар'єрів» що спрямована на вивчення емоційного (ЕСБ); когнітивного (КГБ); конативного (поведінкового) (КосБ); контрольно-регулятивного (К-РБ); мотиваційного (МСБ); енергетичного (ЕГБ) показників сценічного бар'єру та композитної оцінки схильності до переживання сценічного бар'єру – його загального показника (ЗПСБ) має достатній рівень надійності і валідності.

Література:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси / Под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. – М.: Педагогика, 1982. – Кн. 1. – 320 с.; – Кн. 2. – 336 с
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер, 2000. – 462 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М: Изд-во МГУ, 1984.
5. Бродовська В.Й. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: Словник / [В.Й. Бродовська, В.О. Грушевський, І.П. Патрик]. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
6. Зимбардо Ф. Застенчивость: Пер. с англ. / Ф. Зимбардо. – М.: Педагогика, 1991. – 208 с.
7. Лабунская В.А. и др. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / В.А. Лабунская, К.А. Менджерицкая, Е.Д. Бреус. — М.: Изд. Центр «Академия», 2001. — 288 с.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. докт. филолог. наук, проф. Шведовой Н.Ю. / С.И. Ожегов. – М.: Рус. Яз., 1984. – 816 с.
9. Парыгин Д.Б. Социально-психологический барьер и его функции // Философия и социальная психология / Под ред. Б.Д. Парыгина / Д.Б. Парыгин. – Л., 1974. – Вып. 3.
10. Рояк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка / А.А. Рояк. – М.: Педагогика, 1988. – 120 с.
11. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / О.П. Санникова // Наука і освіта. – 2007. – 6 – 7. – С. 30–33.
12. Санникова О.П. Результаты апробации оригинального тест-опросника социальной адаптивности / О.П. Санникова, О.А. Кузнецова // Вісник Харківського університету. – 2002. – № 550. – С. 211-214.
13. Санникова О.П. Адаптивность личности / О.П. Санникова, О.В. Кузнецова. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258 с.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Динамическая характеристика личностного компонента индивидуального опыта

Севостьянов П.А.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

В статье в качестве понятия, отражающего динамическую сторону личностного компонента индивидуального опыта, была принята открытость опыту. Дается описание динамической и содержательной сторон личностного компонента индивидуального опыта с деятельностной точки зрения. Приведены особенности взаимоотношения двух вышеупомянутых сторон, представлена схема их взаимодействия. Аргументирована исследовательская значимость изучения взаимоотношения динамической и содержательной сторон личностного компонента индивидуального опыта.

Ключевые слова: индивидуальный опыт, личностный компонент индивидуального опыта, открытость опыту, произвольно и непроизвольно приобретенные единицы опыта.

У статті як поняття, що відображає динамічну сторону особистісного компоненту індивідуального досвіду, було прийнято відкритість досвіду. Були наведені описи динамічної і змістовної сторін особистісного компоненту індивідуального досвіду з діяльнісної точки зору. Наведено особливості взаємовідносин двох вищезазначених сторін, складена схема. Аргументовано дослідна значимість вивчення взаємовідносин динамічної і змістовної сторін особистісного компоненту індивідуального досвіду.

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний компонент індивідуального досвіду, відкритість досвіду, довільно й мимоволі придбані одиниці досвіду.

In the article as a concept that reflects the dynamic side of the personal component of individual experience was taken opening experience. Were given descriptions of the dynamic and informative individual component parties of personal experience with Activity Based perspective. We give particular relationships between the two parties mentioned above, charting. The author demonstrates the importance of the research study of the relationship dynamic and the content side of the personal component of individual experience.

Keywords: individual experience, personal experience, openness to experience, targetly and untargetly formed experience`s units.

На сегодняшний день исследования проблемы индивидуального опыта с точки зрения изучения его структурного наполнения предоставляют нам определенные результаты [2]. Что касается динамики индивидуального опыта, то данный вопрос не является на сегодняшний день достаточно изученным. В диссертации [5] проводится глубокий анализ структурной организации индивидуального опыта, мы же, в своей работе, попытаемся рассмотреть проблему индивидуального опыта как динамичного образования)

В данной статье мы рассмотрим, каким образом может быть изучена динамическая составляющая индивидуального опыта. Отталкиваясь от структуры, предложенной А.Н. Лактионовым, мы возьмем для рассмотрения личностный компонент индивидуального опыта. Анализ именно этого компонента обуславливается следующей причиной: в силу того, что функцией «личностного опыта» является накопление и применение различных интерпретационных комплексов, позволяющих оценивать себя, других, явления и события во внешнем мире, определять и корректировать собственное поведение и личностное развитие, на наш взгляд, динамическая составляющая будет просматриваться наиболее наглядно. Ключевым словом в данном случае является «оценка» - именно исходя из особенностей оценивания индивидом конкретных явлений (изменений этого оценивания), мы в дальнейшем будем иметь возможность наблюдать за динамическими явлениями индивидуального опыта.

Для того, чтобы более конкретно определиться с тем, как именно можно анализировать динамическую составляющую индивидуального опыта в целом и личностного компонента в частности, обратимся еще раз к структурной модели индивидуального опыта, предложенной А.Н. Лактионовым. Мы видим, что личностный компонент задан рядом субъективных статистик: это субъективные психосемантические шкалы, символика невербального поведения, нормативы речевой продукции и т.д. Говоря о динамике вышеупомянутых явлений, следует привести такое понятие, которое было бы тесно связано с их формированием и изменениями, возможно, влияло бы на них. На наш взгляд, таким понятием является открытость опыту.

Понятие «Открытость опыту» достаточно глубоко изучено в работах К. Роджерса [3].

Обращаясь к работам Роджерса, мы видим, что открытость опыту означает, что каждый стимул, внутренний или из внешней среды, не искажается защитным механизмом (как относительно эмоциональной окраски, так и относительно воспринимаемого значения, хотя, напомним, что для Роджерса «опыт» – это переживание, т.е. на первый план выходит аффективная составляющая.). То есть, открытость опыту – это личностная характеристика, описывающая способность адекватно принимать идеи, ситуации и людей, даже если они принципиально новые

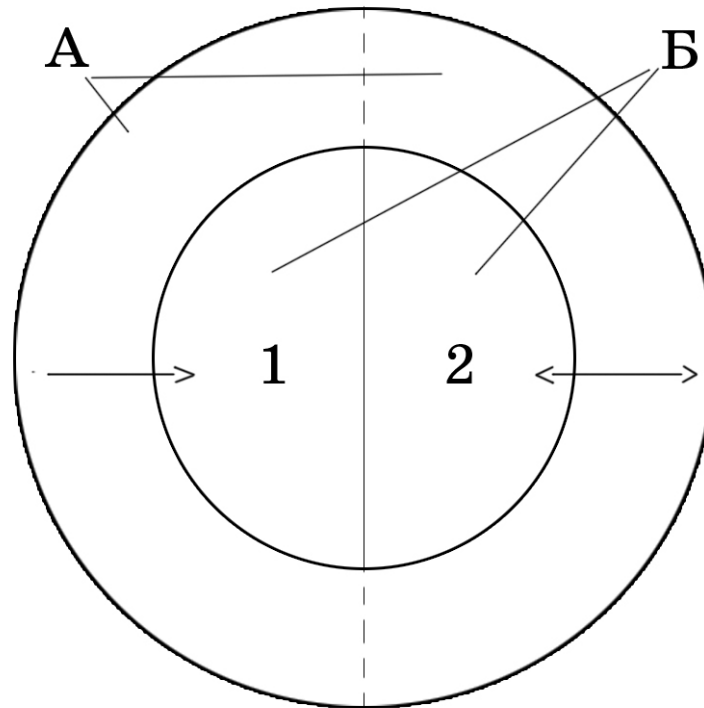

или необычные.

В первую очередь, нам необходимо определиться с тем, какова роль динамической стороны личностного компонента индивидуального опыта, или другими словами насколько он значим для нас, как для исследователей. Обращаясь к данной проблеме, можно проводить параллель с целым рядом психологических явлений, например, возьмем способности (такое сравнение мы объясняем сходством способностей и опыта в плане схожего двустороннего взаимодействия с окружающей средой этих двух явлений) [6]. По аналогии с данной психологической категорией, мы можем говорить о том, что динамическая сторона личностного компонента индивидуального опыта представлена обобщенными способами его функционирования, а содержательная сторона — более частными. На первый взгляд, такая формулировка противоречива и не может быть отнесена именно к индивидуальному опыту, поскольку именно содержательная сторона в силу того, что она аккумулирует в себе опыт, представляется более обобщенной. Но если смотреть на это, исходя из деятельностного момента, то мы видим следующее: поскольку мы принимаем открытость опыту за динамическую характеристику индивидуального опыта, то можем сказать, что сама открытость не представляет собой частного явления, а лишь определяет то, каким образом в содержательную структуру опыта будут входить новые элементы, и процесс данного присоединения будет обобщенным для схожих случаев. Что касается «частности функционирования» содержательной стороны личностного компонента индивидуального опыта, то, обращаясь все к той же модели индивидуального опыта А.Н. Лактионова, которая подразумевает, что на микроструктурном уровне психологической единицей личностного опыта является субъективная статистика, представляющая собой квазистабильную совокупность следов событий (а личностный компонент мы, в отличие от социального, относим к микроструктуре), мы все-таки склонны относить ее к явлению, функционирующему на частной основе. Следует отметить, что вышеупомянутая «частность» обусловлена именно субъективностью статистики: в отличие от открытости опыту, схожие субъективные статистики могут не быть близкими элементами в структуре опыта, исходя из той же амбивалентности чувств [1], которая может возникать при формировании субъективной статистики (открытость опыту, как уже говорилось, предполагает сопротивление внутреннему искажению).

Таким образом, мы видим, что изучение динамической стороны личностного компонента важно уже с точки зрения изучения целостных и элементарных его структур. Кроме того, обращаясь к [5], где о динамической стороне индивидуального опыта сказано, что системообразующим фактором опыта является ориентация на будущий полезный результат жизнедеятельности (приведенная нами открытость опыту подходит под данное описание), мы выходим на еще один показатель значимости изучения динамической стороны индивидуального опыта – а именно на практическую ценность: исходя из взаимосвязи открытости опыту, его структурного наполнения и направленности на результат в будущем, исследователь может изучать ряд других психологических явлений, таких как внутренние конфликты личности, установки, намерения.

Попытаемся представить то, каким образом взаимосвязаны динамическая и структурная стороны личностного компонента индивидуального опыта, а именно – открытость опыту и его содержание. На первый взгляд, только первое влияет на второе, формируя тем самым это содержание (открытость сопротивляется внутренним искажениям, потому ее можно принять за независимую переменную). Но, с другой стороны, формирование опыта не всегда происходит благодаря открытости опыту – существуют условия, в которых субъект непроизвольно присоединяет новые единицы опыта. На наш взгляд, эти условия могут влиять на характеристики самой открытости опыту. Например, увиденная индивидом жестокая сцена может повлиять на степень доверия людям, что отразится на открытости опыту. То есть мы говорим о взаимной связи между открытостью опыту и его структурным наполнением. Условно разделим все единицы личностного компонента индивидуального опыта на приобретенные непроизвольно и произвольно приобретенные. Тогда взаимовлияние динамической и структурной сторон личностного компонента можно представить следующим образом (рис 1.):

Где А – открытость опыту (динамическая часть);
 Б – содержательная часть;
 1 – «произвольно приобретенные» единицы опыта;
 2 – «непроизвольно приобретенные» единицы опыта.

Рис. 1. Взаимосвязь динамической и структурной сторон личностного компонента индивидуального опыта

Из схемы мы видим следующее:

Открытость является условно «оболочкой» личностного компонента индивидуального опыта в силу своей динамичности. Другими словами мы представляем схему взаимодействия динамической и содержательной сторон индивидуального опыта по аналогии с биологической клеткой, где мембрана пропускает вещества в клетку и, в то же время, клетка питает мембрану. Как и в биологической клетке, не все составляющие нашей схемы дают обратную связь, а, как описано выше, лишь «непроизвольно приобретенные» единицы опыта имеют эту самую обратную связь с открытостью опыта.

Таким образом, в ходе вышеописанного анализа мы приняли такое психологическое явление, как открытость опыту в качестве понятия, отражающего динамическую сторону – в данном случае – личностного компонента индивидуального опыта. Благодаря этому мы вывели схему соотношения динамической и содержательной сторон личностного компонента индивидуального опыта, которая впоследствии должна способствовать выведению исследователя к решению оговоренных выше задач.

Литература

1. Ильин Е.Н. Путь к ученику. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: БизнесИнформ, 1998. – 492 с.
3. Лактионов А.Н. Память как атрибут индивидуальности // Психология личности и познавательных процессов: Вестн. Харьк. ун-та. – 1989. – № 337. – С.19-22.
4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: Становление человека: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.
5. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду. // Автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.01 / О.М. Лактионов; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2000. — 36 с.
6. Юркевич В. С. . О работе межинститутского семинара по проблемам способностей// сборник научных работ по проблемам психологии и педагогики способностей М.: 1985

Надійшла до редакції 21.01.2010

© Севостьянов П.А., 2010 р.

Психологічні чинники розвитку вокальних здібностей музикантів на етапі навчання в педагогічному закладі

Слюсаренко В.О.

Українська інженерно-педагогічна академія

В статті розглядаються особливості вокальної діяльності музикантів та фактори, які впливають на успішність їх навчання в навчальному закладі. В роботі аналізуються узагальнені психофізіологічні та психолого-педагогічні чинники розвитку вокальних здібностей та результати дослідження психологічних чинників, які впливають на розвиток вокальних здібностей музикантів під час навчання. На основі даних експериментального дослідження виявлений зв'язок психологічних чинників з успішністю навчання по предмету вокал.

Ключові слова: вокальна діяльність, вокальні здібності музиканта, педагогічний заклад, психологічні, психофізіологічні, психолого-педагогічні чинники.

В статье рассматриваются особенности вокальной деятельности и исследуются психологические факторы развития вокальных способностей музыкантов во время обучения в педагогическом заведении. В работе анализируются обобщенные психофизиологические и психолого-педагогические факторы развития вокальных способностей и исследованные психологические факторы, которые влияют на развитие вокальных способностей музыкантов во время обучения. На основе данных экспериментального исследования была выявлена связь психологических факторов с успешностью по предмету вокал.

Ключевые слова: вокальная деятельность, вокальные способности музыканта, психологические, психолого-педагогические факторы, психофизиологические, педагогическое заведение.

The article deals with peculiarities of musicians' vocal activity and factors effecting success of their study at the educational establishment. Generalized psychophysiological and psychological-pedagogical factors of vocal abilities development and results of research of psychological factors effecting development of musicians' vocal abilities in the course of study, are analyzed in the paper. Connection between psychological factors and success in studying vocal discipline is found basing on experimental study data.

Key words: vocal activity, vocal abilities of a musician, pedagogical establishment, psychological, psychophysiological, psychological-pedagogical factors.

Вокальна діяльність, як одна з основних видів музичного виконавства, є важливою та невід'ємною частиною в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя музики, для якого співочий голос (даний від природи музичний інструмент, звучання якого формується гортанню), вміння володіти ним, знання вокальної методики не менш важливі, ніж інші музичні знання та вміння.

В області психології музики до найбільш досліджених питань вокального виконавства належать вивчення фізіологічних особливостей роботи органів голосоутворення та акустичних характеристик звучання голосів [12], вимоги до підготовки студентів виконавської вокальної спеціальності, голосоутворення та методика навчання співу з позиції професійного вокального виховання, особливості професійного вокального навчання [3], критерії оцінки співочого голосу [11], естетичні аспекти вокально-виконавської творчості, специфіка вокальної творчості, генезис й історичний розвиток вокального виконавства [10], гігієна співочого голосу. Вирішенню цих проблем посприяли наукові роботи з музичної та загальної психології й педагогіки Л.Б. Дмитрієва, С.П. Юдіна, Р. Юссона, В.І Юшманова, Н.О. Ветлугіної, А.В. Кенемана, В.В. Ємел'янова, Ю.Б. Едельмана, Ю.Б. Сетдікової, Т.А. Іванько, Т.В. Вимекаєвої, Т.В. Зубарева, Л.В. Трутневої.

На музично-педагогічні факультети вузів поступають молоді люди, які мають різний рівень музичної підготовки, серед яких рідко зустрічаються абітурієнти з професійними голосовими даними вокаліста-виконавця. Вимоги Державного освітнього стандарту передбачають наявність у студентів музично-педагогічного факультету початкових голосових даних і володіння певною професійною вокальною культурою в академічній манері виконання, знаннями про закономірність професійного співочого голосоутворення й основами вокальної методики. В освітній програмі для студентів заплановані такі дисципліни, як клас індивідуального та ансамблевого співу (індивідуальна та групова робота), хоровий клас (вокальна робота всієї групи або факультету). На думку В.І. Юшманова: «всі - без виключення – проблеми професійної підготовки та професійної діяльності співаючого артиста є проблемами психологічними, вирішувати які й співаку, й викладачу доводиться на інтелектуально-вольовому рівні (на рівні свідомості)» [12, ст.48-49]. Тому головною метою нашої статті є виявлення психологічних чинників розвитку вокальних здібностей музикантів (в класі індивідуального співу) на етапі навчання в педагогічному закладі, що дозволить підвищити рівень успішності навчання з дисципліни «вокальний клас».

Для вирішення мети даною статтю нами була узагальнена сутність вокальних здібностей музиканта, проаналізовані на психофізіологічному, та психолого-педагогічному та досліджені

на психологічному рівні чинники розвитку вокальних здібностей музиканта на етапі навчання в педагогічному закладі.

Аналіз психофізіологічних чинників свідчить, що основними природними задатками (анатомо-фізіологічними та функціональними особливостями, основними властивостями нервової системи) розвитку вокальних здібностей майбутнього вчителя музики є наступні. По-перше, до основних властивостей нервової системи характерних вокалістам відноситься слабкість нервової системи (що пов'язана з підвищеною чутливістю, здібністю реактивно реагувати на подразники низькою інтенсивності), яка у вокалістів проявляється у звуковисотній чутливості, що дає їм можливість порівнювати звуки й розрізняти їх по висоті тону та в здібності відчувати емоційні інтонації голосу артиста, звуку інструмента, а також в умінні передавати ці почуття власним голосом. За даними Ю.О. Цагареллі, емоційна чуйність музикантів виконавців на музику негативно пов'язана із силою нервової системи (чуйність вище в осіб зі слабкою нервовою системою) і позитивно з лабільністю нервової системи [6]. Перевага функцій правої півкулі, що характеризується підвищеною емоційністю, барвистістю образів, які формується під безпосереднім впливом реального враження, переживань, емоцій, перевагою уяви над абстрактним мисленням (художній тип людей за типологічною концепцією І.П.Павлова). Лабільність нервової системи дозволяє вокалістам вільно виходити із одних емоційних станів художнього музичного твору і входить в інші. Багатство емоційної сфери співака і його майстерне володіння емоційною виразністю впливає на ступінь прояву, різноманіття граней і відтінків емоційного настрою виконавця під час виконання художнього вокального твору.

В своїй роботі «Вокально-педагогічні знання й уміння» Менабені А.Г. стверджує, що в підкірковому шарі головного мозку знаходиться ряд важливих компонентів співочого голосоутворення, які мають налагоджені механізми, непідлеглі нашій свідомості. Там же перебувають і нервові центри різних емоцій, які функціонально тісно пов'язані із цими механізмами голосоутворення. А оскільки емоції, хоча й виникають мимоволі, але відбиваються в корковому шарі правої півкулі мозку, усвідомлюються нами, ми за допомогою їх можемо впливати на непідлеглі нашій свідомості компоненти голосоутворення й тим самим істотно допомогти налагодженню й удосконалюванню співочої технології. Тому існує прямий зв'язок розвитку виразності (через емоційну сферу) із застосуванням принципу саморегуляції голосу [7, ст. 17].

По-друге, у вокальній виконавській діяльності формуються спеціальні здібності, в основі яких лежать особливі анатомо-фізіологічні задатки, до яких належать якість будови та функціонування голосового апарату, рухливість піднебіння, довжина та товщина голосових зв'язок [1]. Голосовий апарат являє собою складну систему, яка складається з багатьох органів, де особливе значення у виробництві звуку належить гортані, голосовим зв'язкам, певне значення має стан носової порожнини та придаткових пазух (від яких залежать тембр голосу та правильна вимова звуків мови), активна участь губ, язика, м'якого піднебіння. Важливе значення в процесі голосоутворення мають головний і грудний резонатор (посилувачі звуку), дихання (яке визначає не тільки народження звуку, але і його динамічні відтінки, силу, тембр, висоту), артикуляційний апарат (від якого залежить виразність у вимові шиплячих, свистячих, а також важких сполучень букв та складів) [8]. Вся ця злагоджена робота органів голосоутворення перетворює прості звуки в спів. Правильне положення рота, язика, піднебіння, маленького язичка горла, голосових зв'язок, взаємодіюча робота діафрагми чи черевного пресу - є основною умовою природного звукоутворення й художнього співу [9].

До основних анатомо-фізіологічних особливостей співака також належить м'язове почуття - руховий контроль. В руховій області кори поруч з клітинами, які відповідають за рух кістякових м'язів, знаходяться чуттєві клітини, які сприймають стан рухового апарату в кожному момент здійснення руху. У співака руховий контроль звичайно проявляється в повній мірі на пізніх етапах засвоєння співочих рухів. Початковий етап здійснюється в основному під контролем слуху. Співаки, у яких добре розвинутий м'язовий контроль і м'язова пам'ять (яка сприяє доброму засвоєнню співочих навичок та надійному утриманню їх в пам'яті), впевнено співають в умовах поганого слухового самоконтролю або при повному заглушенні. Добре запам'ятовуючи голосові рухи, вони при співі орієнтуються не лише на слух, але і на м'язові почуття [2].

Окрім голосового апарату до головних анатомо-фізіологічних особливостей співака відноситься музичний слух, один з основних регуляторів вокальної та мовної функцій, під контролем якого можливе удосконалення голосу. В середньому вусі знаходяться два м'язи, з традиційної точки зору їх функція полягає в рефлекторному скороченні, яке виникає при великих, інтенсивних звуках, що призводить до зменшення амплітуди коливань барабанної перетинки й кісточок і, таким чином, зменшує коефіцієнт передачі рівня звукового тиску до внутрішнього вуха. Це дуже важливе в механізмі прикриття, для регістрової рівності голосу. Активація м'язів середнього вуха є захисним акустичним рефлексом, який при довгому перебуванні в умовах дії шумів (голосний акомпанемент, форсування співу) проявляється в скороченні м'язів, що веде

до погіршення інтонації [4]. Голосовий апарат і вухо – це дві невід’ємні частини єдиної системи звукової передачі інформації. Слух – є органом почуттів, що доводить до мозку звукові явища, які відбуваються в навколишньому середовищі. Голосовий апарат може передати тільки те, що увійшло до мозку через слух або що виникло у мозку на основі музично-слухових уявлень. Тому наступним важливим психофізіологічним фактором розвитку вокальних здібностей музиканта виконавця є його музично-слухові уявлення.

Від правильності вокально-слухових уявлень, які формуються у людини на протязі життя, залежить яким буде в основному голос при спробі співати. Щоб відтворити мелодію голосом, необхідно мати слухові уявлення того, як рухаються звуки мелодії (нагору, униз, плавно, стрибками), з якою силою, динамічністю. Тому на початку необхідно виховати у майбутнього співака ідеал співочого звучання шляхом можливо більш частішого прослуховування відомих співаків. Однак важливо також слухати недосконалих співаків, для розпізнання різниці в звучанні, яке з часом за допомогою порівняння та тренування призведе до розвитку здібності розрізнення [2]. Будь-який спів «про себе» обов’язково викликає рухову реакцію з боку голосового апарату, який пояснюється ідеомоторними актами. На думку Л.Б. Дмитрієва: «слухаючи співака ми обов’язково відтворюємо внутрішнім слухом, те що він співає, і за законом «уявлення породжує рух» - включаємо в дію голосовий апарат» [2, ст. 265]. Різноманітні звукові явища, зокрема музика, протягом життя уловлюються нашим слухом і по системі слухового аналізатора поступають до мозку, де у відповідних відділах кори відбувається обробка цих сигналів та накоплення звукового досвіду. На цій основі відбувається розвиток внутрішнього слуху, музичних уявлень, музичного мислення.

Виявлення та розвиток голосу у співака з незначними природними вокальними ресурсами, - це насамперед знаходження вірного узгодження праці всіх частин голосового апарату, а також розвиток сили, спритності м’язів, які беруть участь у співочій функції. Перелік психофізіологічних чинників поданий в таблиці 1.

Таблиця 1.

Психофізіологічні чинники та умови розвитку вокальних здібностей музикантів на етапі навчання в педагогічному закладі.

Чинники	Характеристики вокальних здібностей
■ Основні властивості нервової системи характерні для вокалістів	<ul style="list-style-type: none"> • слабкість нервової системи (яка проявляється в підвищеній звуковисотній чутливості, що дає вокалістам можливість порівнювати звуки й розрізняти їх по висоті тону, в здібності відчувати емоційні інтонації голосу артиста, звуку інструмента, а також в умінні передавати ці почуття власним голосом); • лабільність нервової системи (яка дозволяє вокалістам вільно виходити із одних емоційних станів художнього музичного твору і входить в інші); • перевага функцій правої півкулі, яка характеризується підвищеною емоційністю, барвистістю образів, які формується під безпосереднім впливом реального враження, переживань, емоцій, перевагою уяви над абстрактним мисленням (художній тип людей).
■ Головні анатомо-фізіологічні особливості вокалістів	<ul style="list-style-type: none"> • будова й функціонування слухового апарату (особливо середнього вуха); • стан кіркових відділів слухового аналізатору; • будова та функціонування голосового апарату (гортань, голосові зв’язки, маленький язичок, носова порожнина, додаткові пазухи, артикуляційний апарат (губи, язик, м’яке піднебіння), взаємодіюча робота діафрагми чи черевного пресу); • рухливість піднебіння; • довжина та товщина голосових зв’язок; • м’язове почуття, м’язова пам’ять;
■ Основні природні задатки вокаліста	<ul style="list-style-type: none"> • музичний слух (звуковисотний, тембровий, ладовий, гармонічний, емоційний); • внутрішній слух; • вокально-слухові уявлення;

До психолого-педагогічних чинників розвитку вокальних здібностей музикантів, що

навчаються в педагогічному закладі належать: вироблення співочих рухових стереотипів під час навчання професійному співу, збагачення слуху кращими вокальними зразками, співоча зручність репертуару, максимальне включення виконавця в художній образ, сприятливі акустичні умови (які допомагають здійснювати контроль над голосом), педагогічний досвід. Послідовне ускладнення репертуару, при умові наявності усталеного органічного звучання, відпрацьованих та закріплених досконалих рефлексів, які позбавлять виконавця від обтяжених, зайвих вокальних турбот і дасть можливість співати невимушено. Але цей принцип для першого, установчого етапу непридатний.

Важливим психолого-педагогічним чинником на який треба звертати увагу педагогу є вираз очей, який впливає на роботу голосового апарату та відображає його. Якщо вокаліст співає з напруженими, невизначеними очима, надмірно зосереджуючись на елементах голосоутворення, він тим самим загальмовує співочий процес. Проблеми роботи якого пов'язані із затиском голосового апарату, а це заважає увійти в емоційний стан художнього вокального твору. Перемикаючи увагу співака на емоцію, її виразність і спеціально на вираження очима допомагає зняти напругу, налагодити природну роботу голосового апарату [7, ст.18].

Якість звучання голосу залежить від тривалості щоденних голосових навантажень, дотримання правил гігієни (щоденне розспівування), режиму харчування, спільної роботи органів дихання та мовного апарату. Тому на певному етапі тренаж дихання одночасно служить і вправою для постановки голосу [5].

Нерозвинутий голосовий апарат майбутнього вокаліста потребує постійного тренінгу, самостійної поза аудиторної роботи студента. Для початківців оптимальними є щоденні заняття по 20-30 хвилин вранці та в другій половині дня. Гігієнічною нормою для співака в середньому необхідно вважати 2-3 години співу, які поділені на 2-3 рази. Треба завжди уникати співу понад 45-60 хвилин без перерви.

На думку Л.Б. Дмитрієва, для роботи над голосом кращими є ранкові години. Навіть дуже ранні години – не протипоказані для занять. Період пробудження, розминка організму приводить до гарного робочого стану голосовий апарат співака. Важливе значення для підвищення працездатності у вечірні години, у які часто відбуваються відповідальні уроки та виступи співаків, має денний відпочинок співака.

До психолого-педагогічних чинників, які сприяють працездатності на занятті з предмету «вокальний клас» відносяться: здоровий фізичний стан студентів (бадьорість, невтомлений голосовий апарат), цікавість заняття (яка залучає нашу увагу, дозволяє добре зосереджуватися), запальний показ педагога або хороший спів іншого студента, гра концертмейстера (повноцінний, темпераментний супровід), середнє навантаження в тренуванні свого голосового апарату (яке дасть кращі результати співаку, ніж використання великих навантажень), температура й повітря приміщення, вселяння (вплив за допомогою слів), яке має велике значення для співака у виконанні складних творчих завдань (впевненість і підбадьорювання викладача допомагають виконувати голосові завдання).

Ваговим чинником розвитку вокальних здібностей є процес формування співочих навичок, який Л.Б. Дмитрієв поділяє на три етапи: етап знаходження правильної роботи голосового апарату, етап закріплення й уточнення цієї роботи та етап автоматизації й шліфування. Кожен з етапів має свої характерні риси та вимагає від викладача їх врахування. Різноманіття вироблених співочих навичок, великий вокальний руховий досвід дозволяє вільно проявитися творчості у виконанні музичного твору [2].

У співака розрізняють слух пасивний (вміння правильно чути) та активний (вміння голосом точно відтворювати почуте й вміння керувати голосовим апаратом для формування звуків необхідної висоти). Зазвичай вокаліст співає нечисто те, що він недостатньо правильно уявив собі внутрішнім слухом. Тому точність інтонування співака залежить від правильної укладки в пам'яті потрібної мелодійної будови (точність висоти), правильного утворення тембру – позиційної чистоти (точне орієнтування в якості свого тембру, що дає можливість співаку за допомогою слуху коректувати точність інтонації) [2].

В процесі навчання в педагогічному закладі кожен майбутній співак повинен оволодіти вокальним слухом, який формується поступово в міру засвоєння вокальної техніки, тобто в процесі розвитку вокальних навичок. Початківці зазвичай ним не володіють, бо не можуть собі ні уявити у відчуттях, ні зрозуміти м'язами, як вироблюється звучання. З часом спираючись на слух у співака починає розвиватися вокальна техніка й формуватися численні зв'язки між слуховими

уявленнями та його м'язовим втіленням. На основі цього починає розвиватися здібність уявляти та відчувати роботу голосового апарату під час співу[2].

Важливим психолого-педагогічним чинником розвитку вокальних здібностей є утворення нескінченної безлічі рухових вокальних навичок, які відповідають різним звуковим результатам, для того щоб мати необхідну палітру звучання та вільно володіти нею. Більшість студентів, які навчаються в педагогічному закладі мають різний ступень відпрацьованості співочих навичок, в наслідок попереднього навчання. Тому головною метою для викладачів є не створення нової необхідної системи рефлексів, а зміна старої, внесення в неї численних змін, що пов'язане з частковим руйнуванням старих стереотипів, а іноді з повною їх перебудовою [2]. Якщо в наукових роботах музичної психології та педагогіки проблема психофізіологічних та психолого-педагогічних чинників є більш вирішеною, то психологічних недостатньо, тому що ця проблема ще мало досліджена в практиці музичної освіти.

В проведеному нами експериментальному дослідженні були виявлені психологічні чинники розвитку вокальних здібностей музикантів на етапі навчання в педагогічному закладі. Досліджуваними були студенти музичного факультету 2 та 4 курсів коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті та Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. В дослідженні були використані 18 діагностичних психологічних тестів і методик, які нам дали можливість виявити у студентів їх індивідуально-психологічні особливості (риси та акцентуації характеру, темперамент), силу волі, учбову мотивацію, спрямованість особистості, ставлення до виконавської діяльності, були виявлені основні психологічні чинники розвитку вокальних здібностей пов'язані кореляційним зв'язком з успішністю навчання з дисципліни «вокальний клас» та «постановка голосу». Для аналізу результатів експерименту були використані стандартні методи математичної статистики.

Оцінкою розвитку вокальних здібностей майбутніх викладачів музики на етапі навчання виступив середній бал протягом першого та другого семестру, тобто успішність навчання студентів 2 та 4 курсів з предметів «вокальний клас» у коледжі при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті та «постановка голосу» у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди.

Результати успішності навчання з дисципліни «вокальний клас» та «постановка голосу» представлені в таблицях 2.

Таблиця 2

Показники успішності навчання студентів з вокалу на різних курсах навчання в різних педагогічних закладах (середній бал за семестр).

Семестр 2008-2009 н.р.	Коледж ХГПІ		ХНПУ ім. Г.С. Сковороди	
	2 курс навчання	4 курс навчання	2 курс навчання	4 курс навчання
1 семестр	4,80±0,09	4,64±0,14	4,50±0,18**	3,85±0,20
2 семестр	4,72±0,10	4,66±0,14	4,66±0,16	4,20±0,20

Примітка: розходження достовірні з рівнем значимості *P < 0,05, **P < 0, 01

Аналіз даних таблиці 2 свідчить, що найвищі середні показники успішності навчання з предмету «вокальний клас» у студентів 2 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті протягом двох семестрів. А найнижчі показники у 4 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, теж протягом семестру.

Аналіз даних таблиці 3 та 4 свідчить, які психологічні чинники вплинули на успішність навчання студентів протягом 1-го та 2-го семестру та сприяли розвитку вокальних здібностей в цей час. Вагомим чинником розвитку будь-яких здібностей є вікові психологічні особливості особистості, які мають прояв під час навчання в педагогічному закладі. Аналіз віку студентів, що брали участь у експериментальному дослідженні, дав можливість виявити зв'язок віку з успішністю навчання в педагогічному закладі. Для студентів 2 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті, вік яких дорівнює 16,1 років (головною діяльністю є учбово-професійна та професійне самовизначення, прагнення оволодіти професією), для студентів 4 курсу коледжу Харківського гуманітарно-педагогічного інституту та 2 курсу Харківського національного

педагогічного університету ім. Сковороди, вік яких дорівнює 19,1 років (характерна повна самовіддача та безкорисливі жертви, але і нерідко негативні прояви), а для студентів 4 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди, вік яких дорівнює 21,8 років (головним є закріплення самооцінки, впевненості або невпевненості в собі, формування освідомлення своєї індивідуальності та вміння спілкуватися, досягати поставленої мети). Все це знаходить відбиття в успішності навчання майбутніх викладів музики.

Аналіз таблиці 3 та 4 свідчить, що студентам 2 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті, які мають найкращу успішність навчання у двох семестрах з предмету «вокальний клас» характерні: пристосованість (безпринципність, схильність до впливу випадків, асоціальних дій), конформізм (залежність від групи, дотримання загальної думки), низькі показники екзальтивованого типу акцентуації характеру (який характеризується великим діапазоном емоційних станів, здатністю легко переходити у захоплення від радісних подій та в повний відчай від смутку), найвищі показники мотиву престижу.

Результати психологічного тестування представлені в таблицях 3 й 4.

Таблиця 3

Курс навчання в педагогічному закладі	Досліджувані чинники							
	Вік студентів	Р. Кетел			Спрямованість на себе	Спрямованість на працю	Ставлення до виконавської діяльності	Акцентуація характеру – екзальтивований тип
		пристосованість / принципність (G)	консерватизм / радикалізм (Q1)	конформізм / незалежність (Q2)				
2 курс коледжу ХГПІ	16,1 ± 0,1 ***	2,45 ± 0,23 **	4,05 ± 0,35	2,55 ± 0,31	26,50 ± 1,62	26,55 ± 1,41	2,70 ± 0,21	17,70 ± 1,34
4 курс коледжу ХГПІ	18,6 ± 0,3	2,68 ± 0,36	4,25 ± 0,36	2,87 ± 0,24	24,20 ± 1,92	27,64 ± 1,18	2,52 ± 0,17	18,00 ± 1,70
2 курс ХНПУ ім. Сковороди	19,8 ± 0,5 **	3,00 ± 0,26	5,50 ± 0,37 *	2,75 ± 0,45	24,70 ± 1,33	28,37 ± 1,47 **	3,12 ± 0,22 **	19,50 ± 1,50
4 курс ХНПУ ім. Сковороди	21,8 ± 0,4	3,42 ± 0,30	3,78 ± 0,31	3,07 ± 0,16	28,80 ± 1,55	24,00 ± 1,33	2,50 ± 0,20	18,71 ± 1,40

Показники досліджуваних психологічних чинників, які впливають на успішність навчання студентів з вокалу на різних курсах навчання в різних педагогічних закладах в 1-му семестрі

Примітка: розходження достовірні з рівнем значимості *P < 0,05, **P < 0,01

Студенти 4 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті та 2 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди мають однакові вікові психологічні особливості. Їхня успішність з предмету «вокальний клас» («постановка голосу») має середні бали та характерними для них є найвищі показники спрямованості на працю (яка проявляється в ініціативності, працелюбності, охайності та в прагненні при будь-яких умовах підтримувати відносини з людьми, орієнтуючись на спільну діяльність), радикалізму (потяг до нового, критично налаштований). Особливо у студентів 2 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди проявляються найвищі показники з таких чинників, як ставлення до виконавської діяльності (яке проявляється в продуктивному або творчому ставленні до діяльності), екзальтивований тип акцентуації характеру та найнижчі з мотивів престижу й спрямованості на себе (яка може характеризуватися таки рисами, як сором'язливість, самокритичність) у другому семестрі. Такий прояв особистісних особливостей студентів може пояснюватися психологічними особливостями їхнього віку.

Таблиця 4

Показники досліджуваних психологічних чинників, які впливають на успішність навчання студентів з вокалу на різних курсах навчання в різних педагогічних закладах в 2-му семестрі

Курс навчання в педагогічному закладі	Досліджувані чинники								
	Вік студентів	Мотиви престижу	Р.Кетел			Спрямованість на себе	Спрямованість на працю	Акцентуація характеру – екзальтований тип	Ставлення до виконавської діяльності
			приспосованість / принциповість (G)	консерватизм / радикалізм (Q1)	конформізм / незалежність (Q2)				
2 курс коледжу ХГПІ	16,7 ±0,1 ***	18,50 ±1,11	2,62 ±0,25	3,78 ±0,40	2,37 ±0,30	24,33 ±1,57	26,06 ±1,60	18,37 ±1,30	2,72 ±0,22
4 курс коледжу ХГПІ	18,9 ±0,2	17,76 ±1,38	2,75 ±0,34	4,50 ±0,34	3,00 ±0,25	23,54 ±1,95	28,63 ±0,90	18,46 ±1,09	2,81 ±0,26
2 кур ХНПУ	19,9 ±0,5 **	15,44 ±1,35	3,00 ±0,28	5,66 ±0,39 *	2,50 ±0,44 *	21,60 ±1,86	30,20 ±1,49 **	20,00 ±1,00	3,50 ±0,24 **
4 курс ХНПУ	22,3 ±0,4	17,40 ±1,13	3,70 ±0,48	3,70 ±0,42	3,10 ±0,17	26,37 ±1,65	25,00 ±1,85	17,20 ±1,66	3,00 ±0,21

Примітка: розходження достовірні з рівнем значимості *P < 0,05, **P < 0,01

Аналіз даних таблиці 3 та 4 дозволив виявити індивідуально-психологічні особливості студентів 4 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди, яким характерні найвищі середні показники спрямованості на себе (яка проявляється в прагненні досягати бажаного, у впевненості в собі, що притягує нових людей, однак в неповазі до думки людей, та егоїстичному ставленні), їм властива незалежність (віддають перевагу власному рішенню), принциповість, консерватизм (дотримання встановлених понять), найнижчі показники спрямованості на працю (лінь), екзальтованого типу акцентуації характеру (у другому семестрі), ставлення до виконавської діяльності (репродуктивний рівень у першому семестрі). Деякий прояв цих психологічних особливостей студентів також пояснюється характерному даному віку психологічними особливостями.

Наступним етапом в нашому дослідженні було виявлення психологічних чинників, які впливають на розвиток вокальних здібностей майбутніх музикантів, що навчаються на різних курсах педагогічного закладу (таблиця 5).

Аналіз таблиці 5 свідчить, що на погіршення успішності навчання у студентів 2 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті у другому семестрі вплинули зниження показників спрямованості на себе та на працю, консерватизму, конформізму та різке зростання показників екзальтованого типу акцентуації характеру (негативною рисою якого може бути здатність до легко переходу у захоплення від радісних подій та в повний відчай від смутку).

Успішність навчання студентів 4 курсу коледжу при Харківському гуманітарно-педагогічному інституті та 2 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди протягом року покращилася, до сприятливих чинників можна віднести зростання показників спрямованості на працю, ставлення до виконавської діяльності, поступове підвищення показників екзальтованого типу акцентуації характеру (позитивною рисою якого є великий діапазоном емоційних станів), більший прояв радикалізму та зниженням показників спрямованості на себе.

Таблиця 5

Середні показники досліджуваних психологічних чинників, які впливають на розвиток виконавських здібностей музиканта – інструменталіста протягом 1 та 2 семестру.

Курс навчання в учбовому закладі	Досліджувані чинники							
	Спрямованість на себе	Спрямованість на працю	Р.Кетел			Ставлення до виконавської діяльності	Акцентуація характеру – екзальтований тип	Мотиви престижу
			приспосованість / принциповість (G)	консерватизм / радикалізм (Q1)	конформізм / незалежність (Q2)			
Коледж ХГПШ 2 курс –1сем.	26,50 ±1,62	26,55 ±1,41	2,45 ±0,23 **	4,05 ± 0,35	2,55 ± 0,31	2,70 ± 0,21	17,70 ± 1,34	-
Коледж ХГПШ 2 курс –2сем.	24,33 ±1,57	26,06 ±1,60	2,62 ±0,25	3,78 ±0,40	2,37 ±0,30	2,72 ±0,22	18,37 ±1,30	18,50 ±1,11
Коледж ХГПШ 4 курс –1сем.	24,28 ±1,92	27,64 ±1,18	2,68 ± 0,36	4,25 ± 0,36	2,87 ± 0,24	2,52 ± 0,17	18,00 ± 1,70	-
Коледж ХГПШ 4 курс –2сем.	23,54 ±1,95	28,63 ±0,90	2,75 ±0,34	4,50 ±0,34	3,00 ±0,25	2,81 ±0,26	18,46 ±1,09	17,76 ±1,38
ХНПУ 2 курс -1сем.	24,75 ±1,33	28,37 ±1,47**	3,00 ±0,26	5,50 ± 0,37*	2,75 ± 0,45	3,12 ± 0,22**	19,50 ± 1,50	-
ХНПУ 2 курс - 2сем.	21,60 ±1,86	30,20 ±1,49**	3,00 ±0,28	5,66 ±0,39*	2,50 ±0,44*	3,50 ±0,24**	20,00 ±1,00	15,44 ±1,35
ХНПУ 4 курс - 1сем.	28,84 ±1,55	24,00 ±1,33	3,42 ±0,30	3,78 ± 0,31	3,07 ± 0,16	2,50 ± 0,20	18,71 ± 1,40	-
ХНПУ 4 курс - 2сем.	26,37 ±1,65	25,00 ±1,85	3,70 ±0,48	3,70 ±0,42	3,10 ±0,17	3,00 ±0,21	17,20 ±1,66	17,40 ±1,13

Примітка: розходження достовірні з рівнем значимості *P < 0,05, **P < 0,01

Покращення успішності навчання з предмету «постановка голосу» у студентів 4 курсу Харківського національного педагогічного університету ім. Сковороди може пояснюватися зростанням показників спрямованості на працю, принциповості, незалежності, ставлення до виконавської діяльності, різким зменшенням показників екзальтованого типу акцентуації характеру, спрямованості на себе, консерватизму.

Практика музичного навчання свідчить, що наявності у студентів невисоких вокально-музичних даних та необхідного психічного комплексу, як воля, цілеспрямованість, увага, вміння організувати свій співочий та загальний життєвий режим, розвиток вокального слуху та техніки, може призвести до високого професійного рівня. А іноді виняткові музично-вокальні дані залишаються не реалізованими, якщо у студентів не має працелюбності та сили волі.

Результати проведеного нами експериментального дослідження свідчать, що на розвиток вокальних здібностей музикантів на етапі навчання в педагогічному закладі впливають ряд чинників, окрім психофізіологічних, психолого-педагогічних, також і в значній мірі психологічні. Врахування їх в навчальній практиці є сприятливою умовою підвищення успішності навчання з дисципліни «вокальний клас» та розвитку цієї однієї з головних професійних здібностей майбутнього вчителя музики. Метою подальшого дослідження є виявлення психологічних чинників розвитку педагогічних здібностей майбутнього вчителя музики на етапі навчання в педагогічному закладі.

Література

1. Ветлугина Н.А. Теория и методика музыкального воспитания в детском саду: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. «Дошк. Педагогика и психология» / Н.А. Ветлугина, А.В. Кенеман. – М.: Просвещение, 1983.

– С. 16– 17.

2. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики / Дмитриев Л.Б. – М.: Музыка, 1968. – 675 с.
3. Емельянов В.В. Методика координационно-тренировочного этапа вокальной подготовки будущих учителей музыки в педагогическом вузе : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Емельянов Виктор Вадимович. – Екатеринбург, 2005. – 175 с.
4. Зубарева Т.В. Воспитание голоса певца как формирование новой поведенческой системы / Т.В. Зубарева // Вопросы вокального образования. – 2007. – С. 149-150.
5. Иванько Т.А. Берегите голос: Советы учителям / Т.А.Иванько. – Великий Новгород: НовГу им. Ярослава Мудрого, 1999. – 30 с.
6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Ильин Е.П. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
7. Менабени А.Г. Вокально-педагогические знания и умения / Менабени А.Г. – М., 1995. – С. 17.
8. Петелина Е.А. Становление личности дирижера-хормейстера в рамках акмеологического похода / Е.А. Петелина // Образование и общество. – 2009. – №3. – С. 129.
9. Сергеева П.А. Вокально-хоровая работа с детским фольклорным ансамблем: учеб.-методич. Пособие / Сергеева П.А., Бердникова Л.А. – Майкоп, 2000. – С. 14.
10. Сетдикова Ю.Б. Эстетические аспекты вокально-исполнительского творчества: генезис и современные тенденции.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.04 «Эстетика» / Ю.Б. Сетдикова, – Москва, 2006. – 25 с.
11. Эдельман Ю.Б. Критерии оценки певца / Ю.Б. Эдельман // Вопросы вокального образования. – 2007. – С. 124-134.
12. Юшманов В.И. Научная теория певческого искусства и проблемы профессиональной пригодности певцов и преподавателей сольного пения в системе консерваторского образования / В.И. Юшманов // Вопросы вокального образования. – 2007. – С. 46-55.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Характерологические особенности женской сексуальности

Смахтіна Н.О.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Статья посвящена исследованию личностного контекста женской сексуальной реализации. Изучение сексуальности с точки зрения ее характерологической наполненности позволило расширить границы понимания непосредственно психологии данного феномена. В рамках исследования были выделены три характерологические структуры женской сексуальности: депрессивность, экзальтированность и пассивность. Данные структуры отображают связь характерологических радикалов и инфантильной сексуальности. Личностные особенности женской сексуальности составляют основу определенных стиливых характеристик сексуальных фантазий.

Ключевые слова: сексуальность, характерологический радикал, инфантильная сексуальность, психосексуальное развитие, сексуальная реализация.

Стаття присвячена дослідженню особистісного контексту жіночої сексуальної реалізації. Вивчення сексуальності з погляду її характерологічної наповненості дозволило розширити межі розуміння безпосередньо психології даного феномена. У межах дослідження були виділені три характерологічні структури жіночої сексуальності: депресивність, екзальтованість і пасивність. Дані структури відображають зв'язок характерологічних радикалів і інфантильної сексуальності. Особові особливості жіночої сексуальності складають основу певних стильових характеристик сексуальних фантазій.

Ключові слова: сексуальність, характерологічний радикал, інфантильна сексуальність, психосексуальний розвиток, сексуальна реалізація.

The article is devoted to research of personality context features of female sexual realization. The study of sexuality from point of its characterological fullness has been allowed to extend the scopes of understanding directly of psychology of this phenomenon. There were selected three characterological structures of female sexuality: depressive, exaltative and passive. These structures are related with characterological radicals and infantile sexuality. The personality features of female sexuality make basis of certain stylish descriptions of sexual fantasies

Keywords: sexuality: characterological radical, infantile sexuality, psychosexual development, sexual realization.

В последнее время наблюдается повышенный интерес исследователей к феномену сексуальности. Гендерные трансформации и социальное переустройство общества повлекли изменения в сексуальной жизни женщины [1,2]. В контексте эмансипации сексуальности от репродукции, любви от секса, сексуальность ставит новые исследовательские задачи и поиск единого понимания данного феномена. Научный дискурс долгое время был заключен в рамки психоаналитических и сексопатологических исследований. Личностный контекст был за скобками исследований, поэтому актуальным представляется определение специфики сексуальности исходя из особенностей индивидуального опыта и личностных характеристик.

В литературе [3,4] существуют мнения, что сексуальное функционирование предполагает различные характерологические различия между мужчинами и женщинами, а также сопутствующие им страхи сексуальной реализации; экстраверсия/интроверсия влияет на сексуальную активность либидо; тип личности влияет на сексуальную близость на разных стадиях отношений с партнером; застенчивость и тревога женщины мешает ее сексуальной жизни; сексуальность является экспрессией любви, а сексуальное соитие выступает как акт против одиночества.

Психоаналитическое наследие делает акцент на травматичной роли детской сексуальности, и постулирует, что рудименты инфантильной сексуальности находят свою реализацию во взрослой сексуальной жизни и могут проявляться как характерологические структуры, комплексы, нарушения сексуальной ориентации, сексуальные сценарии, перверсии и перверситеты.

В понимании З. Фрейда [5], неразрешенное удовлетворение сексуальных импульсов способствует фиксации либидо на определенных стадиях психосексуального развития, что в свою очередь, приводит к стойким личностным образованиям, которые в дальнейшем формируют характер. На оральной стадии - формируется орально-пассивный тип личности (зависимый от матери, любви, тепла), а позже наступает орально-садистическая фаза (пессимизм, сарказм, цинизм); на анальной стадии - формируется анально-удерживающий тип личности (упрямство, скупость, методичность, педантизм) или анально-выталкивающий тип (склонность к разрушению, беспокойство, импульсивность и даже садистическая жестокость); на фаллической стадии - формируется фаллический тип у мужчин (стремление довести свое мужество и половую зрелость, дерзкий, хвастливый, неуверенный), а у женщин фаллический тип характеризуется истеричностью (обольщение, флирт в сочетании с невинностью и незрелостью в половой реализации) или маскулинизацией (настойчивость, ретивость, стремление командовать

мужчинами). Все перечисленные варианты фиксации и инфантильных травм относятся к пределам догенитальной сексуальности, тогда как, минув латентность, индивид должен прийти к своей генитальности: выбрать сексуальный объект противоположного пола и открыть в себе способности генитальной разрядки, тем самым прийти к зрелости.

В пределах психоанализа было много попыток определить механизмы формирования характера, однако не все они брали за основу особенности психосексуального развития [6]. Одной из наиболее полных и развернутых классификаций являются выводы Н. Мак-Вильямс [7]. Автор определяет суть структуры характера на основе использования двух измерений: 1) оценки уровня развития личностной организации (фиксации, по Фрейду), которая отображает уровень индивидуации личности или степень патологии. Н. Мак-Вильямс рассматривает развитие на четырех уровнях: психотичном, пограничном, невротичном и нормальном; и 2) диагностики защитного механизма личности или типа характера (параноидный, шизоидный, депрессивный, мазохистичный, нарциссичный, истероидный, обсессивно-компульсивный, психопатичный). Н. Мак-Вильямс утверждает, что психотичный, пограничный и невротичный - это уровни развития личности, которые соотносятся со стадиями развития по Э. Эриксону [8]. Таким образом, психотики - это люди, которые имеют проблемы первой стадии развития по Эриксону, то есть проблему доверия или недоверия; пограничные личности, фиксированные на проблеме сепарации/индивидуации, а невротики - на более глубоких уровнях идентификации, связанных с переживанием ощущения вины или инициативы. На первых стадиях развития - оральной и анальной не наблюдается никаких серьезных нарушений характера. Однако на эдиповой стадии (3-6 лет) возникают проблемы, которые приводят к организации невротичной структуры. Согласно Ж. Бержере [9], в зависимости от того, насколько проблемным будет развитие на подростковой стадии, есть риск образования невроза, или психоза.

В пределах телесно-ориентированной психотерапии вопросы сексуальности также рассматриваются в контексте травматического опыта личности. Выделяют следующие уровни психосексуального развития: догенитальный, промежуточный, генитальный. Таким образом, фиксации на каком-либо из этих уровней могут быть рассмотрены как варианты незрелых характерологических структур и представленные как аспекты инфантильной сексуальности. А. Лоуэн [3] выделяет пять основных характерологических образований: шизоидный, оральный, психопатичный, мазохистичный и ригидный. Ригидный характер, в свою очередь включает фалично-нарциссичного мужчину, чье внимание сосредоточено на потенции, и викторианский тип истеричной женщины, которая использует секс как защиту против сексуальности.

Исследования, описывающих связь сексуальности и характерологических особенностей женщин являются феноменологическими по своему содержанию, т.к. были выделены в ходе накопленного опыта психотерапевтической практики. Исходя из этого, была поставлена задача операционализировать характерологические структуры на основании используемых психодиагностических методов. Наиболее полной и подходящей для дифференциально-диагностического исследования радикалов характерологических особенностей личности представляется методика СМИЛ (ММРІ), а показатели сексуальности - сексуальные сценарии, сексуальные фантазии, сексуальная самооценка, а так же параметры инфантильной сексуальности. В рамках исследования женской сексуальности (в возрасте 22-27 лет) были получены следующие характерологические структуры сексуальности:

1. «Депрессивность» содержит такие характерологические радикалы, как невротический сверхконтроль, эмоциональная лабильность, ригидность, тревожность, индивидуалистичность, социальная интроверсия и показатель сексуальной депрессии. Следует отметить, что данная структура не содержит элементов инфантильной сексуальности. Анализ всех характерологических особенностей данной структуры позволил получить следующий личностный портрет женщины:

- Эмоциональная напряженность, противоречивость реакций, раздражительность, скрытая угнетенность и мнительность;

- Частая смена настроения, неустойчивость самооценки, возможность психосоматических заболеваний;

- Аффективная заикленность на определенной проблеме, упертость, внешнеобвиняющий тип реагирования;

- Пассивно-страдательная позиция, неуверенность в себе, высокая чувствительность, конформность;

- Обособленно-созерцательная позиция, уход в мир фантазий и грез;

- Обращенность в мир своих внутренних переживаний, уход от контактов, бегство в одиночество.

Сочетание всех характерологических черт дают основания определить данную структуру как депрессивную. Таким образом, такая эмоционально-угнетенная позиция может способствовать формированию подавленности и разочарования у женщины относительно своей сексуальной жизни. Исходя из того, что травмирующих инфантильных образований в этой

структуре нет, можно предположить, что сексуальная депрессия переживается как острая реакция на стрессогенную или травматичную ситуацию взрослой сексуальной жизни (неудачный первый сексуальный опыт, насилие и т.д.) или как устойчивое отношение к своей сексуальности, вызванное дефицитом партнерских отношений или неспособностью получить удовольствие от секса.

2. «Экзальтированность» характеризуется инфантильным образованием: оральный садизм и характерологическими особенностями: импульсивность и оптимистичность. Так же данный фактор содержит отрицательную связь с коммуникативным сценарием, эмоциональной лабильностью и личностной зрелостью. В психоаналитических исследованиях оральный характер рассматривается как неразрешенная агрессия на мать [10], а во взрослой жизни проявляется в виде возбудимой, активной и гипертимной реализации. Такие женщины могут обладать завышенной самооценкой, утрированным позитивным и легким отношением к действительности, что можно рассматривать как инфантилизм и компенсаторная реакция на внутренний конфликт (невыраженная агрессия), связанная с материнской фигурой. Данная структура отражает специфику орального характера, описанного в литературе [3, 7]. А. Лоуэн утверждает, что для орального характера секс не диссоциирован с любовью, но его импульс любви разделен на детское страстное стремление к контакту и безопасности и на взрослое желание проникновения и разрядки. Любимый человек распадается на мать и объект любви. Поэтому чем ниже будет показатель экзальтированности, тем выше будет личностная зрелость, которая связана с проигрыванием коммуникативного сексуального сценария. В. Сатир [11] утверждает, что наличие коммуникации между партнерами в интимных отношениях обусловлено личностным развитием и духовной наполненностью и это, в свою очередь облегчает взаимопонимание. Однако эмоциональный компонент данной структуры имеет конфликтную, неустойчивую и демонстративную природу. Таким образом, понижение экзальтированности и инфантильной тревожности будет связано с актуализацией взрослой сценарной сексуальной реализации, но эмоционально-неустойчивой по существу.

3. «Пассивность» содержит такие характерологические радикалы, как пессимистичность и социальная интроверсия, инфантильная сексуальность (оральный эротизм) и пронатальный сексуальный сценарий, а на другом полюсе: сексуальную самооценку и сексуальную озабоченность. Оральный эротизм символизирует симбиотическую связь с матерью [12]. В результате такая инфантильная травма приводит к формированию таких личностных черт, как уход в себя, пассивная позиция, постоянную потребность в любви, зависимость и т.д. В таком контексте пронатальный сценарий так же рассматривается с точки зрения пассивности, т.к. женщина сознательно ограничивает свою сексуальную жизнь лишь репродуктивной функцией и не открывает себя новым сексуальным переживаниям. Таким образом, личностная пассивность предполагает низкую сексуальную самооценку у женщин.

Исследование связи личностных особенностей и сексуальных фантазий, позволило выделить стилевые характеристики сексуальных фантазий. Как известно, фантазии представляют собой воображаемый сценарий удовлетворения, зачастую бессознательных вытесненных сексуальных желаний, поэтому могут восприниматься также как и защитные механизмы личности против взрослой сексуальности [5].

Оптимистичные женщины отличаются легкомысленностью, некой беспечностью, быстро увлекаются и угасают, не заикливаются на условностях, в жизни не имеют особой разборчивости контактов характеризуется игривостью и непостоянством. Для таких женщин свойственно выбирать такие сексуальные фантазии как «подчинение», «замена партнера» и «экспериментирование». Не смотря на активную позицию женщины у нее возникают сексуальные желания, в которых мужчина может обуздать эту активность, нивелировать экзальтированность, используя свою власть и авторитетность в рамках фантазии «подчинение». Так же при выборе фантазировании на тему «замены партнера» и «экспериментирование» оптимистичная женщина с легкостью относится к выбору и смене сексуальных партнеров, открытию новых телесных практик, не заикливаясь на морали или еще каких-нибудь табуирующих элементах. Основываясь на вышесказанном, можно определить такую характерологическую основу стилиевой характеристики сексуальных фантазий - «игра».

В тоже время «замена партнера» характерна для тревожных женщин, которые испытывают страх за свои желания (быть уличенной в измене, распутстве), занимают страдательную позицию, которая приводит к самобичиванию. Так же не исключено, что это лишь укрепляет желания фантазировать на эту тему, а сама фантазия может носить навязчивый характер. Поэтому стилиевая характеристика сексуальных фантазий тревожных женщин это «навязчивость».

Женщины-индивидуалистки выбирают такие сексуальные фантазии, как «идиллическая встреча», «изнасилование» и «экспериментирование». Исходя из того, что данный характерологический радикал предполагает одиночество, замкнутость и избирательность контактов, то фантазирование на тему сексуальных отношений вне всяких условностей,

обеспечивает псевдореализацию скрытых сексуальных желаний. Жизненная позиция таких женщин, сопряжена с претензией на оригинальность и непохожесть на других, поэтому фривольность сексуального поведения в контексте фантазии «идиллической встречи» может подтверждать внутреннее ощущение инаковости и свободы от социальных норм. Не раз отмеченная замкнутость наряду с неависимостью данной характерологической структуры носит скорее скрытое стремление быть подчиненной мужчине в контексте фантазии «изнасилование». Можно предположить, что взятие себя силой может символизировать бессознательное желание свободы от одиночества и самодостаточной активности. Женщин-индивидуалистки выбирают обособленно-созерцательный, замкнутый, но самодостаточный образ жизни, поэтому фантазия «экспериментирование» несет в первую очередь активное интерактивное содержание, направленное на разнообразие сексуальных практик, но сохранение своей индивидуальности. Стилиевая характеристика сексуальных фантазий, связанная с индивидуалистичностью отображает женщин-ценителей, а именно – «ценительство».

Так же фантазию «экспериментирование» выбирают импульсивные женщины. Импульсивность обеспечивает готовность к риску, стремление добиться результата, нетерпеливость и неудержимость в сексуальных желаниях попробовать новое, открыть свои новые ресурсы сексуальности, хотя только лишь на уровне фантазии. Таким образом, экспериментирование обуславливается активными характерологическими структурами эмоционально-открытыми или замкнутыми по существу. Поэтому стилиевая характеристика сексуальных фантазий импульсивных женщин – «эффект новизны».

Ригидные женщины фантазируют на тему «группового секса». Как известно, данный характерологический радикал содержит чрезмерную рационализацию, неподвластность средовым влияниям, захваченность определенной идеей, которая связанная с конфликтной ситуацией. В фантазиях такой ситуацией является существование желаний групповых сексуальных практик и наличие общественных представлений о сексуальности. Постепенно накопление потенциальной активности находит свой выход в фантазировании, где границы сексуальности ослабевают и уже не требуется жесткая безапелляционная позиция. Таким образом, можно предположить, что данная фантазия связана со свободой от напряжения и стремлением к разрядке. Поэтому стилиевая характеристика сексуальных фантазий ригидных женщин также - «расширение границ».

Следует отметить, что характерологические особенности личности связаны как с комплексами инфантильной сексуальности, так и с особенностями взрослого сексуального поведения.

Выводы:

1. Связь сексуальности с характерологическими радикалами обусловлена в первую очередь влиянием догенитальных элементов инфантильной сексуальности. Были выявлены характерологические структуры сексуальности: депрессивность, экзальтированность и пассивность. Депрессивность характеризуется личностной угнетенностью, которая переносится на восприятие своей сексуальной жизни. Экзальтированность отображает демонстративность и легкомысленное отношение к жизни, которое подавляет зрелые варианты сексуальной реализации. Пассивность характеризуется созидательной и замкнутой жизненной позицией, которая связана с обесцениванием своей сексуальности.

2. Переживание сексуальных фантазий обусловлено разными характерологическими особенностями женщины. Наибольшее влияние на характер сексуального фантазирования оказывают: оптимистичность, тревожность, импульсивность, индивидуалистичность и ригидность. Соответственно были определены стилиевые характеристики сексуальных фантазий у женщин: «игра», «навязчивость», «эффект новизны», «ценительство» и «расширение границ». Таким образом, характерологические особенности представляются неким буфером, который наглядно демонстрирует связь с инфантильной сексуальностью, но в последующем оказывают свое влияние на взрослую сексуальность женщины.

Литература:

1. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. /пер. с англ. В. Анурина.-СПб: «Питер». 2004.-208с.
2. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.-М.: Медицина,1994.-С.190-224
3. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ сексуальности. Учебное пособие для факультетов психологи, педагогики и социальной работы. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М. 2002. – 688 с.
4. Лоуэн А. Секс, любовь и сердце: психотерапия инфаркта/ Пер. с англ. С. Коледа – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2000. – 224
5. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности: Пер. М.В.Вульф;-М.:Система, 1991.-83 с.
6. Энциклопедия глубинной психологии. Том 4. Карл Густав Юнг и Альфред Адлер/пер. С

- англ. под ред. Боковинова А.М- М.: «Когито-центр», 2006, 780 стр (серия: «Энциклопедия глубинной психологии»)
7. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 480 с.
  8. Эриксон Э. Идентичность: юность, кризис/ Эрик Эриксон/ Пер. с англ.– М: Прогресс, 1996. – 342 с.
  9. Бержере Ж. Психодинамическая патопсихология. М.: МГУ, 2001
  10. Винникот Д.В. Маленькие дети и их матери/Дональд Вудс Винникот/пер.с англ. Н.М. Падалко. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 80с. – (Библиотека психологии и психотерапии)
  11. Сатир В. Вы и Ваша семья: руководство по личностному росту/Вирджиния Сатир/ Издание 2-е, исправленное. Апрель – Пресс, Институт гуманитарных исследований. Пер. с англ. Общ. Ред. Кучкарова Р.Р., 2007. – 288 с.
  12. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной: Пер. с англ. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа и Б.С.К., 1997. – 195 с.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Професійно – важливі якості майбутніх психологів для Державної кримінально – виконавчої служби України

Сорока А.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті представлені результати досліджень особливостей рівнів сформованості професійно – важливих якостей студентів різних курсів навчання – майбутніх психологів для Державної кримінально – виконавчої служби України. Виявлено, що для майбутніх психологів є характерною достатня розвиненість емоційного інтелекту: середній рівень на молодших курсах та високий на старших. Рівень сформованості волевої саморегуляції та соціально – комунікативна компетентність майбутніх психологів підвищується з кожним роком навчання в університеті, що дає їм змогу до закінчення навчання бути більш підготовленими до своєї майбутньої професійної діяльності у ДКВС.

Ключові слова: професійно – важливі якості, емоційний інтелект, волева саморегуляція, соціально – комунікативна компетентність особистості.

В статье представлены результаты исследований особенностей уровней сформированности профессионально - важных качеств студентов разных курсов обучения - будущих психологов для уголовно - исполнительной службы Украины. Выявлено, что для будущих психологов характерна достаточная развитость эмоционального интеллекта: средний уровень на младших курсах и высокий на старших. Уровень сформированности волевой саморегуляции и социально – коммуникативная компетентность будущих психологов повышается с каждым годом обучения в университете, а это позволяет им до окончания учебы быть более подготовленными к своей будущей профессиональной деятельности в ГУИС.

Ключевые слова: профессионально - важные качества, эмоциональный интеллект, волевая саморегуляция, социально - коммуникативная компетентность личности.

The article presents the results of studies of formation of a professional level features - important qualities of students of different courses - future psychologists for the criminal - executive service of Ukraine. Revealed that for future psychologists typical well-developed emotional intelligence: the average level in the junior courses and in senior high. The level of formation of a strong-willed self-control and social - communicative competence of psychologists increased with each year of university study, and this allows them to graduation, be better prepared for their future careers in Guiza.

Keywords: professional - important qualities, emotional intelligence, strong-willed self-control, social - communicative competence of the individual.

Актуальність теми. Важливою складовою процесу реформування правоохоронних органів України, до яких належить і Державна кримінально – виконавча служба (ДКВС), є підбір і підготовка висококваліфікованих фахівців, на яких сьогодні покладаються складні завдання щодо виправлення та ресоціалізації засуджених. Ефективність їх виконання визначається виключно високими вимогами до професіоналізму, високому рівню сформованості професійно – важливих якостей персоналу пенітенціарних установ. Згідно договору 2002 р. із Державним департаментом з питань виконання покарань України факультет психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проводить підготовку психологів у тому числі і для (ДКВС). Професійно – важливі якості майбутніх психологів для Державної кримінально – виконавчої служби України починають формуватися в період навчання у вищому навчальному закладі. Актуальною нині є реорганізація діяльності пенітенціарних закладів на сучасних принципах демократизації суспільства, інтенсифікація процесу виправлення засуджених, дотримання прав людини, про що йдеться у новому кримінально-виконавчому кодексі України.

Професійна успішність психолога – практика, перш за все, визначається наявністю таких особистісних якостей, як комунікативність, такт, емпатія, креативність і т.п. Однак психолог пенітенціарної системи, крім вказаних професійно – важливих якостей спільних для усіх психологів, повинен мати ряд специфічних якостей, визначаємих умовами служби в кримінально – виконавчій системі [8; 9]. Дослідження проблем розвитку професійно – важливих якостей є актуальним з точки зору формування цілісної особистості спеціаліста. Професійно – особистісний ріст студентів в період навчання у вищих навчальних закладах є запорукою успішності їх діяльності у майбутньому як професіоналів.

Фахівці в області юридичної психології, спираючись на загальні психологічні підходи до вивчення процесу професіоналізації особистості, розглядали різні аспекти процесу професіонального становлення співробітників пенітенціарної системи [3 – 9]. Також велика увага приділялась пошуку шляхів оптимізації професіонального становлення студентів [1 - 3; 8; 9].

В більшості досліджень акцент ставився на питаннях професійної пригодності і відбору, виявлення характерних особливостей діяльності і спілкування, професійну

мотивацію і розробку моделі спеціаліста [10 – 11].

Питання закономірності професіоналізації особистості майбутнього психолога пенітенціарної системи і шляхах розвитку конкретних професійно – важливих якостей на етапі підготовки його в навчальному закладі досліджено недостатньо, що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – професійно – важливі якості майбутніх психологів.

Предмет дослідження – особливості рівнів сформованості професійно – важливих якостей майбутніх психологів.

Мета дослідження – виявити особливості рівнів сформованості професійно – важливих якостей майбутніх психологів для ДКВС України.

Для досягнення мети нами були поставлені наступні завдання:

1) Провести теоретико – методологічний аналіз літератури по досліджуваній проблемі.

2) Визначити рівень сформованості емоційного інтелекту серед майбутніх психологів різних курсів навчання.

3) Визначити рівень сформованості вольової саморегуляції серед майбутніх психологів різних курсів навчання.

4) Визначити рівень сформованості соціально-комунікативної компетентності серед майбутніх психологів різних курсів навчання.

Для вирішення цих завдань нами були використані наступні методи:

Психодіагностичні: Методика діагностування емоційного інтелекту Н.Холла; Опитувальник А. В. Зверькова та Є. В. Ейдмана щодо дослідження вольової саморегуляції; Тест-опитувальник оцінки «Соціально-комунікативна компетентність».

Статистичні: непараметричний критерій U-Манна-Уїтні.

Характеристика вибірки: у дослідженні взяли участь 60 студентів віком від 17 до 23 років, з них 30 хлопців та 30 дівчат факультету психології ХНУ імені В. Н. Каразіна, які навчаються за замовленням Державного департаменту з питань виконання покарань України, стаціонарна форма навчання.

Студентська вибірка представлена чотирма групами:

1 група – студенти 1 і 2 курсів (17-18 років, 2 дівчини та 4 хлопця); 2 група – студенти 3 курсу (18-19 років, 8 дівчат та 10 хлопців); 3 група – студенти 4 курсу (20-21 рік, 9 дівчат та 9 хлопців); 4 група – студенти 5 курсу (22-23 роки, 11 дівчат та 7 хлопців).

Результати дослідження.

Порівняльний аналіз отриманих результатів у досліджуваних групах по кожній методиці, показав наступне.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою методики діагностування «Емоційного інтелекту» Н. Холла показав відмінності в групах досліджуваних у виборі найбільш вираженої шкали (її середні значення), за загальними показниками і наявності кореляції між шкалами. Середні показники діагностики емоційного інтелекту наочно показані у таблиці 1.

Таблиця 1

Середні показники діагностики емоційного інтелекту у групах досліджуваних

	1-2 курси	3 курс	4 курс	5 курс
Шкала 1	13,17	12,21	14,16	14,32
Шкала 2	11,25	13,44	14,30	15,94
Шкала 3	10,25	12,70	13,82	15,68
Шкала 4	14,60	15,45	16,10	16,25
Шкала 5	10,52	11,78	14,22	15,23
Інтегр.показ.	59,79	65,58	72,6	77,42

Шкала 1 – емоційна обізнаність;

Шкала 2 – управління своїми емоціями;

Шкала 3 – самомотивація;

Шкала 4 – емпатія;

Шкала 5 – розпізнання емоцій інших людей.

Якщо розглянути інтегральний показник розвитку емоційного інтелекту, то студенти 1-2 курсів та 3 курсу мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту, а студенти 4 та 5 курсів – високий. Це свідчить про те, що студенти старших курсів вправно розуміють ставлення особистості, котре вона репрезентує у емоціях, та управляють емоційною сферою на основі прийняття рішень.

Таблиця 2.

Статистично значущі відмінності результатів між групами при порівнянні середніх оцінок

Групи	I-II	II-III	III-IV	I-III	I-IV	II-IV
p≤	0,05	0,05	0,05	0,01	0,25	0,01

Як видно із таблиці 2. усі показники є значущими, тобто можна стверджувати наявність динаміки розвитку емоційного інтелекту у процесі навчання у вищому навчальному закладі. Це може бути пов'язане із тим, що у процесі навчання у студентів розвиваються та формуються спеціальні навички спілкування з людьми та розуміння себе і інших людей.

Таким чином студенти-психологи мають достатній рівень розвитку емоційного інтелекту (студенти перших трьох курсів – середній, а останніх двох – високий); добру емоційну обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивацію, добре розпізнають емоції інших людей, а особливо добре в них розвинена емпатія. Присутня динаміка від середнього рівню сформованості до високого у процесі навчання у вузі. Динаміка присутня за такими параметрами як емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, розпізнання емоцій інших людей.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника А. В. Зверь-кова та Є. В. Ейдмана щодо дослідження вольової саморегуляції показав особливості рівнів сформованості вольової саморегуляції у групах досліджуваних. Середні показники діагностики вольової саморегуляції наочно показані у таблиці 3.

Таблиця 3.

Середні показники діагностики вольової саморегуляції студентів

	Шкала В	Шкала Н	Шкала С
1-2 курси	11,20	7,33	6,28
3 курс	15,20	8,45	7,35
4 курс	18,25	11,18	8,55
5 курс	20,22	12,35	11,35

Шкала В – вольова саморегуляція;

Шкала Н – наполегливість;

Шкала С – самовладання.

Проводячи аналіз загального рівня вольової саморегуляції студентів необхідно сказати про наступне, що загальний рівень сформованості вольової саморегуляції досліджуваних різних груп в залежності від курсів знаходиться у нормі. Це виражається у достатній мірі оволодінням власною поведінкою у різноманітних ситуаціях, здатність свідомо управляти своїми діями, станами та мотивами. У студентів 1 – 3 курсів рівні сформованості вольової саморегуляції за шкалами виражені не дуже яскраво, в порівнянні зі студентами старших курсів які відрізняються більш високим рівнем сформованості емоційної зрілості, активності, незалежності та самостійності. Їх відрізняє достатня спокійність, впевненість у собі, постійність намірів, реалістичність поглядів та відчуття власного боргу. Більшість з них вмюють розподіляти зусилля та здібні контролювати свої дії, мають соціально-позитивну спрямованість. Статистично значущі відмінності результатів між групами при порівнянні середніх оцінок наочно представлені у таблиці 4.

Як видно із таблиці, усі показники є значущими. Це свідчить про те, що здібності до вольової саморегуляції вдосконалюються протягом навчання. Це

Таблиця 4

Статистично значущі відмінності результатів між групами при порівнянні середніх оцінок

Групи	I-II	II-III	III-IV	I-III	I-IV	II-IV
p≤	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,25

може бути пов'язане із тим, що організація навчального процесу взаємозв'язано із проведенням практичних занять та неодноразової переддипломної практики студентами безпосередньо в установах майбутньої служби. Розуміння важливості подібних заходів для майбутньої професії призводить до того, що студенти намагаються вдосконалювати власні навички контролю своєї поведінки та рішень.

Таким чином можна зробити висновок, що вольова саморегуляція студентів змінюється протягом п'яти років навчання у вищому навчальному закладі. Якщо на першому курсі студенти ще не мають достатнього рівня сформованості вольової саморегуляції, то на протязі п'яти років навчання, більшість із них, усе ж таки підвищують свій рівень сформованості вольової саморегуляції до середніх та високих показників.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника «Соціально – комунікативна компетентність» (СКК) у групах досліджуваних. Середні показники

діагностики СКЖ наочно показані у таблиці 5.

Якщо коротко провести аналіз отриманих результатів за шкалами то необхідно сказати про наступне, що за шкалою СКН найбільші показники мають студенти 1-2 курсів. Трохи менші – студенти 3 курсу, ще менші – 4 курсу і найменші – п'ятого курсу. Це вказує на те, що студенти молодших курсів більш скуті при розмові із іншими, частіше потрапляють у смішне становище. Ймовірність потрапляння у таке становище студентів старших курсів значно менша. Спостерігається динаміка зниження соціально-комунікативної компетентності, що підтверджується математичною обробкою даних (Див. табл. 6).

Таблиця 5

Середні результати діагностики соціально-комунікативної компетентності

	1-2 курси	3 курс	4 курс	5 курс
СКН	23,52	20,43	15,31	10,17
НН	9,84	12,27	13,79	10,51
К	12,27	11,26	13,74	10,42
ПСЗ	8,61	7,26	12,32	15,88
УН	16,39	19,81	22,91	24,13
ФН	13,22	10,12	7,34	5,86

СКН – соціально-комунікативна неуклюжість;

НН – нетерпимість до невизначеності;

К – надмірне прагнення до конформності;

ПСЗ – підвищене прагнення до статусного зростання;

УН – орієнтація на уникання невдач;

ФН – фрустраційна нетолерантність.

Таблиця 6.

Статистично значущі відмінності результатів між групами при порівнянні середніх оцінок

Групи	I-II	II-III	III-IV	I-III	I-IV	II-IV
$p \leq$	0,05	0,05	0,05	0,25	0,25	0,05

Як видно із таблиці 6 усі показники є значущі. Можна припустити, що подібна динаміка пов'язана із надбанням студентами досвіду спілкування у процесі навчання.

За шкалою НН найменші середні показники мають студенти перших двох років навчання в університеті. Це вказує на те, що студенти цих курсів є найбільш терпимими до невизначеності, тобто їх не лякає, не паралізує невизначеність, вони з цікавістю дивляться у майбутнє. Це може бути пов'язане із тим, що їхнє життя на даному етапі є визначеним, вони напевно знають що саме чекає їх у наступні 4-5 років навчання.

Трохи вищі показники мають студенти п'ятого курсу. Їх більше лякає невизначеність майбутнього, але, скоріше за все, і викликає цікавість, бажання почати нове життя, щось змінити у ньому.

Ще вищі показники, практично однакові, мають студенти третього та четвертого курсів. Вони більш нетерпимі до невизначеності. Це може бути пов'язане із тим, що студенти на цих курсах з острахом дивляться в майбутнє, розуміють, що досить скоро закінчиться їхнє сучасне повсякдення і їм треба буде самостійно будувати своє майбутнє. Скоріш за все, їм хочеться визначитися з тим, що саме вони будуть робити у подальшому дорослому житті, яке на даний момент є досить туманним та незрозумілим.

Щодо динаміки статистично значущих відмінностей результатів між групами при порівнянні середніх оцінок то можна сказати, що є значуща різниця між першою та третьою групами, а також між третьою та четвертою групами ($p < 0.05$). В цілому, можна сказати, що студенти різних курсів виявляють помірну нетерпимість до невизначеності.

Надмірне прагнення до конформності К. Найменші показники мають студенти п'ятого курсу, трохи вищі студенти четвертого курсу, потім третього, а потім молодших курсів. Спираючись на дані математичної обробки даних, можна сказати, що є динаміка зниження прагнення до конформності. Це може бути пов'язаним із тим, що з ростом самосвідомості, особистісної зрілості, люди все менше прагнуть бути схожими на інших, підкорятися людському загалу. З розвитком зрілості у людини виникає все більше сил та здібностей до того, щоб обстоювати свою власну точку зору, бути не схожим на інших та йти проти більшості.

Щодо шкали підвищене прагнення до статусного зростання ПСЗ то це прагнення збільшується у процесі навчання та становленні студента як професіонала. Наявна динаміка розвитку даного прагнення, підтверджується даними математичної обробки даних. На перших двох курсах це прагнення виражено досить мало, адже студенти у цей час ще не задумуються про майбутню службу, колектив у якому будуть працювати, перспективи

кар'єрного росту. Але з часом навчання в університеті, коли термін навчання закінчується, студент має замислитися над цим. Особливо це помітно після 4 курсу навчання на п'ятому, коли студенти вже пройшли переддипломну практику. У цей час вони розуміють, що колектив співробітників пенітенціарних установ значно відрізняється від начальної групи в університеті. І чим далі, тим актуальніше для них стає питання щодо перспектив подальшої кар'єри.

Шкала орієнтація на уникання невдач УН. Найменше на це орієнтовані студенти перших двох курсів, адже вони щойно розпочали нове життя і їм кортить спробувати щось нове, перевірити на що саме вони здібні. Далі, на третьому та четвертому курсах, показники підвищуються, що свідчить про те, що студенти, вже навчені досвідом невдалих починань, з більшим оберегом ставляться до всього нового. Особливо це помітно у студентів четвертого курсу, коли їхнє навчання в університеті добігає кінця. На п'ятому курсі ця орієнтація дещо знижується, адже вони вже краще уявляють собі після переддипломної практики що ж саме за служба на них чекає у недалекому майбутньому. Висновки щодо динаміки розвитку можна зробити, спираючись на дані математичної обробки даних. Усі показники за цією шкалою є значущими, тобто наявна динаміка зниження орієнтації на уникання невдач.

Шкала фрустраційна нетолерантність ФН знижується в процесі навчання в університеті і взаємозв'язана з розвитком зрілості особистості. Висновки щодо динаміки розвитку фрустраційної нетолерантності зроблені на основі результатів математичної обробки отриманих даних.

Студенти на перших двох курсах виявляють найбільшу нетолерантність щодо ситуацій фрустрації. Це свідчить про те, що вони досить тяжко переживають конфліктні ситуації, ситуації напруги. Скоріше за все це пов'язане із недостатньою зрілістю особистості студентів молодших курсів. Студенти ж старших курсів значно краще і простіше переживають такі ситуації, завдяки набутому досвіду та певних навичків, що розвиваються у процесі навчання, виконання навчальних завдань.

В цілому можна сказати, що просліджується загальна динаміка розвитку соціально-комунікативної компетентності у різних групах досліджуваних.

Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Існує два основних напрямки досліджень професійно – важливих якостей особистості в контексті професійної діяльності. Перший напрямок пов'язаний з вивченням окремих індивідуально-психологічних особливостей особистості, а також комплексу професійно-важливих якостей, їх взаємозв'язку і взаємовпливу в процесі професійної діяльності. Другий напрямок – типологічний підхід до вивчення цілісної особистості в професійній діяльності.

2. Для майбутніх психологів є характерною достатня розвиненість емоційного інтелекту: середній рівень на молодших курсах та високий на старших. Упродовж навчання в університеті студенти все краще і краще навчаються розуміти особистість через призму виражаємих нею емоцій.

3. Студенти мають достатній рівень сформованості вольової саморегуляції: середній на молодших курсах та високий на старших. Це свідчить про удосконалення навичок планування, підвищення цілеспрямованості та вміння контролювати свою поведінку упродовж навчання в університеті.

4. Соціально – комунікативна компетентність майбутніх психологів підвищується з кожним роком навчання в університеті, що дає їм змогу до закінчення навчання бути більш підготовленими до своєї майбутньої професійної діяльності у ДКВС.

Перспективними напрямками наших подальших досліджень є:

– дослідження протиріч, які виникають в результаті різниці загальнопрофесійних вимог до цивільного психолога та офіцера – психолога ДКВС із психологічним обґрунтуванням шляхів їх подолання;

- розробка моделі підготовки майбутніх психологів для ДКВС.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – М., 1969. – 336 с.
2. Богданов Н. Н. Некоторые проблемы организации подготовки кадров для УИС в образовательных учреждениях Минюста России. //Сборник материалов межвузовской конференции «Проблемы совершенствования подготовки кадров в образовательных учреждениях УИС Минюста России». Вологда, 2003. С. 7-9.
3. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник.- Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел,- 2001.-640с.
4. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. – М., 2001. – 13 с.
5. Донцов А. И., Жуков Ю. М., Петровская Л. А. Академический психолог и психолог практик: штрихи к

профессиональному портрету. // Введение в практическую социальную психологию. Учебное пособие для высших учебных заведений. /Под ред.. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. – М., 2001. С. 15-17

6. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. Издание второе. – Х.: Одиссей, 2006. – 352с.

7. Костицкий А.В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов, 1987.

8. Лактіонов О. М., Крейдун Н. П., Сорока А. В., Скоков С. І. Основи пенітенціарної психології: Навчальний посібник для вузів. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.

9. Синьов В. М., Медведєв В. С. Робоча книга пенітенціарного психолога. – К.: «МП Леся», 2000. – 224с.

10. <http://rae.ru/nonographs/61-2394>

11. http://eliseeva.com.ua/view_post.php?id=222

Надійшла до редакції 1.03.2010

Роль особливостей організації статевої ідентичності в соціально-психологічній адаптації чоловіків

Терещенко Н.М., Кульов С.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В статті розглянуто роль особливостей організації статевої ідентичності в соціально-психологічній адаптації чоловіків. Виявлені та проаналізовані структурні зв'язки між організацією статевої ідентичності та особливостями адаптації чоловіків. Представлена факторна структура взаємозв'язків статевої ідентичності з соціально-психологічною адаптацією. Описані механізми становлення статевої ідентичності та наслідки слідування маскуліній ідеології чоловіками. Виділена роль вікового фактора в соціально-психологічній адаптації чоловіків.

Ключові слова: статева ідентичність, соціально-психологічна адаптація, маскуліній ідеологія.

The article deals with peculiarities of sex-role identity in the socio-psychological adaptation of men. Identified and analyzed structural links between the organization of sex-role identity and features of men adaptation. Presents the factor structure of sex-role identity in the socio-psychological adaptation. The mechanisms of formation sex-role identity and the consequences of following the masculinity ideology men are described. Emphasized the role of the age factor in the socio-psychological adaptation of men.

Ключові слова: статева ідентичність, соціально-психологічна адаптація, маскуліній ідеологія.

The article deals with peculiarities of sex-role identity in the socio-psychological adaptation of men. Identified and analyzed structural links between the organization of sex-role identity and features of men adaptation. Presents the factor structure of sex-role identity in the socio-psychological adaptation. The mechanisms of formation sex-role identity and the consequences of following the masculinity ideology men are described. Emphasized the role of the age factor in the socio-psychological adaptation of men.

Key words: sex-role identity, socio-psychological adaptation, masculinity ideology.

Актуальність дослідження. Одні з центральних місць в психології статі займають дослідження статевої ідентичності та статевої властивостей людини, котрі, пронизуючи всю особистість, є її стрижневими характеристиками [12].

В сучасній медичній та психологічній науці [3, 16] є прямі й непрямі розрізнені свідчення того, що дисбаланс статевої структури є патогенетичним і/або предрисуючим фактором формування неврозів, психосоматичних розладів і девіантної поведінки.

Статева ідентичність, як специфічна частка утворення особистості, пов'язана з однієї сторони, зі статевим диморфізмом, а з іншого боку - соціокультурними умовами, які відбиваються в соціальних нормах поведінки. У статевої дослідженнях висувуються на перший план тези про залежність чоловічого психологічного здоров'я від структурних особливостей статевої ідентичності. Статева роль розглядається як центральна детермінанта соматичного, психологічного й соціального благополуччя чоловіка [5, 9, 12], визначає особливості сексуально-партнерських відносин і професійної реалізації. Подібний погляд на здоров'я чоловіків розділяє сучасна теорія гегемонної маскуліності.

Тому на ряду зі статевої дослідженнями особливу значимість здобуває вивчення такої категорії як соціально-психологічна адаптація (далі СПА), що є одним з головних необхідних умов самореалізації суб'єкта в соціальному середовищі й успішності його психічного функціонування [17].

Сучасні статистичні й демографічні дані свідчать про те, що зростає кількість психосоматичних захворювань чоловіків й з'явилася проблема чоловічої надсмертності, що, власне, породжує актуальність вивчення впливу організаційних особливостей статевої ідентичності чоловіків на їх СПА.

Сьогодні в середньому чоловік в Україні живе 62 роки, що на 12 років менше середньої тривалості життя української жінки і на п'ять-шість років коротше життєвого шляху чоловіків у розвинених країнах

Вивчення ролі особливостей статевої ідентичності в СПА чоловіків становить інтерес не тільки в рамках психології статі, психології особистості або соціальної психології. Воно набуває актуальності також у рамках психоконсультаційної та психотерапевтичної практики. Зрозуміти специфіку внутрішнього миру людей з певними статевої особливостями, означає мати

важливі орієнтири для побудови програми корекції поведінки в важких для них ситуаціях, які обумовлені прийняттям статевої ролі.

Таким чином, сполучення теоретичної й практичної значимості проблеми статевої ідентичності й СПА особистості чоловіка і її недостатньої розробленості обумовлює актуальність її дослідження.

Метою даного дослідження було визначення особливостей організації статевої ідентичності в соціально-психологічній адаптації чоловіків.

В роботі були використані наступні методи дослідження: для виявлення в структурі особистості співвідношення маскулінно-фемінінних якостей використовувались методики «Маскуліність-Фемінінність» Сандри Бем та шкала «маскуліність-фемінінність» з Фрайбургського особистісного опитувача (FPI); для вимірювання маскулінної ідеології чоловіків використовувався модифікований варіант методики «Перелік чоловічих ролевих норм» (MRNI) Р. Леванта та Дж. Фішера; для виявлення особливостей СПА і пов'язаних з цим рис особистості використовувалась методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда. Статистична обробка даних проводилася кореляційним аналізом за методом Спірмена та факторним аналізом за допомогою комп'ютеризованого пакету програм SPSS 13.0.

Для того, щоб визначити вікові та організаційні особливості ролі статевої ідентичності в СПА чоловіків були проаналізовані дві вікові групи досліджених: група юнаків та група зрілих чоловіків.

Перша група – юнаки 17-19 років (20 осіб) студенти харківських вищих навчальних закладів.

До другої групи склали чоловіки 29-36 років (17 осіб). Всі чоловіки з вищою освітою та однорідні за своїм соціальним походженням.

Аналіз результатів. Після проведення ряду методик у групах випробуваних юнаків і чоловіків нами були отримані емпіричні дані, які далі були піддані кореляційному аналізу методом Спірмена. Із всіх що корелюють показників були виділені ті, які мали значимі коефіцієнти і які, згодом, дозволили побудувати кореляційні плеяди по групах юнаків і чоловіків.

У літературі є дані про негативний взаємозв'язок статевої ідентичності з конфліктом [21] із самоповагою, інтимністю й задоволеністю шлюбом, і про позитивний - із тривожністю. Це опосередковано підтверджують отримані кореляційні плеяди по групах юнаків і чоловіків.

Схеми кореляційних плеяд, на яких представлені структурно-організаційні особливості взаємозв'язку такого показника статевої ідентичності як маскуліність поведінкового рівня, і СПА юнаків і чоловіків, представлені на мал.1. і мал.2 відповідно.

Рис.1. Кореляційна плеяда особливостей зв'язку статевої ідентичності та СПА в юнаків

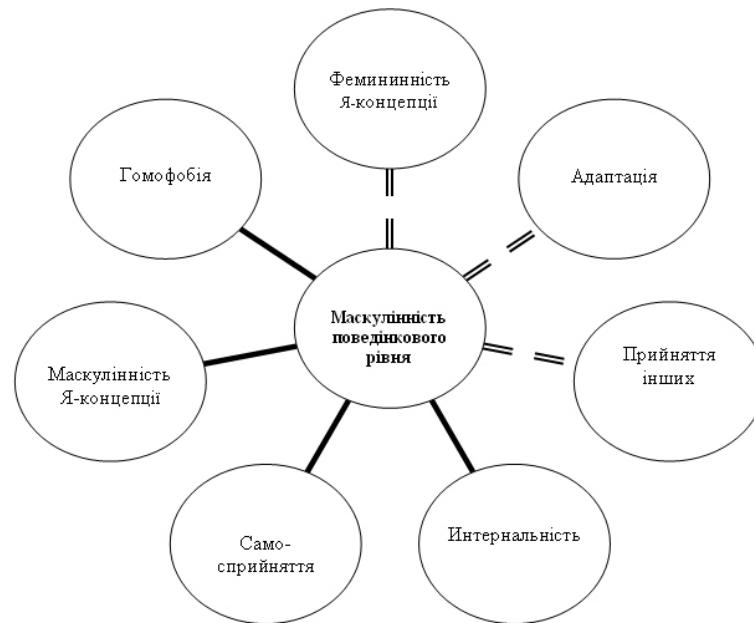

Рис.2. Кореляційна плеяда особливостей зв'язку статевої ролі ідентичності та СПА в чоловіків

Примітка до мал.1 та мал.2. Позитивна кореляція відзначена на малюнку суцільною жирною лінією. Негативна кореляція - переривчастою подвійною лінією.

Як показали дані, найбільш корелюючим показником особистісної статевої ролі ідентичності як у юнаків, так і в чоловіків є маскуліність поведінкового рівня. Цей показник у юнаків має позитивний достовірний взаємозв'язок ($p \leq 0,05$) з такими категоріями маскуліної ідеології як гомофобія, уникання жіночності, безособова сексуальність, інтернальність і самосприйняття, і негативний взаємозв'язок - з адаптацією й фемінінністю Я-концепції.

У чоловіків же поведінкова маскуліність позитивно корелює з гомофобією, самосприйняттям, інтернальністю, маскуліністю Я-концепції; негативно взаємозалежна з фемінінністю Я-концепції, адаптацією й прийняттям інших.

Співвідносячи ці показники між групами юнаків і чоловіків, можна помітити, що вони мають досить багато загального в особливостях взаємозв'язку структури статевої ролі ідентичності й СПА. Як головну загальну рису у двох розглянутих групах, ми виділили таку закономірність, що маскуліність поведінкового рівня негативно пов'язана із СПА як юнаків, так і чоловіків. Це можна пояснити тим, що, демонструючи й підтримуючи до деякої міри чужий образ власної мужності й маскуліних рис у поведінці, юнаки й чоловіки змушені, незважаючи на дискомфорт у відносинах з навколишніми, поводитися саме по чоловічі, а не інакше.

Так само загальною рисою для двох груп випробуваних є позитивна кореляція маскуліності поведінкового рівня з такими показниками маскуліної ідеології як інтернальність і показником СПА як самосприйняття. Очевидно, що для проходження певним статевою ролі маскуліним стереотипам у поведінці юнакам і чоловікам доводиться підтримувати високий самоконтроль у зовнішнім поводженні й власних діях. І хоча це вимагає від них певних внутрішніх зусиль і психологічних витрат, в остаточному підсумку вони відчувають позитивне самосприйняття. Цю особливість, ймовірно, можна пояснити тим, що неосудження їхнього поводження ззовні доставляє певне задоволення, і яке являє собою якусь кінцеву самоціль зовнішньої маскуліної поведінки.

Також в обох групах, позитивний взаємозв'язок маскуліності поведінкового рівня з гомофобією і негативну з фемінінністю Я-концепції можна, пояснити наступним. Ймовірно, що, проявляючи у власних зовнішніх діях і думках яких-небудь емоційні прояви убик представників своєї статі й використання жіночих статевої ролі стереотипів реагування, юнаки й чоловіки так само уникають зовнішньої й внутрішньої оцінки своїх дій як не типових для поводження чоловіка маскуліного образу.

Аналізуючи розходження між групами юнаків і чоловіків, проявляється фактор віку, що, ймовірно й є визначальним у зміні структурно-організаційних особливостей взаємозв'язку статевої ролі ідентичності й СПА.

Співвідносячи кореляційні плеяди юнаків і чоловіків, ми бачимо, що розходження,

насамперед, стосуються відносин із представниками протилежної статі. У юнаків можна відзначити факт того, що їм більше властива поведінка, що підкреслює деяке негативне відношення до власних фемінінних рис, про що говорить негативна кореляція маскулінності поведінкового рівня з фемінінністю Я-концепції й позитивна - з униканням жіночності, і безособистісним відношенням до дівчат, жінок (позитивний взаємозв'язок поведінкової маскулінності з безособовою сексуальністю).

У більш старшому віці ми бачимо часткову дезактуалізацію подібних зв'язків у відносинах із протилежною статтю. Чоловіки вже не намагаються проявляти безособову сексуальність і уникати жіночності. Це, можливо, обумовлене тим, що в них повністю сформована система сімейних цінностей, вони включені в більш серйозні міжособистісні відносини з жінками, включені в сімейне життя.

Також вікову особливість організації структури статевої ідентичності показав дисперсійний аналіз по показнику маскулінності поведінкового рівня й за рівнем маскулінної Я-концепції, числові дані якого наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники значення дисперсії по показниках маскулінності поведінкового рівня й рівня Я-концепції

	Маскулінність поведінкового рівня	Маскулінність Я-концепції
Юнаки	4,29	0,0244
Чоловіки	2,35	0,0097

З табл.1 видно, що по кожному рівні маскулінності є розходження в розглянутих групах. Розкид даних у групі чоловіків по рівнях маскулінності поведінкової і Я-концепції значно менше, ніж по тим же показникам у групі юнаків. Можна допустити, що це пов'язане з рівнем особистісної зрілості, і, зокрема, з рівнем сформованості статевої ідентичності й всіх її якісних особливостей. Можна припускати, що рівень поведінкової маскулінності й маскулінності Я-концепції з наближенням до більш старшого віку в юнаків всереднюється, і тим самим зникає розкид, що, ймовірно, був обумовлений переходом з підліткового віку в юнацький.

Нами були виконана спроба виділення факторної структури зв'язків статевої ідентичності з СПА чоловіків. Факторний аналіз за всіма вимірюваними нами показниками в обох групах дозволив нам виділити наступні загальні фактори-стилі поведінки для юнаків та чоловіків, котрі представлені в табл.2.1 и табл.2.2. Треба відмітити, що в таблицях наведені тільки ті змінні, котрі несуть значуще навантаження по фактору ($p < 0,05$).

Таблиця 2.1

Факторна структура зв'язку статевої ідентичності з СПА (фактори 1-3)

1 фактор	2 фактор	3 фактор
Фемінінність	Маскулінна ідеологія	Опора на власні сили
Маскулінність поведінкового рівня (-0,670)	Гомофобія (0,372)	Опора на власні сили (0,743)
Уникнення жіночості (-0,743)	Панування/домінування (0,768)	Агресія (-0,555)
Гомофобія (-0,6245)	Безособова секс-ть (0,697)	
Безособова секс-ть (-0,451639)	Емоційна скованість (0,806)	Прагнення до домінування (-0,756)
Фемінінність Я-концепції (0,3836)		
Адаптація (0,814)		
Прийняття інших (0,7675)		
Інтернальність (-0,5756)		

1-й фактор «Фемінінність» склали позитивно корелюючі адаптація, фемінінність Я-концепції, прийняття інших та негативно корелюючі маскулінність поведінкового рівня, уникнення жіночості, гомофобія, безособова сексуальність та інтернальність. Таким чином, чоловікові прийняття фемінінності Я-концепції, відмова від зовнішнього прояву маскулінності в поведінці сприяють більш кращій СПА в оточенні та позитивному сприйняттю іншому. Відходячи від стереотипічної маскулінної поведінки чоловік припиняє

відходить переходить на особову сексуальність, він не уникає жіночості, зменшує вимоги до себе та, тим самим, не прибігає до високих витрат у власному контролі поведінки щодо підтримки маскулітного образу і уникає так званої «статеворольової напруги» [22].

2-й фактор «Маскулінна ідеологія» відзначається високими позитивними взаємозв'язками між показниками гомофобії, домінування, безособової сексуальності та емоційної скованості, що, певним чином, можна протиставити 1-му фактору «Фемінінність». Подібну сукупність установок в сучасній літературі [10] щодо статеворольової ідентичності зазвичай називають гегемонною маскуліністю, коли чоловік безоціночно у власній поведінці та відношеннях приймає такі нормативи маскулітного поводження як неемоціональність, стратегію домінування й контролю над всім, прийняття безособової сексуальності та гомофобію, що, власне, підкреслює його чоловічу статеву роль.

Разом с тим, 3-й фактор «Опора на власні сили» виключає прийняття чоловіком названих у 2-му факторі стратегій поводження і виключає з себе прагнення до домінування та агресію, щоб проявити свою маскуліність та статеву роль. За для цього чоловік прибігає до опори на власні сили. Це являє собою конструктивне рішення і можна проінтерпретувати таким життєвим девізом як «Не словом (поведінкою, відношенням), а ділом».

Таблиця 2.2

Факторна структура зв'язку статеворольової ідентичності з СПА (фактори 4, 5)

4 фактор	5 фактор
Вік	Поведінкова маскуліність
Вік (0,768)	Маскуліність поведінк. рівня (0,418)
Маскуліність поведінк. рівня (0,454)	Безособова сексуальність (0,344)
Гомофобія (0,410)	Самосприйняття (0,619)
Агресія (0,409)	Емоційний комфорт (0,774)
Маскуліність Я-концепції (0,789)	Інтернальність (0,567)
Фемінінність Я-концепції (-0,649)	
Самосприйняття (0,544)	

У 4-й фактор «Вік» увійшли позитивно взаємозв'язані показники віку, маскуліності поведінкового рівня та Я-концепції, гомофобії, агресії, самосприйняття та негативно зв'язаний показник фемінінності Я-концепції. Цей фактор можна проінтерпретувати у такий спосіб: чим старше за віком чоловік, тим більше в організації його статеворольової ідентичності з'являються маскулінні стереотипи поводження, що виражається в агресії та гомофобії. З віком маскулінні стереотипи реагування переходять на більш глибокий рівень особистості – на рівень Я-концепції, що, власне, може впливати на зміну власних поглядів чоловіка щодо самосприйняття і на відмову в собі фемінінних якостей.

5-й фактор «Поведінкова маскуліність» визначається високими позитивними зв'язками між показниками маскуліності поведінкового рівня, безособової сексуальності, самосприйняття, емоційного комфорту та інтернальності. Даний фактор має загальні риси з 2-м фактором, але його пояснення вимагає дещо іншої точки зору. Можна спробувати пояснити його наступним: поведінка, яка властива маскулітному зразку, вимагає у чоловіка високий самоконтроль й прикладання певних зусиль, але таким чином, сприяє чоловікові позитивному самосприйняттю та емоційному комфорту, які опосередковані оцінкою інших. Тобто для того, щоб показати своє маскуліне «обличчя» оточуючим і отримати від них позитивний зворотній зв'язок, чоловік вдається в зовнішній прояв маскуліності, незважаючи на власні психологічні затрати у вигляді інтернальності. («Ціль виправдовує засоби»).

Таким чином, нами були виділені та проінтерпретовані факторні структури зв'язку статеворольової ідентичності з СПА чоловіків, що дозволило більш глибоко проаналізувати роль особливостей статевої ролі в чоловічій адаптації.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна сформулювати висновки:

1. Статеворольова ідентичність є елементом особистісної ідентичності чоловіків. Особливості співвідношення в структурі особистості чоловіків маскулінно-фемінінних якостей оказують вплив на їх соціально-психологічні адаптивні особливості особистості.

2. Високий рівень вираженості маскулінних якостей на рівні поведінки та Я-концепції статеворольової ідентичності негативно впливає на соціально-психологічну адаптацію чоловіків, що проявляється в постійній нервово-психічній напрузі, в високому афективному самоконтролі.

3. Високий афективний самоконтроль чоловіків опосередкований оцінкою ззовні, а не власними внутрішніми перевагами. Саме це робить прийняття й слідування

маскулінній ідеології основною самоціллю чоловіка і тим, що може принести деяку задоволеність собою, не дивлячись на внутрішній дискомфорт в контролі власної поведінки.

4. На особливості організацій статевої ідентичності та її зв'язку з соціально-психологічною адаптацією впливає віковий фактор. Тобто чим старше чоловік за віком, тим більше виражене в його діях та ставленнях слідування маскулінній ідеології, яка в свою чергу, несе в собі дезадаптивні тенденції.

5. Віковим фактором обумовлена особливість ставлення до жіночості та сексуальності. Чим старше вік чоловіка, тим більш відкрито й емоційно він сприймає сексуальні взаємовідносини з жінками та приймає фемінінні прояви інших менш критично.

На підставі роботи можлива розробка профілактичних та корегуючих психологічних тренінгів та програм, які можуть застосовуватися в практиці шкільних психологів, консультативних центрах з молоддю, сімейній психотерапії у роботі з чоловіками та юнаками, які мають труднощі в прийнятті своєї статевої ролі та зі здоров'ям.

Література:

1. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопр. психологии.-1991.- No. 4.- С. 74-82.
2. Геодакян В.А. Теория дифференциации полов в проблемах человека // Человек в системе наук.- М.: Наука, 1989.- С. 171- 189.
3. Губачев Ю.М., Жужжанов О.Т., Симаненков В.И. Психосоматические аспекты язвенной болезни.- Алма-Ата: “Казахстан”, 1990.- 215 с.
4. Дворяничков Н.В. Полоролевая идентичность у лиц с девиантным поведением, Дисс. на соискание ученой степени канд.психол. н. М., МГУ, 1998 г.
5. Исаев Д. В., Каган В. Е. Психогигиена пола у детей. – Л.: Медицина,1986. – 336 с.
6. Каган В.Е. Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3–7 лет, ВП№2 2000, с.65-69
7. Каган В.Е. Половая идентичность и развитие личности. Обзорение психиатрии и медицинской психологии Ин-та им. Бехтерева, 1991, № 4, с.25-33
8. Коломинский Я.Л., Мелтеас М.Х. Ролевая дифференциация у дошкольников. Вопросы психологии № 3, 1985, с.165-171
9. Кон И.С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
10. Кон И.С. Мужчина в меняющемся мире. М. «Время», 2008
11. Коннелл Р. Современные подходы //Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. Под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной. СПб «Дмитрий Буланин», 2000 г.
12. Кочарян А. С. Личность и половая роль: Симптомокомплекс маскулинности/ фемининности в норме и патологии. - Х.: Основа, 1996.–127с.
13. Реан А.А. Психология изучения личности. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
14. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию: Эксмо-пресс, 2001.
15. Соціологічний енциклопедичний словник/ Ред. Г.В. Осипов - М.: Инфра-М-Норма, 1998. - 488с.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции.- М.: Наука, 1989. - 455 с.
17. Фурман А.В. Психодиагностика личностной адаптированности: научное издание. - Тернополь: “Экономическая мысль”, 2000. - 197 с.
18. Хорни К. Женская психология.- Санкт-Петербург - 222 с.
19. Bandura A., Walters R. Social learning and personality development. 1963.
20. Connell R.W, Messerschmidt J.W. Hegemonic masculinity: Rethinking the concept // Gender & Society, Vol. 19 No. 6, December 2005, pp 829-859.
21. Levant R F., Richmond K A review of research on masculinity ideologies using the Male Role Norms Inventory //The Journal of Men’s Studies, Volume 15, Number 2 / Spring 2007.
22. Pleck J. H. The gender role. Strain paradigm: An update // R. F. Levant & W. S. Pollack (Eds.) A new psychology of men. New York: Basic Books, 1995 pp 581-592.

Надійшла до редакції 12.03.2010

УДК 159.9

Особенности проявления адаптивности у представителей разных типов внушаемости

Фоля Ю.П.

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження, яке спрямоване на вивчення співвідношення якісних показників навіюваності та соціальної адаптивності. Описано специфіку прояву адаптивності у осіб із різним типом навіюваності.

Ключові слова: навіюваність, соціальна адаптивність, емоційний тип навіюваності, залежний тип навіюваності, відкритий тип навіюваності, поведінковий тип навіюваності.

В статье освещены результаты эмпирического исследования, направленного на изучение соотношения качественных показателей внушаемости и социальной адаптивности. Описана специфика проявления адаптивности у лиц с разным типом внушаемости.

Ключевые слова: внушаемость, социальная адаптивность, эмоциональный тип внушаемости, зависимый тип внушаемости, открытый тип внушаемости, поведенческий тип внушаемости.

In this article the results of the empirical research about the correlation between the qualitative compounds of the suggestibility and social adaptiveness are presented. The specificity of the adaptiveness manifestation of persons with various suggestibility types are described.

Keywords: suggestibility, social adaptiveness, emotional type of the suggestibility, dependent type of the suggestibility, open type of the suggestibility, behavioral type of the suggestibility.

В статье представлены результаты одного из звеньев эмпирического исследования внушаемости как психологического феномена в системе свойств личности. В частности, рассматривается соотношение показателей внушаемости и социальной адаптивности. Основанием для данного исследования послужили содержащиеся в научной литературе противоречивые сведения о связи внушаемости и адаптивности. Больше распространение, однако, получила точка зрения, в соответствии с которой внушаемость рассматривается как особенность личности, характеризующая ее со стороны гибкости и пластичности психических процессов и проявляющаяся при взаимодействии личности со средой; внушаемость – это один из способов психической саморегуляции личности, индекс психического здоровья. Такой взгляд нашел отражение в работах А.И. Захарова, В.С. Лобзина, А.С. Ромэна, А.И. Слободяника и др. Иными словами, внушаемость, согласно указанным авторам, в определенной степени свидетельствует об адаптивных возможностях личности.

В данном исследовании внушаемость рассматривается как специфическая форма психической активности, которая направлена на принятие воздействий социальной среды, осуществляемых, преимущественно, с помощью второй сигнальной системы. Суммарный эффект принятия таких воздействий характеризует индивидуальную степень восприимчивости к ним и позволяет говорить о внушаемости как относительно устойчивом свойстве личности. Внушаемость основывается на общей чувствительности личности, предполагающей обусловленную низким порогом способность дифференцированно и тонко улавливать и усваивать даже слабые сигналы внешнего мира. Внушаемость характеризуется пассивностью, безотчетностью, некритичностью и неосознанностью принятия внушающего воздействия.

Для измерения внушаемости использовался «Тест-опросник внушаемости», предназначенный для диагностики степени выраженности, а также качественных показателей феномена. Опросник состоит из четырех шкал, каждая из которых представляет собой биполярный континуум: эмоциональная отзывчивость – эмоциональная отстраненность; зависимость – независимость; открытость новому опыту – индифферентность; готовность следовать внушающему воздействию – отсутствие готовности [5].

Для диагностики адаптивности был использован «Тест-опросник социальной адаптивности» О.П. Санниковой, О.В. Кузнецовой. Теоретический конструкт теста опирается на положение о двух тенденциях реализации адаптивности – сохранении и изменении, в соответствии с которым адаптивность личности обеспечивает как поддержание устойчивости личности, так и ее развитие. Адаптивность рассматривается как свойство личности, характеризующее ее способность к внутренним (психологическим) и внешним (поведенческим) преобразованиям, направленным на сохранение или восстановление равновесных взаимоотношений личности и среды [4].

Корреляционный анализ показал, что большинство первичных показателей и общий показатель внушаемости образует устойчивые, на 1% уровне значимости связи с отрицательным полюсом адаптивности. Разъяснение этого факта заключается в психологическом содержании показателей внушаемости и адаптивности, образовавших значимые отрицательные корреляции. Это, прежде всего, показатели адаптивности, которые отражают затрудненность распознавания сигналов социума и характеризуют склонность оценивать меняющуюся социальную ситуацию

как неопределенную и неструктурированную, непонимание социального контекста ситуации, неустойчивость эмоционального состояния в адаптационной ситуации (ЛИСС, ТОСО, УЭП).

Внушаемость, являясь эпифеноменом пассивного восприятия (а потому неструктурированного, сконцентрированного на отдельных частных аспектах), взаимодействует с отрицательным полюсом адаптивности, объединяя, таким образом, комплекс признаков, общим основанием которых является пассивность и отсутствие активного преобразующего начала и связанное с ними отсутствие четкой дифференциации в восприятии сигналов социума и социального контекста в целом.

Полученные результаты противоречат приведенным выше литературным данным, однако в рамках данного исследования представляются закономерными. Авторы, рассматривающие внушаемость как свойство личности, способствующее экономии внутренних психических ресурсов и гибкому взаимодействию индивидов с социальной средой, исходят из того, что внушаемость – это обратная сторона процесса внушения, которое осуществляется в терапевтических целях и направлено на решение адаптационных задач и сохранность психического гомеостаза. Такой подход грешит односторонностью, поскольку подразумевает только варианты позитивного, благотворного воздействия на личность, без учета того обстоятельства что данный феномен обеспечивает принятие любого, а не только «правильного» психического воздействия.

Следующим этапом данного эмпирического исследования было изучение специфики адаптивности у личностей, представляющих разные типы внушаемости. С помощью качественного анализа (методы «асов» и «профилей») были выделены группы испытуемых, различающиеся степенью выраженности внушаемости (лица с высоким и низким уровнем внушаемости), а также группы испытуемых, образованные в результате доминирования одного из качественных показателей внушаемости, представляющие четыре типа, условно названные как эмоциональный, зависимый, открытый и поведенческий типы внушаемости.

На рис.1 отражены профили адаптивности, характеризующие представителей групп с высокой и низкой степенью выраженности внушаемости.

Визуализация профилей позволяет говорить о наличии противоположных тенденций, характеризующих адаптивные возможности личностей, различающихся величиной ОПВ (общего показателя внушаемости); все показатели адаптивности в группе испытуемых с высоким уровнем внушаемости распределены в области низких значений, в то время как показатели лиц с низкой внушаемостью – в плоскости высоких значений.

Характеризуя специфику адаптивности лиц с высоким уровнем внушаемости, следует отметить частую смену их эмоционального отношения к изменяющейся ситуации, препятствующую возможности эффективного взаимодействия с возникающими новыми обстоятельствами (УЭП-). Кроме того, они испытывают некоторые затруднения в идентификации, а, соответственно, и в оценке сигналов, поступающих из окружающей среды (ЛИСС), теряются в проблемной ситуации, воспринимая ее как неопределенную.

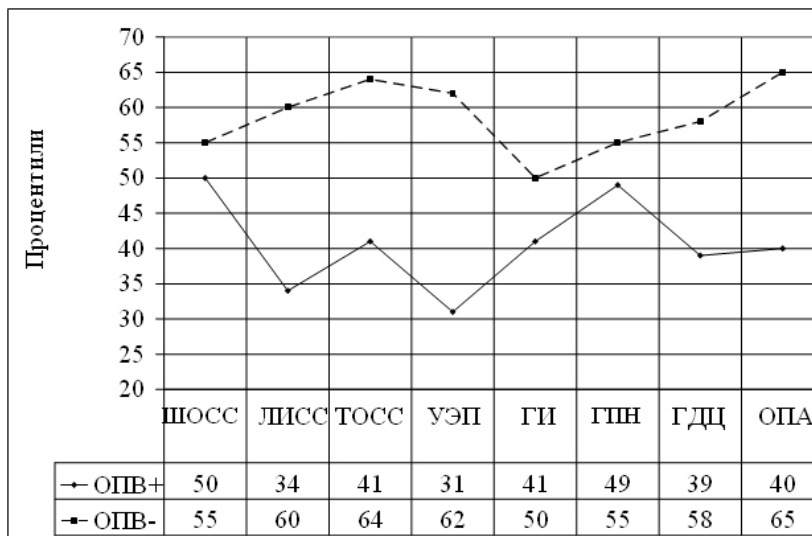

Рис. 1. Особенности социальной адаптивности у лиц с высоким и низким уровнем внушаемости.

Свойственная людям с высоким уровнем внушаемости некоторая пассивность сопровождается отсутствием выраженного стремления к полаганию и достижению значимых целей; они скорее будут «плыть» по жизни, чем завоевывать ее (ГДМ). Психологический портрет высоковнушаемых лиц дополняется такими характеристиками, как недостаточное умение прогнозировать свое взаимодействие с окружением, обусловленное неточностью распознавания

сигналов, информирующих о социальных ожиданиях, отсутствие проницательности. Им свойственна недостаточная способность к решению жизненных проблем; сталкиваясь с трудностями, они ищут поддержки у других. Такая личность характеризуется уязвимостью, недостаточной самостоятельностью, часто – зависимостью.

В профиле личности с низкой степенью внушаемости доминируют показатели, свидетельствующие о высоких адаптивных возможностях личности. Умение вырабатывать самостоятельную стратегию поведения в проблемной, конфликтной или изменяющейся ситуации, с учетом требования новых обстоятельств, связано с развитой способностью ориентироваться в ожиданиях социального окружения (ТОСО⁺). Им обычно свойственны некоторая эмоциональная холодность, отстраненность. У некоторых испытуемых наблюдается тенденция к длительному и устойчивому удерживанию доминирующего эмоционального переживания, которое возникает как реакция на неожиданную или проблемную ситуацию (УЭП⁺). Эмоциональная ригидность, наслаиваясь на такие качества личности, как умение дифференцировать нужное, полезное для себя и второстепенное, способствуют проявлению упорства в достижении поставленных целей.

Лица с низким уровнем внушаемости легче адаптируются к проблеме; они значительно устойчивее к негативным эмоциональным воздействиям; отличаются самоуверенностью, независимостью.

Особенности адаптивности у представителей мономодальных типов внушаемости обусловлены сочетаемостью определенных показателей адаптивности в структуре того или иного типа внушаемости.

Обобщенная характеристика адаптивности у личностей с эмоциональным типом внушаемости (ЭВ) выглядит следующим образом. Ведущей тенденцией в структуре их характера является приверженность к стабильности (показатель ГИ⁻ расположен в зоне минимальных значений). Это связано, прежде всего, с их повышенной восприимчивостью, в силу которой изменение жизненных обстоятельств сопряжено с эмоциональным дискомфортом. Им свойственны затруднения в анализе изменяющейся ситуации, из-за чего у них наступает состояние неопределенности, иногда затяжное (ЛИСС⁻), при этом, они весьма чувствительны к требованиям и ожиданиям социального окружения (ТОСО⁺). Характерная для них эмоциональная отзывчивость способствует инициации их извне. Таких людей, используя их эмоциональную готовность откликаться на воздействие стимулов, можно легко увлечь деятельностью, направленной на достижение целей, способствующих личной гармонизации и гармонизации взаимоотношений с окружающими (ГДМ⁺). В целом, личности с эмоциональным типом внушаемости не испытывают больших затруднений в адаптации к изменениям в условиях социальной среды.

Профиль адаптивности у представителей внушаемости зависимого типа (ЗВ) свидетельствует о недостаточной выраженности адаптивных возможностей. Доминирующей тенденцией в стиле их взаимоотношений со средой является пассивность в организации собственных действий, направленных на разрешение проблемных ситуаций (ГЗ⁻). Лежащая в основе их личности недостаточность «самости» и ощущение своей несамостоятельности способствуют их концентрации на собственных переживаниях, препятствуя адекватной оценке социальных воздействий и умению ориентироваться в них. Стремясь принимать те сигналы, которые являются наименее травмирующими, они упускают из виду множество других; общаясь с несколькими людьми, пытаются ограничить себя общением с кем-нибудь одним (ТОСС⁻, ШОСС⁻). Именно о личностях с доминированием этого типа внушаемости можно сказать, что в столкновении с жизнью они стремятся обойти препятствия и сложные ситуации, развивая в себе всевозможные формы «бегства».

Лица с открытым типом внушаемости (ОВ) характеризуются, в целом, удовлетворительными адаптивными возможностями. Такие люди, в силу своей интеллектуальной открытости жизни и принятия ее, не испытывают особых затруднений, включаясь в новые виды деятельности или вливаясь в новую социальную среду, отличаются гибкостью поведения (ЗПА⁺). Не обладая узостью или стереотипностью восприятия, они, однако, часто сосредоточивают свое внимание на второстепенных факторах, упуская из вида существенные (ШОСС). Личности с этим типом внушаемости отличаются готовностью к активному взаимодействию с жизнью. И, хотя оно не всегда эффективно и продуктивно, в целом характеризуется ориентацией на встроенность в жизненный процесс, включая и понимание необходимости целенаправленных действий для овладения изменяющимися условиями.

Профиль адаптивности у представителей внушаемости поведенческого типа (ПВ) характеризуется распределением показателей адаптивности в зоне отрицательных значений, что свидетельствует о недостатке адаптивных способностей этих личностей. Наибольшие трудности они испытывают при необходимости совершать запланированные целенаправленные действия, при этом наблюдается несоответствие уровня притязаний уровню достижений (ГДМ⁻). Восприятие сигналов окружающей среды людьми с ПВ отличается фрагментарностью и некоторой ограниченностью (ШОСС⁻), что сказывается на их представлениях об окружающем мире,

грешащих отсутствием целостности. Люди, относящиеся к данной группе, характеризуются, также, затруднениями в анализе изменений происходящих событий. Сталкиваясь с проблемой, они, как правило, не могут определить причину ее возникновения и способы разрешения, поэтому их поведенческие стратегии часто подменяются подражательностью и выполнением автоматических действий.

В целом, изложенные результаты эмпирического исследования позволяют рассматривать внушаемость и адаптивность как различные способы взаимодействия с окружающей средой. Один из них – внушаемость – характеризует стратегию экономии личностных ресурсов, другой – адаптивность – отражает тенденции к преобразовательной деятельности. Выявлены определенные различия в проявлениях адаптивности, характеризующих тот или иной тип внушаемости. Установлено, что наиболее адаптивными оказались представители внушаемости ОВ-типа, а наименее – представители ПВ-типа.

Литература

1. Бехтерев В.М. Гипноз, внушение, телепатия / Владимир Михайлович Бехтерев. – М.: Мысль, 1994. – 364 с.
2. Захаров А.И. Экспериментальное исследование внушаемости как личностно-детерминированного процесса / А.И. Захаров // Психические состояния. Экспериментальная и прикладная психология. – Л.: ЛГУ, 1981. – Вып. 10. - С. 114–125.
3. Лобзин В.С. Аутогенная тренировка / В.С. Лобзин, М.М. Решетников. – Л.: Медицина, 1986. – 280 с.
4. Санникова О.П. Адаптивность личности. Монография / О.П. Санникова, О.В. Кузнецова. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258 с.
5. Авторское свидетельство «Тест-опросник внушаемости» / Санникова О.П., Фоля Ю.П. - № 29692 ; заявл.31. 07.09.

Надійшла до редакції 6.04.2010

Розробка та апробація методики «діагностика губристичної мотивації»

Фоменко К.І.

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

У статті розглядаються поняття «губристична мотивація», погляди зарубіжних та вітчизняних вчених на це явище. Представлені результати стандартизації методики діагностики губристичної мотивації, що дозволяє визначити рівень губристичної мотивації та характер співвідношення її форм. У процесі роботи із методикою здійснена перевірка тест-ретестової надійності, внутрішньої узгодженості пунктів її шкал, дискримінативної та конструктивної валідності. Результати проведених процедур дозволяють зробити висновок, що методика є валідною, надійною і може використовуватися у подальших дослідженнях губристичної мотивації.

Ключові слова: губристична мотивація, прагнення до досконалості, прагнення до переваги, методика дослідження губристичної мотивації.

В статье рассматриваются понятие «губристическая мотивация», представления зарубежных и отечественных ученых об этом явлении. Представлены результаты стандартизации методики диагностики губристической мотивации, позволяющей измерить уровень губристической мотивации и определить характер соотношения ее форм. В процессе работы с методикой осуществлена проверка тест-ретестовой надежности, внутренней согласованности пунктов ее шкал, дискриминативной и конструктивной валидности. Результаты проведенных процедур позволяют заключить, что методика является валидной, надежной и может использоваться в дальнейших исследованиях губристической мотивации.

Ключевые слова: губристическая мотивация, стремление к совершенству, стремление к превосходству, методика исследования губристической мотивации.

In the article we examine the term of hubristic motivation, also views of foreign and native scientists to this problem. The results of "Hubristic Scale" standardization enabling to measure hubristic motivation's level and determine its forms relation are set. During the work with technique the test-retest reliability, internal consistency of scales items, discriminative and constructive validity verification was accomplished. The results of accomplished procedures allow to conclude that Hubristic motivation scale is valid, reliable and can be used in future studies of hubristic motivation.

Key words: hubristic motivation, striving for perfection, striving to superiority, research method of hubristic motivation.

Дослідження губристичної мотивації як особливого компоненту мотиваційної сфери особистості на даний час залишаються переважно у теоретичному дискурсі, що і обумовлює актуальність емпіричних розробок. Міра наукової розробки проблеми оцінюється роботами науковців, що звертали увагу на проблематику губристичної мотивації, а саме Ю. Козелецького, С.М. Петрова, І. Пуфоль-Струзик, Р.І. Цветкової та ін..

С.М. Петров [3] у визначенні губристичної мотивації розглядає прагнення до досконалості як орієнтацію на розвиток, потребу у досягненні, самовизначенні та прагнення до переваги як потребу у повазі, авторитеті серед інших людей, у визнанні, успіху та першості. Автором була запропонована діагностика полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» особистості, до складу шкал якої входить губристична мотивація як прагнення до переваги та губристична мотивація як прагнення до досконалості.

Р.І. Цветкова [4] визначає губристичну мотивацію як мотивацію влади та розглядає її як різновид самомотивації, під якою розуміє здатність індивіда розширити сфери своєї самореалізації.

І. Пуфоль-Струзик [2] визначає губристичну мотивацію як прагнення до самоствердження і розглядає губристичні потреби в контексті успіху у творчій діяльності, розвитку індивіда та самореалізації у творчості.

Ю. Козелецький [1] виокремлює дві форми губристичної мотивації. Перша являє собою прагнення до переваги і полягає у підкріпленні своєї самооцінки, закріпленні власного місця серед інших завдяки міжособистісному суперництву. Оцінка дій та вчинків особистості, яка здійснюється оточенням, набуває значення соціального сповіщення, що грає суттєву роль в задоволенні губристичних прагнень. Людина, що досягла успіху, як правило, закріплює свою самооцінку, в цей же час, невдача яка викликала негативну реакцію оточення, часто її послаблює і індивід перекоонується в своїй неповноцінності. Друга форма губристичної мотивації представлена прагненням до досконалості. Людина закріплює або посилює свою самооцінку завдяки постійному вдосконаленню своїх досягнень, підвищенню рівню досконалості, прагненню до майстерності. В цьому процесі шкала суспільного ставлення не має такого значення, як стандарти досконалості, що створює індивід і які впливають на самооцінку. Таким чином, суб'єкт прагнення до досконалості стає незалежним від суспільних очікувань.

Співвідношення форм губристичної мотивації може бути різним – таким чином, навіть при

однакому загальному рівні губристичної мотивації, одна її форма може переважати над іншою. Такі міркування покладені в основу створення опитувальника губристичної мотивації, метою якого було б визначення як загального показника губристичної мотивації, так і рівня вираженості прагнення до переваги та прагнення до досконалості.

Метою роботи було сконструювати діагностичну методику для вивчення губристичної мотивації в структурі спрямованості студентів, яка б дозволяла диференціювати досліджуваних за формою вираженості тієї чи іншої форми губристичної мотивації та встановлювати її загальний рівень. Таким чином, дана методика має передбачати наявність двох форм губристичної мотивації, а саме: прагнення до досконалості (конструктивна форма) та прагнення до переваги (неконструктивна форма). Розглядаючи губристичну мотивацію з таких позицій, стає можливим побудувати її структуру та визначити, в яких сферах та яким чином проявляються конструктивна та неконструктивна форми губристичної мотивації, що і склало основний зміст наукової роботи. З цього видно, що діагностична методика має складатися з трьох шкал. Перша шкала має відповідати тим ознакам поведінки та мотиваційної сфери індивіда, під час якої він виявляє прагнення до переваги, друга, відповідно, прагнення до досконалості, третя має визначати загальний рівень губристичної мотивації як суми прагнення до переваги та прагнення до досконалості.

Дискримінативну валідність запропонованої методики було встановлено шляхом кореляційного аналізу шкал опитувальника губристичної мотивації із рівнем невротизації за методикою експрес-діагностики рівня невротизації К. Хекка та Х. Хесса. Так, рівень конструктивної форми губристичної мотивації (прагнення до досконалості) вище у досліджуваних із низьким рівнем невротизації. Рівень неконструктивної форми губристичної мотивації (прагнення до переваги) вище у досліджуваних з високим рівнем невротизації. Результати представлені на рис. 1.

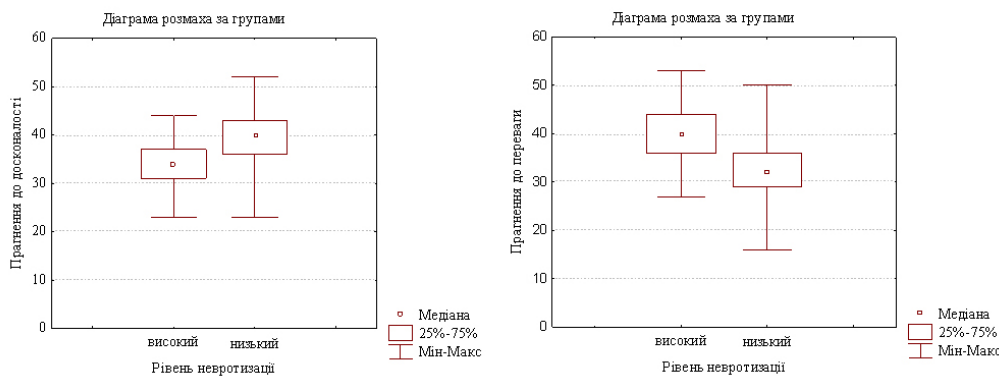

Рис. 1. Результати дослідження губристичної мотивації студентів з різним рівнем невротизації.

Змістовна та конкурентна валідності методики не могли бути перевірені, оскільки ні власне поняття губристичної мотивації не було операціоналізовано, ані жодних методик, які покладені досліджувати зазначене явище, не було створено.

Конструктивна валідність опитувальника губристичної мотивації була встановлена шляхом факторизації даних, отриманих за її допомогою на виборці ($n = 262$). Перед факторизацією пункти, що містили зворотні твердження, були інвертовані. У таблиці 1 представлено результати факторизації даних. Зазначене двофакторне вирішення було отримано методом виділення головних компонент з послідовним Varimax оберт.

Таблиця 1.

Результати факторного аналізу даних за методикою «Опитувальник губристичної мотивації»

Питання	Фактор досконалості	Фактор переваги
1. Все, що я роблю має бути якісним	0,556	
2. Я дуже чуттєво ставлюся, як до критики, так і до похвали моєї роботи		0,484
3. Для мене більш значущі професійність, майстерність, досягнення, аніж слава та винагорода	0,474	
4. Мені більше подобаються одиночні види спорту, оскільки в результаті змагань зразу видно, хто найкращий		0,492

6. Мені подобаються завдання, що вимагають постійного розвитку навичок, уважності та інтелектуального вдосконалення	0,670	
8. 8. Мій шлях – прагнення до ідеалу та майстерності у своїй справі	0,651	
9. 9. Мені подобаються ігри, в яких шляхом постійного вдосконалення навичок я можу перевершити самого себе	0,512	
13. Мій життєвий принцип – мета виправдовує засоби		0,542
14. Я завжди враховую реакцію оточення в організації власної діяльності		0,502
15. Досягти справжнього успіху можна тільки в конкуренції та боротьбі за перевагу		0,615
16*. Моя самооцінка не залежить від ступеня задоволення результатами своєї діяльності	-0,454	
17. Успіх приходить у боротьбі за право називатися найкращим		0,733
19. Мені подобаються задачі, у вирішенні яких я можу змагатися з іншими та демонструвати свою перевагу		0,575
20. Досягти справжнього успіху можна тільки шляхом постійного розвитку навичок, вмінь та здібностей	0,707	
23. Для мене більш значущі слава, винагорода та престиж, ніж робота над собою та підвищення кваліфікації	-0,421	0,596
25. Я люблю ставити перед собою цілі, яких складно досягти	0,453	
26. Успіх приходить у самореалізації, творчості та постійному самовдосконаленні	0,617	
27. Я віддаю перевагу тим іграм, де я можу перевершити своїх суперників		0,703
Загдис.	3,936	3,573
Доля общ	14,1%	12,8%

Фактор.навантаження (Варим. ісх.). Виділення: головні компоненти (марковані навантаження >0,400)

* Зворотні твердження. Висока ступінь згоди свідчить про невираженість у досліджуваного даної форми губристичної мотивації.

Фактор 1 об'єднує усі пункти запропонованої нами шкали прагнення до досконалості, за виключенням пунктів 11 «В організації своєї діяльності я спираюся на власні критерії та оцінки її успішності», зворотне питання за пунктом 18 «Для мене не важливе прагнення до майстерності та досконалості», та 24 «У спорті головне – сила волі, краса тіла та досконалисть духу, а не місце у турнірній таблиці». Те, що до фактора не увійшли пункти 11 та 18, можна пояснити їхньою надмірною абстрактністю, неконкретністю, незавершеністю. Організація діяльності за власними критеріями властива кожній особистості, однак вона не виступає обов'язковою ознакою прагнення до досконалості, а лише доповнює його. Так, можна спиратися на власні критерії оцінки діяльності, в той же час керуючись зовнішніми вимогами до цієї діяльності, бути залежним від суспільної думки, оцінки керівництва, експертів, контролюючих органів, тощо. Щодо пункту 18, то прагнення до майстерності та досконалості є важливим для усіх, однак у різному ступені, що не було конкретизовано у формулюванні питання. Також до фактора 1 увійшло питання іншого фактора – пункт 23 «Для мене більш значущі слава, винагорода та престиж, ніж робота над собою та підвищення кваліфікації», з негативним показником -0,421, тобто негативні відповіді на це питання входять до семантичного простору прагнення до досконалості. Таким чином, «робота над собою та підвищення кваліфікації» за психологічним змістом ототожнюються із прагненням до досконалості, а «слава, винагорода та престиж» мають негативний характер для тих студентів, що прагнуть до досконалості.

Фактор 2 об'єднав 10 із 11 запропонованих нами питань шкали прагнення до переваги. Зворотне твердження «Моя самооцінка не залежить від того, наскільки результати моєї діяльності краще, ніж в інших», що не увійшло до фактору 2, має подвійний зміст. Люди, що прагнуть переваги можуть мати як високу, так і низьку, як адекватну, так і нестабільну, неадекватну самооцінку незалежно від якості результату їх праці у порівнянні з іншими, однак їх самооцінка може бути залежною від таких атрибутів діяльності, як слава, винагорода, пошана, а також, критика, зауваження, тощо.

Перевірка внутрішньої узгодженості шкал проводилась шляхом визначення альфа-коефіцієнта Кронбаха. Використовувалися дані, отримані на основній виборці у ході апробації

методики. Значення альфа-коефіцієнта Кронбаха складає 0,67, що є достатнім для того, щоб стверджувати, що усі пункти тієї чи іншої шкали опитувальника губристичної мотивації вимірюють одну й ту саму сторону досліджуваного явища.

Перевірка тест-ретестової надійності проводилася через 6 тижнів після тестування. До вибірки для проведення тесту і ретесту увійшло 97 студентів. Кореляційні зв'язки між показниками за шкалами опитувальника були визначені за допомогою W-критерія Вілкоксона. Ретестова надійність опитувальника становить від 0,61 до 0,68.

Таким чином, можна зробити висновок, що опитувальник губристичної мотивації є валідним, надійним, виявляє рівень і характер співвідношення форм губристичної мотивації та може використовуватися у подальших дослідженнях губристичної мотивації та пов'язаних з нею проблем.

Перспективу роботи складе вивчення зв'язків рівня та характеру губристичної мотивації із мотивацією досягнення студентів.

Література:

1. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологические эссе). – К.: Лыбидь, 1991. – 288 с.
2. Пуфоль-Струзик И. Структурно-иерархическая модель творческой активности личности. Дис. ... д-ра психол. наук., М., 2007
3. Фетискин Н.П., Козлов В.В. Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. - 490 с.
4. Цветкова Р.И. Самомотивация успешной личности// Актуальные проблемы мотивации успеха в психологической науке. – Хабаровск, 2003. – 127 с.

Надійшла до редакції 11.03.2010

Психологічні особливості жінок, що переживають біографічні кризи в період переходу від молодості до середньої дорослості

Чепіга Л.П.
ННІ ПЕС ХНУВС

В статті представлені результати дослідження життєстійкості, копінг-стратегій та структури особистості жінок, які переживають різні типи біографічних криз в період переходу від молодості до середньої дорослості. Показано, що існують певні особистісні передумови, які обумовлюють кризисність або безкризисність переходу від молодості до середньої дорослості.

Ключові слова: біографічні кризи, молодість, середня дорослість, життєстійкість, допінг-стратегії.

В статье представлены результаты исследования жизнестойкости, копинг-стратегий и структуры личности женщин, переживающих различные типы биографических кризисов в период перехода от молодости к средней зрелости. Показано, что существуют определенные личностные предпосылки, обуславливающие кризисность или бескризисность перехода от молодости к средней зрелости.

Ключевые слова: биографические кризисы, молодость, средняя зрелость, жизнестойкость, копинг-стратегии.

The article is devoted to the results of research of hardiness, coping-strategies and structure of women personality who experience different types of biographic crises in the period of passing to middle grown. It is shown that there are particular personality pre-conditions that cause presence or absence of crisis of passing to middle grown.

Key words: biographic crises, youth, middle grown, hardiness, coping-strategies.

Нормативні кризи особистості - це необхідні і закономірні етапи розвитку дорослої людини, які обумовлюють безперервність процесів розвитку і самоактуалізації особистості і збереження тотожності собі в умовах змін соціальної ситуації розвитку [7]. У психологічній літературі позначені деякі вікові періоди, на які найчастіше припадають особистісні зрушення: близько 20 років, близько 30 років, 40 - 45, 55 - 60 років і в пізньому віці. Хронологічні терміни нормативних вікових криз мають досить приблизний характер. Момент виникнення, тривалість, гострота проходження криз в період дорослості можуть помітно варіювати залежно від особистих обставин життя [5].

Згідно теоретичним уявленням кризи 30-річчя, що позначається в літературі як «перехід до 30-річчя» (Левинсон) [5], «перехід до «золотого віку»» (Г. Шихи) [8], «криза молодості» (Слободчиков В. І., Ісаєв Є. І.) [6], «перехід до середньої дорослості» (Солдатова О. Л.) [7], звичайно пов'язують з переоцінкою досягнень і із завданням корекції плану життя з висоти накопиченого досвіду, створення раціональнішої і впорядкованої структури життя і в професійній діяльності, і в сім'ї.

Г. С. Абрамова характеризує вік 30-35 років як період переходу до офіційної, формальної зрілості, що припускає розвинену здібність до соціального буття, і відзначає, що в житті жінки в цьому віці встає проблема усвідомлення змісту своєї індивідуальності, яка пов'язана із зміною оцінки прихильностей і прийнятих зобов'язань стосовно близьких людей і самої себе. Рішення цієї проблеми приводить до оновлення всіх переживань, з'являється відчуття повноти життя, причетності до всіх його проявів. Якщо ж цього не відбувається, то жінка занурюється в світ своїх відчуттів, відсторонюючись від інших проявів життя за рахунок перебування у фантомному світі власного Я [1].

О. Л. Солдатова аналізує фазову динаміку вікових криз дорослості з погляду розвитку его-ідентичності таким чином. У першій фазі нормативних криз переходу до середньої дорослості фіксована его-ідентичність характеризується негативними переживаннями і низькою задоволеністю життям. У апогеї нормативних криз дорослості (друга фаза) виражений дифузний статус его-ідентичності. Цьому відповідають: відсутність тотожності собі в часі, гострі переживання незадоволеності життям, відсутність життєвих перспектив, тривожно-невизначений образ майбутнього, недовір'я власним ресурсам, виражені сумніви в собі, відчуття власного неблагополуччя. У третій фазі нормативної кризи досягнута автономна его-ідентичність, особистість набуває цілісності, формулює нові завдання, сенси розвитку та існування, набуває упевненості у власній волі змінювати орієнтири, контролювати хід власної життєвої історії. Тотожність собі в часі виражається в прийнятті себе і змін в сьогоденні, минулому і майбутньому. Новоутворенням кризи переходу до середньої дорослості є прийняття себе справжнього, усвідомлення цінності «бути собою», і гнучкість у виборі напрямів саморозвитку.

М. В. Гамезо [3], Р. А. Ахмеров [2] відзначають, що до кінця періоду молодості можуть мати місце біографічні переживання, що включають різні форми переживання «непродуктивності» життєвого шляху. Феномен внутрішнього світу людини, який виявляється в різних формах

переживання непродуктивності свого життя, Р.А.Ахмеров називає біографічною кризою. При цьому під продуктивністю життя розуміється деяка сукупність життєвих успіхів і досягнень людини, яка може бути зміряна з позицій внутрішньої самооцінки людини. Джерелом кризи є неоптимальна життєва програма особистості, автором якою є вона сама. Непродуктивність свого життєвого шляху переживається людиною в різних формах, у таких, як нереалізованість (непродуктивність минулого), спустошеність (непродуктивність сьогодення), безперспективність (непродуктивність майбутнього), або в їх різних поєднаннях [2].

Можна припускати, що існують певні особистісні характеристики, опосередуючі протікання біографічних криз в період переходу до середньої дорослості. На наш погляд, однією з таких характеристик може бути життєстійкість як ключова особистісна змінна, опосередуюча вплив стресогенних чинників на соматичне і душевне здоров'я, а також на успішність діяльності. Д. А. Леонтьєв [4] визначає життєстійкість як готовність особистості діяти всупереч онтологічній тривозі, тривозі втрати сенсу, і відзначає, що саме життєстійкість дозволяє людині витримувати неусувну тривогу, яка супроводжує вибір майбутнього (невідомості), а не минулого (незмінності) в ситуації екзистенціальної дилеми. Життєстійкі переконання впливають на оцінку ситуації - завдяки готовності активно діяти і впевненості в можливості впливати на ситуацію вона сприймається як менш травматична. Життєстійкість також сприяє активному подоланню труднощів.

Крім того, цікаво було також з'ясувати, які конкретні стратегії опанування стресу дозволяють підтримувати психосоціальну адаптацію особистості в період переходу до середньої дорослості в умовах переживання біографічних криз.

Таким чином, метою нашого дослідження стало вивчення деяких психологічних особливостей (життєстійкості, копінг-стратегій і особистісних рис) жінок, що переживають різні типи біографічних криз в період переходу до середньої дорослості.

У дослідженні прийняли участь 30 жінок у віці 30-35 років з вищою і середньою технічною освітою. Для реалізації мети дослідження були використані 16-факторний опитувальник Кеттела і «Тест життєстійкості» Д.А.Леонтьєва, Д.І. Рассказової. Крім того, випробовуваним надавався опис біографічних криз і пропонувалося оцінити, якою мірою дані описи стосуються їх життя, використовуючи для цього 10-балльну шкалу.

За допомогою кластерного аналізу всі випробовувані були розділені на 3 групи з урахуванням індивідуальних показників по всіх методиках (табл. 1).

Таблиця 1.

Показники біографічних криз в кластерах випробовуваних ($X \pm \sigma$)

	кластер1	кластер 2	кластер 3	t 1-2	t 2-3	t 1-3
Криза нереалізованості	4,73	2,86	6,60	2,35*	4,07*	1,54
Криза спустошеності	2,82	1,29	5,80	1,96	5,41*	2,25*
Криза безперспективності	1,27	0,86	6,60	0,52	5,32*	3,33*

Першу групу (кластер 1 - 36,6% опитаних) склали жінки, що помірно переживають кризу нереалізованості і що не переживають кризу спустошеності і безперспективності. Іншими словами, жінки даної групи переживають непродуктивність минулого, невисоко оцінюють свої досягнення і успіхи.

Другу групу (кластер 2 - 46,7% опитаних) склали жінки, що не переживають жодної з біографічних криз, тобто що високо оцінюють продуктивність як минулого, так і сьогодення й майбутнього.

Третю групу (кластер 3 - 16,7% опитаних) склали жінки, які переживають всі три види біографічних криз - нереалізованості, спустошеності і безперспективності. Жінки даної групи інтенсивно переживають непродуктивність власного життєвого шляху, що виражається в низькій оцінці своїх досягнень, втомі після штурму життєвих обставин, відсутності в майбутньому привабливих цілей і шляхів самореалізації.

Дослідження життєстійкості як особистісної змінної, що характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності, показало наступне.

Таблиця 2.

Показники життєстійкості в кластерах випробовуваних ($X \pm \sigma$)

	кластер1	кластер2	кластер3	t 1-2	t 2-3	t 1-3
Залученість	35,09	43,64	42,80	2,39*	0,24	1,54
Контроль	25,00	32,79	30,40	2,80*	0,78	1,66
Прийняття ризику	13,27	17,36	14,00	2,09*	1,09	0,28
Життєстійкість	73,36	93,79	87,20	3,52*	1,08	1,71

Були виявлені достовірні відмінності на рівні $p < 0,05$ за всіма показниками життєстійкості між кластерами 1 і 2 та кластерами 1 і 3. Достовірних відмінностей між кластерами 2 і 3 не виявлено.

Таким чином, жінки, що переживають всі три типи кризи в тій же мірі, що і жінки, що не переживають біографічних криз, виявляються здатними витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. При цьому, як жінкам, що не переживає кризи, так і жінкам, що інтенсивно переживають біографічні кризи, властива переконаність в тому, що залученість в те, що відбувається, дає максимальний шанс знайти в житті щось варте і цікаве. Вони також вірять у власну здатність впливати на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований; розглядають життя як спосіб придбання досвіду, готові діяти у відсутність надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик.

Жінки, що переживають кризу нереалізованості (кластер 1), характеризуються достовірно нижчими показниками життєстійкості, залученості, контролю і прийняття ризику, ніж жінки, що не переживають біографічних криз (кластер 2), та жінки, що переживають всі три типи кризи (кластер 3). Іншими словами, жінки, що переживають кризу нереалізованості, розглядають різні життєві ситуації як загрозові, але не вірять у власну можливість впливати на ситуацію. Їм властива внутрішня напруга в стресових ситуаціях, відчуття власної безпорадності.

Дослідження копінг-стратегій як способів адаптації особистості до стресових ситуацій в період переходу до середньої дорослості показало наступне.

Таблиця 3.

Показники копінг-стратегій в кластерах випробовуваних ($X \pm \sigma$)

	кластер1	кластер2	кластер3	t1-2	t2-3	t1-3
Асертивні дії	20,09	20,86	19,00	0,63	1,00	0,49
Вступ до соціального контакту	25,27	23,57	17,40*	0,88	2,24*	4,44*
Пошук соціальної підтримки	26,64	23,79	17,20*	1,78	3,12*	5,76*
Обережні дії	22,36	22,71	20,80	0,33	1,40	1,13
Імпульсні дії	22,27	21,21	16,00*	0,69	3,46*	2,73*
Уникнення	20,55	17,71	11,60*	1,75	3,59*	4,37*
Маніпулятивні дії	22,64	21,21	19,00	0,62	0,72	1,40
Асоціальні дії	19,91	20,14	17,60	0,13	0,99	0,94
Агресивні дії	21,45	20,64	17,20	0,51	1,87	1,97

Жінки, що не переживають біографічних криз, характеризуються тим, що всі копінг-стратегії у них виражені помірно. Очевидно, вони гнучко використовують різноманітні моделі подолання стресу залежно від вимог ситуації.

У жінок, що переживають всі три види біографічних криз, достовірно нижче сформовані такі просоціальні стратегії подолання, як пошук соціальної підтримки і вступ до соціального контакту. Крім того, у них також достовірно нижче, ніж в двох інших групах, виражені імпульсні дії і уникнення.

Іншими словами, жінки, які переживають всі три види біографічних криз, не схильні уникати вирішення проблем, проте спираються в їх рішенні тільки на самих себе, не шукають допомоги в найближчому оточенні, рідше вступають в соціальні контакти й у меншій мірі використовують прямі стратегії вирішення проблемних ситуацій. Цікаво відзначити, що не було виявлено достовірних відмінностей в сформованості копінг-стратегій у жінок, що не переживають кризи, і у жінок, що переживають кризу нереалізованості. Проте між цими групами спостерігаються відмінності з тенденцією до достовірності по таких стратегіях подолання стресу, як пошук соціальної підтримки і уникнення. Жінки, що переживають кризу нереалізованості в більшій мірі схильні уникати вирішення проблем або шукати допомоги у оточуючих, ніж жінки, що не переживають кризи.

Таблиця 4.

Особливості структури особистості в кластерах випробовуваних ($X \pm \sigma$)

	кластер1	кластер2	кластер3	t1-2	t2-3	t1-3
A	5,73	7,64	6,20	-2,66*	2,02	-0,46
B	6,00	7,79	4,60	-2,61*	3,74*	1,12
C	3,55	6,00	6,40	-3,81*	-0,47	-2,75*
E	7,91	6,93	7,40	1,08	-0,36	0,45
F	5,73	6,57	6,00	-1,17	0,67	-0,31
G	4,09	5,71	3,80	-2,92*	2,41*	0,31

H	6,55	7,36	5,40	-0,93	1,61	0,88
I	5,36	5,86	5,80	-0,86	0,06	-0,51
L	8,36	8,00	3,40	0,53	4,73*	5,33*
M	4,73	4,36	5,60	0,46	-1,23	-0,71
N	4,64	6,64	5,40	-3,14*	1,51	-1,04
O	8,00	5,00	8,20	3,34*	-2,50*	-0,28
Q1	4,82	7,36	4,80	-4,98*	3,97*	0,02
Q2	5,27	4,21	5,80	1,71	-1,96	-0,56
Q3	3,55*	5,93	6,00	-4,29*	-0,07	-2,34*
Q4	6,45	5,00	5,20	1,84	-0,19	1,60

Як видно з таблиці 4, жінки, що не переживають біографічних криз, відрізняються достовірно найбільш високими показниками по чинниках А (замкнутість - товарицькість), В (інтелект), G (схильність до відчуттів - нормативність поведінки), N (прямолинійність - дипломатичність), Q1 (консерватизм - радикалізм), і найбільш низькими показниками по чиннику О (упевненість в собі - тривожність). Крім того, для них також характерні високі показники по чинниках С (емоційна нестійкість - стійкість), L (довірливість - підозрілість) Q3 (низький самоконтроль - високий самоконтроль).

Іншими словами, жінки, що не переживають біографічних криз, характеризуються відвертістю, товарицькістю, невимушеністю поведінки. Вони охоче працюють з людьми і активні у вирішенні конфліктів. Їм властива кмітливість і швидка навчаємість. Вони відрізняються емоційною зрілістю і працездатністю, усвідомленим дотриманням норм, відповідальністю і наполегливістю в досягненні мети, високим самоконтролем. Вони упевнені в собі, достатньо обачливі і проникливі, егоцентричні, спокійно сприймають нові погляди і зміни.

Жінки, які переживають всі три види кризи, та жінки, що переживають кризу нереалізованості, характеризуються помірною товарицькістю, помірною навчаємістю, тривожністю, недостатньою організованістю і гнучкими установками стосовно соціальних норм, деякою прямолинійністю в спілкуванні, консервативністю по відношенню до нового.

Крім того, жінки, що переживають кризу нереалізованості, найменш толерантні до фрустрації і відрізняються конфліктністю уявлень про себе, а жінки, які переживають всі три види кризи - деякою конкретністю мислення і зайвою довірливістю і доброзичливістю стосовно інших людей.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки:

1. Жінки, задоволені в період переходу до середньої дорослості мірою реалізованості своєї життєвої програми, характеризуються життєстійкістю, залученістю в процес життя, вірою у власну здатність впливати на те, що відбувається і розглядають життя як спосіб придбання досвіду. Вони володіють рядом позитивних особистісних рис, таких, як упевненість в собі, товарицькість, толерантність до фрустрації і новизни, навчаємість, емоційна зрілість, нормативність поведінки і внутрішня узгодженість уявлень про себе, що дозволяє їм вирішувати життєві складнощі, використовуючи різноманітні і гнучкі моделі подолання стресу.

2. Переживання в період переходу до середньої дорослості непродуктивності прожитої частини життя властиве жінкам, які розглядають різні життєві ситуації як загрозові, при цьому переживають почуття безпорадності і не вірять у власну можливість впливати на ситуацію. Низька толерантність до фрустрації і конфліктності уявлень про себе обумовлює вибір ними стратегій відходу від вирішення проблем або пошуку допомоги у оточуючих.

3. Жінки, що переживають непродуктивність минулого, сьогодення і майбутнього, відрізняються довірливістю, тривожністю, консервативністю, деякою конкретністю мислення, вірять у власну здатність впливати на події власного життя, спираються в рішенні проблем тільки на самих себе, не шукають допомоги в найближчому оточенні.

Таким чином, можна стверджувати, що існують певні особистісні передумови, які обумовлюють кризисність або безкризисність переходу від молодості до середньої дорослості.

Література

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология / Абрамова Г.С. - М.: Издательский центр «Академия», 1999. - 672 с.
2. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / Р. А. Ахмеров. - М., 1994. - 20 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. - М.: Педагогическое общество России, 2003. - 512 с.
4. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова.

- М.: Смысл, 2006. - 63 с.

5. Психология человека от рождения до смерти / [Аверин В. А., Дандарова Ж. К., Деркач А. А., Зазыкин В. Г. и др]; под ред А. А. Реана. - СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. - 656 с.

6. Слободчиков В. И. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. - М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 С.

7. Солдатова Е. Л. Нормативные кризисы развития личности взрослого человека: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. Л. Солдатова. - Екатеринбург, 2007. – 46 с.

8. Шихи Г. Возрастные кризисы – ступени личностного роста / Шихи Г. - СПб.: Ювента, 1999. – 436 с.

Надійшла до редакції 18.02.2010

Методологические проблемы психологического моделирования

Чёрный Е.В.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

Здійснено спробу методологічної рефлексії щодо проблематики психологічного моделювання. Концепція, що розробляється, дозволяє розглядати моделювання в психології як частнопсихологічну категорію, що характеризується у трьох основних аспектах: психічне моделювання, як інтропсихічний процес і одна з підстав суб'єктності; психологічне моделювання як системний метод дослідження; системне моделювання як сукупність психічного та психологічного моделювання в діадосодержащих, комбінованих системах і полісистемах. У даній статті більш детально зачіпається перший аспект: психічне моделювання як інтропсихічний процес.

Ключові слова: моделювання в психології, психологічне моделювання, психічне моделювання, цілепокладання, рефлексивне, трендове та трансформаційне моделювання, інкорпориваність, інклюзивність, перманентність, флуктуація.

Осуществлена попытка методологической рефлексии относительно проблематики психологического моделирования. Разрабатываемая концепция позволяет рассматривать моделирование в психологии как частнопсихологическую категорию, характеризующую в трёх основных аспектах: психическое моделирование, как интропсихический процесс и одно из оснований субъектности; психологическое моделирование как системный метод исследования; системное моделирование как совокупность психического и психологического моделирования в диадосодержащих, комбинированных системах и полисистемах. В данной статье более подробно затрагивается первый аспект: психическое моделирование как интропсихический процесс.

Ключевые слова: моделирование в психологии, психологическое моделирование, психическое моделирование, целеполагание, рефлексивное, трендовое и трансформационное моделирование, инкорпорированность, инклюзивность, перманентность, флуктуація.

The attempt methodological reflection on the issues of psychological modeling. Developing the concept allows us to consider modeling in psychology as particular category in psychology outlined in the three main aspects: mental modeling, as intrapsychic process and one of the grounds of subjectivity; mental modeling as a systematic method of investigation; system modeling as a combination of mental and psychological modeling in systems consisting of two or more components. This article primarily addresses the first aspect: mental modeling as intrapsychic process.

Key words: modeling in psychology, psychological modeling, mental modeling, positing (setting) goals, reflexive modeling, trend modeling, transformative modeling, incorporation, inclusive, permanence, fluctuation.

Постановка проблемы

Анализ многочисленных источников, в которых, так или иначе, затрагивается проблематика моделирования [1;2;3;4;5;6;7;8;9;10;11;13;14;15; 16;17], даёт возможность утверждать, что подходы к пониманию этого процесса (механизма, метода) в различных отраслях знаний разнородны, а существующая общенаучная методологическая база не позволяет выстроить психологически обоснованную содержательную и процессуальную картину моделирования: в методологическом плане понятия «моделирование в психологии» и «психологическое моделирование» имеют либо слишком узкое, либо размытое, либо неоднозначное, а нередко и противоречивое смысловое наполнение. Разрабатываемая концепция позволяет рассматривать моделирование в психологии как частнопсихологическую категорию, характеризующую в трёх основных аспектах.

Во-первых, психическое моделирование – одно из оснований субъектности. В таком понимании психическое моделирование – это отчасти осознаваемый и управляемый, частично неосознаваемый и спонтанный интропсихический процесс перманентного комбинирования и интеграции в опыте отдельных образов, представлений, продуктов воображения, мышления, переживаний. Результат этого процесса – уникальная и в той или иной степени индивидуально изменяющаяся субъективная психическая реальность (модель, концепт мира).

Во-вторых, психологическое моделирование – это системный метод исследования, предполагающий построение:

- а) ретроспективных моделей, отражающих или воссоздающих модус прошлого относительно наличного состояния той или иной системы;
- б) статических моделей, фиксирующих модус настоящего, наличный статус системы;
- в) прогностических моделей, позволяющих выявлять тенденции – модус будущего относительно естественно протекающей динамики системы;
- г) трансформационных моделей, также направленных на модус будущего, но в условиях направленного вмешательства.

В-третьих, это совокупность психического и психологического моделирования в диадосодержащих системах: «личность-личность», в полисистемах: «личность-личность-

личность...», в комбинированных системах, например: «личность-личность-образовательная система-Программа».

Цель статьи

В монографии «Психология моделирования поликультурного образования» [18] нами рассматривается совокупность всех трёх аспектов данной проблематики, во-первых, с целью разработки содержательной и процессуально-динамической схемы моделирования; во-вторых, для конструирования комплексных моделей социокультурного и образовательного пространства, включая предполагаемый результат, отражённый в модели поликультурной личности, в-третьих, с целью аргументации тезиса о возможности изменения статуса понятия «моделирование» и переводу его в категориальный ряд психологии. Но в настоящей статье затрагивается лишь первый аспект: психическое моделирование как интроспсихический процесс.

Теоретический анализ проблемы

В предлагаемом подходе не подвергается сомнению понимание моделирования как общенаучного или научно-специфического метода исследования. Но в основе этих методов тоже интроспсихический процесс моделирования. Даже если применяется математическая модель или используется вещественная модель, – в основе их создания тот же интроспсихический процесс построения модели в идеальном плане, механизмами которого можно полагать (с учётом значений этих терминов в разных направлениях психологической науки): визуализацию, комбинирование, схематизацию, анализ, синтез, сравнение, классификацию, инсайт, викарные перцептивные действия, декомпозицию регулирующего образа и композицию действия... (см. Рис.1).

Рис.1 Психическое моделирование: содержательная и процессуально-динамическая модель

Повторим, многочисленные подходы к определению, описанию и реализации психологического моделирования как метода, кажутся нам приемлемыми и прагматичными. Более того, мы считаем, что моделирование в самом широком понимании – это специфический метод взаимодействия с реальностью (как с предметным миром, так и с социальными объектами), в основе которого произвольный, либо в той или иной степени произвольный интроспсихический процесс... Но в общеметодологическом аспекте сужение моделирования до уровня метода не выглядит верным, так же как категория «сознание» никем не сводится к методу, хотя мы взаимодействуем с объективной реальностью посредством сознания.

Основные представления о моделировании как о комплексном интроспсихическом процессе могут быть изложены в нескольких положениях:

Моделирование – это прижизненно приобретаемая способность с разной степенью осознанности манипулировать сохранёнными образами, в том числе образом своего опыта психической активности (включая процессы и результаты) – «апперцептивной массой», комбинировать образы прошлого с образами настоящего и будущего (как желаемого, так и нежеланного). Поскольку эта способность проявляется в деятельности, то есть, в некоем процессе, то очевидна её собственная процессуальность.

Моделирование – это изначально неосознаваемо целесообразный психический процесс,

поскольку он порождается природной (инстинктивной) адаптивной интенциональностью субъекта.

Последовательное становление субъектности в онтогенезе актуализирует развитие осознанной целесообразности, которая опосредована ценностно-смысловой сферой личности и проявляется в целеполагании, а далее, в планировании и, собственно, в деятельности.

Моделирование – перманентный интроспсихический процесс отражения и интеграции (неосознаваемой, осознанной или бессознательной) субъективных образов предметного мира, системы самосубъектных, субъект-субъектных и субъект-объектных отношений в модель (концепт) мира.

Уточняя некоторые аспекты моделирования, позволяющие считать этот процесс (проявляющийся в деятельности и как способность, и как механизм) одной из наиболее ёмких и широких частных категорий в психологической науке, отметим всё же, что психическое отражение, образ, мотив, деятельность, отношение и другие категории, справедливо считающиеся общепсихологическими, либо своеобразно вплетены в процесс психического моделирования, либо им определяются, либо являются его продуктом. Нельзя исключить, что «перевод» психического моделирования на более высокий иерархический уровень – общепсихологических категорий – станет некоторым методологическим прорывом, способствующим упорядочению категориально-понятийной системы психологии.

Понятие «целесообразность» является одним из ключевых для определения изначальной естественности (природности) процесса моделирования. Под целесообразностью подразумевается реализация какой-либо деятельности сообразно или адекватно проблемной ситуации, даже если при этом целесообразность не осознаётся (на ранних стадиях онтогенеза) и уж конечно ещё нет никакого целеполагания. Разумеется, случаются и нецелесообразные действия, но они являются именно ошибочными, противоречащими естественной программе сохранения и развития индивида и, следовательно, это скорее исключение, чем правило.

То же можно сказать и о значении целесообразности в осознанно моделируемых ситуациях возможного будущего. Здесь моделирование выглядит как намеренный, произвольный интроспсихический процесс отражения и интерпретации реальности, а также её целесообразная трансформация в идеальном плане. В этом варианте моделирование может быть определено как высшая психическая функция (с учётом генезиса от натуральной психической функции к высшей) и интегральный, «сквозной» психический процесс, включающий произвольные познавательные процессы, опосредованные эмоционально-волевыми процессами и состояниями. Именно в таком понимании моделирование может быть обозначено и как общепсихологическая категория, прежде всего из-за своей содержательной глубины и инкорпорированности, поскольку является одновременно и высшей психической функцией и произвольным психическим процессом, и высшей психологической функцией (в понимании Ю.М. Швалба)[19], и психологическим моделированием как методом осознанно и целесообразно управляемой трансформации моделей прошлого, настоящего и будущего.

Относительно моделей настоящего и будущего можно сказать, что непосредственно после фиксации в сознании моделей возможного будущего (в их соотносённости с моделями настоящего), начинает «работать» механизм целеполагания, включающий и выбор наиболее желаемого будущего и, собственно, постановку цели. Однако цель, поставленная субъектом деятельности, может совершенно не совпадать ни с характером деятельности, ни с её результатом. При этом деятельность может быть объективно результативной. Например, ребёнок решающий поставленную ему задачу, т.е. реализуя навязанную ему извне и иногда совершенно не связанную с его потребностями и мотивами цель, может успешно решить эту задачу. Однако его потребности, мотивация и, соответственно, целеполагание, как механизм субъектности могли быть связаны, скажем, с его стремлением избежать наказания, либо с определёнными переживаниями относительно родителей или кого-нибудь ещё. И всё же любая продуктивная деятельность содержит цель, в основе которой целеполагание – совпадает ли оно с сущностью и планируемым результатом деятельности, либо целеполагание, не совпадающее с заданной извне целью. Целеполагание есть результат осознанного или не полностью осознаваемого выбора из ряда возможностей, предоставляемых совокупностью внутренних и внешних факторов: личностными особенностями, условиями и ситуацией. Целеполагание, во всяком случае, его рациональная составляющая постоянно соотносится с возможностью реализации в тех или иных обстоятельствах.

Моделирование, с одной стороны, существует до выбора, как комбинация продуктов воображения или образов, зафиксированных восприятием – как бы «вырванных» из множественности мира. Это неосознаваемый процесс, детерминированный, во-первых,

особенностями ситуации, во-вторых, психофизиологическими константами (динамические характеристики нервной системы, функциональные возможности анализаторов и проч.), в-третьих, ценностно-смысловой составляющей личности (а, по большому счёту, моделью мира). Разумеется, моделирование на этом уровне не предполагает соотнесение с вероятностью реализации. Модели строятся как бы сами по себе, как образы желаемого, но не обязательно реализуемого.

С другой стороны, моделирование, как процесс, включающий мыслительные операции, обеспечивает перебор вариантов и постановку цели, т.е. целеполагание (в его осознаваемой части), а также планирование и соотнесение предполагаемых или реальных результатов деятельности с другими возможными вариантами.

Целесообразность присуща и процессу моделирования прошлого. Целесообразное и вполне осознанное отражение прошлого это не только воспоминание о событии или его механическое воспроизведение, но и совершенно осмысленная реконструкция, ретроспективный анализ, схематизация и т.д., т.е. мыслительные операции. Этот процесс мы отнесём к рефлексивному моделированию. Но внутри рефлексивного моделирования возможно не только восстановление и анализ реальных событий, но и их трансформация, по типу рассмотрения вариантов «возможного прошлого»: «если бы я тогда поступил так, то, а если так, то...» и, на основании перебора вариантов реструктуризация настоящего и возможного будущего, т.е. своеобразное сочетание рефлексивного, трендового и трансформационного моделирования (см. рис.2). Причём целесообразность такого сложного процесса очевидна – это интеграция опыта, тренировка и развитие прогностических способностей, а в целом – развитие социального интеллекта. Естественно для человека и «выравнивание жизненного пути», т.е. неосознаваемо целесообразная реконструкция прошлого, способствующая переживанию определённости, «понятности» линии жизни, либо получению, так называемой, «вторичной выгоды» и проч. Речь идёт, в основном, о таких механизмах психологической защиты как рационализация, проекция, отрицание и т.д. Конечно, целесообразность здесь лишь субъективна, т.е. может быть даже вредна для личности, но в этом суть практически всех защитных механизмов – сознание защищается от тех реальных содержаний, которые противоречат ему, не могут быть интегрированы и поэтому искажаются или трансформируются.

Специфицируя категорию «психическое моделирование», попытаемся дифференцировать рядоположенные или в чём-то близкие по значению, содержанию категории и понятия.

Одна из таких категорий и, несомненно, гораздо более обширная, чем психическое моделирование, это сознание. Конечно, моделирование может быть включено в сознание, но может существовать вне и до него.

Психофизиологическим фундаментом психического моделирования является развитие анализаторов и, соответственно, натуральных психических процессов – ощущения, произвольного внимания, восприятия. Известный тезис Локка «Нет ничего в разуме, чего не было бы в ощущениях», конечно не точен, но наличие ощущений, восприятия – действительно необходимое условие развития сознания, мышления и человеческого существования вообще. «Чувственная ткань образа» – ведущий, объединяющий компонент в современных моделях структуры сознания, является, на наш взгляд, непосредственным следствием уже происходящего процесса психического моделирования и, разумеется, катализатором совершенствования этого процесса. В основе моделирования – манипулирование образом какого-либо фрагмента реальности, фактически «удвоение» реальности в образе, процесс, который можно считать филогенетическим основанием становления сознания [12]. Но и онтогенетическое развитие начинается с ощущений, восприятия и фиксации образов, их своеобразной редупликации. Этот термин (от лат. *reduplicatio* – удвоение) выглядит удачным, хотя это всё равно не более чем вариант психического отражения, носящего, как известно, активный характер. Однако пока эта активность никак не связана с произвольностью: можно считать, что моделирование происходит естественно, а первоначальная систематизация образов происходит инстинктивно. Происходит ли она у животных? Конечно, поскольку реакция на «удвоенный» и сохранённый образ проявляется достаточно явно. Кошка мгновенно опознает рыбку голову, лежащую на дороге и, несомненно, ею заинтересуется, даже если не голодна. Её инстинкт «манипулирует» сохранённым образом, сличая его с реальной ситуацией. В то же время, увидев сто долларовую купюру, кошка «не обратит на неё внимания» и, скорее всего, даже не обнюхает – у неё нет сохранённого образа, либо он есть, но абсолютно нейтрален биологически. Понятно, что любой предмет (и некоторые ситуации) можно сделать значимыми для животного и тогда образ будет «привязан» к инстинкту, но манипулирование образом происходит всё так же. Фактически, мы наблюдаем психическое

моделирование, существующее вне сознания. А у ребёнка этот процесс происходит до сознания. Но и в психике животного и в психике ребёнка происходит непровольное манипулирование образом в форме сличения, опознания, узнавания. Кстати, в отношении ребёнка слово у-знавание позволяет очень тонко отделить этот предваряющий знание процесс – как бы у порога знания – от со-знания – сопричастности человеческому знанию, опыту. Но и до-сознательное узнавание и опознание предполагает оперирование образом, инстинктивное моделирование ситуации «удовольствия» или «бегства от неудовольствия».

Включёнными в такое моделирование процессами (или компонентами моделирования) можно считать сукцессивное и симультанное опознание. Первое связано с относительно развёрнутым во времени опознанием объекта при сличении его с признаками или элементами сохранённого образа других, в чём-то схожих объектов. А второе – мгновенное одномоментное опознание знакомого объекта, также путём сличения с его сохранённым образом. Но и в том и другом случае можно говорить о перцептивных схемах или «когнитивных картах», которые складываются уже на очень ранних этапах онтогенеза человека, а также есть у животных. Если же моделирование включено в сознание, то оно носит намеренный, осмысленный характер, определяется значениями и смыслами, включает в себя целый ряд процессов и механизмов (см. рис.1).

Моделирование, конечно же, не совпадает с восприятием, которое является непосредственным отражением предмета, феномена или процесса. В то время как моделирование предполагает также манипулирование и сохранёнными, и изменёнными образами. При этом, восприятие, во-первых, предшествует моделированию, во-вторых, включено в него, хотя в этом случае речь идёт о формировании перцептивного образа, т.е. о своеобразных перцептивных действиях.

Моделирование ближе всего к процессам (способностям) воображения и фантазии, но также в содержательном плане не совпадает с ними. Если психическое моделирование является намеренным и произвольным процессом манипулирования образами с определённой целью, например, результативно смоделировать оптимальную ситуацию желаемого будущего, то воображение и фантазия становятся включёнными и подчинёнными процессами, а мотивация, волевая регуляция и мышление как бы служат средствами «обуздания» воображения и фантазии, орудиями их соотнесения с реальностью. В том случае, когда воображение и фантазия не опосредуются мотивацией или волевой регуляцией, они могут препятствовать адекватной (в рамках данной социальной ситуации) деятельности и тогда психическое моделирование также становится включённым и подчинённым процессом. Например, младший школьник, зачастую, фантазирует непровольное, у него нет цели. Хотя имманентно, цель, конечно, присутствует и она определяется его потребностью избежать скучного, неинтересного, а то и субъективно опасного. В нём как бы моделируется отстранённость, избегание. Учителя говорят о таком ребёнке: «летает».

Если моделируемая ситуация принципиально не должна быть прагматична, а, напротив, связана с необходимостью выйти за пределы обыденности, например в творчестве писателя-фантаста, то моделирование является для него «инструментом сотрудничества» со своим внутренним миром. Моделирование здесь «способствует» воображению и фантазии представить в идеальном плане и эксплицировать то, чего нет на самом деле, иначе это не фантастика. Такая «модель» действительно является намеренно созданной, целесообразной, но для писателя необязательно, чтобы она «работала», была истинной, то есть тотчас же проверялась практикой и была адаптивной. В данном случае моделирование позволяет выстроить такую форму самосубъектных отношений, чтобы в результате в специфической деятельности овеществилась поведенческая модель «отрыва от реальности», модель действий, позволяющих неким усилием преодолеть логику реальности, её причинно-следственные связи.

Воображение и фантазия являются в этом примере не только процессами, но и способами, приёмами, «рабочими инструментами» творчества. В то же время, определяемая названной сверхзадачей (или целью) профессиональная деятельность писателя-фантаста, так же как любая иная произвольная, самоуправляемая деятельность, несомненно, имеет все признаки целесообразности и адаптивности.

Сопоставление моделирования с целеполаганием даёт возможность утверждать, что моделирование является более широкой категорией, включающей целеполагание, поскольку последнее направлено только из настоящего в будущее, а моделирование предполагает и реконструкцию прошлого в форме рефлексивных моделей, прогноз наличной ситуации в форме трендовых моделей и конструирование желаемого будущего в нескольких вариантах трансформационных моделей.

Основными характеристиками моделирования являются инкорпоративность, инклюзивность, перманентность, флюктуация.

Инкорпорированность – включённость в процесс психического моделирования других психических процессов (восприятия, воображения, мышления), совокупности психических процессов и состояний (восприятия и воображения, мышления и воли, страха и тревоги), комбинаций отдельных функций, свойств (например, разных свойств восприятия – предметности, целостности, константности...), механизмов, компонентов психических процессов и состояний (например, образ цели или образ последствий принятия решения в волевом акте, смыслообразующая функция ведущего мотива, психомоторное возбуждение в состоянии эйфории).

Инклюзивность – включенность моделирования в другие психические процессы и состояния (в познавательные и эмоционально-волевые, в состояния тревоги, депрессии, эйфории, агрессии и проч.).

Перманентность – моделирование является не прекращающимся, но меняющимся по форме протекания процессом. Например, моделирование ближайших действий, или отдалённого будущего, или комбинирование относительно вероятного, но не сбывшегося прошлого, по типу «ах, если бы я тогда», или комбинирование образов как «работа сна»)...

Флюктуация – степень осознанности моделирования постоянно меняется, поскольку перманентно изменяется его цель: комбинация прошлого опыта и соотнесение с текущей ситуацией, перебор вариантов воображаемого будущего и прогнозирование результатов выбора в моделях результата, создание моделей действий, приводящих к результату. Соответственно чередуются или сочетаются и виды (формы) моделирования – рефлексивное, трендовое, трансформационное. И, наконец, моделирование как комбинация образов может принимать бессознательный характер, например, во сне, ибо сон является, как правило, неконтролируемой формой моделирования (хотя и здесь наблюдается своего рода флюктуация, например, т.н. «прозрачные сны» или «работа цензуры сна»)...

Совокупность этих характеристик определяет сложный процесс психического моделирования, обеспечивая его постоянство, сочетание с другими психическими процессами, перманентное перетекание одних видов моделирования в другие, включая флюктуацию степени осознанности или неосознаваемости (см. рис.2).

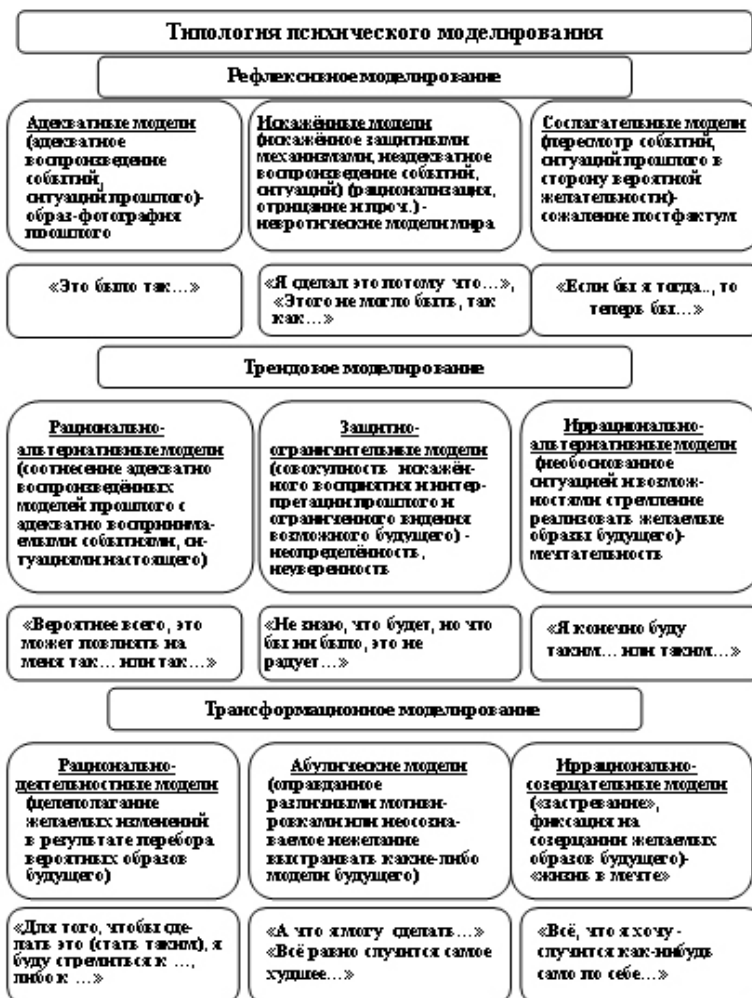

Рис. 2 Типология психического моделирования

Выводы

1. Методологическое значение концепции психологического моделирования заключается в том, что позволяет рассматривать его как частнопсихологическую категорию, отражающую интегративный подход к пониманию моделирования: как общенаучного и специфического метода исследования, как процесса обучения, как психического процесса и т.д.

2. Целостность трёх видов моделирования – рефлексивного, трендового и трансформационного, т.е. системное моделирование, является адекватным методом достижения следующих целей:

- во-первых, на основе разнообразной информации о сложной системе в целом, её компонентах, их взаимосвязи, преобразовать и концептуализировать представления об этой системе, в том числе о генезисе составляющих её компонентах, о становлении структуры подсистем и элементов;

- во-вторых, сконструировать вероятностные модели на основании анализа динамики и тенденций происходящих процессов;

- в-третьих, разработать трансформационную модель (модели) с заданными характеристиками, соответствующими концептуальным представлениям автора (авторского коллектива), т.е. субъекта моделирования и, тем самым, оптимизировать процесс достижения желаемого состояния системы.

3. На основе последовательной реализации системного моделирования можно выстроить алгоритм анализа и совершенствования любой сложной социальной системы, например, системы образования.

4. Разработанная типология отражает целостность трёх основных временных модусов бытия личности и может быть применена в процессе рефлексивного, трендового и трансформационного психического моделирования для анализа искажённых моделей видения и переживания клиентом проблемной ситуации, либо с целью оказания помощи в осознании различных искажений в его концепте мира.

Литература

1. Александров В.В. Развивающиеся системы в науке, технике, обществе и культуре / Теория систем и системное моделирование. – СПб.: Изд-во СПбГТУ, 2000. – Ч.1. – 243 с.
2. Белотелов Н.В., Бродский Ю.И., Оленев Н.Н., Павловский Ю.Н. Эколого-социально-экономическая модели: гуманитарный и информационный аспекты // Информационное общество. – М. – 2001. – Вып.6. – С. 43–51.
3. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В.Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 672 с.
4. Братко А.А. Моделирование психики. – М.: Наука, 1969. – 173 с.
5. Войтко В.И., Балл Г.А. Категория модели и ее роль в педагогических исследованиях. – В сб.: Программированное обучение. – К.: Вища школа, 1978. – Вып. 15. – С. 3-10.
6. Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и ... неопределенность // Вопросы интернет-образования. – 2002. – № 6.
7. Лебедева И.П. Математическое моделирование в педагогическом исследовании. – СПб. – 2003. – 122 с.
8. Максименко С.Д., Носенко Е. Л. Экспериментальна психологія (дидактичний тезаурус): Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
9. Моделирование социально-педагогических систем // Материалы региональной научно-практической конференции (Пермь, сентябрь 2004 г.). – Пермь. – 2004. – 156 с.
10. Моделирование и познание. – М. – 1974. – 264 с.
11. Никандров В.В. Метод моделирования в психологии: Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2003. – 55 с.
12. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). С-Пб., 2007.
13. Савин Г.И. Системное моделирование сложных процессов. – М.: Фазис, 2000. – 275 с.
14. Сафронова В.М. Прогнозирование и моделирование в социальной работе. – М.: АКАДЕМИЯ, 2002. – 192 с.
15. Семиченко В.А. Моделювання структури педагогічної діяльності. – Ялта: КДПІ, НМЦ «Надія», 2000. – с. 76.
16. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
17. Чёрный Е.В. Методология моделирования: психологический аспект/ Учёные записки Таврического гуманитарно-экологического института: Выпуск 4. – Симферополь: РИО ТГЭИ, 2006. – С.190–198.
18. Чёрный Е.В. Психология моделирования поликультурного образования: Монография. – Симферополь: Сонат, 2010. – 549 с.
19. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стило, 1997. – 240 с.

Ситуаційний підхід до дослідження самоактуалізації бізнесменів

Чернявська Т.П.

Одеський державний економічний університет

У статті описується ситуаційний підхід до дослідження особливостей самоактуалізації бізнесменів. Наведені результати експериментального дослідження самоактуалізаційної сфери особистості бізнесменів з урахуванням особливостей прояву їх особистісних властивостей в типових бізнес-ситуаціях.

Результати дослідження можуть бути використані для виявлення і розвитку лідерських якостей, розробки методик оцінювання, тренінгової підготовки і консультування бізнесменів.

В статье описывается ситуационный подход к исследованию особенностей самоактуализации бизнесменов. Представлены результаты экспериментального исследования самоактуализационной сферы личности бизнесменов с учетом особенности проявления их личностных свойств в типичных бизнес-ситуациях.

Результаты исследования могут быть использованы при выявлении и развитии лидерских качеств, при разработке методик оценивания, тренинговой подготовки и консультирования бизнесменов.

Ключевые слова: бизнесмен, бизнес-деятельность, самоактуализация, типичные бизнес-ситуации, успешность субъекта в бизнесе.

The article describes a situational approach to research of specific features of businessmen self-organization.

The results of experimental research in self-organizational sphere of businessmen personalities are presented, taking into account peculiarities of demonstrating of their personalities' properties in typical business situations. The results of the research can be used in defining and development of leader's skills, in working out of assessment methods, in workshops preparation and in consulting of businessmen.

Key words: businessman, business activity, self-organization, typical business situations, individual's success in.

В умовах глобальної економічної кризи особливі сподівання щодо її подолання суспільство покладає на лідерів, зокрема, лідерів бізнесу. Проте, сьогодні в сучасному українському суспільстві майже у всіх сферах діяльності і на всіх рівнях управління відчутно бракує внутрішньо вільних керівників, готових до творчого реформування, рішучої інноваційної діяльності, таких, що сміливо беруть на себе відповідальність за її результати.

Особистісно-професійний розвиток бізнесменів - це складне, багаторівневе і багатофакторне явище. Важливою детермінантою розвитку лідерства в бізнесі є самоактуалізація особистості, яка розглядається як важливий компонент успішності суб'єкта в бізнес-діяльності.

Проблеми особистісного і професійного розвитку бізнесменів, їхньої готовності до професійної бізнес-діяльності розглядалися в контексті різних теорій професійного розвитку особистості: (Є.О.Клімов [3], О.О.Деркач [2] та ін).

Не дивлячись на широке висвітлювання проблеми професійної діяльності підприємців малого і середнього бізнесу, особливостей їх ціннісних орієнтацій, мотивації, відповідальності (О.Л.Журавльов, Т.В.Корнілова, В.П.Поздняков, О.В.Шорохова, А.Є.Чирикова, О.С.Дейнека, О.О.Басова) слід зазначити, що в науці бракує досліджень самоактуалізаційної сфери бізнесменів на основі ситуаційного підходу.

Актуальність дослідження особливостей самоактуалізації вітчизняних бізнесменів обумовлена низкою суперечностей, що намітилися в сучасній психології між:

– гуманістичними принципами психологічних досліджень і складністю їх операціоналізації для бізнес-діяльності, в підвалинах якої закладена орієнтація на прагматичні цінності і конкуренцію;

– вільним, творчим характером інноваційної бізнес-діяльності і актуалізованими в середовищі бізнесменів цінностями безпеки і захищеності;

– спрямованістю сучасних бізнесменів на самореалізацію, професійний і соціальний успіх і недостатнім рівнем розвитку суб'єктних якостей особистості.

В контексті всього відміченого, головною метою нашого експериментального дослідження стає вивчення особливостей самоактуалізації бізнесменів.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися наступні завдання:

1. Розробка програми експериментального вивчення самоактуалізації бізнесменів з урахуванням ситуаційного підходу до організації та проведення дослідження.

2. Визначення діагностичної методики, відповідної концептуальному задуму роботи.

3. Проведення дослідження вираженості різних компонентів самоактуалізації бізнесменів в типових бізнес-ситуаціях.

4. Аналіз отриманих експериментальних даних, розробка психологічних рекомендацій щодо розвитку професійно значущих компонентів самоактуалізації бізнесменів.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали базові принципи наукової психології: принцип розвитку (Б.Г.Ананьєв); принцип діяльності (О.М.Леонтьєв, Л.С.Рубінштейн); системний підхід до вивчення особистості (Б.Г.Ананьєв, Б.Ф.Ломов); концептуальні положення, що розкривають акмеологічні основи продуктивної діяльності та професіоналізму (О.О.Деркач, Н.В.Кузьміна, Є.О.Клімов); положення, виділені в роботах вітчизняних і зарубіжних психологів про сутність професійного становлення і формування особистості фахівця (Є.О.Клімов, Н.В.Кузьміна, О.О.Деркач, Дж.Голланд).

Дослідження самоактуалізації дозволяє виявити сильні та слабкі боки особистості бізнесменів, що, у свою чергу, є корисним при розробці і проведенні тренінгів, коучингів формування і розвитку особистісних якостей лідерів ефективного бізнесу.

Ситуаційний підхід до дослідження особистості і діяльності бізнесменів ґрунтується на наступній концепції: одні і ті ж властивості особистості бізнесменів можуть бути їх сильними боками в одних ситуаціях, тобто сприяти успішності, та, одночасно, можуть обмежувати їхню успішність в інших.

Всі ситуації, типові для бізнес-діяльності, розділимо на два блоки:

1) ситуації зовнішніх контактів (клієнти, конкуренти, постачальники, партнери) і 2) ситуації внутрішнього спілкування - наодинці з собою або з обмеженим колом довірених осіб, наприклад, з членами команди.

На підставі багаторічної практичної та консалтингової роботи в бізнес-структурах ми можемо зробити наступне узагальнення: 1) ситуації зовнішніх контактів в бізнесі вимагають завищеної самооцінки, внутрішньої впевненості в собі, впевненої (асертивної та частково агресивної) поведінки; 2) ситуації внутрішнього спілкування вимагають критичного відношення до результатів своєї діяльності, а саме - критичного аналізу під час визначення проблем та шляхів, методів, інструментів їх рішення.

Важливо відзначити, що екстремальні та неекстремальні бізнес-ситуації вимагають прояву різних особистісних якостей бізнесменів. Наприклад, екстремальні ситуації подолання різного роду опорів вимагають прояву сильних рис вдачі бізнесменів, а ситуації довірчого спілкування – тонкого сприйняття, гнучкості мислення і поведінки.

Ґрунтуючись на ситуаційній концепції, ми досліджували властивості, стани особистості та особливості професійної діяльності бізнесменів з урахуванням їх прояву в типових бізнес-ситуаціях.

До бізнес-ситуацій зовнішнього спілкування ми віднесли ситуації взаємодії та спілкування бізнесменів із споживачами продукції або послуг; з конкурентами; з постачальниками; з державою, яка в різних ситуаціях може виступати як помічник або супротивник; з партнерами по бізнесу; зовнішніми організаціями тощо.

До бізнес-ситуацій внутрішнього спілкування ми віднесли наступні ситуації: творчий пошук інноваційних ідей; планування і прогнозування; організацію діяльності (як власної, так і інших учасників бізнесу); визначення проблем, утруднень, що вимагають рішень; вироблення загальних командних рішень; постановку завдань; мотивацію персоналу; оцінювання персоналу; навчання і розвиток персоналу; продумування конструктивних кроків вирішення конфліктів (стратегія виграв-виграв); контроль виконання поставлених завдань та ін.

Емпіричне вивчення особливостей особистості і професійної діяльності лідерів бізнесу проводилося на базі малих і середніх підприємств. Планом дослідження в якості респондентів були визначені лідери бізнесу. Лідерами бізнесу в межах нашого дослідження вважалися власники підприємств; особи, що здійснюють самостійну бізнес-діяльність, а також особи, що посідають ключові посади в комерційних структурах, чий рівень доходів можна оцінювати як високий.

Основною діагностичною методикою дослідження нами був вибраний самоактуалізаційний тест. В основі методики лежить опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шостром (Personal Orientation Inventory - POI) [6]. В Росії тест був адаптований Ю.Є.Альошиною, Л.Я.Гозман, М.В.Загікою та М.В.Кроз, внаслідок чого був створений оригінальний психодіагностичний інструмент, який отримав назву «Самоактуалізаційний тест» (САТ) [1]. В його основі лежать ідеї самоактуалізації А.Маслоу, К.Роджерса [1; 2] та інших теоретиків екзистенціально-гуманістичного напрямку у психології.

Поняття самоактуалізації синтетичне. Воно включає всебічний та безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття оточуючих, світу та свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я та моральності.

А.Маслоу, говорячи про самоактуалізованих людей, підкреслював що «вони присвячують себе без залишку своїй справі, служать своєму покликанню, вони знають своє призначення, втілене в улюбленій роботі» [2, с. 315].

К.Роджерс казав, що у «просунутих» людей різноманітніше життя, «ширший діапазон

життя з його більшою яскравістю в порівнянні з тим «звуженим» існуванням, яке веде більшість з нас» [3, с. 246].

Самоактуалізаційний тест вимірює самоактуалізацію як багатовимірну величину. Він побудований за тим же принципом, що і ROI, і складається з 126 пунктів, кожен з яких включає дві думки ціннісного або поведінкового характеру.

За допомогою самоактуалізаційного тесту можна досліджувати наступні параметри: орієнтацію в часі; самопідтримку; цінність самоактуалізації; гнучкість поведінки; реактивну чутливість; спонтанність; самоповагу; самоприйняття; ухвалення природи людини; синергію; ухвалення власної агресії; контактність; пізнавальні потреби; креативність.

Результати психологічного обстеження, отримані за допомогою вищеописаної діагностичної методики, доповнювали (підтверджували або спростовували) дані про особливості особистості та професійної діяльності бізнесменів, отримані за допомогою спостережень, бесід, експертної оцінки, самозвітів, структурованого інтерв'ю.

Бізнесмени - це самодостатні, амбітні люди, які не прагнуть бути об'єктами вивчення і часто налаштовані негативно відносно тестування й розглядають методи опитування як провокаційні та «небезпечні» для себе. В абсолютній більшості вони високо цінують свій час. По цих причинах ми надали можливість респондентам заповнювати бланки тесту у зручний для них час, в комфортній обстановці.

Цікаво відзначити, що спільне з респондентами обговорення результатів тестування показало, що часто сам факт заповнення тестів викликав у них своєрідний формуючий і розвиваючий ефект. Думки самоактуалізаційного тесту, зачіпаючи глибинні, буттєві процеси людського існування, примушували досліджуваних замислюватися над питаннями, про які вони ніколи раніше не роздумували: про природу людини, цінності, ідеали, своє місце у світі, світогляд, проблеми взаємодії і спілкування з оточуючими та ін. Навіть сам факт заповнення реєстраційного бланку тесту формував у них потребу обговорити виниклі проблеми з психологом, отримати позитивну установку на подальшу консультативну роботу.

Аналіз результатів дослідження дозволив нам виявити значну вираженість різних компонентів лідерства в особистості і професійній діяльності успішних бізнесменів.

Досліджувані лідери бізнесу, як власники підприємств, так і особи, що ведуть бізнес самостійно, в орієнтації у часі в більшості своїй проявляють здатність жити переважно сьогоденням. Для них є характерним переживання теперішнього моменту свого життя у всій його повноті, а не просто як наслідок минулого або підготовку до майбутнього життя, та відчувати нерозривність минулого, сьогодення і майбутнього (бачити своє життя цілісно). Життєва перспектива сприймається ними позитивно.

Орієнтація в часі лідерів-невласників бізнесу не завжди відрізняється такою ж цілісністю. 37% з них дискретно сприймають свій життєвий шлях, тобто орієнтуються лише на один з відрізків часової шкали (минуле, сьогодення або майбутнє). Ті, хто зорієнтовані на минуле, бачать життєву перспективу як низку неминучих, можливо негативних змін. Ті, хто зорієнтовані на майбутнє, у відриві від сьогодення, бачать життєву перспективу як турбуючу невідомість або як реально утілювану фантастику.

Діагностичне дослідження ступеня залежності/незалежності цінностей і поведінки респондентів від дій ззовні показує, що лідери бізнесу, як власники, так і невластники, проявляють значну незалежність в своїх вчинках, прагнуть керуватися в житті і професійній діяльності власними цілями, переконаннями, установками і принципами, що не означає ворожості до оточуючих або конфронтації з груповими нормами. Вони вільні у виборі, мало схильні до зовнішнього впливу.

Важливо відзначити, що лідери-власники відрізняються від лідерів-менеджерів тим, що разом з характерною для них внутрішньою референтністю, вони вчасно уловлюють сильні ідеї, навіть якщо останні і не їх власні, та просувають їх. У ситуаціях, що вимагають гнучкості, вони проявляють «акторську майстерність», підстроюючись, наприклад, під тональність клієнта, уважно вислуховують, наприклад, його зауваження, пропонують вирішення по виправленню ситуації.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що у 84% лідерів-власників бізнесу виражені висока ступінь гнучкості у взаємодії, спілкуванні з бізнес-оточенням (клієнти, постачальники, партнери, найняті робітники), а також здатність швидко і адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється. Серед обстежених менеджерів-невласників тільки 21% респондентів проявили подібну гнучкість поведінки. Гнучкість поведінки окремих найманих керівників може виявлятися й наступним чином - репресувати підлеглих і прогинатися перед начальством. Риси авторитарного, демократичного і ліберального стилів керівництва виявляються у успішних лідерів бізнесу відповідно до конкретної ситуації.

Особливістю особистості успішних бізнесменів є їхнє в цілому позитивне сприйняття природи людини. Вони не оцінюють дихотомії типу «мужність/жіночність», «раціональність/

емоційність» як антагоністичні та непереборні. У обговоренні цих тем вони керуються чітко сформульованими принципами, наприклад, «чоловіки та жінки відрізняються один від одного, але всі вони можуть досягти успішності, можливо різними шляхами».

Самосприйняття особистості включає самоповагу та самоприйняття. Про вираженість самоповаги бізнесменів свідчить прояв їхньої здатності цінувати свої достоїнства, позитивні якості характеру, поважати себе за них (по результатах самоактуалізаційного тесту). Самоприйняття бізнесменів виявилось через їх здатність ухвалення себе без ідеалізації, незалежно від оцінки своїх достоїнств та недоліків. Цікаво, що успішні бізнесмени з симпатією відносяться як до сильних, так і до слабких боків своєї особистості. Вони рахують їх однаково важливими та вміють їх використовувати адекватно, відповідно до конкретної ситуації, що сприяє їхній успішності в бізнесі.

Відношення до пізнання виявляється через пізнавальні потреби і творчі здібності. Пізнавальні потреби бізнесменів проявляються в їх прагненні до придбання професійно важливих знань, корисної для бізнесу інформації. Цікава інформація, виражена простою, ясною і зрозумілою мовою, особливо цінується ними. Креативність лідерів бізнесу характеризується синергією і інноваційною спрямованістю їх діяльності. Синергія проявляється в їх здібності до цілісного сприйняття світу можливостей і проблем, ухваленню людей у всіх їхніх різноманітних проявах і у розумінні зв'язаності протилежностей, таких як план і дія, ціна і якість, гра і робота та ін. Гнучкість і оперативність мислення проявляється у вирішенні практичних завдань у світі, що постійно змінюється. А. Маслоу говорив про новий тип людини, «яку зміни надихали б, людину, здібну до імпровізації, упевнену, мужню, сильну людину, яка могла б з честю і з радістю зустріти несподівану, нову для неї ситуацію» [1, с.70]. Інноваційність лідерів бізнесу проявляється в їхній здатності експериментувати, в тому, що вони у будь-яких рішеннях орієнтуються на нові підходи, не бояться помилок і похибок. Підприємницькі якості лідерів бізнесу допомагають їм знаходити оптимальний вихід з проблемних ситуацій, шукати і знаходити нові економічні можливості.

Особливі підприємницькі здібності, які бізнесмени називають «чуйкою», чуттям, шостим відчуттям, інтуїцією, сприяють тому, що успішні бізнесмени вміють перетворювати свій особистісний потенціал на конкретні фінансові успіхи.

Результати дослідження особливостей емоційної сфери лідерів бізнесу показують їх особливу емоційну гнучкість, що дозволяє їм підстроюватися під різні бізнес-ситуації. Обговорення результатів тесту разом з респондентами показало, що успішні бізнесмени в зовнішніх контактах частіше проявляють свою здібність до продуманих, цілеспрямованих дій з достатнім щодо ситуації натхненням або з необхідною витримкою. У внутрішньому спілкуванні, наприклад, з членами своєї команди, вони проявляють інший спосіб поведінки: не бояться поводитися природно і розкуто, демонструвати оточуючим свої емоції. В одних ситуаціях ми можемо бачити прояв незадоволеності, роздратування, гніву. В інших - симпатію, радість, захоплення. Бізнесмени пояснюють ухвалення агресії як природний прояв людської природи, не виправдовуючи антисоціальну поведінку ні власну, ні інших людей. В цілому у всіх зовнішніх і внутрішніх контактах вони здібні до швидкого встановлення глибоких, тісних і емоційно насичених контактів з людьми, особливо із значущими для розвитку бізнесу.

Таким чином, діагностичне дослідження самоактуалізації бізнесменів дозволяє зробити наступні висновки.

1. За результатами проведеного нами дослідження, серед особливостей особистості і професійної діяльності успішних бізнесменів, як власників малих і середніх підприємств, так і ключових учасників бізнес-діяльності, виявлена значна вираженість різних компонентів лідерства.

2. Лідер бізнесу цілісно сприймає і переживає час. Він живе в теперішньому часі і поглинений ним, адекватно сприймає минуле та не страшисться майбутнього.

3. Позитивне сприйняття природи людини лідерами бізнесу проявляється в їхній толерантності до проявів іншого конструктивного в людях (у думках, поведінці, діяльності). Завдяки самосприйняттю (самоповазі, самоприйняттю) лідери бізнесу позитивно відносяться до своїх достоїнств і слабких боків своєї особистості. Адекватна самооцінка дозволяє успішним бізнесменам конструктивно відноситися до своїх ресурсів, в одних ситуаціях зменшувати свої слабкості, в інших ситуаціях - перетворювати їх на свої сильні боки.

4. Особлива емоційна пластичність лідерів бізнесу дозволяє їм ефективно адаптуватися до різних бізнес-ситуацій.

5. В цілому бізнесмени, відповідаючи на питання про те, як вони ухвалюють значущі для них рішення, відповідають: «розумом і серцем».

6. Креативність лідерів бізнесу відрізняється синергією (здібністю до цілісного сприйняття, розуміння зв'язаності протилежностей), імпровізацією і натхненням, інноваційною спрямованістю професійної діяльності.

Литература

- 1.Алешина Е.Ю. Измерение уровня самоактуализации личности / Е.Ю.Алешина, Л.Я.Гозман, Е.М.Дубовская, М.В.Кроз // Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. - М.: Изд-во МГУ, 1987. - С.49-80.
- 2.Деркач А.А. Эффективность деятельности руководителей в экстремальных управленческих ситуациях / А.А.Деркач, А.В.Щербина. - М.: МААН, 1998. - 99 с.
- 3.Журавлев А.Л. Проблемы экономической психологии / А.Л.Журавлев, В.П.Позняков, А.Б.Купрейченко. Т. 2 [под ред. Журавлева А.Л., Купрейченко А.Б.]. - Ин-т психологии РАН, 2005. - С.78-91.
- 4.Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. Психология индивидуальных различий / Е.А.Климов [Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - С. 74-77.
- 5.Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г.Маслоу [Пер. с англ. Т.Б.Рожковской] - СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. - 430 с.
- 6.Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р.Роджерс [Пер. с англ. И.М.Тихоновича]. - М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. - 480 с.
- 7.Чернявська Т.П. Психологічний аналіз сучасних концепцій особистості підприємця / Т.П.Чернявська //Вісник Одеського національного університету. - 2003. - Т. 8, вип. 10. Психологія. - С. 155-161.
8. Чернявська Т.П. Структура ефективної підприємницької діяльності / Т.П.Чернявська // Вісник Одеського національного університету. - 2004. - Т. 9, вип. 8. Психологія. - С. 83-89.
9. Shostrom E. Personal Orientation Inventory (POI). Educational and Industrial Testing Service, 1963.

Надійшла до редакції 3.03.2010

Особливості сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості у людей з різним рівнем соціального інтелекту

Яворовська Л. М., Хафізова Г. С.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В данной статье рассматривается проблема социального интеллекта, смысложизненных ориентаций и временной перспективы личности. Согласно результатам эмпирического исследования высокий уровень социального интеллекта связан с восприятием процесса жизни как интересного, эмоционально насыщенного, наполненного смыслом, с убеждением в возможности осуществлять контроль над событиями собственной жизни, свободно принимать решения; высокий социальный интеллект также связан с активным влиянием на настоящее, с тенденцией воспринимать время как более целостное и напряжённое.

Ключевые слова: социальный интеллект, смысложизненные ориентации, временная перспектива личности.

У даній статті розглядається проблема соціального інтелекту та особливостей сенсожиттєвих орієнтацій і часової перспективи особистості. Згідно з результатами проведеного емпіричного дослідження високий рівень соціального інтелекту пов'язаний зі сприйняттям свого життя як цікавого, емоційно насиченого та переконанням в можливості здійснювати контроль над подіями власного життя, вільно приймати рішення; високий соціальний інтелект також пов'язаний з активним впливом на теперішній час, з тенденцією сприймати час як більш цілісний та напружений.

Ключові слова: соціальний інтелект, сенсожиттєві орієнтації, часова перспектива особистості.

This article is devoted to the problem of social intelligence, life-sense orientations and time perspective of personality. According to the results of the empirical research high social intelligence is connected with the perception of life as an interesting, emotionally-colored process, with a belief in opportunity to control the events of your own life and to be able to make decisions easily; besides, high social intelligence is connected with active influence on the present, with the tendencies to perceive time process as the whole and more intensive phenomenon.

Key words: social intelligence, life-sense orientations, time perspective of personality.

У сучасному суспільстві досить важливою є проблема соціального інтелекту особистості. Ще у 1920 році Е. Торндайк визначив соціальний інтелект як здатність прогнозувати результат міжособистісної взаємодії [6]. Актуальність роботи полягає в тому, що поняття «соціальний інтелект» на даному етапі розвитку психології потребує більш детального вивчення та створення інтегральної концепції сутності цього явища. Ми вважаємо, що соціальний інтелект відіграє найважливішу роль при встановленні міжперсональних контактів, забезпечує адаптивну поведінку в мінливих умовах сучасного суспільства, впливає на планування успішної взаємодії між людьми та прогнозування розвитку ситуацій спілкування. Важливо підкреслити, що однією з інтегральних функцій соціального інтелекту є формування довгострокових, тривалих взаємин з перспективою, що в умовах сучасного суспільства набуває великого значення. Необхідно зауважити, що соціальний інтелект виступає як умова розвитку соціальної зрілості й гармонізації особистості, що сприяє продуктивній взаємодії з іншими людьми, встановленню теплих емоційних стосунків. Таким чином, можна сказати, що соціальний інтелект відіграє велику роль у житті особистості.

Не менш важливим є поняття сенсу життя та його осмисленості. Для чого людина живе? В чому сенс її життя? Ці питання завжди турбували суспільство. Наміри усвідомити своє призначення, зрозуміти, як жити, як будувати свої плани на майбутнє, властиві людині. Кожний, хто намагається дати відповідь на такі запитання, постає перед важливою проблемою осмисленості життя. Проблема сенсу життя є, насамперед, проблемою особистості. Дж. Крамбо та Л. Махолік визначили осмисленість життя як переживання особистістю онтологічної значимості свого буття [7]. Осмисленість життя виступає одним з критеріїв розвитку особистості та її становлення в умовах сучасного суспільства, тому актуальність даного питання не залишає сумніву. Більш того, у зв'язку з тим, що смислова сфера виступає як основа особистості, на наш погляд, важливо розглянути сенсожиттєві орієнтації у просторі часової перспективи особистості. Ми вважаємо, що саме збалансована часова перспектива, яка характеризується наявністю компромісу між змістом репрезентацій минулого досвіду, бажаннями теперішнього та уявленнями про майбутні наслідки, є найбільш оптимальною для функціонування особистості у суспільстві. Тому актуальність даної проблематики не залишає сумніву.

Теоретичне значення даної роботи полягає у створенні інтегральної концепції поняття «соціальний інтелект». Практичне значення результатів дослідження полягає в наступному. Як відомо, соціальний інтелект як когнітивна складова комунікативних здібностей особистості обумовлює успішність у професійній сфері, зокрема, у професіях типу «Людина-Людина» (О.С. Михайлова). Крім того, високі показники осмисленості життя, орієнтація на досягнення цілей у

майбутньому (О.В. Беляєва), збалансована часова перспектива (О. Сирцова) позитивно впливають на успішну професійну діяльність. Отже, результати дослідження взаємозв'язку рівня соціального інтелекту, особливостей сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості можуть бути використані в роботі психолога на підприємствах, у виробничих організаціях та установах для прогнозування успішної професійної діяльності персоналу.

Аналіз існуючих концепцій соціального інтелекту особистості продемонстрував, що величезна кількість дослідників, починаючи з ХХ століття, зверталися до цього поняття й давали різноманітні визначення, підкреслюючи окремі характеристики соціального інтелекту. Розглянемо більш докладно основні уявлення й підходи до розуміння сутності цього явища.

Уперше поняття «соціальний інтелект» використав у 1920 році Е. Торндайк як здатність прогнозувати результат міжособистісної взаємодії [13]. Г.В. Олпорт визначав соціальний інтелект як особливу здатність вірно оцінювати людей, прогнозувати їхню поведінку й забезпечувати адекватне пристосування в міжособистісній взаємодії [5]. Дж. Гілфорд розглядав соціальний інтелект як систему інтелектуальних здібностей, що не залежать від фактору загального інтелекту й поєднаних, насамперед, із пізнанням інформації [9]. М. Форд і М. Тісак за основу вимірювання соціального інтелекту поклали успішне вирішення проблемних ситуацій [12]. М. Кентор прирівнював соціальний інтелект до когнітивної компетентності, що дозволяє людям сприймати події соціального життя з мінімумом несподіванок і максимальною особистою користю [14]. Х. Гарднер визначив соціальний інтелект як здатність помічати й розуміти потреби й наміри інших людей, передбачати їхню поведінку в різних ситуаціях, відповідно планувати й здійснювати свої власні дії [4].

У вітчизняній психології поняття «соціальний інтелект» було розглянуто декількома дослідниками. Однією з перших цей термін використала М.І. Бобнева. Автор визначила соціальний інтелект як особливу здатність людини, що формується в процесі її діяльності в соціальній сфері, сфері спілкування й соціальних взаємодій [4]. Ю.М. Ємельянов вивчав соціальний інтелект у рамках практичної психологічної діяльності як підвищення комунікативної компетентності індивіда за допомогою активного соціально-психологічного навчання, розуміючи під цим стійку, засновану на специфіці розумових процесів, афективного реагування і соціального досвіду, здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємини та прогнозувати міжособистісні події [4]. А.Л. Южанінова виділяє соціальний інтелект як третю характеристику інтелектуальної структури на додаток до практичного і логічного інтелекту. Останні відображають сферу суб'єкт-об'єктних відносин, а соціальний інтелект – суб'єкт-суб'єктних [4]. О.С. Михайлова визначає соціальний інтелект як інтегральну інтелектуальну здібність розуміти й прогнозувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях [4]. О.О. Бодальов під соціальним інтелектом розуміє сукупність психічних утворень людини, що виявляються в здатності успішно спілкуватися з іншими людьми, а саме: мотиваційна й емоційна сфера, воля, набір психічних властивостей особистості, відповідний комунікативній активності людини, багатий репертуар поведінкових реакцій при спілкуванні [2]. Т.М. Карпович вважає, що розвиток комунікативно-пізнавальної активності (соціального інтелекту) має здійснюватися в процесі усвідомлення людиною структури та індивідуальних особливостей протікання соціально-перцептивних процесів шляхом включення в проблемні ситуації [4]. У роботах останніх років також можна виділити дослідження М.О. Амінова й М.В. Молоканова, які розглядали соціальний інтелект як умову вибору профілю діяльності у майбутніх практичних психологів [1]. Серед операціональних підходів до проблеми соціального інтелекту слід зазначити концепцію Н. О. Кудрявцевої. Автор виділила інтегративний показник інтелектуального потенціалу людини. Він був позначений як «єдність інтелекту» і відображав істотні компоненти механізму інтелектуального розвитку: загального інтелекту (здатність вирішувати завдання на суб'єкт-об'єктному рівні), соціального інтелекту (здатність вирішувати задачі на суб'єкт-суб'єктному рівні), рефлексії (баланс розвитку різних аспектів інтелекту [6]).

Таким чином, проаналізувавши різноманітні уявлення про природу соціального інтелекту, можна сказати, що в зарубіжній психології соціальний інтелект розглядається як інтелектуальна здібність, яка пов'язана, насамперед, із обробкою інформації; в вітчизняній психології підкреслюється той факт, що соціальний інтелект має відношення до сфери суб'єкт-суб'єктного пізнання і є когнітивною складовою комунікативних здібностей особистості.

На наш погляд, інтегральними й найбільш розробленими є підходи до розуміння соціального інтелекту В.М. Куніциної, О.І. Савенкова, Д.В. Ушакова.

В.М. Куніцина визначає соціальний інтелект як глобальну здібність, що виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних характеристик поведінки, включаючи рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції; ці риси обумовлюють прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій спілкування, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень. Ця здатність дозволяє, в кінцевому підсумку, досягати гармонії з собою та навколишнім середовищем [6].

О.І. Савенков стверджує, що можна виділити два чинники соціального інтелекту: «кристалізовані соціальні знання» та соціально-когнітивна гнучкість. Даючи характеристику цій концепції, слід також виділити три групи критеріїв соціального інтелекту: когнітивні (соціальні знання, соціальна пам'ять, соціальне прогнозування); емоційні (соціальна виразність, співпереживання, здатність до саморегуляції); поведінкові (соціальне сприйняття, соціальна взаємодія, соціальна адаптація) [10].

На основі структурно-динамічної теорії Д.В. Ушакова соціальний інтелект має наступні характеристики: континуальний характер (властивий сфері сприйняття, а не мислення), використання невербальної репрезентації, втрата точного соціального оцінювання при вербалізації, формування у процесі соціального навчання (навчання через дію), використання «внутрішнього» досвіду [8].

Здійснивши аналіз зазначених вище підходів, можна сказати, що концепції В.М. Куніциної, О.І. Савенкова й Д.В. Ушакова відрізняються тим, що автори намагаються створити інтегральне уявлення про природу соціального інтелекту, при цьому до аспектів соціального інтелекту вони додали когнітивні, емоційні й поведінкові характеристики даного явища.

Щодо поняття осмисленості життя, то ми базувалися на підході Д.О. Леонт'єва, який вважає, що осмисленість життя як переживання особистістю онтологічної значимості буття, не є внутрішньо однорідною структурою [15]. Можна говорити про наступні основні фактори сенсу життя особистості: 1. мета в житті (наявність життєвих цілей, покликань, намірів в житті); 2. інтерес та емоційна насиченість життя; 3. задоволеність самореалізацією (відображає відчуття успіху від власної діяльності); 4. відчуття здатності вплинути на життєві ситуації; 5. впевненість в принциповій можливості здійснювати життєвий вибір [7].

Форми переживання часу особистістю різноманітні: час може розтягуватися, розриватися і навіть зупинятися, а переживання його обмеженості або необмеженості, цілісності або розірваності – це є психологічна реальність [3]. Щодо поняття часової перспективи особистості, то ми взяли за основу погляди Ф. Зімбардо, який вважає, що часова перспектива – це основний аспект у побудові психологічного часу, який виникає з когнітивних процесів, котрі поділяють життєвий досвід людини на часові межі минулого, теперішнього та майбутнього [11].

Ф. Зімбардо та його колеги виділяють два аспекти ставлення до минулого: негативний (минуле сприймається як неприємне та визиває відразу); позитивний (минулий досвід та час сприймаються як приємні, характерна ностальгія за минулим). Також виділяють два аспекти ставлення до теперішнього: гедоністичний – коли цінується насолода теперішньою миттю, без жалю про майбутні наслідки; фаталістичний – коли люди вірять у долю, вважають, що зміни неможливі. По відношенню до майбутнього відзначають тільки один аспект – загальна орієнтація на майбутнє, яка характеризується наявністю мети та планів, а також поведінкою, спрямованою на їх здійснення [11].

Об'єктом нашого дослідження виступають психологічні особливості соціального інтелекту. Предметом є взаємозв'язок сенсожиттєвих орієнтацій, часової перспективи особистості та рівня соціального інтелекту.

Мета роботи полягає в аналізі взаємозв'язку рівня соціального інтелекту, особливостей сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості.

Завданнями роботи є: аналіз й узагальнення різноманітних концепцій щодо розуміння сутності соціального інтелекту; аналіз категорії сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості; порівняння особливостей сенсожиттєвих орієнтацій у людей з різним рівнем соціального інтелекту; порівняння особливостей часової перспективи особистості у людей з різним рівнем соціального інтелекту; вивчення взаємозв'язку між рівнем соціального інтелекту, осмисленістю життя та часовою перспективою особистості.

Методи дослідження: 1. Методика діагностики соціального інтелекту особистості (Дж. Гілфорд та М. Саллівен); 2. Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д.О. Леонт'єв); 3. Опитувач часової перспективи особистості (Ф. Зімбардо); 4. Методика «Шкали та фактори переживання часу» (О.О. Кронік та Є.І. Головаха).

Для статистичної обробки отриманих даних були використані наступні методи: 1. метод Пірсона; 2. метод Манна-Уїтні.

У нашому дослідженні брало участь 50 респондентів, віком від 30 до 45 років, які мають вищу освіту. Першу групу склали досліджувані, які мають високий рівень соціального інтелекту (16 чоловік), другу групу – досліджувані з середнім рівнем соціального інтелекту (16 чоловік) і третю групу склали люди з низьким рівнем соціального інтелекту (18 чоловік).

Використовуючи метод Манна-Уїтні для вивчення якісних відмінностей показників по двом групам серед даних за методиками діагностики соціального інтелекту, сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості, ми прийшли до наступних результатів.

Між групами досліджуваних з високим та низьким рівнем соціального інтелекту були виявлені якісні відмінності за параметрами емоційної насиченості життя та переконанням в

можливості контролювати своє життя, за параметрами позитивного ставлення до минулого, а також відмінності в особливостях переживання часу як більш цілісного (плавного, безперервного, з тенденцією до одноманітності) та напруженого (стислого, насиченого, організованого, досить швидкого) в бік більшої вираженості цих показників у групі з високим соціальним інтелектом.

Використовуючи метод Пірсона для вивчення кореляційного зв'язку між двома показниками серед даних за методиками діагностики соціального інтелекту, сенсожиттєвих орієнтацій та часової перспективи особистості, ми отримали наступні результати.

Високий рівень соціального інтелекту позитивно пов'язаний зі сприйняттям свого життя як цікавого, емоційно насиченого та переконанням в можливості здійснювати контроль над подіями власного життя, вільно приймати рішення; високий соціальний інтелект також пов'язаний з активною позицією по відношенню до теперішнього, з тенденцією сприймати час як більш цілісний (плавний, безперервний, з тенденцією до одноманітності) та напружений (стислий, насичений, організований, досить швидкий).

Розглянемо взаємозв'язок субтестів методики діагностики соціального інтелекту особистості та особливостей сенсожиттєвих орієнтацій і часової перспективи особистості.

Досліджувані, які мають високий рівень розвитку здібності передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (субтест «Історії із завершенням»), вважають, що мають змогу самостійно контролювати своє життя, вільно приймати рішення та реалізувати їх; займають активну позицію по відношенню до свого теперішнього, орієнтовані на досягнення цілей; сприймають час як більш цілісний, безперервний, насичений, організований, стислий та напружений.

Для досліджуваних з високими здібностями правильно оцінювати стан, почуття, наміри інших за їх невербальними проявами (субтест «Групи експресії») характерне сприйняття свого життя як емоційно насиченого та наповненого сенсом; такі досліджувані схильні вважати, що мають змогу самостійно контролювати життя, вільно приймати рішення та реалізувати їх; мають тенденцію сприймати час як більш цілісний та напружений.

Для досліджуваних з високими показниками здібності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій (субтест «Вербальна експресія») характерна наявність цілей у майбутньому, що надає їх життю осмисленості та часової спрямованості, такі досліджувані схильні займати активну позицію по відношенню до свого теперішнього, орієнтовані на досягнення цілей у майбутньому та схильні сприймати час як більш цілісний, плавний, безперервний, з тенденцією до одноманітності.

Досліджувані з високими здібностями аналізувати складні ситуації спілкування та розуміти логіку розвитку цих ситуацій (субтест «Історії із доповненням») мають тенденцію сприймати своє життя як цікаве, емоційно насичене та наповнене сенсом; вважають, що в змозі здійснювати самостійно вибір для того, щоб побудувати своє життя згідно власних цілей та намірів; схильні орієнтуватися на майбутнє, їх поведінка в більшій мірі визначається прагненням до мети та плануванням і досягненням цієї мети, а також вони займають активну позицію по відношенню до теперішнього; мають тенденцію сприймати час як більш цілісний та напружений.

Отже, згідно з результатами проведеного емпіричного дослідження можна зробити висновок про те, що існує взаємозв'язок між рівнем соціального інтелекту, особливостями сенсожиттєвих орієнтацій та часовою перспективою особистості.

На підставі аналізу теоретичного матеріалу та проведеного експериментального дослідження ми прийшли до наступних висновків:

1. Соціальний інтелект являє собою складну структуру, що виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних характеристик та параметрів поведінки, які обумовлюють успішність міжособистісних відносин, інтерпретацію інформації й поведінки, готовність до взаємодії й прийняття рішень.

2. Важливо підкреслити зв'язок між високим рівнем соціального інтелекту та осмисленістю життя як переживанням онтологічної значимості буття, до структури якої входять наявність життєвих цілей, покликань, намірів; емоційна насиченість життя; задоволеність самореалізацією; відчуття здатності вплинути на життєві ситуації; впевненість в принциповій можливості здійснювати життєвий вибір.

3. Часова перспектива особистості виступає як основний аспект у побудові психологічного часу, який виникає з когнітивних процесів, котрі поділяють життєвий досвід людини на часові межі минулого, теперішнього та майбутнього.

4. Між групами досліджуваних з високим та низьким рівнем соціального інтелекту були виявлені якісні відмінності за параметрами емоційної насиченості життя та переконанням в можливості контролювати своє життя, за параметрами позитивного ставлення до минулого, а також за параметрами переживання часу як більш цілісного (плавного, безперервного, з тенденцією до одноманітності) та напруженого (стислого, насиченого, організованого, досить швидкого) в бік більшої вираженості цих показників у групі з високим соціальним інтелектом.

5. Високий рівень соціального інтелекту позитивно пов'язаний зі сприйняттям свого життя як цікавого, емоційно насиченого та переконанням в можливості здійснювати контроль над подіями власного життя, вільно приймати рішення; пов'язаний з активною позицією по відношенню до теперішнього, з тенденцією сприймати час як більш цілісний та напружений.

В подальшому планується дослідження вікових аспектів взаємозв'язку соціального інтелекту та особливостей часової перспективи особистості.

Література:

1. Аминов Н. А., Молоканов М. В. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов // Психологический журнал. – 1992. №5. – С. 104-109.
2. Бодалёв А. А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 325 с.
3. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 129 с.
4. Карпович Т. Н. Психологическая диагностика социального интеллекта личности. – Мозырь: Содействие, 2007. – 165 с.
5. Корчагин Н. В. Проблема соотношения академического и социального интеллекта в отечественной и зарубежной психологии // Психоанализ и психотерапия. – 2006. №4. – С. 3-6.
6. Куницына В. Н. Межличностное общение: [учебн. пособие для студентов ВУЗов]. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
7. Леонтьев Д. А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). – [2-е изд.]. – М.: Смысл, 2006. – 18 с.
8. Люсин Д. В., Ушаков Д. В. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. – Институт психологии РАН, 2004. – 176 с.
9. Михайлова Е. С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена: диагностика социального интеллекта. Метод. руководство. – СПб.: ИМАТОН, 2001. – 55 с.
10. Савенков А. И. Секреты жизненного успеха // Директор школы. – 2004. №10. – С. 69-76.
11. Сырцова А.. Возрастная динамика временных ориентаций личности // Вопросы психологии. – 2008. № 2. – С.41-54.
12. Стернберг Р. Д. Практический интеллект. – СПб.: Питер, 2002. – 265 с.
13. Яворовська Л.М., Кузнецова К.Ю. Взаємозв'язок рівня розвитку соціального інтелекту та соціальної адаптації у студентів // Вісник ХНУ. Серія «Психологія». – 2009, №857. – С. 245-249.
14. Яворовська Л.М., Мельник А.А. Теоретичні підходи у вивченні соціального інтелекту // Вісник ХНУ. Серія «Психологія». – 2009, №857. – С. 237-244.
15. <http://www.kodges.ru/25874-test-smyslozhiznennykh-orientacijj-2-e-izdanieszho.html>

Надійшла до редакції 12.03.2010

Стиль життя особистості як психологічний феномен

Ягнюк Я.К.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В статье очерчиваются актуальные психологические проблемы и феномены современной молодежи, которые описываются понятием «стиль жизни». Указывается на сложные трансформационные условия становления личности молодого человека, которые актуализируют изучение сущности, специфики и особенностей становления стилей жизни молодого поколения. Выявлено разнообразие научно-теоретических представлений на проблему жизненных стилей: делается вывод о наличии различных взглядов на определение понятия «стиль жизни», на его структуру и основные смысловые характеристики; описываются факторы, которые влияют на становление жизненного стиля, и показатели его сформированности. Акцентируется внимание на полной целесообразности рассмотрения стиля жизни как системного психологического феномена.

Ключевые слова: психологические проблемы, молодежь, стиль жизни личности, типология жизненных стилей, психологический феномен.

У статті зазначаються актуальні психологічні проблеми та феномени сучасної молоді, котрі описуються поняттям «стиль життя». Вказується на складні трансформаційні умови становлення особистості молодої людини, які актуалізують вивчення сутності, специфіки та особливостей становлення стилів життя молодого покоління. Виявлена різноманітність науково-теоретичних уявлень на проблему життєвих стилів: робиться висновок про наявність різних поглядів на тлумачення поняття «стиль життя», на його структуру та основні змістовні характеристики; описуються фактори, що впливають на становлення життєвого стилю, та показники його сформованості. Звертається увага на цілковиту виправданість розглядання стилю життя як системного психологічного феномену.

Ключові слова: психологічні проблеми, молодь, стиль життя особистості, типологія життєвих стилів, психологічний феномен.

The article covers the actual psychological problems and the phenomena of the modern young people which are described by the term «lifestyle». The complicated transformational conditions of the young personality formation which actualize the studying of the essence, the specificity and the features of the young people lifestyle formation are pointed out. The variety of theoretical views on the lifestyle problems is revealed: a conclusion about the existence of different views on the interpretation of the term “lifestyle”, on its structure and its main semantic features is drawn; the factors which affect the lifestyle formation and the indicators of its formation are described. Attention to the absolute propriety of considering the lifestyle as a system psychological phenomenon is paid.

Key-words: psychological problems, young people, person's lifestyle, lifestyle typology, psychological phenomenon.

Актуальність дослідження. Сучасні трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні в усіх сферах життєдіяльності людини, здійснюють вплив на соціальне, матеріальне, політичне, духовне та психологічне становище молоді. Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких чільне місце займають соціально-психологічні, а саме: зростання рівня соціальних відхилень, девіантної поведінки, підвищення рівня толерантності до відхилень [9]; втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму, невпевненість у своїх силах, суб'єктивна відсутність перспектив росту (професійного та особистісного) [31]; розширення можливостей самореалізації та вибору цілої множини засобів прояву індивідуальності [10]; відчуття страху перед майбутнім [30]; тенденції до спрощення життєвих цілей та планів [13]; поширеність депресивних станів [31]; феномен самотності [21]; психологічна та міжособистісна залежність [11]; страх психологічної інтимності [27], синдром «емоційного холоду» [7]; неосексуальні практики, асексуальність, сексуальні перверсії [17] тощо.

Молоде покоління залишилося без надійних соціальних орієнтирів у зв'язку з глибокою трансформацією суспільних відносин, що сприяло втраті позитивних життєвих орієнтирів, можливості реалізації життєвих планів та прагнень [24]. Руйнація традиційних форм соціалізації, ослаблення дії старих регулятивних чинників і не сформованість нових підвищила особисту відповідальність молоді за свою долю, поставивши її перед необхідністю вибору, виявила неготовність більшості з них включитися в нові суспільні відносини. Вибір життєвого шляху став визначатися не здібностями й інтересами молодої людини, а конкретними обставинами [1].

Це спричинює суттєві зміни в сприйнятті світу та самих себе молодими людьми, зміни в їх переконаннях, потребах, інтересах, всієї системи цінностей. У зв'язку з цим молодь піддається додатковому психологічному навантаженню, що створює сприятливі умови для зростання незадоволеності своїм соціальним становищем, розгубленості, втрати сенсу життя, появи самотності, порожнечі, втрати довіри до владних структур, злочинності, урізноманітнення девіантності.

Означені умови становлення особистості молодої людини актуалізують необхідність вивчення сутності, специфіки та особливостей становлення стилю життя підростаючої особистості

як способу життєздійснення та реалізації сенсу її життя.

Аналіз проблеми. Найявністю багатьох проблем та феноменів серед молоді спричиняють появу різноманітних способів життя, які можуть бути описані поняттям «стиль життя». Актуальність осмислення стилю життя обумовлена й відносною нерозробленістю цього наукового поняття в межах системи психологічної науки. Це вимагає дослідницької роботи з узагальнення існуючих теоретико-методологічних та методичних підходів, вивчення структури життєвого стилю особистості, розробки системи показників його сформованості, які в подальшому могли бути емпірично зафіксовані [6].

Сучасний стан розвитку психології характеризується значним поширенням інтересу дослідників до проблеми життєвих стилів. Не зважаючи на широку сферу вивчення стильових явищ, детальний аналіз різноманітних компонентів стильової цілісності людини, можна констатувати недостатній рівень теоретичного аналізу проблеми стилю життя особистості [14], яка розглядається як вітчизняними та пострадянськими представниками (Л.Анциферова, В.Белоус, Є.Головаха, О.Донченко, В.Мерлін, Л.Сохань, Г.Осадча, В.Толстих, В.Тихонович та ін.), так і зарубіжними психологами (А.Адлер, Г.Олпорт, М.Вебер, Г.Ансбахер, Т.Веблен, Я.Стеббінс та ін.).

Зазначена проблематика знаходиться в широкому колі досліджень розвитку особистості, її життєвого шляху та життєтворчості (Б.Ананьєв, Л.Анциферова, Б.Ломов, В.Панок, С.Рубінштейн, О.Старовойтенко, Т.Титаренко, В.Ямницький); розробки поняття суб'єкта життя (К.Абульханова-Славська, А.Брушлінський, В.Татенко); розвитку уявлень про індивідуальність людини (В.Мерлін, Б.Тєплов, В.Русалов). В останній час з'являються праці, що систематизують емпіричні та теоретичні результати досліджень феноменології стильових проявів особистості (В.Дружинін, О.Лібін, Л.Сохань, В.Толочек, М.Холодна, І.Шкуратова), що характеризують формування особистості завдяки використанню фіксованих паттернів реагування, тобто характеру людини (Ст.Джонсон, Н.Мак-Вільямс, Д.Шапиро), що пов'язують з аналізом стилю споживання та стилю дозвілля (Я.Стеббінс, Т.Лілович, Л.Стейнберг).

У дослідженнях, присвячених стилю життя особистості, особлива увага науковців спрямована на аналіз структури, функцій стилю життя (О.Донченко, В.Тихонович), представлені різноманітні варіанти її типології (О.Кронік, Ю.Швалб, О.Лібін, В.Тихонович), розглянуто особливості її формування в межах соціалізації особистості (Т.Титаренко, Л.Сохань). Водночас, проблема становлення стилю життя особистості на різних вікових етапах досліджена недостатньо, що потребує подальшого вивчення й уточнення [14].

Дослідження із зазначеної проблематики знаходять своє відображення також у плідних спробах формування концепції індивідуального стилю діяльності (Є.Климов, В.Мерлін та його школа), за якою стиль життя – це стійка система засобів оптимальної діяльності, що зумовлена типовими особливостями нервової системи. Визначальною рисою такого підходу є акцент на адаптивній функції стилю, у структурі якого окреслюються дві складові – психофізіологічна та психічна. У руслі цього напрямку вивчаються стиль спілкування (В.Мерлін), індивідуальний емоційний стиль (Л.Дорфман), стиль активності (Б.Вяткін), стиль розвитку особистості (С.Карпова), стиль самоорганізації діяльності (О.Андрос), стиль саморегуляції (В.Морсанова) та ін.

Поняття «стиль життя» у науковий обіг увів М.Вебер, який розглядав його в соціологічному контексті як критерій соціальної стратифікації, чинник, що інтегрує певну соціальну групу і водночас перешкоджає переходу особи із однієї групи в іншу. Його послідовники (Т.Веблен, В.Уорнер) розробили концепції так званих субкультур, яким відповідають різні стилі життя. Вони доходять висновку, що відмінності між людьми зумовлюються не належністю до суспільного класу, а віковими характеристиками, певним типом культури тощо.

На думку О.Тоффлера [29], існування в суспільстві різноманітних стилів життя пов'язане не з поділом суспільства на класи, групи, соціальні прошарки, а з розподілом культури на субкультури. Тому людям дуже складно зорієнтуватись в цій різноманітності субкультур і створити свій власний стиль життя. Саме це і викликає, на думку автора, масові неврози серед людей.

Подальший розвиток терміну пов'язаний із феноменологічною традицією, зокрема, з іменем визначного австрійського вченого Альфреда Адлера [6], який витлумачує стиль життя як прояв індивідуальної цілісності особистості, що активно прагне досконалості, як сукупність захисних стратегій та компенсаторних прийомів, які застосовує суб'єкт у відповідь на вплив з боку найближчого соціального оточення. Вчений відзначав, що всі існуючі в суспільстві обмеження створюють загальну для всіх основу життя, життєдіяльності і так чи інакше впливають на формування стилю життя індивіда.

У свою чергу, Г.Олпорт [22] характеризував стиль життя як деяку стійку систему відмінних характеристик діяльності особистості, що визначається суб'єктивно, особистими якостями людини.

Своє продовження аналіз проблеми стилю життя з позицій психології особистості в контексті особливої інтегральної характеристики, що описує своєрідність поведінкового прояву людини, знаходить у працях У.Корнера, Г.Роршаха, які припускають, що певні формальні ознаки стилю життя, незалежно від їх походження, повинні засвідчуватися найрізноманітнішими діями суб'єкта.

Еволюція досліджень цієї проблематики в західній психології детермінує розуміння стилю життя як стратегічного рішення на основі життєвих планів індивіда, завдяки чому загальні стильові особливості можуть проявлятися у формі паттернів організації повсякденного життя (Д.Ройс, Є.Поуелл).

У колективній монографії "Стиль життя особистості. Теоретичні та методологічні проблеми" [19] стиль життя розглядається як індивідуально-особистісна форма прояву соціально-типового, як своєрідний відбиток мікросередовища, в якому розгортається життєдіяльність особистості. У такому контексті реалізується діяльнісний принцип розуміння стилю життя, простежується взаємозв'язок цього поняття з категоріями способу життя, життєдіяльності, життєвої програми, життєвого плану, концепції життя, активної життєвої позиції особистості.

Попри великий інтерес до проблеми життєвого стилю особистості з'являються праці, автори яких намагаються на міждисциплінарному рівні узагальнити експериментальні та теоретичні результати досліджень (О.Лібін, 1992, 1998; М.Холодна, 1990; В.Толочек, 1992; І.Шкуратова, 1991, 1998). Однак їм усім бракує саме соціально-філософського розуміння проблеми, відтак "стиль життя" все ще продовжує залишатися досить розмитим та маловизначеним поняттям [6].

Спостерігається невинуватена відсутність публікацій, в яких життєвий стиль особистості розглядається як системний феномен. Так, за Л.Чміль [6, 23], стиль життя є системою зі складною структурою, яка формується під впливом цілого комплексу внутрішніх (особистісні риси, ціннісні орієнтації, мотиваційна система, самооцінка як загальний механізм саморефлексії, темперамент, стать індивідів) та зовнішніх (особливості сімейного виховання на етапі первинної соціалізації, характер взаємовідносин з оточуючими людьми, увесь спектр проявів поведінки у найважливіших сферах життя) детермінант. Рівень сформованості та характер системи життєвих орієнтацій, уявлення про шляхи досягнення обраних життєвих цілей, рівень задоволеності життєвими досягненнями виступають показниками стилю життя особистості.

На основі аналізу сучасних теоретичних та емпіричних досліджень (О.Донченко, О.Лібін, Л.Сохань, Т.Титаренко, Ю.Швалб, І.Шкуратова) феномен стилю життя особистості розглянуто як особливий індивідуальний спосіб здійснення особистістю обраного нею життєвого шляху, сукупність моделей поведінки, що фіксують усталено відтворювані риси, манери, нахили, тобто спосіб, яким людина як суб'єкт здійснює своє життя.

Стиль життя особистості – це складна багаторівнева динамічна властивість особистості, здатна до розвитку, співвідношення параметрів формуютьоворюючих складових (активності та спрямованості) якої утворюють певний стильовий тип [14].

Поняття «суб'єкт стилю життя» розглядає стиль життя особистості як динамічну категорію, що відображає можливість його розвитку і характеризує змінюваність, безперервний перехід якості способу організації життєдіяльності особистості від низького рівня його організації до більш високого [14].

А.Коваль [10] описує стиль життя як соціальний феномен, зміст якого детермінується взаємопроникненням індивідуально-особистісних та соціокультурних чинників; є індивідуально-своєрідною системою стійких засобів та форм опосередкування особистістю об'єктивних умов життєдіяльності. В умовах соціальних трансформацій, що супроводжуються руйнуванням усталених світоглядних та ціннісних орієнтацій, стилетворча активність особистості спрямовується передусім на формування суто зовнішніх, формальних життєвих стандартів та характеристик, покликаних компенсувати брак осмисленості та змістовної насиченості в людських життєпроявах.

Т.Приходько [16] характеризує категорію «стиль життя» як соціальне явище аксіологічного змісту, яке визначається життєвим та соціальним вибором особистості чи соціальної групи, визначає напрям та характер життєдіяльності людей, їх соціальної самореалізації в умовах сучасного соціального простору.

На думку О.Темрук, О.Штепи, об'єктивним показником рівня розвитку стилю життя особистості виступає зрілість як інтегральний критерій особистісного зростання, вияв особистісного потенціалу людини та її життєстійкості у здійсненні своєї життєвої стратегії.

Як свідчать дослідження психології життєвого шляху, стиль життя особистості зумовлюється, з одного боку, різними параметрами індивідуальності, а з іншого – способами взаємодії з життєвими ситуаціями, ситуативними змінними (А.Адлер, Л.Дорфман, О.Коржова, О.Лібін, Г.Олпорт та ін.).

До основних змістових характеристик стилю життя особистості, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, належать ціннісні, життєві орієнтації, цілі (О.Коржова,

Д.Леонтьєв, О.Лібін, А.Маслоу, В.Мерлін, та ін.), суб'єктивні переваги (І.Шкуратова), локус контролю (К.Муздибаєв, А.Реан, Н.Steel), стратегії подолання життєвих труднощів, переживання життєвої кризи (К.Абульханова-Славська, Л.Анциферова, В.Роменець Т.Титаренко), активність, суб'єктність, адаптивність та інші індивідуальні властивості (А.Адлер, Л.Дорфман, В.Лібін, Ф.Торн).

Порівнянням основних підходів до структуралізації психологічних чинників процесу становлення стилю життя в онтогенезі встановлено, що стиль життя формується в процесі соціалізації (Л.Сохань, Т.Титаренко) і є результатом особистісного та професійного самовизначення особистості (М.Гінзбург, З.Карпенко, І.Кон, І.Мар'єнко, В.Орлов, Р.Пасічняк, Л.Потапчук, В.Сафін, І.Шендрік).

Надумку О.Малини [14], структурними компонентами стилю життя особистості є активність, що розглядається як міра взаємодії суб'єкта з довкіллям, як такий спосіб самовираження та самоздійснення особистості в житті, при якому нею досягається (або не досягається) якість цілісного, самостійного та здатного до розвитку суб'єкта (К.Абульханова-Славська, І.Джидарьян, С.Рубінштейн), та спрямованість особистості, тобто стійка домінуюча система мотиваційних утворень, що стає вектором поведінки (Л.Божович, В.Семиченко, А.Прангішвілі).

Ханс-Пауль Мюллер [28] вважає, що стиль життя характеризується цілою низкою формальних ознак (цілісністю, добровільністю, характерністю і стилізацією) та є зовнішнім вираженням, практичним втіленням основних цінностей особистості, тактичним проявом його стратегічних представлень.

Стиль життя особистості проявляється в площині соціального функціонування у вигляді певного типу, що утворюється поєднанням параметрів його структурних формують складових. Переважна більшість дослідників за провідний критерій виділення типів стилю життя визначають в одних випадках активність (А.Адлер, О.Тихонович, О.Кронік), а в інших – спрямованість особистості (С.Анісімов, Л.Сохань, З.Янкова, Б.Додонов, В.Лібін). Такий підхід до типологізації здається дещо обмеженим, оскільки і в першому, і в другому випадку ігнорується єдність, взаємозумовленість цих чинників, взаємозв'язок яких є передумовою існування стилю життя [12].

Дослідження Т.Пилаєвої [15] сприяли виявленню серед студентської молоді наступних типів життєвих стилів: «деструктивно-колективістський», «деструктивно-егоїстичний», «егоїстично-деструктивний», «конструктивно-колективістський». У свою чергу, К.Шалаєвою [25] було узагальнено типологізацію стилів життя: жіночі-чоловічі, фемінінні-маскулінні, традиційні-інноваційні, популярні-маргінальні, конформістські-альтернативні, тоталітарні-самозрозумілі, мажоритарні-міноритарні, масові-індивідуальні, реальні-ідеальні, нормативні (конвенційні)-антисоціальні, альтруїстичні-гедоністичні.

Специфіка гендерних уявлень зумовлює формування суб'єктного чи об'єктного стилю життя в юності (за Г.Гритчук [8]), визначаючи його змістові характеристики у юнаків та дівчат.

Завдяки здійсненому теоретичному аналізу феномену стилю життя особистості можна зробити наступні висновки.

Висновки. 1. Дослідники розглядають стиль життя особистості як загальнонаукову та динамічну категорію, соціально-психологічний та системний феномен зі складною структурою, особливу інтегральну характеристику, складну багаторівневу динамічну властивість особистості, системну сукупність способів сприйняття соціального світу.

2. До основних змістових характеристик стилю життя особистості, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, належать ціннісні та життєві орієнтації, цілі, суб'єктивні переваги, локус контролю, стратегії подолання життєвих труднощів, переживання життєвої кризи, активність, суб'єктність, адаптивність та інші індивідуальні властивості.

3. На становлення стилю життя особистості впливають різні параметри індивідуальності; способи взаємодії з життєвими ситуаціями в процесі соціалізації особистості, її особистісного та професійного самовизначення в певному культурному середовищі; особливості нервової системи.

4. Показниками сформованості життєвого стилю особистості виступає її активність та спрямованість, сформованість системи життєвих орієнтацій та наявність конкретних уявлень про шляхи досягнення життєвих цілей, рівень задоволеності життєвими досягненнями, особистісна зрілість.

Перспективи подальших досліджень полягають в уточненні чинників, що впливають на виникнення й функціонування певного стилю життя, у розробці психологічних засобів оптимізації процесу становлення життєвих стилів.

Література

1. Альбуханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – С. 3-7.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. I. – М.: Педагогика, 1980. – С. 67-73.

3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – С. 240-242.
4. Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психотерапия: Учебник для вузов. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – С. 180-223.
5. Вебер М. Хозяйство и общество // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
6. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Збірник наукових праць. Серія Психологія. – Х., № 653, 2005. – С. 206-211.
7. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Збірник наукових праць. Серія Психологія. – Х., № 842, 200. – С. 30-34.
8. Гритчук Г.В. Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук. - Хмельницький, 2008.
9. Довгополюк В.О. Соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук. - Одеса, 2004.
10. Коваль А.В. Категорія «стиль життя» та її соціокультурна експлікація. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук. – К., 2002. – 13 с.
11. Котляров А.В. ДРУГИЕ НАРКОТИКИ, или Homo addictus Человек зависимый. – М.: Психотерапия, 2006. – 480 с.
12. Левенець А.Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук. - Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. - К., 2006. - С. 4-7.
13. Малина О.Г. Психологічні особливості становлення стилю життя особистості в підлітковому та юнацькому віці. Автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. псих. наук. – К., 2009. – 25 с.
14. Олександров Ю.М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук. – Х., 2010. – 19 с.
15. Пилаєва Т.В. Стилi життя студентської молоді: типологія та детермінанти формування. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. соц. наук. – Х., 2009. - 21 с.
16. Приходько Т.В. Стилi життя молоді як соціальне явище сучасного українського буття. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук. – К., 2007.
17. Психологія Я і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис, № 4 (30), 2007. – С. 110-117.
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2004. – С. 641-644.
19. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы: / Коллект. автор., Ануфриева Р., Головаха Е. - К.: Наукова думка, 1982. – 372 с.
20. Старшенбаум Г.В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Старшенбаум Г.В. – М.: Когито-Центр, 2006. – 367 с.
21. Сіляєва В.І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок. Автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. псих. наук. – Х., 2004. – 20 с.
22. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. - С.171-174, 270-302.
23. Чміль Л.Б. Психологічні особливості стилю життя студентської молоді. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук. – Х., 2010. – 20 с.
24. Чупров В.И., Зубок Ю.А. Молодежный экстремизм: сущность, формы проявления, тенденции. Ин-т соц.-полит. исслед. РАН. – М.: Academia, 2009. – 320 с.
25. Шалаєва К.В. Соціальні механізми формування стилів життя в контексті феміністичної парадигми. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. соц. наук. – К., 2005. - 13 с.
26. Greenfield Sh., Scheffler T.S., Naus P.J. The Relationship of Adult. Fear of Intimacy and Differentiation of Self among Clients in Substance Disorder Treatment Facilities //Publications@Bond University, 2005.
27. Schaeff A.W. Escape of intimacy: Untangling the Love addictions: Sex, romance, relationships. San Francisco: Harper & Row, 1989. - 165 p.
28. Muller H.-P. Sozialstruktur und Lebensstile. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.
29. Toffler A. Future's shock. New York: Bantam Books, 1981. – 517 p.
30. www.kmu.gov.ua
31. www.razumkov.org.ua

Надійшла до редакції 19.03.2010

Ціннісні орієнтири як складові процесу самореалізації особистості в науково-технічній сфері

Яковицька Л.С.
ДонНТУ

В статті цінності характеризуються як стійкі мотиваційні утворення, які актуалізують цілі, активізують і направляють професійну діяльність людини, процеси її самореалізації. Ціннісно-мотиваційна складова науково-технічної діяльності вивчається через прояви особистісно-професійної самореалізації особи і пояснюється тим, що актуальні потреби і інтереси відбиваються в свідомості людини, перетворюються, проходячи крізь сито ціннісних орієнтацій, стають реальними мотивами, які ведуть до здійснення себе в професії. Ціннісні орієнтири особистості розглядаються як один з психологічних і освітніх чинників, який впливатиме на процес самореалізації фахівця у науково-технічній сфері.

Ключові слова: саморозвиток, самореалізація, цінності, ціннісні орієнтири, професійні цінності.

В статье ценности характеризуются как стойкие мотивационные образования, которые актуализируют цели, активизируют и направляют профессиональную деятельность человека, процессы его самореализации. Ценностно-мотивационная составляющая научно-технической деятельности изучается через проявления личностно-профессиональной самореализации специалистов и объясняется тем, что актуальные потребности и интересы отражаются в сознании человека, проходя сквозь сито ценностных ориентаций, переосмысливаются и становятся реальными мотивами, которые ведут к осуществлению себя в профессии. Ценностные ориентиры личности рассматриваются в качестве одного из психологических факторов, влияющих на процесс самореализации специалиста в научно-технической сфере.

Ключевые слова: саморазвитие, самореализация, ценности, ценностные ориентиры, профессиональные ценности.

In the article values are characterized as consistent motivational formations which emphasize aims, activate and direct professional activity of a human and processes of his self-realization. The Valued-motivational constituent of scientific and technical activity is studied through the displays of personality-professional self-realization of person and explained by that actual necessities and interests are reflected in consciousness of man, transform, passing through the sieve of the valued orientations, become the real reasons which conduce to realization of itself in a profession. Value guidelines of personality is examined as one of psychological factors, influencing the process of self-realization of specialist in a scientific and technical sphere.

The Keywords: self-development, self-realization, values, value guidelines, professional values.

В гуманістичній психології кожна людина розглядається як окрема цінність, за таких умов реалізація її внутрішнього потенціалу набуває особливої значущості, тому актуальними стають дослідження, які вивчають механізми і складові становлення діяльності особистості по самореалізації.

Цінності, зазвичай, орієнтують діяльність людини, стимулюють її певні форми. Система цінностей не є статичною, вона динамічна і суперечлива, відображає як головні взаємозв'язки особистості з світом, так і актуальні, породжені сьогоденням. Разом з цим, вони можуть регулювати напрямки діяльності людини, тому що, як особистісні цінності, так і соціокультурні, існують у вигляді моделей належного. Виділення ціннісно-мотиваційної домінанти діяльності людини у дослідженні, пояснюється її впливом на спрямованість особистості, зокрема на її професійне зростання, самореалізацію. Саме в процесі самореалізації особистості формується життєва філософія людини, усвідомлюється сенс життя, власна соціальна цінність, тим самим ми не тільки вдосконалюємо свою професійну майстерність, але й гармонізуємо себе, свої взаємини з референтними групами. Це особливе ставлення до світу, особливий спосіб світосприймання, особливий спосіб взаємодії з реальністю.

Проблема становлення мотивів самореалізації розглядалася в працях А.Маслоу, В.Франкла, К.Роджерса, Г.Олпорта й інших представників гуманістичної психології. За А.Маслоу, здатність до самореалізації є ознакою психологічно здорової особистості: самоактуалізована особистість задовольняє базові потреби і йде до вищих потреб через розвиток, а не регрес, ціннісної сфери. Їй властиве: адекватне реагування на будь-які життєві ситуації, здатність робити правильний вибір, толерантність до розчарувань і страждань, уміння рефлексувати ситуації невдач, прийняття об'єктивної реальності, розмежування власної та об'єктивної реальності, безкорисливе пізнання інших людей та світу.

Вивчення ціннісно-потребової сфери особистості і її можливостей з точки зору впливу на становлення процесу самореалізації особистості в науково-технічній діяльності є метою нашого дослідження. Ціннісні орієнтири професіоналів ми будемо розглядати як один з психологічних і освітніх чинників, що впливатимуть на процес самореалізації особистості, тому що в ціннісних орієнтаціях втілюється смислоутворювальна ідея, що первісно організує буття кожної людини, взагалі, і буття конкретного фахівця технічної сфери, зокрема. Ставши цінністю, явище буття стає частиною нашого світосприйняття, частиною особистості, нашою внутрішньою потребою.

Дослідження особистості і спрямованості її життєвих або ціннісно-сміслових відношень проводили К.О.Абульханова-Славська, Г.О.Балл, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, З.С.Карпенко, Д.О.Леонт'єв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко.

Важливою для нашого дослідження є концепція І.Д. Єгоричевої, в якій акцентується ідея про формування особливостей самореалізації особистості як особливого виду діяльності. В процесі саморозвитку, за І.Д. Єгоричевою, значущим здобутком особи стає формування уявлень про розвиток як самостійну цінність. У результаті здійснення діяльності саморозвитку особа стає володарем низки важливих психологічних характеристик: інтернального локус-контролю, який проявляється в здатності брати відповідальність за свої дії на себе; віри в свою здатність виконати поставлені завдання, яка є одним з найважливіших конструктів, що забезпечують орієнтацію людини на досягнення (на відміну від орієнтації на уникнення невдач) [3]. Таким чином, саморозвиток стає основою для розгортання таких діяльностей як самоактуалізація і самореалізація.

Ми вважаємо, обмеженнями концепції І.Д. Єгоричевої є орієнтованість на онтогенетичний аспект вивчення саморозвитку, недостатньо розроблено положення про саморозвиток особистості як особливий вид внутрішньої діяльності людини, основою якого є процес формування уявлень про особистісно-професійну самореалізацію як самостійну цінність. На наш погляд, потрібний розгорнений аналіз аксіологічного аспекту цього положення. Так, за З.С.Карпенко, цінність є неодмінним корелятом психічного, що дозволяє вести мову про аксіопсихіку – ціннісно-сміслову сферу особистості [4, С.375].

Цінність трактується дослідниками по-різному: як об'єктивні матеріальні властивості; як значущість певних об'єктів для людини; як цілі існування людини, які служать провідними принципами у житті; як одна з форм функціонування смислових утворень; як ідеальна модель належного, що вказує напрям бажаного перетворення дійсності суб'єктом.

Більшість авторів сходяться на думці, що цінність того або іншого явища виникає тільки в об'єктно-суб'єктному відношенні, в процесі оцінювальної діяльності суб'єкта. Ціннісно-орієнтовна діяльність, як і пізнання, має духовний характер, але є специфічною формою віддзеркалення суб'єктом об'єкту. Своєрідність її полягає в тому, що вона встановлює відношення не між об'єктами, а між об'єктом і суб'єктом, тобто дає не чисто об'єктивну, а суб'єктивну інформацію, інформацію про цінність, а не про суть. Це оцінювальна діяльність, в процесі якої відбувається оцінка значущості тих або інших об'єктів, явищ, подій, виходячи з потреб і інтересів, ідеалів і прагнень суб'єкта. В результаті ціннісно-орієнтовної діяльності об'єкт, явище, подія стає для суб'єкта цінністю, тобто набуває певного соціального або культурного значення [5].

В.Єрбан виходить з того, що природа цінності не може бути адекватно зрозумілою без звернення до психологічного процесу оцінювання. Природа цінності полягає у певному психологічному ставленні між суб'єктом, що оцінює, і особою, яку оцінюють. Цінності не є атрибутами об'єкта незалежно від суб'єкта, це певне значення об'єкта для суб'єкта, яке виникає завдяки емоційно-вольовому ставленню особи до предмета або явища.

Для нашої роботи важливий аналіз цінностей в двох основних контекстах:

- як утворення мотиваційно-потребової сфери особистості;
- як смислові утворення особи.

Перший контекст пов'язаний з акцентуванням спонукальної сили цінностей, їх значення як регуляторів соціальної поведінки. Цінності характеризуються як стійкі мотиваційні утворення або джерела мотивації, дія яких не обмежується конкретною ситуацією або видом активності людини, а співвідноситься з життєдіяльністю в цілому (Д.О. Леонт'єв). Вони актуалізують цілі, активізують і направляють діяльність людини в суспільстві, виступають критерієм вибору з альтернативних способів дій, детермінують процес ухвалення рішень (Ф.Ю. Василюк, Є.І. Головаха, А. Маслов і ін.).

Другий контекст розгляду цінностей як смислових утворень особи дозволяє відповісти на питання про те, звідки цінності черпають свою спонукальну силу, як вони стають дійсними критеріями орієнтації людини в світі. В цінності втілюється смислоутворювальна ідея, що організує визначальне буття людини взагалі і буття конкретного індивіда. Ставши цінністю явище буття (предмет, процес) стає носієм цієї ідеї, тим самим сутність даного явища переживається людиною в іншій інтерпретованій нею формі (М.О.Бердяєв). Ціннісні орієнтири, таким чином, впливають на діяльність людини, спрямовують, стимулюють і змінюють її.

В рамках даного контексту під цінністю розуміється ставлення людини до світу, інших людей, самої себе, що виявляється в процесі соціальної взаємодії. При такому розумінні цінності, поєднуються когнітивна і мотиваційна сфери, інтегруються в єдину смислову сферу, додаючи особистості певну цілісність. В цьому випадку цінності представлені в свідомості у вигляді кінцевої мети, на яку орієнтується суб'єкт, і тому в даному випадку мова йде не стільки про цінності, скільки про ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації дають можливість ухвалити рішення в ситуації вибору, активізують, направляють поведінку і діяльність людини, тобто

виступають як регулятори її соціальної поведінки.

У психології представлені окремі дослідження, присвячені вивченню ціннісної сфери людини в її професійній діяльності. Проте відсутнє цілісне уявлення про ціннісні підстави перетворення людиною себе в професії.

Поєднуючи в статті поняття цінності і самореалізація особистості ми спираємось, на думку Ф.Ю.Василюка, що цінність, то не є будь-який значимий зміст спроможний стати мотивом, а тільки такий, що веде до росту і вдосконалення особистості [2].

В дослідженнях Ф.Ю.Василюка виділені два основні підтипи ціннісних переживань. Перший з них реалізується, коли суб'єкт ще не досяг вищих етапів ціннісного вдосконалення, та супроводжується більшими або меншими змінами його ціннісно-мотиваційної системи. Можна виділяти кілька варіантів цього підтипу переживання в залежності від масштабів цих змін і від того, чи відбувається змістовна перебудова цінностей суб'єкта чи ні. У своєму дослідженні ми будемо спиратися саме на такий підтип ціннісних переживань, тому що вони передбачають певну перебудову ціннісно-мотиваційної системи, а без таких змін для особистості стає неможливою реалізація важливих життєвих орієнтирів.

Ціннісне переживання другого підтипу можливе тільки на вищих ступенях розвитку ціннісної свідомості, коли особистість стає часткою своєї цінності, сенс свого життя вона знаходить в служінні їй. Специфіка життєвого світу цього підтипу полягає у тому, що людина є активним, свідомим творцем самої себе, цей процес включає не лише ідеальне проектування, але й чуттєво-практичне втілення цих проектів в складних умовах її існування, це і є креативний підхід до життєдіяльності. Креативний підхід до життєдіяльності вимагає більшого ніж ціннісні переживання, які дуже часто реалізуються лише в ідеальному плані. Його завдання полягає в забезпеченні можливості діяти, виходячи з вимог своїх ціннісних орієнтирів, реалізуючи і затверджуючи їх, в практичних умовах професійної діяльності, які часто протистоять обраній позиції.

Виділення професійних цінностей як окремої групи в ціннісній сфері людини представлене як в роботах зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Так, Ш. Шварц і Х.Шалом, разом з «загальними» (термінальними) цінностями, обґрунтували виділення трудових і професійних цінностей. До таких віднесли: 1) внутрішні: особистісне зростання, автономність, інтерес, креативність і ін.; 2) зовнішні: зарплата і безпека; 3) соціальні: взаємодія з людьми і внесок в суспільство; 4) влада: престиж, авторитет, впливовість. Ці цінності розуміються авторами як вираз найбільш загальних людських цінностей в контексті трудової діяльності. Вони показали взаємозв'язок між перевагою для особистості тих або інших професійних цінностей і пріоритетних цінностей суспільства, до якого вона належить.

У дослідженні С.А.Мінюрової «внутрішніми» професійними цінностями є ставлення особистості до процесу і результату власної праці, а також реалізація в діяльності особистісних якостей суб'єкта праці. Під «зовнішніми» професійними цінностями розуміються цінності, безпосередньо не пов'язані з тим або іншим відношенням з боку суб'єкта праці до об'єкту професійної діяльності, його процесу або результату. Вони зв'язані, перш за все, із зовнішніми по відношенню до професійної діяльності чинниками: близьким або дальнім соціальним оточенням, сукупністю матеріальних умов, різноманітними зовнішніми атрибутами професійної діяльності і способом життя. У дослідженні, виконаному на вибірці лікарів, соціальних працівників, педагогів, А.А. Ларіонова-Кречетова показує, що в процесі професійного розвитку має місце динаміка «внутрішніх» і «зовнішніх» цінностей професійної діяльності. Ця динаміка виражається в тому, що на початкових етапах професійного становлення ряд «зовнішніх» цінностей мають більше значення, чим на подальших етапах; а також в різному ступені значущості деяких «внутрішніх» цінностей на різних ступенях професійного розвитку [8].

У вітчизняній психології представлені також дослідження, направлені на вивчення особливостей становлення ціннісних орієнтацій в ході професійного самовизначення (Л.М. Мітіна, М.Р. Гінзбург, Є.О. Клімов).

У контексті нашої роботи особливий інтерес представляють дослідження, направлені на вивчення взаємозв'язку певної ієрархії цінностей і відношення до професійної діяльності в цілому. Так, в дослідженні В.О. Ядова показано, що при домінуючій ціннісній орієнтації на виробничу діяльність відношення до професійної діяльності у робочих відрізняється від того, що має місце при домінуванні будь-якої іншої ціннісної орієнтації. Критеріями оцінки при цьому виступали: ступінь ініціативності і ефективності в роботі, ступінь задоволеності роботою, ступінь розуміння суспільної значущості праці. Показники по цих параметрах були набагато вищі, якщо було виражене домінування такої цінності як «орієнтація на професійну діяльність» [9].

Н.В.Іванова в ході дослідження функціонування ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності педагогів зрілого віку виявила наявність у професіоналів особливої внутрішньої діяльності ціннісного орієнтування, основним змістом якого є визначення індивідом ступеня особистісної значущості певної цінності і її статусу щодо інших цінностей.

Н.В. Іванова указує, що основним механізмом динаміки ціннісної сфери є ціннісна суперечність. Цей механізм виявляється у разі «протиставлення різних цінностей або неузгодженості цінностей особи з операційно-технічною стороною діяльності, що нею ініціюється» (цит. по [8 ,С.92]). При цьому переживання і усвідомлення ціннісної суперечності особою має місце у випадку, якщо вона стикається з трудностю вибору, з трудностю ухвалення рішення. Ціннісне орієнтування запускається особливим переживанням «незадоволеністю собою» і включає роботу, направлену на усвідомлення цінностей, їх зіставлення і порівняння, а також пошук адекватних «психологічних» засобів, для реалізації тієї або іншої цінності в діяльності. Результатом ціннісно-орієнтовної діяльності є визначення особистісної значущості і встановлення статусу для певних цінностей в порівнянні з іншими. Автор виділяє в процесі ціннісного орієнтування три рівні: стратегічний, тактичний, операціональний.

В роботі С.А.Мінюрової окремо розглядається феномен ціннісно-орієнтовної активності як особливої внутрішньої діяльності професіоналів [8]. На наш погляд, саме така діяльність складає основу процесу особистісно-професійної самореалізації фахівця. Проте на відміну від розглянутого вище підходу, ми вважаємо за необхідне вивчення цієї внутрішньої діяльності в контексті реалізації людиною себе як суб'єкта професійного розвитку у науково-технічній сфері.

Ціннісно-мотиваційна складова професійної діяльності виявляється через прагнення фахівця збагачувати свої універсально-дієві здібності в ході професіоналізації, спираючись на власну ієрархію цінностей. Прояви ціннісно-орієнтовної активності як підстави особистісно-професійної самореалізації людини пояснюються тим, що актуальні потреби і інтереси відбиваються в свідомості людини, перетворюються, проходячи крізь сито ціннісних орієнтацій, та породжують конкретні внутрішні спонукачі дії - мотиви, які і обумовлюють вибір особою напряму змін в собі у ході власної життєдіяльності. Ставши реальним мотивом, цінність професійної самореалізації веде до здійснення себе в професії. Це виявляється через акцентування у особи мотивуючих тенденцій, які орієнтовані на зміст виконуваної роботи, і цим підвищують її загальну працездатність і лояльність щодо оточуючих людей та умов.

Основні цінності людства задаються суспільством, але набуття ними статусу особистісних цінностей відбувається тоді, коли вони співвідносяться із внутрішнім світом самого суб'єкта, тому ціннісні орієнтації неминуче мають набувати вираженого емоційного забарвлення. Це фактично означає, що цінності, навіть в науково-технічній сфері, не можуть бути описані в межах раціоналістичних уявлень, що відкриває широкі можливості для реалізації раціогуманістичного підходу.

Відомо, що зміни в структурі ціннісних орієнтирів залежать від обраної професії, психологічних характеристик, характеру взаємодії особи і групи, особистісних характеристик. В дослідженні вивчаються інструментальні психологічні засоби впливу на процес становлення потреби в самореалізації у фахівців науково-технічної сфери. Зазвичай, інструментами реалізації спрямованості особистості в умовах технічних вузів є професійні знання, прикладні уміння і навички. Гуманістична, особистісна орієнтація професійної підготовки передбачає: доповнення у цій інструментальній ролі знань, вмінь і навичок стратегіями творчої діяльності; створення системи сенсів, які забезпечать професійне, соціокультурне і особистісне самовдосконалення. Дослідження психологічних механізмів розвитку потреби в самореалізації як духовної цінності особистості базується на основі засвоєння людиною досвіду креативних дій, цінності позитивного ставлення до світу і переконань інших. Щодо ціннісних орієнтирів як складових успішної підготовки до реалізації себе в інженерній спеціальності студентами технічних вишів, то, виходячи з висновків попередніх досліджень, ними є: професійна компетентність і розвинене соціальне мислення; освіченість і володіння сучасними технологіями; досвід творчої діяльності, уміння обґрунтувати власну діяльність; культура професійної поведінки, уміння саморегуляції власної особи і діяльності.

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо зробити наступні висновки: цінності є стійкими мотиваційними утвореннями, які активізують і направляють професійний розвиток людини; через ціннісні орієнтири людина одержує можливість виробити своє ставлення до власної діяльності, оцінювати і свідомо програмувати її характер;

ціннісні орієнтири особистості представлені в свідомості у вигляді кінцевої мети, на яку людина орієнтується, і можуть слугувати механізмом включення студентів технічних вишів в нові сфери діяльності.

У контексті нашого дослідження перспективними є наступні напрями вивчення ціннісної сфери особистості. По-перше, виділення професійних цінностей для науково-технічної сфери діяльності, як окремої групи цінностей фахівців. По-друге, вивчення особливостей становлення ціннісних орієнтирів у працівників науково-технічної сфери, а також динаміки цінностей, залежно від стажу діяльності в рамках даної професії. По-третє, вивчення взаємозв'язку певної ієрархії цінностей і рівня самореалізації особи у науково-технічній діяльності, ставлення фахівця до власної професійної діяльності.

Література

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Изд-во «Правда», 1989. – 607с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200с.
3. Егорычева И.Д. Самореализация как деятельность / И.Д.Егорычева // Мир психологии. – 2005. - №3. – С.11-32.
4. Карпенко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості: Дис. ... д-ра психол.наук / З.С.Карпенко. – К., 1999. – 386 с.
5. Каган М.С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М.С.Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
6. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу / Д.А.Леонтьев // Вопросы психологии. – 1987. - №3. – С.150-158.
7. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г.Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
8. Минюрова С.А. Психология саморазвития человека в профессии / С.А.Минюрова. – М.: Компания Спутник+, 2008. – 298 с.
9. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В.А.Ядов. – М.: Наука, 1987. – 245 с.

Надійшла до редакції 12.03.2010

Взаємозв'язок розвитку творчості вчителя та учнів при вивченні курсу біології

Яланська С.П.

Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України

Природничонаукова освіта є складовою частиною становлення творчої особистості кожного учасника навчально-виховного процесу. Лише творчий вчитель може забезпечити психолого-педагогічні умови ефективного розвитку творчості школярів, формування природничонаукової картини світу, поглибленого осмислення біологічних понять, розуміння взаємозв'язків живої та неживої природи.

Ключові слова: розвиток творчості, вчитель, учень, курс біології.

Естественнонаучное образование есть составляющей частью формирования творческой личности каждого участника учебно-воспитательного процесса. Только творческий учитель может обеспечить психолого-педагогические условия эффективного развития творчества школьников, формирования естественнонаучной картины мира, углубленного осмысления биологических понятий, понимания взаимосвязей живой и неживой природы.

Ключевые слова: развитие творчества, учитель, ученик, курс биологии.

Natural science education is a part of personality formation of every participant in a scientific and educational process. Only creative teacher can provide psychological and pedagogical conditions for effective development of pupils' creativity, formation of natural and scientific picture of the world, deep comprehension of biological notions and understanding of interconnection between animate and inanimate nature.

Key words: creativity development, a teacher, a pupil, a course of biology.

У сучасних умовах на перший план виходить розвиток особистості, її духовного і наукового потенціалу, чого вимагає перехід до ринкової економіки, створення конкурентоздатності. Зокрема, Національна доктрина розвитку освіти в Україні передбачає підготовку активних людей, здатних розв'язувати різноманітні проблеми, діяти в нестандартних ситуаціях, творчо мислити і самостійно приймати рішення. Наголошується, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості [1].

Серед сучасних українських та російських досліджень, що присвячені проблемам розвитку творчості майбутніх учителів, слід відзначити наступні роботи: О.В. Євсеева (Структурні компоненти кваліфікаційної характеристики випускника-біолога педагогічного вузу); М.В. Гриньова (Розвиток наукової творчості майбутніх учителів природничих дисциплін); В.Ф. Моргун (Творчість учителя у багатовимірній концепції особистості); Ю. Музиченко (Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів – передумова формування мобільності); Г. Полякова (Педагогічна творчість учителя); Т.В. Нікішина (Індивідуальний імідж сучасного педагога як аспект його творчого самовираження); Б. Тевлін (Активізація і розвиток потенціалу педагогічних працівників); О. Погребняк (Від саморозвитку до творчості); С. Самарян (До питання про професійну компетентність учителя. Творчість можна не тільки розвивати, а й навчатися їй); Л.І. Шкурат (Особливості творчої діяльності вчителя в закладі нового типу); Г. Полякова (Педагогічна творчість учителя); С.О. Сисоева (Педагогічна творчість учителя: визначення, теоретична модель, функції підготовки); О. Золотарьова (Педагогічна творчість. Наукові роздуми); М. Антоненко (Проблема педагогічної творчості вчителя у спадщині В.О. Сухомлинського); Н. Голуб (Ретроспектива і перспектива ідеалу вчителя); Т. Скорик (Розвиток здібностей професійно-творчої комунікації); Г. Длугош-Білоус (Суб'єктивне зумовлення творчої активності педагогів); А.В. Вэскер (Сенситивное воспитание в формировании творческой индивидуальности актера и учителя); И. Усольцев (Как стимулировать творческий труд учителя); М.И. Лукьянова (Конкурс лучших учителей как способ творческой самореализации педагога в профессиональной деятельности); С.В. Кульневич (О научно-педагогической грамотности); Л.Н. Устенко (О формировании творческой личности педагога) та ін.

М.М. Поташник стверджує, що компонентами творчої діяльності вчителя, особливо, якщо він новатор, є постійний пошук оптимального дидактичного, виховного та методичного керівництва та інших педагогічних рішень, при якому наявна дуже велика установка на пошук найбільш ефективних підходів та здійснюється постійний розвиток культури спілкування [2]. Таким чином, готовність майбутнього вчителя до педагогічної творчості характеризують не лише професійні знання і вміння, а й соціальна активність, яку він виявляє у реалізації найбільш ефективних і доцільних форм взаємодії з вихованцями.

Одним із компонентів професійної підготовки майбутнього вчителя до педагогічної творчості, на думку С.О. Сисоевої, є оволодіння майбутніми вчителями вмінням забезпечувати креативну спрямованість кожного навчального предмету та виховного заходу (тобто спрямовувати їх на розвиток творчих можливостей дитини). Тому майбутні вчителі повинні вміти створювати такі програми з предмета та навчально-виховні плани, які будуть сприяти детальному, поглибленому вивченню найбільш важливих проблем, ідей і тем, які інтегрують навчальні знання із структурами мислення; навчитись здійснювати таке творче викладання навчального

предмету, яке забезпечить засвоєння базових знань, умінь та навичок і буде забезпечувати розвиток продуктивного мислення, а також формування навичок його практичного застосування, що буде сприяти переосмисленню одержаних знань та генеруванню нових ідей; оволодіти вмінням забезпечувати таку організацію навчально-виховного процесу, яка буде поєднуватись з можливістю учнів самостійно одержувати нову інформацію, розвитком умінь самостійного набуття знань, що буде сприяти формуванню в них потягу до самоосвіти, саморозвитку, самовиховання та самовдосконалення; вміти заохочувати ініціативу та самостійність в процесі навчання, виховання і розвитку; навчитись створювати атмосферу психологічної свободи та незалежності, але разом з цим щоб зберігались взаєморозуміння, взаємоповага і взаємодопомога (якщо цього потребують обставини); навчитись створювати умови, які є сприятливими для розвитку свідомості й самосвідомості учнів, розуміння ними взаємозв'язків, взаємозалежностей з іншими людьми, природою, культурою тощо; оволодіти вміннями вправління та тренування тих особистісних якостей та задатків, що сприяють подальшому розвитку творчої особистості учнів [3].

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури ми вважаємо, що особистісні якості майбутнього вчителя відіграють провідну роль у реалізації процесу формування готовності студента університету до педагогічної творчості. Саме цей факт, як зазначає значна кількість дослідників, впливає на рівень теоретичної і практичної готовності майбутнього вчителя до педагогічної творчості.

М.В. Гамезо зазначає, що головним показником творчої особистості, її найсуттєвішою ознакою вважається наявність творчих здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою для її успішного виконання. Дослідник вважає, що творчі здібності не існують як специфічні утворення, а є похідними від психофізичних якостей особистості і пов'язані із спеціальними здібностями щодо певних творчих видів діяльності. Вони виявляються у створенні нових, оригінальних продуктів та пошуку нових засобів діяльності особистості. М.В. Гамезо стверджує, що рівень розвитку творчих здібностей, залежить: від якості наявних знань, умінь та навичок та ступеня їх об'єднання в єдине ціле; від природних задатків людини та якості вроджених нервових механізмів елементарної психічної діяльності; від більшого чи меншого «тренування» самих мозкових структур, які беруть участь в здійсненні пізнавальних та психофізіологічних процесів [3].

Ш.О. Амонашвілі зазначав, що кожна людина - це неповторна індивідуальність, і тому вона характеризується своїм унікальним набором (особистісних) якостей, який і буде визначати рівень її творчих досягнень і можливостей [3]. Тому в процесі формування готовності майбутнього вчителя до педагогічної творчості найбільшу увагу необхідно приділяти яскравим і значущим якостям та індивідуальним особливостям, які мають першочергове значення для розвитку творчої особистості майбутнього вчителя та актуалізації і прояву його потенційних можливостей у навчально-виховному процесі.

Ю.К. Бабанський виділено три рівні прояву педагогічної творчості вчителя: професійна майстерність; новаторський і дослідницький рівні. Автор зазначає, що у творчо працюючих вчителів всі три рівні взаємопов'язані і фактично поєднані, але домінування того чи іншого аспекту зумовлює рівень прояву педагогічної творчості вчителя. Так, учитель-майстер характеризується вільним володінням професійної технології, творчим підходом до справи і досягає високих результатів у навчанні та вихованні. Вчитель-новатор має якості майстра, але, крім того, вносить у роботу нові форми, методи і засоби, що підвищують ефективність навчально-виховного процесу. Такому вчителю властиві оригінальність стилю діяльності, раціоналізаторство, прогресивні новації. Вчителя-дослідника характеризують не лише майстерність і новаторський підхід до справи, але й цілеспрямована науково-дослідницька діяльність, створення нових систем побудови навчально-виховного процесу [3].

С.О. Сисоева вводить чотири рівні творчої педагогічної діяльності вчителя: 1) репродуктивний рівень характеризується тим, що вчитель, працюючи на основі вироблених до нього методик, рекомендацій, досвіду вибирає ті, які найбільше відповідають конкретним умовам його праці та індивідуально-психологічним особливостям учнів; 2) раціоналізаторський рівень характеризується тим, що вчитель на основі аналізу свого досвіду, конкретних умов своєї педагогічної діяльності вносить корективи у свою роботу, вдосконалює, модернізує деякі елементи існуючих рекомендацій, методик, досвіду відповідно до нових завдань, які виникають у конкретних умовах; 3) конструкторський рівень характеризує діяльність вчителя тоді, коли на основі власного досвіду, самоаналізу своєї діяльності й знань психолого-педагогічних особливостей кожного учня та учнівського колективу в цілому, вчитель, використовуючи існуючі методики, рекомендації, передовий досвід, конструює власні варіанти вирішення педагогічних проблем, прагнучи до найбільш оптимального їх розв'язання; 4) новаторський рівень характеризується тим, що вчитель підходить до вирішення педагогічних проблем на принципово нових засадах, які відрізняються новизною, оригінальністю та високою результативністю.

Для дослідження взаємозв'язку рівня розвитку творчості вчителя біології та творчого розвитку школярів у процесі вивчення біологічних курсів було організовано та проведено психолого-педагогічне експериментальне дослідження.

Підготовка до проведення експерименту передбачала:

1. Вибір технологічно компетентних учителів, діяльність яких відповідає інноваційним вимогам. В основі відбору лежав аналіз згідно з діагностичною картою інноваційної діяльності

вчителя (за В. Малихіною). Це дало змогу виділити 116 учителів біологічних дисциплін, чий рівень діяльності відповідав даним показникам.

2. Вибір учителів, що володіють здатністю до творчості. Спостереження показали, що кожен з вибраних технологічно компетентних учителів володіє схильністю до професійної творчості. Оскільки кожен учитель озброєний різнобічно апробованим, науково обґрунтованим досвідом розв’язання творчих завдань.

3. Аналіз структури діяльності вчителів, що повинна включати: орієнтовно-прогностичну, конструктивно-проектувальну, організаційну, аналітично-оціночну, дослідницько-творчу (за дослідженнями В. Ягупова). У 116 учителів біологічних дисциплін, що володіють технологічною компетентністю та схильністю до творчості, структура діяльності включає всі вище перелічені компоненти.

4. Ознайомлення вчителів біологічних дисциплін з особливостями впровадження системи “Дидактосервіс” у навчальний процес.

5. Анкетування вчителів Полтавщини для аналізу розумових операцій, які вони беруть за основу в процесі вивчення дисциплін природничого циклу.

6. Вибір загальноосвітніх навчальних закладів для перевірки взаємозв’язку рівня розвитку творчості вчителя біології та творчого розвитку школярів у процесі вивчення біологічних курсів.

7. Анкетування вчителів Полтавщини з питань доцільності застосування дидактичних пакетів для творчого розвитку школярів, з’ясування їх думки щодо взаємозв’язку розвитку творчості учнів та вчителя при вивченні біологічних дисциплін.

8. Анкетування старшокласників для дослідження їх думки щодо взаємозв’язку розвитку творчості учнів та вчителя при вивченні біологічних дисциплін.

Дослідницько-експериментальна робота проводилась на базі шкіл м. Полтави: Полтавської загальноосвітньої школи I-III ступенів №7 імені Т.Г. Шевченка, Полтавської гімназії №30, приватної школи „Чарівний світ”; Полтавської області: Новооріхівської загальноосвітньої школи I-III ступенів імені О.Г. Лелеченка; Харківської області: Лигівської загальноосвітньої школи I-III ступенів.

Вимоги, що висувалися при виборі школи:

1. Відповідна технологічна компетентність учителів-предметників.

2. Достатньо високий рівень творчої діяльності вчителів.

3. Здійснення вчителями організаційно-прогностичної, конструктивно-проектувальної, організаційної, аналітично-оціночної, дослідницько-творчої діяльності.

В експериментальних школах з учителями була проведена підготовча робота у формі консультацій і семінарів такого змісту:

1. Роз’яснення змісту, структури, взаємозв’язку розвитку творчості вчителів та старшокласників.

2. Ознайомлення із системою творчого розвитку старшокласників “Дидактосервіс”.

Результати аналізу розумових операцій, які беруть за основу творчого розвитку школярів учителі Полтавщини, що викладають біологічні дисципліни (116 осіб), представлено на рис. 1.

Мислительні операції „порівняння”, „вміння робити висновки”, „синтез” використовуються постійно (відповідно 100%, 83%, 72%), тоді як аналіз (42%) систематизація (25%), абстрагування (67%), індукція (67%), дедукція (58%) належно не реалізовані в навчальній діяльності педагогів. Будь-яке розв’язання проблеми потребує аналізу і синтезу в їх різноманітних зв’язках, тому синтез не можливий без аналізу й навпаки. Формування мисленнєвої операції „вміння робити висновки” пов’язано з індукцією (умовиводи від часткового до загального) та дедукцією (умовиводи від

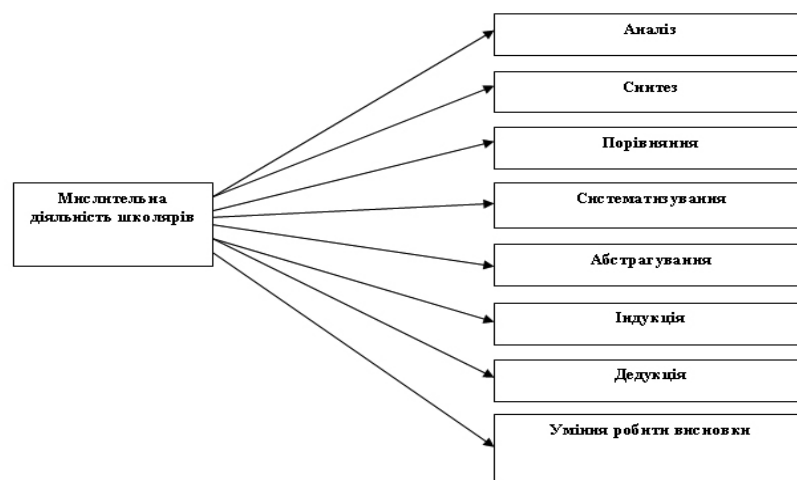

Рис. 1. Розумові операції, що є основою творчого розвитку школярів

загального до часткового).

Індукція перевіряється дедукцією, а остання в більшості випадків опирається на індуктивні висновки.

Щоб зрозуміти об'єкт, потрібно виділяти його частини, елементи, властивості, об'єднувати їх, співвідносити, розкривати зв'язки даного об'єкта з іншими. Розуміння є пізнанням нового, невідомого за допомогою давнього, відомого.

Формування вищерозглянутих мислительних операцій забезпечує система "Дидактосервіс", розрахована на учнів 7-11 класів загальноосвітньої школи. Вона створює психолого-педагогічні умови, що забезпечують формування різнобічно розвиненої особистості, яка здатна об'єктивно, самостійно оцінювати ситуацію, глибоко осмислювати різноманітні питання, висловлювати оригінальні ідеї.

Анкетування проводилося серед студентів III-V курсів заочного та стаціонарного відділення природничого факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка (348 респондентів). Орієнтувались на студентів, що неодноразово проходили практику в школах (стаціонарне відділення) й студентів, які навчаються за індивідуальним графіком і викладають природничі дисципліни у загальноосвітніх школах. Результати дослідження представлено на рисунку 2.

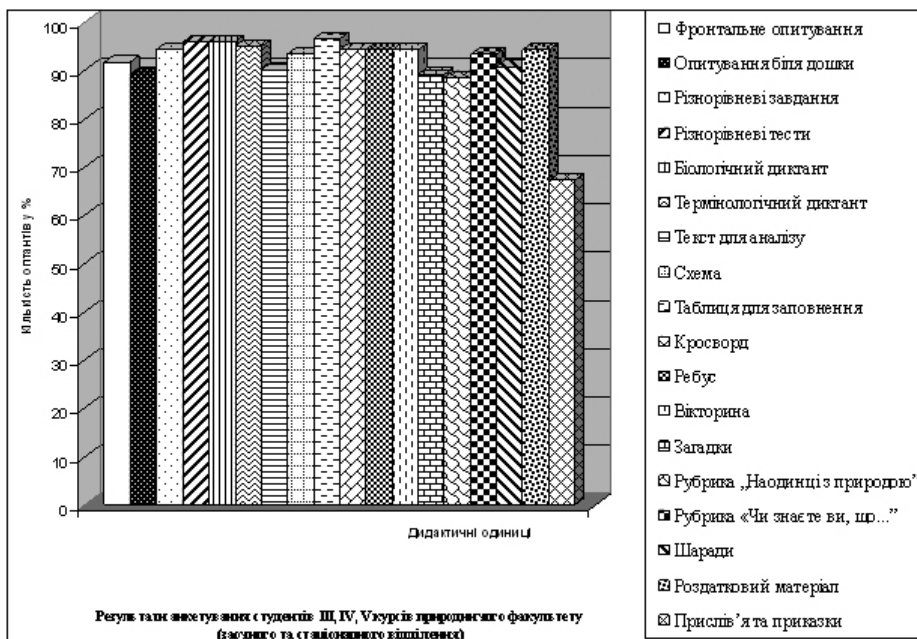

Рис. 2. Результати анкетування студентів III, IV, V курсів природничого факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка

Дані рис. 2. свідчать, що студенти III-V курсів природничого факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка позитивно ставляться до використання всіх складових дидактичних пакетів для забезпечення творчого розвитку школярів так і розвитку творчості вчителя. Жодна дидактична одиниця, за результатами анкетування, не отримала негативної оцінки студентів. 95 % респондентів зазначили про високий рівень змісту складових дидактичних пакетів: фронтального опитування, термінологічного диктанту, тексту для аналізу, різнорівневих тестів, різнорівневих завдань для самостійної роботи, схем, таблиць для заповнення, шарад, вікторин й ін. Студенти вважають, що саме ці завдання зумовлюють основні мислительні операції, створюють умови для розвитку уяви (фантазії), інтуїції, забезпечують формування загальнобіологічних понять, розуміння єдиної природничонаукової картини світу. Проанкетовані відзначили доцільність використання при вивченні біологічних дисциплін рубрик "Чи знаєте ви, що...", "Наодинці з природою", які спонукають учнів до вивчення процесів та явищ, що відбуваються у живій та неживій природі. Певні сумніви виникли щодо доцільності використання прислів'їв і приказок: 65% студентів мають позитивне ставлення, 35% – таку дидактичну одиницю вважають неефективною.

На рис. 3. зображено загальні показники ставлення вчителів природничих дисциплін та студентів природничого факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка до доцільності застосування дидактичних пакетів для творчого розвитку старшокласників.

Дані рис. 3. вказують, що серед учителів біологічних дисциплін Полтавщини (116 респондентів), учнів старшої школи (120 респондентів) та студентів III-V курсів природничого факультету ПДПУ імені В.Г. Короленка (348 респондентів). 96,2% вважають найбільш ефективними дидактичними одиницями різномірневі тести й таблиці для заповнення. 72,72% респондентів не сумніваються у доцільності при вивченні природничих дисциплін прислів'їв і приказок.

Більшість респондентів (від 72,72% до 96,2% відповідно до сприйняття доцільності різних дидактичних одиниць) позитивно ставляться до застосування всіх складових дидактичних пакетів (фронтального опитування, опитування біля дошки, термінологічного диктанту, біологічного диктанту, тексту для аналізу, різномірневих тестів, різномірневих завдань для самостійної

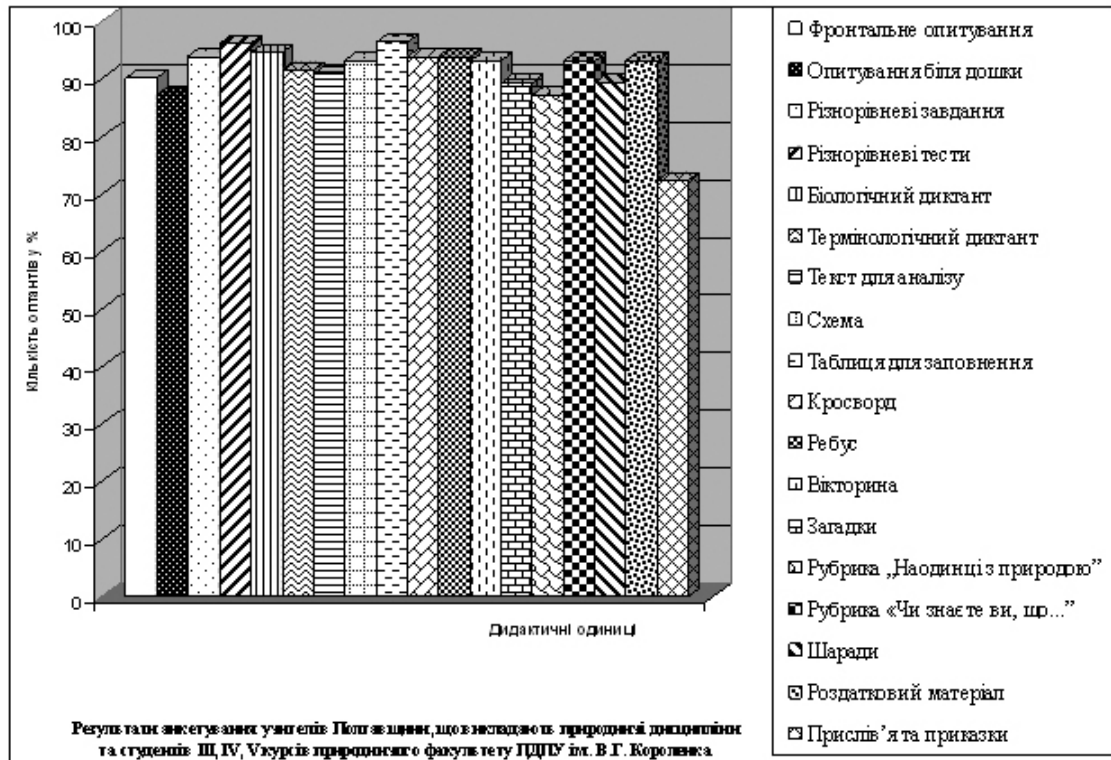

Рис. 3. Результати анкетування вчителів біології, учнів старшої школи Полтавщини, та студентів III, IV, V курсів природничого факультету ПДПУ імені В.Г. Короленка

роботи, схем, кросвордів, таблиць для заповнення, шарад, вікторин тощо) для забезпечення творчого розвитку старшокласників у процесі вивчення дисциплін природничого циклу. Вчителі, студенти та учні вважають, що перелічені вище дидактичні одиниці повною мірою забезпечують формування й розвиток творчості школярів, створюють умови для формування різноманітних глибоких, міцних системних знань, природничонаукового мислення, екологічного світогляду, зацікавленості предметом, наполегливості під час виконання творчих завдань; здійснюють максимальну стимуляцію самостійної діяльності школярів, розвиток творчого потенціалу, стійких творчих інтересів, цілеспрямованості творчих пошуків.

Системний підхід до творчого розвитку старшокласників забезпечує глибоке осмислення сутності природи, усвідомлення учнями її цілісності, існування природних взаємозв'язків. Урахування змістового аспекту навчального матеріалу й методів дослідження конкретної природничої науки – один із критеріїв добору способів та прийомів навчання. Актуальним є застосування тих методів, що сприяють розвитку самостійності мислення. Адже одне із завдань середньої загальноосвітньої школи – вчити учнів самостійно вчитись і творчо мислити, а навчити цьому може лише по-справжньому творча особистість.

Таким чином, у процесі вивчення предметів біологічного циклу загальноосвітньої школи доцільно використовувати систему дидактичних пакетів, що ґрунтується на таких базових ідеях та підходах: мотивація навчання; індивідуалізація та диференціація навчання; креативність; активність у навчанні; різномірність та варіативність змісту завдань, форм і методів навчання; модульне навчання; наступність.

Література:

1. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4–6.
2. Поташник М. М. Педагогическое творчество : проблемы развития и опыт : пособ. для учителя / М. М. Поташник. – К. : Рад. шк., 1988. – 187 с.
3. Яланська С. П. Психолого-педагогічні засади розвитку творчості майбутнього вчителя біології / С. П. Яланська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Київ: ГНОСІЛ, 2009. – Т.11, част. 6 – С. 481-490.

Надійшла до редакції 24.03.2010

Кар'єрні орієнтації студентів на завершальному етапі вузівського навчання

Яновська С.Г., Туренко Р.Л., Солонінкіна О.В.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті визначено особливості кар'єрних орієнтацій студентів на завершальному етапі вузівського навчання. Аналіз проведено за різними профілями підготовки майбутніх професіоналів та різними спеціальностями класичного університету. Виявлено основні кар'єрні орієнтації, що притаманні спеціалістам гуманітарного та природничого профілів, також показано зв'язок кар'єрних орієнтацій та індивідуального стилю особистості. Виявлені структурні складові кар'єрного простору особистості студентів, що обумовлюють можливість особистості усвідомлено ставитися до побудови кар'єрних планів та регулювати їх за рахунок гнучкого програмування кар'єри.

Ключові слова: кар'єрні орієнтації, студенти гуманітарного та природничого профілів, кар'єрний простір особистості студентів.

В статье определены особенности карьерных ориентаций студентов на завершающем этапе вузовского обучения. Анализ проведен с учетом профиля подготовки будущих профессионалов и различных специальностей классического университета. Выявлены основные карьерные ориентации, характерные для специалистов гуманитарного и естественного профилей, также показана связь карьерных ориентаций и индивидуального стиля саморегуляции личности. Описаны структурные составляющие карьерного пространства личности студентов, обуславливающие возможность личности осознано относиться к построению карьерных планов и регулировать их за счет гибкого программирования карьеры.

Ключевые слова: карьерные ориентации, студенты гуманитарного и естественного профилей, карьерное пространство личности студентов.

In the article the features of student career orientations are certain at the last grade stage of the higher teaching institute. An analysis is conducted taking into account the type of preparation of future professionals and different specialities of the classic university. Basic career orientations, characteristic for the specialists of humanitarian and natural types, and also the connection of career orientations and individual style of self-personality regulation is also rotined. The structural constituents of career space of student personality are described, possibility of personality is realized to behave to the construction of quarry plans and regulate them due to the flexible programming of career.

Keywords: career orientations, students of humanitarian and natural types, quarry space of personality of students.

У контексті сучасної досить динамічної соціально-економічної ситуації актуальними для психологічної науки стають проблеми, що пов'язані з побудовою та розвитком кар'єри. Психологічні дослідження в цій області досить різноманітні. Вивчається мотивація кар'єри (D.McClelland, D.G.Winter), постановка кар'єрних цілей (А.Д.Кібанов, А.С.Гусева,), механізми кар'єрного процесу (С.Осипов, D.T.Hall, А.С.Гусева,), можливості управління кар'єрою персоналу в організації (D.T.Hall, Е.Шейн, А.Д.Кібанов, І.Д.Ладанов та ін.), фактори, що сприяють успішному розвитку індивідуальної кар'єри (P.Lambing, J.A.Clauzen, J.Hunt, А.А.Деркач, Е.А.Могильовкин, М.В.Сафонова та ін.), становлення та розвиток особистості в ході кар'єрного зростання (А.К.Маркова, Е.Г.Молл, А.А.Деркач, Д.Е.Сьюпер, О.П. Терновська)[1]. На наш погляд, досить актуальним є вивчення психологічних особливостей студентів випускних курсів, що знаходяться на етапі розбудови своєї професійної кар'єри. Саме для цього етапу юності характерне придбання певних уявлень, пов'язаних з професійним й особистісним майбутнім, з вимогами, що пред'являються конкретною професією, відбувається формування кар'єрних орієнтацій людини, що у свою чергу відображається в постановці кар'єрних цілей і розробки планів, що визначають успішність кар'єрно-професійного розвитку в цілому.

Метою нашого дослідження було визначення особливостей кар'єрних орієнтацій студентів на завершальному етапі вузівського навчання.

В роботі було використано методи теоретичного (систематизації, класифікації й узагальнення) та емпіричного дослідження. На різних етапах емпіричного дослідження використовувалися психодіагностичні методики: опитувальник «Якоря кар'єри» Е.Шейна для діагностики індивідуальної ієрархії кар'єрних орієнтацій студентів; опитувальник «ССП-98» (Стиль саморегуляції поведінки-98) В.І.Моросанової, Р.Р.Сагієва для вивчення специфіки усвідомленого планування та програмування майбутньої життєдіяльності; «Твір «Мое життя через 10 років» Т.П.Маралової для діагностики рівня усвідомленості життєвих пріоритетів; методика А.В.Карпова «Діагностика індивідуальної міри розвитку властивості рефлексивності» для вивчення рівня рефлексії щодо розбудови кар'єрних цілей і розробки планів; методика Е.Б.Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» для діагностики вираженості внутрішньоособистісної напруженості. Отримані дані оброблялися за допомогою якісних і кількісних методів: контент-аналізу, факторного та кореляційного аналізу (критерії Спірмена та Манна-Уїтні).

Вибірка: У дослідженні приймали участь 80 студентів (з них 32 юнака та 48 дівчат) випускних курсів факультету психології та механіко-математичного, історичного, географічного факультетів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Всіх досліджуваних було розподілено на дві підгрупи: перша підгрупа – студенти гуманітарного профілю (факультет психології та історичний факультет), 40 чол., друга – студенти природничого профілю (механіко-математичний та географічний факультети), 40 чол.

Встановлено, що для студентів 1-ої підгрупи основною цінністю кар'єри є «служіння», далі вони обирають «стабільність роботи» та «інтеграцію стилів життя». У студентів 2-ої підгрупи ієрархія кар'єрних орієнтацій дещо інша. На першому місці в цій підгрупі знаходиться «стабільність роботи», далі «інтеграція стилів життя» та «автономія». Отже, для обох груп, важливим є пошук стабільної роботи і здатність підтримувати певний спосіб життя. На наш погляд, отриманий результат пояснюється тим, що в сучасних умовах зростає значення професійно-психологічного потенціалу, професійній мобільності особистості і знижується соціальна захищеність працівників. Вочевидь, для студентів цінною є робота, що дає їм визначеність та стабільність як гарантію розвитку їхньої кар'єри. Слід зазначити, що бажання працювати незалежно від інших і створювати щось нове та своє більш виражено у студентів 2-ої підгрупи, але значущих відмінностей за цією орієнтацією в підгрупах виявлено не було. Нами було виявлено значущу відмінність між підгрупами за кар'єрною орієнтацією «служіння» ($U = 524$; $p = 0,01$). Для студентів 1-ої підгрупи важливіше, ніж для 2-ої, знайти роботу, що приносить користь людям, суспільству та в якій вони змогли б реалізувати свій професійний потенціал. За іншими кар'єрними орієнтаціями значущих відмінностей між підгрупами виявлено не було.

Далі нами було проаналізовано кар'єрні орієнтації студентів різних факультетів, що входили до досліджуваних підгруп. В першій підгрупі психологи та історики найбільш привабливими для себе вважають кар'єрні орієнтації «служіння», «стабільність» та «інтеграція стилів життя». Значущі відмінності між випускниками різних факультетів було виявлено за орієнтацією «підприємництво»: студентам психологам, на відміну від істориків, більшою мірою властиве бажання створити щось своє ($U = 117,5$, $p = 0,05$). За іншими кар'єрними орієнтаціями значущих відмінностей не було виявлено.

Для студентів з 2-ої підгрупи характерні наступні відмінності: студентам математикам в порівнянні з географами, більшою мірою властива орієнтація на «підприємництво», бажання створити щось своє ($U = 128,5$; $p = 0,01$). А для студентів географів більшою мірою важлива орієнтація «стабільність роботи», що пов'язана з уявленнями про кар'єру в організації, в якій забезпечено соціальні гарантії робітників і була би мінімальна вірогідність звільнення ($U = 137$; $p = 0,01$).

Аналіз індивідуального стилю саморегуляції студентів з двох досліджуваних підгруп виявив значущі відмінності між підгрупами за показниками «програмування» ($U = 613$; $p = 0,01$), «гнучкість» ($U = 493$; $p = 0,01$) і «самостійність» ($U = 516$; $p = 0,01$). Так, студенти 2-ої підгрупи здатні самостійніше планувати свою діяльність. А студенти з 1-ої підгрупи здатні гнучко реагувати на обставини, що змінюються, а також для досягнення намічених цілей вибудовувати необхідні дії та програми.

Далі нами було проаналізовано показники індивідуального стилю саморегуляції студентів кожного з досліджуваних факультетів. Студентам психологам властиві вищі показники за всіма шкалами саморегуляції поведінки, аніж студентам історикам. Отже, психологи в порівнянні з істориками, самостійніше, вони здатні гнучко і адекватно реагувати на зміну умов життєдіяльності, висунення і досягнення мети у них усвідомлено в більшій мірі. Значущі відмінності між випускниками цих факультетів було виявлено за показниками моделювання ($U = 112,5$; $p = 0,05$), програмування ($U = 98,5$; $p = 0,01$) та оцінка результатів ($U = 98$; $p = 0,01$).

В підгрупі природничого профілю студентам математикам властиві вищі показники за всіма шкалами саморегуляції поведінки, аніж студентам географам. Майбутні математики усвідомленіше і гнучкіше реагують на зовнішні та внутрішні умови діяльності. В даній підгрупі між математиками та географами було виявлено значущі відмінності тільки за шкалою «програмування» ($U = 137$; $p = 0,01$). Студенти географи більш імпульсивніші, вони не прагнуть самостійно розробляти способи своїх дій для досягнення намічених цілей, тоді як у математиків, більшою мірою сформована потреба продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення мети. За іншими регуляторними процесами значущих відмінностей в цій підгрупі не було виявлено.

Студенти обох досліджуваних підгруп мають середній рівень рефлексії. Отже, студенти достатньо усвідомлено оцінюють свою поведінку в майбутній для них діяльності.

За результатами твору «Мое життя через 10 років» було отримано наступні дані. Всі досліджувані студенти-випускники так чи інакше пов'язують своє майбутнє з розвитком кар'єри. Для всіх студентів важливою є певна посада та статус у професійній сфері, при цьому в творах студентів гуманітарного профілю на ці показники звертається більше уваги в порівнянні

з студентами природничого профілю (60% і 53%): вони бачать себе людьми, які займають високі посади (директор підприємства, заступник директора, керівник, експерт, адміністратор і т.п.). Студенти природничого профілю більшою мірою воліють працювати за своєю спеціальністю (на 20% більше ніж студенти гуманітарного профілю). На відміну від студентів природничого профілю (13%), студенти гуманітарного профілю (38%) замислюються над тим, що у подальшому житті вони будуть займатися саморозвитком своєї особистості. Життєві плани студентів-випускників обох профілів пов'язані з активним способом життя, проте студенти гуманітарного профілю перевагу віддають відпочинку та різноманітним подорожам, а студенти природничого профілю - заняттю спортом та заняттю своїм улюбленим хобі. Також треба відзначити, що для всіх досліджуваних студентів майбутнє було пов'язано не тільки з кар'єрою, а і з розбудовою їхнього сімейного життя. При цьому в творах дівчат незалежно від профілю навчання матримоніальним планам віддавалась значна перевага.

Дані творів про майбутнє було підкріплено результатами за методикою Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» у різних життєвих сферах». Було виявлено, що найзначущі цінності для студентів обох профілів – це «любов», «здоров'я» та «щасливе сімейне життя», а найменш значущі такі цінності, як «творчість» та «краса природи (мистецтва, переживання прекрасного)». Внутрішня незадоволеність і дискомфорт більшою чи меншою мірою властиві всім групам досліджуваних, у всіх життєвих сферах. Проте ми виявили деякі відмінності між студентами різних факультетів. Так, в групі психологів, за показниками «Цінності - Доступності» (Ц - Д), були виявлені внутрішні конфлікти в мотиваційній сфері (оскільки в даному випадку Ц>Д) в таких життєвих сферах, як: «матеріально забезпечене життя», «упевненість в собі», «свобода як незалежність у вчинках і діях» і «щасливе сімейне життя». Найбільш доступні цінності для групи психологів - це «любов (духовна і фізична близькість)», «наявність хороших друзів», «активне, діяльне життя» і «пізнання».

В групі випускників історичного факультету найбільш виражена внутрішня незадоволеність за категорією «цікава робота». Для них важливість і значущість даної цінності перевищує її доступність. Також виявлені внутрішні конфлікти в мотиваційній сфері за такими цінностями як: «упевненість в собі» і «матеріально забезпечене життя». Найбільш доступні цінності для них - «активне, діяльне життя» і «наявність добрих друзів».

В групі студентів природничого профілю також виявлено внутрішні конфлікти в мотиваційній сфері. Так, у математиків внутрішні конфлікти виявлені за такими цінностями як: «здоров'я», «цікава робота», «любов (духовна і фізична близькість)», а у географів - «матеріально забезпечене життя» і «упевненість в собі».

Таким чином, більшість досліджуваних студентів-випускників усвідомлюють свої життєві цінності, особистісні сенси і дальні життєві цілі, а також виділяють певні цінності, які знаходяться в «зоні легкої досяжності». Проте, ми виявили, що для більшості досліджуваних, незалежно від профілю навчання, цінність багатьох життєвих сфер переважає над її доступністю, внаслідок чого утворюється внутрішній дискомфорт і блокада, що функціонує в мотиваційній сфері ціннісно-смилових утворень та є перешкодою в подальшому розвитку кар'єри.

За результатами факторного аналізу психологічних характеристик випускників в кожній з досліджуваних груп було виявлено по 4 основних фактори. Аналіз виявлених латентних характеристик ми проводили не тільки за профілем навчання, а й за фахом випускників.

Так, у групі випускників-психологів було виявлено 4 основних фактори. В фактор Ф1П (вага 3,831; дисперсія 22,537%) потрапили:

- Планування (,478);
- Моделювання (,574);
- Програмування (,770);
- Оцінка результатів (,601);
- Гнучкість (,747);
- Загальний рівень саморегуляції (,972);
- Професійна компетентність (,600).

Ф1П ми назвали фактором «Гнучкого програмування кар'єри», оскільки в цей фактор потрапили основні показники усвідомленої регуляції кар'єрної діяльності і показник пов'язаний з професійною компетентністю, при цьому максимальну вагу має показник «гнучкість» і «оцінка результатів». Тобто психологи здатні усвідомлено гнучко адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх умов своєї кар'єри, коли вона пов'язана безпосередньо з їх професійною компетентністю.

Другий фактор включає:

- Планування (667);
- Оцінку результатів (-,428);
- Менеджмент (,548);
- Стабільність роботи (,667);
- Служіння (,701);

- Рефлексію (,881).

Ф2П ми назвали фактором «Усвідомлення кар'єрних планів», оскільки в цей фактор потрапив показник «рефлексії» (який має максимальну вагу) і основні кар'єрні орієнтації. Тобто психологи, усвідомлено планують побудову своєї кар'єри у сфері своєї компетенції, а саме в сфері, де вони зможуть ефективно використовувати свої таланти, а також приносити користь людям і суспільству.

Третій фактор включає:

- Моделювання (- ,436);
- Оцінку результатів (,436);
- Стабільність місця проживання (,658);
- Виклик (,809);
- Підприємництво (,639).

Ф3П - фактор «Конкурентоздатність», оскільки в цьому факторі максимальну вагу мають показники кар'єрних орієнтацій, що пов'язані з процесом боротьби та перемоги в обраній професійній діяльності. Випускникам-психологам важливо створити свою справу, пов'язану з орієнтацією на рішення нових, різнопланових завдань. Їм потрібно рухатися вгору за кар'єрними сходами і при цьому для них важливо постійно долати перешкоди.

Четвертий фактор включає:

- Самостійність (,862);
- Менеджмент (,436);
- Автономію (,898).

Ф4П - фактор «Самостійність», оскільки цей фактор включає всі показники пов'язані з незалежністю. Для психологів важливо, щоб вони були не обмежені: ні встановленими правилами, ні робочим днем, ні дисципліною. Вони вважають за краще робити незалежну кар'єру власним шляхом, працювати самостійно і вирішувати, коли і що робити для досягнення тих своїх цілей. Тобто кар'єра «вільного професіонала» є привабливою для цієї групи.

У групі випускників історичного факультету також було виявлено 4 фактори. У фактор Ф1І (вага 3,850; дисперсія 22,648 %) потрапили:

- Менеджмент (,898);
- Стабільність роботи (,457);
- Служіння (,657);
- Виклик (,902);
- Підприємництво (,700).

Ф1І ми назвали - фактор «Урівноваженість кар'єрного зростання», тому як основні показники пов'язані з формуванням кар'єрних орієнтацій студентів і максимальна вага має показник менеджменту, підприємництва і виклику. Тобто для студентів істориків дуже важливо знайти роботу, увійти до організації при достатньо високому рівні заповзятливості, в плані пошуку роботи і своїх функцій на цій роботі.

Другий фактор включає:

- Планування (,746);
- Програмування (,856);
- Оцінку результатів (,667);
- Загальний рівень саморегуляції (,894).

Ф2І - фактор «Програмування кар'єрних зусиль», оскільки основні показники пов'язані з регуляторними процесами і максимальна вага має показник «програмування». У випускників-істориків розвинене усвідомлене програмування своїх дій щодо розвитку майбутньої кар'єри.

Третій фактор включає:

- Гнучкість (- ,414);
- Стабільність роботи (,517);
- Стабільність місця проживання (,844);
- Служіння (,617);
- Інтеграцію стилів життя (,879).

Ф3І - фактор «Стабільність», тому як основні кар'єрні орієнтації цієї змінної сприяють пошуку стабільної роботи, яка не порушувала би звичний для них стиль життя.

Четвертий фактор включає:

- Моделювання (,712);
- Гнучкість (,707);
- Професійну компетентність (- ,691);
- Автономію (- ,531);

Ф4І - фактор «Гнучкі кар'єрні зміни». Цей фактор вказує на готовність випускників-істориків працювати не за фахом. Їхня професійна компетентність протиставляється індивідуальній готовності до гнучкої зміни своєї програми дій щодо розбудови кар'єри.

У групі механіко-математичного факультету до фактору Ф1М (вага 4,109; дисперсія 24,171%) потрапили:

- Планування (,696);
- Самостійність (,761);
- Загальний рівень саморегуляції (,596);
- Менеджмент (,807).

Ф1М ми назвали - фактор «Власний менеджмент», тому як максимальну вагу даний фактор має за кар'єрною орієнтацією «менеджмент» і регулятивним процесом «самостійність». Отже, випускники-математики орієнтовані на пошук роботи, що дає повноваження, достатні для самостійного ухвалення рішень щодо побудови кар'єри.

Другий фактор включає:

- Планування (,434);
- Моделювання (,520);
- Програмування (,803);
- Оцінку результатів (,878);
- Загальний рівень саморегуляції (,757);
- Автономію (- ,625);
- Виклик (,419).

Ф2М - фактор «Залежність від оцінок», оскільки в ньому максимальна навантаження йде за «загальним рівнем саморегуляції» і «оцінкою результатів», що стримує автономність в плануванні кар'єри, підвищує залежність від оцінок оточуючих.

Третій фактор включає:

- Гнучкість (,686);
- Служіння (,739);
- Виклик (,543);
- Інтеграцію стилів життя (,827).

Ф3М - фактор «Гнучка інтеграція». Для випускників-математиків важливо, щоб все було урівноважено - кар'єра, сім'я, особисті інтереси та інше. При цьому в кар'єрі для них важливо виконувати свідомо складні завдання для того, щоб побачити конкретні плоди своєї роботи, а гнучкість регуляторіки дозволяє успішно вирішувати поставлені завдання в різних ситуаціях.

Четвертий фактор включає:

- Моделювання (- ,403);
- Самостійність (- ,456);
- Професійну компетентність (,751);
- Служіння (,470);
- Рефлексію (,840).

Ф4М - фактор «Професійна рефлексія». Максимальну вагу в цьому факторі мають показник «рефлексії» і кар'єрна орієнтація «професійна компетентність», що вказує на усвідомленість до розбудови кар'єри в області своєї професійної компетенції.

У групі географів також 4 фактори. У фактор Ф1Г (вага 4,682; дисперсія 27,541%) потрапили:

- Планування (,645);
- Моделювання (,684);
- Програмування (,810);
- Оцінка результатів (,716);
- Гнучкість (,844);
- Самостійність (,431);
- Загальний рівень саморегуляції (,924).

Ф1Г ми назвали - фактор «Усвідомлення кар'єрних планів». Даний фактор включає основні показники регуляторних процесів, де максимальну вагу мають «гнучкість», «програмування», «оцінка результатів». Висунення і досягнення мети, в плані побудови своєї подальшої кар'єри, у географів більшою мірою усвідомлено. Вони здатні самостійно і гнучко реагувати на події, що швидко змінюються.

Другий фактор включає:

- Планування (,539);
- Самостійність (,579);
- Менеджмент (,688);
- Автономію (,721);
- Інтеграцію стилів життя (,435);
- Підприємництво (,810)

Ф2Г - фактор «Заповзятливість». Випускники-географи прагнуть проявляти ініціативу і вважають за краще робити незалежну кар'єру власним шляхом, реалізуючи ідею, що належить

тільки їм.

Третій фактор включає:

- Служіння (,885);
- Виклик (,742);
- Інтеграцію стилів життя (,455);
- Рефлексію (,450);

Ф3Г - фактор «Реалізації цінностей»: географам важливо знайти таку роботу, щоб вона змогла приносити користь людям, суспільству, але при цьому вони відчують себе такими, що досягають успіху тільки тоді, коли вони постійно залучені у вирішення важких проблем.

Четвертий фактор включає:

- Професійну компетентність (,675);
- Стабільність роботи (,837);
- Рефлексію (-,431).

Ф4Г - фактор «Професійна стабільність»: для випускників-географів важливо мати постійну роботу у сфері своєї компетенції, що і буде пов'язано з розбудовою кар'єри.

В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Для всіх студентів випускників незалежно від профілю навчання, важливими напрямками кар'єрних орієнтацій є «стабільність роботи» та «інтеграція стилів життя». Окрім цього студенти гуманітарного профілю обирають таку орієнтацію, як «служіння», а студенти природничого профілю «автономію». Було виявлено значущі відмінності за показниками кар'єрної орієнтації «служіння», та регуляторними процесами «програмування», «гнучкості» та «оцінки результатів» між студентами-випускниками гуманітарного та природничого профілю.

2. Мотиваційна сфера випускників характеризується наявністю внутрішніх конфліктів, оскільки цінність багатьох життєвих сфер переважає її доступність. Було виявлено розбіжність зон внутрішніх конфліктів. Так, для студентів психологів вони пов'язані зі «свободою як незалежністю у вчинках та діях», для істориків з «цікавою роботою», для математиків з «цікавою роботою» та «любов'ю», а для географів з «упевненістю в собі».

3. Виявлені структурні складові кар'єрного простору особистості студентів на завершальному етапі вузівського навчання включають змінні, що обумовлюють можливість особистості усвідомлено ставитися до побудови кар'єрних планів та регулювати їх за рахунок гнучкого програмування кар'єри.

Перспективи подальшого дослідження можуть бути пов'язані з визначенням динаміки виявлених структурних складових кар'єрного простору особистості майбутнього професіонала.

Література.

1. Терновская О.П. Особенности карьерных ориентаций студентов на завершающем этапе обучения в вузе // Прикладная психология и психоанализ – № 2, 2006. – С. 65-73.

2. Байдан А.І. Цілі-цінності та мотиви вибору професії в життєвих стратегіях і кар'єрних очікуваннях студентів університету // Вісник Харківського Національного Університету. Серія «Психологія», 2005, № 662. – С. 13-16.

Надійшла до редакції 9.02.2010

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 6 – 12 сторінок. Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: uanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки.

Перед кожною статтею подаються анотації, ключові слова російською, українською та англійською мовами та УДК. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Не рекомендується використовувати для перекладу комп'ютерні програми.

Перед основним текстом необхідно вказати ініціали та прізвище автора, установу, контактну інформацію, яка буде вказана у Віснику.

До статті також додаються рецензія та довідка про автора (вказуються прізвище, ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса).

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил.

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№902

Серія: “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 21.06.2010 р. Формат 64x80/8.

Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк. 24,3. Обл-вид. арк. 28,3.

Тираж 120 прим. Ціна договірна.

61077, Харків-77, пл. Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна